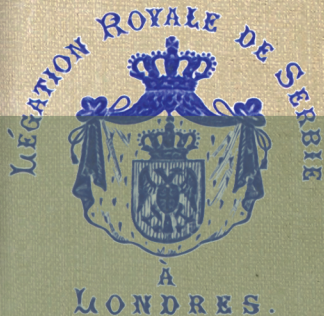

Љубодраг П. Ристић

СРБИЈА У БРИТАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ 1889-1903

Љубодраг П. Ристић
СРБИЈА У БРИТАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ
(1889–1903)

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SPECIAL EDITIONS 124

LJUBODRAG P. RISTIĆ

SERBIA
IN BRITISH
POLITICS
(1889–1903)

Editor in chief
DUŠAN T. BATAKOVIĆ
Director of the Institute for Balkan Studies SASA

BELGRADE 2014

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 124

ЉУБОДРАГ П. РИСТИЋ

СРБИЈА
У БРИТАНСКОЈ
ПОЛИТИЦИ
(1889–1903)

Одговорни уредник
ДУШАН Т. БАТАКОВИЋ
директор Балканолошког института САНУ

БЕОГРАД 2014

Издавач
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35
11 000 Београд
e-mail: balkinst@sanu.ac.yu
www.balkaninstitut.com

Рецензенти
академик *Драгољуб Р. Живојиновић*
проф. др *Михаило Војводић*, дописни члан САНУ

ISBN 978-86-7179-080-2

Књига је штампана захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у оквиру рада на пројекту *Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе* (бр. 177006)

Садржај

Предговор	9
Увод	
ОД НЕЗАВИСНОСТИ КНЕЖЕВИНЕ ДО ПРОМЕНЕ НА ПРЕСТОЛУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1878–1889)	15
Балкан између Сан Стефана и Берлина 1878. године	17
Контрадикторности британске политике у Берлину	24
Цена независности и проглашења краљевине	29
Британски ставови о бугарској кризи и српско-бугарском рату	33
„Угодна основа за трговачке одношаје“	37
Глава 1	
ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА У ВРЕМЕ НАМЕСНИШТВА (1889–1893)	41
Абдикација краља Милана и британска дипломатија	43
О мајским нередима у Београду	52
Повратак митрополита Михаила у Београд	54
Страх од обележавања петстогодишњице Косовске битке	57
Политка Намесништва и британски савети	61
„Свађа краљевих родитеља“ – британско виђење и тумачење	78
Нова влада и разрешење „свађе краљевих родитеља“	90
Британски осврт на путовање краља Александра у Русију 1891. године и	98
. . . на крај „свађе краљевих родитеља“	100
Спољна политика две Владе Николе Пашића и Велика Британија	105
Смрт трећег намесника и Влада Јована Авакумовића	118
Политичке околности наводног помирења краљевих родитеља	124
Глава 2	
ПРВИ АПРИЛ 1893. ГОДИНЕ	131
Државни удар „из осећања дужности према народу“	133
Британски интереси и српско-аустроугарске тензије 1893.	147
Краљев разлаз са радикалима и спољнополитичке опасности	153

Глава 3

НЕУТРАЛНЕ ВЛАДЕ СРБИЈЕ У БРИТАНСКИМ КОМЕНТАРИМА (1894–1895)	155
Повратак екс краља и промена владе у Србији	157
Нова влада и државни удар 1894.	164
Краљево путовање у Цариград	169
Нова, „прелазна“ влада старог Николе Христића	172
Краљево путовање у Русију	174
Уједињени зајам од 1895.	175
Повратак краљице-мајке	182

Глава 4

НАПРЕДЊАЧКА ВЛАДА СТОЈАНА НОВАКОВИЋА И ПОЛИТИКА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ (1895–1896)	185
Економско-политички проблеми Владе Стојана Новаковића	187
Између јерменског и македонског питања	192
Новаковићева спољна политика, македонско питање и британски савети	196
Балканска сарадња у тесним оквирима међународних околности	208
Велике силе, распламсавање критског питања и Србија	216
Уставно питање – изговор за обарање Новаковићеве русофилске владе	220

Глава 5

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА, СРБИЈА И КРИТСКО ПИТАЊЕ (1897) . .	225
Политика Симићеве владе: „традиционалне везе са Русијом и суседно пријатељство са Аустро-Угарском“	227
Србија и „дисциплиновање Грчке“	229
Пад Владе Ђорђа Симића	248

Глава 6

БРИТАНСКО ПОСМАТРАЊЕ МИРОЉУБИВЕ ПОЛИТИКЕ ВЛАДЕ ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА (1898–1900)	251
Нова политика нове владе	253
Балканске кризе на почетку Ђорђевићеве владе	264
Спољнополитичка питања Ђорђевићеве владе	277
Нови српски кредити и британски разлози	290
Случај руског посланика Валерија Жадовског	295
Македонија у српско-бугарским односима	299
Британска сведочења о Ивањданском атентату	304
Значај пропагандне делатности Чедомиља Мијатовића у Енглеској	324

Замршени сплет спољне политике и финансијских проблема Србије	333
Неочекивана краљева одлука и оставка Владе Владана Ђорђевића	346
Глава 7	
КРАЉЕВА ЖЕНИДБА У „ЗЕМЉИ ИЗНЕНАЂЕЊА“	357
Окретање Србије од Аустроугарске ка Русији	366
Сукоб са родитељима и освета очевим пријатељима	375
Дипломатски извештаји о смрти два владара	379
Уговор о екстрадицији између Велике Британије и Србије . .	385
Реконструкција и пад „свадбеног министарства“	386
Глава 8	
„НЕПРИРОДНА ПОЛИТИЧКА КОМБИНАЦИЈА“ ВЛАДА МИХАИЛА В. ВУЈИЋА.	391
„Разблажена радикална влада“	393
Спољна политика Владе Михаила Вујића	401
Војска Србије: стање и опремљеност	429
Политика и привреда: појачано интересовање за Србију . . .	433
О наводној краљичиној трудноћи и кандидатима за престо .	440
Отказано руско гостопримство и пад Вујићеве владе	452
Ефемерна влада Пере Велимировића	458
Глава 9	
СРБИЈА У ВРТЛОГУ РЕФОРМНИХ АКЦИЈА ВЕЛИКИХ СИЛА У ТУРСКОЈ	461
Нова влада: повратак Аустроугарској	462
Руско-аустроугарски реформни план и коментари у Британији и Србији.	466
Неуспех реформи: Стара Србија и Македонија	476
Глава 10	
КРАЉЕУБИСТВО И ПРЕКИД ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СРБИЈЕ	489
ЗАКЉУЧАК	507
SUMMARY	513
Извори и литература	521
Регистар личних имена	531

ПРЕДГОВОР

Током последње деценије XIX и почетком XX века европску и светску политичку и дипломатску сцену испуњавала су надметања великих сила око освајања нових колонијалних простора и учвршћивања успостављених утицаја. То је био период када су вршена прегруписавања снага од руско-аустроугарских уговора и британско-немачких приближавања до француско-руске алијансе против Тројног савеза. Деловало је тада да су британско-руска надметања у Азији и француско-британска сукобљавања у Африци – при чему су своје интересе истицале и Немачка и Италија – потпуно засенила догађаје на балканским просторима. Али, пошто су у то време на Балкану тињали сукоби интереса Русије и Аустроугарске а конфликти националних аспирација недавно створених балканских држава и пробуђених националних покрета претили да изазову локалне ратове са несагледивим међународним последицама, велике силе га нису могле занемарити а, још мање, препустити сопственој судбини. Свака прерасподела територија могла је нарушити равнотежу снага и изазвати сукобе који би се лако прелили преко балканских простора у Европу. Зато су све велике силе, мање или више, биле сагласне и захтевале су од балканских држава да одржавају *status quo*. Промене су могле бити само изнуђене, као у грчко-турском рату, или наметнуте, као у плану реформских акција у Турском царству. Тако балканским државама није било дозвољено ни проширење на претпостављеним националним основама или замишљеним границама ни међусобно споразумевање против вишевековне турске владавине у европском делу Турске. Уосталом, такво споразумевање, макар оно обећавало ослобађање националних делова од турске превласти и супротстављање ванбалканским утицајима, није ни било могуће због сукобљавања интереса балканских држава и њихове неспособности да, усклађивањем интереса и националних аспирација, постигну договор. Требало је тада да Краљевина Србија, растрзана унутарошњополитичком нестабилношћу, честим променама влада и државним ударима, самовољношћу владара који је имао више воље него снаге и способности, обезбеди себи стабилан положај на

Балкану и оствари своје националне интересе. Ступање на престо новог, малолетног владара није обећавало значајније промене у спољној политици. Несигурна и немоћна да се одлучи између притисака и обећања Аустроугарске и Русије, те ослањајући се час на једну час на другу страну, Краљевина Србија је покушавала да пронађе политичку и материјалну помоћ у другим великим силама које су биле довољно моћне да је успешно помогну и довољно далеко да је својим захтевима политички или економски не угуше. Зато су владе Србије у време краља Александра I Обреновића (1889–1903) упорно покушавале да нађу подршку у Берлину или Паризу и, потом, у Лондону. Србији је био потребан политички и привредни партнер који није био ни Русија ни Аустроугарска. Сарадња са Лондоном је могла изгледати примамљиво из београдске перспективе иако је било нереално очекивати да ће једна тако моћна сила са интересима распрострањеним скоро свуда по свету уложити свој утицај и супротставити се руским или аустроугарским интересима без посебних, сопствених рачуница. Ни искуства из прошлости нису много обећавала. Па ипак, британско-српски односи који су већ дуго постојали а развијали се невеликом брзином и интензитетом били су довољни да подрже, ако не српске интересе, онда бар српске наде. Током владавине краља Александра I Обреновића Србија је покушавала да из Лондона добије дипломатску подршку и материјалну помоћ и оствари привредну и трговачку сарадњу. Краљеубиством 1903. године сурвале су се све те наде и претвориле у дипломатску борбу за укидање, по Србију веома штетног, дипломатског бојкота Велике Британије. Британија, која је и после Берлинског конгреса првенство уређивања односа на Балкану оставила Аустроугарској, није желела више од мира на југоистоку Европе. Зато је помно пратила развој ситуације у Србији и око ње настојећи да је, непромишљени потези из Београда, не принуде да престројава своје снаге у циљу чувања сопствених интереса и на Балкану.

Почетак владавине краља Александра Обреновића није означио посебну промену у односима Србије са Великом Британијом, али у Лондону су пажљиво анализиране промене у спољнополитичкој оријентацији Србије. Велика разлика у значају и угледу енглеске и србијанске династије није дозвољавала развој државних односа преко династичких веза. Интензивирање српско-британских односа умногоме је зависило од способности министара спољних послова Србије и агилности и спретности посланика Србије при енглеском двору и влади и спремности политичких кругова и Владе у Лондону да прихвате београдске позиве и понуде. Година 1903, у којој су, на дуже стазе, прекинути дипломатски односи, наметнула се као природна граница истраживања за ову тему. Драстичност и бруталност промене династије у Србији више је узбуркала британску јавност и изазвала згроженост краља Едварда VII него што је узнемирила Владу. Притисак јавности и краља је, ипак, нагнао Владу да прекине дипломатске односе са Србијом. Период од 1889. до 1903. је, у српско-британским односима, био време настојања немоћног који је желео велике промене, да убеди једног од

светских моћника да у Србији постоје још неоткривене политичке и привредне могућности и стрпљивог посматрања моћног коме неизвесна улагања у нестабилне политичке и привредне потенцијале далеке, мале и непознате земље нису могла бити важнија од статуса кво у југоисточној Европи.

Британски дипломатски извештаји из Београда су, највећим делом, били посвећени спољној политици Србије, њеном односу са Русијом, Аустроугарском, Турском, Бугарском и Грчком. Унутрашња превирања у Србији, која су била честа и разноврсна, заузимала су посебно место у интересовањима Форин офиса и британске јавности. Заинтересованост британских посланика за политички развој Србије није била уједначена. Али, у извештајима посланика Србије из Лондона била је, скоро искључиво, британска спољна политика. И онда када су писали о британским ангажовањима у далеким крајевима Африке или Азије, посланици Србије су то радили да би објаснили британску резервисаност према Балкану. Док су британски посланици у Београду имали прилике да, бар једном недељно, на уобичајеним пријемима за стране посланике, разговарају или са председником српске владе (који је најчешће био и министар спољних послова) или са краљем, посланици Србије у Лондону су морали сатима чекати у предворјима кабинета британских министара спољних послова да би, неретко, остали без пријема. То чекање је, ипак, често имало и својих добрих страна јер су у холовима размењиване информације са дипломатама из других земаља или су добијане информације од британских државних подсекретара са којима се могло слободније разговарати. Посланици Србије су увек наводили име особе са којом су разговарали и од које су добили потребне информације. Британски посланици у Београду пак добијају потребна обавештења од министара или краља, веома често од аустроугарског посланика али и из анонимног извора који је обележаван као поуздан и добро обавештен.

Међу архивском грађом на којој је заснована ова монографија најважнија и најобимнија су документа – извештаји (Public Record Office, Foreign Office) британских дипломатских представника који су у периоду од 1889. до половине 1903. године обављали своју дипломатску активност и дужност у српској престоници. Равнотежу бројним и исцрпним извештајима британских посланика из Београда (Виндхем, Сент Џон, Едмунд Фејн, Гошен, Џорџ Бонам) чине извештаји српских посланика из Лондона (Александар Јовичић, Чедомиљ Мијатовић, Михаило Милићевић, Сима Лозанић). Најважнија архивска грађа српске провенијенције налази се у Архиву Србије, и то у фондовима: Министарство иностраних дела (МИД), фондови Политичко одељење (ПО) и Посланство у Лондону (ПсЛ); Министарство народне привреде П и Т, Фонд Милутина Гарашанина, Фонд Стојана Новаковића, Фонд Поклони и откупи – Лични фонд Саве Грујића, Лични фонд Владана Ђорђевића и Архив Јована Ристића.

Није, нажалост, било прилике за истраживање архивских фондова у иностранству који садрже извештаје британских амбасадора из Беча, Петрограда, Цариграда... Али, то није пореметило стабилност добијених резултата јер сли-

ка сигурно не би била битније другачија зато што су се посланици Британије у Београду понашали по директивама из Лондона и коментарисали оно што им је изгледало потребно и интересантно за политику стварану у Форин офису. Уосталом, неки од најзначајнијих извештаја из појединих европских метропола у којима се стварала светска политика а који су се тицали догађаја у Србији укључени су у збирке извештаја из Београда. То се посебно односи на извештаје из Беча, што је и разумљиво будући да се Лондон у истраживаном периоду веома често равнао према потезима аустроугарске престонице. Британски посланици у Бугарској или у Румунији обично су копије својих извештаја који су се тицали односа тих држава према Србији слали и посланику у Београду.

Штампа у Србији је редовно преносила извештаје из европских новина о британској политици (бурски рат, ангажовање у Азији, односи са другим великим силама) али се није бавила српско-британским односима. Британска штампа – пре свега она која је излазила у Лондону – бавила се Србијом веома често. Посланици Србије су помно пратили све напise који су се тицали Србије и свом министарству слали исечке, преводе или коментаре таквих текстова. У том послу посебно се истицао Чедомиљ Мијатовић, који је успевао да му поједине лондонске новине објављују коментаре и одговоре.

Веома је обимна литература која се бави међународним положајем Велике Британије у Европи. Такође је мноштво историографских радова у којима је обрађена спољна политика Србије и њен однос према Русији, Аустроугарској и, нешто мање, Француској. Осим монографије о боравку пуковника Хоцеса у Београду Стевана Павловића, студије и чланци о српско-британским односима током XIX века новијег су датума (Д. Р. Живојиновић, Ч. Антић, А. Растовић, М. Ковић, Љ. П. Ристић). Међутим, британско-српски односи крајем XIX и почетком XX века нису обрађени темељно и свеобухватно ни у једној монографији. Инострана литература, у којој је читав низ значајних студија које се баве односима великих сила, нема значајнијег рада који је обухватио британско-српске односе. Ни у домаћој, српској историографској литератури односи Британије и Србије од 1889. године до 1903. нису заузели посебно место. За основну представу о државној политици Србије у време краља Александра Обреновића још увек су незаобилазна дела Слободана Јовановића и Живана Живановића. За проучавање спољне политике Србије и односа великих сила према њој крајем XIX и почетком XX незаобилазни су радови Михаила Војводића. Њима су се придружиле нове монографије Милоша Ковића и Сузане Рајић. Драгоцене су збирке објављене грађе међу којима посебно место заузима прва књига *Дипломатске преписке Краљевине Србије* (од јануара 1902. до јуна 1903). Међу многим коришћеним мемоарима свакако треба издвојити дела Владана Ђорђевића и Чедомиља Мијатовића.

Потребно је дати, на крају, неколико напомена. После абдикације краља Милана 1889. године у Србији постоје два краља: бивши и актуелни, краљ-отац и краљ-син. У литератури српске провенијенције често се не прави разлика у ти-

тули те се и један и други називају краљем. Разликовање произлази из контекста или обавезног додавања имена. За краља Милана су постојали и други називи: раскраљ, бивши краљ, краљ-грађанин, краљ-отац итд. Ови називи су, често, имали иронични призвук тако да су ретко употребљавани. Међутим, у архивској грађи британске провенијенције најчешће се употребљавао назив *екскраљ*. Ради лакшег разликовања од актуелног краља Александра и избегавања понављања личног имена, то је прихваћено и у овом раду.

Датуми на документима српске провенијенције су по старом календару, осим веома малог броја докумената које су посланици Краљевине Србије у Лондону упућивали званичницима Форин офиса. Датуми на документима британске провенијенције су, наравно, по новом календару. Да не би дошло до несклада у одређивању датума одигравања појединих догађаја, у напоменама су, за грађу српске провенијенције, употребљавани прерачунати (двојни) датуми. Ретко су употребљавани датуми старог календара, и то само онда када су одређени догађаји под старим датумом постали познати у историографији (нпр. 1. април, 11. октобар 1897, Мајски преврат и сл.). Изузетак је учињен само при навођењу датума објављивања *Српских новина*. У том случају су навођени само датуми под којима је одређени број листа објављен. Приликом неких важних догађаја британски посланици су слали и по два-три извештаја дневно тако да понекад, у напоменама, делује да се исти извештај више пута непотребно цитира. Код неких значајнијих извештаја на крају напомене је наведено: *први извештај* или *други извештај*. Цитати су навођени по уобичајеним правилима. Али, уколико је у тексту коришћена само одређена синтагма или једна реч – често архаичног облика – из архивске грађе, она је, да би се разликовала од основног текста а да под наводницима не би добила призвук ироније, обележена курзивом.

Ова књига не би дошла пред читаоца да није било помоћи и стручних савета професора и колега. На првом месту, са изузетним осећањем захвалности и поштовања, помињем академике Драгољуба Р. Живојиновића и Михаила Војводића, који су ми, још од првих корака у истраживању српско-британских односа, пружали драгоцене савете и изузетну подршку. Веома велику стручну помоћ добијао сам од колегиница и колега у Архиву Србије, Историјском институту, Универзитетској библиотеци и библиотеци Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Читав мој труд, сигурно, не би имао оваквог резултата да није било подршке и стрпљења мојих колега и пријатеља из Балканолошког института САНУ, на чему сам им неизмерно захвалан.

LE MONDE ILLUSTRÉ

JOURNAL HEBDOMADAIRE

ABONNEMENTS POUR PARIS ET LES DÉPARTEMENTS
Un an, 24 fr.; — Six mois, 13 fr.; — Trois mois, 7 fr.; — Un numéro, 50 c.
Le volume mensuel, 12 fr. broché. — 17 fr. relié et doré sur tranches.

LA COLLECTION DES 27 ANNÉES FORME 51 VOLUMES

Secrétaire de la Rédaction : M. EDOUARD HUBERT

BUREAUX
13, QUAI VOLTAIRE

29e Année. N° 498. — 12 Décembre 1885

DIRECTION ET ADMINISTRATION, 13, QUAI VOLTAIRE

Toute demande d'abonnement non accompagnée d'un bon sur Paris ou sur la poste, toute demande de numéro à laquelle ne sera pas joint le montant en timbres-poste, seront considérées comme non avenues.

On ne reçoit pas des manuscrits envoyés.

Directeur : M. PAUL DALLOZ

Краљ Милан, краљица Наталија и краљевић Александар,
престолонаследник Србије,
Народни музеј Краљево

УВОД

**ОД НЕЗАВИСНОСТИ КНЕЖЕВИНЕ
ДО ПРОМЕНЕ НА ПРЕСТОЛУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
(1878–1889)**

„До сад је било у свету више Конгреса. О сваком се зна, да је заступао неко начело, а знало се и какво начело. Тако се један руководио начелом легитимности, други начелом освајања итд. Ну какво је начело овај Берлински конгрес заступао, тешко би се знало изразити, ван ако би се рекло, да се тражило и радило, да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја, који би били од важности и могли да сметају великима.“*

„Сви су могли да се сложе с Горчаковом када је Одоу Раселу рекао: 'Постоје два начина за решење источног питања: прво, потпуна реконструкција и, друго, само премазивање, које би ствари одржало скупа за одређен период времена. Могуће је да нико не жели потпуно сређивање ових односа, али свако мора желети да се питање одложи што је могуће дуже.' ***

БАЛКАН ИЗМЕЂУ САН СТЕФАНА И БЕРЛИНА 1878. ГОДИНЕ

Нова, 1878. година није донела ништа добро Османском царству. Турска је губила рат против Русије, Србије и Црне Горе. Док је Порта 3. јануара 1878. објавила да је спремна да непосредно преговара са Русијом, руска војска, чија је команда одуговлачила са почетком преговора, приближавала се Цариграду. Током јануара руска војска је заузела кланац Шипку и, затим, градове: Софију, Пловдив па Једрене. Потом је заузела Родосто и Сан Стефано на Мраморном мору и висове над Босфором али није ушла у Цариград нити је кренула ка Галипољу. Одазивајући се руском позиву и упркос упозорењима и претњама Велике Британије, Србија је поново заратила са Турском. Крајем децембра 1877. године српска војска је заузела Куршумлију, Лесковац, Белу Паланку и Пирот, а почетком 1878. Ниш, Врање и Прокупље и упутила се према Косову. На истоку, ослобођени су: Кула, Брезник, Трн и Радомир. Ови успеси српске војске изазвали су критику британских политичких кругова и оштру осуду политике кнеза Милана од стране британске јавности. Ипак, одговорност је пребачена на руску страну. Црногорска војска је заузела Никшић, Бар и Уцињ и опсела Подгорицу. Намерно недоречене одредбе руско-турског примирја које је потписано 19/31.

* Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, Друга књига, Други рат, Београд 1898, 231.

** А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Сарајево 1968, 226–227. Цитат према: Russel to Derby, 1. dec. 1875; David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878*. First Year, Stanford 1936, 165.

јануара 1878. у Једрену, обележиле су оно што је Русија хтела да добије миром. Објављивање одредби овог примирја изазвало је јаку међународну реакцију јер је представљало кршење међународних уговора (Париски мир 1856; Лондонска конференција 1871) и предатних договора Аустроугарске и Русије (Рајхштадски споразум, јули 1876; Будимпештанска конвенција, јануар 1877). Тада су за Србију настали проблеми: не само са Турском већ и са савезницом, Русијом. „Русија се за час од велике заштитнице преобразила у злу маћеху од које се могло очекивати мало добра.”¹

Још маја 1877. године лорд Дерби (Edward Henry Stanley 15th Earl of Derby) дефинисао је максимални и минимални програм Велике Британије када је у питању Османска империја. Главна британска брига било је очување Босфора и Дарданела ван руске контроле и, уз то, ширење британског утицаја на Суецу и очување турског тржишта за британску робу.² Крајем 1877. године краљица Велике Британије Викторија (Victoria Alexandrina) и председник њене владе Бенџамин Дизраели (Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield) сматрали су да се не сме дозволити да Русија заузме Цариград. Радило се овога пута, не само о одбрани британских интереса на Босфору, већ и на Суецу и у Персијском заливу. „Цариград је кључ Индије, а не Египат и Суецки канал“ – говорио је Дизраели. Узнемирана руским напредовањем ка Цариграду и неодлучношћу британске владе, краљица Викторија је, са јасном алузијом на Русију, писала Дизраелију да не може себи допустити да „остане суверен државе која дозвољава себи да љуби стопала великих варвара“. Почетком следеће године, инсистирајући на британској акцији у циљу одбране Цариграда, указивала је на опасност да неповратно пропадну векови британске политике и да Британија изгуби углед велике силе.³ Средином јануара 1878. године британски министар спољних по-

¹ *The Great European Treaties of the Nineteenth Century*, Edited by August Oakes and R. B. Mowat, Oxford 1918, 176–185, 330–332; Alfred Franzis Pribram, *The Secret Treaties of Austria-Hungary*, Volume II, **Negotiations Leading to the Treaties of the Triple Alliance, With Documentary Appendices**, Cambridge 1921, 188–203; Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, Друга књига, Други рат, Београд 1898, 128–130; Драгољуб Р. Живојиновић, Бенџамин Дизраели и јужнословенски народи у време велике источне кризе 1875–1878, *Зборник за историју Матице српске* 14 (1976) 86–88; Драгољуб Живојиновић, Политика британске владе према Србији 1878, у: *Србија у завршној фази источне кризе 1877–78. године*, Београд 1980, 71–75; Драгољуб Живојиновић, Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу 1878. године, у: *Живот и рад Јована Ристића*, Београд 1985, 82–83; Barbara Jelavich, *Negotiating the Treaty of San Stefano, Southeastern Europe / L'Europe du Sud-Est*, 6, Pt. 2 (1979) 173; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789–1914, A Survey of Foreign Policy*, Cambridge 1937, 530–531.

² Милорад Екмечић, Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 262–263; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, 230–231.

³ Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, Cambridge 1939, 192; R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*, London 1962, 267; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 520–527; Richard

слова, лорд Дерби је упозорио руског цара Александра II да сваки мир закључен између Русије и Турске који буде нарушавао одредбе уговора из 1856. и 1871. године „неће бити важећи без сагласности сила које су учествовале у склапању тих уговора“. Британски амбасадор у Русији лорд Лофтус (Lord Augustus William Frederic Loftus) тражио је обећања да руске трупе неће заузети Галипоље. Руски министар спољних послова кнез Горчаков (Александр Михайлович Горчаков) је то обећао уз ограду да се нада да се турска војска неће тамо концентрисати и да Британија не планира искрцавање на Галипоље, „што би значило њен излазак из неутралности и охрабрило Порту да пружи отпор.“ Енглеска јавност је била веома узнемирена појављивањем руске војске на вратима Цариграда. Док је војвода Аргјал (George Douglas 8th Duke of Argyll) сматрао да турску власт треба потпуно избацити из Европе, Гледстон (William Ewart Gladstone) је, иако традиционално наклоњен подјармљеним народима Балкана, тврдио да се „током девет кратких месеци (руско-турског рата, Љ. П. Р.) накупило више беде, него током генерација турске владавине”.⁴

Порта је прихватила примирје а, затим, и мировни уговор који је, под притиском грофа Игњатијева (Николай Павлович Игњатјев), била приморана да потпише 3. марта 1878. године у градићу Сан Стефано, у непосредној близини Цариграда. Независност и територијално проширење Србије и Црне Горе, независност Румуније, стварање аутономне и вазалне кнежевине Бугарске са огромном територијом од Охрида до Црног мора и од Дунава до Егејског мора (изузимајући Цариград, Једрене и Солун) и обећање реформи за Босну и Херцеговину представљали су потпуни пораз Турске и тријумф Русије и панславизма. Турски државници су знали да једини спас од руских захтева могу наћи у иностранству и то, пре свега, у Аустроугарској и Великој Британији. Али, Порта није била у стању да обезбеди њихову директну подршку и помоћ јер су обе радиле у сопственом интересу. Упркос противљењу Порте, Дизраели је, 12. фебруара, наредио да ескадра од шест британских ратних бродова уплови у мореузе са „искључивим задатком обезбеђења британских поданика и властништва”. Ситуација је постала веома напета када је Русија одлучила да узврати

Millman, *Britain and the Eastern Question 1875–1878*, Oxford 1979, 335–371; J. R. M. Butler, *A History of England 1815–1918*, London 1936, 179–181; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York 1953, 407–408.

⁴ Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis 1875–1878*, New York, 1966, 301–311; J. A. R. Marriot, *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1917, 299; M. D. Stojanović, *нав. дело*, 184–5, 191–2. Трпећи велики притисак дела енглеске јавности који је био туркофилски настројен, Гледстон је имао читав низ предлога за решење балканског дела Источног питања: од стварања низа аутономних држава, преко независне Дунавске конфедерације до протеривања Турака из Европе. Ово последње уз услов да В. Британија добије слободан пролаз кроз мореузе за своје ратне и трговачке бродове и пристаништа у Варни и Одеси и да, у замену за Цариград, добије Египат као обезбеђење Суеца и пута за Индију. (Љ. Алексић, Српска штампа о енглеском јавном мњењу 1875–1878. године, *Историски гласник* 1953, 3–4, 75–81.)

упозорењем да ће, уколико британска флота уплови у мореузе, бити принуђена да заузме Цариград ради заштите свих хришћана. До сукоба није дошло јер британска флота није дошла до Цариграда већ се уковтила 40 миља јужније. Истовремено, руски главнокомандујући, велики војвода Николај (Николай Николаевич Романов) био је свестан да му је војска потпуно исцрпљена. Плашећи се и пријатеља и непријатеља, султан Абдул Хамид II је умолио британску флоту да се врати у залив Бесика. Био је то крај неодлучног британског притиска на Русију.

Склапање Санстефанског мира је изазвало запрепашћење у Великој Британији. Утолико пре што је руски посланик у Лондону гроф Петар Шувалов (Пётр Андреевич Шувалов) био обећао Дербију да Русија неће сама одлучивати о судбини Цариграда и мореуза. Дизраели је сматрао да Санстефанским миром Русија формира предстражу у Бугарској, излази на Егејско море и контролише Цариград. У циркулару који је упутио владама великих сила почетком априла 1878. године, нови британски министар спољних послова Солзбери (Robert Gascoyne-Cecil, 4th Marquess of Salisbury) тврдио је да је циљ Петрограда био да Санстефанским уговором успостави тоталну руску доминацију на Балкану и Црном мору. Тако би Порта потпала под потпуну зависност од Русије. Солзбери није веровао у могућност опоравка Турске, па зато британски интерес није ни видео у очувању њене целокупности. Турска би, према њему, требало да сачува независност уз смањење територија, а Русија би задржала освојене територије у Азији, што би била довољна надокнада за прихватање британских захтева у Европи. И у Русији, и у Великој Британији, и у Аустроугарској постојао је страх да би могло доћи до новог, још већег, рата. Али, демонстранти у Лондону су тражили да се руска експанзија заустави силом. Тражећи начина да се часно извуче из ратне опасности, британска влада се, ипак, припремала за евентуални рат.⁵

Заједнички аустроугарски и британски циљ био је заустављање ширења Русије и њених утицаја. Разлика је била у томе што се Аустроугарска бринула за западне области Балканског полуострва, а Велика Британија за источне: Бугарску, Грчку, Цариград и мореузе. Министру спољних послова Аустроугарске грофу Јулију Андрашију (Julius Andrassy), који је био рад да заједно са Британијом

⁵ A. Oakes, R. V. Mowat, *The Great European Treaties*, 176–185, 324–326, 377–390; Прелиминарни руско-турски мир закључен у Сан-Стефану 19. фебруара / 3. марта, Србија 1878. Документи. Приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Београд 1978, Док. бр. 71; Д. Р. Живојиновић, Б. Дизраели, 83–89; Исти, *Политика британске владе*, 76–77; R. Millman, *нав. дело*, 372–409; R. W. Seton-Watson, *Disraeli*, 311–317, 329–335, 379–384, 408–416; J. Ристић, *нав. дело*, 146–9; W. G. Wirthwein, *нав. дело*, 337–349; M. D. Stojanović, *нав. дело*, 209–211, 237–245. „Јесмо ли ишли у рат са Русијом или са Турском, или са обема, или против Турске као руског савезника. Нисам могао то да кажем, и мислим да то ни енглеска влада није могла“, записао је британски амбасадор у Цариграду Лејард (Henry Layard) у свом дневнику (R. Millman, *нав. дело*, 390). Када је већ био договорен конгрес, Солзбери је, 22. априла 1878, записао: „Стичем утисак да руска влада очајнички жели мир, а да је нека судбина гура у рат“ (H. E. Egerton, *Foreign Policy in Europe to the End of the 19th Century*, London 1917, 322)

прети Русији али тако да се не одвоји сувише од ње и не угрози њено обећање о уступању Босне и Херцеговине, одговарале су Солзберијеве идеје. Андраши је веровао да разумно смањивање турске територије не би угрозило ни стабилност, ни међународну снагу Турске. По њему, постојала су три пута: конгрес, рат или одлагање решавања проблема. Остављајући друга два отвореним, Андраши је био за прво решење. Иако је знао да би *status quo* оставио Турској проблем Босне и Херцеговине и отворио Србији и Црној Гори врата за стварање велике словенске државе, Андраши није журио да зграби плен који је нуђен. Санстефански мировни уговор је „принудио“ Аустроугарску да се „заштити“ узимањем Босне и Херцеговине. Ова аустроугарска „жртва“ била је велика услуга и Турској и Европи али њено остварење могло се постићи само уз савезништво са Британијом.⁶

После закључења Санстефанског мировног уговора Русији је остало још „само“ да обезбеди међународну потврду одредаба мира који је нарушио равнотежу сила на Блиском истоку и угрозио међународне уговоре. Према Париском мировном уговору, Русија није могла сама да диктира услове мира иако је, у овом рату, била победница. Ниједна велика сила није подржавала одредбе Санстефанског мировног уговора, али највеће примедбе имале су Аустроугарска и Велика Британија. Њихове примедбе односиле су се највише на Бугарску, на Босну и Херцеговину и на територије у Азији. Британска влада је ангажовала све своје дипломатске снаге да одредбе Санстефанског мира буду коренито измењене, да се умањи територија „Велике Бугарске“ као руског сателита на вратима Цариграда и да буде сузбијен руски продор у Јерменију. При томе, Британија није имала примедби на промене у вези са Србијом, Црном Гором или руским запоседањем Бесарабије, што је указивало на то да је Дизраелијевом кабинету најважније било да обезбеди сигурност Цариграда и онемогући руској флоти излазак у Средоземно море. Солзберија није бринула судбина Босне и Херцеговине већ да ли ће Русија, преко њих, доћи до потпуног споразума са Аустроугарском. Ако би Аустроугарска остала неутрална, Русија би се, можда, одлучила за рат са Британијом. У том случају, Британија би настојала да склопи савез са Немачком и Аустроугарском, чиме би се испунио давнашњи Андрашијев сан. Андраши би се, дотле, држао Бизмарковог (Bismarck-Schönhausen, Fürst Otto Edward Leopold fon) савета да се „не меша у природни антагонизам између Енглеске и Русије“.⁷ Оно што је, такође, веома узнемиравало британске политичаре било је руско заузимање огромних територија у Азији које су, махом, биле насељене Јерменима. Британски политичари су се плашили да је то био

⁶ Детаљно о односима британске и аустроугарске политике у: Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007. „Али наравно, Ауст.[рија] и Енглеска не мисле да Србији израде више но што је Русија учинила, но просто да је одлуче од руске политике (Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд 2004, 6; М. D. Stojanović, *нав. дело*, 247–251)

⁷ М. D. Stojanović, *нав. дело*, 251–254.

први руски корак ка заузимању Сирије и Месопотамије и пресецању пута који је водио од Багдада до Бомбаја, што би знатно отежало одржавање британске власти у Индији.⁸ Пошто ни Велика Британија ни Русија нису успеле да привуку Аустроугарску, лорд Солзбери се одлучио за непосредне преговоре. До споразума о повлачењу трупа није дошло, али је, захваљујући посредовању Бизмарка, дошло до преговора. Схвативши тежину ситуације, Шувалов је, маја 1878, отпутовао у Петроград и упозорио цара да се може десити да Британија предузме „екстремне мере“. У повратку, затражио је у Берлину да Немачка нађе „прихватајиву формулу за сазивање конгреса“. Бизмарк је био рад да то учини на основи „слободне дискусије о целом Уговору у Сан Стефану“.⁹ Резултат даљих, директних руско-британских преговора био је меморандум који су Солзбери и Шувалов потписали 30. маја 1878. године. Њиме су била решена многа спорна питања која су настала руско-турским ратом и склапањем Санстефанског мировног уговора. То је била основа будућег договора на конгресу. Овај меморандум је, између осталог, предвиђао да се од „Велике Бугарске“ створе Кнежевина Бугарска и Источна Румелија. Солзбери је тада тврдио да Британију „питања Црне Горе и Србије ни најмање не интересују“. Испоставило се, ипак, да британска дипломатија, радећи против „Велике Бугарске“ ради у интересу Србије. У исто време Солзбери је у Горњем дому тврдио да Британија жели да помогне балканским народима и државама, да према њима гаји „широке и сентименталне интересе“ те да ће за њих учинити све што може, осим да иде у рат.¹⁰ То није значило да је Британија наклоњена Србији. Напротив: она је настојала да ограничи територијално ширење Србије и да „подстакне њено укључење у интересну сферу, политичку и економску, Хабсбуршке Монархије“.¹¹ С обзиром на руска територијална проширења у Азији, Солзбери је проценио да Британија мора имати неку луку у источном Медитерану одакле би могла да пружи помоћ Порту у одбрани њених азијских поседа. Британска влада је одлучила да би та лука

⁸ Лорд Биконсфилд је тврдио да се Санстефанским миром „укида отоманска власт у Европи“, да се „ствара велика држава која, под именом Бугарска, обухвата многе народе који нису Бугари“, да су „сви европски поседи Отоманске Порте ... стављени под руску управу“ те да ће Црно море постати руско језеро као што је то Каспијско море. (J. A. R. Marriot, *нав. дело*, 300; М. Ковић, *Дизраели*, 326–330)

⁹ R. Millman, *нав. дело*, 435.

¹⁰ Vladimir Stojančević, *Velika Britanija i određivanje granica Srbije i Crne Gore 1878. godine*, u: *Jugoslovensko-britanski odnosi*. Saopštenja sa okruglog stola, održanog 23–25. septembra 1987. godine u Kragujevcu, povodom 150 godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju, Beograd 1988, 119–133; Васиљ Поповић, *Берлински конгрес*, Браство XXII (1928) 128–129.

¹¹ „може се тврдити да је британски став према Србији био изразито непријатељски. Из њега је избијала жеља да се онемогући територијално ширење Србије на рачун Отоманског Царства (Босна и Херцеговина) и подстакне њено укључење у интересну сферу, политичку и економску, Хабсбуршке Монархије. У том погледу, држање Британије и Русије имало је много заједничког.“ (Д. Живојиновић, *Велика Британија и Србија*, 85)

могла да буде острво Кипар. Тајним уговором који је закључила са Турском 4. јуна 1878, Британија је, као надокнаду за то што је штитила турске интересе, добила право да окупира Кипар и њиме управља. Био је то „силоом узети поклон“. Британско обећање о заштити турских интереса било је слаба утеха за Турску.¹² Од тврде Дизраелијеве концепције о повратку на стање утврђено Париским мировним уговором 1856. године, британска спољна политика је, захваљујући реалним проценама Дербија и Солзберија, дошла до тога да „више није могло бити ни говора о очувању независности и интегритета Турске“.¹³

Упркос критикама које су се чуле у британској јавности, 6. јуна је потписан британско-аустроугарски споразум о заједничком наступању на будућем конгресу. „Био је то споразум два хладна пријатеља који су имали много разлога за неповерење“. Овим споразумом било је предвиђено: аутономна бугарска кнежевина северно од планине Балкан, ограничење трајања руске окупације и британска подршка „сваком предлогу у вези са Босном који би Аустрија поднела на Конгресу“. Према овом уговору, Аустроугарска је требало да подржи Велику Британију у остварењу њених планова у вези са Бугарском, а Британија је требало да подржава аустроугарске претензије у Босни. Солзбери је тада одбио да овим територијама буде прикључен и Новопазарски санџак. Он, такође, није хтео да спорењем нових граница Србије и Црне Горе ризикује улазак у рат или прекидање Конгреса.¹⁴

Нису биле незадовољне само велике силе. Стварање велике бугарске државе је изазвало незадовољство и Србије, и Грчке, и Румуније. Мада је била руски савезник, Румунија је морала да напусти Бесарабију, а други савезник Русије – Србија је добила неупоредиво мање од онога што је очекивала. Са аустроугарским аспирацијама, које је подржавала Немачка, и руским намерама на источном Балкану, при чему је Србија препуштана аустроугарском утицају и британском туркофилству, она је била у опасности да на предстојећем конгресу нема ничију подршку. Британски дипломатски агенти Вилијем Вајт (William White) и Хјуберт Џернингам (Hubert Jerningham) извештавали су из Београда о великом незадовољству кнеза Милана, српских политичара и јавности због држања Русије. Мада су обојица веровали да је српско незадовољство руском политиком било пролазно због традиционално чврстих српско-руских односа, пажњу им је привлачило приближавање Србије и Аустроугарске. Запрепашћени

¹² Овај тајни уговор са Турском дао је за право европској јавности у чијим је очима Британија била „перфидни Албион“. (R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917, 114; Н. Е. Egerton, *нав. дело*, 322)

¹³ Д. Р. Живојиновић, *Б. Дизраели*, 90–92; Д. Живојиновић, *В. Британија и Србија*, 84–86; Ј. Ристић, *нав. дело*, 154–157; R. W. Seton-Watson, *Disraeli*, 416–421; R. Millman, *нав. дело*, 432–442.

¹⁴ М. Д. Стојановић, *нав. дело*, 260–264; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 534–537; W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After, A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, London, 1938, 25–26; R. Millman, *нав. дело*, 440–441, 447–448.

руским занемаривањем српских интереса, српски политичари нису имали другог избора до да се приближе Аустроугарској и да се надају праведнијим решењима на предстојећем конгресу. Србија је била притешњена између аустроугарског вета на Босну и *санстефанске* Бугарске. „Аустроја није морала да предузима ништа да би увукла Србију у своју орбиту; пошто ју је Русија оставила, Србија је морала да прихвати све што је могла и Андраши је могао лако да се цењака.“¹⁵ То је, уосталом, био „један од циљева британске политике“. Британски политичари су сматрали да ће улазак Аустроугарске у Босну и Херцеговину одвратити Србију од националне пропаганде у Турској. Тиме би јачање Турске, што је био циљ Британије, било остварено. Према британској влади, српским представницима није требало дозволити да учествују на Конгресу већ само да присуствују седницама на којима се расправља о положају Србије. Истовремено, упркос великим надама, Грчка је могла очекивати британску подршку само тамо где су им интереси били идентични. Постојала је тек нада да ће и Кипар имати судбину Јонских острва.¹⁶

КОНТРАДИКТОРНОСТИ БРИТАНСКЕ ПОЛИТИКЕ У БЕРЛИНУ

На самом почетку конгреса у Берлину Велика Британија је већ имала три уговора: са Русијом, са Аустроугарском и са Турском. То је захтевало огромне дипломатске напоре. Они су извукли Британију из изолације и учинили да преузме водећу улогу у Берлину. „Тешко је пронаћи и пловити каналом који је између задатка очувања јаке Турске која би могла да потисне Русију и одбра-не подјармљеног становништва (хришћанских Словена) од насиља“, писао је Солзбери британском амбасадору у Бечу, Елиоту (Eliot, Sir Henry George).¹⁷ Деловало је контрадикторно да Британија, која, уз опасност да зарати са Русијом, чува турски опстанак на европском континенту, пристаје на независне и територијално проширене Румунију, Србију и Црну Гору, на аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине, руску анексију Бесарабије и потенцијално грчко проширење у Тесалији и Епиру. У Европи, Турској су остајале само Македонија, Албанија и Румелија. Али, британски политичари се нису ни залагали за очување територијаног интегритета Турске већ за њено чврсто држање Босфора и Дарданела.¹⁸

¹⁵ W. N. Medlicott, *нав. дело*, 32.

¹⁶ B. Jelavich, *Negotiating*, 186–187; Д. Живојиновић, *Политика британске владе*, 80–84; исти, *Велика Британија и Србија*, 85–88; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Књига прва (1868–1878), Београд 1926, 413–418; Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770–1923*, London 1972, 132–133. У то време обновљена је необична идеја британског кабинета о савезу Грчке и Турске „против Словенства“. (W. N. Medlicott, *нав. дело*, 34)

¹⁷ Цит. према: R. Millman, *нав. дело*, 449.

¹⁸ R. Millman, *нав. дело*, 448–451.

Једна по једна, велике силе су прихватале предлог Ота фон Бизмарка о одржавању европског конгреса. Берлински конгрес био је, „последње међународно окупљање 'старе дипломатије', последње које је одржано пре него што су демократија и национализам малих држава знатно погоршали међународне односе. Његова снага и слабост су потицали из чињенице да је то, по свим обележјима, био скуп мале групе великих сила“.¹⁹

Схвативши да Бизмарк неће узвратити за руске услуге које су му учињене 1864, 1866. и 1870. године, руски цар Александар II је пристао на учествовање на европском конгресу. На конгресу који је одржан у Берлину од 13. јуна до 13. јула 1878. године, Русија је добила мало у Европи (Бесарабија) али много у Азији (територије Ардахана, Карса и Батума, који је постао слободна лука). За њу је, међутим, било најважније да је постигла циљ због којег је ушла у рат 1877: потпуна ревизија одредаба Париског мировног уговора из 1856. године. Иако руски план о стварању „Велике Бугарске“ није успео, ланац три православне државе на Балкану (Бугарска, Србија и Црна Гора), мада прекинут Новопазарским санџаком, постао је добра основа за догађаје 1912. године. Одбацивши одредбе уговора из 1841. и 1856, Британија је добила од Турске сагласност да британски бродови могу слободно улазити кроз мореузе „кад год им буде потребно“. То је значило непосредну опасност по Русију јер је Турска „престала да буде ефективна велика сила, неутрална баријера између Русије и Велике Британије“. Британија је овим уступцима Турске имала Медитеран и мореузе под својом контролом. Под британским притиском Русија је пристала да граница између Турске и Бугарске буде на планини Балкан и да Турска у јужној Бугарској (Источна Румелија) задржи војну и политичку власт. Тиме је Русија удаљена од Средоземног мора а „турским присуством у источној Румелији Дизраели је бранио Британску Империју“. Пошто је сматрао да слабост Турске „долази од њене протегнутости“, Дизраели се zaloжио на Конгресу да јој се „сви непотребни и слаби делови одсеку“.²⁰ Захваљујући британском притиску на турске посланике на Конгресу, Аустроугарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину на неодређено време и да управља Новопазарским санџаком. Дизраели није био заинтересован да сачува Турској ове две области јер нису биле на обалама Средоземног мора па тиме нису ни имале стратешки значај за Британију. Тврдио је да се уступањем Босне и Херцеговине Аустроугарској, „Аустрија претвара у баријеру против словенске агресије“.²¹ Француска је обезбедила право да, у будућности, окупира Тунис. Италија је наговестила своје намере у вези са Албанијом и Либијом. Немачка није тражила ништа, али баш то јој је обезбеди-

¹⁹ M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923*, London 1966, 210.

²⁰ Владан Ђорђевић, *Србија на Берлинском конгресу*. Пос. отисак из Отаџбине, Београд 1890, 43.

²¹ H. E. Egerton, *нав. дело*, 328.

ло захвалност и пријатељство Султана, што ће јој се у будућности веома исплатити. Бизмарк је „играо улогу трећег који се радује“.²²

Грчка је добила скоро целу Тесалију и област Арта у Епиру, Румунија је изгубила Бесарабију, али је добила независност и део Добруце а независност и територијално проширење добиле су и Кнежевина Србија и Кнежевина Црна Гора. Британија се није противила успостављању независности ове три кнежевине. Пре Конгреса, Британија се залагала да Грчка и Србија не добију ништа више од исправљања граница, док се проширењима Црне Горе није противила. Рестриктивна територијална проширења кнежевина Србије, Румуније и, у мањој мери, Црне Горе била су, између осталог, резултат настојања Дизраелија да се што више окрњи руски концепт територијалне поделе на Балкану али и да се казне мале балканске државе због верног савезништва са Русијом. Влада у Лондону је схватила веома озбиљно Џернингамово упозорење да територијална проширења Србије и Црне Горе могу довести до њиховог уједињења са Босном и Херцеговином и отварања јужнословенског питања. Да би се спречио такав развој догађаја, било је потребно увести „чувара новог стања на Балкану“. То је, према британској процени, могла бити само Аустроугарска. На седници Конгреса 28. јуна 1878. Солзбери је објашњавао овакав став своје владе опасношћу да „део тих области (Босне и Херцеговине, Љ. П. Р.) дође у руке једне од суседних кнежевина,“ чиме би се створио „ланац словенских држава који би се проширио преко Балканског полуострва, а њихове војне снаге угрожавале би становништво других раса у јужним областима“.²³ Кнез Горчаков се није противио Солзберијевом предлогу „јер се ради о заштити хришћанског становништва против вековних злоупотреба“ а гроф Андраши је прихватио обавезу да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину и у њима организује управу.²⁴ Немајући избора, Кнежевина Србија је пристала на трговински уговор са Аустроугарском и на обавезу да, у одређеном року, изгради железничку пругу којом би Београд био повезан са бугарском (правац за Софију) и турском границом (правац за Солун). Међу обавезе које су наметнуте Србији спадао је и део турског државног дуга чију је величину требало накнадно одредити. Захваљујући лорду

²² R. W. Seton-Watson, *Disraeli*, 430–479; W. G. Wirthwein, *нав. дело*, 390–415; Д. Р. Живојиновић, *Б. Дизраели*, 92–93; М. Д. Стојановић, *нав. дело*, 267–274.

²³ *Србија 1878*, Док. бр. 281; Радослав Распоповић, *Задачи руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору*, *Историјски часопис* књ. XLIX (2002) 213–219. Недељу дана раније Ј. Ристић је писао из Берлина: „Енглеска, колико сам до сада могао опазити, или сазнати, ништа нам не спори. Она за нас не мари (сигурно због друге кампање), али нас трпи, остављајући нас судбини, која нам дође од 'Аустроугарске сфере'. Тежина је дакле наше ствари у рукама Аустроугарске. Она може наше добитке територијалне свести на незнатан минимум, она може допустити да они пређу границе Св. Стефанског мира.“ Ј. Ристић – Ј. Грујићу из Берлина 8/20. јуна, *Србија 1878*, Док. бр. 252; R. W. Seton-Watson, *Disraeli*, 479–489.

²⁴ В. Поповић, *Берлински конгрес*, 134–136.

Солзберију и лорду Биконсфилду, суверенитет Србије је ограничен и одредбама које су се односиле на верске и грађанске слободе, на продужену важност капитулација и на забрану наплаћивања транзитних такса. Посредно, Србија је пристала на аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. Тиме је бачено семе раздора између Аустроугарске и Србије. Главну помоћ при добијању Босне и Херцеговине Аустроугарска је добила од Велике Британије, а „иницијатор целе ове смицалице“ био је немачки канцелар, председник Конгреса, кнез Ото Бизмарк. Србији је остала „утеха што ће то стање бити за време: јер кроз 15 година најдаље“ – говорио је руски представник Жомини (Jomini, Alexander H.) – „ми се морамо разрачунавати са Аустријом“. Колико је увођење верске једнакости било напредно, толико су „остали британски захтеви принудно доводили Србију у зависан положај према Турској и другим земљама“.²⁵

Најзначајнија разлика између одредаба Санстефанског и Берлинског мировног уговора била је у дефинисању Бугарске. У Берлину је одлучено да између Дунава и планине Балкан буде формирана кнежевина под сизеренством султана, а јужно од Балкана Источна Румелија, која је враћена Турској али под управом хришћанског управника кога су именовале велике силе. Бугарска је удаљена од Егејског мора а Македонија је остала нетакнута. По завршетку конгреса лорд Биконсфилд (Б. Дизраели) хвалио се да је Енглеској вратио „мир и част“ и да је „консолидовао“ Турску царевину тако што су нове независне балканске државе максимално ускраћене у територијалним проширењима: „нерасположење Румуније, Србије и Црне Горе потврђује да се у томе успело“. Дочекан је у Британији као херој јер је победио Русију дипломатским средствима и тиме показао да је успешнији од Палмерстона, који је са њом морао водити рат. Мада су његове тврдње примљене са скептицизмом и у Енглеској и у иностранству, остаје чињеница да је, бранећи британске интересе, донекле заштитио и интересе Србије,²⁶ Грчке и, нешто мање, Румуније и да је спречио Русију да сама одлучује на Балкану. Русија је „изгубила ореол правичног арбитра“ који је имала у очима балканских народа. Грчка је постала британски штићеник, а Србија је „била на путу да падне под аустријски протекторат“. То је потврдио и британски дипломатски агент Џернингам када је утврдио да је Аустроугарска, закључивши железничку конвенцију са Србијом „учинила први корак ка анексији Србије својој држави“.²⁷ Штитећи и притискајући своју стару савезницу, Турску, и

²⁵ A. Oakes, R. V. Mowat, *The Great European Treaties*, 332–360; Србија 1878, Док. бр. 281 и 341; Д. Живојиновић, *Политика британске владе*, 90–94; исти, *Велика Британија и Србија*, 88–94; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 81–85; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*. Књига прва: *Од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858–1878*, Београд 1923, 370–376; Д. Р. Живојиновић, *Б. Дизраели*, 93–96; М. D. Stojanović, *нав. дело*, 275–281; D. Dakin, *нав. дело*, 133–135.

²⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, књ. 2, 185, 189.

²⁷ J. A. R. Marriot, *нав. дело*, 300–305; М. Екмечић, *нав. дело*, 273–281; Слободан Јовановић, *Гледстон*, Београд б. г., 81; Д. Живојиновић, *Политика британске владе*, 94–95.

сарађујући са новом савезницом, Аустроугарском, Велика Британија је, током последње, одлучујуће године велике источне кризе, 1878, заузимала изразито непријатељски став према Кнежевини Србији. Та политика је имала карактеристике србофобије, па и славенофобије, у чијој основи је био нескривени страх од ширења руских утицаја на Балкану и, шире, у источном Медитерану.²⁸

Берлински конгрес, последњи велики, европски, дипломатски скуп био је „путоказ” за многе догађаје у Европи следећих неколико деценија. Уговор који је склопљен 13. јула 1878. био је, највише, резултат Бизмарковог настојања да подели Турску царевину и Дизраелијевог плана да је одржи. Дизраели је успео да уздрма јединство Тројецарског савеза, а Бизмарк је, градећи своју политику на принципу ривалитета сваког према свакоме, гурао Европу у будуће сукобе.²⁹ Злослутно, али пророчански, звучео је текст који је, за време конгреса у Берлину, објављен у лондонском листу *Vaishar maistine* (*Vanity Fair*): „Уступање Босне и Херцеговине Аустрији значи скору поделу тог Царства. То значи Мађарску која је доведена на ивицу да се лати оружја и пружи отпор словенској надмоћи. То значи Аустрију подељену на комаде од којих бечки део припада Берлину, Славонија и Хрватска Русији, док се Мађарска бори и умире до последњег човека. То значи да Европа постаје једно ратиште и мрачни период опет наступа у западном свету.”³⁰ Низу похвала Биконсфилдовом дипломатском успеху које су се појавиле у енглеским новинама (*Times, Globe, Daily News, Daily Telegraph*), супротстављале су се процене да је конгрес „донео много зла, а мало добра” (*Morning Advertiser, Pal Mall Gazette, Vanity Fair*).³¹ Сер Хенри Лајард је тврдио да је Берлински конгрес, будући да је прекршио све принципе правде, постао извор будућих ратова и безбројних немира. Потпуно распарчавање Турске, сматрао је он, носи клицу истоветне судбине другим државама, а пре свих, Русији којој је предвиђао бескрајне невоље и крвопролића у годинама које су долазиле.³² Сер Вилијам Харкорт (*William Harcourt, Sir*) је оштрим речима напао и Берлински уговор и политику британске владе тврдећи да лорд Биконсфилд није обезбедио Турску ни у Европи ни у Азији. Један од водећих конзервативаца, лорд Кренбрук (*Cranbrook*) је отворено говорио о неуспешним настојањима Британије да „спасе Турску од њених сопствених идиотских глупости за време и после рата”.³³

Упркос променама које су спроведене на Балкану, равнотежа међу великим силама је, за извесно време, очувана. Цену за то су платиле балканске

²⁸ Д. Живојиновић, *Политика британске владе*, 97; R. W. Seton-Watson, *Disraeli*, 490–535.

²⁹ Д. Живојиновић, *Велика Британија и Србија*, 95–96; M. D. Stojanović, *нав. дело*, 275, 281–283; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 537–540.

³⁰ W. G. Wirthwein, *нав. дело*, 396.

³¹ Исти, *нав. дело*, 403–405.

³² H. E. Egerton, *нав. дело*, 328.

³³ R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 544.

државе. Јер, ако је Кучук-кајнарџијским миром Русија постала заштитник свих хришћанских народа у Турској, онда је прва половина XIX века протекла у њеном настојању да националне државе које су се стварале на Балкану стави искључиво под свој протекторат. Париским миром руски протекторат је замењен заједничким гаранцијама великих сила, чиме је успостављена равнотежа утицаја на балканске државе „и за то се слободно може рећи да те државе никада нису биле самосталније него у времену од 1856. до 1878“. Берлинским уговором добар део Балканског полуострва је подељен на две интересне сфере од којих је једна, источна, припадала Русији а друга, западна, Аустрији, преко које је требао да се огледају и интереси западних великих сила.³⁴ Несумњиво је да Берлинским мировним уговором није решено, нити је могло бити, ниједно национално питање на Балкану, те тиме ни балкански део Источног питања. Захваљујући сукобима интереса и међусобном неповерењу великих сила, Македонија је, више од тридесет година, остала под турском влашћу, бугарске аспирације су се распламсавале, Србија је клизила ка рату са Аустроугарском, и, као и Грчка, тражила територије за које је сматрала да јој, по националном критеријуму, припадају. У ривалитету Аустроугарске и Русије топио се британски утицај у Турској упркос томе што се Британија прогласила чуварем интегритета Турског царства. Ипак, Берлински конгрес је за Велику Британију значио излазак из гледстоновске *сјајне изолације*. Немачка економска експанзија је истискивала британски капитал из Турске. „Као и 1853“, Британија се „и 1878. кладила на погрешног коња.“³⁵

ЦЕНА НЕЗАВИСНОСТИ И ПРОГЛАШЕЊА КРАЉЕВИНЕ

Влада и Скупштина Кнежевине Србије су прихватиле одлуке Берлинског уговора. Кнез Милан је, 22. августа 1878, захвалио краљици Викторији за британско ангажовање на признавању независности Србије. Већ 26. августа краљица Викторија је честитала кнезу Милану државну независност Србије. Следеће, 1879. године интересовање Велике Британије за Србију је настављено када су обележаване нове границе Србије. Задатак мајора Вилсона и, затим, капетана Андерсона био је да провере податке које је давала српска власт о етничком саставу становништва у пограничним областима.³⁶

Следило је спровођење одлука Конгреса. За Србију то је значило обележавање нових граница, закључивање политичких и трговинских уговора, изградњу железнице... Не могавши да се договори са Аустроугарском о закључивању трговинског уговора на принципима најповлашћеније нације, Кне-

³⁴ Слободан Јовановић, *Српско-бугарски рат, Расправа из дипломатске историје*, Београд 1901, 54–56.

³⁵ G. P. Gooch и J. H. B. Masterman, *A Century of British Foreign Policy*, Westminster s. a. (1917?) 28–31; M. Stojanović, *нав. дело*, 273; L. S. Stavrianos, *нав. дело*, 393, 449–450; Benoit Brunswick, *Le Traité de Berlin*, Annoté et commenté par, Paris 1878, IX, XV.

³⁶ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 132–133.

жевина Србија је, на истом принципу, закључила током 1879. године трговинске уговоре са Великом Британијом, Италијом, Русијом, Белгијом и Швајцарском. Требало је да ови уговори, који нису имали неког посебног економског значаја и на којима је посебно инсистирао Јован Ристић, умање економску зависност Србије и подстакну Аустроугарску да прихвати преговоре са Србијом на равноправној основи. Али, Беч је тражио склапање уговора по принципу најповлашћеније нације без узајамности, што Србија није могла прихватити. Док су се друге велике силе суздржавале од било какве подршке Србији, Београд је добио неочекивану потпору против аустријске претње царинским ратом од В. Гледстона. Али због удаљености Британије и изолованости Србије, британска подршка је могла имати само морални ефекат.³⁷ Трговински уговор са Аустроугарском Србија је, ипак, склопила априла 1881. године. Јуна 1881. године Аустроугарска је „понурила и наметнула“ Србији *Тајну конвенцију*. Ова два међународна уговора довела су Србију у опасну зависност од моћног северног суседа. Обе државе су, у трговинском уговору, једна другој учиниле такве уступке какве другим земљама нису припадале. Зато је овај уговор по својој садржини био близак царинском савезу: заштитио је српског сељака али је младa индустрија Србије дошла под удар развијеније аустроугарске (знатно више аустријске) индустрије. Економска зависност водила је Србију у политичку подређеност. Уговореном обавезом да Србија неће „трпети политичке, верске или друге мутње које би, полазећи са њеног земљишта, ишле противу Аустроугарске Монархије, подразумевајући ту и Босну, Херцеговину и Новопазарски Санџак“ Тајна конвенција је више задирала у интегритет Србије. Још тежи био је четврти члан, који је обавезивао Србију да неће закључивати уговоре са другим државама без претходног договора са бечким кабинетом. Али, у то време, напуштена од Русије, Србија није имала другог избора до да затражи заштиту у окриљу Аустроугарске.³⁸

³⁷ Илија Пржић, *Спољашња политика Србије (1804–1914)*, Београд 1939, 106–107; Чедомир Попов, *Немирне године и везивање за Аустроугарску, Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 56–57.

³⁸ The Austro-Serbian Alliance of 1881, у: *The Secret Treaties of Austria-Hungary*, Volume I, Texts of the Treaties and Agreements with translations by Denys P. Myers and J. G. D'Arcy Paul, Cambridge 1920, 50–63; Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London 1917, 31–45; Стојан М. Протић, Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (један мит из новије историје Србије), у: *Дело*, Београд 1909, 3–10; И. Пржић, *нав. дело*, 107–108; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 49–66. У време закључивања Тајне конвенције 1881. кнез Милан Обреновић није знао за аустроугарско-руске тајне договоре из 1876, 1877. и 1878. којима је Русија признавала право Аустроугарској да окупира, па и анектира, Босну и Херцеговину. Није знао ни за тајни уговор који су у Берлину закључиле Русија, Немачка и Аустроугарска 18. јуна 1881, којим је Аустроугарској признато право анексије Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака и постигнута сагласност о евентуалном уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. (Гргур Јакшић, Тајна конвенција (1881–1889), *Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 136–137) Неки аутори пак сматрају да тајни

Вероватно је да ни званичници Велике Британије нису били обавештени о тајним уговорима Аустроугарске са другим државама па ни о Тајној конвенцији са Србијом. Оно што је било важно за Форин офис било је успостављање и одржавање мира на Балкану и сузбијање руског утицаја. То се огледало и у саветима па, понекад, и притисцима који су коришћени да би се спречио сваки поремећај на Балкану било да се радило о Бугарској, Грчкој, Босни и Херцеговини или Србији.³⁹

Тајна конвенција је, између осталог, обезбеђивала аустријску подршку кнезу Милану у случају проглашавања Србије за краљевину. Ово обећање кнез Милан је искористио почетком 1882. године. Он тада није могао да нађе добра и коначна решења за сукоб са радикалима, велику аферу са Генералном унијом и њено банкротство и невоље које је изазвала смена митрополита Михаила. Кнез је прихватио предлог председника Владе Милана Пироћанца и спас своме угледу потражио у проглашавању Србије за краљевину. Дипломатска припрема проглашавања краљевине обухватила је обавештавање посланика великих сила о тој намери. Непосредно пред проглашавање краљевине кнез Милан се интересовао и за став Велике Британије. Велика Британија тада није имала ни поверења а ни неког посебног интересовања за Србију, али је желела да буде сигурна да је Србија у аустроугарској интересној сфери. Зато је Форин офис прво проверио да ли је Аустроугарска сагласна са намерама кнеза Милана. Добивши потврду из Беча, Форин офис се није противио проглашавању Србије за краљевину. Међутим, британски представник у Београду Локок није журио са честитањем, а британска влада је била последња међу владама великих сила која је признала Краљевину Србију.⁴⁰

Проглашавање краљевине, међутим, није значило политичку рехабилитацију краља Милана ни на унутрашњем ни на спољном плану нити је обележило промену његових политичких ставова. Зато незадовољство његовом владавином није умањено. Недавно завршена изборна борба и нагло закључење радикалске Скупштине увећали су узнемирење у народу. Незадовољство је било посебно изражено у источној Србији, која је била тешко погођена ратовањима 1876. године и у којој су се изразитије манифестовале социјалне промене. Оно се знатно увећало одлуком Владе о прикупљању оружја које је било раздељено резервистима народне војске основане још у време кнеза Михаила. Бунтовнички покрети између (Соко) Бање, Књажевца, Крушевца, Алексинца и

протокол Тројецарског савеза из 1881. године „није по свој прилици остао потпуно непознат кнезу Милану“. (*Историја српског народа*, VI–1, 60–62)

³⁹ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin*, 149–150, 170–204; Александар Раствовић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000, 51–52, 132.

⁴⁰ *Историја српског народа*, VI–1, 63–64; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 542; А. Раствовић, *нав. дело*, 132–134; J. A. R. Marriot, *нав. дело*, 315–316; Љубодраг П. Ристић, *Краљеви у Краљеву (1882–1889–1904)*, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево (Од првих помена до Првог светског рата)*, Београд – Краљево 2000, 233–235.

Ниша почели су крајем септембра а крајем октобра 1883. године претворили су се у краткотрајне али крваве сукобе са регуларном војском. Слабо наоружана и још слабије руковођена и организована војска бунтовника је брзо поражена. Коловође и учесници су масовно трпани у затворе. На сцену је ступио преки суд.⁴¹ Ужаснуте драстичношћу пресуда преког суда неке велике силе (Немачка, Русија и Аустроугарска) интервенисале су код краља Милана и српске владе у корист учесника буне. Против краља Милана подигли су се и гласови јавности Немачке, Русије, Француске и Велике Британије.⁴²

Британска штампа и јавно мњење су осуђивали српску владу за сурово поступање према побуњеницима. Оштром британском ставу према догађајима у Србији допринео је интервју са Јованом Ристићем (*Manchester Guardian, Pall Mall Gazette*) у коме је он оштро нападао српску владу за тешку финансијску ситуацију у земљи, фалсификовање бирачких спискова и употребу полиције приликом избора. Нападао је и спољну политику српске владе. Дописник *Дејли телеграфа* (*Daily Telegraph*) из Беча је позивао велике силе да одмах предузму мере против терора и репресалија које су основно обележје унутрашње политике краља Милана. Они листови који нису критиковали српску владу (*Morning Advertiser, Times*) упозоравали су на опасност од панславизма, чији су поборници, према њима, били организатори побуне. *Тајмс* је, посебно, упозоравао на опасност од русофилства Радикалне странке у Србији. *Морнинг адвертајзер* је, низом текстова, стао у одбрану краља Милана и српске владе нападајући, при томе, део британске али и европске штампе да неосновано штите радикале. Британска влада није следила емотивне набоје из британске штампе. Суздржаност Владе огледала се у умереним коментарима и изражавању жеље да се у Србији поврати мир.⁴³ То је било у складу са њеном дугорочном политиком према Балкану. Оштрији изливи у писаним медијима били су одраз слободе штампе у Британији и развијеног новинарства.

Вести о Тимочкој буни су доспеле и до најзначајнијих британских политичара. Поред свега, Гледстона је, и даље, бринула опасност од панславизма. Али, он је почетком новембра 1883. године сматрао да се иза термина панславизам у Србији крије краљ Милан који настоји да угуши „локалне слободе на Балкану“. Верујући у аустроугарски утицај у Србији, Гледстон је саветовао да би било добро да Калноки разговара са српским краљем.⁴⁴ Узнемирен догађајима у Србији и комешањима у Бугарској, Гледстон је тврдио да је за Велику Британију од највећег интереса одржавање мира на Балкану. То се, сматрао је, могло

⁴¹ С. Јовановић, *Влада М. Обреновића*, књ. 2, 183–198; *Историја српског народа* VI–1, 67–75; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 2, 244–261.

⁴² *Историја српског народа* VI–1, 75.

⁴³ А. Раствовић, *нав. дело*, 90–97.

⁴⁴ Гледстон – Гренвиљу (Lord Granville), 5. новембар 1883, Хоуварден Касл, из: Agatha Ramm, ed, *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1876–1886*, Vol. II 1883–1886, Doc. No. 1145, Oxford 1962, 112.

постићи бољом организацијом управе у европским деловима Турске и уставним владањем у другим балканским државама, чиме би се искључила свака могућност стране агресије. То је, тумачио је даље Гледстон, значило стриктно подржавање одредаба Берлинског уговора. Исто је очекивао и од других европских, великих сила јер је то могао бити „тест и мера њихове привржености тој важној грани европског права”.⁴⁵

Неуспех Тимочке буне омогућио је краљу Милану да, упркос постојању Устава, Народне скупштине и других установа које су биле обележје уставног уређења, успостави у Србији двогодишњи период апсолутизма. Захваљујући утицајима из и ван Србије многе казне су ублажене. Ипак, главне вође су стрељане а многи учесници су осуђени на затворске казне. Географска удаљеност Велике Британије и заинтересованост за Балкан из другог плана, као и разумевање њених ангажовања на многим странама света, ограничавале су њено интензивније ангажовање у догађајима у Србији крајем 1883. године.

После 1878. године основни спољнополитички проблем Велике Британије више није била ситуација на Балкану. Британија је имала проблеме у Авганистану, у јужној Африци, Египту и Судану, што ју је сучељавало са Немачком, Русијом и Француском. Питање Египта није решено на недовољно припремљеној конференцији у лето 1884. године, која је довела само до пораста међусобних сумњичења Француске и Британије. Са Немачком Британија је имала читав низ инцидената у колонијама: Ангра Пекења, Камерун, Конго, Занзибар, Нова Гвинеја и Самоа. Неспоразум са Русијом је био око граница Авганистана а завршио се руском окупацијом Пенџаба.⁴⁶ Зато су проблеми који су се наметнули уједињењем Бугарске и српско-бугарским ратом захтевали посебну тактичност Форин офиса.

БРИТАНСКИ СТАВОВИ О БУГАРСКОЈ КРИЗИ И СРПСКО-БУГАРСКОМ РАТУ

Берлинским конгресом било је предвиђено повлачење руских трупа из Бугарске. Али, и после повлачења руске царске војске из Бугарске, руски официри су заузимали најважније положаје у бугарској војсци и руководили Министарством одбране. Званични и незванични руски представници су покушавали да контролишу бугарски економски и политички живот. Временом односи између бугарских власти и донедавних ослободилаца постајали су све гори тако да су оне велике силе које су, 1878. године, спречиле стварање Велике Бугарске седам година касније дошле у ситуацију да подржавају уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије верујући да тако подржавају стварање бедема против руске експанзије. На изненађење британских политичара, турски султан Абдул

⁴⁵ Исти – истом, 14. новембар 1883, Даунинг Стрит, А. Рамм, *нав. дело*, док. бр. 1147, 113–114.

⁴⁶ R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 546–558.

Хамид није реаговао на прокламацију о „уједињењу две Бугарске”, чији творци нису обраћали пажњу ни на турског сизерена ни на силе потписнице Берлинског уговора. Руска влада и руски цар Александар III нису заузели отворено непријатељски став према бугарском уједињењу и бугарском кнезу Александру не зато што Русији није одговарало уједињење, већ зато што то уједињење није спроведено под руском контролом. Британски министар спољних послова, Солзбери је, најпре, сматрао да Британија треба да чува одредбе Берлинског уговора. Британски углед би знатно опао ако би она сада подржавала оно против чега се борила пре седам година, сматрао је Солзбери, јер „жеља Бугара за уједињењем била је добро позната и тада као што је сада”. Међутим, краљица Викторија, која је гајила симпатије према младом бугарском кнезу Александру Батенбергу, сматрала је да треба заштити слободу и Европу од руске агресије. Тако је дошло до контрадикторности да се Русија залагала „против поништења последица свог најтежег дипломатског пораза из 1878“. а Велика Британија се одрекла „једне од својих најлепших победа са Берлинског конгреса“.⁴⁷ И док се конференција амбасадора великих сила сазвана у Цариграду поводом бугарске кризе кретала ка свом неуспешном крају, српски краљ Милан Обреновић и Влада су, у страху од стварања Велике Бугарске а у намери да скрену пажњу са унутрашњополитичких проблема, одлучили да објаве рат Бугарској. У међувремену, Солзбери је променио мишљење тврдећи да уједињена Бугарска која је пријатељски настројена према Турској не представља опасност већ сигурност јер је добар бедем против утицаја других сила. Штавише, тврдио је да Британија није променила свој став из 1878. године, јер јој је и тада и 1885. године, циљ био „спречити руску превласт на Балкану“. То што Британија 1885. године против руске превласти на Балкану користи Бугаре, за које се 1878. сматрало да су баш тој, руској превласти служили је, по Солзберију, само био доказ да се није променила британска политика већ да су се променили Бугари.⁴⁸

Сукоб руских и британских интереса на Балкану био је тек део британске спољне политике, у којој је она трпела губитке на многим пољима. Отуда су се

⁴⁷ *Историја српског народа*, VI–1, 78; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, 243; W. N. Medlicott, *La Grande Bretagne et l'Europe, L'Europe du XIXe et du XXe siècle (1870–1914), Problèmes et interprétations historiques*, Tome III, Paris 1962, 560; J. A. R. Marriot, *нав. дело*, 313–315.

⁴⁸ J. A. R. Marriot, *The Eastern Question*, 314–315; Слободан Јовановић, *Српско-бугарски рат; расправа из дипломатске историје*, Београд 1901, 44–45; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 152–53. Још за време конгреса у Берлину лорд Биконсфилд и Солзбери су тврдили да се две Бугарске ускоро морају ујединити. За Британију је било најзгодније да се то догоди у оном тренутку у коме би највише шкодило Русији. (R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 542, 558–560; W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin*, 208–210) То показује да „потпуна недоследност британске политике у погледу одржавања status quo-a на Балкану“ (А. Раствојић, *нав. дело*, 52) није постојала, већ да се радило о доследној британској политици сузбијања руског утицаја свуда, па и на Балкану.

појавиле сумње да је иза преврата у Бугарској стајала Велика Британија, чија је намера била да уједињеном Бугарском створи антируски бедем на Балкану. Те сумње је забележио и српски посланик у Лондону Чедомиљ Мијатовић.

Српски политичари и владар били су огорчени уједињењем Бугарске и Источне Румелије, што је речено и у протестима британском посланику у Београду. Међутим, британска влада не само да се није обазирала на протесте српске владе већ ју је упозоравала, и преко Виндхема и преко Ч. Мијатовића, да евентуални улазак Србије у рат са Бугарском може представљати авантуру која може одвести у губитак независности. Солзбери је упозоравао да Србија не треба да улази у рат ни са Бугарском ни са Турском. Кад је већ избио српско-бугарски рат, Британија је покушала да, преко Аустроугарске, протурри предлог о српско-бугарском споразуму којим би Србија, као сатисфакцију за признавање бугарског уједињења, добила Видин и Трн. Колико је предлог Британије био озбиљан, показивале су и лондонске новине које су о том предлогу опширно писале. Још септембра 1885. године лондонски *Тајмс* се залагао да Србија добије Софијски санџак – о чему је било говора и на Берлинском конгресу – јер у том санџаку становништво и онако није било чисто бугарско. *Тајмс* је отишао још даље износећи предлог о стварању вазалне кнежевине од дела Старе Србије. Та кнежевина би била под управом краља Милана а под сизеренством султана. Аустроугарска је одбацила овај предлог јер је његово остварење могло пореметити њене односе са Русијом.⁴⁹

Цариградска конференција, сазвана због проблема који су се отворили бугарским уједињењем, претворила се у борбу аргумената и концепција Тројецарског савеза и В. Британије. Мада је деловало да разлике нису велике, оне су, својим, могућим последицама, биле суштинске. Док се Тројецарски савез, који је предводила Русија, залагао за то да се у Румелији најпре успостави *status quo* а потом испита положај становништва, В. Британија је захтевала обрнут редослед. У позадини, Русија се упорно трудила да обори кнеза Александра Батенберга са престола, док се Британија томе супротстављала. Солзбери је био уверен да би се претходним враћањем на *status quo* указало Бугарској, Србији и Грчкој да само заједничком акцијом могу доћи до територијаних добитака чиме „би се оне научиле да у будуће комбинују своје револуционарне покрете“ против Турске. Тројецарски савез се, чувајући Берлински уговор, борио за форму, а Британија је, залажући се за фактичко стање, стварала бедем против Русије а у корист Турске.⁵⁰

⁴⁹ Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London 1917, 46–51; А. Раствоић, *нав. дело*, 110–116; С. Јовановић, *нав. дело*, 72–78, 85–86.

⁵⁰ „Само Мефистофелес, прерушен у школастичког доктора, могао је аргументисати као лорд Солзбери у овој прилици. На његове разлоге, у чијем је цинизму било нечег убедљивог, дипломатија Тројецарског Савеза није одговорила ништа. Дискусија између Тројецарског Савеза и Енглеске била је немогућна; они нису имали исту полазну тачку.“ (С. Јовановић, *Српско-бугарски рат*, 102–103)

Неубедљиви су били аргументи које је српска влада нудила Европи доказујући да је Бугарска својим провокацијама почела рат. Србија се није могла поставити као бранилац Берлинског уговора јер његов потписник није била; питање антиобреновићевске делатности Николе Пашића и других избеглица је решено њиховим удаљавањем од границе и притварањем; као и ово, и питање Брегова је настало раније па није изазвало рат, а у бугарско започињање сукоба на граници мало ко је веровао. Лорд Солзбери је тврдио да се ради о нападачком рату Србије и упозорио да победа Србије над Бугарском може изазвати руско-аустријски сукоб, чиме би овај рат, „и ако је сам по себи неизбиљан“, довео до озбиљних последица међу којима би могао бити и губитак самосталности Србије.⁵¹ Он је сматрао да Бугарска има право на уједињење, а кад се буде покренуло питање Македоније, Британија ће бранити интересе Србије. Док је рат трајао, Виндхем се ограничио на посматрање ситуације и преношење савета Солзберија да рат треба што пре завршити примирјем. И српски представник на мировним преговорима у Букурешту Чедомиљ Мијатовић и британски посланик у Београду Виндхем су страховали да Милан Обреновић и Милутин Гарашанин намеравају да обнове рат чим се укаже згодна прилика и покушају да извојују територијалне компензације. Српско-бугарски рат је изазвао буру пребацивања и осуђивања Србије, српског народа и кнеза у британској штампи. Званична Британија је подржавала бугарско уједињење и оптуживала Србију да је изазвала рат, а Србија је бугарско уједињење сматрала кршењем одредби Берлинског уговора. Британско-српски односи су западали у озбиљан несклад.⁵²

Пораз Србије у рату са Бугарском новембра 1885. године распришио је наде многих српских политичара да би се прва промена одредаба Берлинског уговора могла искористити за територијално приширење Србије⁵³ и уништио идеје малобројних да Србија, док Аустроугарска и Русија ометају један другу,

⁵¹ Према сећањима Ч. Мијатовића, циљ краља Милана није био ни да одржава равнотежу снага ни да тражи компензацију за уједињење Бугарске већ да изазове рат између Русије и Аустроугарске. (С. Мијатович, *The Memoirs*, 52–53)

⁵² С. Јовановић, *Српско-бугарски рат*, 100–110, 118–120, 124–131, 142–158; С. Мијатович, *The Memoirs*, 56–62; А. Растовић, *нав. дело*, 116–119; М. Пироћанац, *нав. дело*, 228–230; Гледстон – Гренвилу, Хоуварден Касл, 12. октобар 1885. у: А. Рамм, *нав. дело*, Vol. II 1883–1886, Doc. No. 1732, 409–410.

⁵³ Матија Бан је, 1880. године, имао информације „да ће једна од првих брига Енглеској бити да се источна Румелија придружи Бугарској”. Бан се понадао да би и Србија могла да очекује проширење на територије које је њена војска била ослободила током рата 1877–78. године, било у правцу Видина и Софије било у правцу Старе Србије. „Кад би се једном предузела модификација Берлинског уговора на корист Бугарске нема разлога да се то не учини на корист и Србије и Грчке. Виговци јако говоре о правди коју треба учинити источним народима; ухватимо их за реч, а лако ће нам бити доказати да Србија по жртвама својим има највише права на ту правду, а ипак је не тражи преко њених етнографско-историјских.” Матија Бан – Јовану Ристићу, Архив Јована Ристића, Историјски институт (даље: АЈР, САНУ), XXVI/12, Инв. бр. 26/764.

потражи ослонац у некој трећој великој сили.⁵⁴ Заузимањем Аустроугарске, коју је подржавала Велика Британија, српско-бугарски рат је завршен само једним чланом мировног уговора који је утврђивао *status quo ante*.⁵⁵

„УГОДНА ОСНОВА ЗА ТРГОВАЧКЕ ОДНОШАЈЕ“

Иза политичких, понекад у њиховој сенци, понекад независно, развијали су се економски односи Велике Британије и Србије. Основни услови за развој привредних односа ове две државе постепено су се остваривали после 1878. године. Пошто је постала независна држава, Кнежевина Србија је, чланом XXXVII Берлинског уговора, стекла право самосталног склапања међудржавних уговора о трговини. Међутим, претходно је требало решити питање капитулација, односно још увек важећих трговинских уговора које је Турска пре 1878. склапала са другим државама а чије су се одредбе тада, по међународном праву, односиле и на Србију. Непосредно и лакше закључивање међународних трговачких уговора помогло је убрзани развој српске привреде. Ипак, знатну сметњу убрзаној спољној трговини Србије, превасходно повећању извоза, чинила је Аустроугарска, са којом је почетком осамдесетих година XIX века обављано 73% укупне спољне трговине Србије. За Србију је било веома важно да што брже склапа уговоре о трговинској размени са другим државама: Турска, Румунија, Велика Британија, Француска, Немачка, Белгија, Бугарска, Италија, Русија и Швајцарска. Преговори са Аустроугарском текли су споро, уз пуно проблема, па је српска влада одлучила да склапа друге уговоре. На позив Србије за склапање таквих уговора прва се одазвала Велика Британија. Привремени трговачки уговор између Србије и Велике Британије склопљен је марта 1879. уз међусобно признавање најповлашћеније нације. Убрзо потом – почетком фебруара 1880. године – „желећи да ставе на угодну основу трговачке одношаје“ ове две државе су склопиле Уговор о пријатељству и трговини. Овим уговором детаљно је регулисан читав низ детаља: повластице за грађане и робу, стицање непокретности, висине и наплате царина, врста робе, унутрашњи порези, железнички и поморско-речни саобраћај, капитулације и конзуларни представници, превоз робе и, најзад, ратификација уговора. Упркос бројним критикама којима је био изложен у Србији, овај уговор је остао на снази све до фебруара 1890. године.⁵⁶

Накнадним документима допуњавана су два претходна уговора. Декларацијом која је потписана јула 1881. године прецизиране су примене одре-

⁵⁴ „Шта би, на прилику, нама наудило кад би мало више радили да Енглеску уверимо да ми радимо само за нас и да се нисмо предали на милост и немилост било Русији, било Аустрији“, забележио је М. Пироћанац почетком марта 1885. године. (М. Пироћанац, *нав. дело*, 158)

⁵⁵ С. Мijatovich, *The Memoirs*, 62–66; С. Јовановић, *Влада М. Обреновића*, књ. 2, 290–300.

⁵⁶ *Уговор о пријатељству и трговини између Србије и Велике Британије*, Ниш, 26. јан./7. фебр. 1880, АЈР, САНУ, К. 21, XV/5; А. Растовић, *нав. дело*, 153–163.

даба ранијих уговора. Обавезујући се да неће стављати примедбе на уговор који су потписале Аустроугарска и Србија маја 1881. године „у колико се то тиче британских интереса“, Велика Британија је признала примат српско-аустроугарских трговинских односа. Потом су склопљени уговори који су се односили на поштанске пошиљке (1881) и – за Србију од малог значаја – на поморске каблове (1884).⁵⁷ Развој спољнотрговинске размене Србије је, после 1878. године, био у значајном порасту. Мада у сенци трговинске размене са Аустроугарском, развијали су се трговински односи и са другим земљама. Из Србије су се, за британско тржиште, највише извозили пољопривредни производи: свиње, пшеница, јечам, оvas, суве шљиве и вино. Из Британије у Србију су, током осамдесетих година XIX века, највише довожени: текстилни производи (памук и памучно предиво, лан, вуна, кудеља, свила, конфекцијска роба), метали, метални производи и машине, прерађена кожа, хемијски производи, неки прехранбени производи (јестиво уље, кафа, пиринач, шећер)... За неке производе који су се увозили у Србију Британија је, као извозник, повремено била на првом месту (памучна предива, кафа, пиринач). Међутим, удео увоза из Британије, у Србији никада није прешао 10% од укупне вредности увоза.⁵⁸

У директној вези са развојем српско-британске трговине био је развој железнице у Србији. И српским и британским трговцима било је јасно да би изградња пруге на релацији Београд–Ниш–Врање–Скопље–Солун знатно допринела развоју трговине јер би трошкови превоза били знатно нижи од оних које је требало урачунавати у коначну цену када се роба транспортовала преко Хамбурга или Ријеке. У такмичењу страних интереса и капитала у Србији британски капитал је успео да добије концесије за градњу пруге Ниш–Врање. Процене британских представника биле су да би успостављањем железничке везе Београд–Солун знатно порастао и појефтинио извоз пољопривредних производа и руда из Србије и олакшао се увоз британске робе у Србију. Идеја британских концесионара да би требало почети градњу пруге од Врања ка Београду, а не према плану аустријских концесионара од Београда ка Врању, одговарала је, поред британских, и француским и руским интересима.⁵⁹

* * *

Будући да су интереси Велике Британије у источном Медитерану и на Балкану током XIX века били у сукобу са настојањима Русије да изађе на Средоземно море, било је природно да је основни циљ британске политике у том региону био сузбијање руског ширења и утицаја. То је значило одржавање Турске или бар контролисано успоравање њеног распада. Зато је противан британским

⁵⁷ Декларација између британске и српске владе о одредбама трговинског уговора између Велике Британије и Србије, који је потписан 7. фебруара 1881, Потписана у Лондону 4. јула 1881, АЈР, САНУ, К 21, XV/5; А. Раствојић, *нав. дело*, 164–165.

⁵⁸ А. Раствојић, *нав. дело*, 167–174.

⁵⁹ *Исто*, 175–178.

интересима био сваки национални покрет на Балкану који се распламсавао уз руску подршку. Период од Берлинског конгреса до абдикације српског краља Милана Обреновића јесте време жестоке и жилаве британско-руске борбе за преовлађујући утицај на Балкану и у источном Медитерану. Ма колико деловала непринципијелно, британска подршка Србији 1878. и Бугарској 1885. године била је само део устаљених метода за очување британских глобалних интереса. Развој дипломатске мреже, појачано интересовање не само за спољну политику већ и за сваку промену у унутрашњој политици балканских држава и настојања да се и британски капитал укорени и развија на Балкану били су нескривене манифестације британске стратегије на Балкану. Повремене британске наклоности, савети и притисци који су упућивани званичном Београду у периоду од 1878. до 1889. године били су део британске балканске политике. Међутим, та деценија није означила ни потпуно остварење берлинских одлука нити стабилизовање политичке ситуације у Србији. Бурни период који је предстојао захтевао је од британских дипломата још јаче ангажовање а од британског капитала помније истраживање привредног простора Србије.

LE MONDE ILLUSTRÉ

JOURNAL HEBDOMADAIRE

ABONNEMENT POUR PARIS ET LES DÉPARTEMENTS

Un an, 24 fr. — Six mois, 13 fr. — Trois mois, 7 fr. — Un numéro, 50 c.
Le volume mensuel, 12 fr. broché. — 17 fr. relié et doré sur tranches.
LA COLLECTION DES 32 ANNÉES FORME 64 VOLUMES

32e Année. — N° 1635. — 28 Juillet 1888

Directeur : M. ÉDOUARD HUBERT

DIRECTION ET ADMINISTRATION, 13, QUAI VOLTAIRE

Toute demande d'abonnement doit accompagner d'un bon sur Paris ou sur la poste, toute demande de numéro à laquelle ne sera pas joint le montant en timbres-poste, seront considérées comme non avenues. — On ne répond pas des manuscrits envoyés.

LA REINE NATHALIE ET LE PRINCE ALEXANDRE DE SERBIE.

(Dessin de M. G. VUILLIER).

Краљевић Александар и краљица Наталија Обреновић,
Le Monde illustré, 1888, Народни музеј Краљево

ПРВА ГЛАВА

**ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРБИЈА
У ВРЕМЕ НАМЕСНИШТВА
(1889–1893)**

„У Историји Србије беше преврнут један нов, чист лист. Свак се надаше, да ће на њему, за владе Александра I Обреновића V, бити исписани срећнији догађаји, од оних, који се збише за владе оца његова Краља Милана, кога, како за онај мах изгледаше, нестајаше сасвим са јавне позорнице у Србији.“*

АБДИКАЦИЈА КРАЉА МИЛАНА И БРИТАНСКА ДИПЛОМАТИЈА

Намера краља Милана Обреновића да абдицира није била нова. Још 1875. године он се поверио својој вереници Наталији да помишља на абдикацију. О абдикацији је размишљао и средином 1885. године, када је понудио аустроугарском посланику у Београду Кевенхилеру проширење Тајне конвенције из 1881. године. У далеко тежој ситуацији, током пораза у српско-бугарском рату 1885. године, када је побегао са ратишта и био у нервном растројству, краљ Милан је понудио министрима написану оставку. Милутин Гарашанин га је спречио да абдицира а против абдикације је, поред краљице Наталије, била и цела Влада. Русија је била рада да се ова намера краља – аустрофила оствари, док је Аустроугарској више одговарало да краљ Милан остане на престољу.¹ Већ 1887. године претњу абдикацијом краљ Милан је повезивао са разводом од краљице Наталије. Затим је своју намеру да абдицира одложио док не обезбеди престо

* Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књига друга, *Од прогласа независности Србије до абдикације краља Милана, 1878–1889*, Београд 1924, 410.

¹ „Моје је уверење да краљ никако не мисли на абдицирање, а све што о томе говори само је игра да би њоме могао сазнати мисли туђе“, забележио је М. Пироћанац децембра 1885. године. И, потом: „Ако би нас краљ позвао, било заједно (са Стојаном Новаковићем, Љ. П. Р.), било сваког за себе, углависмо да му на питање абдикације, ако би га сам положио, не одговоримо ни да треба да абдицира, нити да остане. Ми смо уверени да је ово питање проста игра и марифетлук од стране Гарашанина и мислимо да је најдостојније да му се на овај начин одговори“. (Милан Пироћанац, *Белешке*, Приредила Сузана Рајић, Београд 2004, 188–190, 195–198, 208, 212, 218, 221, 224–225; Ch. Mijatovich, *The Memoirs*, 57; *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1983, 77–78, 84; Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. године, Успомене Раше Милошевића, члана Главног одбора Радикалне странке*, Београд 1923, 246. Мирјана Стефановски, Слободан Јовановић о владалачким личностима Обреновића, у: *Слободан Јовановић, Личност и дело*, САНУ, Научни скупови, књига ХС, Одељење друштвених наука, књига 21, Београд 1998, 186.

своме сину Александру и док не буде сазвана Народна скупштина. На скупштини би абдицирао и отишао из Србије. Ипак, био је убеђен да ће га његови сународници или, бар, војска позвати да се врати. „Можда рачуна да ће избити грађански рат, али шта год замишљао он се понаша онако како би се понашао само луд или лош човек. Он мрзи краљицу верујући да она покушава да га отрује и да на све стране интригира против њега“, писао је британски посланик у Београду Џ. Х. Виндхем (George H. Wyndham). Своје намере није крио једино од аустроугарских политичара и дипломата. Знајући да би његовом абдикацијом изгубили најснажнији ослонац у Србији, аустријски политичари су га, најпре, убеђивали да одустане од те намере. Али, увидевши да је то „једно будно сањање“ у коме се краљ „осећао срећнији него на јави“, аустроугарски и немачки посланик су утврдили да се ради о болесним фантазијама. И Виндхем је настојао да убеди краља Милана да одустане од абдикације упозоривши га да он нема обавеза само према династији Обреновића већ и према Европи која му је омогућила положај који ужива.² Већ почетком следеће, 1888. године краљ Милан је тврдио да нема снаге да остане на престолу док престолонаследник Александар не постане пунолетан.³

Чим је краљ Милан наишао на прве тешкоће у намери да се разведе, идеју о абдикацији почела је да подржава и његова метреса, Артемиза Христић. Септембра 1888. године краљ је у Глајхенбергу министру иностраних дела, Чедомилу Мијатовићу, навео своје разлоге за абдикацију: одвратност према министрима, Србима и непријатељима у Русији. Међутим, у вишедневним разговорима њих двојица су закључили да постоји само избор: развод или абдикација. При томе, Мијатовић је стекао илузију да ће краљ одложити своју намеру док не поправи углед у Србији. Један од начина да то уради био је нови устав.⁴ Док су га притискале и финансијске тешкоће, краљ Милан је, све чешће, размишљао о абдикацији. Најважније му је било мишљење бечког двора и владе. То није било необично за владара кога је британски посланик Сент Џон (Frederic St. John), који је тесно сарађивао са аустроугарским послаником, обележио као човека који је водио ултрааустрофилску политику тако да се о свим важним питањима директно консултовао са аустроугарским послаником игноришући своје министре спољних

² Х. Виндхем – Ласелу (Lascelles), 16. јуни 1887, Београд, Public Record Office, Foreign Office (даље: PRO FO) 800, Vol. 500; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, Приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 165; Гргур Јакшић, *Абдикација краља Милана (1889)*, *Из новије српске историје*, Београд 1953, 162–167; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга (1878–1889), Београд 1927, 345–346; *Историја српског народа*, V-1, Београд 1983, 86–87.

³ Г. Јакшић, *Абдикација краља Милана (1889)* 167, 169.

⁴ Chedomille Mijatovich, *A Royal Tragedy being the Story of the Assassination of the King Alexander and Queen Draga of Serbia*, London 1906, 27–28; Ch. Mijatovich, *The Memoirs*, 114–116; Сузана Рајић, *Влада Николе Христића*, Београд 2003, 96–97; Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1923, 212–218.

послова.⁵ Тражећи разлог ове намере краља Милана аустроугарски министар спољних послова гроф Калноки (Kálnoky von Köröspatak Gustav Zsigmund) је, преко посланика у Београду Хенгелмилера (Hengelmüller von Hengervar Ladislavus), поручио да ће се Аустроугарска држати пријатељски према Србији. Следила је претња: ако краљ Милан, упркос опоменама из Беча, не осигура престо за свога сина и династију Обреновића нити одреди Намесништво, онда ће Аустроугарска бити принуђена да се умеша, што би могло подразумевати и аустројску окупацију Србије. Оцењујући ситуацију у Србији, Хенгелмилер је закључио да се пријатељски однос српске и аустроугарске владе може обезбедити тако „што ће свака српска влада бити принуђена да рачуна са могућношћу нашег умарширања и да се понаша тако да ова крајња последица буде избегнута“. Аустроугарска се, несумњиво, веома трудила да у Србији одржи свој утицај. То јој је било олакшано великим ангажовањем Русије у Персији. Следећа брига Аустроугарске и, још више, краља Милана била је састав будућег Намесништва. Договорено је да први намесник буде стари и искусни политичар Јован Ристић. Бечки захтеви су били удовољени спремношћу Ристића да поштује одредбе Тајне конвенције и, штавише, да се постара за њено продужење до 1894. године.⁶

Док је краљ планирао абдикацију, савременици су сматрали да он, припремањем промене Устава, настоји да забашури развод брака. Свакако је краљева изјава да ће тек трећа промена (после развода и устава) бити „веома интересантна“ морала изазвати одређену врсту зебње код српских политичара који су помишљали да се ради о планирању државног удара. Ма колико српски краљ настојао да услове своје абдикације договара у тајности, европски кругови су били упућени у њену припрему па су, чак, неки енглески и француски листови разматрали последице евентуалне аустроугарске интервенције у Србији.⁷

Сукоб краља и краљице зачет током српско-бугарског рата, распламсавао се због њихове различите спољнополитичке оријентације и распусног живота краља Милана а доспео до врхунца „висбаденским скандалом“ отмице престолонаследника. Од идеје о развојеном животу (*mariage separè*) краљ је дошао до намере да се развоји од жене без парнице. Опседнут планом о разводу, он је потпуно занемарио државне послове током 1888. године, која је била „са гледишта међународне политике, тешка и опасна година“. Уз изузетан притисак на српску владу и Цркву успео је да добије развод брака 12/24. октобра 1888. године. Као после пораза на Сливници, Србија и њен двор су поново добили свој простор у рубрикама о скандалима у европским новинама. Али, овај развод није донео ништа

⁵ Сент Џон – Солзберију, 10. мај и 3. август 1889, PRO FO 105/74. „... једна од најсталнијих склоности у политичком смислу, била је Краљ Миланова приврженост Аустро-Угарској. Он је, по свему судећи, волео и абдицирати, но се на тој страни компромитовати. Тако је и урадио“. (Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 2 183, 407) М. Пироћанац је сматрао да се краљ Милан срзао на ниво аустројског вазала. (М. Пироћанац, *нав. дело*, 468–469)

⁶ Г. Јакшић, *Абдикација краља Милана (1889)*, 170–185.

⁷ М. Пироћанац, *нав. дело*, 438, 446–449; Г. Јакшић, *нав. дело*, 184.

ново у односима између краља и краљице, осим уверења краљу да је разведен а краљици још јаче мотиве да се за свој положај бори порицањем да јој разводом престају краљевске привилегије.⁸ Два дана по објављеном разводу објављена је краљева прокламација (14/26. октобра) о изборима за уставотворну скупштину. Инсистирањем на јединственом ставу странака о Уставу, краљ је, плашећи се да би Народна скупштина могла радикално изменити нацрт Устава, у ствари, наметао Скупштини усвајање предложеног нацрта *компромисног устава* без измена, то јест, усвајање „од корице до корице“. Скупштина је могла да одбаци Устав, али ако га је хтела примити, морала га је примити у целини. Краљ је, касније, дозволио само да се допуни члан 200, по коме је предвиђено да српска војска не може бити стављена у службу неке друге државе док то не одлучи Народна скупштина. Краљ је претио да ће, у случају да Устав не буде прихваћен у целини, повући предлог и суспендовати постојећи устав из 1869. године.⁹ Крајем 1888. године (по старом календару, а по новом 2. јануара 1889. године) Велика народна скупштина је изгласала нови устав. То је био компромис владача, конзервативаца и радикала. Од француског скупштинског система ишло се ка британском парламентаризму.¹⁰ Овим уставом конкретније су одређене политичке слободе. Пооштрена је министарска одговорност, сужена су права владара у односу на Народну скупштину, избори су постали свуда непосредни, предвиђене су општинске, среске и окружне самоуправе... „Њиме је Србија добила један од најнапреднијих грађанских устава у Европи тога времена.“¹¹ Без обзира на то какве је стварне последице могло имати доношење новог устава, краљ је знатно подигао свој углед јер се, по Сент Џоновој проценио, у Србији сматрало да је нови устав један од најбољих у Европи. Британски посланик је истакао несумњиву либералност новог устава али и чињеницу да није мали број Срба који је приметио извесну „магловитост језика“ у његовом оригиналном тексту. То замагљивање је учињено с циљем да се обезбеди „отварање врата, када то буде било потребно, метафоричним кочијама са четворопрегом“.¹² Будући да је краљ Милан условио усвајање Устава без икаквих измена, апсурд је био то што је „Србија примила најлибералнији устав из руку једног ауторитарног кабинета на чијем се челу налазио Никола Христић“.¹³

⁸ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 367–378; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 2, 369–372; С. Рајић, *нав. дело*, 53–75; Наталија – Стани Жујовић, 13. новембар 1888 (с.к ?), Букурешт, у: *Писма краљице Наталије Обреновић*, Приредила Ивана Хаџи Поповић, Београд 1996, 53–54.

⁹ Ст. Џон – Солзберију, 1. јануар 1889, Београд, PRO FO 105/73.

¹⁰ Димитрије Ђорђевић, Страни утицаји и балкански уставни у деветнаестом веку, У: *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 126–127.

¹¹ Јован Милићевић, Прилог познавању порекла србијанског парламентаризма, *Зборник Филозофског факултета XI-1* (Београд 1970), 622.

¹² Ст. Џон – Солзберију, 2. и 4. јануар 1889, Београд, PRO FO 105/72, 105/73.

¹³ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 379–404; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 2, 372–395; С. Рајић, *нав. дело*, 80–95; Владимир Јовановић, Устав од „корица до корица“ (неки мање познати детаљи око Устава из 1888), *Зборник Матице српске за историју* 56 (1997) 193–200.

Међутим, радикалска већина у Скупштини била је огромна, те је претежно напредњачка влада Николе Христића, одмах по доношењу Устава, понудила оставку. Краљ ју је одбио са образложењем да хоће да се одмори од државних брига које су га опхривале претходних неколико месеци и „да размисли који је следећи корак у будућих неколико месеци“.¹⁴ Али, задржавање Владе која није одговарала резултатима недавних избора, навело је београдску чаршију да калкулише како би краљ Милан могао бити свргнут као његов велики предак Милош уколико не повери земљу радикалној већини и не смањи војску. Разлози краљевог оклевања налажени су у његовој намери да, пре него што позове познатог радикала и тајног руског пријатеља, генерала Саву Грујића, провери да ли је Аустроугарска спремна да пошаље преко Саве довољно војске која би, у случају потребе, заштитила краља.¹⁵ Несумњиво је да су и краљ и Влада сматрали да Европу треба што боље обавестити о напретку који је постигнут усвајањем новог, напредног устава. На позив српске владе дошао је у Београд дописник *Тајмса* (*Times*) Ричардс (*Brinsley Richards*) да би, из ложе у позоришту, пратио рад Скупштине и, како се понадала српска влада, обавештавао британску јавност придајући велики публицитет скупштинском раду.¹⁶

Уколико су савети из Берлина и Беча да се мане абдикације били учесталији, утолико је краљ Милан био упорнији да напусти престо. Признавао је да је у потпуном душевном растројству, те да у Србији не може „рачунати ни на једну политичку странку, ни на једног човека“.¹⁷ После развода и усвајања Устава, краљу Милану је било остало још само да састави што повољнији споразум са бечком владом око абдикације. Очекујући заштиту за своју династију и финансијску подршку, краљ Милан је своје вишегодишње, искрено аустрофилиство знатно интензивирао 1888. године. Почетком јануара 1889. године поверио је министру иностраних послова Чедомиљу Мијатовићу да потпише продужење уговора са Аустроугарском из 1881. године, не обавестивши га да Јован Ристић већ ради на евентуалним модификацијама тог продужења. Беч је обећао да ће Србија имати подршку при територијалном ширењу у правцу вардарске долине али само онолико колико то прилике буду дозвољавале. Аустроугарска је, такође, обећала подршку при консолидовању привредног и финансијског стања Србије.

¹⁴ Ст. Цон – Солзберију, 6. јануар 1889, Београд, PRO FO 105/72.

¹⁵ Исти – истом, 31. јануар 1889, Београд, PRO FO 105/73.

¹⁶ Исти – истом, 2. јануар 1889, Београд, PRO FO 105/73 (Ричардс је, нажалост, после два дана отишао из Београда).

¹⁷ Већ 1886. године краљ Милан је био уверен да га у Србији нико не воли. (Р. Милошевић, *нав. дело*, 239) М. Пироћанац је указао на антипатије које су владале између краља и народа. Пироћанац је био убеђен да је абдикација краља Милана део договора између Немачке, Русије и Аустроугарске што је подразумевало и руску окупацију Бугарске и аустријску окупацију Србије. (М. Пироћанац, *нав. дело*, 464, 466, 470, 487) О презиру који је краљ Милан гајио према добром делу српског становништва у: Miša Gleni, *Balkan 1804–1999 (I deo), Nacionalizam, rat i velike sile*, Beograd 2001, 174–175.

Потписивањем протокола фебруара 1889, Тајна конвенција и њена допуна од 1889. године постале су важне до јануара 1895. године. „Тиме је утврђено да Краљева оставка може изазвати промене само у унутрашњој а не и у спољашњој политици, и да ће аустријски утицај владати у Србији и онда када Краља Милана не буде више на престолу“.¹⁸ Ч. Мијатовић је Сент Џону порицао да краљ има намеру да абдицира али чињенице су говориле другачије. Јер, током боравка у Нишу на конференцији винара којој је присуствовао и престолонаследник Александар, краљ Милан је поменуо себе као део прошлости, док је престолонаследника требало гледати као оличење будућности. Ни обраћање краља Милана јединим страним посланицима које је повео за Ниш, аустроугарском Хенгелмилеру и немачком грофу Бреју (Brey), за политичку, економску и пријатељску помоћ, није тумачено само као пука етикеција.¹⁹ Одбивши идеју о привременој абдикацији²⁰ или о њеном одлагању, краљ је формирао Намесништво (Јован Ристић, генерал Коста Протић и генерал Јован Белимарковић) и, 3. марта 1889, обавестио о својој одлуци министре а, 5. марта 1889. године, и аустроугарског посланика Хенгелмилера и руског посланика Александра Персијанија (Персияни, Александръ Иванович). Краљ је био уверен да би свако превремено објављивање вести о абдикацији знатно нарушило његов углед те би његова права која је издејствовао Уставом да именује чланове Намесништва и да буде једини старатељ младом

¹⁸ Prolongation of Austro-Serbian Treaty 1889, у: *The Secret Treaties of Austria-Hungary*, Volume I, Texts of the Treaties and Agreements with translations by Denys P. Myers and J. G. D'Arcy Paul, Cambridge 1920, 134–141; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 407.

¹⁹ Ст. Џон – Солзберију, 14, 15. и 20. фебруар 1889, Београд, PRO FO 105/73. Ch. Miјatovich, *The Memoirs*, 117.

²⁰ Не само привремена, већ и абдикација под одређеним условима, какву је краљ Милан планирао, изазвала је различите коментаре код оновремених политичара. „У уставним наследственим монархијама виђало се и досад абдикација, – али абдикација под условима, то јошт свет видео није, то је нешто тако чудновато, тако невиђено, тако неразумљиво, да се узалудно питамо како то у ствари изгледа и шта управо значи? Јест: шта то значи абдицирати под условима? Досад кад се абдицирало у свету, абдицирало се чисто и просто и такве абдикације свет разуме.

Али абдицирати под условима подпунце је нова ствар и производ изопаченог појимања уставности. Како се то абдицира под условима? Значи ли то, да абдикација вреди само донде, док су услови испуњени, а кад се не испуне да не вреди? Значи ли то да ће ако се услови не испуне, Краљ Милан сматрати себе за разрешена од абдикације и ући понова у пуно притежење Краљевске власти у Србији? И онда би одмах настало питање: шта би било од оне заклетве коју је онако свечано положио на верност Краљу Сину Своме? Јер Србија данас има Његова Сина као Краља, који на престолу седи без икаквих услова до оних, што су у Уставу садржани. А на једном и истом престолу још нигде у свету нису два Краља у једно исто време седела и [...] да то и у Србији може да се проба. Зар све то није и ново и чудновато? И зар није достојно да на себе привуче пажњу свију и свакога.“ (Белешка о намерама краља Милана да абдицира, Архив Србије, Фонд Милутина Гарашанина, 1889, бр. 1251) Овај савременик (Милутин Гарашанин?) краља Милана наслутио је да се, поред донетог устава, ради и о неком тајном уговору који захтева краљ Милан да би се обезбедио.

краљу прешла на Велику скупштину, односно на Намесништво. Да се то десило, чланови Намесништва са апсолутном влашћу над краљевићем Александром би, веровао је краљ Милан, били они који су, шест година раније, били осуђени на смрт: Коста Таушановић и Никола Пашић.²¹ Али, строго чувана тајна то, више, није била. За предстојећу абдикацију знали су и неки други посланици који су о томе известили своје дворове. Дописник *Дејли њуза* (*Daily News*) Вајц (Weitz) је пожурио у Земун да вест телеграфом пренесе својој редакцији.²² Пре подне 6. марта, на дан седмогодишњице проглашавања Краљевине, краљ Милан је прочитао своју оставку и положио заклетву своме сину. Само мали број оних који су претходних дана сазнали шта се припрема, није био запрепашћен неочекиваним догађајем и краљевом театралношћу. Проглашавајући Намесништво које ће, по његовим речима, наставити да води мирољубиву и пријатељску политику према другим државама, краљ Милан је позвао дипломатске представнике и њихове владе да и они наставе да воде сличну политику. За време банкета који је организован, сада већ бивши краљ је разговарао само са најинтимнијим пријатељима, док се млади краљ руковао и најљубазније разговарао са свима „са поуздањем и уљудношћу одраслог и искусног владара“.²³ Остало је само питање колико ће донедазни краљ који је био у најбољим годинама, издржати да буде „без икакве улоге, окрећући леђа својој земљи, свом престолу и своме домаћем огњишту, и одлазећи у свет, у коме ће он бити само бивши Краљ и једна улична знаменитост“.²⁴

Састав нове владе је показивао да је постигнут једини могући компромис. Пошто је Намесништво оличавало наклоност краља Милана либералима, Влада је морала бити састављена од радикала јер је то био одраз резултата недавних избора. Да је, ипак, постојала извесна пометња, показало је објављивање два про-

²¹ Ст. Џон – Солзберију, 28. март 1889, Београд, PRO FO 105/73. Овај краљев став Хенгелмилер је пренео Ст. Џону тек пошто је 23. марта у *Тајмсу* објављен интервју са екс краљем Миланом. Хенгелмилер је тада тврдио да, је још крајем августа 1888, пренео Калнокију вест о одлуци краља Милана да абдицира а да је Калноки сигурно о томе известио Солзберија. Десетак дана раније Ст. Џон је био разочаран што му аустроугарски колега Хенгелмилер, који се залагао за њихову блиску сарадњу, није рекао да се припрема абдикација иако је краљ Милан ту своју намеру поверио представницима Аустроугарске и Немачке – али не и својим министрима – неколико недеља раније. (Исти – истом, 7. март 1889, Београд, PRO FO 105/73); Протокол седнице Министарског савета држане 21. фебруара 1889, *Записници седница Министарског Савета Србије 1862–1898*, Приредио Никола П. Шкерковић, Београд 1952, 431–43

²² М. Пироћанац, *нав. дело*, 463, 467.

²³ Ст. Џон – Солзберију, 7. март 1889, Београд; PRO FO 105/73; *Српске новине*, ванредни број, 22. и 24. фебруар 1889 (42 и 43, LVI) 175 и 179.

²⁴ Г. Јакшић, *нав. дело*, 185–205; Стојан М. Протић, *Оставка Краља Милана*, у: *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 2, Београд 1912, 248–270; С. Јовановић, *нав. дело*, 406–410; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 2, 396–402; Ch. Mijatovich, *The Memoirs*, 120–121; С. Рајић, *нав. дело*, 96–105, 125–131.

гласа. У првом прогласу, који је одмах повучен, бивши краљ је објашњавао своју абдикацију жељом да спасе земљу од великих потреса. У другом је напуштање престола правдао својим slabим здравственим стањем. Уследила је прокламација Намесништва. Глорификујући, најпре, успехе краља Милана који су се огледали у проширењу државне територије и стицању независности али и признајући „по који неуспех“, Ристић, Белимарковић и Протић су изражавали своје жаљење због краљеве одлуке да предузме судбоносни корак одступања са престола. Одбацујући своје политичке амбиције и опредељења, они су обећавали да ће се посветити очувању добрих односа са другим државама и спровођењу новог устава што је, према њима, значило да предстоји период напретка, среће и задовољства.²⁵

Све велике силе службено су обавештене о догађају у Београду. Истог дана када је краљ Милан абдицирао, посланик Краљевине Србије у Петрограду Ђорђе Симић је саопштио ту вест руском министру спољних послова Николају Гирсу (Николай Карлович Гирс). Краљ Милан је жалио због донедавних лоших односа Србије и Русије и молио руског цара да пружи заштиту малолетном наследнику српског престола. Гирс је изјавио да руска царска влада промену на престолу у Србији сматра унутрашњом ствари Краљевине. Намесништво је могло да очекује руску подршку али би било добро да се „ослони на народну партију“ и одмах формира радикалску владу. У погледу спољне политике, Гирс је саветовао „смотреност и невређање ничијих интереса, да би се избегло свачије мешање“.²⁶ Аустроугарској влади је, очигледно, била потребна изјава Намесништва да ће одредбе Тајне конвенције бити поштоване те се Хенгелмилер веома интересовао како Намесништво види тај документ. Немајући много избора, намесници су изјавили да су документи из јуна 1881. и фебруара 1889. године, склопљени у складу са владарским правима одређеним уставима из 1869. и 1888, те да ће они одредбе тих међународних уговора поштовати и испуњавати уз наду

²⁵ Ст. Џон – Солзберију, 9. и 11. март 1889, Београд, PRO FO 105/73; СРБИ, Прокламација Краља Милана 22. фебруара 1889. (ск), Београд, СРБИ, Прокламација Намесништва, 22. фебруара 1889. (с.к), Београд, *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 31. децембра 1888. до краја 1889*, бр. 45, Београд 1891, 66–74; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, *Краљевско Намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра 1889–1897*, Београд 1924, 11–14.

²⁶ Симић – министру, 22. фебруара/6. марта 1889, Петроград, АЈР, АСАНУ, К. 15, X/8; С. Грујић – посланицима Србије на страни, 26. фебруар/10. март 1889, Београд, PRO FO , 105/81; Ст. Џон – Солзберију, 12. март 1889, Београд, PRO FO , 105/73; Н. С. Киняпина, *Балкани и проливи во внешней политике России в конце XIX века /1878–1898/*, Москва 1994, 106; Михаило Војводић, *Међународне димензије прославе петстогодишњице Косовске битке у Србији 1889. године*, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 42; Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд 2002, 78.

да ће им Аустроугарска у томе помоћи.²⁷ Аустријски цар Франц Јозеф (Franz Joseph I von Habsburg), који је био у добрим односима са краљем Миланом, није мислио да је абдикација била неопходна јер, по њему, мада је имао тешкоћа, краљ Милан је владао у земљи у којој је народ добар те није било тешко владати. Као и Русија, и Аустроугарска је абдикацију сматрала унутрашњим питањем Србије. Али, цар је подвукао да у спољној политици Србије очекује *коректно* држање јер је Србија сувише близу Аустроугарској те „према нашем (Србије, Љ. П. Р.) спољашњем раду не могу бити равнодушни“.²⁸ Упркос томе што је Аустроугарска одавно знала за припремање абдикације и упркос уверавањима намесника о поштовању обавеза Србије према Аустроугарској, на аустроугарско-српској граници примећено је веће ангажовање војске. У Базјашу, Земуну, Сремској Митровици, Кленку и Петроварадину припремљени су парни тегљачи и широке барже за транспорт трупа. Прикупљено је и око 150 вагона за војску и војни материјал. Ове припреме су, међутим, у београдским дипломатским круговима повезиване са могућношћу избијања немира уколико намесници буду намерава-ли да спрече долазак краљице Наталије у Београд.²⁹

Званичну ноту о абдикацији краља Милана српски посланик Јеврем Грујић предао је Солзберију средином марта 1889. године. Британска влада је сматрала да је краљ Милан био mudar владар који је познавао односе у Европи те се у Лондону очекивало да ће и намесници у Београду водити политику добрих односа. Председник нове владе генерал Сава Грујић је, приликом посете британском посланству, изразио уверење да у Србији неће бити никаквих немира који би били у вези са абдикацијом јер је српски народ, наводно, много више био заинтересован за економију него за политику. Нова влада је планирала да се посвети законодавним и финансијским реформама, што је захтевало потпуни унутрашњи и спољни мир. Грујић је био убеђен да неће доћи ни до појачане агитације у вези са Босном и Херцеговином ни до јачања русофилских или аустрофилских осећања у Србији.³⁰

Март 1889. године у неким енглеским листовима појавили су се чланци о краху аустроугарске политике у Србији. Опозиционе новине из Мађарске на-

²⁷ Хенгелмилер – намесницима Ј. Ристићу, ген. Протићу, ген. Белимарковићу, 15. март 1889, Београд; Краљевски намесници – Хенгелмилеру, 7/19. март 1889, Београд, АЈР, АСАНУ, 15, X/8. Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 21–24; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига прва (1889–1897), Београд 1929, 76.

²⁸ М. А. Петронијевић – министру, 22. март/3. април 1889, Беч, АЈР, АСАНУ, 15, X/8.

²⁹ Ст. Џон – Солзберију, 9. и 16. март 1889, Београд, PRO FO 105/73, 105/76; М. Пироћанац, *нав. дело*, 465.

³⁰ Јеврем Грујић – Сави Грујићу, 15/27. март 1889, Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (даље: МИД, ПО), Фасцикла (даље: Ф) II, И/8,9, Пов. бр. 212; Ст. Џон – Солзберију, 7. и 8. март 1889, Београд; Мијатовић – Ст. Џону, 22. фебруар/6. март 1889, Београд; Форин офис – Ст. Џону, 21. март 1889, PRO FO 105/72, 105/73. La Legation Royale de Serbie – FO, 11/23. март 1889, Лондон, PRO FO, 105/81.

падале су посланика Хенгелмилера да није добро обављао свој посао.³¹ Мада је могло изгледати да абдикација краља Милана угрожава аустроугарски утицај и то не само у Србији већ и на целом Балкану, Сент Џон је проценио да то није тачно. Јер, главни намесник Јован Ристић није био русофил већ је, и раније када је био на власти, покушавао да иде средњом линијом, мирећи у Србији утицаје Истока и Запада и благо нагињући ка Западу.³² Уосталом, намесници су једва чекали да екскраљ отпутује у Свету земљу да би почели да спроводе политику која не би била проруска али ни сувише проаустријска, што је требало да значи „више космополитска, или, најзад, балканска“. Насупрот Хенгелмилеру, Сент Џон је био уверен да ће тако јаке личности, као што су били Јован Ристић и Коста Таушановић, успети да одоле свим евентуалним покушајима екскраља да се меша у вођење Србије.³³ Ове процене су, ипак, показивале да аустроугарски утицај у Србији јесте био, ако не угрожен, онда у добром делу потискиван најавом вођења избалансиране спољне политике нових власти у Србији.

О МАЈСКИМ НЕРЕДИМА У БЕОГРАДУ

Нове власти које су, од почетка марта 1889, преузеле руковођење Србијом дочекао је читав низ нерешених питања унутрашње и спољне политике. Њихово решавање није било једноставно. Намесништво – мада су се његови чланови одрекли својих ранијих политичких припадности – имало је јасну либералску оријентацију. Влада је пак била састављена од радикала који нису показивали попустљивост какву је исказивао први намесник Јован Ристић. Политичка ситуација у Србији се показала много компликованијом због чињенице да су унутрашњополитички проблеми често превазилазили државне оквире и мешали се са спољнополитичким утицајима. Зато је британски посланик у Београду морао водити рачуна и извештавати о свему што се дешавало у Србији иако то, наизглед, није дотицало британске интересе на Балкану.

Несклад међу Намесништвом и Владом приметио је и Сент Џон. Већ маја 1889, неслагање међу овим двама странама огледало се у постављању питања легалитета. Будући да прокламација краља Милана о абдикацији није имала премапотпис председника Владе, радикали су поставили питање да ли је абдикација уопште легална па, према томе, да ли је и именовање тројице намесника, према члану 56 Устава, валидно. Не дајући одговор на овако постављено питање нити своје мишљење, Сент Џон се ограничио само на слање превода поменутог члана своме надређеном министру. Проблем је, очигледно, заинтересовао Форин офис јер је Сент Џон, убрзо, послао и превод Устава Краљевине Србије на енглески и француски језик.³⁴

³¹ Г. Јакшић, *Абдикација краља Милана (1889)*, 203.

³² Ст. Џон – Солзберију, 7. март 1889, Београд, PRO FO 105/73.

³³ Исти – истом, 19. март и 13. април 1889, Београд, PRO FO 105/73.

³⁴ Исти – истом, 10. мај и 11. јун 1889, Београд, PRO FO 105/74.

Једна од примедби које су упућиване радикалском режиму у Србији већ првих месеци по образовању радикалске владе била је лична и имовинска несигурност у земљи. Та несигурност се огледала у: страначком терору, распрострањеној хајдучији и општем непоштовању закона. Међутим, догађај у коме се најдрастичније огледала несигурност одиграо се у Београду 26. и 27. маја (14. и 15. маја, с. к.) 1889. године. Првог дана одржан је велики збор напредњака у башти Велике пиваре. Када је збор завршен, из публике, која се махом састојала од омладине нижег друштвеног нивоа, полетеле су каменице. Гађање напредњака камењем настављено је и када се њих око стотинак сместило у башту Пиваре за столове постављене за ручак. Напредњаци су били принуђени да се, у групи у чијој средини су штитили свог вођу Милутина Гарашанина, повлаче поред Вознесењске цркве и ресторана *Лондон* према Теразијама. Током поподнева и вечери разуларена маса је уништила редакцију напредњачког часописа *Видело* и ресторан *Касину*. Полиција није предузела ништа значајније да заустави неред током којих је било мртвих и повређених. Само је министар унутрашњих послова Коста Таушановић покушавао да, благим беседама и молбама, смири гомилу. Следећег дана нереди су настављени али је жандармерија организовано реаговала растерујући масу. За учеснике напредњачког збора који су дошли из унутрашњости организован је специјални воз. Извештаји и тумачења догађаја разликовали су се зависно од страначке припадности. Напредњаци, који су убрзо објавили престанак рада странке и гашење листа, оптуживали су радикале и увећавали број мртвих и рањених, док су радикали за читав догађај кривили напредњаке.³⁵ Зато се, вероватно, ни Сент Џон није сналазио у информацијама које је добијао са разних страна те се, приликом описа догађаја, оградио и уздржао од пресуђивања. Напоменуо је, између осталог, да су немири потврдили став краља Милана да је необразовани народ незрео за уставне слободе, да су напредњаци сматрани за проаустријску странку, да је М. Гарашанин оптужен да је убио извесног студента Мишковића, да је убијено троје а повређено око две стотине људи те да је војска остала у својим баракама а полиција била пасивни посматрач. Ипак, није могао а да не примети да највећу кривицу носе они који су били задужени да заштите легално најављени збор, животе и својину грађана.³⁶

Много више бриге и посла имао је српски отправник послова у Лондону Александар Јовичић. Јер, скоро све лондонске новине су писале о немирима у Београду. Најстарији конзервативни лист *Глоб (Globe)* донео је опширан чланак у коме је, „према београдским изворима“, детаљно приказивао догађаје у Београду од почетка напредњачког збора до одласка из престонице припадника напредњачке странке из унутрашњости Краљевине. Нису недостајала ни

³⁵ М. Пироћанац, *Белешке*, 474–475; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 34–38; Бранко Петровић, *Јован Ристић, Биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912, 100–107; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 127–134, 402–404.

³⁶ Ст. Џон – Солзберију, 27. мај 1889, Београд, PRO FO 105/76.

претеривања. Према *Глобвон* дописнику, напад на напредњаке је био освета Либералне партије због тога што су власти дозволиле збор напредњака али не и припреме за свечани дочек митрополита Михаила. Током немира су, наводно, неки од побуњеника покушали да разнесу динамитом куће познатијих напредњака, а масе сељака су марширале ка Београду. Колико год да је било истине или дезинформација у чланцима лондонских новина, Јовичић је морао да побија драматичне вести из Београда током посета званичницима Форин офиса и на пријемима којима је присуствовао. Свакако му је било лакше када је од сталног државног подсекретара сер Филипа Кареа сазнао да у Лондону не придају „никакву политичку важност тим нередима, јер такве ствари, вели, догађају се често, па и овде (у Енглеској, Љ. П. Р.) имају чисто локални карактер“. Ипак, изгледа да је лист *Темпо* (*Tempo*), изражавајући забринутост због догађаја у Београду, износио и жељу и савет званичног Лондона да се „мир и поредак ускоро поврати како на улици тако и у духовима, а нарочито да се избегне све што би могло дати изговора страниој интервенцији, сматрајући да би једнака подела праве власти била један од прелиминарних услова за мир“.³⁷ Ови савети сигурно нису били само пука формалност јер су се, око савског железничког моста на земунској страни, концентрисала чак два пука аустроугарске војске.³⁸ Оно што је интересовало Сент Џона и, вероватно, његову владу, нису били детаљи нереди већ тренутна политичка ситуација. После сусрета са председником Владе генералом Савом Грујићем, Сент Џон је закључио да није било кривице власти – посебно не Владе – јер, како је Грујић рекао, митинг је протекао у миру и није се могло наслутити шта ће се догодити. Британски посланик је још хтео да провери списак повређених јер су, према тврдњама руског колеге Персијанија, сви повређени припадали олошу, који је имао његове симпатије, а сви нападачи припадали онима које он није симпатисао а то су били напредњаци.³⁹ Замршени сплет политичких околности и односа напредњака, либерала и радикала Сент Џон или није разумео или му то није ни било потребно. Вест – ако је била тачна – да се на српској граници гомилају аустроугарске трупе била је у складу са упозорењима намесницима упућеним из Беча непосредно пред абдикацију краља Милана. Не жалећи проаустријске напредњаке и не кудећи радикалску владу, Сент Џон је евидентирао знаке руског утицаја у Србији.

ПОВРАТАК МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА У БЕОГРАД

Велики и дугогодишњи углед националног радника и русофила митрополита српског и архиепископа београдског Михаила Јовановића сметао је бечком кабинету. Сукоб између митрополита и кнеза Милана настао је због инсистирања

³⁷ А. Јовичић – С. Грујићу, 18/30. мај 1889, Лондон, АС, МИД, ПО, Ф П, И/8,9, Пов. бр. 458.

³⁸ Б. Петровић, *нав. дело*, 105.

³⁹ Ст. Џон – Солзберију, 5. јуни 1889, Београд, PRO FO 105/74.

кнеза и Владе да Закон о таксама који је усвојен априла 1881, обухвата и наплате такси приликом рукоположења, хиротоније и хиротесије, па чак и при монашком постригу. Основ за сукоб напредњачке владе, на чијем челу је као министар просвете и црквених дела, стајао Стојан Новаковић, и митрополита није био у његовом отпору таквој одредби закона већ у анимозитету кнеза Милана према либералима којима је митрополит, по своме опредељењу, припадао и у аустроугарском незадовољству митрополитовим широким и упорним националним радом на уједињењу српског народа. Резултат одбијања митрополита Михаила да се покори одредбама Закона о таксама било је његово противзаконито и неканонско збацивање са управе Српском црквом октобра 1881. године. До извесног попуштања краља Милана дошло је када је, новембра 1887, на притисак савезне владе са Јованом Ристићем као председником и Алимпијем Васиљевићем као министром просвете и црквених дела, краљ дозволио да се смењеним митрополиту и владикама исплаћује пензија.⁴⁰ После абдикације краља Милана нова влада је одмах почела преговоре у два правца: са митрополитом Теодосијем Мравићем и његовим владикама о одступању и са митрополитом Михаилом и владиком Јеронимом да се врате на своје положаје. Преговори су били олакшани тиме што су први намесник Ј. Ристић, председник Владе С. Грујић и најзначајнији радикал Никола Пашић који се вратио у Србију, били пријатељи митрополита Михаила. Они су настојали да се враћањем митрополита Михаила у Србију приближе Русији. То је изазвало протесте Беча који је митрополита сматрао својим политичким противником и вођом пропаганде против аустроугарске власти у Босни и Херцеговини. Хенгелмилер је сматрао да се журба око повратка митрополита може схватити „као демонстративни обрт спољне политике Србије“. С обзиром на одредбе Тајне конвенције за коју је намесник Ристић знао, ово је могло бити тачно. Али, влада С. Грујића, која није знала за тај тајни документ, сматрала је да се Аустроугарска неосновано меша у унутрашње ствари Србије.⁴¹

Сент Џон је пажљиво пратио овај, први сукоб бечке и нове, београдске владе. Хенгелмилер није порицао да је протествовао али је свој протест спустио на ниво личне а не званичне реакције своје владе. Српски министар спољних послова Сава Грујић је тврдио Сент Џону да митрополитов повратак нема везе са утицајем Русије већ је то искључиво унутрашња ствар Србије. Британски посланик је закључио да је разочаравајуће ако аустроугарска влада не примећује да Србија само настоји да учврсти своју независност те да је свако настојање Аустроугарске, или Русије, да прошири свој утицај само гурање Србије у руке оне друге. Ипак, верујући да и Русија настоји да појача свој уплив у прилике у Србији и сазнавши да је митрополит испраћен из Москве уз овације, Сент Џон

⁴⁰ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 2, 183, 329; Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књига друга *Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд 1991, 388–397. Опширније у: Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 215–343.

⁴¹ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 76–77.

је упозорио Грујића да дочек у Београду не треба да има политички карактер. Јер, сувише је околности које су указивале на то да се све што се дешавало у Србији од промене на престолу, одвијало под утицајем Русије те да се чак и та промена, у неким круговима, тумачи као дело руског посланика. Зато је Сент Џон саветовао Грујићу да се Србија држи своје независне политике, добрих односа са свим суседима и да се посвети само својим унутрашњим проблемима.⁴² Митрополит Михаило је стигао у Београд паробродом 30. маја касно увече. Сачекали су га руски посланик Персијани и маса од око 2000 људи и, у фијакерима или пешке са бакљама у рукама, отпустили су га до његове резиденције на Врачару. Гласине којих се Хенгелмилер плашио, да ће светина том приликом демолирати римокатоличку капелу у новодобијеном аустроугарском посланству, нису се обистиниле.⁴³

Добро је Сент Џон био упућен у правне околности и разлоге династије Обреновића због којих је враћен „популарни политички интригант који је под руским патронатом“. Исту реч, *интригант*, употребио је, али неопрезно и јавно, Хенгелмилер и тако изазвао протесте српске владе. Она је то тумачила као увреду нанету највишем српском црквеном великодостојнику од стране представника владе са којом Србија настоји да одржи најпријатељскије односе. Сент Џон је и овог пута био разочаран кратковидошћу аустријске политике која је гурала Србију у руске руке.⁴⁴ Већ 28. маја/9. јуна 1889. године објављен је указ намесника по коме се митрополит српски и архиепископ београдски Михаило враћа на свој положај а епископ шабачки Јероним поставља за епископа нишког. Нешто касније дечански архимандрит Сава је постављен за жичког епископа а Мелентије за епископа тимочког. Попуњен је и Архиепископски сабор. Тако су Намесништво и Влада повратили стару *канонску јерархију*. То је изазвало одушевљење у земљи. „У исто време одјекнуо је [указ, Љ. П. Р.] и врло повољно у Русији на коју се Намесничка влада и у другим питањима стално ослањала и налазила озбиљну потпору.“⁴⁵

По Србији се дуго препричавао повратак митрополита Михаила. Генерални секретар Министарства иностраних послова Србије Јован Ђаја је потврдио Сент Џону да су свечани испраћај митрополита из Русије и одушевљени дочек у Београду били директна реакција на настојања Аустроугарске да, подржавајући пропаганду Римокатоличке цркве, потисне *Грчко-православну цркву* са Балкана. То је, по Ђаји, била природна реакција Русије, која је себе сматрала заштитником православља. Уосталом, било је познато у београдским дипломатским круговима да је руски цар веома религиозан и да са незадовољством гледа на ширење протестантизма у Румунији и католичанства у Бугарској. Сент Џон се

⁴² Ст. Џон – Солзберију, 2. и 19. мај и 8. јуни 1889, Београд, PRO FO 105/74.

⁴³ Исти – истом, 30. и 31. мај 1889, Београд, PRO FO 105/74.

⁴⁴ Исти – истом, 5. и 8. јун 1889, Београд, PRO FO 105/74.

⁴⁵ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 30; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 411–414.

није упуштао у суштину овог догађаја упозоравајући да такве манифестације не могу допринети порасту угледа Србије у иностранству.⁴⁶

Несумњиво је да је Сент Џон посебну пажњу посвећивао сваком детаљу који је могао навестити ширење руског утицаја. Вест о томе да је чак педесет руских официра дошло у Србију стигла је и у бечко издање *Тајмса*. Писало се чак да су међу њима два потпуковника, три мајора и тринаест капетана. Истовремено новине су прошириле глас да ће велики број руских свештеника доћи у Србију и бити распоређен у многим верским објектима. Митрополит Михаило је, наводно, био позвао и руске калуђере јер се број калуђера у Србији био толико смањено да су два манастира морала бити затворена. Српски званичници су побијали ове гласине тврђама да су из Русије дошли униформисани студенти медицине и још један студент из Кијева.⁴⁷ Ако су вести о доласку руских официра, свештеника или калуђера биле претеране, није било нетачно да је руски утицај после абдикације краља Милана и његовог одласка из Србије јачао.

СТРАХ ОД ОБЕЛЕЖАВАЊА ПЕТСТОГОДИШЊИЦЕ КОСОВСКЕ БИТКЕ

Журба око повратка митрополита Михаила у Србију није била без посебног разлога. Приближавало се обележавање петстоте годишњице Косовске битке „у којој су Турци под султаном Муратом тотално поразили српског цара Лазара и његову војску те је практично извршено гашење Срба као нације“.⁴⁸ Овај датум је имао посебно значење у историји српског народа будући да је велики део националног бића још увек био под турском и аустроугарском влашћу. У постојећим међународним околностима крајем осамдесетих година XIX века Србија је морала водити флексибилну националну политику. То, ипак, није значило да се могло заборавити на велики датум. Још фебруара 1889. конзервативно-напредњачка влада Николе Христића радила је на плану програма вишедневне манифестације. Творац овог плана био је министар иностраних послова Чедомиљ Мијатовић: требало је организовати пренос моштију кнеза Лазара из фрушкогорске Раванице (Врдника) у Србију а главне свечаности требало је да се одрже у Крушевцу и у Манастиру Жичи. Свечаности је требало организовати и у другим градовима Србије. Променом на престолу у Србији припреме су обустављене за извесно време. Када су априла 1889. припреме настављене, било је јасно да радикалска влада Саве Грујића, с обзиром на своју наклоњеност Русији, не може рачунати на аустроугарско одобравање планираних свечаности. Више се није могло рачунати ни на одобрење за пренос моштију кнеза Лазара у Србију. Аустроугарски

⁴⁶ Ст. Џон – Солзберију, 23. јуни, 8. и 17. септембар 1889, Београд PRO FO 105/75.

⁴⁷ Исти – истом, 14, 16. и 21. јули 1889, Београд PRO FO 105/74; *Мале новине* 194, II (4. јули 1889) 2.

⁴⁸ Исти – истом, 20. мај 1889, Београд PRO FO 105/74 (подвукао Љ. П. Р.).

министар спољних послова Калноки је упозоравао београдску владу да прослава косовског јубилеја носи извесне опасности по Србију. Док је Влада у Петрограду саветовала српској влади умереност, руска јавност се отворено радовала јачању руског утицаја у Београду. Влада Саве Грујића је настојала да, због прославе, не дође у сукоб ни са Бечом ни са Цариградом. Генерална политика према Турској била је мирољубивог карактера и српска влада се трудила да избегне све што би могло бити извор неспоразума. Зато је један од најзначајнијих чланова Главног приређивачког одбора био председник Краљевске академије наука Чедомиљ Мијатовић, који је био цењен у обе поменуте метрополе. Била је прилика да будућа светковина буде скромнија него што је то било планирано раније и да има блажи, религиозно-народни карактер. Није било предвиђено присуство званичних личности ван Србије нити су прихваћене идеје да се појаве делегације из Старе Србије и Македоније.⁴⁹ Ипак, постојао је утисак да ће, на основу позива Главног приређивачког одбора, међу осталима, доћи делегације из: Русије, Хрватске, Славоније, Чешке, Босне, Црне Горе и Старе Србије. Припрема оваквог догађаја није могла бити другачије тумачена осим да је њен циљ да оживи национално осећање и понос који су се темељили на легендарној величини царства Душана Силног. То, међутим, није било у складу са јасном жељом председника Саве Грујића о „одржавању најпријатељскијих односа са суседним државама“.⁵⁰

У дипломатском кору у Београду поставило се питање одласка на крајево миропомазање у Жичу. Сваки посланик је очекивао директиве и тумачења своје владе или двора, консултовао се са колегама од којих се могла очекивати релевантна информација и ослушкивао потезе српске владе. Петнаестак дана пре почетка прославе Ч. Мијатовић је уверавао Сент Џона да нико од иностраних представника није позван да присуствује миропомазању али је избегао да одговори директно на питање да ли се то односи и на руског посланика. Директан одговор је избегао и сâм Персијани указавши на то да је неразумно очекивати да странци буду позвани јер су могућности смештаја веома ограничене. Немачки посланик Бреј је имао упутство да се управља према другим колегама, док се италијански посланик Галвања (*Galvagna*), наводно, мучио са телеграмом који није могао да дешифрује. Калноки и Солзбери су се, најпре, сложили да посланици њихових држава у Београду треба да присуствују миропомазању јер би, после познате здравнице руског цара, било корисно манифестовати симпатије према младом српском краљу. Услов је био да са посланицима Аустроугарске и Велике Британије буду и посланици Немачке, Турске и Италије. Хенгелмилер и Сент Џон су, у складу са тим, добили упутства. Међутим, те директиве су, врло брзо, повучене и постало је извесно да ће миропомазању присуствовати само

⁴⁹ М. Војводић, *Међународне димензије*, 36–42; Михаило Војводић, *Српско-турски односи и прослава петстогодишњице Косовске битке*, у: *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 122–127.

⁵⁰ Ст. Џон – Солзберију, 29. април и 20. мај 1889, Београд, PRO FO 105/73.

руски посланик. Нове директиве из Беча биле су јасне па је Хенгелмилерово изговарање да је варош Краљево далеко 100 миља од Београда, а да је последњих 30 миља пута веома лоше, било непотребно. „Други разлози“ које Каланоки није објашњавао тумачени су припремањем изузетног дочека за руског представника. Вест да ће миропомазању присуствовати и посланици Велике Британије и Аустроугарске показала се убрзо нетачном. У Форин офису су поверовали да ће миропомазању присуствовати посланици Русије и Аустроугарске па је исто требало да уради и Сент Џон. Та директива је убрзо преиначена у обавезу да само пошаље телеграм – честитку одговарајуће садржине.⁵¹

Порта је с подозрењем гледала на припреме за обележавање годишњице Косовске битке зато што се плашила да ће се бујање националног и антитурског расположења у Србији прелити преко граница и изазвати националне покрете нетурских народа у европским деловима Турске царевине. Ма колико српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић уверавао Порту да свечаности у Крушевцу и Жичи нису уперене против Турске и ма колико му у томе помагали посланици Русије и Велике Британије, неповерење Порте није спласло. Смишљено је да турски представник у Београду Зија-беј добије директиве да присуствује свечаностима тек онда када је од њиховог завршетка било протекло два дана.⁵²

Прослава петстогодишњице Косова почела је 23. јуна у Српској краљевској академији беседом Чедомиља Мијатовића. Краљ Александар је напустио Београд 25. јуна 1889. године а да варош није показала ни најмањег интересовања за његов одлазак.⁵³ У Крушевцу, где је млади краљ стигао 26. јуна, било је другачије. Још на улазу у град дочекале су га локалне власти и одушевљена маса народа. На украшеним славолуцима, поред других парола, с једне стране писало је: Србија, Босна и Херцеговина, Македонија и Стара Србија, а с друге: Хрватска, Славонија, Срем, Банат, Бачка и Далмација. Краљево путовање помно је пратио и о томе подробио извештавао британског посланика извесни Џејмс Д. Баучер (James D. Bouchier), који је радио као дописник *Тајмса* и *Фортнајтли ревије* (Fortnightly Review). У детаљном опису светковине он је приметио неке детаље који су се издвајали из општег народно-религиозног догађаја. Мада српска влада није желела долазак представника Срба из крајева ван краљевине и мада су аустроугарске власти спречавале прелазак преко Саве и Дунава, Баучер је, у шароликој маси народа који се окупио у Крушевцу, запазио „многа лица и ношње које не

⁵¹ Солзбери – Дејму (Deum, le comte), 30. јун 1889, Дејм – Солзберију, Поверљиво, 30. јун 1889, PRO FO, 105/81; Ст. Џон – Форин офису, 30. јуни и 1. и 2. јули 1889. и 29. јуни и 1, 2. и 3. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74 и PRO FO 105/75; Форин офис – Ст. Џону, 30. јуни и 1. јули 1889. и 29. јуни и 10. и 15. јули 1889, Лондон, PRO FO 105/76 и PRO FO 105/72; Стојан Новаковић – С. Грујићу, 29. јуна 1889, Терапија, АС, Фонд Стојана Новаковића, 134.

⁵² Ст. Џон – Солзберију, 4. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74; С. Новаковић – С. Грујићу пом. извештај од 29. јуна 1889. године.

⁵³ Ст. Џон – Солзберију, 25. јуни 1889, Београд, PRO FO 105/74.

припадају овој земљи“. Међу многим транспарентима који су изражавали жеље за краљев дуг живот било је и оних који су изражавали народну жељу да млади краљ буде ујединитељ српског народа. Није се Баучер чудило народу већ митрополиту Михаилу, за кога се знало да је противник Обреновића и, чак, наклоњен црногорском кнезу. Упркос томе митрополит је у цркви позвао народ да се помоли Богу за будуће уједињење српског народа под скиптром краља Александра I. Природа русофилских манифестација у Крушевцу навела је Баучера да закључи да је наклоност Русији ограничена на службенички и трговачки слој а да једва допире до сеоске средине. Врхунац русофилства видео је у дочеку Персијанија у Краљеву. Ван града чекало је руског посланика двадесет фијакера, испред куће која му је била намењена за смештај неколико хорских друштава је певало руску химну а он је са балкона одржао кратак говор. Ипак, Сент Џон је био највише изненађен позивом митрополита Михаила српском народу да освети оне који су пали на Косову. То је било у потпуној супротности са уверавањима српских званичника која су дата дипломатским представницима у Београду да ће се митрополит, по повратку у Србију, бавити само црквеним стварима. Али, иако се сигурно радило о јачању српског национализма и панславистичке идеје и о јасним проруским манифестацијама, Баучер је сматрао да томе не треба придавати велики значај. Јер, радило се о простој реакцији на изузетно јак аустријски утицај те би Аустроугарска морала да избегава вређање националног осећања. А наклоност Русији ће престати, ценио је Сент Џонов извештач, „чим Русија почне да провоцира ову земљу арогантним мешањем у њене унутрашње ствари, на шта се, вероватно, неће много чекати“. И заиста, већ почетком јесени чули су се изливи незадовољства да је Србија изгубила независност под руским сизеренством. Нови аустроугарски посланик је избегавао све што је могло да повреди српско национално осећање ускраћујући свом руском колеги да, као некада захваљујући Хенгелмилеру, весело узвикне: „Voilà encore de l'eau dans mon moulin“.⁵⁴

Русофиљством грађанства могла се објаснити промена расположења београдског становништва које се окупило дуж улица од Железничке станице до Двора да поздрави миропомазаног краља. У Двору су га чекали дипломатски представници чији су суверени већ били послали телеграфске честитке. Међу телеграмима руског, немачког и аустријског цара, белгијског и италијанског краља, енглеске краљице и председника Француске републике није се, међутим, налазио и султанов телеграм.⁵⁵

⁵⁴ Ст. Џон – Солзберију, 28. јуни, 6. јули и 3. октобар 1889, Београд; Баучер – Ст. Џону, 28. јуни 1889, Крушевац и 3. јули 1889, Краљево, PRO FO 105/74 и PRO FO 105/75; М. Војводић, *Међународне димензије*, 44–48; М. Војводић, *Српско-турски односи*, 135–136; Љубодраг П. Ристић, *Краљеви у Краљеву (1882–1889–1904)*, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево (Од првих помена до Првог светског рата)*, Београд–Краљево 2000, 239–243.

⁵⁵ Ст. Џон – Солзберију, 10. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74; М. Војводић, *Међународне димензије*, 48; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 30–34; *Мале новине*, 193, II (23. јун 1889) 1–2.

Догађаји у Србији привлачили су пажњу британске штампе и дипломатских кругова у Лондону. Тамо се доста говорило о панславистичким активностима на Балкану: могућност да би кнез Никола, после посебног тона здравнице руског цара, могао бити проглашен „за цара негдашње Душанове Србије“, повратак митрополита Михаила и прослава петстогодишњице Косовске битке. Отправник послова посланства Краљевине Србије у Лондону Александар Јовичић је уверавао и британске политичаре а и своје турске и аустроугарске колеге да су такве вести у британској штампи потпуно неосноване. Државни подсекретар сер Филип Каре је био задовољан настојањем Србије да очува своју самосталност јер је то пут којим балканске државе могу обезбедити британске симпатије. Међутим, упозорио је, да „свест о својој народној самосталности не треба да их заведе у нове непрестаног проширивања граница јер су велике силе врло осетљиве на такве пожуде. Треба избегавати дражеће чланке, вређајуће говоре и револуционарне прокламације, у опште све што би дало повода великим силама да мисле да су балканске земље елеменат нереда у место да буду чињенице за умно и материјално развијање“.⁵⁶

ПОЛИТИКА НАМЕСНИШТВА И БРИТАНСКИ САВЕТИ

Односи са Турском

Влада Саве Грујића није имала намеру да мења ранији однос према Турској. То је значило политику стрпљивог рада који се сводио на политички притисак којим би се изнудили уступци. Уверен да се српски национални интереси могу остваривати „уз помоћ књиге, школе и цркве, дакле легалним путем“,⁵⁷ посланик у Цариграду Стојан Новаковић се трудио да увери Порту да ће Србија и даље водити мирољубиву политику. Али, Порти је била дража донедавна мирољубива политика краља Милана него неизвесност политике новог београдског режима. Убрзо су Порта и султан, изузетно срдачним пријемом у Цариграду и услугама у превозу српском екс краљу,⁵⁸ који је путовао за Јерусалим, манифестовали своје одобравање спољне политике Србије у време краља Милана. Посебну пажњу указали су му британски амбасадор Вилијам Вајт (William White) и сви службеници британске амбасаде. Штавише, неке европске новине су донеле вест да Вајт помаже екс краљу Милану да убеди султана у корист образовања тројног савеза (можда: Аустроугарска–Србија–Турска?!, Љ. П. Р.). Међутим, пред-

⁵⁶ Александар З. Јовичић – С. Грујићу, 2/14. јуни и 22. јуни/4. јули 1889, АС, МИД, ПО, Ц, И/8,9, бр. 534 и 659; М. Војводић, *Међународне димензије*, 50.

⁵⁷ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Кариф*, Београд 2003, 10.

⁵⁸ После абдикације краљ Милан је различито називан: „Краљ Отац“, „Стари Краљ“, „бивши Краљ“, „Краљ грађанин“, „Стари Господар“. (Радош Љушић, Пера Тодоровић – противник и пријатељ Обреновића, у: *Пера Тодоровић*, Зборник радова уредник др Весна Матовић, Београд 1999, 49)

ставници руске и француске амбасаде уопште нису обратили пажњу на бившег српског краља.⁵⁹ Порта није била умирена уверавањима екскраља Милана да ће утицањем на свога сина Александра – на шта је, по Уставу, имао права – обезбедити коректан однос Србије према Турској. Зато је одлучила да предузме превентивне мере. Половином јуна 1889. турске трупе су упућене према српској граници. Узнемирење није постојало само у Цариграду већ и у Београду, где су стигле вести да би се баш на Видовдан могли очекивати упади Арбанаса преко јужних граница Србије. Српским пограничним властима издате су наредбе да строго воде рачуна о дешавањима на јужним границама.⁶⁰

Почетком јуна 1889. међу београдским дипломатама проширила се гласина да би, у случају погодне прилике, краљ Александар могао бити оборен с власти док би на његов трон дошао црногорски кнез као „Краљ свих Срба“. Постојао је, наводно, споразум између Русије, Аустроугарске и Немачке да кнез Никола наследи престо у Србији. Ако би том приликом дошло до нереда у Србији, аустријска војска би, предвиђао је наводни споразум, у циљу успостављања реда, прешла Саву и Дунав. Уз то, што је, свакако, било претеривање, причало се да се са тим планом слажу и намесник Ристић, и генерал Грујић, и митрополит Михаило. Ове вести су, несумњиво, биле последица националне наде пробуђене великом годишњицом да би обнова великог средњовековног царства ишла преко персоналне уније Србије и Црне Горе, што би, неизоставно, довело до припајања Босне и Херцеговине а, потом, и осталих делова Балканског полуострва. Овакве националне снове Сент Џон је тумачио као последицу здравице цара Александра III црногорском кнезу Николи. Ни непријатељи Русије у Србији нису били против националног обједињавања али су сматрали да би Аустроугарска требало да уступи Србији Босну и Херцеговину. Србија, у коју би се вратио краљ Милан, обавезала би се да плаћа годишњи трибут и да уступи Аустроугарској одређене трговачке и друге погодности, што би било регулисано конвенцијом која би обавезивала краља Милана.⁶¹ Односи су се још више компликовали када се појавила вест да постоји прокламација српске владе којом су позивани сви Срби да устану и уједине се. Међутим, разлог узнемирења био је са друге стране границе. Непосредно пред почетак свечаности везаних за Видовдан, Министарство иностраних дела Србије је, преко Чачка, добило информације да су у Новом Пазару избили немири те да се локално муслиманско становништво побунило, позатварало представнике турских власти и све Србе и успешно одбило турске трупе које су покушале да поврате ред. И док је Порта тражила

⁵⁹ Ст. Џон – Солзберију, 31. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74; Мих. Рашић, С Њ. В. Краљем Миланом на Исток. Путничке белешке, Свеска I, Цариград–Бело море–Хаџилук, Београд 1891, 33, 48–50; М. Војводић, *Српско-турски односи*, 128–129; *Мале новине* 30. март 1889 (бр. 104, год. II) 2.

⁶⁰ М. Војводић, *Међународне димензије*, 40–41; М. Војводић, *Српско-турски односи*, 129–130.

⁶¹ Ст. Џон – Солзберију, 7. јуни 1889, Београд, PRO FO 105/74; М. Пироћанац, *Белешке*, 477–479.

од српске владе да се објаве деманти таквих алармантних информација, ова је упутила један батаљон војске на границу код Рашке. Турски посланик у Београду Зија-беј је сматрао да немире у Новом Пазару – ако су вести које су отуд долазиле биле истините – треба тумачити као реакцију локалног становништва на наговештаје да ће султан уступити новопазарску област Србији. Очигледно посматрајући ситуацију аналитичније и објективније, Сент Џон је закључио да је покрет у новопазарском крају могао бити изведен у договору са Портом са циљем да се предупреду панславистички покрети који су могли избити као последица актуелних свечаности у Србији. Чинило се да је неко намерно хтео да поквари српско-турске односе: сумња је падала на Зија-беја.⁶²

Истовремено, у делу европске штампе појавиле су се вести о агресивним намерама и припремама српске владе. Радило се о покретима српске војске према јужној граници и о деоби оружја становништву, што је, претпостављало се, могло угрозити мир на Балкану. Намесник Ристић је уверавао Сент Џона да ће сваки напад бити спречен, да ће се одржати владајућа династија,⁶³ да неће бити мобилизације а да је оружје подељено само у неколико области због хајдучије. Сент Џонове поверљиве информације су потврђивале оно што је Ристић говорио: последњих година нису грађена нова утврђења у Србији, нису осниване нове батерије, од 1885. године није увожен нови војни материјал, није посебно прикупљана храна нити опрема за војску.⁶⁴

Настојањима Стојана Новаковића да умири Порту и демантује гласине о мобилизацији војске у Србији придружио се и руски посланик у Цариграду Александар Нелидов. Међутим, није се само Порта жалила на потезе српске владе. Непосредно пред одлазак из Србије аустроугарски посланик Хенгелмилер је упозорио генералног секретара Министарства иностраних послова Србије Јована Ђају да је дељење оружја сељаштву Србије изазвало у Бечу „најболнији утисак“ али да ће Беч „знати која средства треба да предузме да би спречио ширење зла чије сте семе ви (српска влада, Љ. П. Р.) посејали“. Претња је проширена упозорењем да Аустроугарска може „изгубити сваки интерес за очувањем српске независности“.⁶⁵ То, наравно, није значило да би Србија била препуштена сама себи а још мање некој другој сили.

Није требало уверавати само турског и аустроугарског представника у безазленост дељења старих пушака, набијача, сеоском становништву. Сент Џон је сумњао у то да је хајдучија у Србији толико узела маха да би требало поделити

⁶² Ст. Џон – Солзберију, 24. и 29. јун 1889, PRO FO 105/74; М. Војводић, *Српско-турски односи*, 139–140.

⁶³ Радило се о гласинама да ће доћи до „црногорске инвазије“ са циљем уједињења под скиптром кнеза Николе Петровића. (В. нап 61 и 59)

⁶⁴ Ст. Џон – Форин офису, 25. јун, 5. и 7. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74 и 105/76; Б. Петровић, *Ј. Ристић*, 92–99.

⁶⁵ Ст. Џон – Солзберију, 12. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74; Б. Петровић, *нав. дело*, 98; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 77; М. Војводић, *Српско-турски односи*, 142.

чак 20.000 пушака. Као и Ј. Ђаја, који је био веома узнемирен претњом из Беча, и генерал С. Грујић је тврдио да се радило само о организацији народне милиције каква је постојала пре 1883. године. Наоружавање становништва је требало да буде завршено поделом модерног оружја другопозивцима чиме би се смањила стајаћа војска. Циљ свега овога било је смањење војног буџета са четрнаест на само осам милиона франака. Стварање народне милиције је требало да буде напредак у самоодбрани земље а не знак офанзивне политике Владе.⁶⁶

Односи са Бугарском

Сент Џона је веома интересовала будућа спољна политика намесника. Будући да није била у добрим односима са Петроградом, бугарска влада је страховала да би нова српска влада могла да се окрене против Бугарске. Међусобна уверавања Београда и Софије да ће се водити политика добросуседских односа навела су, марта 1889. године, Сент Џона да закључи да српска спољна политика неће бити ни проаустријска ни протурска већ, у суштини, балканска. Влада радикала у Србији била је склона балканском савезу чија би основа било српско-бугарско зближавање.⁶⁷ Али од марта до јула околности су се промениле. Наоружавање трећепозиваца у Србији је и у Бугарској произвело утисак о непријатељском расположењу Србије. Лондонски *Стандард* је објављивао вести о наоружавању српске војске и о наводном предлогу Петрограда Београду о склапању војне конвенције. Британски посланик у Софији О'Конор (O'Connor) и његов аустријски колега Де Буријан (de Burian) морали су да убеђују бугарску владу да не предузима никакве контрамере мобилизације јер би то могло послужити Србији као оправдање за оно што је предузела или за оно што ће тек предузети. Међутим, Сент Џон није био узнемирен. Наоружавање трећег позива у Србији тумачио је искључиво унутрашњополитичким разлозима. Враћањем стања из 1883. године, Влада је, за разлику од намесника, хтела да захвали народу на изборним резултатима који су је довели на власт и да обезбеди силу која би се супротставила војсци ако би се ова приклонила екскраљу Милану у случају његовог повратка у Србију.⁶⁸ Вести о наоружавању трећепозиваца у Србији стигле су и до Лондона. Али новинске вести у *Тајмсу* биле су такве да је Сент Џон био приморан да, пред Форин офисом, побија њихове наводе. Јер лажне вести о ратним припремама у Србији су, према њему, биле директна последица осећања увређености које је имао британски дописник када су српски званичници одбили да га представе младом краљу приликом миропомазања.⁶⁹

⁶⁶ Исти – истом, 14. и 23. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74.

⁶⁷ Исти – истом, 20. март 1889, Београд, PRO FO 105/73; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 86.

⁶⁸ Ст. Џон – Солзберију, 7, 16. и 21. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74; В. Јовановић, *Србија и Бугарска*, 105.

⁶⁹ Ст. Џон – Солзберију, 23. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74.

Наоружавање резервиста у Србији дало је повода бугарској влади да набавља нову војну опрему у иностранству, прикупља резервисте и упућује их према српској граници. То је, опет, изазвало реакције у Србији тако да је дошло до правог новинског рата. Било је тешко установити чија се влада више плаши рата а тврдило се да су обе биле веома заинтересоване да се одржи мир. Бугарска влада је упозорила Порту да ће, уколико Србија настави са војним припремама, спровести мобилизацију. Ово упозорење је узнемирило Порту јер се војска спремна против Србије лако могла окренути према турској граници. Верујући у уверавања српских званичника да је једини циљ Србије у спољној политици одржавање најбољих односа са суседима да би остало довољно времена за решавање унутрашњих проблема, Сент Џон је, ипак, упозорио Јована Ђају и Саву Грујића да ће „први онај ко наруши мир у овом тренутку бити онај који ће навући на себе осуду целе Европе“.⁷⁰ Мирољубивост српске владе је исказана и у њеном новооснованом полуслужбеном часопису *Correspondence Balcanique*, који је објављиван на француском и немачком језику. У њему је објављен опширан текст о настојањима влада у Београду и Софији да одрже најсрдачније односе и уклоне сваки разлог неспоразума.⁷¹ Сент Џон је, свакако, могао бити задовољан оваквим развојем догађаја. Међутим, исте новине су, убрзо, објавиле вест из Букурешта да Тројни савез и Велика Британија користе Бугарску како би изазивали неслогу међу балканским народима. „Жалосно је видети да у Софији“, пише даље *Correspondence Balcanique*, „пристају да играју тако гнусну улогу“. Сент Џон је био запрепашћен оваквом оптужбом на рачун Велике Британије јер је стално упозоравао српску владу и слао поруке у Софију указујући на то шта би се могло десити кад би дошло до сукоба на Балкану. И сам изненађен, укорени генерал Грујић је, жалећи због убацивања тог непримереног пасуса, признао исправност и истрајност става британског посланика.⁷² Али, судећи по бугарско-аустроугарском зближавању које се, због приближавања Србије Русији, појачало после абдикације краља Милана, ни бугарска влада није остала пасивна. Подигавши у Бечу зајам, бугарска војска је купила нове, Манлихер (Mannlicher) пушке. Априла 1889. године започели су преговори о школовању бугарских официра у Аустрији. Успостављање војне сарадње између Бугарске и Аустроугарске почело је пре него што су се појавиле вести о наоружавању српске војске. То је значило да су бугарски политичари, гласно указујући на наоружавање српске војске, у ствари, намеравали да прикрију наоружавање сопствених снага. Све то је, уосталом било у складу са политичком напетом између Русије и Аустроугарске, која је могла довести до рата при коме Балкан, свакако, не би био поштеђен.⁷³

⁷⁰ Исти – истом, 2, 5, 9. и 31. август и 3. септембар 1889, Београд, PRO FO 105/74; М. Војводић, *Српско-турски односи*, 140–141.

⁷¹ Ст. Џон – Солзберију, 4. септембар 1889, Београд, PRO FO 105/75.

⁷² Ст. Џон – Солзберију, 17. септембар 1889, Београд, PRO FO 105/75.

⁷³ В. Јовановић, *нав. дело*, 106–108.

Српско-бугарски односи 1889. године нису се сводили само на међусобне оптужбе о наоружавању. Грујић и Ристић јесу изјављивали да је намера нове власти да одржава пријатељске односе са Бугарском али у Софији се, с обзиром на нестабилну политичку ситуацију у Србији, овим уверавањима није много веровало. Влада у Београду није намеравала да заузме оштрији став према бугарским емигрантима у Београду. Именовање Димитрија Бодија уместо Ристе Данића за српског посланика у Софији показивало је да ће званични Београд бити уздржан и хладан према Софији. Бугарски дипломатски представници у Београду имали су прилике да се увере да нова, радикалска влада у Београду нема намере да, ради добрих односа са Софијом, квари тек успостављене добре односе са Петроградом.⁷⁴

Полутајна посета бившег завереника и емигранта Николе Пашића Софији, августа 1889. године, имала је двоструки циљ. Први Пашићев задатак био је да испита могућност заједничког рада у Македонији. Други задатак било је посредовање у приближавању завађених Русије и Бугарске. Будући да је бугарски министар Стефан Стамболов одмах пренео садржину разговора са Пашићем и британском посланику О'Конору и аустроугарском Де Буријану, ова посета више није имала вео тајне. Стамболов је посебно нагласио О'Конору како је Пашић тврдио да је славенофилска струја на Балкану толико јака да ни руски министар спољних послова нема поуздану представу о њеном широком утицају. Пашић је чак тврдио да се у скором, будућем општеевропском рату може са сигурношћу очекивати да ће устанак Далматинаца, Хрвата, Херцеговаца и Срба у Аустрији паралисати део аустроугарске војске. Међутим, турски посланик у Београду је обавестио Сент Џона да је кнез Фердинанд одбио да прими Пашића те да је Стамболов без оклевања одбацио Пашићеве предлоге о подели Македоније. Изгледа да је Стамболов, извештавањем аустроугарског и британског посланика о садржини разговора са Пашићем и потенцирањем његовог протежирања руске политике, настојао да умањи значај предлога о заједничкој акцији у Македонији. Веровао је Стамболов да ће указивањем на Пашићеву русофилску политику учврстити свој прозападни став. Истовремено, Стамболов је о Пашићевим предлозима обавестио и Порту са намером да задобије и њено поверење.⁷⁵ О овој Пашићевој мисији обавештена је и енглеска јавност. *Тајмс* је писао да је Пашић предложио српско-бугарски савез коме би се придружиле „и остале хришћанске балканске државе“. Стамболов је, наводно, одбио овај предлог образложењем да Бугарској не прети опасност од Турске већ од Русије.⁷⁶

⁷⁴ В. Јовановић, *нав. дело*, 80–82.

⁷⁵ Ст. Џон – Солзберију, 21. септембар 1889, Београд, PRO FO 105/75; С. Јовановић, *нав. дело*, 86–87; Гргур Јакшић, Н. Пашић и Ст. Стамболов (Једна епизода из 1889 г.), у: *Из Новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 237–241; В. Јовановић, *нав. дело*, 85–91.

⁷⁶ *Мале новине*, 257, II (6. септембар 1889) 2.

У интересу британске политике било је одржање мира на Балкану. Међутим, бројни извештаји британског конзула у Нишу и других личности током октобра 1889. говорили су да се редовно допремају муниција и друга војна опрема у Ниш и Пирот, где се прикупљају резервисти за вежбе. Сент Џон је сматрао да се ради о редовним вежбама а конзул Мекдоналд (Ranald D. G. Macdonald) је сазнао да су српски официри уверени да Аустроугарска гура Бугарску против Србије те Србија мора бити спремна.⁷⁷ Упркос свему, Сент Џон је, почетком новембра, био задовољан што је и у говору намесника и у адреси Скупштине апострофирана политика солидарности међу балканским државама. Његово задовољство је, поново, покварио Владин орган *Correspondence Balkanique* извештајем о убиству српског сељака од стране бугарских жандарма. Требало је брзо решити овај инцидент да се не би погоршали односи два суседа који су захладнели због обостраног наоружавања.⁷⁸

Алармантне вести о великим кредитима за наоружавање и мобилизацију српске војске повезиване су са гласинама о концентрацији бугарске војске на граници. Ове нетачне вести шириле су опозиционе новине из политичких разлога, уверавао је Сент Џона министар унутрашњих послова Коста Таушановић. Погрешном утиску о односу Србије према Бугарској допринио је доста и бечки дописник *Тајмса* који је тврдио да у позадини лоших односа Србије према Бугарској стоји Русија по чијим се директивама Србија влада. „Мада желимо да будемо у добим односима са том силом ... ми нисмо Руси нити на било који начин тежимо панславизму“, порицао је такве тврдње Сава Грујић, коме је – ценио је Сент Џон – на срцу више лежао *пансрбизам*. Сент Џон је веровао Грујићу јер се Персијани, до тривијалности, суздржавао од мешања у унутрашње ствари Србије.⁷⁹ Па ипак, допремање муниције и ратног материјала у југоисточну Србију говорило је другачије. Али, док је британски конзул у Нишу Мекдоналд извештавао о великим активностима на транспортовању ратног материјала, аустроугарски посланик генерал Фон Темел (von Thömmel) је, после посете Пироту, Нишу и Крагујевцу, закључио да ниједна земља „није мање способна да уђе у сукобе него Србија у овом тренутку“. Штавише, тврдио је да алармантне информације о наоружавању Србије долазе од војно необразованих особа које не разликују попуњавање занемарених резерви од интензивног наоружавања. Ипак, Сент Џона је узнемирила вест из Букурешта да руска паробродска компанија *Гагарин* континуирано испоручује Србији војни материјал јер су се очекивали политички конфликти.⁸⁰ Зато је саветовао С. Грујића и Милова-

⁷⁷ Ст. Џон – Солзберију, 11, 13, 15, 26. и 31. октобар 1889, Београд; Мекдоналд – Ст. Џону, 29. октобар 1889, Ниш, PRO FO 105/75.

⁷⁸ Ст. Џон – Солзберију, 4. и 12. новембар 1889, Београд, PRO FO 105/75.

⁷⁹ Исти – истом, 7. и 29. јануар и 12. фебруар 1890, Београд, PRO FO 105/83.

⁸⁰ Мекдоналд – Ст. Џону, 3. фебруар 1890, Ниш; исти – Солзберију, 15. април 1890, Београд; Ст. Џон – Солзберију, 7. и 19. април 1890, Београд, PRO FO , 105/83.

на Миловановића да раде на српско-бугарском разумевању јер је реч о сродним и суседним нацијама чији су заједнички интереси потврђени на недавној железничкој конференцији у Бечу и закључивањем уговора о ниским тарифама за превоз одређених роба.⁸¹ Док је Сент Џон саветовао Грујића и Миловановића да продубе српско-бугарско разумевање, главни регент Јован Ристић је размишљао о балканској федерацији која би, под султаном, обухватала и Грчку. Свестан да су главна препрека остварењу овакве идеје преплитање интереса балканских држава у Македонији, ни аустрофил ни русофил, Ристић је био против рата макар он значио добитке за његову земљу. Веровао је да балканска федерација може да сачува Србију од опасности које су се над њом надвијале у ривалству Аустроугарске и Русије.⁸²

О захваљењу односа између Србије и Бугарске обавештена је британска јавност. *Тајмс*, *Стандард* (*Standard*) и *Дејли њуз* су доносили вести у којима је овај сукоб тумачен српском агресивношћу. Не користећи се сувише демантима, Јовичић је приметио да британске новине, од абдикације краља Милана, сваки догађај у Србији виде као диктат Русије те је „једина цель сувремених инглеских дописника“ да хвале Бугарску и „да покажу прстом на Русију кад год би Србија учинила што у заштиту својих права и интереса“. Невоља је била у томе што је британска влада била под одређеним утицајем јавног мњења које је формирано баш преко новина. Погољан утисак у британској јавности, свакако, није могао оставити чланак *Дејли њуза* о сусрету немачког цара Вилхелма и руског цара Александра III у Петрограду. Они су тада разговарали и о ситуацији на Балкану при чему је руски министар спољних послова Гирс (Николај Карлович Гирс) истакао традицију и међусобне руско-српске симпатије. Каприви (*Capivi, count*) је пак бранио интересе Аустроугарске тврдећи да она само жели да обнови изгубљени утицај у Србији. Британска јавност је сазнала да је руски цар „обећао чинити се невешт кад Аустрија практично анексира Босну и Херцеговину под условом да се Русији дозволи да резервира себи *право вршења пресије* у цели да спречи основне промене у данашњој влади Србије“. Другачије *Тајмсово* извештавање није могло поправити слику о Србији као руском сателиту на Балкану. Јовичић је могао закључити да су Бугари срећни јер су се окренули против Русије па их Енглези хвале и подржавају њихове аспирације.⁸³

Средином јуна 1890. године, поново су почеле да круже гласине да се српске трупе гомилају према Бугарској. Разлоге овоме британски посланик у Београду је, овог пута, налазио не у спољним већ у унутрашњополитичким околностима. Гласине о непријатељским намерама Бугарске ишле су наруку

⁸¹ Ст. Џон – Солзберију, 20. април 1890, Београд, PRO FO , 105/83.

⁸² Исти – истом, 15. мај 1890, Београд, PRO FO , 105/83.

⁸³ А. Јовичић – С. Грујићу, 25. март/9. април, 17/29. мај, 21. август/2. септембар и 11/23. октобар 1890, Лондон, АС, МИД, ПО, Ф – II, И/5, бр. 390 и 448; Милан А. Петронијевић – министру спољних послова, 30. август/12. септембар 1890, АЈР, АСАНУ XVI/4; А. Дž. Р. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi, 1848–1918*, Sarajevo 1968, 310.

онима који су владали Србијом јер су војно били потпуно неспремни а држава је била на ивици банкротства. Бивши краљ је уз себе имао регенте и официре, док је Владу подржавала већина становништва. Штавише, неки чланови Владе су били ради да воде срдачнију политику према Бугарској али их је у томе спречавао страх од реакције Русије.⁸⁴ Крајем августа 1890. године у Србију је стигло из Русије око 65.000 пушака берданки али је утврђено да су многе неисправне. Грујић је био огорчен јер је Бугарска од Аустроугарске добила квалитетније Манлихерове пушке. Из Одесе је, наводно, кренуо пароброд натоварен брдским топовима и муницијом. У српској влади једни су порицали ту вест а други су ову пошиљку правдали тврђом да ће Бугарска, пре или касније, покушати да врати територије које је изгубила Берлинским мировним уговором.⁸⁵

Покушаји усклађивања српских и бугарских интереса пропадали су под теретом међусобних оптуживања и у преплитањима утицаја великих сила. У дипломатску аферу коју је изазвао бугарски дипломатски агент Минчович наговоривши неке ђаке из Македоније који су се школовали у Србији да пребегну у Бугарску, умешали су се многи. О овом сукобу *Тајмс* је објављивао извештаје чије је наводе српски конзул Јовичић морао да демантује. Међусобна оптуживања, Минчовичево извињење па, потом, порицање извињења, успела је да изглади британска дипломатија. И у овој прилици она је била подстакнута стрепњом да би српско-бугарски сукоб могла искористити Русија. За решење ове дипломатске афере, у Софији је, поред О'Конора посебно био заинтересован и аустроугарски посланик Де Буријан.⁸⁶

Мирољубиви савети и трговина оружјем

Сарадња британских и аустроугарских дипломата добро се одвијала и у Београду. Несумњиво стручнији у области наоружања и спретнији у обавештајној области од Сент Џона, генерал Темел је проверавао тачност информација о допремању великих количина муниције у Ниш, Пирот и Прокупље и предузимању обимних радова на поправљању старих и подизању нових утврђења према бугарској граници. Упркос вестима да паробродско друштво *Гагарин* и даље превози оружје за Србију и тврђама бугарског дипломатског агента Димитрова да су радови на граници предузети уз руско подстрекавање и финансијску помоћ, Темел је сматрао да опасности нема. Јер његови обавештајци су му дојављивали да Дунавом није стигло ништа осим 75.000 берданки – што српска влада није држала у тајности – и да је у крагујевачкој фабрици оружја смањен број запослених и скраћено радно време. Верујући Темеловим проценама, Сент Џон их је просле-

⁸⁴ Ст. Џон – Солзберију, 16. и 19. јун 1890, Београд, PRO FO, 105/83.

⁸⁵ Исти – истом, 10. и 24. август и 11. новембар 1890, Београд, PRO FO, 105/84.

⁸⁶ ТоД. Петковић – С. Грујићу, 10/22. март 1890, Софија, АС, МИД, ПО, Ф – IV, М/5, бр. 394; А. Јовичић – С. Грујићу, 14/26. март 1890, Лондон, АС, МИД, ПО, Ф – II, И/5, бр. 430; С. Јовановић, *нав. дело*, 87.

дио Форин офису.⁸⁷ Уосталом и реална процена стручњака капетана Ч. Колвела показивала је да опасност од наводних ратних припрема у Србији не постоји. Јер упркос томе што је у Србију стигла одређена количина наоружања и што је, априла 1890, промењен закон, чиме је обновљена народна милиција, редовна војска, од које је зависило вођење рата, није добила ништа. И даље је постојао мањак официра и квалитетног наоружања. Милиција је, по његовој процени, „могла спречити да пораз прерасте у катастрофу, али га није могла претворити у победу“. Бугари су, у међувремену, наоружавали своју редовну пешадију манлихеркама. Боље мишљење о ратној спремности Србије и њеној новоформираној милицији није имао ни турски војни аташе у Београду. Милиција је, сматрао је он, могла бити само фактор опасности јер би се, као турски башибозуци у Азији против Руса, лако могла претворити у руљу која панично бежи и тако брзо деморалисати редовну војску.⁸⁸

Званични ставови најутицајнијих српских политичара Ј. Ристића и С. Грујића били су, несумњиво, мирољубиви. Према Адреси Намесништва то је значило разумевање међу балканским народима. Ристићева „омиљена шема“ била је „конфедерисање Балкана под турском хегемонијом“. Али другима који нису били без утицаја и који су били у већини, то је значило ишчекивање аустро-руског рата, чији би резултат било припајање Босне и Херцеговине Србији као „надокнада за њен ослабљени положај у Македонији због тобожњег недавног пропагандног успеха Бугарске“. Међу ватренијима био је генерални секретар Министарства спољних послова др Милован Миловановић. Овај бивши професор Правног факултета био је обузет пансрпским идејама те је заступајући их лако падао у ватру. Док је он оптуживао неке велике силе да фаворизују Бугарску, Сент Џон је узвраћао тврдњама да Србија има иредентистичке намере отимања територија својих суседа и то у време кад се Бугарска посветила мирном унутрашњем развоју што је морало изазвати „дивљење сваког неутралног човека у Европи“. Поновљено је упозорење да Лондон нема симпатија за авантуристичку политику Србије зато што то никако не може да повећа поверење оних чији је капитал неопходан за развој српске индустрије. Порука из Форин офиса је гласила: основна жеља Британије, када је Србија у питању, јесте да јој национална независност, добри односи споља и мир и напредак унутар земље омогуће да развије своје трговачке односе и природна богатства. Остајало је питање да ли су они који су се слагали са оваквим ставом, као С. Грујић, имали довољно утицаја. Сент Џон се плашио да нису.⁸⁹

⁸⁷ Ст. Џон – Солзберију, 8. 12. и 19. децембар 1890, Београд; Мекдоналд – Солзберију, 9. децембар 1890, Ниш, PRO FO , 105/84; С. Јовановић, *нав. дело*, 83–84; В. Јовановић, *нав. дело*, 108.

⁸⁸ Мемоар Ч. Колвела (Ch. E. Callwell) – државном подсекретару, 20. децембар 1890, s.l., PRO FO , 105/87; Ст. Џон – Солзберију, 31. децембар 1890, Београд, PRO, FO, 105/84.

⁸⁹ Ст. Џон – Солзберију, 24. новембар и 9. децембар 1890, Београд, PRO FO , 105/84.

Србија је, несумњиво, намеравала да побољша квалитет наоружања своје војске. Али, док се Сент Џон интересовао за транспортовање војног материјала и наоружања у југоисточну Србију, бринући да би то могло довести до затезања ионако лоших односа Србије са Бугарском, британски трговци оружјем и ратним материјалом видели су у Србији ново тржиште. Чим је *Тајмс* објавио вест да српска влада намерава да наоружа 120.000 људи и да је Народна скупштина у Београду усвојила закон о обнављању народне војске, трговци оружјем су почели да се обраћају Посланству Краљевине Србије у Лондону. Извесни Девро (H. D. Devereux) је нудио узорак пушке са бајонетом и канијом. Вест у *Дејли њузу* да је руски цар одлучио да поклони „српскоме народу 6.000 берданских пушака и 5 топова“, навела је капетана Доверса да понуди Венцелове пушке. У оба случаја, радило се о половним пушкама. Томас Бланд (Thomas Bland and Sons, Gun and Rifle Manufacturers) је, међутим, нудио нове пушке – магаџинке. Брук Гренвил (Brook Granville Esq. Secretary of the Military Equipment Stores etc.) је нудио специјалне шаторе (тип *Tortoise*) и кола за болничке коморе.⁹⁰

О руском утицају у Србији

Несумњиво је да су британски дипломатски представници на Балкану пажљиво пратили понашање Русије. Судаћи према интересовањима и извештајима британског посланика из Београда, за његову владу било је најзначајније праћење руског уплитања у српско-бугарске односе. То никако није значило занемаривање анализирања директних односа Петрограда и Београда. Намесници нису обавестили нову владу о постојању *Тајне конвенције* из 1881. године. Зато је радикалска влада, верујући да је самостална и ослонивши се на Русију, променила спољну политику Србије. Априла 1890. у Београду је одржан тајни састанак Скупштине на коме је, наводно, дискутовано о офанзивном или дефанзивном савезу са Русијом. Вести о српско-руском војном уговору стигле су и до лондонских новина. *Стандард* и *Дејли њуз* су разматрали могућност таквог савеза али су дипломате од искуства, као Хенгелмилер и Сент Џон, биле уверене да такав уговор не постоји. Током сукоба митрополита Михаила и српске владе око попуњавања једног епископског места, Сент Џон је проценио да би прихватање митрополитовог предлога значило успостављање до тада најјачег руског утицаја у Србији. Међутим, прихватање архимандрита Саве као Владиног кандидата, британски посланик је схватио као попуштање свог руског колеге и закључио да је „утицај који се овде приписује Русији велико претеривање“. Процена лорда Литона је, штавише, указивала на то да је Русија заузела став немешања и ишчекивања јер је била уверена да ће „национална гравитација“ све словенско становништво

⁹⁰ Д. Девро – српском конзулу, 17. април 1890, Јужни Хенсингтон, АС, МИД, Посланство у Лондону, Ф – I, бр. 79; А. Јовичић – С. Грујићу, 11/23. април 1890, АС, МИД, ПО, 1890, Ф – II, И/5, бр. 534 и Ф – V, II/29; исти – Т. Бланду, 22. септембар/4. октобар 1890, Лондон; Б. Гренвил – А. Јовичићу, 25. новембар 1890, Лондон, АС, МИД, ПСЛ, Ф – I, бр. 232 и Ф – II, бр. 308.

одвести под окриље великог Руског царства.⁹¹ Мада је руски утицај у Србији ојачао после одласка краља Милана са престола, уплив Петрограда није био тако велики каквим га је хтео представити екскраљ. Дошавши у Београд средином маја 1890. године, екскраљ је кренуо у офанзиву обраћањем представницима оних великих сила чију је помоћ очекивао. Сент Џона је уверавао да је Србија толико под руским утицајем да Персијани практично влада овом краљевином те је Грујићева влада, водећи антидинастичку и проруску политику, довела Србију у положај руске провинције. Најбољи доказ да ово није тачно Сент Џон је налазио у додељивању концесија једном енглеском синдикату да у Србији производи петролеј, гас и свеће из парафинских шкриљаца, и то упркос напорима паробродске компаније кнеза Гагарина да снабдева Србију руским петролејом. Свом вишегодишњем пријатељу, немачком посланику грофу Бреју екскраљ се жалио да је у Србији скована велика завера против династије Обреновића али да ће се он још једном ставити у одбрану трона свога сина те да ће, зато, прихватити најекстремније мере. Ове речи британски посланик је схватио као намеру краља-оца да искористи незадовољство официра, стави се на њихово чело и прогласи диктатуру која би трајала до пунолетства краља-сина. У озбиљност тврдњи екскраља британски посланик је поверовао тек када је аустроугарски посланик Фон Темел, после разговора са екскраљем Миланом хитно отпутовао за Беч.⁹² Екскраљ је наставио офанзивну политику када је, на уверавања Персијанија о наклоњености петроградског кабинета српској актуелној влади, устврдио да Србија није нити ће икада бити руска провинција.⁹³ Без обзира на изјаве екскраља било је јасно да баш његово присуство у Београду погоршава политичку ситуацију у Србији. Зато је Влада објавила да ће краљ-отац напустити Србију када млади краљ буде завршио испите. То је изазвало екскраља да у неколиким разговорима са вишим официрима наговести шта би они, у том случају, требало да ураде. Ситуација је постала још напетја.⁹⁴

И намесник Јован Ристић и председник Скупштине Никола Пашић били су русофили. Ристић умерени јер га је вишегодишње политичко искуство учило да треба лавирати између Русије и Аустроугарске. Пашић је, после низа година, изгнанства и сарадње са панславистима, био отворени русофил. Ристић је наступао опрезно. Тежећи да се Србија што пре отресе аустроугарског утицаја, Пашић је тражио од Русије велики зајам за војне потребе и помоћ у репрограмирању државних дугова Србије. Али у Владиным круговима и у јавности више су владале емоције. Појавиле су се сумње у искреност Русије и веровања у њену незаин-

⁹¹ Ст. Џон – Солзберију, 26. април, 10, 14. и 24. јуни и 29. октобар 1889, Београд, PRO FO 105/75 и 105/83. Новине у Аустроугарској су објављивале вести да ако такав уговор већ не постоји, онда се сигурно воде преговори о његовом склапању. *Мале новине*, 165 и 169, II (4. и 8 јун 1889) стр. 2 и 2. Уп. нап. 45; *Историја српског народа*, VI-1, 107.

⁹² Ст. Џон – Солзберију, 22. и 30. мај 1890, Београд, PRO FO 105/83.

⁹³ Исти – истом, 30. мај и 8. и 17. јун 1890, Београд, PRO FO 105/83.

⁹⁴ Исти – истом, 17. јун и 8. јули 1890, Београд, PRO FO 105/83.

тересованост за Србију јер се није супротставила бугарским захтевима Порти да у Македонији буду именовани бугарски епископи. Штавише, деловало је да Русија подржава аспирације оних са којима Србија није била у добрим односима. Тако су тумачени: здравица руског цара црногорском кнезу, објављивање Комаровеве етнографске карте у којој је бугарски елемент преовлађивао у Македонији и избегавање Русије да се умеша у српско-мађарски царински сукоб. Ипак, када се вратио из Петрограда, Пашић је известио радикалски клуб да је у високим руским круговима увераван да ће Русија помоћи напоре Србије да епископска столица у Пећи припадне српском кандидату. Стекао се утисак да се Србија, верујући Русији, беспотребно изоловала од својих најближих суседа. Па ипак, Ст. Џон је приметио да је радикалска скупштинска већина у одговору на престону адресу, изражавајући задовољство због добрих односа са свим другим државама, подвукла традиционалну наклоност руског цара и братског руског народа.⁹⁵ Ма колико помно пратио српско-бугарске односе, Сент Џон се није узнемирио престолом беседом онако како је она узнемирила бугарског дипломатског агента у Београду. Он је део престолоног обраћања Скупштини тумачио као стварање српско-грчко-црногорске *комбинације* против бугарске пропаганде у Македонији. Штавише, веровао је да је Стојан Бошковић отпутовао у Петроград да добије сагласност за овакву врсту савеза.⁹⁶

Аустроугарски притисак на Владу Србије

Развој ситауције у Србији и јачање руског утицаја није пратио само британски посланик. Барон Темел је имао више разлога да зазире од руског утицаја него Сент Џон. Уосталом, он је био један од главних извора информација за Сент Џона. Деловало је контрадикторно то што је Фон Темел смиривао узнемиреност бугарског дипломатског агента умањујући значај обнављања наоружања и војне опреме у пограничним крајевима Србије према Бугарској. Требало је одржати мир све дотле док се не стабилизује стање у Србији и не обнови преовлађујући утицај Беча. Такав план реметили су радикални *Одјек* и неки мањи националистички листови (*Велика Србија*). Цар Франц Јозеф је сматрао да аустроугарско залагање на Берлинском конгресу за територијално проширење Србије било довољан доказ доброг расположења према Србији али Србија није адекватно узвратила. Намесништво и Влада нису имали довољно ауторитета да спрече манифестације нерасположења према Аустроугарској те „Аустро Угарска има права тражити од Србије ако не пријатељство, а оно бар коректно понашање, и она ће то и тражити“.⁹⁷

⁹⁵ С. Јовановић, *нав. дело*, 82–84; Ст. Џон – Солзберију, 23. август, 2. септембар и 28. новембар 1890, Београд, PRO FO 105/84.

⁹⁶ Ст. Џон – Солзберију, 5. децембар 1890, Београд, PRO FO 105/84.

⁹⁷ Ђорђе Симић, посланик Краљевине Србије у Аустроугарској – С. Грујићу, 31. мај/12. јуни 1890, Будимпешта, АЈР, АСАНУ, XVI/4; С. Јовановић, *нав. дело*, 77–78.

Убрзо се показало да речи Франца Јозефа нису биле празна претња. Гроф Калноки није био задовољан извињењем српског посланика због националистичког ексцеса на погребу песника и директора *Велике Србије* Стевана Каћанског. Калноки је више оптуживао српску штампу а мање српску владу приметивши, ипак, „да су односи у неколико алтерирани, од како је у Србији овладао радикална струја“. Следило је упозорење: „Уосталом Србија није довољно ни самостална, ни јака да може сама изазивати заплете“. Убрзо су уследиле казнене мере. Угарско министарство је донело одлуку о забрани увоза свиња из Србије у случају да буде откривена макар једна болесна животиња. Пошто сезона извоза није била мај, већ позна јесен, ову меру требало је схватити само као оштро упозорење. Сент Џон није знао да ли је ова мера предузета због пронађене болесне животиње, због предострожности да се преко Србије не увозе свиње из Румуније или зато што је угарска царина спроводила казнене мере због писања српске штампе. Либерали и напредњаци су били усхићени овом мером која је могла да уздрма радикалску власт у Србији. Међу српским радикалима појавиле су се сумње да „у познатом нашем спору са Аустроугарском, због извоза свиња, Краљ Милан није без удела“. Предлажући Јовану Ђаји да Србија свој извоз свиња окрене бугарском тржишту, коме је тај производ био потребан, Сент Џон је, још једном, указао на потребу добрих српско-бугарских односа. Ипак, у маниру доброг дипломате Сент Џон је „заклињао српског министра да не отежава ситуацију актима који би могли, практично, затворити једини излаз за српски производ и тако упропастити земљу“. О овом свом упозорењу обавестио је и Фон Темела.⁹⁸ Политику угарских власти намесник Ристић је назвао себичном и осветољубивом. Јер, ако је ико патио од слободе штампе која је уведена Уставом 1888, то су били он и бивши краљ а напади неодговорних и безначајних српских новина на Аустроугарску нису се могли поредити са увредљивим језиком новина аустријске владе које су „недавно сврстале све Србе међу свиње које они одгајају“. У складу са Сент Џоновим саветом Ђаји, Ристић је запретио да ће Србија предузети све што може да своју стоку извози преко Солуна у Италију и друге земље, чиме би избегла да увози скупу и безвредну робу из Аустроугарске. Немајући већег утицаја, Сент Џон је могао само да региструје да је надменост аустроугарског посланика, коју је и сам Фон Темел признао, допринела оваквом стању.⁹⁹ Поричући да гаји проруске симпатије, умерени Ристић је изражавао жељу да Србија буде у најбољим односима са Аустроугарском, што је подразумевало најтеже трговачке везе. Сент Џон није сумњао у искреност ових Ристићевих речи али био је убеђен да је Ристић, уз више искренности, мо-

⁹⁸ Ст. Џон – Солзберију, 14. и 23. јуни 1890, Београд, PRO FO 105/83; Ђ. Симић – Министарству иностраних дела, 9/21. јуни 1890, Будимпешта, АЈР, АСАНУ, XVI/4; Д. Јовановић – Ј. Ђаји, 31. јула/12. августа 1890, АЈР, АСАНУ, XXVII/13; С. Јовановић, *нав. дело*, 78–79.

⁹⁹ Ст. Џон – Солзберију, 15. јун 1890, Београд, PRO FO 105/83; С. Јовановић, *нав. дело*, 78–79.

гао додати да „је намера да тако блиски трговачки односи са Аустроугарском, мада их желе сви у Србији без обзира на политичку припадност, трају онолико дуго колико је неопходно да се успоставе трговачки односи са другим државама и тако се омогући Србији да се једном за свагда спасе садашње зависности од добре воље свог аустроугарског суседа“. Било је вероватно да је незадовољство Беча и Пеште било изазвано српско-румунским трговачким уговором којим је омогућено реекспортовање румунске робе у Аустроугарску преко Србије по нижим тарифним стопама. Аустроугарске мере су навеле Србију да потражи друге путеве и начине да пласира своју робу. Појавили су се Италијани заинтересовани за куповину свиња из Србије а један Енглез је био заинтересован за концесије за конзервирање свињског меса. Угарска забрана увоза свињског меса је могла повратити поштовање Србије према Аустроугарској али и довести до српске трговачке независности „којом ће Аустроугарска постати једини губитник, а Енглеска највећи добитник“.¹⁰⁰

Криза у српско-угарским односима је привремено попустила да би се опет заоштрила августа 1890. године. Овог пута то је било због оштрог напада *Одјека* на Аустроугарску. Чланак је објављен због унутрашњополитичких, предизборних разлога и изазвао је двоструку реакцију српске владе и сумње Сент Џона. С једне стране, београдске новине су објавиле да је српска влада упутила ноту Бечу да ће царинске мере, уколико не буду повучене, бити сматране намерним кршењем одредаба трговачког уговора из 1881. године. С друге, у Беч је, наводно тајно, упућена покорна нота којом је указивано на губитке који ће погодити Србију. Криза је престала септембра 1890. године, када је увоз свиња у Угарску опет дозвољен. На свечаности поводом почетка радова на прокопавању Ђердапа, угарска влада је позвала и представнике српске владе. Новембра 1890. године Ристић је отварајући скупштинско заседање истакао независну политику Србије коју подржавају све силе. Аустроугарски посланик је био задовољан пријатељским помињањем његове земље и непомињањем Русије. Сент Џон је обратио пажњу на последњи и најкраћи, по њему најинтересантнији, пасус Ристићевог говора. У игри речи, по којој је Ристић био познат, није било јасно какве су намере према Бугарској.¹⁰¹

Досељавања сународника у Србију

Оно што је, такође, могло изазвати поремећај односа на Балкану биле су принудне миграције становништва. Масовнија усељавања српског становништва у Србију трајала су, већ дуже време, са Косова и из Црне Горе. Међутим, судећи по бројности и садржини извештаја, изгледа да су миграције са Косова које и сâм зове егзодусима, за Сент Џона интересантне биле само у посматрању одно-

¹⁰⁰ Ст. Џон – Солзберију, 12. јули 1890, Београд, PRO FO 105/84.

¹⁰¹ Исти – истом, 19. и 24. август и 23. новембар 1890, Београд, PRO FO 105/84; С. Јовановић, *нав. дело*, 78.

са Србије и Турске. Априла 1889. године у Србију су, из околине Новог Пазара и Сјенице, прешле две групе, од којих је једна бројала између 80 и 90 а друга између 90 и 100 мушкараца, жена и деце. Обе групе су избегле због притиска Арнауга („хришћанских потомака који су прешли у мухамеданство“). Зија-беј је тврдио да се радило о последицама убиства једног турског граничара. Осим тога, када су схватиле да наводна промена националности у Турској значи само војну обавезу, избеглице су, уверавао је даље турски дипломата, одлучиле да се врате.¹⁰²

Исељавања из Црне Горе у Србију била су знатно чешћа и у већим групама. Чим је дошло до промене владара у Србији, Црногорци су, принуђени оскудицом и охрабрени побољшањем односа двеју држава, почели да се припремају да се, у већим групама или породично, усељавају у Србију. Три неродне године (1887–89) принудиле су становништво и власт Црне Горе да организују масовно пресељавање у Србију. Српским властима је одговарало да у пограничним областима Топлице и Пусте Реке, које је муслиманско, махом шиптарско, становништво напустило током и непосредно после ратова 1876–1878, насели одређен број Црногораца. Српска влада је била спремна да прими више стотина Црногораца али у Црној Гори је за исељавање у Србију било спремно чак око 50.000 лица. Спискови за исељавање који су били састављени до септембра 1889. године морали су бити редуковани на „10–15 хиљада крајње сиротиње“. Те године ни у Србији жетва није била добра па српска влада није била спремна да преузме додатни терет издржавања хиљада сиромашних Црногораца. Пресељавање је трајало од краја септембра до друге половине новембра 1889. године. Један правац исељавања је ишао територијом коју је окупирала Аустроугарска, преко Фоче, а други турском територијом, преко Берана. Српске власти су организовано прихватале исељенике на Јавору. Они су, потом, настављали пут, углавном, преко Ивањице, Ариља, Пожеге, Чачка, Краљева и Трстеника до Крушевца па, потом, преко Јанкове клисуре у Прокупље. Исељеници су снабдевени из посебно припремљених магацина а по доласку на одредишта одрасли су одмах изграђивали земуннице да би се обезбедио смештај за зиму. Према Сент Џону, у Србију се, са последњом групом од 1500 црногорских емиграната, уселило укупно 6360 лица. Они су дошли у жалосном стању, које се могло знатно погоршати током наступајуће зиме.¹⁰³ Турски посланик Зија-беј је протестовао због насељавања Црногораца на граници јер су они, наводно, били познати као „турбулентан народ“. Упозорио је Саву Грујића да ће Порта сматрати Србију

¹⁰² Ст. Џон – Солзберију, 21. април и 1. мај 1889, Београд, PRO FO 105/73 и 105/74.

¹⁰³ Ст. Џон – Солзберију, 16. септембар и 30. новембар 1889, PRO FO 105/75; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Цетиње 1996, 458–460; Никола Шкерковић, *Из односа Црне Горе и Србије, Пресељавање Црногораца у Србију*, Историски записи 1956, 1–2, 299–300; Ђорђевић – Ђоко Д. Пејовић, *Исељавања Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, 413–423; М. Војводић, *Политика Србије према Црној Гори 1878–1903*, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 25.

кривом за све евентуалне последице. Сент Џону је било јасно да је прави разлог незадовољства Порте насељавање изгладнелих црногорских породица у области између Прокупља и Куршумлије јер је то била област „коју су Албанци – муслимани напустили због односа који су трпели пошто је та територија уступљена Србији у складу са одредбама XXXVI члана Берлинског уговора“¹⁰⁴

Српска влада је основала Главни одбор братске помоћи који је имао 52 пододбора. Преко новина или преко дипломатских представништава Србије у иностранству упућивани су апели за прикупљање помоћи. Отправник послова у Лондону обраћао се почасним конзулима Србије у Великој Британији да се ангажују на прикупљању помоћи за досељенике из Црне Горе. Половином децембра у енглеским новинама појавиле су се вести да се у Србији очекује још 5000 исељеника. Међутим, Србија није била у стању да прими још толико исељеника јер је Влада имала великих проблема и са снабдевањем оних који су већ били у Србији. Упркос томе што се и у Русији, наводно, прикупљала помоћ за сиромашне Црногорце, Србија јој није морала бити захвална. Јер, ако је било тачно да је читав имиграција била предузета на руску иницијативу, онда је то била лоша услуга Србији, која се није могла надати да ће од придошлог становништва ускоро имати неких прихода док су трошкови били велики.¹⁰⁵ Чак и да је вест о руском упливу била тачна, никакав руски утицај није могао покренути онолико Црногораца као вишегодишња глад и потреба српске владе да становништвом попуни незаштитени југоисточни, погранични део Србије.

Руска новчана помоћ за издржавање црногорских имиграната јесте пристизала. Али, ни знатно већа материјална средства која је издавала српска влада, нису била довољна за подмирење свих потреба насељеника. Крајем јануара 1890. године војвода Гавро Вуковић је дошао у Београд да, у име кнеза Николе Петровића, захвали Намесништву „на гостопримству исељеним црногорским породицама у Србију“ али и да замоли за прихват још неколико хиљада црногорских насељеника. Намесништво је одбило да прихвати поновна масовна насељавања али Влада није спречавала насељавања појединих породица.¹⁰⁶ Неколико је питања која су била у вези са црногорским насељеницима а која су интересовала британске дипломатске представнике у Србији. Црногорцима који

¹⁰⁴ Ст. Џон – Солзберију, 11. и 30. новембар 1889, PRO FO 105/75.

¹⁰⁵ Ст. Џон – Солзберију, 15. и 24. децембар 1889, PRO FO 105/75; Ћ. Пејовић, *нав. дело*, 423–424. Помоћ за Црногорце послали су: Либен, почасни конзул Србије у Манчестеру, Крисмас, почасни конзул Србије у Лондону, и Јовичић, деловођа Посланства Краљевине Србије у Лондону а, уз њих, и др Миленко Веснић, државни питомац (Алек. З. Јовичић – Сави Грујићу, 16/28. октобар 1889, Лондон, у: Михаило Војводић, *Друштво Светог Саве*, Документи 1886–1891, Београд 1999, док. бр. 90; *Српске новине*, 29. октобар 1889. /239, LVI/ 1138).

¹⁰⁶ С. Грујић – Бакићу, 24. јануар 1890. у: Nikola B. Radulović, *Dokumenti Ministarstva inostranih djela Crne Gore*, Nikšić 1990, 40; Ст. Џон – Солзберију, 3. и 15. фебруар 1889, PRO FO 105/83; Г. Вуковић, *нав. дело*, 470, 483–486; Ћ. Пејовић, *нав. дело*, 425–6.

су насељавани у граничне области дељено је оружје. Будући да нису били навикнути на физичке послове, они су се радо прихватили оружја али је то стварало напетост на граници са Турском. Упркос већем сукобу на граници априла 1890, Сава Грујић је одбио турске притужбе о намерном наоружавању Црногораца чији би циљ био изазивање немира на граници. Уосталом, наоружавање црногорских имиграната било је у складу са новим законом о милицији и није имало спољнополитичке импликације.¹⁰⁷ Насељеници нису били задовољни ни српском ни руском материјалном помоћи. Због недостатка хране и одговарајућих склоништа појавили су се тифус и друге болести. То је навело одређен број имиграната да се врате у Црну Гору остављајући, ипак, своје породице у Србији.¹⁰⁸

Док је српска влада морала да, преко полуваничног *Correspondence Balkanique*, више страну него своју јавност уверава да су нетачне *Тајмсове* вести о српско-црногорском уговору о савезништву, незадовољство црногорских насељеника није тумачено само њиховим тешким положајем у новој домовини. Црногорци су, наводно, припремани да, у случају повратка Карађорђевића у Србију, буду употребљени као њихова телесна гарда. Овакве вести званично су порицане са Цетиња. Уза све то чинило се да се појачава руски утицај у Србији. Вести о поновном отварању руског конзулата у Нишу и о доласку руских свештеника везиване су за оснивање „црногорске колоније“ у југоисточној Србији.¹⁰⁹

И у случају насељавања у Србију избеглица са Косова и Метохије и насељеника из Црне Горе, Британија се највише интересовала за то да ли би та насељавања могла бити узрок поремећаја српско-турских односа. При томе, изгледа, чак ни руском утицају – ако га је било – није придавана посебна пажња.

„СВАЂА КРАЉЕВИХ РОДИТЕЉА“ – БРИТАНСКО ВИЂЕЊЕ И ТУМАЧЕЊЕ

Ма какве реакције спољнополитичке природе биле на повратак митрополита Михаила или на обележавање петогодишњице Косовске битке у Србији, реакција које би могле изазвати унутрашње проблеме није било. Међутим, однос краљице Наталије и краља Милана, који је требало регулисати и уговором претио је да изазове поремећаје у самој Краљевини. Сукоб се одвијао на питању ко ће од родитеља имати преовлађујући васпитни утицај на младога краља. Тај компликовани и дуготрајни проблем привлачио је посебну пажњу свих дипломатских представника у Београду. Развој ситуације и све замршеније односе краљевих родитеља пажљиво је пратио и британски посланик.

¹⁰⁷ Ст. Џон – Солзберију, 26. март, 13. април, 19. јун и 23. децембар 1890, Београд, PRO FO 105/83.

¹⁰⁸ Исти – истом, 26. и 27. март и 7. април 19. јун 1890, Београд, PRO FO 105/83.

¹⁰⁹ Исти – истом, 12. октобар 1889. и 27. март 1890, Београд, PRO FO 105/83; Г. Вуковић, *нав. дело*, 474, 481, 486–487.

У страху да би краљица Наталија могла да се врати у Србију под изговором да не може да живи одвојено од сина, краљ Милан је унео у члан 72 Устава из 1888. своје право којим је задржао старање над малолетним сином и после силаска са престола. Чак је и састајање краљице Наталије са сином зависило од одлуке краља Милана. Протоколом који су потписали намесници и краљ Милан само дан после абдикације, он је задржао „право да се у Србији бави, да одлази из Србије и да долази у Своју Отаџбину према Својој потреби и Своме нахођењу“. Али обећао је да „нема намере мешати се у државне послове Србије“. Модификована је, међутим, законска одредба којом је одређивано када ће се и где млади краљ сусретати са мајком. Краљици је дозвољено да виђа свог сина једном или више пута годишње али ван Србије, и то по дозволи краља Милана. Место сусрета одређивали су договорно екс краљ и намесници. Када ју је син обавестио да је ступио на престо, краљица Наталија је кренула са Крима за Србију. Не знајући да постоји поменути протокол, веровала је да јој је пут за Србију ослобођен абдикацијом краља Милана. Екс краљ је упозорио намеснике да је повратак краљице у Србију противан одредбама Устава те ће бити приморан да Скупштини укаже на намесничко кршење Устава. О томе је обавестио и дипломатски кор у Београду. У невољи су се нашли и Влада и Намесништво, који су једва чекали да екс краљ оде на планирани пут у Јерусалим па да се посвете политици која „неће бити сасвим руска, али ће бити мање аустроугарска и зато више космополитска или, најмање, балканска“. Намеравали су да објаве „да се никаквим обећањима нису обавезали да ће силом избацити екс краљицу из земље уколико она буде инсистирала на повратку и остварењу својих родитељских права која јој по природи припадају и нису мања од оних на која искључиво право полаже друга страна“.¹¹⁰ Протоколом јесте јасно забрањено краљици да долази у Србију, али ни Намесништво ни Влада нису били намерни да је силом спречавају да то учини. Зато је договорено са екс краљем да се протокол прошири тако да краљици буде дозвољено да долази у Србију да би видела сина. Међутим, није јој дозвољен стални боравак него је утврђено да она може долазити једанпут или двапут годишње задржавајући се две до три недеље. Тада би била гост свога сина уз почаст које припадају краљевој мајци.¹¹¹

Питање краљичиног повратка у Србију постало је дневна тема београдске политичке сцене и чаршије. Екс краљ је тражио да Влада спречи њен повратак. Влада је желела да избегне скандал који је могао настати њиховим истовреме-

¹¹⁰ Ст. Џон – Солзберију, 7, 12. и 19. март 1889, Београд, PRO FO 105/73; Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији, 1883–1903, Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постању и практиковању устава од 1888 и 1901*, Београд 1912, 31–36.

¹¹¹ Текст Протокола у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, књига II, приредила Латинка Перовић, Београд 1997, 501–502; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 139–140; Сузана Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2011, 48–49; Ана Столић, *Ђорђе Симић, Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003, 128–9.

ним боравком у Београду. Анализирајући евентуални развој ситуације која би могла настати, Сент Џон је разматрао и питање да ли је екскраљица разводом – ако га нова влада признаје – изгубила држављанство Србије и постала руска држављанка. Грујићево објашњење да чак и екскраљ Милан сматра да она никако не може бити руска држављанка јер је рођена у Бесарабији, није деловало убедљиво. У међувремену, Владин посланик Петар Велимировић (Васиљевић?), који је отпутовао на Јалгу, није успео да убеди екскраљицу да одустане од доласка у Србију. Она је одбила понуду намесника да њени сусрети са сином буду повремене и ван Србије. Сматрала је да јој њено држављанство омогућава да борави у Србији а да јој ни материјална средства ни достојанство не дозвољавају да стално путује у места која „одређују каприци других“. Зато ће га виђати у Београду или на Јалги.¹¹²

Повратак екскраљице је изазивао интересовање и изван граница Србије. Упорни *Тајмсов* дописник из Беча калкулисао је шта би могло да се деси ако се екскраљица врати у Србију: екскраљица се ускоро враћа у Србију због чега екскраљ скраћује своје путовање, Влада је одлучна да га спречи у томе укључујући и спремност да, по савету Русије, донесе декрет о његовом протеривању те је Србија на ивици анархије. Сврставши *Тајмсовог* дописника у оне који користе сваку прилику да омаловаже Србију, председник Владе Сава Грујић је тврдио да ће се екскраљица повиновати одлукама Намесништва, да екскраљ може да дође у Београд кад год хоће да би надзиравао школовање свога сина јер на то има право све док је Намесништво на власти, да се Србија не руководи саветима Русије и, најзад, да у Србији влада потпуни мир јер је народ сигуран у систему који омогућава Влади да управља по уставним принципима. Сент Џон је веровао у овакве тврдње. Јер, намесници су намеравали да политички и економски учврсте Србију и зато су потпуно занемарили своје партијске несугласице. У складу с тим, била је њихова дужност да обезбеде екскраљици стални боравак у Србији. Да би је заштитили од увреда и понижења онога који је „јавно рекао да она никада неће ући у Двор и да ће је он убити ако то покуша“, они су морали одложити њен долазак. Ни под саветима руске владе екскраљица није хтела да прихвати споразум који је произлазио из протокола од 23. фебруара (с. к.). Ипак, прихватила је савет из Србије да одложи свој долазак све дотле док је Влада не позове.¹¹³ Ма какве разлике да су постојале између либералског намесништва и радикалске владе, око једног су се слагали: требало је задржати екскраљицу

¹¹² Ст. Џон – Солзберију, 8, 12. и 22. март и 1. април 1889, Београд, PRO FO 105/73; *Мале новине*, 27. март 1889 /бр. 101, год. II/ стр. 3; С. Новаковић, *нав. дело*, 39; М. Ђ. Миловановић, *Удаљавање краљице Наталије извршено аукторитетом државне власти није противно Уставу*, Београд 1891; Слободан Јовановић, Два питања из нашег владалачког права: 1. Оснивач династије, 2. Владалачки дом, *Архив за правне и друштвене науке* (1906) св. 1 и 2, 30–42, 321–332.

¹¹³ Ст. Џон – Солзберију, 24. и 29. април и 5. мај 1889, Београд, PRO FO 105/73; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, 140–141.

Наталију што дуже ван Србије. И Намесништво и Влада су имали разлога да зазиру од њеног доласка. Либерали и радикали су се плашили њеног повратка јер је то могло значити ново прикупљање и уздизање напредњака, чије су вође биле Милутин Гарашанин, осведочени противник бившег краља у процесу развода, и Милан Пироћанац, краљичин законски заступник. Будући да је аустрофилство напредњака било познато, није било необично што је руски посланик у Београду Персијани престао да се залаже за краљичин повратак у Србију.¹¹⁴

О одјеку сукоба краљевих родитеља у међународним круговима бринуло се и у Србији. Јован Ристић је упозорио екс краља Милана да решење проблема не сме да се противи природним законима нити сме да изазове „осуду образоване Европе, која је у питањима ове врсте врло осетљива и строга“. Слажући се са екс краљем да се екс краљица и млади краљ Александар не могу састати ни на Јалти ни у Београду, Ристић није хтео да се противи свему као што је то радио бивши краљ. Одбијање сваког споразума могло би да доведе до одлуке екс краљице да дође у Београд ненајављено. Ни у члану 72 Устава ни у споразуму од 23. фебруара, упозоравао је Ристић, није било одредби на основу којих би она могла бити спречена да види сина. Зато је требало предложити више места за састанак, међу којима би могли бити Иванка у Мађарској или неко место у Румунији.¹¹⁵

У међувремену, екс краљ је стигао у Београд са очигледном намером да питање места сусрета своје бивше супруге и младог краља реши једном засвагада. Уверен да ужива симпатије јавности, екс краљ Милан је био спреман на неке уступке али уз одређене услове: 1. у јавним документима неће се употребљавати реч *мајка* већ синтагма „разведена жена краља Милана“ и 2. место сусрета никада неће бити Београд али се дозвољава могућност да то буде Ниш за, само, два или три дана. Помирљиву ноту пратила је претња. Ако би намесници одбили понуду, екс краљ би одмах напустио Србију и из иностранства пратио развој ситуације. У случају да утврди да његова бивша жена угрожава његова уставна, очинска права одмах би се вратио и протестовао пред Скупштином. Као следећу меру најављивао је објављивање Ристићевих писама у којима му је овај повлађивао у свим оценама краљице-мајке.¹¹⁶ Договор између намесника Ристића и екс краља Милана није постигнут. Решење је одложено одлуком да се младом краљу дозволи сусрет са мајком на неком од имања у Румунији. Сент Џон се забринуо да одлагање иде у прилог црквеним лицима која су наклоњена екс краљици и противе се признавању развода и, при томе, уживају одређену популарност. Овакав развој ситуације могао је ускоро довести до сукоба војске и наоружаног грађанства, односно до „грађанског рата чија би последица била страна окупација са свим европским компликацијама које таква непредвиђена

¹¹⁴ Исти – истом, 18. јун 1889, Београд, PRO FO 105/74.

¹¹⁵ Јован Ристић – Његовом Величанству Краљу Милану, 19. јули/1. август 1889, Врањска Бања, АЈР, АСАНУ, XXVII/17.

¹¹⁶ Ст. Џон – Солзберију, 25. и 31. јули 1889, Београд, PRO FO 105/74.

ситуација може донети“.¹¹⁷ На наговештаје да би екскраљица могла изненадно да се појави у Београду, намесници и екскраљ Милан су се договорили да јој, ипак, дозволе да периодично – 2-3 пута годишње – може посетити сина у Београду. Ову понуду пратили су услови. Морала је обећати да никада неће поставити питање легалности развода, да се неће ни на који начин мешати у школовање и васпитавање краља Александра и да свој боравак у Србији неће продужавати преко двадесет дана.¹¹⁸

Понуду примирја екскраљица је одбила. Пошто није добила званичан одговор од екскраљице, српска влада се послужила претњама. Краљица-мајка је упозорена да, уколико самовољно дође у Србију, неће бити званично дочекана, нити ће моћи да уђе у Двор, нити ће моћи да види свог сина. Наталија је, ипак, кренула на пут. Влада у Петрограду је сматрала погрешном њену одлуку али је Влади у Београду препоручивала умереност: требало је ускладити уставна права бившег краља и природна права бивше краљице. Руска јавност и штампа су, међутим, биле на краљичиној страни. Екскраљ Милан је претио из Карлсбада: он неће доћи у Србију да, као детектив, прати своју бившу жену, али ако она покуша да поремети одредбе које су се односиле на његовог сина или, уз помоћ Владе, буде узнемиравала намеснике, „он ће се одмах појавити на сцени и брзо је очистити од свих реметећих чинилаца“. У својој јарости екскраљ је превидео да је његов углед који је био порастао доношењем Устава, абдицирањем знатно опао, док је углед екскраљице, полако, под руским надзором растао. Гласинама које је чуо из руског извора, Сент Џон није много веровао али је знао да, ако екскраљ стигне пре бивше краљице, узме свог сина и одведе га у Ниш, може доћи до нереда у Србији.¹¹⁹

Преовлађујући васпитни утицај на младог краља припадао је екскраљу по закону, а краљици-мајци по родитељском праву. Док је екскраљ оптуживао своју бившу супругу да би њен утицај био емотивно неуравнотежен и политички неразуман, она му је узвраћала тврђама да ће његов васпитни план учинити да млади владар Србије постане бездушни политичар без икаквог националног осећања. Екскраљ Милан је тврдио да његова бивша супруга воли Русе а државни разлози налажу да се одржава споразум са Аустроугарском. Бивша краљица је узвраћала да отац „кљука свог сина аустрофилском политиком“.¹²⁰

Екскраљица Наталија је дошла у Београд специјалним паробродом 29. септембра 1889. године. Нико од представника Владе ни намесника није је дочекао. Али огроман број њених присталица и радозналих Београђана, приватне

¹¹⁷ Исти – истом, 2. и 4. август 1889, Београд, PRO FO 105/74.

¹¹⁸ Исти – истом, 18. август 1889, Београд, PRO FO 105/74.

¹¹⁹ Ст. Џон – Солзберију, 8, 17, 22. и 25. септембар 1889, Београд, PRO FO 105/75; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 141; С. Новаковић, *нав. дело*, 38–40; А. Столић, *нав. дело*, 129–130.

¹²⁰ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 141–2.

кочије са кочијашем и лакејом обученим у дворско одело и бурне овације које су је пратиле чиниле су да је овај дочек поређен са оним који је приређен кнезу Михаилу 1867. године, када се, по добијању тврђава, вратио из Цариграда. Кратко задржавање испред Саборне цркве и брз пролазак поред Двора, на коме су се видели знаци негостољубивости учинили су да маса раздраганог света није урадила ништа што би нарушило јавни ред у вароши. Екскраљица је, свакако, хтела да избегне било какав инцидент који би могао да буде узрок њеном протеривању из Србије. Држећи се договора са екскраљем Миланом, намесници су обавестили екскраљицу да нити може ући у Двор, нити може разговарати са краљем, нити се може дописивати с њим. Штавише, и Влада и намесници су јој саветовали да напусти Београд. Београдска чаршија се поделила. Док су се Влада и намесници понашали као да се ништа није догодило, краљичине присталице су постајале све бројније и све гласније. Ни дипломатски представници у Београду нису имали јединствен став. Руски, белгијски, француски и италијански посланик су посетили екскраљицу Наталију, Сент Џон и његов аустроугарски колега су били у приватној краљичиној резиденцији „да упишу своје име“ али не тражећи аудијенцију, а немачки и турски посланик су, због својих добрих односа са бившим краљем, остали резервисани. Средњи став се чинио Сент Џону најделотворнији. Он је указао поштовање мајци владајућег краља не приклањајући се, при томе, незадовољницима који су се окупљали око бивше краљице.¹²¹

Пошто је екскраљица поново одбила да прихвати услов свог бившег супруга „да ни родитељ не може посетити младог краља у Београду дуже од три недеље два пута годишње“, није јој дозвољено да посети сина. Претила је тешка криза. Забрана мајци да посети сина увећавала је симпатије према екскраљици, а поткопавала углед Владе. Ово питање могло је бити постављено и на предстојећем сазиву Народне скупштине, али се очекивало да ће тумачења екскраља Милана изазвати јаку опозицију. Штавише, ако би митрополит Михаило променио одлуку о краљевском разводу, бивша краљица би од разведене жене учврстила свој положај краљице-мајке, што би јој, несумњиво, обезбедило утицај на малолетног сина и, тиме, донело огромну победу. Изношење сукоба бивших краља и краљице пред Скупштину могло је угрозити усвајање планираних законских пројеката па је Влада настојала да помири завађене стране. „Трчати са зецом и ловити са псима“ није било лако јер, мада је Персијани тврдио да екскраљ има апсолутну подршку у војсци, два најпопуларнија генерала, Ђура Хорватовић и Милојко Лешјанин, били су наклоњени бившој краљици. Ипак, могло се претпоставити да ће, са Николом Пашићем у Скупштини, превладати ставови намесника и Владе који нагињу екскраљу Милану „као аутору садашњег стања ствари“. Влада, међутим, није могла да занемари чињеницу да екскраљ

¹²¹ Ст. Џон – Солзберију, 30. септембар и 6. октобар 1889, Београд, PRO FO 105/75; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 142–145; Ch. Mijatovich, *A Royal Tragedy*, 32–35; А. Столић, *нав. дело*, 130; *Мале новине* 18. септембар 1889 (269, II) 1–3.

инсистира на својим уставним правима да би потпуно одстранио краљицу док, истовремено, занемарује своје обавезе забављајући се по иностранству. Полуслужбени орган *Correspondence Balcanique* је најавио могућност прецизирања 72. члана Устава, чиме би се избегли будући скандали који ометају Владу да се посвети реформама у држави.¹²² Преувеличане или не, вести о кризи у Србији шириле су се Европом. Лондонске новине су доносиле вести од својих дописника али и преносиле писања опозиционе штампе у Србији. Енглеска јавност је обавештена да је на бурној седници Владе и намесника у Београду дошло до великих размимоилажења тако да је Ристић изјавио да ће позвати екс краља Милана и предати му власт уколико Влада што пре не реши „краљичино питање“. Службене новине у Србији су демантовале ове и низ других гласина, а конзул Јовичић је те демантије преносио Солзберију уверевајући га у њихову истинитост.¹²³ *Мале новине* су пренеле оцену *Стандарда* да је Србија „за сада доиста у ономе несретноме положају где јој ваља бити паметном између два Краља, једне Краљице, три регента и једне јаке и популарне владе (а ми бисмо још додали и два митрополита и четири владике) – а све једно с другим у завади“. Скренута је пажња енглеској јавности да је Србија постала „рана на јевропском тлу“ те да је „и будућност једног народа, ако не и мир Јевропе у опасности“.¹²⁴

Ситуација се погоршала када је бивши краљ дошао у Београд. Званично, разлог његовог доласка био је регулисање прихода који су му законски припадали. Он није крио да му је намера да издејствује декрет којим би оба крајева родитеља била протерана да не би угрожавали власт у Србији. Син је пренео мајци очеву понуду: оба родитеља ће одсуствовати једанаест месеци. По један месец би, одвојено, проводили у Београду, у Двору. Мајка је укорила младог краља због ове „безосећајне понуде“ коју је она одмах одбила. Ово није био једини пораз бившег краља. Напустио је Србију разочаран сазнањима да у земљи постоји опозиција против њега и да његов син више није популаран као што је био. Вести о нестабилности династије Обреновића, које су преко пољских новина стигле до лондонског *Тајмса*, могао је порицати београдски лист *Correspondence Balcanique*. Али, тешко је било порицати информације које су се скупљале у дипломатским круговима да црногорски кнез Никола није без разлога слао избеглице у Србију и да би могући кандидат за престо у Србији могао бити његов син Мирко. Разочаран оваквим сазнањима, екс краљ је, наводно, једном дипломати у Београду саопштио да би за краља Александра било најбоље „да добровољно напусти положај за који није за стално предодређен и да се, док је још довољно млад, припреми за неку другу каријеру“. Овакав став дубоког разочарања Сент Џон је тумачио неуспесима екс краља Милана и на финансијском и на породичном плану. Уверен да Срби немају разлога да мењају

¹²² Ст. Џон – Солзберију, 1, 3. и 8. октобар 1889, Београд, PRO FO 105/75.

¹²³ А. Јовичић – Солзберију, 9/21. октобар 1889, Лондон, PRO FO 105/81.

¹²⁴ *Мале новине* 278 и 282, II (27. септембар и 1. октобар 1889) 2, 2.

младог краља који је „послушан инструмент у њиховим рукама“, гроф Калноки није био узнемирен оваквим вестима. Међутим, то што је млади краљ био *послушни инструмент* није значило да, у повољном тренутку, не би могао бити жртвован руском кандидату који би могао под једним скиптром ујединити Србију и Црну Гору, потом, присајединити Босну и Херцеговину, спречити Бугарску да се прошири у Македонији и, коначно, остварити уједињење које је било сан сваког Србина.¹²⁵ Сент Џон је, овога пута, очигледно, преувеличавао руски утицај на Балкану и у помињању црногорског кнежевџа као претендента на престо Србије једини видео руску опасност у тако великим оквирима. Ипак, вести из Београда, које су стизале чак до Лондона, показивале су да руски уплив у Србији, захваљујући екскраљци, јача. Јер, њој је, наводно, дозвољено да васпитава свога сина управо захваљујући интервенцији руског цара. У *Стандарду*, у коме се ова вест појавила, Јовичић је објавио деманти којим, свакако, није могао умањити британске сумње у подложност Србије руском утицају.¹²⁶

Намесници и Влада нису намеравали да наруше законске одредбе којима су ограничавана оба родитеља. Док је отац био у иностранству, мајка је, игнорисана од власти а само привидно изолована, боравила у Београду, чиме је, сматрали су београдски званичници, контролисан и њен утицај који је „могао бити у ултаруском правцу“. Поновним доласком краља Милана у Србију, маја 1890, привидна равнотежа је нарушена. Његове намере су биле ратоборне. Што се више јавно жалио да га београдска штампа жестоко напада, екскраљ је, све више, нападао радикалски режим у Србији. Објављујући чланке којима су порицане тврдње неких опозиционих листова о разлозима његовог повратка ни *Српске новине* нису браниле екскраља већ Владу и намеснике. У жару незадовољства актуелном влашћу екскраљ се понудио да сам среди стање уколико му се да власт у било ком облику. Конфликт између круне и Владе, о коме се већ одавно говорило, изашао је у јавност супротстављеним ставовима изнетим у говорима које су екскраљ Милан и председник Владе С. Грујић одржали у Шапцу. Био је екскраљ веома незадовољан и дугим боравком своје бивше супруге у Београду. У позадини личних сукоба стајали су политички интереси: наклоњеност екскраља и регената Бечу, насупрот наклоњености екскраљице и Владе Петрограду. Изгледало је да ће краљ-отац остати у Србији онолико дуго колико буде трајао београдски боравак краљице-мајке. Уза све то, упркос негирањима Грујићеве владе, било је јасно да је бивши краљ дошао у Србију и да би покушао да нађе решење за своје финансијске невоље.¹²⁷

¹²⁵ Ст. Џон – Солзберију, 14, 17. и 30. новембар и 1, 6. и 19. децембар 1889, Београд, PRO FO 105/75.

¹²⁶ А. Јовичић – С. Грујићу, 30. март/11. април 1890, Лондон, АС, МИД, ПО 1890, Ф Ц, И/5, 494.

¹²⁷ Ст. Џон – Солзберију, 13. мај, 1, 7. и 9. јуни 1890, Београд, PRO FO 105/83; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 50–53; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 148–152.

Иако је гроф Бреј тврдио да најављени продужетак боравка екскраља Милана у Србији не значи политичке промене те да нема места узнемиравању, Персијани је, забринут, одлучио да не иде на уобичајени летњи одмор докле год је краљ-отац у Србији.¹²⁸ Јован Ристић је сматрао „да је овде врло опасно улазити у претрес; јер би се изложио мир земље и многи интереси државни вратоломном појаву“.¹²⁹ Невоље су почеле да се нижу када се, јуна 1890, екскралица обратила Архијерејском сабору молећи објашњење о томе како треба тумачити акт од 12. октобра 1888. године. Архијерејски сабор, на челу са митрополитом Михаилом, одговорио је да је акт из 1888. незаконит и неправилан. Ово тумачење је донето без знања намесника и Владе. Велики проблем је настао када је екскраљ сазнао за ово тумачење. Јер, ако би његова бивша супруга успела да поништи развод брака, испоставило би се да се он јесте одрекао престола али да се није ослободио Наталије, што би, опет, значило да његова женидба са Артемизом Христић није била могућа. Архијерејски сабор се, таквим тумачењем, изложио изузетном притиску Намесништва, Владе и, посебно, бившег краља Милана. Посебно упоран у настојању да се саборско решење (тумачење) промени био је намесник Ристић. Митрополит Михаило, који је, као противник екскраља, био на страни бивше краљице, није могао издржати свакодневне притиске политичара и бившег краља. Зато се Архијерејски сабор, настојећи да избегне „грозне последице по државу Српску, о којој тако одсечно говоре г. Наместници“ и измучен „најгрознијим моралним мукама“, прогласи ненадлежним да расправља питање које је већ једном решено и преиначи своју одлуку.¹³⁰

Нове гласине да је митрополит Михаило поново одбио молбу краљице-мајке да размотри питање развода и њена наводна одлука да напусти Србију доспеле, су и у енглеске новине. Уз извесну дозу хумора Грујић је објаснио Сент Џону да су два документа Архијерејског сабора, мада су деловала као дијаметрално супротна, у ствари, била састављена тако да свака страна, тумачећи их на свој начин, може да буде задовољна. Британски посланик је само могао закључити да се бивши краљ, његова бивша супруга и митрополит слажу бар у једном: немају поверења у Владу Србије.¹³¹

Септембра 1890. године одржани су скупштински избори на којима је Радикална странка добила огромну већину. У адреси Скупштини Ј. Ристић је побројао усвојене реформе и истакао да је услов за економско јачање Србије мир у држави и на њеним границама. Већ 21. октобра Јовичић је о овоме обавестио Солзберија али је морао да демантује вести које су енглеске новине пре-

¹²⁸ Ст. Џон – Солзберију, 17. јуни 1890, Београд, PRO FO 105/75.

¹²⁹ Митрополит Михаило, *Историја рада после Краљичиног тражења да се изда решење о писму г. Теодосија*, 7/19. јули 1890, б. м., АС, Поклони и откупи – 32:135.

¹³⁰ М. Михаило, *Историја рада*; Ст. Џон – Солзберију, 5. август 1890, Београд, PRO FO 105/84; Наталија – митрополиту Михаилу, *Писма краљице Наталије*, 62–63; Б. Петровић, *нав. дело*, 127–139; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 152–154.

¹³¹ Ст. Џон – Солзберију, 27. јули 1890, Београд, PRO FO 105/84.

неле из српске опозиционе штампе. Није било тачно, тврдио је Јовичић према путствима из Београда, да су у Београду одржаване бурне седнице Владе и намесника које су обиловале озбиљним разликама у ставовима. Истовремено није истина да је Ристић изјавио да ће, ако се не реши краљичино питање, позвати краља Милана да се врати у Србију и предати му власт.¹³² Пошто је била одбијена од Архијерејског сабора, екс краљица Наталија је одлучила да се обрати Народној скупштини молбом да протумачи одлуку митрополита Теодосија о разводу њеног брака. Обавештен о овој намери своје бивше жене, бивши краљ је започео преговоре са радикалима захтевајући од њих да издејствују у Скупштини две одлуке: нови закон о штампи којим би његова личност била заштићена од новинарских напада и да се Скупштина прогласи ненадлежном у питању жалбе екс краљице Наталије. Обећао је, при томе, да би по доношењу писаних аката о испуњавању ових његових захтева, напустио Србију. Упркос отпору који се појавио у Скупштини, Влада је успела да буде донет нови закон о штампи којим су забрањени напади на краљевог оца и на остале чланове краљевског дома. Уставом је било предвиђено да се о васпитању краља Александра брине његов отац, те није било тешко уверити Скупштину да се томе не може противити и да се мора прогласити ненадлежном у предмету жалбе краљице-мајке.¹³³ Зато је С. Грујић могао, с једне стране, да се нада да ће краљица ускоро моћи да слободно посећује свога сина и да ужива почасте које јој припадају, и, с друге, да саветује екс краљицу да одустане од жалбе Скупштини. Мада приликом испостављања својих захтева екс краљ није тражио да му се повећају припадности, очекивало се да ће и то питање, ускоро, бити постављено. Београдска чаршија је, уосталом, и његов дуги боравак у Србији тумачила његовом немогућношћу да се издржава негде у иностранству.¹³⁴

Испоставило се да су очекивања С. Грујића била нереална. Наде да би екс краљ могао попустити, распршиле су се подношењем жалбе екс краљице Скупштини. Њена чврста одлука да се бори није уздрмана ни када је добила протестно писмо свога сина у коме ју је упозоравао да она својим поступцима не угрожава само династију већ и њега на престолу. Он је намеравао да потпуно слуша оца, који га је поставио на престо.¹³⁵ Ситуација се додатно компликовала сумњама да иза жалбе краљице-мајке стоји Петроград. Намера Русије је, наводно, била да што више обори углед и екс краља и екс краљице, испровоцира њихово протеривање из Србије и, потом, обори с престола младог краља пре него што постане пунолетан. Али велика препрека остваривању овог плана био

¹³² А. Јовичић – Солзберију, 9/21. октобар 1890, Лондон, PRO FO 105/81. Уп. Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 55–59.

¹³³ Ст. Џон – Солзберију, 28. октобар 1890, Београд, PRO FO 105/84; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 154–157; С. Рајић, А. *Обреновић*, 50–51.

¹³⁴ Ст. Џон – Солзберију, 20. октобар 1890, Београд, PRO FO 105/84; *Српске новине* 8. новембар 1890 (LVII, 247) стр. 1267; С. Јовановић, *исто*, 155.

¹³⁵ Ст. Џон – Солзберију, 6. и 10. новембар 1890, Београд, PRO FO 105/84.

је растући углед екскраља у официрским круговима. Упркос свему, вероватно подлегавши лошим саветима, екскралица је поднела жалбу Скупштини. Уз жалбу је додала и копије своје преписке са намесницима и Владом. Према тумачењу Хенгелмилера, њена намера је била да компромитује Владу у очима екстремних (проруских) радикала, изазове пад Владе и повратак екскраља после чега би тек требало очекивати компликације.¹³⁶ Међутим, Скупштина у којој су радикали имали огромну већину, којој либерали из формалних разлога нису хтели присуствовати и на чијем заседању је само Милутин Гарашанин говорио у прилог захтевима екскралице, није хтела да крши ни Устав ни закон те се прогласила ненадлежном да одлучује о таквим жалбама. Истовремено, Скупштина је изјавила жељу „да Влада у споразуму са Краљевским Намесништвом настане, да се отклоне штетне последице, које размирица Краљевских родитеља доноси по интересе земље и углед престола“. Одлука о одбијању жалбе екскралице донета је на тајној седници Скупштине. Прочитана је само краљичина жалба али не и њена преписка са регентима, Владом и екскраљем, коју је она приложила јер се сматрало да су писма поверљива. Скупштинска одлука је, свакако, веома погодила екскралицу. Генерал С. Грујић, који јој је био близак, жалио је што није прихватила његов савет да не подноси жалбу Скупштини. Он је био уверен да је то је била последица њеног погрешног уверења које су јој усадили лажни пријатељи да ће Скупштина великом већином прихватити њену жалбу. Сент Џона је више интересовао став руског посланика, који је, мада се све време држао по страни, сматрао да је одбацивање жалбе и избегавање дискусије у Скупштини нанело огромну штету династији и изазвало велико разочарање и код њега и код Руса уопште.¹³⁷

Догађаји у Србији и жалба екскралице Скупштини изазвали су прилично интересовање лондонске штампе. *Стандард* је одобравао одлуку Скупштине, а *Тајмс* је објавио меморандум екскралице. Чинило се да су новине у Енглеској, овога пута, биле прилично објективне када су писале о актуелним догађајима у Србији. Према *Тајмсовој* процени либерали су инсистирали на дискусији у Скупштини више због тога да би довели Владу у заблуду и дискредитовали династију Обреновића у интересу Русије него зато што су желели да заштите краљичина права. Ни митрополит Михаило ни панслависти којима је он припадао нису гајили посебну наклоност према екскралици Наталији. „У самој ствари Краљица Наталија врло је zgodно оруђе којим се може нашкодити српској влади у интересу Панславизма“. Бивша краљица је енергично негирала да је радила против свога мужа, против сина и против интереса Србије али, писао је даље

¹³⁶ Ст. Џон – Солзберију, 6. децембар 1890, Београд, PRO FO 105/84.

¹³⁷ Ст. Џон – Солзберију, 13. и 21. децембар 1890, Београд, PRO FO 105/84; Ј. Ристић (?) – Њег. Велич. Краљу Милану у Лондону, 11/23. децембар 1890, Београд, АЈР, АСАНУ, XXVII/8; Драгутин Франасовић – Милутину Гарашанину, 27. децембар 1890/8. јануар 1891, Београд, АС, Фонд Милутина Гарашанина (даље: МГ), 1631; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 67–69, 73–78; С. Новаковић, *нав. дело*, 41–43; Н. Пашић у *Народној скупштини*, књ. II, 472–473; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 156–160.

Тајмс, њени поступци су показивали управо супротно. *Тајмсов* коментатор је посумњао и у искреност бивше краљице када се позивала на своја материнска права да виђа сина једном недељно по један сат. Није се сумњао у вест да је бивши краљ Милан запретио Влади у Београду да ће, уколико се повреде његова права која су загарантована Уставом, сматрати да је Устав укинут у целини те да се он може понашати као да абдикације није ни било. Имао је на својој страни велики део војске те „не би, дакле, било упутно гонити га у крајност, и влада мора да трпи како најбоље може ударце пријатеља моралности и Панславизма“. *Стандард*, који је био полувластито орган британске владе, потврдио је да је екскраљици учињена неправда али да је она, износећи своје личне проблеме, занемарила интересе државе и свога сина. Зато је одлука Скупштине добра и „у сваком случају мора се рећи, да су Срби бар у једној ствари радили с добром памећу и здравим суђењем“.¹³⁸

Мало је вероватно да су дописници лондонских новина били боље обавештени од британског посланика у Београду. Али, они су, можда, били слободнији у аналитичким комбинацијама или се, једноставно, радило о томе да су у Форин офису, где су се сливале информације из целог света, имали мање времена од просечног енглеског читаоца за читање дугих чланака. При поређењу дипломатских извештаја са новинским чланцима може се потражити и мера заинтересованости дипломатске службе или писмене јавности за догађаје на Балкану.

Поменута одлука Народне скупштине није умањила заинтересованост српске и европске јавности за решавање питања односа краљевих родитеља. Руски листови су бранили права бивше краљице. Јавност у Србији, чији су се ставови огледали у штампи, захтевала је да се криза реши. Почетком 1891. године Сент Џон је имао утисак да београдска штампа нагиње подржавању захтева екскраљице али и да интересовање јавности за њен проблем полако опада. У писању неких београдских листова који су тражили да намесници и Влада утичу на краља-оца да не користи сва своја уставна права када је у питању васпитавање младог краља, неки кругови су препознавали руско потпиривање антидинастичких намера. Руски посланик Персијани је, наводно, донео лично писмо руске царице екскраљици Наталији у коме јој је замерено што се жалила Скупштини тако што је тој жалби приложила своју приватну преписку. Персијани је сматрао да је екскраљица, на тај начин, затворила себи сва врата а у Србији је јачао утисак да је бивша краљица заиграла на последњу карту и – изгубила. Сент Џон је, напротив, приметио да је бивши краљ показао умереност и дискрецију јер није објавио писани предлог који је, две године раније, у Висбадену, поднео краљици Наталији нудећи јој девет месеци боравка уз сина и четвртину цивилне листе.¹³⁹

¹³⁸ А. Јовичић – С. Грујићу, 9/21, 10/22, 12/24. и 14/26. децембар 1890, Лондон, АС, МИД, ПО, 1890, Ф – II, И/5, Бр. 2330, 2340 и 2343; Ф – III, К/32–42, Пов. бр. 1474; *Times*, 24. децембар 1890, Лондон, АС, МГ, 1617.

¹³⁹ К. Митрићевић – М. Гарашанину, 5/17. јануар 1891, Митричевица, Русија, АС, МГ, 1688; Сент Џон – Солзберију, 12. јануар и 1. фебруар 1891, Београд, PRO FO 105/89.

Документом од 23. фебруара 1889. године који су, непосредно после абдикације, потписали краљ Милан и намесници успостављена је неједнакост права екс краља и екс краљице у васпитању младог краља Александра. Овај акт омогућавао је бившем краљу Милану да долази у Србију и одлази из ње по своме нахођењу, при чему је задржавао право да „брине о васпитању свога сина, малолетнога Краља“. Истим документом екс краљ се противио „сваком посредном или непосредном утицају своје разведене супруге и матере краља Александра, на његово васпитање, сматрајући да њено мешање може бити од најштетнијег утицаја на васпитање младога Краља“. Документ је држан у тајности две године да би, пошто су се односи међу краљевим родитељима знатно заоштрили, коначно био објављен са циљем да се сузбију његова бројна злонамерна тумачења која „народу и страном свету уливају неповерење у данашње законито стање“. О овоме су, циркуларним писмом, обавештени сви окружни начелници и управитељи вароши Београда и Ниша и обавезани да у свакој прилици правилно тумаче ставове Владе.¹⁴⁰

НОВА ВЛАДА И РАЗРЕШЕЊЕ „СВАЂЕ КРАЉЕВИХ РОДИТЕЉА“

Ситуација се могла решити или ограничавањем права екс краља или проширивањем права екс краљице. Боравак краљице-мајке у Београду правио је велике проблеме Намесништву и Влади, али и пружао прилику да се спор међу краљевим родитељима реши. Председник Владе Грујић, који је међу радикалима важио за претерано умереног политичара, био је наклоњен екс краљици Наталији и намера му је била да се њена права прошире. Међутим, ни намесници ни екс краљ нису хтели да прихвате овакву могућност па је Сава Грујић поднео оставку Влади. Британски листови су различито тумачили пад Грујићеве владе. *Тајмсов* дописник из Беча је јављао да пад Грујићевог кабинета није изненађење за политичке кругове, док је дописник *Дејли њуза* јављао да су дипломатски кругови веома изненађени. Једни су тврдили да су узрок Грујићевом паду несугласице у радикалском клубу, други – да се ради о неслагањима око буџета за следећу годину а *Стандардов* дописник из Софије је извештавао да је пад Владе уследио када је генерал Грујић одбио да послуша савете Русије и забрани екс краљу Милану повратак у Србију. Већина иностраних посланика у Београду сматрала је „да је много боље имати јаког човека на власти ма каква била његова уверења када је ван службе, него слабог човека ма колико он био добронамеран“.¹⁴¹ Нову владу формирао је Никола Пашић 11/23. фебруара 1891. године. У циркулару новог ми-

¹⁴⁰ Сент Џон – Солзберију, 3. фебруар 1891, Београд, PRO FO 105/89 (у прилогу овог извештаја је превод на енглески поменутог документа); *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, бр. 47, Београд 1892, 5–7; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 85–88; С. Новаковић, *нав. дело*, 43–44; *Српске новине*, 16. јан. 1891 (12, LVIII) 1.

¹⁴¹ Ст. Џон – Солзберију, 21. и 23. фебруар, Београд, PRO FO 105/89; А. Јовичић – Мих. Кр. Ђорђевићу, 14/26. фебруар 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр.

нистра спољних послова Краљевине Србије Михаила Кр. Ђорђевића српским дипломатским представницима у иностранству није помињан однос краљевих родитеља. Основни разлог оставке било је неслагање Владе и Скупштине око предстојећих законодавних послова. Посебну пажњу изазвало је објављивање политичког програма нове владе. Она је обећавала да ће свим снагама настојати да одржи стање успостављено абдикацијом краља Милана. То је било упозорење и антидинастичким агитаторима и бившем краљу. Програм је обећавао да Влада неће мењати дотадашњу спољну политику што је значило добре односе са суседима и солидарност са онима који су ширили панславистичке идеје. Ова намера нове владе била је несумњива јер је половина њених министара била и у претходној влади. Мада је Пашић сматран русофилом, Сент Џон га је видео као јаког политичара који своје емоције оставља ван министарства и посвећује се испуњавању жеље свих Срба да буду господари у својој држави. Оваква политика Краљевине Србије одговарала је Великој Британији. Као великој трговачкој и индустријској сили, Британији је одговарало да Србија напредује у миру и независности. Похвалано је било то што је Србија намеравала да изграђује пријатељске односе са свим великим силама али, сматрао је британски посланик, она не би требало да ступа у савез са било којом од њих. Ако је Србији савез неопходан, онда би требало да га тражи међу државама равним себи. Јер, „код народа као и код појединаца, тамо где постоји велики несклад у снази и богатству, код слабијег и сиромашнијег вишак блискости увек рађа осећање љубоморе и незадовољства“. Сент Џон је истакао да би српско-бугарски савез донео напредак обема државама без икаквог ризика и губитка престижа. У складу са његовим ставом био је одговор министра спољних послова Србије Михаила Кр. Ђорђевића: тежња ка независности толико је јака у Србији да не би опстала ниједна влада која би у унутрашњој политици трпела мешање из иностранства.¹⁴² Уосталом то што Н. Пашић није, као што је било уобичајено, узео ресор министра иностраних послова показивало је да му је намера да се више бави снажењем парламентаризма, поправљањем системских закона, финансија и привреде. То није значило запостављање националне политике већ јачање државе да би се успешније спроводила идеја о националном уједињењу.¹⁴³ Основа препоруке Сент Џона била је одржавање мира на Балкану, што је значи-

178; Михаило Војводић, Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892), у: *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999, 52–53; С. Новаковић, *нав. дело*, 43–44.

¹⁴² А. Јовичић – Солзберију, 23. фебруар/7. март 1891, Лондон; Ст. Џон – Солзберију, 1, 3. и 10. март 1891, Београд; Министар иностраних послова српским посланицима на страни, 9. март 1891, PRO FO 105/89. О русофилству Николе Пашића у предговору књиге: Пера Тодоровић, *Писма: Личности и личност*, приредила, уводну студију и коментаре написала Латинка Перовић, Београд 2000, 71. Ст. Џон је, свакако, знао Пашићеве (спољно)политичке ставове.

¹⁴³ М. Војводић, *нав. дело*, 53–57.

ло и добре српско-бугарски односе. У снажењу тих односа могао се очекивати и јачи отпор руским утицајима, што је Британији било посебно важно.

Програм који је нова, Пашићева влада изнела пред Скупштину наговештавао је и ангажовање на решавању „краљевско-дворске кризе“. Никола Пашић је био одлучио да реши питање краљевих родитеља. За њега и радикале најважније је било да екс краљ престане да долази у Србију. У тој намери Пашић је имао подршку главног намесника Јована Ристића. Одмах по избору Пашићеве владе, Ристић се обратио екс краљу Милану обавестивши га да је „могућ споразум“. На позив Намесништва и Владе Србије екс краљ Милан је поново дошао у Београд почетком марта 1891. године. Позив је, вероватно, уследио пошто је у Београду процењено да се међусобним супротстављањем захтева краља-оца и краљице-мајке обоје могу принудити да оду из Србије.¹⁴⁴ Већ сама најавна доласка екс краља и његова претња да ће окупити све официре на једном банкету изазивали су страх од евентуалне кризе. Међутим, екс краљ није долазио да изазива кризу већ да се докопа новца, који му је био преко потребан, и да издејствује одлазак бивше супруге из Србије. Екс краљ је, наводно, намеравао да остане у Београду само неколико дана у настојању да реши нека унутрашња питања. Та нерешена питања могла су изазвати невоље и угрозити престо његовог сина. Сматрао је да и он и екс краљица морају неизоставно напустити Србију. На основу неких недавних разговора са српским министрима, Сент Џон је приметио да овоме нема никаквих препрека али је екс краљ био сумњичав јер није веровао да ће његови захтеви (да га син повремено посећује у иностранству и да се реши његова, Миланова, понижавајућа финансијска ситуација) бити прихваћени. Чудан и необичан био је његов план који би применио у случају да ови захтеви не буду испуњени: „он би се одрекао српског држављанства и, за себе и свог сина, потражио војну службу код бугарског кнеза – аранжман који можда не би одговарао ставовима Русије која се, било му је драго да је то чуо од грофа Калнокија, ипак, није противила да његов син остане на престолу Србије.“¹⁴⁵

Два су захтева која је екс краљ Милан Обреновић поставио пред Владу Србије. Он је у иностранству трошио више новца него што је добијао из цивил-листе. Зато је његов први захтев био да му се, уместо месечних примања из цивил-листе, одреди већа сума која би му била исплаћена одједном. Надајући се да ће добити тражених шест милиона динара, веровао је да ће моћи да их увећа у финансијским трансакцијама. Други његов захтев био је да екс краљица Наталија напусти Србију својом вољом или да на то буде приморана. Он није могао да поднесе да краљица-мајка буде у Београду док је он у иностранству

¹⁴⁴ Радош Љушић, Никола Пашић и Обреновићи (Борба за опстанак), у: *Никола Пашић, Живот и дело*, Београд 1997, 93. М. Војводић, *нав. дело*, 57; Ch. Мijatovich, *A Royal Tragedy*, 35.

¹⁴⁵ Ст. Џон – Солзберију, 4, 7. и 10. март 1891, Београд, PRO FO 105/89; Никола Пашић – А. И. Зиновјеву, у: Никола П. Пашић, *Писма чланци и говори (1872–1891)*, приредили Лагинка Перовић и Андреј Шемјакин, Београд 1995, 250; С. Новаковић, *нав. дело*, 44–45; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 160–161; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 89.

те је тврдио да би њено присуство у Београду прерасло у посебан облик наме-сништва чему је она, наводно, тежила још од 1885. године. После дужег ценкања и пошто је српска влада добила финансијску подршку директно од руског цара Александра III, дошло је до погодбе. Бивши краљ Србије је, на име цивил-листе, добио милион динара и обећање српске владе да ће му помоћи да закључи зајам од два милиона. Настojeћи да прикрије праве циљеве свога доласка у Србију истицао је да је свестан да сваки његов долазак изазива узнемирење „што у земљи шкоди мирном току државног живота, а на страни усколебљава веру у стабилност одношаја у Краљевини“. Примивши обећања да ће добити оно што је тражио обећао је, заузврат, да ће се одрећи српског држављанства и да неће долазити у Србију док његов син не постане пунолетан. У опширном писму (Декларација) упућеном намесницима екс краљ је сумирао ситуацију у Србији и изнео своје намере. Декларација је истог дана (30. марта/11. априла 1891) прочитана на заседању Народне скупштине јер је Влада била уверена да изјава екс краља „повољно може дејствовати на умирење духова у земљи“. Скупштина је усвојила резолуцију којом је поздравила одлуку краља-оца додајући да у случају краљеве болести могу доћи родитељи да га посете. После бурне дискусије Скупштина је примила к знању Декларацију екс краља и донела Резолуцију о прогонству Краљице Наталије. При томе је одбијен предлог дела напредњака да се и њој додели новчана помоћ. Пошто је успео у својој намери, екс краљ је отпутовао из Београда 7/19. априла 1891. године.¹⁴⁶ Претходног дана поново је разговарао са британским послаником. Несумњиво је да је желео да, пре него што оде из Србије, детаљније обавести неке чланове дипломатског кора о одлукама Скупштине и тренутној ситуацији. На основу информација којима је располагао, Сент Џон је тврдио да је краљица-мајка намеравала да отпутује још претходне недеље али да је, пошто јој је саопштена одлука Скупштине да напусти Србију, одлучила да остане извесно време да се не би стекао утисак да одлази под притиском. Мада је сумњао да они који за вођу имају Милутина Гарашанина хоће да искористе бившу краљицу као стожер своје разбијене партије, екс краљ Милан се сложио са проценом Сент Џона да је мало вероватно да ће за њено одстрањивање из Србије бити употребљена сила. Екс краљ је био задовољан јер је постигао три циља: прво, постигао је договор о поправци своје материјалне ситуације, друго, дошао је до коначне одлуке о валидности свог развода и, треће, добио је скупштинску потврду о хитности одласка бивше краљице из Србије.¹⁴⁷ Ови догађаји у Србији привукли су пажњу британске штампе. Тумачења

¹⁴⁶ Ст. Џон – Солзберију, 12. и 13. април 1891, Београд, PRO FO 105/89; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, 47, Београд 1892, 392–393; С. Новаковић, *нав. дело*, 45–49; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 89–98; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 161–163; М. Војводић, *нав. дело*, 55–59; Н. Пашић у *Народној скупштини*, књ. II, 492–495; *Српске новине* 26. април 1891 (LVIII, 92) 515. Ч. Мијатовић је забележио да је резолуција о прогонству „споменик незахвалности народа“ (Ch. Mijatovich, *нав. дело*, 36)

¹⁴⁷ Ст. Џон – Солзберију, 18. април 1891, Београд, PRO FO 105/89.

најзначајнијих листова сводила су се на тврдњу да је Влада у Београду једино подмићивањем могла да реши проблем са екс краљем. Отправник послова у Лондону Јовичић очигледно није био упућен у све појединости догађаја у Београду. Сматрао је да британске новине имају намере да дискредитују Владу у Београду те „такве тенденциозно измишљене вести“ треба сузбијати.¹⁴⁸ Сент Џон није коментарисао ни Декларацију ни документе које је усвојила Скупштина. У својим извештајима само је констатовао текуће догађаје а онда је више пажње посветио протеривању екс краљице Наталије.

Протеривање екс краљице

Још крајем фебруара 1891. године, после скандала који је екс краљица Наталија изазвала у Саборној цркви на венчању госпођице Богићевић, Сент Џон и Персијани су се интересовали какве би последице могло да има протеривање екс краљице с обзиром на њену популарност. Пашић је сматрао да ће то ићи веома лако. Сент Џон је веровао у ову Пашићеву тврдњу зато што се руски посланик Персијани, који је међу првима дочекао екс краљицу када је дошла у Београд, „сада придружио општој осуди јер она више није могла бити употребљена као средство ширења руске политике у овој земљи“. Најтеже речи против екс краљице изнео је намесник Ристић у свом чувеном писму. Оптужио ју је за дволичност: док је лила сузе због изборног неуспеха напредњака – аустрофила, она је, у ствари, са Русијом радила на томе да себи обезбеди намесничко место.¹⁴⁹ У резолуцији коју је донела поводом Декларације екс краља Милана, Скупштина је закључила да би Влада требало да издејствује да „и Њено Величанство Краљица Мати живљењем ван Србије“ учини „да се отклони све што би могло бити штетно по интересе земље и углед престола“.¹⁵⁰

Када се у Скупштини дискутовало о протеривању екс краљице из Србије, Никола Пашић је изјавио да ће се Влада држати Устава и закона те да неће бити употребљена сила. У Београду и унутрашњости је, већ извесно време, преовладало мишљење да екс краљицу заиста треба протерати а за то, тврдило се, препрека није било јер је, пошто се разводом вратила у руско поданство, Устав више није штитио. Окривљујући је да је пореметила односе и са људима који су је подржавали, Милан Пироћанац је закључио: „Она и краљ нису

¹⁴⁸ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 9/21. април 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, Ф –II, И/5, Пов. бр. 406.

¹⁴⁹ Ст. Џон – Солзберију, 15. и 25. фебруар 1891, Београд, PRO FO 105/89; *Revue d'Orient et de Hongrie*, Febr. 18, 1891; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 159. „Краљица Наталија била је највећи непријатељ Обреновића, а најбољи савезник Карађорђевића. Одбила је Пашићев захтев да напусти земљу, што је ишло у прилог претенденту“. (Драгољуб Р. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић. Живот и дело. У изгнанству 1844–1903. године*, Београд 1988, 341)

¹⁵⁰ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 94.

покварили две куће, али су разорили српску кућу“.¹⁵¹ Ипак, будући да се радило о краљици-мајци, сви су сматрали да ће, у државном интересу, превладати мудрост а да она неће дозволити да буде изложена онаквим непријатностима какве је доживела у Висбадену. Јавности није било познато да су је од најављиваног путовања у Румунију, неколико дана пред изгласавање резолуције о њеном протеривању, одговорили поједини радикали. Јер, да је отишла раније, нестало би разлог нагађања са екс краљем Миланом и он би се могао одлучити да остане у Србији. То Влади никако није одговарало.¹⁵²

Двадесетак дана ништа није предузето на спровођењу скупштинске резолуције о прогонству екс краљице из Србије. Онда јој је, 25. априла/7. маја, достављена скупштинска резолуција уз писмо Николе Пашића у коме ју је замолио да напусти Србију. Екс краљица је одговорила истог дана: она није сматрала да је закон обавезује на то, веровала је да не угрожава ни државу ни престо те да добровољно неће напустити Србију. Изводи из ових писама су се, врло брзо, нашли пред британском јавношћу. *Тајмс* је јавио да се може десити да српска влада употреби силу. Пропао је и покушај да се на краљицу-мајку изврши утицај преко сина.¹⁵³ Влада се припремала да предузме одговарајуће мере. Многим, па и Сент Џону, било је јасно да је екс краљица била под утицајем оних који су на њеном противљењу скупштинској одлуци хтели да изазову скандал и науде Влади.¹⁵⁴ Могло се десити да екс краљ ово одуговлачење протумачи као поништавање уговора на који се сам обавезао. Влада је морала да предузме одређене кораке. Када је дошло до неуспешног покушаја прогонства екс краљице 6/18. маја 1891. године и када је следећег јутра она на силу одведена у Земун, Форин офис и британска јавност су о томе опширно обавештени. Сент Џон је, укратко, описао догађаје назначивши да је било мртвих и рањених, да у Београду вође опозиције подстичу јавно незадовољство против Н. Пашића и Ј. Ристића, да постоји страх од немира те да је гарнизон добио појачање из Ниша. Британски посланик је био дубоко уверен да све оно што се догађало није произлазило из симпатија према бившој

¹⁵¹ М. Пироћанац, *Белешке*, 473.

¹⁵² Ст. Џон – Солзберију, 11. и 20. април 1891, Београд, PRO FO 105/89; Н. Пашић у *Народној скупштини*, књ. II, 498–501; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 164–165; Цана К. Ђорђевић, *Права истина о прогонству Њ. В. Краљице Наталије*, Београд 1891, 3–4. Пошто је усвојена скупштинска резолуција од 30. марта 1891 (с. к.), из вароши по унутрашњости Србије кренули су бројни телеграми којима је честитано Влади на томе што је решила „тугаљиво питање о односима Краља-Оца и Краљице-Матере према драгом нам Краљу Александру“. Грађани из појединих места су се понадали да ће и краљица-мајка бити спремна да „принесе у равномерној мери жртву, коју је поднело Његово Величанство Краљ-Отац“. (*Српске новине*, 3–10 април 1891 (LVIII, 75–80) и даље на више страна)

¹⁵³ Никола Пашић – краљици Наталији, 25. април/7. мај 1891, Београд АС, МГ, 1699; Ст. Џон – Солзберију, 9. мај 1891, PRO FO 105/89; А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 6/18. и 8/20. мај 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, Ф –II, И/5, Пов. бр 514; *Тајмс*, 11. мај 1891; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 165.

¹⁵⁴ Ст. Џон – Солзберију, 3. мај 1891, PRO FO 105/89; С. Јовановић, *исто*.

краљици већ из ставова опозиционих партија. Па ипак, власти су могле сачекати да се маса разиђе па онда да заврше започети посао и тако избегну крвопролиће и осуду. Овако су либерали, напредњаци па, чак, и многи радикали сматрали да кривицу за крвопролиће сносе радикали. После неколико дана напетости и крстарења војних патрола по Београду и околини, ситуација се смирила. Ипак, планирани општински избори су одложени.¹⁵⁵

Из београдске перспективе, британски посланик је нашао за потребно да коментарише само руске реакције. Непосредно пред протеривање екскраљице, српском посланику у Петрограду стављено је до знања да је цар против протеривања српске екскраљице. Ово је био и нови Персијанијев став јер је он, донедавно, мислио другачије. Међутим, после протеривања Персијани је правдао поступке српске владе. Али, ако је Персијани желео уклањање екскраља као стуба антируске политике и претње актуелној влади, Русија је свакако жалила што је морала да оде и екскраљица, која је била заступник руских интереса у Србији.¹⁵⁶ О одјецима реакције Беча на дешавања у Београду, Сент Џон није писао. Вест о краљичином прогонству је, несумњиво, изазвала незадовољство Беча. Свакако не зато што је протерана бивша краљица, која је, уосталом, била русофил, већ зато што је протерана особа која је припадала династији. Аустријски цар је истеривање краљице из Србије видео као „профанацију монархијског принципа и увреду за све монархе“. Министар Калноки је обавестио српског посланика Ђорђа Симића да су Намесништво и Влада тим чином потпуно изгубили углед у Бечу.¹⁵⁷ Утисак дописника *Дејли телеграфа* (*Daily Telegraph*) из Беча био је да се протеривање екскраљице Наталије „овде посматра више као локални скандал него као важан политички догађај“. Он је сматрао да се Аустрија неће мешати а да се Русија не усуђује. То је унутрашња ствар Србије и могла би, само посредно, да се тиче суседа.¹⁵⁸

Британска штампа је посветила доста простора протеривању екскраљице из Србије. Штавише, већина листова је штампала плакате којима је преплављен Лондон а колпортери су узвикивали узбудљиве наслове. Лавина лондонских гласила није осуђивала поступак Владе у Београду, већ њену неспособност да протеривање изведе брзо и без немира. Док су се неки дописници, у дугим чланцима, бавили читавом историјом догађаја па и брачним односима краљевског пара, други су се ограничавали на кратке извештаје о протеривању. У опширном уводнику *Стандарда* оцењено је да се у досадној политичкој сцени Србије догодило нешто што „наговештава поремећај у целом систему балканских држава“.

¹⁵⁵ Исти – истом, 18, 19, 21. и 25. мај 1891, PRO FO 105/89. Опширно о догађајима 6. и 7. маја 1891 (с. к.), у: Ц. К. Ђорђевић, *нав. дело*, 30–49; Ч. Мijatovich, *нав. дело*, 36–38; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 2, 99–103; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 165–168; С. Рајић, *А. Обреновић*, 51–52.

¹⁵⁶ Ст. Џон – Солзберију, 15. и 21. мај 1891, PRO FO 105/89.

¹⁵⁷ А. Столић, *нав. дело*, 143.

¹⁵⁸ *Daily Telegraph*, 20. мај 1891.

Сви извештачи су се слагали да је екскраљица била руски експонент у Србији. У студиозном чланку *Тајмсов* извештач је сматрао да је њен политички утицај мали. Пошто је екскраљ обећао да се неће враћати у Србију док краљ Александар не постане пунолетан, радило се о нечем другом: „Њено протеривање није спроведено због страха шта би она могла да уради, већ због страха на шта би њено присуство у Београду могло да наведе њеног мужа“. Различити су били коментари о отпору који су пружиле присталице екскраљице. По једнима, радило се о „пажљиво припреманој контра-завери“, а по другима о намери екскраљице да окупи студенте под изговором митинга о македонском питању. Док су београдске полуслужбене новине тврдиле да су демонстранти били из најнижих и најбезначајнијих слојева друштва, енглеске новине су писале о окупљању угледних грађана и трговаца.¹⁵⁹ Велико интересовање британске јавности за догађаје у Београду огледало се и у *Тајмсовом* објављивању интервјуа са првим намесником Ристићем. На тај начин британска јавност је укратко обавештена о прошлости сукоба краљевих родитеља, о обраћању екскраљице Скупштини и скупштинској одлуци, о неопходности протеривања екскраљице... Али, упркос Ристићевој тврдњи да у Србији владају ред и мир и да се не одржавају протестни скупови, *Тајмс* је извештавао да је избила министарска криза због намере министра унутрашњих дела Јована Ђаје да поднесе оставку.¹⁶⁰ Несумњиви знаци напетости били су забрана одржавања политичког скупа на коме је требало да се разговара о спољној политици Србије¹⁶¹ и одлагање позивања војних резервиста на вежбе. Немире су могли изазвати: либерали и напредњаци да би угрозили радикале на власти, грађанство које је било незадовољно недавним увођењем пореза на луксуз и, најзад, витешко осећање студената који су били сведоци некоректног односа према екскраљици. Становништво је било потпуно индифе-

¹⁵⁹ „Мени се чини да, од како је чувени картумски херој ђенерал Гордон погинуо, нисам до данас, за време свог бављења овде, још видео веће узбуђење по лондонским улицама, него што је то било јуче и данас, кад су се на све стране могле видети изложене познате објаве овдашњих продаваца новина, на којима беху исписане, огромним словима ексцентрична надглаваља о Краљици Наталији, и која би дотични утакмичари, што их боље градо доносаше монотонно понављали: 'Прогонство Краљице Наталије! Очајна борба у Београду! Тријумфални повратак! Краљица Наталија оставља Београд!' итд. итд.“ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 7/19. и 8/20. мај 1891, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – III, К/3, Пов. бр. 503 и 555; *Дејли график* (*The Daily Graphic*), 19. мај 1891; *Глоб* (*The Globe, Special Edition*) 19. мај 1891; *Стандард*, 20. мај 1891; *Тајмс*, 20. мај 1891; Ст. Џон – Солзберију, 31. мај 1891, PRO FO 105/89.

¹⁶⁰ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 14/26. мај 1891, АС, МИД, ПО 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 670.

¹⁶¹ Ст. Џон очигледно није знао да најављени скуп о спољној политици није имао везе са протеривањем екскраљице Наталије. Радило се о заказаном митингу Савеза балканских народа, који је организовао познати радикал Димитрије Катих. Зазирући од међународних импликација Н. Пашић и М. Кр. Ђорђевић су извршили притисак на Катиха да се митинг не одржи. (Dimitrije Djordjević, *La société „L'Alliance des peuples des Balkans“ en Serbie en 1890–1891*, *Balkan Studies* 4, 1963, 150–152).

рентно према протеривању екскраљице и према династији али, према тумачењу опозиције, Влада није била овлашћена да предузима било какве мере присиле. Време је протицало у међусобним оптуживањима Владе и Ј. Ристића. Сент Џон, међутим, није тако круто тумачио значење речи у скупштинској резолуцији као што су то радили опозициони политичари. Влада је предузела једино што је могла да би одстранила екскраљицу из земље. Министар Вујић је тврдио да је одласком екскраљице Србији враћен неопходан мир. Оно што је било најбитније за Форин офис, Србија је, према Вујићевим речима, имала: подршку Русије и Аустроугарске у настојању да очува мир на својим границама и оствари економски напредак земље. Сигуран да је уверио Калнокија да новоуведени порез није управљен против аустроугарске робе, Вујић је саопштио Сент Џону да „напредак Србије захтева безусловну помоћ суседне монархије“. Потиснуто значајнијим државним проблемима, протеривање екскраљице Наталије се постепено претворило у теоријско правно питање које је дуго расправљано.¹⁶²

БРИТАНСКИ ОСВРТ НА ПУТОВАЊЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА У РУСИЈУ 1891. ГОДИНЕ И ...

Иако је Персијани имао променљив однос према протеривању екскраљице Наталије из Србије, опште мишљење било је да је он подстрекавао мере које су предузете против ње. Ако је било тако, онда српска влада није могла да очекује било какве дипломатске успехе.¹⁶³ Тога су били свесни и Намесништво и Влада у Београду па је дипломатским каналима уговорено да краљ Александар посети руски двор. Разлози овакве посете били су вишеструки. Свађа и, потом, одлазак из Србије екскраља Милана и протеривање екскраљице Наталије нарушили су углед династије Обреновића и веру у њену трајност. Противницима династије Обреновића одлазак краљевих родитеља је могао личити на почетак збацивања династије. Претенденти на престо у Србији могли су бити и кнез Петар Карађорђевић и црногорски кнез Никола Петровић. У панславистичким круговима кнез Никола, љубимац цара Александра III, помињао се као будући краљ уједињених Србије и Црне Горе. Зато је Ристић морао потражити спас династије Обреновића у браку краља Александра са неком руском или, бар, црногорском принцезом. Циљ путовања у Русију није био само учвршћивање династије већ и поправљање угледа Јована Ристића и Николе Пашића, чији су утицаји у српској јавности пољуљани грубим опхођењем према екскраљици. Било је предвиђено да краљ Александар са свитом посети Кијев, Москву и Петроград, где би се срео

¹⁶² Ст. Џон – Солзберију, 21, 26. и 31. мај 1891, Београд, PRO FO 105/89. В. нап. 112; С. Јовановић, *нав. дело*, 170–175; Слободан Јовановић, *Милован Миловановић*, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, Из историје и књижевности књ. I, Београд 1991, 216; Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије историје, Милован Миловановић*, Београд 1997, 46–48.

¹⁶³ Ст. Џон – Солзберију, 31. мај 1891, PRO FO 105/89.

са руским царем, да, затим, преко Варшаве и Беча дође у Ишл, где би посетио аустријског цара и, најзад, да се у Швајцарској сретне са оцем. У Петрограду се сматрало да је, после абдикације краља Милана, Србија напустила своју проаустријску оријентацију, те је понуда за долазак краља Александра била прихватљива.¹⁶⁴ Српски званичници и руски посланик Персијани порицали су политички карактер овог краљевог, пажљиво планираног, путовања. Описујући одлазак краља Александра и његове свите на пут, британски дипломата Е. Лајон (E. Lyon) је занемарио значај краљевог боравка у Русији и Аустроугарској и потражио само одговор на питање да ли екскраљ има права да проведе извесно време са сином. Одговор министра Ђаје је био негативан уз напомену да, ипак, ни Влада ни регенти неће спречавати краља ако буде пожелео да види оца или мајку.¹⁶⁵ *Стандард* је писао о краљевом путу са пуно наклоности, док је *Тајмс* био „по старом обичају, увек више или мање хрђаво расположен и заједљив, нарочито за време Краљевог бављења у Русији“. Интервјуом *Будимпештанској Кореспонденцији* (*Budapester Correspondenz*), који је пренет у *Стандарду*, Пашић је уверавао мађарску и енглеску јавност да краљево путовање није имало никаквих политичких импликација већ да је „цељ путовања Краља Александра била да стече симпатије за себе и да сазна што о свету“.¹⁶⁶ Српска штампа је, међутим, објавила извесне изнијансиране појединости. Већи део београдске штампе писао је са одушевљењем о пријему краља Александра док је путовао кроз Русију. Али после посете Петрограду тон је нешто ублажен па се стекао утисак да српска очекивања нису испуњена. Штавише, полуслужбени *Одјек* је истицао да је пријем у аустријском Ишлу превазишао сва очекивања јер је аустријски цар примио краља Александра „срдчним и очинским начином“. Ђаја је опет тврдио да циљ краљевог путовања није било тражење заштите ни од Русије ни од Аустроугарске јер је „Србија желела да остане потпуно независна и у миру са целим светом“. Лајон није одолео да не наведе Ђајину омиљену фразу: „Nous ne voulons être exploités ni par les Russes ni par les Autrichiens“.¹⁶⁷ Ипак, није се могло сакрити да је посета краља Александра Русији имала и своју политичку позadinу. Јер први намесник Ристић није замолио цара Александра III само за заштиту краља Александра и бригу о његовој женидби већ и за одлучан отпор аустроугарским настојањима да Босна и Херцеговина коначно припадно Двојној монархији. Затражена је подршка Русије и за утврђивање српских националних интереса у Македонији. Требало је и онемогућити кнеза Петра Карађорђевића да буде примљен на руском двору. Ако се све ово није одмах сазнало у Београду,

¹⁶⁴ Ј. Ристић (?) – Милану Петронијевићу, 21. мај/2. јуни 1891, Београд, АЈР, АСАНУ XXVIII/3; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 104–106; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 175–176; Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994, 40.

¹⁶⁵ Е. Лајон – Солзберију, 6, 16. и 19. јули 1891, Београд, ПРО, ФО, 105/90.

¹⁶⁶ А. Јовичић – Ј. Ђаји, 3/15. август 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 934.

¹⁶⁷ Лајон – Солзберију, 17. август 1891, Београд, ПРО ФО, 105/90.

свакако је примећено да одушевљење којим је краљ испраћен није поновљено приликом његовог повратка. Да ли је требало овај, један од најхладнијих дочека суверена „просто приписати апатији по којој су Срби толико познати или општем осећању неодобравања краљевог недавног путовања?“ Оскудне изјаве руског цара драстично су се разликовале од изузетно срдечног дочека аустријског императора. Политичари из краљеве свите донели су у Београд утисак да „се више треба плашити активног непријатељства Аустроугарске него се уздати у платонску љубав Русије“. Упркос томе, Пашић је, већ у октобру, тврдио да су се краљевим путовањем „консолидовале везе пријатељства које нас везују са Русијом, и да је послужило да покаже да ми немамо намере да се препиремо са Аустријом“. У сваком случају, било је јасно да је Влада у Београду настојала да поправи односе са великим силама од којих је највише зависила: Русијом и Аустроугарском. Пашић је успео да поправи односе са Русијом не изазивајући, при томе, негативне реакције Аустроугарске.¹⁶⁸

... НА КРАЈ „СВАЂЕ КРАЉЕВИХ РОДИТЕЉА“

Пошто је поново остао без новца, екс краљ Милан је затражио од намесника и Владе у Београду остатак суме која је договорена споразумом од 30. марта 1891. године. Суму од два милиона динара (франака) добио је захваљујући руском цару који је тај новац дао преко Волшко-камске банке сматрајући да је главни интерес Русије да избаци екс краља из Србије. Заузврат, екс краљ је дао изјаву радикалској влади (30. септембра 1891) којом се, „за свагда“, одрицао чланства у краљевском дому и српског држављанства. Обећао је да уопште неће долазити у Србију осим у случају болести краља Александра. Овај договор је чуван у тајности. Али када се почело наслућивати да неки тајни договор постоји, Влада је настојала да скине са себе било какву одговорност за исплату обећане суме. Деловало је да изузетно важно питање наследства престола, које је занимало Сент Џона, није много бринуло српску владу. Мада краљ Александар још није био пунолетан – или утолико пре – логично питање било је ко би га наследио у случају његове смрти. Као могући наследници престола помињани су извесни мајор Константиновић и краљев рођак из Угарске барон Николић. После постигнутог договора са екс краљем Миланом и протеривања екс краљице, Влада се, очигледно, није бринула око утврђивања потенцијаног наследника престола. Јер да јесте, министар спољних послова М. Кр. Ђорђевић не би изјавио да је Србији доста и Обреновића и Карађорђевића те да би избор могао пасти на некога ко нема никакве везе са тим династијама – рецимо данског кнеза

¹⁶⁸Ст. Џон – Солзберију, 15. и 22. септембар 1891, Београд, PRO FO, 105/90; А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 9/21. октобар 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 1263; М. Војводић, *нав. дело*, 65; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 85–86, 96; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 107; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, 339–340; А. Столић, *нав. дело*, 148.

Валдемара.¹⁶⁹ „Трошећи“ своју прву годину управљања Влада Николе Пашића се, изгледа, била уморила од решавања династичких проблема. Јавно, српска влада се није бавила питањем наследника престола. Лондонски *Тајмс* јесте. „Нарочити бечки дописник „Тајмса“ баш никако да нас остави на миру! Како који дан дописи су му све дужи, а вести све грђе о Србији“. Он је знао за *ренонсијацију* екс краља Милана и за зајам код Волшко-камске банке али их је оценио као веома неповољне по Србију и незадовољавајуће по Аустроугарску. Мада су кнез Никола Петровић и кнез Петар Карађорђевић, по њему, отворено претендовали на престо Краљевине Србије, права опасност је био мајор Константиновић, који је, мада непопуларан у Србији, био најближи рођак краљу Александру. Зато би најрационалније било да намесници одреде наследника краљу и тиме спрече евентуалне завере.¹⁷⁰

Охрабрен резултатима посете Петрограду и обећањем екс краља Милана о коначном одласку из Србије, Никола Пашић је нашао довољно разлога и храбрости да јавно говори како Србија не жели никакве спорове са Аустроугарском због Босне и Херцеговине али и да никада неће своје „интересе подчинити интересима Аустроугарске монархије. Ми смо пријатељи Русије из простог узрока што нам је Русија од користи, а могуће је да ћемо и ми њој једнога дана бити на услузи“. Економске потребе приморавале су Србију да тежи закључивању трговинског уговора са Аустроугарском али и да се заштити од свих њених „арбитражних мера“ и забрана. Најзад, Пашић није крио да Србија има амбиције, да прошири своје границе те да су њени погледи усмерени на Босну, Стару Србију и Македонију. О овим Пашићевим ставовима обавештена је европска јавност објављивањем његовог интервјуа у италијанском листу *Трибуна*, а, потом, и у лондонском *Тајмсу*. Истовремено, *Стандард* се позабавио анализирањем политичке кризе у Србији која је настала расцепом у Радикалној странци и оставком министра финансија Михаила Вујића и привреде Косте Таушановића. Узрок кризи било је финансијско питање али и сукоб појединих личности. Радило се, наводно, о томе да Србијом више нису управљали ни намесници ни Влада већ радикални *кокус* (Централни извршни одбор Радикалне странке). Ова група није обраћала пажњу ни на спољну ни на унутрашњу политику већ је стално наваљивала на Владу да набавља оружје. То је државу водило у дефицит. Није било сумње да ће нови кабинет бити поново састављен од радикала али проблем је био што су они у својим редовима

¹⁶⁹ Ст. Цон – Солзберију, 24. и 29. новембар 1891, PRO FO 105/90; Г. Јакшић, Новчане невоље краља Милана, у: *нав. дело*, 226; С. Новаковић, *нав. дело*, 51–54; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 117–119; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 124–125.

¹⁷⁰ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 9/21. новембар 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 1424.

имали много способних политичара-агитатора али мало способних политичара-државника, оценио је *Стандардов* дописник.¹⁷¹

Још октобра 1891. године Пашић је знао да је „Краљица Наталија и сада велики љубимац народа, но непристрасни људи да једнодушно признају да је њено изгнанство права благодет по земљу“.¹⁷² Али, њеним протеривањем ово питање није било затворено. Јануара 1892. године либерални посланици у Скупштини поднели су интерпелацију којом су, у вези са прогонством екс краљице, поставили питања личне сигурности у Краљевини, санкције круне, употребе војске и одговорности за погинуле приликом протеривања екс краљице. У критиковању Владе опозиционим посланицима придружили су се и неки радикалски посланици. Ранко Тајсић је оптужио Владу за троструки злочин: протеривање једне грађанке, употребу војске и изазивање крвопролића. Покрет који је заступао краљичина права добијао је снагу. Следбеници екс краљице су се надали да би она могла изненада да се појави у Србији, изазове побуну која би била много јача од оне која се разбуктала када је прогањана, збаци Намесништво и, уз помоћ војске, чији јој је министар био наклоњен, прогласи себе за намесника. Овакве претпоставке Сент Џон није сматрао претераним али, познавајући ситуацију у Београду, сматрао је да би то могло довести до грађанског рата и протеривања свих Обреновића из Србије. На интерпелацију опозиције председник Владе Никола Пашић оштро је одговорио да је краљица прогнана на основу скупштинске резолуције, док је за крвопролиће оптужио оне који су подстицали народ и који су изазвали напад на војску. Приликом гласања радикалска скупштинска већина је однела превагу.¹⁷³

Међутим, извесну штету морала је претрпети и Радикална странка. Сматрајући да је за нереде настале приликом протеривања екс краљице крива извршна власт која резолуцију Скупштине није прогласила законом, председник Скупштине, радикал Димитрије Катић је гласао против резолуције радикалске већине. Катићево гласање није утицало на повећање „дисидентског елемента међу радикалима“ али су се, у локалној штампи, умножили напади на Пашића због његових, наводних, позива Александру Батенбергу 1883. године да покрене трупе против Србије. Сенку на Пашићеву скупштинску победу бацила су још два догађаја. У скупштинској дискусији приврженик екс краљице, генерал Лешјанин

¹⁷¹ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 25. октобар/8. новембар 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 1341; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 110.

¹⁷² А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 9/21. октобар 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 1263.

¹⁷³ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 22. јан/3. фебруар 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 206; Ст. Џон – Солзберију, 13. фебруар 1892, Београд, PRO FO, 105/95; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 112–116; Н. Пашић у *Народној Скупштини*, књ. II, 533–545; Драгоје Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, САНУ, Посебна издања књига DL, Одељење друштвених наука књ. 90, Београд 1983, 265–269; Сузана Рајић, Милан Обреновић – Краљ политичар, *Зборник Матице српске за историју*, 79–80 (2009) 55.

је оптужио Пашића да јој је саветовао да не одлази самовољно већ да чека да буде принуђена. Полуслужбени *Одјек* је објавио списак свих који су посећивали екс краљицу Наталију у зиму 1890/91. године. Имена су била поређана према дужини посете. Било је потребно што пре – одмах по усвајању буџета – распусти-ти Скупштину да се сукоб не би даље распламсавао.¹⁷⁴ Извештаји британског посланика су јасно показивали да се сукоби радикала и опозиције не стишавају. Деловала је контрадикторно али не и сасвим нереално претпоставка Сент Џона да би даље распламсавање сукоба могло довести до пропасти Обреновића.¹⁷⁵

У поменутом интервјуу италијанском листу *Трибуна* Пашић није крио страх да је екс краљ Милан још увек био потенцијална опасност за Србију јер је могао да се умеша у политку Србије чак и онда када краљ Александар постане пунолетан. Још новембра 1891. године европска штампа је објављивала да је екс краљ постигао договор са бившим васпитачем краља Александра Лазаром Докићем да се одриче својих уставних права укључујући и старатељство у васпитању краља-сина, генералског чина и свега осталог што му је припадало. *Стандард* и *Тајмс* су овакву погодбу називали *другом абдикацијом*. Мада је А. Јовичић стално пребацивао дописницима енглеских новина да не познају Устав Србије, они су се овог пута показали не само као добро обавештени већ и као добри аналитичари. *Другу абдикацију* сматрали су изузетно важном јер се њоме избегавала могућност да се екс краљ Милан врати на српски престо у случају његовог упражњења.¹⁷⁶

Страхујући да би екс краљ могао да се предомисли, Влада је, марта 1892. године, уз сагласност Намесништва, саопштила Народној скупштини садржај септембарског писма екс краља Милана. После бурне дискусије изазване сумњом да обећања у писму собом носе нова финансијска оптерећења за Србију, Скупштина је донела закон по коме је екс краљ Милан престао бити члан „Краљевског дома владајуће династије Обреновића“ и престао бити држављанин Краљевине. Тиме је укинута његово право да долази у Србију, борави или се настани у Србији, осим у случају теже болести краља Александра. Овај закон је донет 12. марта 1892. године, а Намесништво га је потврдило 14.¹⁷⁷ Тада није било савим јасно да ли је екс краљ Милан већ добио сав новац. Ако јесте, није имао разлога да се одриче чланства у краљевској породици и држављанства Србије. Међутим, изгледа да је новац био већ исплаћен, те је екс краљ само испуњавао своју обавезу. Ипак,

¹⁷⁴ Ст. Џон – Солзберију, 22. и 27. фебруар и 1. март 1892, Београд, PRO FO, 105/95; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 116–117.

¹⁷⁵ Исти – истом, *нав. извештај* од 1. фебруара 1892.

¹⁷⁶ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 9/21. октобар 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 1263; Ж. Живановић тврди да „шира публика“ није знала „пуних пет месеци“ ни за декларацију бившег краља ни за његово одрицање од српског држављанства (Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 119).

¹⁷⁷ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 117–126; С. Јовановић, *нав. дело*, 178–179; С. Новаковић, *нав. дело*, 54–58.

његовим одласком из Србије умањивано је право екскраљице да се врати у земљу позивајући се на члан 14 Устава, којим је забрањено протеривање држављана Србије. То је оно што је краљ желео. Сент Џон је веровао да је други добитак, постигнут руским новцем, а потребан и радикалима на власти у Србији и Влади у Петрограду, била законска одредба којом је утврђено да се екскраљ више никада неће вратити у Србију. То је могло значити да се ни у случају смрти краља који није имао наследника, екскраљ Милан неће враћати на престо Србије. Препрека је, ипак, постојала. Овим законом нису укинуте одредбе Устава из 1888. јер је њих могла укинути само Велика скупштина или Уставотворна скупштина сазвана *ad hoc*. Неки посланици у Скупштини захтевали су да се сличан закон усвоји и за екскраљицу. Они су знали да је положај екскраљице врло деликатно питање јер је она стекла држављанство Србије удајом за српског поданика. Разводом држављанство није изгубљено али је остало отворено питање да ли је губила држављанство тиме што се њен бивши муж – ако је развод био важећи – одрекао тога држављанства. Проблем је могао бити решен још једним законом „и да се начисто збришу оба краљевска родитеља“. У читавом овом замршеном правном и политичком питању које је превазилазило границе Србије, добитник је био и први намесник Јован Ристић, творац оваквог, према многим тумачењима, законског одстрањивања екскраља из Србије. Ристић је настојао да отклони антагонизам који је Петроград гајио према њему.¹⁷⁸

Аустроугарска, која је заштитила краља Милана 1885. године, била је поново разочарана. Она још није стигла да му опрости абдикацију а он је већ учинио други корак којим је занемарио интересе своје моћне, донедавне заштитнице. Сматрајући да је својим одрицањем од српског држављанства и чланства у краљевској породици сам отворио династијско питање, Беч је дигао руке од екскраља Милана. Од Аустроугарске је још само могао добити јасну поруку да се она неће „бајонетима противити другој династији“.¹⁷⁹

Пишући о кризи Владе у Србији и о доношењу закона о екскраљу Милану, коментатор *Стандарда* је закључио: „Криза у Србији траје већ толико да је досадно пратити је, и као у свима малим државама где руски уплив утиче и на унутарње послове, прети да постане перманентном. За сада не стоји у свези ни с једним питањем од интереса“.¹⁸⁰

¹⁷⁸ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 5/17. март 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 469; Ст. Џон – Солзберију, 17. и 28. март 1892, Београд, ПРО ФО 105/95; Драгоје Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, САНУ, Посебна издања књига DL, Одељење друштвених наука књига 90, Београд 1983, 269–271.

¹⁷⁹ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 3/15. март 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 469; А. Столић, *нав. дело*, 143.

¹⁸⁰ Исти – истом, 13/25. март 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 563.

СПОЉНА ПОЛИТИКА ДВЕ ВЛАДЕ НИКОЛЕ ПАШИЋА И ВЕЛИКА БРИТАНИЈА

У спољној политици две владе Николе Пашића (фебруар 1891 – август 1892) основу су чинили односи са Русијом и Аустроугарском и са балканским државама. Две велике силе, Русија и Аустроугарска, биле су најзаинтересованије за евентуалне промене на Балкану и са највећим утицајем на спољну политику Србије. Балканске државе Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора су градиле планове територијалног проширења на националним основама и жељама својих политичких елита и на слабости Турске царевине. Реалност ових жеља проверавана је у међусобним односима балканских држава, њиховом заједничком и појединачном односу са Турском и поклапању или сукобу њихових националних планова са интересима Аустроугарске и Русије. То је чинило веома компликовану мрежу односа на Балкану, коју је дипломатија Велике Британије пратила онолико колико јој је то било потребно за остваривање својих циљева и, кроз њих, брианских економских интереса. Будући у добрим односима са Аустроугарском и ослањајући се често на информације и процене њених дипломатских представника и обавештајаца, Форин офис је пажњу својих службеника на Балкану усмеравао на делатност Русије и међусобне односе балканских држава. У извештајима британских посланика из Београда често се уочавају и потенцирају руски утицаји у Србији, док се аустроугарски, најчешће, не коментаришу или занемарују.

Британска забринутост због српско-бугарских размирица

Велико интересовање британске дипломатије привлачили су односи Србије са Бугарском и Грчком. Са Бугарском зато што су српско-бугарски односи дуго били на ивици прекида а са Грчком зато што су постојали (не)скривани покушаји склапања билатералног па и балканског савеза. Идеја Николе Пашића и његових страначких истомишљеника била је да би балканску политику требало почети стварањем балканског савеза, пре свега, са Бугарском. На самом почетку делатности првог Пашићевог кабинета упућени су, фебруара 1891. године, позиви бугарској влади да одреди чланове мешовите комисије за решавање пограничних питања и да се обнове суспендовани преговори о склапању трговачког уговора. Међутим, скоро истовремено, дошло је до афере са бугарским хајдуком Костом Ивановим, кога је тражила бугарска влада а који је био ухапшен у Нишу. Свакако према информацијама које је добио од бугарског дипломатског агента у Београду Димитрова, Сент Џон је био убеђен да су брзо и ефикасно хапшење Иванова и, затим, његово пуштање били директна последица чињенице да је он поседовао пасош руског посланства у Београду и нека писма која су могла компромитовати руског посланика Персијанија.¹⁸¹ Тако је широко замишљени план српске владе о балканској сарадњи пропао на самом почетку. Ометали су

¹⁸¹ Ст. Џон – Солзберију, 8. и 9. фебруар и 19. и 26. март 1891, Београд, PRO FO 105/89.

га и хладни руско-бугарски односи и снажан аустроугарски утицај у Бугарској. Политику Беча према Бугарској охрабривали су Лондон и Рим. У појединим питањима Британија је, у подржавању антируски расположеног Стамболова, ишла испред Аустроугарске. Јула 1891. Солзбери је изјавио да је британско интересовање у Источном питању концентрисано на Мисир и Бугарску: „Ми у Бугарима видимо једну од највећих гаранција, да ће се источно питање најзад расправити тако, како ће најбоље одговарати надама оних који цене човечанску срећу, цивилизацију и напредак.“¹⁸² Форин офис је пажљиво пратио развој ситуације у Бугарској. Последице неуспелог атентата на председника бугарске владе Стефана Стамболова одразиле су се и на српско-бугарске односе. Србија, која је и раније била обележавана као уточиште бугарских емиграната, оптужена је за умешаност у атентат. Основу бугарских оптужби чинио је боравак у Београду бугарског опозиционог политичара Дмитра Ризова, који се ту склонио по савету Русије. Европска штампа је објављивала бугарске тврдње да су у Београду бугарски емигранти који имају превратничке циљеве. У прилог овим тврдњама ишло је оклевање српске владе да изјави саучешће бугарској влади поводом атентата и убиства министра Белчева. Београд је, наводно, чекао потврду вести да је у Бугарској избио општи устанак. Италијански посланик Галвања је упозорио Димитрова да се говори о припремању нове завере против режима у Софији.¹⁸³ Због неспремности српске владе да настави преговоре о трговачком уговору, ослобађања Косте Иванова, пропуштања кроз Србију тројице од четворице осумњичених за атентат на Стамболова и Белчева, Димитров је закључио да је српска влада спремнија да испуни захтеве завереника против суседне државе, него да изађе у сусрет жељама легално именованог дипломатског агента. Зато је затражио од своје владе да буде повучен из Србије. Ово је био опасан потез и Сент Џон га је уверавао да одустане од те намере. Димитров је предузео још један корак. Затражио је од српске владе да ухапси Ризова, који је неколико месеци раније у Београду објавио памфлет којим је позивао на убијање свих који су на власти у Софији а посебно Стамболова. Ово је била прилика да Влада у Београду потврди или порекне своје, декларисане мирољубиве намере. По руском савету, одговор српске владе је засниван на међународном праву према коме политички кривци нису злочинци те се не могу изручивати ни државама са којима је постигнут уговор о међусобном изручивању криминалаца. Такав уговор није постојао између Србије и Бугарске. Пашић је објаснио Димитрову да би се српска влада, у случају да ипак изручи било кога ко је осумњичен за учешће у убиству у Софији, нашла у невољи пред Скупштином. Сент Џон је мислио да би било „занимљиво докучити ставове Пашићевих патрона, руске

¹⁸² *Српске новине*, 24. јули 1891 (161, LVIII) 863; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine, sa Dijaloškim uvodom* Трајана Стојановића, Београд 2005, 418.

¹⁸³ Ст. Џон – Солзберију, 4. април 1891, Београд, PRO FO 105/89; М. Војводић, *нав. дело*, 60–66; В. Јовановић, *Србија и Бугарска*, 109–110; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 80, 84–85, 87, 98.

владе“ о овом одговору.¹⁸⁴ Одговор на питање које га је интересовало Сент Џон је добио у интервјуу који је Ристић дао *Тајмсовом* дописнику Баучеру. Први намесник је изјавио да је Русија увек саветовала Србију да гаји мирољубиве односе са Бугарском и да је никада није наговарала да поведе реваншистички рат. Штавише, Србија не жели ниједну стопу бугарске територије те се не би противила било каквом бугарском територијалном проширењу на другом месту нити би реаговала ако би била проглашена панбугарска царевина. Ипак, говорећи о Македонији Ристић је био двосмислен. С једне стране, тврдио је да су српске аспирације према Македонији биле само платонске природе, а с друге, да би Србија, у случају великог рата, знала да искористи повољну прилику. Користећи добре односе у којима су били Баучер и кнез Фердинанд, Ристић је замолио енглеског новинара да кнезу пренесе поруку да ће се он, Ристић, лично заложити да се одржи мир те да Србија не би напала Бугарску чак и када би ова повукла последњег војника и порушила свако утврђење на граници према Србији. Ову Ристићеву молбу Баучер није објавио у *Тајмсу*. Ипак, подсетио је британске читаоце да је Србија та која је прекинула преговоре о граници и о трговинском уговору и да се у Србији свакодневно објављују новински чланци и одржавају противбугарске манифестације.¹⁸⁵

Бечки кабинет је био убеђен да је зајам који је Пашић издејствовао у Русији намењен наоружавању и утврђивању границе према Бугарској. Супротно Ристићевој изјави, у Бечу се сматрало да је намера Русије била да, преко Србије, сруши кнеза Фердинанда и режим Стамболова. Као доказ за ово гроф Калноки је имао информације о утврђивању границе код Пирота и Зајечара које је предузимала српска војска.¹⁸⁶ Вести о позивању на војну вежбу у Пироту нису ишле у прилог Ристићевим мирољубивим тврдњама. Позвани су били другопозивци којима је наређено да понесу зимску одећу. Вест је била узнемиравајућа не само зато што се могло очекивати да Бугарска учини исто, већ и зато што је мобилизација подразумевала трошкове које је држава којој су у јулу стизали ануитети спољних кредита, тешко могла да поднесе. Олакшање је уследило само после два дана јер је српска влада – наводно због кишовитог времена – одустала од војних вежби. Сент Џон је био задовољан оваквом одлуком зато што је

¹⁸⁴ Ст. Џон – Солзберију, 9. 13. и 27. април 1891, Београд; М. К. Ђорђевић – Димитрову, 15/27. април 1891, Београд (Ђорђевићев одговор преведен на енглески и прослеђен Форин офису) PRO FO 105/89; М. Војводић, *нав. дело*, 66; В. Јовановић, *нав. дело*, 110–112.

¹⁸⁵ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 21. мај/2. јуни 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – Ц, И/5, Пов. бр. 603. Баучер није био само новинар. Извештај о свом разговору са Ј. Ристићем доставио је и Сент Џону: Ц. Д. Баучер – Ст. Џону, 26. мај 1891, Београд, PRO FO 105/89.

¹⁸⁶ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 85.

мобилизација с обе стране границе могла натерати британске инвеститоре да, за извесно време, одустану од улагања у српска предузећа.¹⁸⁷

Бугарске оптужбе и српска негирања праћена су обостраним утврђивањем границе и наоружавањем. Процењујући да евентуални српско-бугарски сукоб може изазвати већи пожар на Балкану, британска дипломатија се значајније ангажовала. Различите су биле информације и још различитија тумачења радова на утврђењима и наоружавању српске војске. Неке фортификационе објекте у околини Пирота и Ниша посетили су и Сент Џон и Димитров а и њихови војни аташеи. На тој *екскурзији*, Димитров је закључио да је несумњиво да Србија има офанзивне намере, док је бугарски војни аташе Димитријев оценио да су фортификацијски радови дефанзивног карактера, то јест да нису такви да би могла бити предузета јесења офанзива. Према Сент Џону, било је несумњиво да се „из уобичајених вежбовних разлога“ радило на фортификацијама око Пирота и Ниша. Али предузимање ових радова било је неспојиво са великим напорима Владе да испуни своје финансијске обавезе према иностранству и тако избегне банкротство. Нејасно је било зашто су уређиване фортификације које се не могу наоружати. Влада Србије није имала новца да купи ни планирана 24 топа типа Грусон за пиротско камено утврђење а камоли за утврђења у Нишу и у долини Тимока. Општине кроз које је требало превести евентуално купљене топове нису могле да поднесу трошкове њиховог превоза. Августа 1891. године кроз Србију и Бугарску путовао је мајор Талбот (Talbot) из обавештајног одељења британског Министарства рата. Информације је добио и од мајора Димитријева. Нагласивши да ситуацију оцењује не као бугарски официр већ као независни експерт, Димитријев је тврдио да је српска војска инфериорна и у броју, и у физичкој спремности, и у дисциплини у односу на бугарску. Лош транспорт би показао да би евентуални рат значио катастрофу за Србију.¹⁸⁸ Војне припреме на другој, бугарској страни, такође, нису остале тајна. О томе су писале све београдске новине. Овакве вести су сматране претераним и Сент Џон је морао да скрене пажњу Ђорђевићу да читава европска штампа упозорава да је довољан мали инцидент па да избије српско-бугарски рат. Ђорђевић је пак тврдио да, док српска влада отказује маневре и ограничава се на редовне вежбе, Бугарска наставља са маневрима дуж српске границе. Српска влада је настојала да избегне све што би могло да изазове неспоразуме са суседима те је Ђорђевић гарантовао да планирано транспортовање англо-индијске поште кроз Србију неће бити угрожено. Преузимајући улогу посредника, Сент Џон је упозорио Димитрова да би и Бугарска требало да одустане од маневара поготову с обзиром на то да су бугарски маневри планирани у области Сливнице, што је код Срба изазивало болна сећања. Ангажовање британског посланика на смиривању на-

¹⁸⁷ Роналд Мекдоналд – Солзберију, 4. јун 1891, Ниш; Ст. Џон – Солзберију, 7. и 9. јуни 1891, Београд, PRO FO 105/90.

¹⁸⁸ Ст. Џон – Солзберију, 29. јуни 1891, Београд; Лајон – Солзберију, 2. и 19. јули и 4. и 17. август 1891, PRO FO 105/90.

петости на српско-бугарској граници имало је своје дубље разлоге. Сматрајући да евентуални сукоб може имати драматичне последице, Сент Џон је, о свом посредовању, обавестио турског посланика Феридун-беја.¹⁸⁹ Јер у време када је склопљен савез Русије и Француске који је био „последња карика у дугом ланцу претераног страха“, поново је отворено дарданелско питање. И Турској а и Британији био је потребан мир на Балкану у случају да Русија обезбеди пролаз својих ратних бродова кроз мореузе. Порта се извинила Русији због задржавања једног брода, али су лондонске новине одмах поставиле питање: зашто се право пролаза за руске бродове кроз Дарданеле не би проширило и на бродове других држава? Руско-турским уговором којим је прецизирано право пловидбе руских бродова кроз Дарданеле нису били угрожени британски интереси. Ипак, „енглеско самољубље увређено је дарданелским питањем“. Британији је одговарало што већа галама око дарданелског питања јер је у њему могла наћи оправдања за своје акције у Мисиру. Све док буде држала Суец и Мисир, Британија ће држати пут за Индију у својим рукама али ће бити још сигурнија ако руска флота буде сасвим затворена у Црном мору. То је био разлог што је Солзбери намеравао „да отвори своју омиљену мисао коју гаји већ две године и која му служи као тајни покретач у свима његовим дипломатским радовима. Незгодне прилике нису му до сад допуштале да оствари своју мисао. Мисао је та: да се сазове међународна конференција да расправи балканско питање. Енглески први министар мисли, да је потребно ревидирати не само париски него и берлински уговор и да се сад може приступити ревизији са извесним изгледима на успех“. Терен је сондиран прво у Берлину, Бечу и Риму.¹⁹⁰ Захвати на макроплану европске дипломатије нису дозвољавали непредвиђене локалне заплете.

Децембра 1891. године прошириле су се вести да се бугарска војска концентрише на српској граници и да се Бугарска убрзано наоружава. На тајној седници бугарске владе било је речи и о могућем рату са Србијом. Аустроугарска, која је охрабривала Бугарску у супротстављању Србији, упозорила је Београд да ће, у случају покушаја бугарских емиграната да наруше режим у Софији, сва одговорност пасти на Владу у Београду. Бечки притисак на Београд је остављао утисак да чак може доћи до сукоба Србије и Аустроугарске.¹⁹¹ Фон Темел и Димитров су поново тражили помоћ британског посланика за сузбијање активности бугарских завереника који су боравили у Србији. Боравак Ризова је, за српску владу, био врло непријатан терет кога се она није могла ослободити лако. Њега су, поред бугарских, тражиле и аустроугарске,

¹⁸⁹ Исти – истом, 12. и 22. септембар 1891, Београд, PRO FO 105/90; А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 22. август/3. септембар 1891, Лондон, АС, МИД, ПО, 1891, Ф – II, И/5, Пов. бр. 1050.

¹⁹⁰ А. Дž. Р. Тејлор, *нав. дело*, 314–315; *Српске новине*, 22, 23, 24, 25, 28. и 29. август и 5, 11. и 13. септембар 1891 (183–186, 188, 189, 194, 199 и 201 LVIII) 984, 990, 995, 999, 1009, 1012, 1039, 1063–64, 1073.

¹⁹¹ М. Војводић, *нав. дело*, 66–67.

и турске, и румунске власти. Из Петрограда су стизале поруке да Русија нема ништа против уклањања Ризова из Србије, али Пашић је, ипак, морао водити рачуна о томе да начин протеривања Ризова не изазове руско незадовољство. Брзо се одустало од његовог интернирања у Ужице због наводне несигурности на путу. Сент Џон је, ипак, закључио да Ризов остаје у Београду, „где је под заштитом руских симпатизера могао да спроводи своју жељену тактику“. Фон Темел се залагао „за заједнички протест представника сила које су заинтересоване за одржавање мира на Балкану“.¹⁹² Штавише, он је, у њихово име, упозорио Пашића да бугарске заверенике на челу са Ризовим треба одмах протерати из Србије. Овог пута Пашић се није бранио само евентуалном непријатном реакцијом Скупштине, већ и осећањем хуманости. Јер Србија је била окружена државама чије су власти тражиле Ризова и његово протеривање би значило посредно изручивање Бугарској. У овако наелектрисаној ситуацији, када су вести о организовању завере против режима у Бугарској долазиле из Србије, Румуније и Русије и бивале све драматичније а Стамболов преко мађарских и лондонских листова нападао Србију, Сент Џона је још више забринула тврдња Димитрова да циљ наводне завере није само да кнез Фердинанд буде свргнут већ и да у Бугарској буде успостављена таква власт кјаква би омогућила Русији да, у згодном тренутку, обнови велику Бугарску, која је била замишљена у Сан-Стефану.¹⁹³

И у Бечу и у Софији званичници су сумњали да се, по директивама тајне руске дипломатије, припрема велика завера чији је циљ био свргавање кнеза Фердинанда Кобуршког са бугарског престола. Јак притисак из Беча принудио је српску владу да се обрати руској влади за помоћ и да владе других великих сила обавести о чињеницама у вези са Ризовим. А. Јовичић је уручио ноту Солзберију у којој се Пашићева влада бранила од оптужби. Поновљено је објашњење да српска влада није могла одговорити на захтеве из Софије за екстрадицијом Ризова јер није било довољно доказа да је он злочинац те српска влада није могла његовим изручивањем Бугарској да „повреди међународно право и усвојени обичај целе Европе односно политичких бегунаца“. Циљ ове ноте није било објашњавање српско-бугарских односа Форин офису, већ настојање Србије да се заштити од притисака Аустроугарске. Јер, интервенције из Беча нису имале „облик пријатељских жеља, без опомена“ каква је била интервенција италијанског посланика Галвање и добронамерни савет француског посланика Патримонија. Настојање аустроугарског представника Фон Темела да прогласи „Србију кривом за све што би могло да се деси у Софији, он (Ристић, Љ. П. Р.) је одбацио с огорчењем као кршење права једне независне државе“. Српски

¹⁹² Ст. Џон – Солзберију, 6, 22. и 30. децембар 1891. и 5. јануар 1892, Београд, PRO FO 105/90 и 105/95; А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 10/22. јануар 1892, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. Бр. 218; М. Војводић, *исто*.

¹⁹³ Ст. Џон – Солзберију, 8. и 9. јануар 1892, Београд, PRO FO 105/95; В. Јовановић, *нав. дело*, 116–117.

посланик у Бечу, Ђорђе Симић је одбацио могућност да Београд буде крив за догађаје у Софији и саопштио да ће Ризов бити протеран ако се примете било какве сумњиве радње. Пашић се одмах обратио Персијанију, који је опет, као и увек када је Фон Темел претио, употребио своју омиљену изреку: „Voilà encore de l'eau dans mon moulin“. „Ја се уздам да ће Ваша Екселенција“, писао је Александар Јовичић Солзберију, „увидети из наведеног да је српска влада поступила у најстрожијим границама међународног права у питању бугарских бегунаца, и да према томе, свака одговорност која јој се намеће није ни оправдана ни заслужена као и да је бугарско жаљење по све неосновано“.¹⁹⁴

Упркос свему томе, у Београду су се и даље одржавали састанци бугарских емиграната, којима су се, понекад, придруживали и тумач руског посланства Хитрово, тумач француског посланства Дума (Dozma), босански муслиман и познати агитатор Дервиш-бег и, једном, чак, митрополит Михаило. Завереници су, наводно, имали наређење из Панславистичког друштва из Русије да организују неки јавни акт (напад?) у Софији који би, без обзира на резултат, показао незадовољство постојећим стањем у Бугарској. На тим састанцима је, изгледа, било говора и о томе да би сличне акције требало предузимати и у Босни. То је била директна последица обновљених напада радикалске штампе у Србији на окупационе власти у Босни и Херцеговини. Не знајући за постојање Тајне конвенције, радикали су јавно развијали програм који је обухватао и ослобођење Босне и Херцеговине. Ово није могло угрозити тамошњу аустроугарску власт, али ју је узнемиравало. Радикалске критике бечке политике у Босни и Херцеговини и позивање на српско-муслиманско заједништво навели су грофа Калнокија и Фон Темела да поново оштро оптуже Србију за ремећење мира на Балкану. Знајући за завереничке активности у Београду, којима се власт није противила, Сент Џон се уверио у основаност оштрих упозорења која је Фон Темел упутио српској влади.¹⁹⁵ Поред свега тога, Сент Џон који је водио рачуна и о економским интересима своје земље, подвукао је да међу оним земљама којима је, за национални развој, био неопходан страни капитал морају постојати добросуседски односи. Михаило Кр. Ђорђевић је тврдио да је у Србији све у реду. Пошто је уверен да „садашње жалосно финансијско стање Србије захтева мир и добре односе са свим суседима“, Сент Џон је обавестио британску трговачку јавност о знатном повећању извоза из Србије и о предностима успостављања директне трговине између Србије и Велике Британије.¹⁹⁶

¹⁹⁴ А. Јовичић – Солзберију, 4/16. јануар 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – VII, Т/1, Пов. бр. 82; Ст. Џон – Солзберију, 13. јануар 1892, Београд, PRO FO 105/95; Ђ. С. Симић – Ј. Ристићу, 26. фебруар/10. март 1892, Беч, АЈР, АСАНУ, XXXII/16; М. Војводић, *исто*, 67–68; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 87–88.

¹⁹⁵ Ст. Џон – Солзберију, 23. јануар 1892, Београд, PRO FO 105/95; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 81–82; В. Јовановић, *нав. дело*, 117–119.

¹⁹⁶ Ст. Џон – Солзберију, 22. јануар 1892, Београд, PRO FO 105/95.

Политички притисци и обећања и економске невоље навели су српску владу да одлучи да протера Ризова. Он више није уживао ни руску безрезервну подршку. Петроград је саветовао Пашићу да протера Ризова чим пароброди крену Дунавом и чим буде сигурно да га се на путу не може докопати бугарска полиција. Међутим, у Београду је, са резервом, примљено обећање аустроугарског посланика да би Ризову био дозвољен пролазак кроз Угарску ако се Србија одлучи да га протера. Сент Џон више није веровао у Пашићево правдање да је страх Владе од реаговања Скупштине основни разлог одлагања протеривања бугарских емиграната, већ је закључио да би „незадовољство које би њихово присилно протеривање одавре изазвало, требало тражити у знатно вишим сферама“¹⁹⁷.

Врло брзо посланици Аустроугарске и Италије у Београду су обавештени да је Димитар Ризов ухапшен и да је интерниран у калемегданску тврђаву. По процени њиховог британског колеге, то је било више него што су они тражили. Вест о Ризовљевом интернирању саопштена је Солзберију нотом. Оно што је државни подсекретар сер Томас Сандерсон (Sir Thomas Sanderson) саопштио Јовичићу могло је деловати као објашњење али и као упозорење. Велика Британија се, као и Србија, придржавала принципа неизручивања политичких бегунаца али тај принцип никоме није препоручивала. Јер, оно што је могла да ради Велика Британија као острвска земља и, донекле, Швајцарска због свог специфичног географског и политичког положаја, није могла ниједна друга европска земља а да се не изложи опасностима. Јовичић је бранио став своје владе: „у конкретним случајевима треба ипак оставити дотичне владе, да ли ће отказати гостопримство чисто политичким бегунцима или не нарочито кад се узме у обзир и та околност да је право асила таквим бегунцима гарантовано земаљским уставом, као што је случај у Краљевини Србији“. Солзбери је био задовољан што је „српска влада била у стању предузети кораке на сусрет жељама бугарске владе“. Мада је *Тајмс*ов дописник јавио да је и бугарска влада задовољна, убрзо се показало да није тако јер се Ризов слободно кретао по Београду и примао посете. И *Тајмс* и *Стандард* су закључили да се српска влада није одлучила на интернирање Ризова у тврђаву због бугарских захтева већ због инсистирања неколико великих сила. Ситуација се још више компликовала када је стигла вест о убиству бугарског дипломатског представника у Цариграду Георги Влковича. Радило се о широј акцији бугарских емиграната. Бугарски дипломатски агент у Букурешту је добио претећа писма. Сент Џон је одмах саветовао Димитрова да не би требало да се креће по Београду у вечерњим сатима без заштите, а српског министра унутрашњих послова Ђају упозорио је да ће Европа окривити Србију ако се нешто догоди Димитрову у Београду. Мада је Ђаја тврдио да су предузете све мере предострожности, Сент Џон је био уверен да Ризов није затворен у тврђаву да би се спречиле његове завереничке намере, већ да би био заштићен

¹⁹⁷ Исти – истом, 26. јануар 1892, Београд, PRO FO 105/95; В. Јовановић, *нав. дело*, 119–120.

од Стамболовљевих агената који су, наводно, дошли у Београд да убију неке бугарске емигранте.¹⁹⁸

Пред одлазак Димитрова из Београда, Ристић и Пашић су га уверавали у најбоље намере српских власти. Ристић се надао да ће, после реконструкције Владе, нови министар унутрашњих дела предузети енергичније мере против бугарских избеглица, а Пашић је молио Димитрова да пренесе Стамболову његова пријатељска осећања према Бугарској, која је гајио упркос сталним нападима бугарске штампе.¹⁹⁹ Међутим, ситуација се није много изменила. Бугарски завереници су се састајали са неким званичним личностима у Београду. На тим састанцима помињано је извођење нових атентата у Бугарској тако да је Сент Џон морао да интервенише код министра Ђаје. Британски посланик је, овога пута, захтевао конкретне потезе српских власти: да се сви политички емигранти упозоре да њихов боравак у Србији зависи од њиховог коректног понашања и да ће, у случају да било ко од њих пређе одређену меру, сви бити ухапшени и, преко најближе границе, предати мађарским полицијским властима. Србији није било у интересу да се сруши режим у Бугарској, доказивао је Ђаја, јер би то значило бугарско-руски савез, што би за српске аспирације било погубно. Обећао је да ће Ризов бити послат првим руским паробродом за Одесу. Неки други бугарски емигранти већ су били прогнани. Сент Џон није директно тражио протеривање бугарских емиграната али је његова укупна дипломатска активност подржавала захтеве неких других дипломатских представника. За то је добио дубоку захвалност новог бугарског дипломатског агента у Београду Богдана Горанова.²⁰⁰ Истовремено, министар Ђорђевић је преко црквеношколских општина и конзулске службе знатно појачао пропагандни рад у Старој Србији и Македонији. Вишегодишњи сукоби српске и бугарске пропаганде су се појачали.

¹⁹⁸ Ст. Џон – Солзберију, 1. и 22. фебруар и 3. и 6. март 1892, Београд, PRO FO 105/95; А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 21. јануар/2. фебруар и 2/14. фебруар 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – VII, Т/4, Пов. бр. 189 и 154; М. Јовановић, управитељ вароши – Ј. Ристићу, 26. март/8. април 1892, АЈР, АСАНУ, XXXII/16; Ђ. С. Симић – Ј. Ристићу, 26. фебруар / 10. март 1892, Беч, АЈР, АСАНУ XXXII/16; В. Јовановић, *нав. дело*, 120–121.

¹⁹⁹ Ст. Џон – Солзберију, 15. март 1892, PRO FO 105/95.

²⁰⁰ Исти – истом, 23. и 26. март и 3. април 1892, PRO FO 105/95. Фебруара 1887. године склопљен је споразум између Велике Британије и Италије, коме се, 24. марта, придружила Аустроугарска. Ово је био изузетак у британској „сјајној изолацији“ направљен због енглеског страха да би Русија могла да окупира Бугарску. Ови, доста лабави, уговори су штитили британске интересе у Египту, италијанске у Триполију и интересе све три државе у Цариграду. Интервенција Сент Џона код српске владе која је уследила после аустроугарске и италијанске интервенције, могла је бити један од резултата тих уговора. За овима следила је интервенција немачког посланика а, потом, и француски савети. Деловало је као да се кримска коалиција поново појављује, овога пута, у циљу спречавања избијања рата. (А. Дž. Р. Тејлор, *нав. дело*, 294–297; Ј. В. Тарле и др., *Историја новог века*, Део II, *Од француско-пруског рата и Париске комуне до победе Октобарске револуције у Русији и завршетка империјалистичког рата 1870–1918*, Београд 1949, 256–257)

Српска влада је, преко Стојана Новаковића и Владана Ђорђевића, водила преговоре са Васељенском патријаршијом, Портом и Грчком. Сукоби српских и бугарских интереса у Македонији највише су се огледали у црквеном питању. Организованија бугарска пропаганда је налазила начина да, из свог угла, о томе обавести европску јавност. У *Стандарду* је објављен чланак о покушају српског посланика у Цариграду да, уз помоћ руског и француског представника, у општинама где је преовлађивао српски живаљ, издејствује једно место за српског владика и право богослужења на српском језику. Према *Стандардовом* коментатору, ово наизглед није било спорно али је могло покренути питање народности и довести до разбуктавања мржње између Срба и Бугара у Македонији. Тврдећи да су Бугари у Македонији у великој већини, он великодушно препушта Стару Србију Србима. „Да су Срби ограничили своје тражење на Стару Србију, ствар би се могла још уредити јер ни Бугари, ни ма која друга народност, нису никада полагали ма какво право на Косовски Вилајет. Но њихова се цел, по изгледу састоји више да створе неред у Турској, него да формулишу једно праведно тражење и да стрпљиво чекају Султанову одлуку“. И српска влада је настојала да своје ставове изнесе на страницама европске штампе. Понашање турских власти на терену стварало је утисак да Порта плански уништава српски живаљ у Старој Србији. Васељенска патријаршија је дозволила постављање српских владика у Скопљу и Призрену, подизање нове српске цркве у Скопљу и вршење службе на словенском језику. Остваривање ових решења имало је бројне препреке међу којима су најтеже биле бугарска пропаганда и терор и грчко противљење.²⁰¹

Призвук претње бугарске штампе и упозорења Сент Џона, „мада пријатељским тоном“, упућена српској влади нису имали великог ефекта. Па ипак, претњом да ће бити силом истерани, српска влада је приморала бугарске емигранте да напусте Србију. Петнаестак емиграната, међу којима је био и Ризов, отишло је за Кладово да тамо чека руски брод компаније „Гагарин“. Долазак британског представника Доналда Мекензија (Donald Mackenzie Wallace) из Софије на разговор са Ристићем представљао је нови притисак из Лондона. За разговор га је припремио Сент Џон: у случају да се Ристић позове на председан који је Турска учинила 1849. године, Мекензи је требало да му укаже на разлику између патриота као што су гроф Андаши, Кошут и Ебер и „кукавичких злочинаца који су наговарали друге да убијају бугарске представнике у иностранству“. Мекензијева уверавања о мирољубивим намерама бугарског кнеза и Стамболова, нису могла убедити Ристића да се бугарска не наоружава. Ипак, примећене су промене које нису биле резултат интервенције британских дипломата. Први разлог био је то што се Србија полако удаљавала од Русије, што се огледало у смени министра спољних послова, русофила М. Кр. Ђорђевића, који је именован за министра правде. Други разлог је, по Сент Џоновом тумачењу,

²⁰¹ А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу 25. фебруар/9. март 1892. Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 421; М. Војводић, *нав. дело*, 69–78.

била Пашићева намера да у иностранству потражи зајам од тридесет милиона франака, што му је афера са бугарским емигрантима ометала.²⁰²

Крајем априла проблем боравка бугарских емиграната у Србији је решен. Већина ових емиграната напустила је Србију из Кладова. Ово протеривање је допринело побољшању односа Србије, не само са Бугарском, већ и са великим силама које су инсистирале на њиховом одласку. Само је још Ризов, не верујући аустроугарском обећању и чекајући евентуалне сагласности Турске и Румуније за пролазак до руске границе, остао у Кладову извесно време. Када се Румунија сагласила да пропусти Ризова преко своје територије, он је, без опасности да га бугарски агенти ухапсе, отпутовао за Русију. Па ипак, Сент Џону се чинило да опасност није сасвим прошла јер је још увек постојала могућност да настрада бугарски дипломатски агент у Београду Горанов, „чији је живот био сада остављен на милост било ком обскурном злочинцу који би га, унајмљен из далека, убио у Београду“. После одласка бугарских емиграната ни аустроугарски, ни турски, ни британски посланик нису сматрали значајним попуњавање тврђавских посада код Пирота. Бугарска је била супериорнија и у опреми и у увежбаности, те су ови покрети мањих српских јединица служили само за задовољавање националне таштине и за оправдавање трошења војног буџета. Могло је да дође до значајнијих компликација само уколико би бугарска страна одговорила истим мерама. Сент Џон је, преко Горанова, предузео дипломатске кораке да се то не деси.²⁰³

*Потенцијална опасност на Балкану – савез балканских држава
– О Трикуписовој посети Београду*

Основа сукоба између Србије и Бугарске била је у преплитању интереса у Македонији. Не могавши да постигне споразум са Бугарском, Србија се окренула Грчкој. Приближавање Србији одговарало је Грчкој јер су јој позиције у Македонији слабиле. Међутим, ни са Грчком није било лако разграничити интересне сфере у Македонији. Ипак, српска влада је одлучила да обнови дипломатске односе. У току припрема преговора и слања новог посланика у Атину, у Београд је, крајем маја 1891. године, дошао Харилаос Трикупис (Χαρίλαος Τρικούπης), познати грчки политичар и државник који је, у то време, био у опозицији. Његове нескривене намере биле су да разговара о склапању савеза. После Београда намеравао је да посети и Софију. Његов долазак у Београд изазвао је велико интересовање свих дипломата и шире јавности.²⁰⁴ Дошао је на позив Дру-

²⁰² Ст. Џон – Солзберију, 6, 9. и 12. април 1892, PRO FO 105/95.

²⁰³ Исти – истом, 16, 23. и 29. април и 9. мај 1892, PRO FO 105/95; М. Јовановић, управитељ вароши – Ј. Ристићу, 7/19. април 1892, АЈР, АСАНУ, XXXII/16; В. Јовановић, *нав. дело*, 122–123.

²⁰⁴ Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903), Борба за Балкан*, Београд 1992, 322–325; В. Јовановић, *нав. дело*, 114.

штва Светог Саве, које је, њему у част, приредило банкет у „Гранд“ хотелу. Мада је Сент Џон сматрао да је опозиција предухитрила власт приликом дочека Трикуписа, било је природно да опозиционог политичара дочека опозиција. Српска опозиција је тиме могла увећати свој углед истичући своје националне планове. Исти циљ имао је и Трикупис. Отворено наглашавајући у свом говору српске и грчке аспирације према Македонији, Трикупис је, с једне стране, хтео да иритира Турску а, с друге, да представи свој национални план на чијем би остваривању радио када се врати на власт. Слабост и дипломатска изолација Грчке натерали су Владу у Атини да се прихвати пасивне политике ишчекивања, што је Трикуписа навело да предузме одређене дипломатске активности. И поред тога, у Београду је тврдио да, што се тиче спољне политике, у Грчкој постоји само једна партија, то јест да су гледишта свих политичара идентична. Као основу своје спољне политике истицао је панхеленизам. Уколико Турска не би била спремна да се повуче из својих европских провинција, Трикупис је предлагао да се балканске земље удруже и оружјем је принуде на то. При томе веровао је да, ако би мале балканске државе успеле да се пријатељски договоре о подели територија, велике силе не би имале другог избора до да се помире са свршеним чином. Био је уверен да између Грчке и Србије неће бити проблема приликом одређивања границе. Али, с обзиром на пропаганду коју је Бугарска спроводила, Трикупис је сматрао да ће она тражити већи део територија него што су Србија или Грчка биле спремне да јој признају.

Радикалска власт у Србији је избегавала да се званичним контактима са Трикуписом, који је износио радикалне идеје за решење балканског дела Источног питања, компромитује пред европском јавношћу. Изузетак и изненађење представљао је председник Скупштине Димитрије Катић, који је припадао радикалној власти. Он је био организатор скупа у Јагодини на којем је требало да буде организовано Друштво балканских народа, те је зато био прави саговорник Трикупису. Међутим, неслагања која су се појавила међу радикалима на страначкој скупштини у Јагодини и Пашићев притисак на Катића да откаже заказану седницу Скупштине, довела су Катића на банкет који су организовали либерали и напредњаци.²⁰⁵ Турски посланик Феридун-беј није издавао много значаја Трикуписовом ораторству. Ипак, приметио је да по идејама Трикуписа конфедерација не подразумева Турску и Бугарску већ офанзивни савез Грчке, Србије и Црне Горе против две претходно поменуте државе. Београдске новине *Велика Србија* су одмах изнеле модификацију овог плана. Балканска конфедерација која би била под руским протекторатом, обухватила би и Румунију и Бугарску, с тим што би Херцеговина била припојена Црној Гори а Босна и северни део Македоније Србији. Трикуписове идеје су, несумњиво, узбуркале духове српских политичара и изазвале различите коментаре дипло-

²⁰⁵ Ст. Џон – Солзберију, 2. и 8. јун 1891, Београд, PRO FO 105/90; D. Djordjević, *La Société „L'Alliance des peuples des Balkans“*, 147–154.

матских представника у Београду. Међутим, Сент Џон је приметио да већину становника Србије не интересује висока национална политика већ се само нада смањењу пореза и миру у коме може обављати своје пољске радове. И међу дипломатским представницима појавили су се различити коментари. Румунски дипломатски агент је негирао могућност да Румунија буде део конфедерације, а француски посланик је баш Румунију видео као основу „полуострвске солидарности“. Трикуписови ставови су, разумљиво, наишли на негативну реакцију аустроугарске владе и штампе, које су биле уверене да се ради о руским плановима чији је циљ био изоловање Бугарске. Русија, која је била веома расположена да буде тотор тројном савезу Грчке, Србије и Црне Горе, никако није могла бити наклоњена Трикуписовој идеји да се балкански савези остварују без страног тоторства. Утолико пре, што се Бугарска окретала Тројној алијанси и Великој Британији. Велика Британија је пак била одлучна у настојању да сачува мир на Блиском истоку и *status quo* на Балкану.²⁰⁶

Верујући да су све недоумице са Србијом решене и да је потписивање уговора о конфедерацији само формалност, Трикупис је отпутовао за Софију. Са Бугарском је било теже постићи договор јер је она, занета руским протекторатом после 1878. и бугарским уједињењем, сматрала да јој припада већа територија. Није било лако наговорити је на преговарање. Држање великих сила није узнемиравало Трикуписа: оне се не би упустиле у ризик европског рата због рата на Балкану. Због заостајања за наоружањем других великих сила, Русија је само могла да раздражује балканске државе једну против друге, да држи отвореним македонско питање и да чека повољан тренутак да се умеша. За опадање руског утицаја у Србији Трикупис је кривио Персијанија, а српску одбојност према Аустроугарској тумачио је кратковидошћу аустријске трговачке политике. Тврдио је да је тренутак за национална ослобађања и уједињења на Балкану толико повољан да би се могло десити да се Турска прогласи неспособном да штити Македонију. Ако би, ипак, дошло до мешања великих сила, то би, по њему, или довело до европског рата, или довело Русију у Румунију, а Аустроугарску и Бугарску у Солун. Ни српско-црногорски односи ни питање супротстављених династија Обреновића и Петровића није требало да представљају већи проблем. Политичке размирице у Србији, такође, нису биле препрека јер су српски политичари били јединствени када је у питању било национално уједињење. Међутим, према Трикуписовим оценама, проблем је био баш у Бугарској, односно у њеном председнику Стамболову. Будући да је Бугарска била више изложена турској војној сили него Грчка а грчка флота није била толико снажна каквом ју је представљао Трикупис, Стамболов је оценио да

²⁰⁶ Лајон – ? (Ст. Џону?), 18. јуни 1891, Београд; Ст. Џон – Солзберију, 19. јуни 1891, Београд, PRO FO 105/90. *Constantinos Svolopoulos, Charilaos Tricoupis et l'entente balkanique: réalités et hypothèses formulées a l'occasion de sa visite à Belgrade (Juin 1891), Greek-serbian cooperation 1830–1908. Collection of reports from the second Greek-Serbian symposium, 1980, Belgrade 1982, 69–72; С. Терзић, нав. дело, 325–326.*

не треба да се упушта у авантуру склапања савеза у којем би Бугарска морала да прихвати највећи део ратних операција док би друге савезнице биле у прилици да релативно лако дођу до планираних територијаних проширења. Када је Стамболов саопштио Порти Трикуписов план, овај је био разочаран а Порта узнемирена могућношћу стварања савеза иза којег би, можда, стајала Русија. Британске дипломате је највише интересовало шта је Трикупис предлагао у Београду и у Софији и на какав су одзив наишли његови предлози. Лајон је разматрао Трикуписово виђење односа балканских држава и могућности склапања савеза (конфедерације). Трикуписова критика аустријске политике према Србији прошла је без коментара, док је упадљиво интересовање за анализу опадања руског утицаја. У једном су се слагали Лајон и Трикупис: Србија није била ни способна ни жељна да предузме реваншистички рат против Бугарске. Пошто је то 1891. године била најосетљивија тачка на Балкану, Форин офис је, за извесно време, могао бити сигуран да рата на Балкану неће бити.²⁰⁷ Мада Трикуписова акција, коју је предузео јуна 1891, није успешно завршена, имала је несумњивог политичког значаја. Октобра 1891. године у Атину је отпутовао новоименовани српски посланик Владан Ђорђевић. Тек у лето следеће године отпочели су преговори о савезу који нису могли довести до значајнијег резултата јер ни једна ни друга страна није одустајала од својих, замишљених интересних сфера у Македонији. Ипак, главна сметња склапању балканског савеза нису били српско-грчки већ српско-бугарски односи. Пашић је упорно размишљао о савезу са Бугарском. Истовремено, зазирући од аустроугарских интрига које су могле покварити односе међу балканским државама, настојао је да поправи и односе са Турском.²⁰⁸

Међународне околности нису биле наклоњене Трикуписовим плановима који се нису заснивали на реалним основама већ на нереалним жељама. Нити су балканске државе биле спремне на покретање остварења идеје о балканској федерацији у било ком облику нити су велике силе биле расположене да распад европског дела Турске пасивно посматрају.

СМРТ ТРЕЋЕГ НАМЕСНИКА И ВЛАДА ЈОВАНА АВАКУМОВИЋА

Изненадном смрћу намесника генерала Косте Протића, јуна 1892. године, отворено је питање именовања његовог наследника. Намесници Ристић и Белимарковић били су либерали а право именовања трећег намесника припадало је Скупштини, у којој је постојала радикалска већина. Могући намеснички кандидати били су: генерал Сава Грујић, Никола Пашић, Петар Велимировић и др Лазар Докић. Први намесник Ристић је највише зазирао од Пашића јер му

²⁰⁷ Лајон – Солзберију, 2. јули 1891, Београд, PRO FO 105/90; Владан Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891–1893. Прилог за историју српске дипломатије при крају XIX века*, Београд 1923, 30–31.

²⁰⁸ М. Војводић, *нав. дело*, 68–69; С. Терзић, *нав. дело*, 326–336; С. Svolopoulos, *нав. дело*, 73–74.

је он био најјачи политички супарник. Стога је Ристић настојао да онемогући Пашића и да охрабри друге кандидате. Пашић је пак настојао да остане једини кандидат за намесничко место. И један и други су претили сазивањем Скупштине: Ристић надајући се да радикали губе углед у народу, а Пашић верујући да радикали још увек имају снажну већину. Изговарајући се потребом ратификовања трговинског уговора са Аустроугарском, Пашић је тражио сазивање Скупштине и претио оставком Владе. Сматрао је да би оставка Владе значила нове изборе и победу радикала. Искусни и сталожени политичар Ристић није попустио. Намесништво је прихватило оставку Пашићеве владе и, уместо да распише нове изборе, именовало 9/21. августа нову владу коју су чинили чланови либералне опозиције „од којих ниједан никада није био члан владе“, али, како је екс краљ Милан веровао, сви министри су били људи „високог карактера како лично тако и политички, и чуваће интересе његовог сина“. Поводом Ристићеве изјаве у неким новинама да екс краљ нема права да именује новог намесника, овај је промену владе у Србији коментарисао у интервјуу *Тајмс*: „један краљ не абдицира зато да интригира или игра политичара иза кулиса. Он је и сувише горд за тако нешто“. Отац актуелног краља је веровао у мудрост првог намесника и био убеђен да су Пашића напустили његови приврженици те да нема шансе да буде именован за трећег намесника. Именовање Авакумовићеве владе либерали су дочекали са одушевљењем, док су радикали били „ужасно незадовољни и зловољни“.²⁰⁹ Постојао је још један разлог због којег се Ристић одлучио за либералну владу а не за сазивање Скупштине. То је био широки антидинастички покрет у прилогу кнезу Петру Карађорђевићу. Тај покрет се могао још више развити ако би трећи члан Намесништва био радикал. Овакве опасности потврдиле су информације да је постојао план да Ристић и Белимарковић буду ухапшени и затворени у тврђаву.²¹⁰

Тумачења да је до кризе Владе у Београду дошло зато што је Персијани био на одсуству те није могао да посредује између Намесништва и радикала, указују на снагу спољнополитичких утицаја у Србији. Други су пак пад радикалске владе објашњавали завером намесника Ристића и бечке владе. Нова влада није имала намере да значајније мења спољну политику Србије. То је значило пријатељске односе са свим земљама уз поштовање највишег степена неутралности. И док су једни нову владу видели као екстремно русофилску, други су је осуђивали као аустрофилску. Неки угледни београдски политичари су тврди-

²⁰⁹ Ст. Џон – Розберџију (Rosebery), 23. август 1892, PRO FO 105/95; А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 13/25. август 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 1466; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 180–183; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 128–139; С. Новаковић, *Двадесет година*, 58–65; Ч. Мјјатович, *A Royal Tragedy*, 40–41; Владо Марјан, *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд 1996, 9–18; Јован Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков, Нови Сад 2011, 289–292.

²¹⁰ Ст. Џон. – Розберџију, 30. август 1982, Београд, PRO FO 105/95.

ли да у Србији не постоји подела на аустрофиле и русофиле, па ни на странке које су тако супротстављене. Радило се, наводно, о истим политичарима и истим партијама који су уживали час наклоност Аустроугарске, час Русије. У Србији није постојала илузија о жељама Русије, а неповерење према аустријским и мађарским намерама било је дубоко укореењено. Географски изолована јер није имала сопствени излаз на море, Србија је, у ствари, само тражила путеве до своје економске независности.²¹¹ У поменутом интервјуу *Тајмсу*, екс краљ Милан је тврдио да нови кабинет није антируски и да такво осећање не постоји у Србији. Србија и Русија јесу биле блиске у прошлости због језика, историје и традиције али је „Србија пре свега србо-филска“ те је њена намера да остварује сопствене циљеве бираним средствима. При томе, екс краљ није крио задовољство што су они који су га критиковали за одржавање добрих односа са Аустроугарском – радикали – били приморани да воде исту политику те су склопили трговински уговор са њом. Мада је Авакумовићева влада била генерално сматрана за русофилску Ст. Џон је сумњао у исправност те оцене јер су они који су заиста били русофили остали ван Владе. Али, Персијани није био задовољан новом владом чији је долазак изазвао „горко разочарење у Петрограду“. Руска штампа је са незадовољством пропратила Авакумовићеве спољнополитичке напоре. Његова изјава да намерава да „одржава добре односе са свим државама – посебно са суседним“, што се, пре свега, односило на Аустроугарску, добила је своје објашњење у речима упућеним аустроугарском посланику: „Видећете, у Бечу ће бити задовољни са нама“. Аустроугарски посланик у Београду и аустријски цар су били задовољнији актуелном Авакумовићевом него претходним, радикалским владама. Стога је Сент Џон могао да закључи да Јован Ристић, који је, у суштини, био одговоран за промену владе у Србији, није био русофил и да се више посветио развијању добрих односа са суседним државама и „напуштању оних утопијских идеја о територијалном проширењу које су потхрањивала руска панславистичка друштва“. Штавише, Ристић је такве идеје омаловажио рекавши британском посланику да су преурањене.²¹² Какогод да су карактерисане спољнополитичке идеје Авакумовићеве владе, било је јасно да се ради о благом удаљавању од Русије. Форин офис је могао бити задовољан Владом која се не ослања искључиво на Петроград и која пажљиво води рачуна о односима са суседима.

Радикали се нису ограничили само на законску борбу против нове владе. Ускоро после пада с власти радикали су послали руском цару молбу да им помогне у борби против Намесништва и либерала. На велико изненађење ради-

²¹¹ Превод чланка *Погледи српских првака. Дејли њуз*, 25. август 1892. године; А. Јовичић – Ј. Авакумовићу, 14/26. август 1892, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 1884; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 183–4, 192–193.

²¹² А. Јовичић – М. Кр. Ђорђевићу, 13/25. август 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 1466; Ст. Џон – Розберију, 27. август и 5. и 12. септембар 1892, PRO FO 105/95; С. Јовановић. *нав. дело*, књ. 1, 184.

кала, ово писмо је враћено у Београд и предато намеснику Ристићу. То је био поуздани знак да Петроград неће да се меша у унутрашње ствари Краљевине Србије. Београдска чаршија је закључила да је то била освета руске владе радикалима зато што нису били оставили „са свим одрешене руке бугарским бегунцима и другима, који су се били настанили у Србији у цели својих операција у завери противу бугарске владе и принца Фердинанда“. Овакве вести, које су, преко страница *Тајмса*, стизале до енглеске јавности приморавале су отправника послова Јовичића да, у свакој прилици која би му се указала, објашњава новонасталу ситуацију у Србији. Словенски комитети у Русији више нису били заинтересовани за одржање радикала на власти у Србији а руски листови више нису објављивали дописе радикала из Србије. Гроф Игњатијев је био уверен „да ће либерали мирним путем одржати победу на изборима“.²¹³

Међутим, ситуација у Србији није обећавала трајнију стабилност нове владе. Још на почетку свога мандата Авакумовић је обећао да ће Влада настојати да спроведе реформе, да ће у новембру бити распуштена Скупштина и, надајући се да ће либерали добити већину, обећао расписивање избора. Радикали су обећавали да ће бити лојални уколико не буде безразложног притиска. Али жестоко су осуђивали именовање Владе из парламентарне групе која броји само петнаест чланова. На скупштини странке у Алексинцу, радикали су, нападајући либерале за неуставно понашање, одлучили да нападну Владу свим легалним средствима. При томе су изразили најдубљу наклоност краљу. Либерали су узвратили нападима на радикале. Оно што је посебно интересовало британске посланике и посленике било је економско стање земље. А оно је, према наводима нове владе, било веома лоше. Србија је, упркос обилним жетвама претходних година, имала високе цене а државни амбари су били празни. Ни цивилни ни војни службеници нису били примили плате два месеца а кредити добијени из иностранства за наоружање и посебни порез од 6 посто трошени су у друге сврхе. Пливајући дуг се са осам попео на тридесет милиона франака а да то није имало никаквих позитивних ефеката у држави. Државом су владали незнање, немар и корупција.²¹⁴

Али, економска ситуација у Србији није се променила ни до новембра. Жито није извожено због ниских цена, а предстојећа обустава пловидбе на Дунаву сводила је извоз свиња и крупне стоке на минимум. Алармантни знак био је раст цена злата. Чиновници и официри који нису добијали плате задуживали су се код зеленаша. Пензије нису издаване на време, осим онима који су били блиски власти. Безобзирне мере које је власт предузимала да би себи обезбедила већину на предстојећим изборима увећавале су постојеће незадовољство

²¹³ А. Јовичић – Ј. Авакумовићу, 20. новембар/2. децембар 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 1860; А. Васиљевић – Ј. Ђ. Авакумовићу, 8/20. фебруар 1893, Петроград, АЈР, АСАНУ, кут. 15, X/8.

²¹⁴ Ст. Џон – Розберију, 27. август, 8. и 12. септембар 1892, PRO FO 105/95; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ., 3, 143–144.

до границе коју је *Тајмсов* извештач поредио са ситуацијом каква је била пред Тимочку буну 1883. године.²¹⁵ Овој *Тајмсовој*, нимало повољној, слици о стању у Србији, придружила се и оцена, очигледно стручног, војног коментатора (британског војног аташеа ?) листа *Глоб*. Док су све друге војске Европе напредовале, српска војска је, према овом аналитичару, стагнирала или, чак, назадовала те је била далеко иза бугарске и румунске. То није била она војска која је храброшћу, одважношћу и истрајношћу извојевала националну независност јер су је победили „полуорганизовани почетници бугарски 1885. год.“ Због финансијских проблема који су били одраз политичких околности у Србији, војска је била неувежбана и слабо опремљена, без потребног официрског и подофицирског кадра. Објављиване цифре о њеном бројном стању представљале су пуку фикцију. При томе официри нису имали идузија какве је гајила Скупштина. То су били храбри људи спремни за рат против Турака или Бугара, али који су слутили да ће бити поражени. У време краља Милана војска је била одана владару, а радикали су се трудили да оформе и ојачају народну милицију. То је била народна, популарна снага која је могла да функционише у герилском ратовању на брдовитом терену Србије, али не и у офанзивним акцијама. „Србија ће бити паметна ако за дуже времена буде избегавала сваку заваду“. У Лондону су учили да су политичари у Србији свесни слабости своје војске. „Околности их принуђавају да одржавају мир. И на милитарну слабост ове немирне мале Краљевине неће зажалити нико ко не жели да се Источно питање поново покрене“.²¹⁶ Иако је објављен у далеком Лондону, овај извештај је у потпуности објашњавао и оправдавао декларисану мирољубивост Авакумовићевог кабинета.

Мада не претерано чести али прилично опширни и детаљни извештаји који су стизали из Србије у Форин офис, могли су дати комплетну слику о Србији на измаку 1892. године. То није била слика која је обећавала нешто посебно онама који су тражили на Балкану згодан простор за финансијска улагања. Истовремено, уочене слабости Србије могле су умирити британску владу да у средишту Балкана није држава која има довољно снаге да покрене национална превирања или ослобођење.

Планови нове владе који су обухватили финансијске реформе могли су бити остварени само уколико би били подржани од либералне већине у Скупштини. То је значило да су Влада и Либерална странка морале предузети агитацију како би обезбедили, сигурну већину на изборима за предстојећу Скупштину. Већина у Скупштини била је неопходна либералима за обезбеђивање избора трећег намесника и првом намеснику који је намеравао да се одржи на власти не само до пунолетства младога краља већ и после тога. Још с јесени 1892. године и током зиме, угледни чланови Либералне странке држали су зборове по

²¹⁵ В. нап. 213.

²¹⁶ А. Јовичић – Ј. Авакумовићу, 10/22. новембар 1892, Лондон, АС, МИД, ПО, 1892, Ф – III, И/5, Пов. бр. 1818.

целој Србији на којима је објашњаван програм Владе. Либерали су се спремали за коренито преузимање власти у свим окрузима и општинама. Истовремено, предузета је велика акција смењивања радикалских чиновника. Пошто у многим општинама администрација није била уредна а рачуни нису били чисти, либерали су могли лако наћи разлоге за смењивање радикалских општинских власти. Знајући колико могу изгубити, радикали су пружили изузетно јак отпор. Сукоби су добили на оштрини када је распуштена Скупштина када су и расписани избори. Нереди су прво избили у Смедереву, затим у Чачку, па у Шапцу. Мада је полиција пронашла прокламацију радикала народу да се одупре Владициним мерама оружјем, организован отпор није постојао. Највећи и најкрававији сукоб између мештана и војске догодио се у селу Горачићу, у Драгачеву.²¹⁷

Либералска влада је настојала да обезбеди што већи број бирача прегледањем бирачких спискова. Могли су гласати само они који су платили порез. Рачунало се да је оних којима је, као својим симпатизерима, радикалска власт толерисала неплаћање пореза могло бити око 150.000. Искључивањем тог броја из гласачког тела знатно би се повећао проценат гласача наклоњених либералима. Либерали су увели строгу контролу бирачких карата и наметали своје људе за председнике бирачких одбора. Али на овом питању се показало да у Русији постоји двоструки однос према радикалима. Руски цар је желео напредак Србије како би могла да се припреми за своју историјску мисију а то су, овога пута, могли обезбедити либерали. Он није порицао патриотизам ни радикалима али је знао „да им је администрација била лоша и шта више прљава, а цар највише мрзи званичну крађу“. Више им, наводно, нису били наклоњени ни словенски комитети, ни гроф Игњатијев, који је веровао у либералску изборну победу. Тако радикали нису имали од кога примати новац, осим ако нису имали фонд који су створили одлазећи с власти. Али новине у Србији су објављивале да радикалима из Русије стиже новац којим би требало да плате неплаћене порезе и тако повећају број својих гласача. Сумњало се да је 15.000–20.000 златних рубаља, преко руског конзула у Бечу, прослеђено радикалским вођама. Британски отправник послова Хероуден је утврдио да новац заиста стиже преко руског посланства али не од руске владе већ од одређених друштава и организација које су гајиле симпатије према радикалима и антидинастичким странкама. О овоме су били обавештени и Фон Темел и Авакумовић али се нису забринули јер ни новац ни злато – ако их је било – нису стизали до бројних, сиромашних чланова већ су остајали у рукама мале групе радикала. Сумњало се да извесна количина новца стиже из Русије и од кнеза Карађорђевића. Некадашњи ослонац радикала, руски посланик Персијани сада је био наклоњен либералима. Радикали су

²¹⁷ Хероуден (Vaux of Harrowden) – Розберију, 7, 10. и 21. јануар 1893, Београд; Е. Фејн – истом, 6. март 1893, Београд, PRO FO 105/100 (Фејн је известио да се крвави сукоб коме је било мртвих и рањених догодио у Чачку); С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 187–197; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 162–170. О начину на који су либерали преузимали власт и последицама тога детаљно у: В. Марјан, *нав. дело*, 19–84.

сматрали да их он својим утицајем може задржати на власти, али нису могли да му опросте што их није спасао претходног августа.²¹⁸

ПОЛИТИЧКЕ ОКОЛНОСТИ НАВОДНОГ ПОМИРЕЊА КРАЉЕВИХ РОДИТЕЉА

Док се у Србији одвијала оштра политичка борба, са крајњег југа атланске обале Француске, из Бијарица, стигла је вест да су се краљ Милан и краљица Наталија помирили. То је изазвало посебно одушевење у београдским вишим круговима који су били наклоњени младом краљу. Грађани су се, под бакљама, окупљали и клицали и бившем краљу и бившој краљици. Кућа првог намесника Ристића била је једина међу кућама значајнијих личности у Београду која није била осветљена у знак радости због помирења краљевих родитеља. Нагађало се да ће се краљеви родитељи, ускоро, заједно појавити у Београду. Прави мотиви и детаљи наводног помирења екс краља Милана са бившом супругом нису били познати у Београду. Преовладавало је веровање да бившег краља у овој ситуацији води љубав према сину и брига за одржање династије. Међутим, британски отпраник послова Хероуден није веровао у то зато што се екс краљ био одрекао српског држављанства а и зато што Ристић, „човек знатне амбиције“, то не би дозволио јер би повратком пунолетног суверена изгубио сву власт. Несумњиво је било да су оба родитеља желела добро своме сину. Али, намесник Ристић није био у добрим односима са екс краљицом, а његова, Либерална партија је одбијала да призна развод и насилно протеривање краљице. Тако су се некадашњи вођа странке и странка нашли на различитим странама. Са либералима се слагао други намесник Јован Белимарковић, веома близак екс краљу Милану и војним круговима у Србији. Хероуден је закључио да је екс краљ предузео *coup de théâtre* да би, пружањем помоћи либералима у обезбеђивању већине у Скупштини, утицао на следеће изборе и да би својим повратком (са бившом женом или без ње) оборио Ристића с власти.²¹⁹

Помирење краљевих родитеља – ако су вести о томе биле тачне – отварало је неколико питања чије је решавање могло знатно уздрмати политичку ситуацију у Србији. Основно питање које би требало решити било је поништавање развода што није било лако јер су га признали и Влада и актуелни митрополит. Одмах по виђењу са својом бившом женом у Бијарицу, екс краљ Милан је настојао да прикаже тај сусрет као помирење те је замолио Архиепископски сабор да поништи акт о њиховом разводу из 1888. године. Сабор му је испунио жељу фебруара 1893.

²¹⁸ А. Васиљевић – Ј. Ћ. Авакумовићу, 8/20. фебруар 1893, АЈР, АСАНУ, Кут. 15, X/8; Хероуден – Розберију, 20. фебруар 1893, Београд, PRO FO 105/100; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 189–191, 193; А. Столић, *нав. дело*, 155.

²¹⁹ Хероуден – Розберију, 20. и 28. јануар 1893, Београд, PRO FO 105/100; С. Новаковић, *Двадесет година*, 65–67; Албер Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, приредила и превела Љиљана Мирковић, Београд 1999, 133–137.

године. Још теже питање било је како повући акт којим је потврђено одрицање екскраља Милана од српског држављанства. Препрека је мање била у закону или у процедури а више у једној личности. Нашавши се, средином 1892. године, у опасности да радиканска већина у Скупштини изабере неког из својих партијских редова за трећег намесника, Ристић је успео да отпусти радикалску владу и постави либералну. Уздао се у могућност да на изборима либерали добију већину те да Скупштина изабере неког либерала за трећег намесника. Међутим, успешно владајући београдском политичком сценом, он тада није могао да предвиди да ће доћи до помирења краљевих родитеља. Помирење је могло значити да против себе има либерале наклоњене екскраљици, војску наклоњену екскраљу и помирени краљевски пар. Чак ни радикали не би могли да се супротставе противнику кога би чинила уједињена „четири тако важна фактора у политици Србије“. Уосталом, Ристић није ни могао очекивати подршку од радикала, које је, само шест месеци раније, спретно уклонио с власти. Пошто му помирење краљевих родитеља, ма какво да је било, није одговарало, Ристић се нашао пред дилемом: или да позове радикале на власт или да се суочи са повратком измиреног краљевског пара и са свим његовим последицама од којих би, највероватније, главна била његов силазак с власти. Исход сукоба екскраља са првим намесником није се могао предвидети „али је у сваком случају јасно да Први Намесник мора да напне сваки нерв да би се одржао на положају који има“.²²⁰

Наводним помирењем екскраља Милана и екскраљице Наталије нису се бавили само београдски политичари, дипломате и београдска чаршија већ и енглеске новине. Прве вести о помирењу краљевског пара донеле су агенције *Дијел* и *Ројтерс* а новине пренеле прилично суздржано. Потом су уследили опширнији коментари. *Стандард* се, најпре, упустио у анализу узрока помирења. Према информацијама из Беча, на помирењу краљевих родитеља највише је, наводно, радио руски посланик у Паризу барон Моренхајм, и то по упутствима цара Александра III. Потом је, сасвим супротно тврђњи британског дипломате из Београда, *Стандард* закључио да је за помирење, уз друге околности, много урадио намесник Ристић а *Дејли телеграф* је објавио да је до помирења дошло највише на наваљивање младог краља. *Стандардов* извештач је био уверен да је ово помирење боље и за Србију и за европски мир него да се умешала нека страна сила. Према овом, доста компликованом тумачењу, Ристић је, за своје ангажовање на помирењу краљевих родитеља, имао два мотива. Први је био његова искрена оданост династији Обреновића. Владајућа династија је била угрожена интригама Карађорђевића, револуционарним стремљењима радикала и покретом за уједињење престола Србије и Црне Горе, али не под младим краљем Александром. Други Ристићев мотив било је његово сопствено очување

²²⁰ Хероуден – Розберју, 7. фебруар 1893, Београд, PRO FO 105/100; А. Мале, *нав. дело*, 138–139; С. Јовановић, *нав. дело*, књ, 1, 213–214.

на владајућем положају у Србији. Јер, краљевим пунолетством 1894. године Ристић је долазио у ситуацију да изгуби и власт и положај, што је могао сачувати уз помоћ бившег краља иза кога је стајала војска. Повратак екс краља у Србију је пак био могућ само уз помирење са екс краљицом, којој је, несумњиво, било досадило тумарање по иностранству. Али *Стандард* је подсећао да је она и амбициозна жена која, захваљујући својим присталицама у Србији, може истаћи своју кандидатуру за место трећег намесника. То би пореметило владајући распоред снага у Србији јер би она и намеснике и свога сина претворила у обичне фигуре. *Морнинг пост* (*Morning Post*) је већ имао вест да ће екс краљица Наталија бити именована за регенткињу. Најзад, *Стандард* је порицао вести да је екс краљ „изашао пред Краљицу у Бијарицу с дркчућим коленима и да је замуцкујући молио за опроштај“ јер он, наводно, није имао разлога да моли за новац онда када је уложио толико у неколико банака да је могао да живи само од камате. *Стандард* за ову тврдњу није нудио доказе као што их није нудио ни за порицање сопственог, ранијег извештавања тврдећи, овог пута, да руски цар није радио на помирењу.²²¹ Испоставило се да је дописник *Стандарда*, ипак, био лоше обавештен. Он је само лоше тумачио оно што је британском отправнику послова у Београду било сасвим јасно. Али ни један ни други нису знали да је екс краљ, будући у великим новчаним невољама, више тражио спас за свој џеп него за престо или за своју душу. У писмима екс краља Милана бившој жени није било високе политичке комбинаторике већ само понижавајућих молби за опроштај и новчану помоћ, при чему је наговештавано самоубиство.²²² Ипак, ранији вишеструки наговештаји екс краља да би повратком у Србију разрешио компликовану политичку ситуацију, његови контакти са неким политичарима у Београду и широм познати расипничко-коцкарски дух дају основа сумњама да извештаји и тумачења британских новина и британског дипломате из Београда нису били без ослонца. Јер, ако помирење у Бијарицу није имало дубоку политичку позадину, онда ју је у Београду добијало. *Пестер Лојд* (*Pester Lloyd*), чије је вести и овога пута пренео *Тајмс*, тумачио је помирење искључиво политичким разлозима: „Мешање било једног било другог супружника у српску политику не може бити од користи ни династији ни земљи. Најбољу услугу коју могу учинити своје сину то је да не живе с њиме“. И потом: „Данашње незадовољавајуће стање у Србији последица је понајвише прераног одступања краља Милана, и сваки покушај од његове стране да поврати свој уплив на политику Србије, убрзао би само њену несрећу, која се још може уклонити“.²²³ Средином марта 1893. године *Тајмс* је објавио превод писма екс краља Милана које је овај послао париским новинама (*Temps*). Бивши краљ је, несумњиво, имао великог разлога да јавно,

²²¹ А. Јовичић – Ј. Ђ. Авакумовићу, 12/24. јануар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – III, И/15, Пов. бр. 22.

²²² Г. Јакшић, *Новчане невоље краља Милана*, 227–231.

²²³ В. нап. 220.

преко новина, пориче да има било каквог уплива на догађаје у Србији те да је за слободу и ред у Србији довољно придржавати се Устава из 1888. године. Својом абдикацијом, тврдио је, поставио је основе за владавину свога сина и тако завршио своју политичку каријеру. „Ја нити што тражим, нити сам коме супарник; ја нисам ни либерал, ни радикал, ни напредњак. Ја нисам ништа и нећу ништа да будем“. Верујући да је ова изјава уперена против либералске владе, радикали су били задовољни. Штавише, потрудили су се да србијанска јавност буде упозната са њеном садржином. Речи бившег краља нису завеле ни коментатора *Стандарда*, који је веровао „да Краљу Милану и Краљици Наталији не би било са свим неповољно кад би се опозвао акт о њиховом егзилу“.²²⁴ Помирења, изгледа, није ни било или га бар није било у оном смислу у коме је очекиван у Београду и представљан у Лондону. Екскраљица Наталија је само сажаљевала свог бившег мужа који је био „тако слаб, узрујан и потресен“. Одлучила је да се његовом посетом ништа не мења и да не прихвати евентуално укидање скупштинске одлуке о прогону и позив да се врати у Србију. „За мене је Србија потпуно мртва а у духове не верујем“. Да је екскраљ, поред молби за позајмницу новца, имао неких других предлога, може се само наслутити јер је његова бивша супруга одбила да је он поведе путем којим она није желела да иде. Дубоко повређена протеривањем из Србије бивша краљица није хтела да дође у Београд чак ни после 1. априла 1893. године, када ју је позивао син – краљ Александар.²²⁵

Знао је извештач *Стандарда* за „ујдурме“ либерала које су ови предузели да доскоче „неприродној разузданости до очајања доведених радикалних бирача“. Радикали су се, с разлогом, жалили на изгреде и крвопролића на изборним местима. Вероватно прављена у Бечу, анализа предизборне ситуације у Србији показивала је да од резултата избора не зависи само судбина Владе већ и опстанак династије Обреновића. Јер, у оштрој политичкој борби либерали су навели радикале да се јавно залажу за уједињење Србије и Црне Горе али под скиптром Карађорђевића или под кнежевићем Данилом Петровићем. Радикали су, наводно, веровали да би оваква промена била прихваћена и у Петрограду. Радикалска опасност по династију навела је, наводно, краљеве родитеље на помирење. Мало је вероватно да су, како је објављено у *Стандарду*, надања првог намесника била да ће у Скупштини имати 5/6 посланика који су његови истомишљеници а да остатак неће бити радикали већ напредњаци. Прве вести које је објавио *Ројтерс* доносиле су резултате: 71 посланичко место за либерале, 52 за радикале и 4 за

²²⁴ А. Јовичић – Ј. Ђ. Авакумовићу, 4/16. март 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 178; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 216; С. Новаковић, *Двадесет година*, 67–73.

²²⁵ Наталија – епископу Никанору, 7. јануар 1893 (с. к.?): Наталија – ?, 21. фебруар/5. март 1893, Унигени; Наталија – пуковнику Франасовићу, 25. фебруар/9. март 1893, у: *Писма краљице Наталије Обреновић*, 71–72; Краљица Наталија Обреновић, *Моје успомене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 29; А. Мале, *нав. дело*, 141–142.

напредњаке.²²⁶ Испоставило се да су резултати знатно неповољнији за либерале. Мада су, најпре, тврдили да имају потребну минималну скупштинску већину (3-4 посланика више него што је било потребно), либерали су морали прибећи потезима који нису били најкоректнији али су се могли подвести под законске оквири. Пре прве скупштинске седнице радикалски посланички клуб је одлучио да новоизабрани посланици – радикали напусте седницу позивајући се на повреду законских одредби. Пошто је први намесник одбио да прими радикалску делегацију, радикали су сматрали да су морални победници. У Скупштини није извршено верификовање рудничких посланика и поништени су избори радикалских посланика у Пиротском округу из формалних разлога. Упуштајући се у детаље законских аката, Едмунд Фејн је то до танчина објаснио. Либерали су објавили да имају потребну већину од 68 посланика. Незадовољна оваквим либералским потезима радикалска опозиција руковођена Пашићем напустила је Скупштину кличући Уставу. За њима су отишла и два напредњачка посланика: М. Гарашанин и С. Новаковић. Радикали су погрешили што су напустили Скупштину, проценио је Фејн. За њих би било боље да су остали у Скупштини, инсистирали на признавању права посланика из Рудничког округа и принудили Владу да предузме екстремне мере како не би изгубила већину. Намесништво би, у том случају, било принуђено да се одлучи између отпуштања либералске владе и усвајања закона у крњем парламенту, чије би одлуке у сваком тренутку могле бити стављене под знак питања. Упркос „имагинарној већини“, Скупштина се прогласила компетентном за сопствено конституисање. И док су скупштински одбори већ кренули да обављају свој посао, радикали су почели да прете Влади да ће морати да поништи све скупштинске декрете и да распише нове изборе. Либералско уверење да чврсто држе власт у својим рукама, либералска влада која иза себе није имала круну него крње Намесништво, радикалско незадовољство због одбијања либерала да се приступи договору, нагађања око избора трећег намесника, малолетни краљ који није могао посредовати међу завађеним странкама и јавно мњење које се полако окретало против либерала стварали су неизвесну политичку ситуацију у Србији. „Излаз из ситуације могао се тражити и тражио се у нечем непредвиђеном и необичном.“²²⁷ Развој политичких односа у Србији је показао да је Милутин Гарашанин био у праву када је, после вести о помирењу краљевих родитеља, наслутио да ток догађаја може

²²⁶ А. Јовичић – Ј. Авакумовићу, 1/13. март 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 172. Енглеску реч *gerrymandering* А. Јовичић је превео као *ујдурма* и, у заградни, дао оригинал. Енглеска реч *gerrymander* је кованица од две речи: 1. (Elbridge) *Gerry* који је 1812. године поделио изборне округе Масачусетса у корист своје странке и (sala) *mander* – ујдурисати, удесити, правити ујдурме (Svetimir Ristić, Živojin Simić i Vladeta Popović, *Enciklopediski englesko-srpskohrvatski rečnik*, I, Beograd 1956, 472; *Collins New English Dictionary*, London 1968², 433).

²²⁷ Е. Фејн – Розберију, 14. март и 11. април 1893, Београд, PRO FO 105/100; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 173–180; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 197–204.

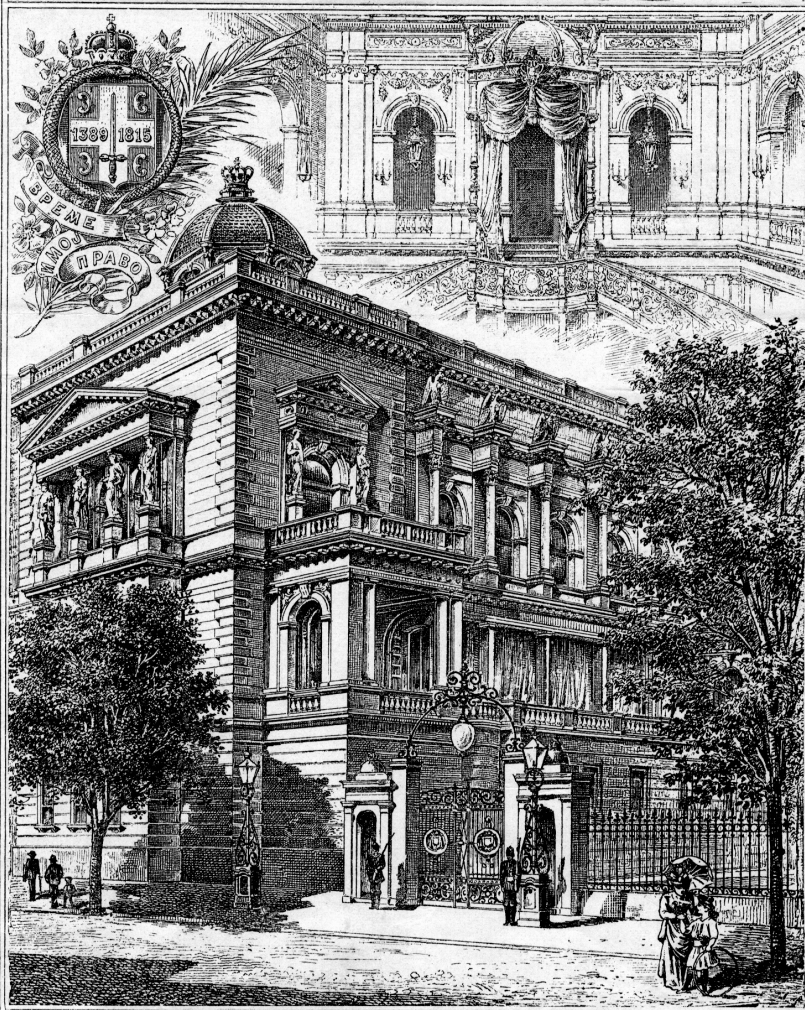
кренути у непредвидљивом правцу. „Драмски обрт, зар не? Видећете их још, за неко време“, рекао је Гарашанин Алберу Малеу.²²⁸

²²⁸ А. Мале, *нав. дело*, 139.

Neues Palais.

Konak

Ministerium.

BELGRAD, Königliches Palais und Staatsministerium.

Нови и Стари двор и зграда министарства, Заоставштина Феликса Каница,
Архив Српске академије наука и уметности, Београд

ДРУГА ГЛАВА

ПРВИ АПРИЛ 1893. ГОДИНЕ

Др Лазар Докић: „Извео сам револуцију оДозго, да бих спречио револуцију оДозаО“.*

„Ако је краљ Александар способан да гостопримство своје трпезе претвори у клопку, а своје госте у затворенике, ако га, као младог човека, не воде највиши мотиви и принципи, шта можемо очекивати у његовим каснијим годинама када животна борба буде уништила младалачке идеале?“**

ДРЖАВНИ УДАР „ИЗ ОСЕЋАЊА ДУЖНОСТИ ПРЕМА НАРОДУ“

Сумом коју је добио од своје бивше жене, екс краљ Милан је могао да се ослободи само дела својих дугова. Њему је било потребно да нађе такве изворе прихода који би му обезбедили средства за живот и исплату свих дуговања. Неопходан новац могао је наћи у Србији јер су тутори краља Александра успели да уштеде из цивилне листе преко два милиона динара. Тај новац могао је добити краљ-отац само ако би млади краљ, на кога је отац имао велики утицај, постао пунолетан пре времена. Екс краљ је био уверен да ће после његове абдикације у Србији настати хаос, те је, претходне четири године, више пута наговештавао да је он права личност која би могла да ствари постави на своје место. Веома напета ситуација настала после 9. августа 1892. године, пружала му је прилику да испуни оно што је најављивао. Вест да је „Краљ Милан добио вољу да игра опет улогу у Србији“, дојављена је намесницима још новембра 1892. године, али Ристић није сматрао да би то могао бити преврат. Циљ објављеног помирења краљевих родитеља требало је да буде подизање угледа династије, што би, планирао је бивши краљ, омогућило несметано кршење Устава превременим проглашавањем краљевог пунолетства. Планирање је преточено у стварност тражењем погодне личности која би организовала државни удар и руководила његовим извођењем. Пошто су се изјаловили планови да у заверу буду увучени Никола Пашић, Андра Николић или Михаило Вујић, показало се да је за ту улогу најпогоднији Лазар Докић, дворски лекар, краљев старатељ, председник Државног савета и повере-

* Е. Фејн – Розберију, 20. април 1893, Београд, PRO FO 105/100.

** Ch. Mijatovich, *A Royal Tragedy*, 47.

ник екс краља. Он је био високо образовани, пословни човек без, снажних страначких осећања те је припадао умереним радикалима. Био је познат по томе што није подносио Ристића, кога је сумњичио да жели да успостави личну власт у Србији. Докић је уживао апсолутно поверење краља Александра. Најпре писмима а потом и приликом сусрета у Трсту екс краљ и Докић су се договорили. Млади краљ је, наравно, био упућен у припреме али није смео било шта да јави мајци да писмо не би било ухваћено.¹

Догађаји у Београду су се дан пре државног удара одвијали уобичајеним током. Скупштина, у чијем раду нису учествовали радикали, отворена је формално на основу указа намесника. Одбор за преглед посланичких пуномоћја требало је да поднесе извештај о којем је дебата трајала до подне 1/13. априла. Још за време скупштинске седнице министрима и намесницима уручени су позиви да тог предвечерја дођу код краља на ручак. Истога дана председник либералске владе и министар иностраних послова Ј. Авакумовић, организовао је уобичајени недељни пријем за дипломатске представнике током којег их је уверавао да је Влада задовољна исходом скупштинског конфликта, да је позиција либерала ојачана погрешном тактиком радикала и напредњака и да нема разлога за страховање од евентуалних невоља у земљи. Међутим, био је на мукама када је требало да увери Фејна да су све оне вести које су објављивале иностране новине о толико напетој ситуацији у Србији да је могао избити грађански рат, долазиле од људи који нису познавали српски народ. Колико Авакумовић није био свестан блиског краја своје владе, видело се и по томе што се надао да ће трговински уговор између Србије и Велике Британије бити усвојен током следећих заседања Скупштине. Радикали су, са своје стране, чекали да им невоље које снажу либерале и Намесништво буду од користи. Стрпљиво су чекали следећу годину у којој је краљ Александар постајао пунолетан надајући се да ће тада краљ својим првим декретом распустити либералску администрацију и довести њих на власт јер их је подржавала огромна већина у народу. У оваквој ситуацији само је намесник Ристић схватао озбиљност ситуације коју је сам створио доводећи на власт либерале. Зато је покушавао да убеди неке виђеније страначке прваке да умеренији представници опозиције уђу у Владу и да Одбор за преглед пуномоћја престане да поништава радикалске мандате да би ови могли ући у Скупштину и учествовати у законодавном раду. И представници неких великих сила убеђивали су партијске вође да се приклоне помирљивој политици. Али инсистирање радикала и напредњака да министар унутрашњих дела Стојан Рибарац буде смењен показало је да нема помирења између радикала и намесника.

¹ Е. Фејн – Розберију, 20. април 1893, Београд, PRO FO 105/100; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 214–219; В. Марјан, *нав. дело*, 181–187; С. Новаковић, *нав. дело*, 72–73; Раша Милошевић, *Државни удар 0320, Први април 1893. Свргнуће крњег краљевског Намесништва*, Београд 1936, 33, 35; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 189, 200, 203; С. Рајић, *нав. дело*, 75–76; Владо Ст. Маријан, *Повратак грофа од Такова. Прилог историји парламентаризма у Србији*, Београд 2013, 413–424.

Циљ радикала и њихових донедавно љутих противника, напредњака био је обарање Ристића с власти пре него што краљ постане пунолетан и пре него што толико потпадне под Ристићев утицај да сâм први намесник постане стварни владар. Тако се Ристић нашао у невољи да *диктаторски* влада земљом у којој је већина становништва била против њега. Фејн је размотрио могуће последице тренутног политичког стања у Србији. У постојећој ситуацији привредни развој земље био би потпуно заустављен јер је државна каса била потпуно празна а страни инвеститори не би хтели да улажу у земљу раздирану политичким борбама. Сељаци који су, већим делом, били наклоњени радикалима престајали су да плаћају директне порезе који су били основни извор државних прихода. Принудно наплаћивање је подразумевало ангажовање војске, што је могло довести до сукоба војске и народа односно до грађанског рата. То не би значило само опасност за Србију и њеног владара већ и за европски мир јер би сигурно дошло до стране интервенције. Да ли је било добро за Србију и краља Александра да се Намесништво одржава још шеснаест месеци док „радикали, напредњаци и либерали одиграју своју себичну политичку игру до горког краја“ или је дужност патриота била да одмах предузму нешто за спас земље макар то имало и револуционарни карактер? – запитао се Едмунд Фејн.²

На вечери коју је, 1/13. априла 1893. године, **приредио намесницима и члановима Владе** краљ Александар је, хладнокрвно и потпуно природно, разговарао са својим гостима све док му није дат знак да је све спремно. Тада је гостима захвалио на дотадашњем раду и обавестио их да „из осећања дужности према народу“ узима краљевску власт у своје руке те их разрешава дужности. Пошто је краљ напустио просторију, мајор Илија Ђирић, „те ноћи вицекраљ у Србији“, затражио је оставке намесника и министара. Највише отпора пружао је први намесник Ристић, који је покушао да се брани и одлаже оставку формално-правним разлозима, док су генерали Јован Белимарковић и Анта Богићевић покушали да принуде војнике да их пусте из Двора. Ристић је покушао да докаже да нема потребе да Намесништво даје оставку ако краљ Александар преузима власт а ако има намеру да именује ново намесништво онда актуелни намесници подносе оставку Скупштини а не краљу. Упорност првог намесника је постала пред Ђирићевим војничким захтевима, а генералска наређења су се брзо истопила пред напереним револверима мајора Ђирића и капетана Мишковића. Докић је био уверен да ће војска свесрдно подржати младог краља. Али желећи да избегне могућност да у касарне стигну контрадикторна наређења – с једне стране, од краља а, с друге, од намесника и министара – одлучио је да краљеви гости буду задржани у Двору под стражом. Те ноћи краљеви намесници и министри постали су краљеви заробљеници. Док је краљ, у току ноћи, обилазио касарне где су његови говори поздрављани са одушевљењем, дворске кочије су

² Е. Фејн – Розберију, 20. април 1893, Београд, PRO FO 105/100; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 178–180.

довозиле у Двор угледне личности као кандидате за нову владу под председништвом др Лазар Докића.³

Краљ Александар је, проценио је Фејн, радо прихватио Докићеве савете за извођење преврата. Преврат је планиран у најужем кругу и у највећој тајности. Чак и личности које су имале одређене улоге у извођењу преврата нису знале своје задатке до последњег тренутка. „Овде могу рећи да изгледа врло сумњиво да ли је заиста и сам краљ-отац (као што се то широко сматра) био пупућен у тајну.“ За младог краља преврат је био прилика да своју владавину почне утиском да је спасао државу. То његово осећање потхраћивали су радикали назвавши га у свом прогласу *Великим Александром* и спаситељем Србије. Мајор Тирић, мајор Љубомир Христић и мајор Михаило Рашић су се договорили о детаљима само неколико сати пре почетка преврата. Фејн је, међутим, поред Докића, као кључне личности завере означио пуковника Драгутина Франасовића и пуковника Коку Младеновића.⁴

Мере предострожности нису биле неопходне јер је Београд био обузет таласом радости чим се прочула вест о државном удару. Град је био окићен заставама, многи грађани су се окупљали испред Двора и клицали краљу, који се неколико пута појавио на балкону када „у занос падају и велики и мали, и мушкарци и жене“. Увече су поворке са бакљама кружиле градом а све куће су биле осветљене три дана. У општој радости није се десило ништа лоше: није било ни увреда ни насиља. То је било посебно важно за Београд јер је у њему било више присталица либерала него у било ком другом граду у земљи. Са истом радошћу вест о државном удару примљена је и у унутрашњости. Едмунд Фејн је био одушевљен савршеним планирањем и извођењем овог државног удара јер „ниједна револуција није изведена тако успешно а да није пропраћена насиљем“. По њему, то је могао бити нови почетак у историји Србије. Значај овог догађаја био је утолико већи будући да је политика намесника могла одвести до покушаја екстремних радикала – „чији су се политички принципи састојали у комунизму код куће и шовинизму изван ње“ – да преузму власт. Британски дипломата је био толико очаран недавним бурним догађајем да је поверовао да млади краљ има снаге да, уз помоћ свог умереног саветника, научи „овај тешки народ“ да се, „уместо да глорификује своју давну прошлост и сања о својој будућности“, прихвати посла

³ Исти – истом, исто; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 205–207; Р. Милошевић, *нав. дело*, 23–28; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 190–195; Јован Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, Приредио Слободан Тураков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 311–3; А. Мале, *нав. дело*, 155–159; Ch. Mijatovich, *нав. дело*, 43–45; С. Рајић, *нав. дело*, 77–80.

⁴ Е. Фејн – Розберију, 20. април 1893, Београд, PRO FO 105/100; С. Јовановић, *нав. дело*, 207–208, 219 и даље; М. Пироћанац, *Белешке*, 489; С. Новаковић, *нав. дело*, 79, 81; Ch. Mijatovich, *нав. дело*, 47–48; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 190, 206, 217; А. Мале, *нав. дело*, 166–167; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 327–328.

и постане сличан Бугарима. Задатак је био веома тежак јер се, безмало, радило о мењању карактера једног народа, закључио је Фејн.⁵

У прогласу *Српском Народу* краљ Александар је објавио да је држава била у опасности јер је Скупштина нелегално конституисана те је он морао да презме краљевску власт. Регенти и Влада су отпуштени декретом и именована је нова влада коју су чинили умерени и поштовани, *дворски*, радикали. Изузетак су чинили само напредњаци, генерал Д. Франасовић, који је именован за војног министра, и пуковник Светозар Станковић, именован за министра грађевина. Претпостављало се да ће велику већину у следећој, новој скупштини добити радикали. Није било никаквих могућности да се намесници и либералска влада врате.⁶ У Србији је завладао мир. Мада је одбио да буде у Влади, Милутин Гарашанин је обећао своју подршку и краљу и Докићу. Пашић је дао оставку на место председника странке и припремао се за место посланика у Петрограду. Бивши председник Владе и посланик у Цариграду Сава Грујић, „који је далеко најеминентнији међу умереним радикалима“, похвалио је краљев избор председника Владе и саветовао младог суверена да не мења администрацију. У Докићеву влади била су два напредњака (Д. Франасовић и С. Станковић) и два члана бивше Пашићеве владе (А. Николић и М. Вујић) због чега је Фејн закључио да је краљ Александар, под Докићевим саветима, показао велику вештину да окупи све политичаре који су били противници либералске владе.⁷

Британске оцене преврата у Србији

Нови министар спољних послова Краљевине Србије Андра Николић је, преко дипломатских представника Србије у иностранству, обавестио циркуларним писмом европске дворове о краљевом преузимању власти. Истовремено, нота истог садржаја уручена је дипломатским представницима европских држава у Београду. Новонасталу ситуацију прво су признали руски и француски посланик. Као и његов немачки и италијански колега, британски посланик је чекао да види шта ће урадити аустроугарски дипломата. Будући да је руски посланик пожуррио да први призна промену власти у Београду, Фејн је претпостављао да ће исто урадити и представник Беча. Тако је и било. Одмах потом, Розбери је овластио Фејна да, у име краљице Викторије и њене владе, призна нову владу и промену у Београду и да обећа да ће радити у интересу обе земље. Беч је прихватио ново стање у Београду са надом да се неће реметити мир на Балкану.

⁵ Е. Фејн – Розберију, 20. април 1893, Београд, PRO FO 105/100; Р. Милошевић, *нав. дело*, 38–39; А. Мале, *нав. дело*, 160–161, 167; С. Мijatovich, *нав. дело*, 45–46; С. Рајић, *нав. дело*, 81–87.

⁶ Е. Фејн – Розберију, 14. и 15. април 1893, Београд, PRO FO 105/100; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 187–188; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 193; Радош Љушић, Никола Пашић и Обреновићи (Борба за опстанак), у: *Никола Пашић, Живот и дело*, Београд 1997, 94.

⁷ Исти – истом, 5. мај 1893, Београд, PRO FO 105/100.

Петроград се није противио делу али није био одушевљен начином на који је преврат изведен. Ни Париз није имао ништа против.⁸

Да би могао да преда нотификацију о ступању на престо краља Александра, за специјалног српског представника у Лондону именован је српски посланик у Паризу Михаило Ђорђевић. Међутим, Ђорђевићев задатак није био само да преда нотификацију већ и да изнесе намере своје владе како би се побољшали трговачки односи са Великом Британијом. Имао је, изгледа, и задатак да покуша да разговара о могућем британском зајму Србији.⁹ Крајем маја, краљ Александар је објаснио Фејну да је ситуација у Србији била на ивици анархије. Зато је морао да узме власт у своје руке, што је био потез искључиво унутрашње политике без икаквог спољног утицаја. У намери да одржава добре односе са свим страним државама док ради на поправљању унутрашњег стања у Србији, краљ Александар је очекивао подршку британске владе. Добио је обећање да ће „Њено Величанство и Влада Њеног Величанства, са искреним симпатијама и интересом, пратити напредак Србије под Његовом владавином“.¹⁰ Пошто су европски владари и владе признали преврат, краљ Александар је, на првој седници Народне скупштине, којој су присуствовали и страни посланици, истакао у престоној беседи да је промена у Србији „свуда правилно оцењена, као ново јемство унутрашњег мира и напретка наше Отаџбине“ те да су нотификације страним владарима и владама о његовом ступању на престо „нашле свуда пријатељску и ласкаву предусретљивост“.¹¹

Први коментари британске штампе о изненадној промени власти у Србији били су позитивни. „Противно њиховом обичном држању према Србији“, *Тајмс* и *Стандард* су хвалили државничку вештину младога краља и изражавали симпатије према новом режиму. Указавши на то да је млади краљ „радио с изврсном комбинацијом лукавства једне старе политичке руке и младићског уживања једне практичне шале“, *Тајмс* је наговестио да је иза краља Александра стајао неко старији и веома искусан. То, наравно, нису били ни намесници ни смењена влада јер „велики старци добри су у свом раду – елементу, али за прави и брз посао нико није тако подесан као једно ђаче с којим се није шалити“. Радило се, дакле, о екскраљу Милану, који је париским (*Temps*) и лондонским (*Times*) новинама изјавио да подржава нову владу у Србији те да верује да ће ова, кратка криза донети добра Србији. Његов утицај је могао бити од пресудног значаја за Србију. Стога је коментатор *Тајмса* закључио да ће млади краљ „потребовати врло брижљиво и непрекидно надзиравање и саветовање“. *Стандард* је упозорио

⁸ Фејн – Розберију, 14, 15, 16. и 18. април 1893, Београд, PRO FO 105/100; Фејн – А. Николићу, 5/17. април 1893, Београд; А. Јовичић – А. Николићу, 8/12. април 1893, Лондон; МИД – А. Јовичићу, 27. април/9. мај 1893, Београд, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – IV, П/16, Пов. бр. 259, 308 и 361; С. Рајић, *нав. дело*, 86–87.

⁹ ? – ?, 19. мај 1893, Лондон, PRO FO 105/100.

¹⁰ Фејн – Форин офису, 30. мај 1893, Београд, PRO FO 105/100.

¹¹ Р. Милошевић, *нав. дело*, 42.

да су могуће невоље у случају да краљеви родитељи одмах дођу у Србију. *Тајмс* је објашњавао енглеском читаоцу да преврат јесте био противустанован али је та противустановност бледела пред неуставним доласком и делатношћу либералске владе. Осим тога, преврат је „по превасходству један од случајева у којима се успех узима за крајње етичко мерило“ (*Тајмс*) те се у преврату не може „наћи што за куђење, ако циљ икада освештава средство“ (*Стандард*). Сличним тоном извештавао је и *Дејли график* приметивши да је краљ Александар превратом спасао Србију од крваве револуције, а престо Обреновића од озбиљне опасности. Да краљ није предузео тај одлучан корак, у Србији би, вероватно, наступило такво стање какво би могло довести и до међународних компликација. Међутим, *Дејли њуз* и *Дејли кроникл* (*Daily Chronicle*) нису имали позитивно мишљење о преврату у Србији. Штавише, Андра Николић је протествовао код Фејна због увредљивих речи којима је *Дејли њуз* коментарисао долазак краља Александра на власт. Сам чланак не би изазвао узнемирење у српској влади да она није имала информацију да је *Дејли њуз* под утицајем британске владе. Тешко је било Николићу да поверује да британска влада своје ставове о страним владама не прослеђује новинама и да их не *инспирише*. *Морнинг пост* и *Дејли телеграф* су били суздржани чекајући даљи развој ситуације.¹² Британска јавност је, несумњиво, била заинтересована за дешавања у Србији. Зато су *Тајмс* и *Стандард*, у више стубаца, пренели реакције неких европских дворова и интервјуе са А. Николићем, М. Гарашанином и Ј. Ђајом. Тако су пренети детаљи о догађају у Двору које су објавиле париске новине и повољне оцене преврата у Србији које су потицале из руских новина. Мадридски дописник је јављао да се и тамо, као и у Лондону, сматра да је преврат *руско масло*.¹³

Пасивна спољна политика нове владе

Докићева влада је одмах распустила Скупштину и расписала нове изборе за 18/30. мај. Занемаривши начин на који су дошли на власт августа претходне године, либерали су одмах објавили да неће учествовати на изборима јер је режим који их је расписивао противустановно успостављен. Разлог бојкотавања избора

¹² А. Јовичић – Андри Николићу, 3/15. април 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – IV, П/16, Пов. бр. 268; Фејн – Розберију, 8. мај 1893, Београд, PRO FO 105/100; А. Мале, *нав. дело*, 169, 171. Интересантно је да је Ј. Ристић тврди да је европска штампа већином поздравила догађај од 1. априла 1893. године а да га је само енглеска штампа осудила. Неки енглески листови су упозоравали да је краљ Александар у опасности да тек накнадно спозна колико су људи који су га навели на преврат превртљиви и неморални, а Гледстонов *Дејли њуз* је, наводно, донео толико оштру оцену преврата да ју је било тешко и препричати. (*Дворска завера у Београду*, 1. априла 1893, АЈР, АСАНУ, Кут. 5, сигн. I/37) Препричавања садржине овог чланка клонио се, очигледно, и А. Јовичић.

¹³ А. Јовичић – Андри Николићу, 6/18. април 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – IV, П/16, Пов. бр. 274. Радикалски *Одјек* је селективно преносио чланке из иностраних новина у којима је хваљен поступак краља Александра. Међу њима, изгледа, није било чланака из енглеских новина. (В. Ст. Маријан, *Повратак грофа*, 283–326.)

био је и у основаној процени да би Либерална странка могла највише изборити дванаест до четрнаест посланичких места у Скупштини, што ју је доводило у сасвим инфериоран положај у односу на радикале. Влада је жалила због такве одлуке либерала јер јој је била потребна безопасна опозиција. Као што се очекивало, на изборима су победили радикали добивши 122 посланичка места. Група од једанаест напредњачких посланика била је користан конзервативни елемент и добра подршка умереним радикалима који су били на ивици конфликта са екстремним радикалима.¹⁴

За свечану прилику каква је требало да буде отварање новог сазива Скупштине, скромна сала Народне скупштине сматрана је недоличном. Зато је свечано заседање Народне скупштине организовано у, за ту прилику, посебно украшеном Народном позоришту. Посланици у партеру и гости у ложама сачекали су краља са изузетним одушевљењем. Овом заседању присуствовали су и чланови дипломатског кора. Са позоришне бине, стојећи испред трона, краљ Александар је прочитао престону беседу, која је, у суштини, била правдање државног удара као средства очувања наслеђа предака и заштите Устава. Речи осуде претходног, либералског режима који је довео државу до ивице пропасти, краљу је, свакако, сугерисао Докић. Краљево инсистирање на поштовању Устава је, у ствари, било упозорење новопостављеној влади. То је, несумњиво, навело Фејна да изведе одређене закључке о политичкој ситуацији у Србији током неколико протеклих година. Када су раније били на власти, радикали нису могли да спроводе своју политику јер су и екс краљ Милан и намесници били оптерећени неповерењем и страхом од радикала. Последица тога било је вишегодишње неслагање народа са властима, што је водило честим сукобима. То је нарушавало углед Србије у иностранству и ометало њен напредак. „Многи људи сматрају да су Срби неспособни за представнички облик владавине те да ће се показати да је устав, посматрано у целини, фатални поклон“. Ипак, с обзиром на то да таква врста *експеримента* до сада није извођена, добронамерници су сматрали да ће поверење које је краљ Александар указао народним посланицима бити оправдано одговорношћу посланика руковођених мудрошћу и умереношћу. Равнајући се према уставним и моралним принципима или према захтевима својих политичких пријатеља, председник Владе Докић је, сматрајући своју владу привременом, предао краљу њену оставку да би следећа била образована пропорционално страначком саставу Скупштине. После консултација са председником Скупштине Николом Пашићем и потпредседницима Димитријем Катићем и Павлом Вуковићем, краљ је мандат за састав нове владе поново поверио Докићу. У односу на претходну владу, Докић је направио само једну, симболичну измену. Министра војске Драгутина Франасовића, напредњака и старог поузданика екс краља Милана, кога екстремни радикали нису хтели у Влади, Докић је заменио Савом Грујићем. Ова

¹⁴ Фејн – Розберију, 5. мај и 2. јуни 1893, Београд, PRO FO 105/100; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 219; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 222–224; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 332.

промена је значила да се круни измиче основни ослонац: војска. Британски представник је имао веома повољно мишљење о Грујићу: „Његови политички ставови су, ипак, веома умерени и контрола Министарства војске није могла бити предата у сигурније и способније руке“. Осим захвалности страним дворовима за прихватање нотификације, краљ је изразио и своју намеру да Србија „као солидан елеменат реда и напретка на европском Истоку, одржи и усаврши сва већ стечена а да задобије и нова пријатељства“. Престона беседа је била пропраћена клицањем, што је било неуобичајено за српску скупштину.¹⁵

У опширној скупштинској адреси краљу Александру којом су, у највећем делу, потврђивани и одобравани краљеви поступци и тврдње у престонијој беседи, Фејнову пажњу су, природно, привукли само ставови о спољној политици и државној економији. Онај део адресе који се односио на међународне обавезе Србије и „њено искрено старање да остане вазда на висини својега културнога позива на европском истоку“, Фејн је разумео као тенденцију Владе да, у складу са намерама и заповестима краља, развија добре и пријатељске односе са свим државама а посебно са суседима.¹⁶ Уосталом, још крајем априла новоименовани министар спољних послова Андра Николић саопштио му је да је намера нове владе да се мане спољнополитичких авантура зато што националне аспирације морају да буду замењене радом и марљивошћу. „Србија је пошла с погрешног краја сањајући о могућем проширењу својих природних граница пре него што је учврстила територије које јој је Европа већ доделила.“ Зато је развијање најпријатељскијих односа са суседима био једини циљ. Остваривање оваквих намера могао је одмах потврдити Фон Темел. Министри нове владе Србије признали су му да је агитација у Босни била погрешна политика коју је спроводила ранија радикалска влада. Докићева влада није имала намере ни да се ангажује у Босни ни да се приближава Русији на било који начин који би могао угрожити аустроугарске интересе. Згодна је била прилика да Фон Темел лицемерно нагласи да је велика жеља аустријске владе просперитетна и јака, од Русије независна, Србија. „Искрена и природна политика Аустроугарске је да помаже развој балканских држава тако да оне постану довољно јаке да буду самосталне и да одоле свим страним мешањима.“ Фон Темел је српским политичарима указао на пример Бугарске, која је, наводно, очувала независност упркос руском непријатељству, док се Србија заносила сновима о територијалном проширењу. Ако би се Србија отресла руског утицаја и посветила сопственом материјалном напретку, „уживала би исте искрене симпатије и моралну подршку коју Аустроугарска и друге велике силе већ пружају Бугарској“, наговестио је Фон Темел.¹⁷

¹⁵ Фејн – Розберију, 17. и 20. јуни 1893, Београд, PRO FO 105/100; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 222–226; Р. Милошевић, *нав. дело*, 39–43; С. Рајић, *нав. дело*, 88–87.

¹⁶ А. Јовичић – Розберију, 11/23. јуни 1893, Лондон, PRO FO 105/102; Р. Милошевић, *нав. дело*, 46–50; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 227.

¹⁷ Фејн – Розберију, 24. април 1893, PRO FO 105/100.

Почетком септембра 1893. Бењамин Калај (*baron Benjamin Kallay*) је, преко новина, оптужио краља Александра да пропагира великоsrпство и да материјално помаже исељенике из Босне. Бечу је одговарала политика сплеткарења екскраља Милана у Србији. Свака политичка нестабилност унутар Србије спутавала ју је да се активније ангажује на остварењу националне политике у Босни и Херцеговини.¹⁸ Едмунд Фејн је имао више разлога да опширно преноси ставове аустроугарског посланика у Београду. Иако су били у истом дипломатском рангу (изванредни посланик и опуномоћени министар), барон Густав фон Темел је био искуснији и могао се ослонити на већи број личности од којих је добијао поуздане информације. Било је корисно служити се проценама дипломате оне државе чију је политику на Балкану Велика Британија, ако не следила, онда, бар када се радило на сузбијању руског утицаја, најчешће, подржавала.

Министар Андра Николић се држао обећања датог у скупштинској адреси и Владиној декларацији да ће се спољна политика Србије заснивати на испуњавању међународних обавеза и развијању добросуседских односа. Таква политика се, наравно, руководила и односима међу великим силама. С обзиром на различитост руских и британских ставова према Бугарској, Николић је налазио за потребно да објасни став своје владе. Србија, која је и трговачким уговором са Бугарском намеравала да покаже своју добронамерност, није могла признати кнеза Фердинанда, пре него што то учине велике силе. Ако би Србија прерано признала кнеза Фердинанда изазвала би незадовољство Русије која није била у добрим односима са Бугарском. „То би могло да одведе до експлозије у овом углу Европе.“ Уколико пак велике силе признају бугарски избор кнеза Фердинанда, Србија ће се одмах придружити. Она се нада да, у међувремену, неће бити неправедно осуђена због своје немогућности да предвиди шта ће Европа о томе одлучити.¹⁹ Намера Николића да се, руским притиском као вишом силом, оправда пред Фејном, била је очигледна. Водило се рачуна у Србији и о односима са Турском. Новоименовани турски посланик у Србији Тефик-бег није морао да чека да се краљ Александар врати у Београд, већ је, на краљев позив, отишао у Аранђеловац да му преда акредитиве. Веома срдачне речи које су изговорене том приликом и султанове симпатије и задовољство недавним краљевим презимањем престола, навели су Фејна да закључи да је српској влади посебно стало до добрих односа са Турском.²⁰ Скренуо је пажњу и на неке детаље. Октобра 1893. године београдска и париска општина су размениле срдачне телеграме поводом посете руских морнара Паризу. Председник београдске општине честитао је Парижанима братимљење двеју великих нација, а председник париске општине узвратио симпатијама према српском народу, који је пријатељ Русије

¹⁸ В. Ст. Маријан, *Повратак грофа*, 370–371, 435.

¹⁹ Фејн – Розберију, 12. јули 1893, Београд, PRO FO 105/100; Р. Милошевић, *нав. дело*, 52.

²⁰ Фејн – Розберију, 12. септембар 1893, Београд, PRO FO 105/100; Р. Милошевић, *нав. дело*, 133.

и Француске. То је био очигледан знак да у Србији расте незадовољство према Аустроугарској и да општепознате наде српског народа у руско пријатељство јачају. Изношење оваквих осећања није пријало Влади у Београду зато што је знала да то може изазвати незадовољство других великих сила.²¹

Солунска лука као трговачки излаз

У основи политичких разлога који су наводили Форин офис да се интересује и, евентуално, утиче на дешавања на Балкану, били су економски интереси. Британске индустријалце је много више занимало проширивање тржишта за њихове производе него што су британском тржишту били потребни пољопривредни производи из Србије. Али, интереси Србије да развије интензивну трговину са Великом Британијом били су много већи. Скоро 4/5 српског извоза ишло је у Аустроугарску, а 3/4 увоза долазило је у Србију преко Саве и Дунава. Обнављање српско-аустроугарског трговачког уговора, јуна 1893. године, којим је, између осталог, Србија пристајала на забрану увођења нових монопола, потврдило је привредну зависност Србије од Аустроугарске.²² Иза привредне, стајала је политичка зависност. Док је трговачки уговор објављен у службеним новинама, Тајна конвенција из 1881. је остала тајна али не више само у закључаној каси Јована Ристића већ међу члановима Докићеве владе и њиховим блиским пријатељима. Тајна конвенција је била још на снази, када је Калноки, на интерпелацију чешких посланика у Парламенту, изјавио да је конвенција постојала али да више не важи. Његовом изјавом која није одговарала истини, привредна зависност Србије није могла бити умањена.²³ Зато је било неопходно да српска влада пронађе ново тржиште за своје пољопривредне производе а да истовремено не падне у нову економску или политичку зависност. Географска удаљеност Велике Британије и економска снага могле су то обезбедити. Да би овај циљ био постигнут, требало је продужити трговачки уговор са Великом Британијом, обезбедити пут извоза и увоза у Србију који не би ишао преко аустроугарске територије и пронаћи у острвском краљевству банкарске изворе свежег новца.

Није било већих проблема око склапања трговачког уговора. Обе владе биле су сагласне да уговор из 1890. најпре треба продужити и, потом, склопити нови на принципима најповлашћеније нације. Одредбе уговора су регулисале: потпуну слободу трговине и пловидбе, продаје, транспорта или складиштења робе, наплате дажбина, положаја поданика и њихове војне обавезе, жигова...

²¹ Фејн – Розберрију, 30. октобар 1893, Београд, PRO FO 105/100; Sidney Bradshaw Fay, *The Origins of the World War, I, Before Sarajevo: Underlying Causes of the War*, New York 1929, 116–117.

²² Фејн – Розберрију, 1. и 21. јули 1893, Београд, PRO FO 105/101.

²³ Никола С. Јовановић – Андри Николићу, 8/20. октобар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – III, И/11, Пов. бр. 1024; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 210–213; Р. Милошевић, *нав. дело*, 30, 35; Р. Милошевић, *исто*, 63–64; С. М. Протић, *нав. дело*, 141.

Уговор је склопљен иако, према *Стандарду*, српски извоз у Енглеску није досезао ни 10% увоза из Британије у Србију. Валидност је истицала 31. децембра 1903. године.²⁴

Међутим, обезбеђивање новог пута за промет робе у Србију и из ње било је компликованије. Једини, други пут била је железничка пруга од Солуна до Митровице. Али ту пругу је градила компанија барона Хирша те је она била под контролом аустријског капитала. Већим тарифама на тој релацији од тарифа које су важиле за релације од Трста или Ријеке до Београда, Аустроугарска је штитила своју монополистичку трговину са намером да је, преко своје, будуће разгранате железничке мреже, прошири на цео Балкан. Порта није желела да се сукобљава са Бечом због железничких тарифа. Оно на чему је могла радити британска влада било је побољшање услова за пристајање бродова у солунској луци и изградња складишта. У поређењу са лошим стањем у солунској луци у којој нису могли пристајати већи бродови, већ је роба морала бити претоваривана у мање бродове далеко од обале, питање железничких тарифа је изгледало занемариво. У низу разговора са српским министрима, представницима неких страних влада и енглеским пословним људима, Фејн је закључио да је изградња солунске луке нешто што треба одмах предузети. Када би лука у Солуну била прилагођена за пристајање великих бродова, ни велике железничке тарифе не би спречиле компаније да је користе. Да би то било постигнуто, била је потребна заједничка акција свих заинтересованих у Цариграду. То је значило притисак француске, руске, италијанске и британске дипломатије на Порту да уреди луку и складишта у њој. „Сваку акцију коју би у том правцу предузеле амбасаде у Цариграду, српска влада би енергично подржала.“²⁵

Са српске стране посебне наде су улагане у сарадњу са Лондоном. Прве мере нове владе обећавале су ред и мир, што је, за неколико година, могло донети значајне промене у земљи препуној природних богатстава. Од Британије се очекивала подршка на заједничку корист. Знајући „за јаку и нераздвојно-интимну везу између трговачке и политичке Енглеске“, генерални конзул Краљевине Србије у Лондону, Никола С. Јовановић је био уверен да је трговина између В. Британије и Србије „просто недостојна и индустријске снаге Велике Британије и агрикултурног богатства Србије“. Свакако у договору са Владом, Јовановић је министру трговине В. Британије Мандели (Antony G. Mundella) предложио да Велика Британија и Србија заједно дејствују код Порте, с тим што би прилагођавање солунске луке радила нека енглеска компанија. Најважније је било да Солун не падне у руке аустријског капитала и политичког утицаја. Зато је Јова-

²⁴ Фејн – Розберију, 18. јули 1893, Београд, PRO FO 105/101; А. Јовичић – А. Николићу, 27. јул/11. август и 5/17. август 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 777 и 806; *Трговински уговор са Великом Британијом*, 28. јуни/10. јули 1893, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – VI, Т/17, Пов. бр. 1471; *Treaty of Commerce between Great Britain and Serbia Signed at Belgrade, June 28/July 10, 1893*, PRO FO 260/64.

²⁵ Фејн – Розберију, 10. јули 1893, Београд, PRO FO 105/101.

новић завапио Мандели: „По нама, Србима, могу га, Господине, Грци слободно имати они су мали, па следствено, и безопасни. Али, ако Бога знате, не дајте га Аустријанцима. Не дајте га у вашем рођеном интересу, ако вас се наши не тичу. Аустрија је већ једна знатна трговачка сила. Она је већ једна велика јадранска сила. Пустите ју нека буде још и средоземна, па слободно кажите збогом и вашој трговини Ливана и вашој трговини Балкана“. У том случају Србија би остала економски вазал Аустроугарске јер „Србија је економни монопол Аустрије и трговачки домен Германије.“ Министар спољних послова Розбери је тврдио да се Британија двоструко интересује за Србију: политички и трговачки. Мандела је обећао да ће Британија, не у намери да успоставља монопол већ равноправност у трговини, пажљиво мотрити понашање Аустроугарске.²⁶

Најзад, намера Србије била је да изврши конверзију својих дугова у Енглеској. Србија, која је дуговала „лепу суму новаца својим политичким непријатељима – Аустријанцима и Немцима“, морала је тражити кредите под повољнијим финансијским и политичким условима. „Сваки Србин зна да Енглеска неће никада ни помишљати – à la Аустрија – на окупације и анексије српских земаља, или ти на угрожавање његове државне независности...“ Прерачунато у британску валуту Краљевина Србија је дуговала око шеснаест милиона фунти стерлинга са каматом између 5% и 6%. Намера владе у Београду била је да у Енглеској нађе повољније кредите са каматом од 4% или 4½%. Још на почетку свог мандата Докићева влада је истакла намеру да посебну пажњу посвети развијању народне економије, што је значило и више прихода од монопола и пореза. Приходи од монопола у Србији могли су бити гарант редовног исплаћивања доспелих обавеза, што је навело министра Манделу да обећа ангажовање банкарске куће Ротшилда.²⁷

Суђење либералима у Србији и енглеска јавност

Још у скупштинској адреси владару назначено је да кривци за кршења Устава и закона и злодела која су учињена од августа 1892. до априла 1893. морају бити кажњени. Свакако у намери да скрене пажњу са сопственог незаконитог доласка на власт, радикалска скупштинска већина је оштро напала претходну, либералску владу. Према закону, Скупштина је требало претходно да саслуша одбрану окривљених и извештај свог истражног одбора. Позивајући се на уставне одредбе оптужбу је подизала Скупштина. Оптужницу је саставио и заступао је, у име групе од 26 посланика, млади радикал и правник Миленко Веснић. Влада

²⁶ ? – Е. Греју, 2. јуни 1893, s. l., PRO FO 105/102; Никола С. Јовановић – Андри Николићу, 8/20. октобар и 24. октобар/7. новембар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – III, И/11 и И/6, Пов. бр. 1024 и 1281. (Подвлачења: Н. С. Јовановић)

²⁷ А. Јовичић – Розберију, 11/23. јуни 1893, Лондон, PRO FO 105/102; Н. С. Јовановић – А. Николићу, 26. октобар/7. новембар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – III, И/6, Пов. бр. 1281.

Јована Авакумовића и намесници су били оптужени за: одлагање и распуштање Скупштине, избегавање избора трећег намесника, одлагање подношења трговинских уговора са Аустроугарском и Немачком Скупштини, узурпирање права Државног савета да доноси решења о општинским жалбама, низ повреда изборног закона, бирачког права, закона о телеграфу, незакониту употребу војске приликом избора, повреду закона о судској независности, неуставно отварање Скупштине 31. марта (с. к.) итд. Укупно једанаест тачака оптужнице. Било је у оптужници основаних али и неоснованих оптужби. Оптужнице су читане и оптужени су се бранили у сали Народне скупштине пред народним посланицима и публиком, која је, из ложа, гласно коментарисала. У име оптужених говорили су сталожени Јован Авакумовић и темпераментни Стојан Рибарац, обојица адвокати, док је најупечатљивији говор у име радикала изговорио народни трибун, Ранко Тајсић. Оптужујући Намесништво и, истовремено, штитећи либералске министре Милутин Гарашанин се нашао у ситуацији да му буде забрањено оптужбом за напредњачка безакоња. Средином августа министри либералске владе су изјавили да више неће долазити у Скупштину да се бране јер је „цела оптужба противу њих узела карактер политичког гоњења, као резултат партијске мржње“. Британски посланик је пратио процес против либералских министара и извештавао о његовом току али без значајнијих коментара. Процес је наставаљен током друге половине децембра 1893. године у девет јавних састанака суда али без значајнијих одлука. Фејн је само приметио да се озбиљно прича о томе да ће краљ процес завршити амнестијом либералских министара.²⁸

Без обзира на основаност оптужби, процес против либералских министара остављао је у иностранству рђав утисак о унутрашњим приликама у Србији. Неки посланици страних држава саветовали су српској влади да не иде у крајности. Врло брзо коментари о суђењу у Београду појавили су се у европским, па и британским, новинама. *Тајмс* је добијао информације посредно: из Беча и из Софије. Али, извештаче су више интересовали стање у Србији и њен међународни положај, него сам ток процеса. Уз кратки коментар да је отворена истрага против либералских министара, *Тајмсов* коментатор је запазио да „домаће прилике у Србији које се никада нису одликовале поретком, сада се претстављају као необично жалосне“. То је доказивао подацима о политичким убиствима, разбојништвима и паљевинама тврдећи да је већина злодела у последња четири месеца почињена из политичких разлога. Убрзо је *Тајмс* – можда из пера другог дописника – објавио чланак којим је стање у Србији хваљено. Међу члановима суда који су жребом изабрани за суђење оптуженим либералима било је, пише

²⁸ Фејн – Розбернију, 17. и 18. јули, 1, 13, 19. и 21. август, 12. септембар и 17. децембар 1893, PRO FO 105/100; А. Јовичић – А. Николићу, 5/17. август 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 806; Ж. Живановић, *нав. дело*, 228–234, 237–238; С. Јовановић, *нав. дело*, 228–238; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 337–372; Р. Милошевић, *нав. дело*, 48, 50, 56–131. Детаљно о злоделима власти током Владе Јована Авакумовића и процесу против чланова његове владе у: В. Ст. Маријан, *Повратак грофа*, 77–108, 131–163, 404–412.

Тајмс, и радикала и либерала. Већина чланова овог суда била је против оптужбе па се могло десити да се процес заврши ослобађањем оптужених. Веровало се да ће краљ оптужене помиловати и ако буду осуђени, али је тешкоће стварало либералско непризнавање законитости Скупштине и краљевог пунолетства. Ипак, Скупштина је успела да донесе неколико закона, краљ Александар се спремао да посети источну Србију а у земљи је владао мир јер се приближавала жетва. Али, очекивао се читав низ процеса пред локалним судовима против чиновника који су службовали под бившом владом. Забележено је и да је министар финансија изјавио да ће држава банкротирати уколико не постигне неки нови финансијски аранжман.²⁹

БРИТАНСКИ ИНТЕРЕСИ И СРПСКО-АУСТРОУГАРСКЕ ТЕНЗИЈЕ 1893.

Сталну пажњу британских посланика и Форни офиса привлачили су односи Аустроугарске и Србије. Када се учинило да обећање Докићеве владе да ће Србија, посвећујући сву пажњу унутрашњој политици, бар привремено, одустати од Босне, када је обновљен српско-аустроугарски трговински уговор и када је, после Докићевог одласка у Опатију, постало јасно да ће нови председник Владе бити генерал Сава Грујић те да ће све то довести односе велике монархије и мале краљевине у мирне воде, дошло је до новог, прилично оштрог затезања односа. У намери да спречи злоупотребе које су настајале наплаћивањем царине према тежини робе, српска влада је увела *обрт* – порез на промет према вредности робе. То је била такса на све увезене производе из држава које су имале склопљен трговински уговор са Србијом, што је изазвало низ негативних коментара у европској штампи. Аустроугарски посланик је протестовао код српске владе. Накнадна објашњења српске владе да се новоуведена такса односи на производе који нису из земаља са којима је склопљен уговор, да увођење обрта не значи дуплирање царинских дажбина и да су дата посебна објашњења царинарницама да се користи само једна врста опорезивања нису била довољно убедљива за Балхаусплац.³⁰

Бројеви које је навео Фејн одражавали су суштину сукоба. Вредност трговине Велике Британије, као главног аустроугарског конкурента, са Србијом у оба смера износила је укупно једва једну четвртину милиона стерлинга, а вредност укупног трговинског промета између Аустроугарске и Србије износила је чак три милиона стерлинга. Упркос већим трошковима транспорта, британски квалитетни индустријски производи су могли конкурисати аустријским индус-

²⁹ А. Јовичић – А. Николићу, 31. јул/12. јун, 5/17. август и 10/22. септембар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 787, 806 и 831.

³⁰ А. Јовичић – Форин офису, 27. октобра/8. новембар 1893, Лондон, PRO FO 105/102; А. Столић, *нав. дело*, 157–158; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 244–245.

тријским производима слабијег квалитета да није постојала могућност манипулесања робним декларацијама. То су здушно користили аустријски извозници и српски увозници па је српска влада морала предузети некакве мере. Протест који је аустроугарски посланик уручио српском министру финансија није садржавао никакву претњу. Али то није био случај са аустријским и, посебно, угарским новинама које су биле препуне оштрих, претећих речи. Испуњавање таквих претњи могло је знатно угрозити Србију јер је имала мале залихе злата и, да би испунила своје финансијске обавезе према иностраним кредиторима, морала је продати пољопривредне производе у Аустроугарској. Затварање северних граница за Србију могло је бити катастрофално. Андра Николић је био разочаран чињеницом да су се неправедни новински напади на Србију, којима је лажно обавештавана европска јавност да је Србија несолвентна и у потпуној унутрашњој конфузији, појавили и у британској штампи. Патетично је тврдио да би Србија „пре потпуно искрварила него што би, и у најмањој мери, одрекла исплату својих обавеза“. Али, опасније је било то што је Србија, „ова, иначе безначајна држава“, сталним противљењем Аустроугарској могла изазвати европске поремећаје. Имајући све ово у виду, Фејн је саветовао Грујићу да Србија не одбацује захтеве Аустроугарске да се стриктно поштују уговорне обавезе. Истовремено, наговестио је потребу да се приступи стварању новог аранжмана који би омогућио британској роби царињење по другом систему а не *ad valorem*.³¹ Постојао је у аустроугарско-српском сукобу британски интерес. Свако захваљување односа суседа отварало је врата британској трговини. Британско министарство трговине је тражило податке о ефекту наплате обрта на трговину са намером да их, заједно са статистичким подацима о трговини Србије, објави у Трговачке коморе (Board of Trade Journal). На овај захтев Алекса Јовичић је приметио: „Видећи да се овд. влада жели да користи нашим спором са Аустроугарском у овом питању зар по оној изреци: где се двоје препиру, ту се трећи вајди.“³²

Колико је ситуација била озбиљна, видело се и по интервјуу који је један бечки „државник европске репутације“ дао *Дејли телеграфу*. У чланку Европска ситуација овај „признати дипломата“ посебно се задржао на анализирању стања у Србији и рекао да се „мутни облаци који прете нарушењу мира, не прикупљају на Западу, него на Истоку Европе, и то баш изриком у Србији“, која је димњак „кроз који милијарде варница непрестано искачу, а свака од њих у стању је да претвори Европу у пламен данас или сутра“. Мада је његова влада упозорила Београд да је стрпљење при крају, у Србији се и даље ширила пропаганда за национално уједињење, српски официри су јавно износили аспирације које задиру у аустријске интересе и уместо да буду кажњени, они су одликовани, а бегунци из Босне, срдечно дочекивани и материјално потпомагана, у Београду јавно по-

³¹ Фејн – Розбернију, 11. и 26. новембар 1893, Београд, PRO FO 105/100; А. Мале, *нав. дело*, 195.

³² Board of Trade (Commercial Department) – Her Secretary of State, FO, 22. новембар 1893, Лондон, PRO FO 105/102; А. Јовичић – А. Николићу, 19. новембар/1. децембар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 1151.

живају Србију да анектира Босну, Херцеговину и Македонију. Интересантно је решење које је предложио анонимни дипломата: требало би да се Велика Британија придружи Тројном савезу и да заједно са њим изда саопштење којим би објавили намеру да локализују и угуше сваку побуну на истоку и казне сваку државу која би то изазвала или дозволила. Тако би Европи био осигуран мир.³³ Овај јавни позив Великој Британији да се придружи Тројном савезу, свакако, није био упозорење Србији већ покушај да Тројни савез обезбеди одлучујућу превагу над француско-руским приближавањем, које је почетком 1894. године крунисано савезом. Из поменутог интервјуа назирала се жеља за повратком на лето 1890, када су англо-немачки односи били на врхунцу или кад је Британија, склопивши уговор са Италијом, у извесном смислу, пришла Тројном савезу. Почетком деведесетих највећи руски непријатељ била је Британија, а јула 1893. због сијамске кризе, умало није дошло до британско-француског рата. Пензионисани британски амбасадор у Бечу је назвао Аустроугарску природним савезником, а немачки канцелар Каприви (Caprivi) се надао да ће се Тројни савез Британијом проширити у четворни.³⁴

На овако запаљив речник Алекса Јовичић је одмах реаговао молбом извесном Николасу Белфилду Дениелу, доктору философије и дугогодишњем службенику у британским колонијама, да напише чланак према подацима које му је Јовичић предочио. Међутим, ниједне новине нису хтеле објавити овај чланак уз образложење: „не можемо да примимо јер се допис не слаже с правцем наше политике!“ Најзад, уз помоћ утицајних пријатеља, знатно скраћени чланак је објављен у *Тајмсу*. Дениел је тврдио да је аустријски страх од панславизма неоснован и да царинске мере нису усмерене против аустријске робе. Међутим, Србија је била забринута због вести да ће православна црква из Босне и Херцеговине, уместо Цариградској патријаршији, бити подређена црквеним властима у Карловцу у Угарској. „Србија не може потпуно да опрости или заборави да су њене сестринске области стављене под аустријску управу“, подсећао је Дениел. Али ако се тај положај не би мењао и ако сама Србија не би била угрожена, онда би се она искрено придржавала мирољубиве политике.³⁵ У запаљивој европској јавности Дениелов кратки чланак сигурно није могао надјачати утисак интервјуа аустријског дипломате. Ако није постигнут циљ да се Британија приближи Тројном савезу, свакако је успела намера да се британској јавности укаже на потенцијалног кривца за сукобе великих сила.

Председник Владе Лазар Докић је био тешко болестан и његов одлазак за Опатију, ради операције плућа и евентуалног опоравка, био је неопходан. Само што је стигао у Опатију, Докић је, 23. новембра/5. децембра 1893. године, послао

³³ А. Јовичић – А. Николићу, 28. октобар/10. новембар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 1090. Уп: С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 244–245.

³⁴ А. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, 306–323; S. B. Fay, *нав. дело*, 105–118.

³⁵ В. нап. 32.

своју оставку. Разлог је било његово тешко здравствено стање. Али постојао је и политички мотив који он, као савестан политичар свестан свога стања, више није могао да носи: то је био поменути сукоб са Аустроугарском око трговине. Управо на овом питању у Влади се створила неслога: док су А. Николић и већина министара, уз краљеву подршку, инсистирали на уступцима аустријским захтевима који су се односили на порез (*обрт*), министар финансија Михаило Вујић је, уз подршку радикалског клуба, инсистирао на опорезивању према листи роба коју је сâм саставио. С обзиром на ровиту политичку ситуацију Влада није смела дуго остати без председника. Већ се раније калкулисало да би то могао бити генерал Сава Грујић. У спољнополитичком смислу именовање Саве Грујића за председника Владе представљало је варијанту која би задовољила Беч. Грујић је, за бечку владу, био једини подесан кандидат. Међутим, иако је био изузетан министар војске, он није био ни добар говорник, ни парламентарни вођа, нити је имао утицаја на снажну радикалну партију. Он је сâм себе сматрао за најприхватљивију личност како за умерене политичаре тако и за аустријску владу. Њиме је био задовољан и краљ Александар. Беч је пак упозоравао да би, и онако лоши, српско-аустроугарски односи ушли у ризичну фазу ако би за председника Владе био именован посланик Србије у Петрограду, вођа *екстремних радикала*, Никола Пашић. Али, њега су хтели радикали. У Лондону нису коментарисани кандидати за српског председника Владе. Мада је јавност у Србији имала утисак да је краљ Александар послушни ђак свога васпитача, *Тајмс* је приметио да млади краљ, у значајним питањима, није слушао савете ни свог омиљеног васпитача Докића па је било мало вероватно да ће послушати било ког другог министра. Пашић је једино био у предности зато што је иза њега стајала Радикална странка. Нову владу саставио је генерал Сава Грујић задржавши за себе места министра војске и спољних послова. Из Владе је изашао умерени радикал Андра Николић, али је, на захтеве радикала, у њој остао велики противник Аустроугарске Михаило Вујић. Једино је Миленко Веснић, нови министар просвете и црквених дела, био нова личност у Влади. Састав ове владе одражавао је компромис краља и радикалског клуба.³⁶

Тајмс, *Стандард* и *Дејли њуз* су објавили да је именована нова влада и одмах је, држећи се *аустријског гледишта*, окарактерисали као пролазну. Јер, упркос томе што је председник Владе Грујић био умерени радикал који је уважаван и у политичким и у дипломатским круговима, основни узрочник раздора између Србије и Аустроугарске, министар финансија Михаило Вујић, остао је у Влади.³⁷ Грујић је одмах предузео мере да поправи односе са Аустроугарском. У Беч је упућен врсни и искусни преговарач Милован Миловановић. Његов задатак је

³⁶ А. Јовичић – А. Николићу, 30. септембар/12. октобар, 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 990; Фејн – Розберију, 13. октобар и 8. децембар 1893, Београд, ПРО ФО 105/100; Ж. Живановић, *нав. дело*, 236; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 247.

³⁷ А. Јовичић – С. Грујићу, 25. новембар/9. децембар 1893, Лондон, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – II, И/6, Пов. бр. 1160.

био да прихвати аустроугарски захтев да се царињење врши само на основу декларације трговаца а не на основу листе роба које би имали наплатиоци таксе. Требало је да Миловановић такву листу састави са представницима бечке владе. Циљ је био да убирање пореза не иде на штету српских прихода и да трговци, истовремено, буду сигурни да *експертизе* на граници неће ићи на њихову штету. О резултатима преговора Грујић је, у поверењу, обавештавао Фејна.³⁸

После других преговора пуних неизвесности, дошло је до споразума између српске и аустроугарске владе. С обзиром на интересе британске трговине на Балкану, садржина овог договора је била важна за Форин офис. Договорено је да листа производа који подлежу посебном царињењу и коју је саставио српски министар финансија Вујић буде повучена. Производи ће се царинити на основу постојећег трговинског уговора, што је значило према цени означеној на документу издатом у месту производње или извоза. Српски царинници ће периодично добијати од аустроугарске владе листу производа са ценама. Евентуална провера сумњивих пошиљки захтевала је компликовану процедуру и дозволу Министарства финансија. Договор је представљао потпуно удовољавање захтеву Беча да се стриктно поштују одредбе билатералног трговинског уговора. Мада су тиме права српске царине била ограничена а њени приходи зависили од поштења трговаца, Фејн је нашао да „задовољавајући договор око овог опасног питања са Аустријом“ заслужује честитања. Чинило се, чак, да је млади краљ својим инсистирањем доста допринео да се испуне *праведни захтеви* Аустроугарске. Тако је избегнута опасност да аустроугарско тржиште буде затворено за српске производе, што би као неизбежну последицу имало банкротство Србије. Међутим, многи радикали су, инсистирајући на одбијању захтева Беча, управо хтели компликовање односа са северним суседом. Знали су да би Србија тако дошла у веома тешку ситуацију, али и добила изговор за престанак плаћања дуга иностраним кредиторима и прилику да сву одговорност пребаци на аустроугарску владу. Такав корак би, закључио је Фејн „поред тога што би заувек уништио кредибилитет Србије, имао, по њу, најозбиљније политичке последице“.³⁹

Пратећи развој српско-аустроугарских односа Фејн није занемарио ни руске упливе у Србији. Из краљевог обраћања Скупштини престоном беседом средином новембра 1893, Фејн је издвојио део који је говорио о руско-српском уговору о трговини и пловидби. Препоручујући Скупштини да прихвати овај уговор, краљ Александар јој је скренуо пажњу да уговорне одредбе учвршћују пријатељске везе са моћним словенским царством и отварају велике економске могућности Србији. Сазнавши за детаље из склопљеног уговора из прве руке, од руског представника Тимирјашева, Фејн је закључио да уговор нема посебно трговачког значаја. Јер, по садржини није се много разликовао од британско-српског трговачког уговора. Годишња вредност трговачке размене

³⁸ Фејн – Розберију, 12. децембар 1893, Београд, PRO FO 105/100; А. Столић, *нав. дело*, 158.

³⁹ Фејн – Розберију, 12. јануара 1894, Београд, PRO FO 105/104.

између Србије и Русије није прелазила педесет хиљада фунти, док је вредност српско-аустроугарске трговине износила три милиона стерлинга. Руски трговачки паробродни нису могли бити конкурент аустроугарској флоти. Упркос томе, аустријске и угарске новине које су одмах жестоко нападе краљев говор, тумачиле су краљеве речи као отворено изазивање Аустроугарске и давање предности Русији. Свакако имајући у виду невоље које је изазвало увођење *обрта* у односима са Аустроугарском, краљ Александар је, у својој беседи, подвукао да Србија има пријатељске и коректне односе са свим страним државама. Ово се више није уклапало у недавне спољнополитичке ставове краља Александра, који је, путујући по Србији током августа и септембра 1893, држао националистичке говоре у којима није крио планове Србије у вези са Босном и Херцеговином.⁴⁰ Одмах је лондонска јавност обавештена о овој спољнополитичкој димензији беседе краља Александра. Док је *Тајмс* био умерен, *Стандард* дописник из Беча је скренуо пажњу читалаштву да су српско-руски трговачки односи незнатни а српско-аустроугарски огромни. Упркос томе, Србија омета аустријске трговце. *Дејли телеграф* је известио из Беча да је аустроугарско министарство спољних послова упутило оштру опомену Београду припретивши му да ће узвратити истом мером.⁴¹

КРАЉЕВ РАЗЛАЗ СА РАДИКАЛИМА И СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ОПАСНОСТИ

После састанка са оцем, екс краљем Миланом, у Опатији септембра 1893. године, краљ Александар је потпуно променио своје политичке ставове. Радикали су изгубили његово поверење. Краљ Александар је ставио до знања Бечу да се не слаже са ставовима радикалске владе. Штавише, у стилу свога оца, он је послао свог рођака Милана Богичевића у Беч да би тамо истакао да краљ осуђује радикалско понашање према Аустроугарској. Истовремено, у унутрашњој политици краљ Александар се удаљава од радикала. Поред актуелне владе, он се све чешће саветује са Светомиром Николајевићем, Вукашином Петровићем и Милутином Гарашанином. Краљева намера била је да после новембарског, редовног сазива Скупштине састави нову неутралну владу у којој би, уз помоћ либерала и напредњака, сузбио свемоћ радикала. При томе, настојао је да обезбеди помоћ Беча. Али Калноки није желео да се меша у унутрашњу политику Србије да би слободно могао да напада руско мешање у бугарске прилике.⁴² Док су либера-

⁴⁰ Фејн – Розберију, 20. новембар 1893, PRO FO 105/100; С. Јовановић, *нав. дело*, 242–243. Окренути унутрашњој политици, Ж. Живановић и Р. Милошевић уопште не помињу ове делове престоно беседе. (Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 1, 235; Р. Милошевић, *нав. дело*, 141–142; В. Ст. Маријан, *Повратак грофа*, 359–373)

⁴¹ А. Јовичић – А. Николићу, Лондон 9/21. новембар 1893, АС, МИД, ПО, 1893, Ф – Ц, И/6, Пов. бр. 1128.

⁴² С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 242–246; Р. Милошевић, *нав. дело*, 138–140.

ли били спремни да прихвате учествовање у неутралној влади, надајући се да ће тако заслужити аболуцију за оптужене бивше министре, напредњаци су се устезали да прихвате учешће у ујдурми којом је, по свој прилици, руководио екскраљ Милан.⁴³

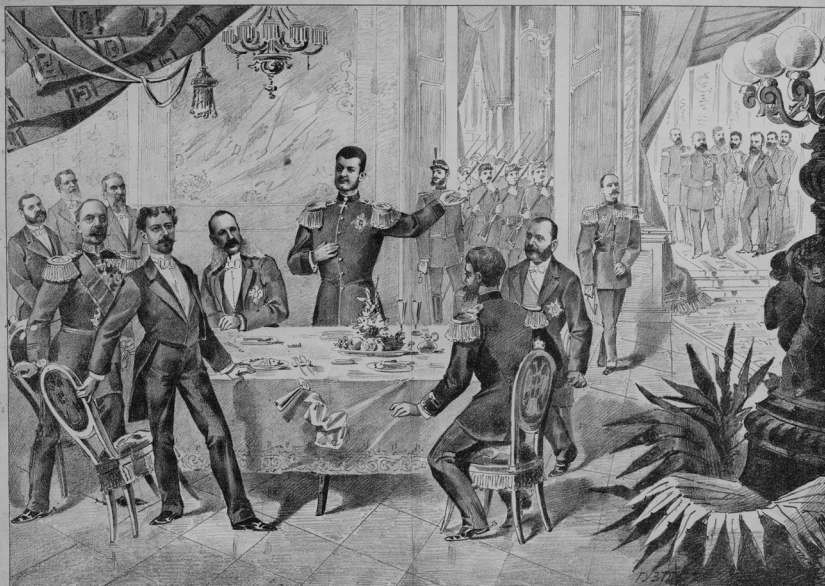
Међународни положај Србије на самом крају 1893. године није био повољан. Председник Владе није могао да спречи екстремне радикале да у Скупштини донесу закон о наоружавању сељака. Чинило се да је велика свађа између краља и радикалске владе избила на мање значајним питањима: измене пореског закона и питање права премештања чиновника. Докићевом смрћу млади краљ је остао без саветника и пријатеља. Односи са Аустроугарском су и даље били лоши. Притиснут свим тим невољама краљ Александар се поверио Фејну: можда ће ускоро бити принуђен да суспендује Устав и изврши његову ревизију. „У садашњем систему Србија је потпуно у милости неких и насилничких сељака који нису компромитовали само унутрашње интересе у Србији већ и њене међународне односе“.⁴⁴ Ни вести из Лондона нису обећавале. Финансијски проблеми Србије нису могли бити тајна ни за европске банкарне ни за европске новине. Бројеви из завршног рачуна нису могли да потврде оптимизам који је краљ исказао у престоној беседи. Да би колико-толико ублажио лош утисак, Пашић је написао писмо *Стандарду* са намером да објасни стање српских финансија и железнице. Иако је сумњао да ово писмо може да измени „неповољно држање већине енглеске штампе“ према Србији, бивши министар финансија Чедомиљ Мијатовић, који је боравио у Енглеској, веровао је да српски политичари морају чинити што им је дужност. Велика Британија и Русија су се све више удаљавале. Истовремено, „наши тамо на завичају сваким даном све демонстративније се обележавају као руске присталице и савезници“, док Бугари раде супротно па је онда било разумљиво зашто су британске симпатије биле на страни Бугара. Верујући да су „већ коначно коцке у великој политици бачене“, Мијатовић је проценио да се Србија везала за Русију а да руско-француски савез од рата са Тројним савезом дели „само неколико месеци“. У случају победе Тројног савеза, размишљао је даље Мијатовић, Бугарска добија „не само Македонију него и све српске земље до Мораве“. У случају победе руско-француског савеза, „добићемо Босну али под условима, који ће српску краљевину увести у прву фазу процеса преображавања у руску провинцију“.⁴⁵

⁴³ Наталија – Гргуру Гики, Париз 14/26, децембар 1893, у: *Писма Наталије Обреновић*, приредила Ивана Хаџи Поповић, Београд 1996, 77; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 246–247; Ј. Авакумовић, *нав. дело*, 362–369.

⁴⁴ Фејн – Форин офису, 17. децембар 1893, Београд, PRO FO 105/100; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 248–249.

⁴⁵ Ч. Мијатовић – Николи (Пашићу), 14/26. новембар 1893, Вентнор, Архив САНУ, Заоставштина Николе Пашића, 11821.

ЗНАЧАЈНА ВЕЧЕРА У ДВОРУ 1. АПРИЛА 1893. ГОД.

КРАЉ АЛЕКСАНДАР: Господе! Устаја је у последње време тако јако угрозен, грађанска права Мојих драгих Срба доведена су у таку опасност, устајим и ја Народнаг Представништва тако је јако понижена, да Ја не могу оклевати да изутиш да ово несрећно стање и даље траје. Од данашњег дана Ја уишам Краљевску власт у своје руке. Од данашњег дана устаја у своју потпуну силу и владаост.

Значајна вечера у Двору, 1. април 1893. године
Историјски музеј Србије, Београд

ТРЕЋА ГЛАВА

**НЕУТРАЛНЕ ВЛАДЕ СРБИЈЕ
У БРИТАНСКИМ КОМЕНТАРИМА
(1894–1895)**

„Ако Србија хоће да постане добро уређена земља уместо да је демагози цепају на парчиће, садашњи устав мора, пре или касније, бити прерађен и што пре ово буде урађено то ће бити боље за земљу. Од многих тешких повреда које је краљ Милан нанео Србији, наметање демократског устава 1889. је, можда, била највећа. То је био његов опроштајни поклон народу пред абдикацију и можда се већ тада могло претпоставити да је он, у свом макијавелистичком мозгу, могао предвидети да ће бити немогуће владати земљом са уставом који је давао опште право гласа неуком и раздражљивом народу тако да ће му то, пре или касније, пружити изговор да се враћа у Србију да би помогао сину.“*

ПОВРАТАК ЕКСКРАЉА И ПРОМЕНА ВЛАДЕ У СРБИЈИ

После састанка са оцем у Опатији, краљ Александар је спроводио туђе идеје прихвативши их као своје. Без довољно искуства, такта и способности није умео да спроведе савете а још мање да започете политичке комбинације доведе до краја. Неспособан да се извуче из политичке кризе коју је створио сопственим сплеткама, несигуран „у људе којима се служи у тој малој прилично опасној игри коју игра“, краљ је позвао свога оца да се врати у Србију.¹ Када је краљ Александар, око поноћи 8/9. јануара (с. к.) 1894, обавестио председника Владе Саву Грујића и министра унутрашњих дела Светозара Милосављевића да је екскраљ Милан на путу ка Београду и када је, као 1. априла 1893, заобилазећи војног министра, издао наредбе војсци и, заобилазећи министра унутрашњих дела и управника вароши Београда, наредио распоређивање жандарма за дочек краља-оца, генерал Грујић је поднео оставку своје владе. Грујић је сматрао да повратак екскраља Милана у Србију може бити фаталан и за Србију и за трон краља Александра. Бивши краљ није налазио ништа лоше у томе што је порекао задату реч. Још фебруара 1892. године (с. к.), када је озакоњено његово одрицање од српског држављанства, он је изјавио: „Кад ми буде требало ја ћу просто прећи преко тога и доћи у Србију. (...) То су политичке ствари, где часна реч нема онај

* Е. Фејн – Розберију, 27. фебуар 1894, Београд, PRO FO 105/104.

¹ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 253; А. Мале, *нав. дело*, 184, 190–192, 194–195, 206.

строги смисао. Кад буду захтевали пол.[итички] интереси и интереси династије и мог сина, ја ћу ипак доћи у Србију.“²

Дипломатски кор је на необичан начин сазнао за разлоге краљевог новог кршења закона. Краљ Александар је позвао немачког посланика барона Векер-Готера (Waeker-Gotter) и обавезао га да својим колегама – пре свега, онима из Аустроугарске, Турске и Русије – пренесе вест да ће се тога дана поподне екс краљ Милан вратити у Србију. Краљ је признао да је остао без пријатеља и да је суочен са тешкоћама које не може решити. Зато је позвао оца да му помогне својим великим искуством. Том приликом Векер-Готер је сазнао да је Радикална странка третирала краља као да он зависи од њене добре воље и да може бити збачен ако се супротстави њиховим мерама, чак и ако су оне штетне по државу. У унутрашњости, жалио се даље краљ, владао је терор радикалских *монтањара*, који су, упркос народним жалбама, спроводили своју самовољу. Краљ им је замерао и што су отворено показивали наклоњеност Русији. Аверзију према Аустроугарској исказивали су кршећи добросуседске обичаје и уговорне обавезе. Плашећи се да не наљуте гласаче, радикали су им дозвољавали да не плаћају порез, што је угрожавало функционисање државе и отплаћивање иностраних кредита. Пошто је, тврдио је даље краљ, до тада предузео све да влада уставно, није имао намере да се тога одрекне па је смерао да затражи од Владе да му пружи одређене гаранције да више неће толерисати незакоње. У случају да Грујић то одбије, намеравао је да састави Владу од либерала и напредњака. При томе, краљ је био уверен да се може ослонити на војску и да су му сви виши официри потпуно одани. Фејн је приметио да је овакав став војске природан зато што је радикалска влада предлагала замену регуларне војске сељачком милицијом. Дипломатски кор се узнемирио. Француске дипломате су веровале да иза новог удара стоји Беч. Неки су сматрали да је природно да се краљ, после Докићеве смрти, обрати своје оцу за помоћ. Векер-Готер се ограничио да опомене краља да не би требало скретати на пут с кога нема сигурног повратка. Аустроугарски посланик Фон Темел није хтео ни да износи своје мишљење а камоли да даје савете, али је приватно саопштио Фејну да не види разлог зашто би се погоршала ситуација у Србији ако се бивши краљ враћа. Јер, стање у Србији је, наводно, било толико лоше да горе не може бити. Србији је била потребна власт са ауторитетом.³ Као да се плашио да пореди своје са мишљењем Фон Темела, који је важио за једног од најбољих познавалаца унутрашњих прилика у Србији, Фејн се није одважио чак ни да коментарише новонасталу ситуацију.

„Лудост је почињена.“ Екс краљ Милан је дошао у Београд, где га је, на станици, сачекао син. Опет на ноћној седници и опет са радикалским првацима

² Фејн – Розберју, 25. јануар 1894, Београд, PRO FO 105/104; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 120, 241–243; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 249, 253–255; Илија А. Пржић, Прва влада Ђорђа С. Симића, *Српски књижевни гласник*, Нова серија књ. XIII, бр. 1 (1. септембар 1924) 56; С. Рајић, *А. Обреновић*, 100–103.

³ Фејн – Розберју, 21. и 23. јануар 1894, Београд, PRO FO 105/104; А. Мале, *нав. дело*, 229.

Грујићем, Милосављевићем, Катићем и Вуковићем и неколицином радикалских посланика, екс краљ је покушао да размотри ситуацију и постигне договор. Међу осамнаест захтева које је поставио радикалима били су: да министри не раде по диктату радикалног Главног одбора већ у договору са краљем; да обликовање спољне политике не буде посао посланичког клуба Радикалне странке већ краља, председника Владе и министра спољних послова; да именовање министра војске буде искључиво право краља; да се закон којим је екс краљу забрањено да долази у Србију сматра неважећим јер се млади краљ прогласио пунолетним и, најзад, да се испослује прекид суђења либералским министрима. Радикали су одбили два услова: да буду ослобођени оптужени либерали и да буде повучен закон о прогонству краљевих родитеља. Тада је екс краљ потражио погодне личности за нову владу међу напредњацима и либералима. Разочарали су га напредњаци, који нису хтели да се упуштају у неизвесности формирања коалиционе владе. Већ следеће ноћи „Господин Отац Краљев“, како су га радикали заједљиво називали, почео је преговоре са Јованом Авакумовићем и Стојаном Рибарцем, иако су они још увек били под оптужбом за кршење закона о министарској одговорности. Ни овога пута договор није постигнут: бивши краљ није трпео да Главни одбор Радикалне странке управља Владином политиком, па то није хтео дозволити ни либералима. Уосталом, либерали нису имали ниједног посланика у Скупштини, њихов углед је, после 1. априла, био знатно опао, нити је било згодно формирати Владу од личности које су биле под оптужбом за кршење Устава. Зато су предложили екс краљу да образује „једно прелазно министарство од 24 сата“ које би либералске министре ослободило кривичног гоњења па, потом, дало оставку. Нову владу формирали би Авакумовић и Рибарац.⁴

После неколико неуспелих покушаја, оформљена је Влада на чијем челу се, невољно, нашао Ђорђе С. Симић. „Преклињања двојице ојађених краљева насупрот одбијању свих паметних људи нагнала су Симића, једног ваљаног човека, да се жртвује.“ Дипломата од каријере али неспретан на домаћој политичкој сцени, Симић је прихватио место председника Владе иако је, после посланичких места у Софији, Петрограду и Бечу, чезнуо да се врати у дипломатију. Поред места председника Владе и министра иностраних послова, он је, такође нерадо, прихватио да привремено води и Министарство финансија. Симићева влада није била влада „уједињених династијских странака какву је желео Краљ Милан“, већ неутрална влада у којој је већина, иако први пут на министарским положајима, стручно била веома спремна за послове који су је очекивали. Макар и таква, ова влада није остављала утисак да ће трајати. Није имала никакву подршку у земљи па је била препуштана на милост и немилост либералима и напредњацима да је, евентуално, заштите од радикала. Либерали и напредњаци су били задовољни новом владом која је означила крај радикалском режиму. Радикали су жесто-

⁴ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 243–244; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 362–369; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 255–258; С. Новаковић, *нав. дело*, 83–87; С. Рајић, *нав. дело*, 103–104.

ко критиковали Симићев кабинет користећи, истовремено, сваку прилику да критикују екскраља Милана због повратка у Србију. Преко оца, који је оптуживан да намерава да укине Устав из 1888. године и да поврати аустријски утицај у Србији, нападан је и син – краљ Александар.⁵ Током ових напетих догађаја у Србији и аустроугарски и руски посланик су имали директиве да се строго држе по страни. Као да је постојао прећутни договор између Петрограда и Беча да се односе према Србији по принципу “hands off”. Петроград је, истина невољно, одустао од пружања подршке радикалима приликом сукоба са Бечом. Да не би дошле у међусобни сукоб, ни Русија ни Аустроугарска нису биле заинтересоване за унутрашње прилике у Србији. Њихов циљ је био дефинисање међусобних односа тако што би Србија била у аустријској утицајној сфери а Бугарска у руској. Председник Владе Симић је био задовољан аустроугарским немешањем у унутрашње послове Србије, али жалио се на руску владу, на коју је, вероватно, утицао посланик Пашић. Показало се да Русија није спремна да призна нову владу због кршења Закона о забрани повратка екскраља у земљу, а да је Беч похвалио Симићево жртвовање за спас земље. Српски посланик у Петрограду Пашић јесте утицао на руску владу и цара да не прихвате долазак Симића у Петроград ради објашњења ситуације у Србији. Руски услов је био да бивши краљ поштује договор и да оде из Србије.⁶

И сâм Симић је сматрао да се жртвује. Јер, по њему, краљ је био на измаку снага и биле су му преостале само две могућности: или да власт потпуно препусти радикалима, да се „сведе на радикалског отправника послова“ и да се повуче у миран живот или да прокламацијом суспендује Устав и преузме власт. Фејн је и у једној и у другој могућности видео зло. Прва је подразумевала Пашића на челу Србије, што би, пре или касније, довело до конфликта са Аустроугарском. Друга могућност би одвела у анархију јер је било мало вероватно да би војска од, наводно, свега 10.000 људи под краљевом командом могла да натера сељаке да плаћају порез. Они би, сигурно, вођени радикалима, пружили отпор, што би довело до анархије. Зато је формирање Симићеве владе *без боје* било спас за краља јер се веровало да странке не би рушиле такву, нестраначку владу. Жртвујући удобно посланичко место у Бечу, Симић је веровао да ће величина његове жртве једнога дана бити схваћена. Под опасношћу подразумевао је екскраља Милана и могућност да он уведе војну диктатуру.⁷ Симић се обратио Скупштини најпомирљивијим речима указујући да су чланови његове владе политички не-

⁵ Фејн – Розберију, 21, 24. и 25. јануар 1894, Београд, PRO FO 105/104; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 249; И. А. Пржић, *нав. дело*, 125–126; А. Мале, *нав. дело*, 233; А. Столић, *нав. дело*, 163–164; С. Рајић, *нав. дело*, 109–112.

⁶ Фејн – Розберију, 25. јануар и 13. фебруар 1894, Београд, PRO FO 105/104; И. А. Пржић, *нав. дело*, 127–129; А. Столић, *нав. дело*, 165–167; Н. С. Киняпина, *Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века /1878–1898/*, Москва 1994, 112.

⁷ Фејн – Розберију, 27. јануар 1894, Београд, PRO FO 105/104; А. Мале, *нав. дело*, 231–232. Симићев страх није био безразложан јер је екскраљ Милан, када је, критичне ноћи,

зависни и очекују „потпору свију патриота, без обзира на партије“. Али, радикалска већина у Скупштини није имала разумевања за Симићеву помирљивост. Радикали су, и у Скупштини и кроз штампу (*Одјек*), напали његову владу као непарламентарну. Непријатну ситуацију у Скупштини Симић и његове колеге у Влади решили су напуштањем скупштинске седнице. Фејн је, ипак, похвалио енергичан Симићев потез одлагања заседања Скупштине за новембар и закључио да стање у Србији веома зависи од Симићеве снаге да контролише агитацију незадовољних радикала по унутрашњости и његове способности да окупи све људе умерених ставова.⁸

Чим је добио упутства из Београда, А. Јовичић је пожурио да обавести лорда Розберија и сер Томаса Сандерсона о промени владе у Србији. Нагласио је да Влада не припада ниједној политичкој партији и да ће одржавати коректне односе са свим страним државама.⁹ На прве вести о повратку екс краља у Србију и новој политичкој кризи у Србији, новине у Енглеској су почеле да износе разне спекулације. Најспектакуларније биле су оне које су тврдиле да су убијени и краљ и његов отац (*Глоб*, *Сент Џејмс газета*, *Ехо*). Потом су објављиване вести да је у Србији промењена не само Влада већ и династија те да је кандидат за престо Арсен Карађорђевић, да ће, по суспензији Устава, бити образован војни кабинет, да ће, потом, избити револуција те да ће краљ морати извесно време да се склони из земље остављајући оца за регента, да ће бити образовано коалиционо министарство напредњака и либерала те да ће њен председник бити или Ђ. Симић, или С. Николајевић, или Н. Пашић... Само су *Тајмс* и *Стандард* објавили уводне чланке у којима су, прилично верно, описали ток догађаја у Београду. *Тајмсов* коментатор је приказао однос странака према народу са позиције плаћања пореза и дошао до закључка да Србија може да изабере један од два пута. Ако крене првим, „да се игра државе“, мораће да заведе војни режим и много чвршћу извршну власт. Ако би пак кренула другим путем, то би значило да не жели ништа друго до да се бави узгојем свиња. Администрација и војска би пропале а радикали би могли да скупе довољно пара да покрију основне потребе државе. „Европа заиста не би имала разлога да зажали ако би Србија сасвим испала из круга малих и неодговорних држава, које су и сувише изложене да постану средиште немирима у европском систему.“ Ову лошу представу о Србији у британској јавности потврдио је и Гледстон предвиђањем да ће у Србији, пре или касније, избити револуција која не може ништа да реши јер је свему узрок „несрећно стање политичке неморалности која је у Србији завладала“. *Дејли*

уверавао Симића и Николајевића да се прихвате образовања коалиционе владе, запретио могућношћу увођења диктатуре или војне владе. (И. А. Пржић, *нав. дело*, 59–60)

⁸ Фејн – Розберију, 25, 27. и 31. јануар 1894, Београд, PRO FO 105/104; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 250–251; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 259–260.

⁹ Српско посланство – Форин офису, 13/25. јануар 1894, Лондон, PRO FO 105/108; А. Јовичић – Ђ. Симићу, 14/26. јануар 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф-1; И/2, Пов. бр. 36.

телеграф је предвиђао суспендовање устава и грађански рат окривљујући за то радикале, које подржава руски посланик. Сензацију су изазвале гласине које је објавио *Стандард* (по *Пеитер Лојду*) да се између Румуније и Бугарске воде преговори о закључењу савеза чији би циљ био локализовање немира у Србији како не би дошло до стране интервенције. У уводном чланку *Стандард* је, 19. фебруара, указао на могућност избијања буне у Србији. Европа, при томе, неће дозволити мешање са стране али „лако се може догодити да се један део Србије одузме од ње у корист Босне, а други у корист Бугарске, те да више не буде вечито претећег елемента за нарушење европског мира“. У серији чланака у рубрици *Српска криза* (*The Servian Crisis*) и, потом, *Српска посла* (*The Servian Affairs*) *Стандард* је наставио са анализама политичке кризе у Србији додајући Аустроугарској и Бугарској, као могућим аспирантима на српске територије, и Румунију и Турску. Ови чланци су изазвали буру негодовања у Србији. Све српске новине су писале о томе тврдећи да је иницијатор ових чланака у Бечу те да је енглеска штампа постала оруђе Аустрије, која није задовољна Босном и Херцеговином него хоће и друге српске територије. Накнадна објашњавања *Стандарда* да се радило о лоше схваћеним преводима нису умањила незадовољство у Београду. На митингу великошколске омладине, ђака и професора, скупштинара и грађана није се говорило само против *Стандарда* и енглеског народа већ и против Аустроугарске, Тројног савеза и Бугарске. Великошколска омладина је усвојила резолуцију којом је протестовала против писања енглеских новина и против увреда које су нанете српском народу. Ипак, већина енглеских новина објавила је вест о промени у Србији пишући повољно о Симићу, његовој влади и њеном програму.¹⁰

Међутим, информације прикупљене са разних страна показивале су да у Србији стање није толико лоше да би водило побуни или грађанском рату. Ово је закључио Фејн дискретно се распитујући међу политичарима, високим службеницима и официрима Србије. Са својим пријатељем Симићем Фејн је био веома отворен: да ли је било немира или било каквих отпора власти у унутрашњости Србије? Симић је тврдио да није било немира нити има најава да ће их бити. Ово су потврдили и аустроугарски, и немачки, и турски посланик који су били веома добро информисани. Убеђен да се основни узрок евентуалних незадовољстава налази у сељаштву које повремено одбија да плаћа порезе, педантни британски дипломата обратио се онима који су му могли пружити сигурне податке. То су били представници француских и немачких кредитора који су имали право да свакодневно контролишу стање српских финансија: Сен Балмон (*Sent Balmont*) и Дурембергер (*Duremberger*). Конкретним подацима Сен Балмон је показао Фејну да је актуелна, Симићева влада знатно успешнија у прикупљању пореза

¹⁰ А. Јовичић – Ћ. Симићу и Ч. Мијатовићу, 12/24. и 14/26. јануар и 2/14, 11/23, 17/29. и 24. фебруар/8. март 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф–I; И/2, Пов. бр. 31, 36, 141, 183, 197 и 222; Е. Фејн – Розберију, 6. март 1894, Београд, PRO FO 105/104; Пера Тодоровић, *Дневник*, приредила Латинка Перовић, Београд 1990, 158; С. Рајић, *нав. дело*, 170–171.

него претходна, радикалска. Сељаци јесу били склони избегавању плаћања пореза, али поучени искуством из 1883. године нису били вољни да пружају отпор и сукобљавају се са војском. Поред свега тога, екс краљ Милан јесте размишљао о изменама постојећег устава. Фејн је био уверен да краљ Милан није подарио Устав 1888. ни због чега другог до да би довео до незадовољства које би му, временом, отворило могућности повратка у Србију под изговором да се враћа како би помогао сину. Зато, ипак, није било немогуће да краљ Александар, под очевим утицајем, приреди изненађење и суспендује Устав, што би могло изазвати немире у Србији. Запаљиво и претеће писање радикалске штампе изазивало је бес и краља-сина и краља-оца, који су тражили од Симића оштре мере против радикала. Било је мало вероватно да ће доћи до грађанског рата али је, можда, могло доћи до локалних побуна сељака у време избора или ако би Устав био насилно суспендован. Док је краља подржавала војска, мало ко је веровао да би побуне против владара могле прерасти у општи устанак, осим уколико их не подстакне Русија. Краљ и његов отац су били сагласни да до избора не мењају министре јер су ови пристали да учествују у предизборним припремама.¹¹

Међутим, околности су водиле на другу страну. Још при преузимању Владе Ђорђе Симић је нагласио да има намеру „мисију мира, реда и законитости с чашћу до краја извести“. Симић није крио да, ни под притиском бившег краља, неће кршити закон. Намера председника Владе била је да до предстојећих избора привуче што више умерених присталица свих партија и тако Влади обезбеди већину против ултралиберала. Па ипак, радикали су избацивани из службе да би на њихова места дошли напредњаци или либерали. Тако се Влада нашла између две ватре: радикали су се жалили да их неутрална Влада бездушно прогони, а Двор ју је оптуживао за претерану помирљивост према радикалима. Видећи да краљ Александар запада у лоше односе и са умереним радикалима, Симић је понудио оставку али ова понуда је одбијена молбом да остане председник Владе до следећих избора. Зато нико није очекивао да ће тако брзо доћи тренутак када ће Симић морати да уступи место онима који се мање базирају на законе и више се ослањају на извршну власт да би на изборима обезбедили успех Владиних кандидата.¹²

Министар финансија Чедомиљ Мијатовић је упорно покушавао да издејствује кредит у Француској. Међутим, француски финансијери су брзо повукли своја обећања када су сазнали за незадовољство Петрограда због повратка екс краља у Србију. Мијатовић је настојао да објасни руској влади „да је садашњи режим у Србији наклоњен Русији као што је била и претходна радикална влада и да је отпуштање радикалне партије из власти било неизбежни резултат њихове сталне нелојалности краљу те да то нема никакве везе са спољном политиком“.

¹¹ Фејн – Розберју, 27. фебруар, 13. фебруар и 23. март 1894, Београд, PRO FO 105/104; С. Јовановић, *нав. дело*, 263.

¹² Фејн – Кимберлију (Kimberley, First Earl of), 4. април 1894, Београд, PRO FO 105/104; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 262–263; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 262.

Услов који је, за поправку српско-руских односа поставио Петроград био је одлазак екскраља из Србије. За српску владу то је био услов који није могла испунити. Писмо којим је Мијатовић молио француског банкара Остијера (*Hostier et Cie*) да посредује код руске владе, доспело је у руке радикалима који су га објавили у *Одјеку*. Била је то за њих згодна прилика да јавно истакну руску подршку коју су уживали у сваком сукобу са краљем. Бес који је због Мијатовићевог писма обузео и краља-оца и краља-сина није могао бити смирен. Мијатовић је морао да поднесе оставку. Следили су га Ђорђе Симић и Димитрије Нешић. Подносићи оставку Симић је објаснио краљу Александру да не може да спроводи краљеве ставове у припремању избора те да је у краљевом интересу да за то нађе погоднију особу. Краљ се понадао да ће наћи енергичнијег и послушнијег председника Владе а Симић се ослободио терета власти. Враћен је у дипломатију, на своје раније место посланика Србије у Бечу.¹³

НОВА ВЛАДА И ДРЖАВНИ УДАР 1894

Ђорђе С. Симић је поднео оставку 21. марта (с. к.) 1894. године. Нову, по саставу нешто измењену Симићеву, владу образовао је Светомир Николајевић, који је задржао портфељ министра унутрашњих дела. Министарство финансија поверио је Вукашину Петровићу. Обојица су били напредњаци познати у јавности као практичнији али мање скрупулозни него њихови претходници.¹⁴ Исте вечери поједине енглеске новине донеле су вест о оставци Симићеве владе. Следећег дана сви значајнији политички листови у Енглеској су, мање или више, коментарисали смену у српској највишој власти. Томе су посебну пажњу посветили *Тајмс* и *Стандард*, „као вође јавнога мњења у Инглеској“. Писано је доста о разлозима Мијатовићеве оставке али је основни узрок пада Симићеве владе тумачен неслагањима између Симића и Николајевића око мера које је требало предузети против радикала. *Дејли њуз* је скренуто читалаштву пажњу на новог председника Владе, који је, као некадашњи радикал, постао приврженик екскраља Милана али је, ипак, остао родољуб који је настојао да сачува Србију и од руског и од аустријског утицаја.¹⁵

За нешто мање од месец дана рада Николајевићева влада је одлучила да укине законе о прогонству краљевих родитеља. У ствари, закон о прогонству екскраљице Наталије није требало укидати јер је њему важност престајала пунолетством краља Александра. Укидање закона о прогонству екскраља било је компликованије јер је тај закон имао трајну важност и могао се укинути само

¹³ Фејн – Кимберлију, 4. април 1894, Београд, PRO FO 105/104; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 263–264; С. Рајић, *нав. дело*, 114–115.

¹⁴ Фејн – Кимберлију, *нав. извештај*; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 264–265; С. Новаковић, *нав. дело*, 90–91.

¹⁵ А. Јовичић – С. Лозанићу, 26. март/7. април 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф–IV, П/26, Пов. бр. 333.

новим законом. Николајевићева влада је, међутим, намеравала да убрза процес издајући указ којим је укинула законе о прогонству (17. априла 1894, с. к.). То је значило да су краљеви родитељи враћени под окриље породице са припадајућим припадностима и држављанством. Циљ овог указа био је да се прекину озбиљни напади опозиционих листова на бившег краља јер је њега закон штитио од оптужби штампе само као обичног човека који није српски држављанин. Зато је новинарима било слободно да га неограничено нападају. Већина умерених политичара, па и страних дипломата, сматрала је да је краљ Александар, изнуђујући указ, учинио погрешан корак. Јер у време када је изгледало да се народ помирио не само са боравком екс краља у Србији него и са његовим мешањем у политику, овај акт је поново узбунио јавност. У судовима је владала забуна јер су једни судили према старом закону а други према новом указу. Влада се надала да ће виши, касациони судови поштовати указ. Бура негодовања радикала који су планирали низ зборових током маја, навела је Николајевића на још један, неуставни корак: забранио је радикалске зборове јер им је циљ, наводно, био да нарушавају ред и мир и наредио да се организатори и вође зборових хапсе. Ситуација је била веома ужарена. Фејн је проценио да мора пасти одлука о томе ко господари Србијом: Обреновићи или радикали. У ишчекивању одлуке Касационог суда, радикали су отказали заказане зборове али то није значило да нису намеравали да наставе са нападима кроз новинске чланке. Одлуком од 5/17. маја да указ не може бити виши правни акт од закона, Касациони суд је ставио Владу на муке: или да укине указ или да распусти Касациони суд. Укидање Указа значило би победу радикала и штампа би се, још жешће, окомила на екс краља Милана. Влада је отпуштала судије нижих судова због одбацивања тужби за увреду екс краља. Али то није смела урадити судијама Касационог суда јер би тиме „подигла против себе морална осећања целе земље и шокирала европски сентимент“. Занемаривање одлуке Касационог суда могло је да одведе и краљеве приврженике у супротни табор. Док је на унутрашњем плану очекивао да може да „дође до озбиљних догађаја“, у спољнополитичком смислу, Фејн је формални, указни, повратак екс краља Милана у породицу Обреновића сматрао отвореним пркошењем бившег краља руској влади. У складу са својим дотадашњим понашањем, екс краљ Милан је порекао могућност да одбацивање одлуке Касационог суда изазове незадовољство Европе. Он је био уверен да су се судови у Србији разликовали од европских по томе што су судије биле „корумпирани политички следбеници“ Радикалне странке.¹⁶ Међу енглеским новинама само је *Стандард* посветио више пажње указу као делу које је „незаконито, противно логици и самој природи ствари“.¹⁷

¹⁶ Фејн – Кимберлију, 3, 17. и 18. мај 1894, PRO FO 105/104; М. Пироћанац, *Белешке*, 520–522; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 265–267; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 265–267; С. Рајић, *нав. дело*, 117–120.

¹⁷ А. Јовичић – С. М. Лозанићу, 6/18. мај 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф–I, И/2, Пов. бр. 487. Овом приликом Јовичић се жалио на енглеску штампу чији су дописници

Извештавајући о текућим политичким догађајима у Београду који су узбуркавали духове у целој земљи, Фејн није занемаривао ни стално интересовање своје владе и британских произвођача и трговаца за економску ситуацију у Србији. Стабилност државне управе у Србији се, према анализама британских посланика, огледала пре свега у економском положају државе, који се, опет, огледао у ефикасности прикупљања пореза. Нови министар иностраних дела Србије Сима Лозанић је понудио статистичке показатеље којима је доказивао да је прикупљање директних пореза знатно уредније него у периодима претходних влада радикала и либерала. То је значило да се порези нису наплаћивали према политичкој припадности као некада, односно да је администрација деловала знатно ефикасније. Чак је и Милутин Гарашанин потврђивао ефикасност убирања пореза објашњавајући да је негативно мишљење о стању у Србији у иностранству последица погрешног и претерано озбиљног тумачења острашћених политичких разговора у земљи. Отуд је Фејн закључио да се или сада српски сељаци плаше или више нису вољни да се, вођени радикалским демагозима, дижу на оружје против краља. Ефикасно прикупљање пореза умирило је и војску. Официрске и војничке припадности које су касниле по неколико месеци почеле су да стижу редовно па је утихнуло гунђање међу официрима. Осим тога, Влада је била намерна да редовно исплаћује своје обавезе страним кредиторима не тражећи помоћ из иностранства.¹⁸ Али само исплаћивање плата није била једина мана Владиног односа према српској војсци. Она није била добро опремљена, није имала довољно коња а краљ се плашио организовања војних вежби јер би, наводно, концентрација војске на једном месту била шанса за немире у другим крајевима државе. Екскраљ је за лоше стање у војсци оптуживао радикале, који су се, занемарујући армију, понашали као непријатељи Србије. Краљ-отац је, ипак, уверавао британског војног аташеа из Беча, Доусона, да ће новац и време поправити стање у војсци. Новац је стизао уредним прикупљањем пореза а јасно одређена политика Владе обезбеђивала је задовољство народа. Бивши краљ је био оптимиста.¹⁹

Док је екскраљ Милан разлагао своје унутрашње и спољне политичке ставове британском војном аташеу, у Београду је избила антидинастичка афера. Под сумњом да су припремали заверу у корист Карађорђевића, похапшени су многи угледни грађани међу којима и члан Касационог суда Ђ. Новаковић, професор Велике школе Јаша Ненадовић и трговац из Краљева, „политички безначајна личност“, Михаило Чебинац. Вести које су из Београда пласиране за европску јавност говориле су о „откривеној страшној завери, управо о вулкану

из Беча, углавном, своје информације црпили из српских опозиционих листова. Тако су највише извештавали о нередима који се очекују, о завери Карађорђевића, истрази у Чебинчевој афери и да је она само изговор за укидање Устава.

¹⁸ Фејн – Кимберлију, 20. април 1894, Београд, PRO FO 105/104.

¹⁹ Даглас Доусон (Douglas Dawson) – Фејну, 16. мај 1894, PRO FO 105/104.

на ком је била и држава и династија, па је срећом све то благовремено осујећено“. Објашњавајући Европи да је стање у земљи несигурно захваљујући радикализму и антидинастичким смутњама, званичници из Београда су кривици прешироке уставне слободе. Ускоро се велика прашина настала услед Чебинчеве афере слегла. Истрага је трајала седам месеци, а пресудом је смештено у затвор седам радикала.²⁰ Иза велике галаме подигнуте због афере маја 1894. припремало се, међутим, нешто друго.

Заплет настао укидањем закона о прогонству екс краља могао се, по Фејну, разрешити делимичним суспендовањем декрета и увођењем ванредног стања. Тако би се ућуткали напади штампе а радикалски демагози натерали да одустану од подбуђивања сељака. Ова идеја није била неоснована. Радикалски *Одјек* је, 8/20. маја, објавио коментар одлуке Касационог суда. Влада је морала или поштовати одлуку суда и вратити се на пут законитости или се одлучити за државни удар и суспензију Устава, тврдио је *Одјек*. Упозоравао је *Одјек*, оне који су саветовали краља, да би државни удар означио почетак грађанског рата у Србији.²¹

И Указ о укидању Закона о прогонству и наредба којом су забрањени радикалски зборови били су неуставни акти којима је Николајевић намеравао да победи радикале. Али, после одлуке Касационог суда Николајевићева влада се, неминовно, нашла пред дилемом: или укинути цео Устав или укинути само неке његове делове који су се односили на слободу штампе и судску независност. Влада се одлучила за укидање целог Устава. То је, уосталом, била и жеља краља-оца. Укидање Устава је оглашено грађанству Прокламацијом краља Александра која је 9/21. маја 1894. године осванула на улицама, „и по плотовима и ћошковима београдским“ и у ванредном броју *Српских новина*. Истовремено, ступио је на снагу Устав из 1869. године, који је „већ представљао документ историје“. Пратило га је краљево објашњење да ће бити на снази док се не смире страсти и поврати мир. Тада би се приступило стварању новог устава. Војска, мада у пуној приправности, није употребљена као првог априла претходне године. Лојалност војске и жандармерије краљу била је несумњива. У Београду, све је прошло сасвим мирно. Унутрашњост је одушевљено поздрављала укидање Устава. Одушевљење су показивали либерали, напредњаци и неки радикали који су своје идеале мењали за тренутну корист. Многе општине су, „иницијативом полиције“, упутиле поздравне телеграме или депутације краљу Александру захваљујући му што је укинуо стање несигурности и отворио питање уставне реформе. Већина радикала је резигнирано примила укидање једног и увођење другог устава као свршен чин. Дипломате су коментарисале да се радикали више плаше екс краља Милана него Бога. Унутрашњост, са већином аграрног становништва, није схватала

²⁰ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 267–268; Фејн – Кимберлију, 15. септембар 1894, Београд, PRO FO 105/105; С. Рајић, *нав. дело*, 119–120.

²¹ Фејн – Кимберлију, 18. и 24. мај 1894, PRO FO 105/104.

шта је доносило укидање Устава. Пошто су 1883. добили сурову лекцију, сељаци више нису били спремни да прогутају радикалску пропаганду. Они који нису били страначки оријентисани нису жалили за уставом који су сматрали радикалским. Информације које су аустроугарски и британски посланик могли добити из унутрашњости говориле су да је стање мирно и, чак, да су сељаци задовољни новонасталом ситуацијом. Променом устава била су постигнута три основна циља: 1. краљ је добио искључиво право именовања и смењивања судија; 2. именовање чланова Државног савета је, такође, припало краљу и 3. на три изабрана посланика у Скупштини краљ је именовао по једног свог представника. Влада као да није учествовала у свему овоме. Одмах по издавању Прокламације Влада је дала оставку а, потом, истог дана, била поново именована у истом саставу. Она је одредбама враћеног устава добила широка овлашћења завођења ванредног стања у било ком делу државе. Радикали су изгубили могућност ма каквог успешнијег покрета против Владе. Упркос потпуном миру у држави, Фејн је закључио да више нема могућности ни за помирење ни за компромис између краља и радикала. Излаз из конфликта могао се наћи „или ако нестану демагози који су годинама реметили мир у Србији или ако исчезне династија Обреновића“.²² Привржен реду и миру, макар они били успостављани и одржавани на ивици закона или мимо њега, Фејн није гајио симпатије према радикалима који су се агресивно борили за власт. За његово мишљење о радикалима није било безначајно ни то што су они, бар формално и повремено, као противници екскраља Милана, уживали подршку руске владе и Двора.

Активирањем старог устава из 1869. године Влада је добила широка овлашћења. То се најбоље огледало у јавним гласилима. Радикали су морали да бирају речи којима су се оглашавали у *Одјеку*. Али *Застава* и *Видело* су подржали укидање Устава из 1888, који су радикалски демагози злоупотребљавали. Ипак, указано је на потребу да провизорно стање успостављено оживљавањем Устава из 1869. године траје што краће, односно онолико колико је потребно да се припреми нови устав који не би имао пропусте демократског устава из 1888.²³ О државном удару у Србији писале су, наравно, и британске новине. На плакатима којима су новине рекламиране и, потом, у новинама упадљиви су били наслови: *Криза у Србији*, *Државни удар*, *Обустава устава*, *Опасно стање* и, чак, *Покушај убиства краља Милана*. Овога пута *Ројтерс* је објавио чланак о ситуацији у Србији на основу интервјуа са А. Јовичићем. Чланак су пренели сви јутарњи листови те се Јовичић надао да „ће тако зар потрти неповољне утиске, које су јучерањи коментари могли произвести“. Оно што је највише могло узнемирити британске политичаре била је, свакако, слутња британских новина да догађаји у Србији „буде из сна Источно Питање и могу да изазову нарушење ев-

²² Фејн – Кимберлију, 21. мај и 1. јуни 1894, PRO FO 105/104; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 268–271; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 267–271; С. Новаковић, *нав. дело*, 91–96; С. Рајић, *нав. дело*, 121–123, 126.

²³ Фејн – Кимберлију, 24. и 25. мај 1894, PRO FO 105/104.

ропског мира“. Зато је Јовичић инсистирао да је промена у Београду искључиво унутрашње природе и да јој је циљ да „поврати ауторитет и поредак“. Српски отпратник послова је тврдио да је краљ суспендовао Устав у самоодбрани јер је суд одбио да прихвати његов указ о враћању права његовим родитељима.²⁴

Нови државни удар у Србији није изазвао нарочите реакције у Русији и Аустроугарској. Петроград није јавно реаговао на укидање Устава у Србији иако је то било дело екскраља Милана, који није уживао симпатије ни руске владе ни цара. Под руским утицајем банке код којих је Србија раније узела кредите наговештавале су да би требало да екскраљ напусти Србију. Ни у Бечу није било значајнијих реакција јер ни тамо радикали нису уживали симпатије. Ипак, уз обећања о финансијској подршци, краљу Александру су стигле лепе жеље из Беча. Негативни коментари су се, међутим, појавили и у руској и у аустријској штампи.²⁵

КРАЉЕВО ПУТОВАЊЕ У ЦАРИГРАД

Пошто је у Србији заведен режим какав је, одавно, хтео краљ-отац и, онедавно, желео краљ-син, требало је учинити нешто што би младоме краљу подигло углед у народу. Један од бољих начина да владари и државници повећају свој углед, обично је посећивање страних дворова. За краља Александра путовање по иностранству било је прилика да се поправи евентуални лош утисак створен неуставним потезима владара и да се објасне догађаји у Србији у првој половини 1894. године. С јесени 1893. године планирано је да краљ Александар посети више европских престоница: Атину, Букурешт, Рим, Берлин и Цариград. План је промењен те је прво пошао у посету турском султану. Ова посета била је у складу са националном политиком поправљања положаја Срба у Турској. Већ сама припрема посете изазвала је тајне дипломатске потезе и дискретне коментаре. Средином јуна 1894. године турски посланик у Београду Ахмед Тефик-бег је обавестио британског посланика Фејна о одређеним дипломатским потезима у Цариграду молећи га да његове информације остану тајна за посланике Русије, Француске и Немачке. Његова молба била је резултат покушаја руског амбасадора у Цариграду Нелидова да наговори турског султана да долазак краља Александра у Цариград буде одложен. Нелидов је тврдио да је опасно да краљ напушта Србију јер би његово одсуство радикалске вође могле искористити за узбуњивање сељаштва. Међутим, Ахмед Тефик је навео прави разлог: Нелидов је тиме покушао да покаже Србима да је руски утицај тако велики да може спречити султана да прими краља Александра све дотле док овај буде у немилости

²⁴ А. Јовичић – С. М. Лозанићу, 11/23. маја 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф–I, И/2, Пов. бр. 525.

²⁵ А. Јовичић – С. М. Лозанићу, 11/23. маја 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф–I, И/2, Пов. бр. 525; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 270–271, 275–276.

руског цара.²⁶ Ово су биле важне информације за Форин офис, који је пажљиво пратио сваки руски корак. Међу онима којима није требало рећи шта покушава руски посланик у Цариграду није наведен аустроугарски посланик. Изгледало је да је информација саопштена онима које је могла узнемирити а скривана од оних који су је већ знали.

Прокламацијом је објављено народу у Србији да краљ Александар одлази на пут 11/23. јуна. Краља је до Ниша пратио краљ-отац, а даље, преко Скопља до Солуна, путовао је са свитом. Царском јактом *Султанија* краљ Александар је упловио у цариградско пристаниште на Видовдан 15. јуна 1894. године (с. к.). За српског краља ово није био згодан датум почетка посете турском султану, осим ако није био план да се Турцима угађа што више да би се добило оно што се намеравало тражити. О изузетно свечаном дочеку краља Александра писала је европска штампа. Енглеске новине су објавиле да је дочекан „с почастима владаоца једне велике силе“ и да су га султан Абдул Хамид II и дипломатски кор примили „с великом благонаклоношћу и тактом“.²⁷

Ни за дипломате ни за штампу није била тајна да је приликом посете султану краљ Александар поновио два значајна захтева Србије: отварање српских школа у Солунском и Битољском вилајету и помоћ у Цариградској патријаршији да у епархијама европске Турске где је српско становништво било већинско буду постављене српске владике. При томе је поменута и идеја о војном и царинском савезу између Србије и Турске. Требало је, коначно, закључити регулisaње српско-турске границе и ратификовати конзулске конвенције. Већ је коментар министра спољних послова Србије Симе Лозанића, по завршеном путовању, да је посета била пријатељска и неполитичке природе наводио на помисао да су одређена питања дискутована али не и закључена. Слично је било и са новинама у Србији. *Српска застава* и *Српске новине* су објавиле да је крајева посета султану оставила позитиван утисак у Србији те да је добар резултат то што су се учврстиле срдачне везе између два суверена без обзира на то да ли је било неких уступака. Занимљиво запажање објавио је лондонски *Стандард*: краљ Александар је примљен с толико пажње да није имао прилике „да говори о црквеном питању у Македонији“. Краљ је био задовољан и веома импресиониран пријемом у Цариграду. Али, уступака није било. Ни после повратка краља Александра у Ниш Србија није добила право ни на школе ни на владике. Штавише, није ратификован конзулски уговор који је састављен још док је краљ-отац био на власти. Искусни али преки дипломата Владан Ђорђевић је саветовао избор између претњи Порти и напуштања пријатељства. Знатно млађи, краљ Александар је знао да ни за једно ни за друго Србија није способна. За пропаганду у Македонији требало је много више средстава него што је Србија имала, а за претње је требало имати

²⁶ Фејн – Кимберлију, 13. јун 1894, Београд, PRO FO 105/105; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 272.

²⁷ А. Јовичић – С. Лозанићу, 27. јуна/9. јула 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф–III, К/17, Пов. бр. 733; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 272–273; С. Рајић, *нав. дело*, 180–181.

и унутрашње стабилности и другачијих спољнополитичких околности. Краљев пут у Цариград сматран је дебаклом а за то је морао постојати кривац. Јавност у Србији пронашла га је у екс краљу Милану после тврђи да је краљ-син путовао у Цариград да би се одужио султану за финансијску помоћ коју је Порта, претходне године, пружила његовом оцу и да би добио очева писма Артемизи Христић, чије је објављивање могло компромитовати екс краља.²⁸

Када Нелидову није успело да спречи долазак краља Александра у Цариград, настојао је да, бар, убеди младог краља да његов отац не може и не треба да борави у Србији. Одбивши да, за султановом трпезом, разговара о томе, краљ Александар је у накнадном, дугом разговору са Нелидовим ставио овоме до знања да би одлазак краља-оца из Србије значио оживљавање радикалског насиља и поновно буђење демагога који су тада живели у страхопоштовању. Ова објашњења су, наводно, пренета руском цару Александру III, који је ублажио свој став према краљу Александру и помирио се, изгледа, са боравком екс краља Милана у Србији. Ту се није зауставио дипломатски пут информација о разговору Нелидова са краљем Србије. Краљ је овај разговор испричао Ахмед Тефику, који га је пратио на путу до Цариграда, а Ахмед Тефик је све пренео Фејну. Уз то, Фејн је до детаља обавештен о томе да је српски посланик у Петрограду Алимпије Васиљевић био у аудијенцији код руског цара. Цар је тада похвалио смисао и храброст младог српског краља да укине Устав из 1888. и изразио разумевање за природну жељу сина да отац буде поред њега али није имао разумевања за краља-оца, који је прекршио обећање дато њему, цару руском. Уз то је дошло обећање да ће из Београда бити повучен руски посланик Персијани. То би био уступак краљу Александру, што је сигурно значило да је Русија одлучила да више не стоји по страни догађаја у Србији и „да више не дозволи неконтролисани раст аустријског утицаја у тој земљи“.²⁹

Несумњиве су биле промене у међудржавним односима на Балкану. Очигледне намере да се британским дипломатама укаже на повећање руског интересовања за усклађивање односа на Балкану огледале су се у учесталијем информисању Фејна и из турских и из српских званичних извора. Деловало је да су на прагу руско-аустроугарски договори. С једне стране, повратак екс краља у Србију значио је и повратак Србије у домен аустријског утицаја, што се манифестовало именовањем напредњака на положаје и у државној управи и у дипломатији Србије. С друге стране, оставка осведоченог непријатеља Русије,

²⁸ А. Јовичић – С. Лозанићу, 27. јуна/9. јула 1894, Лондон, АС, МИД, ПО, 1894, Ф–III, К/17, Пов. бр. 733; Левсон-Гоувер (Leveson-Gower) – Кимберлију, 8. и 12. јули 1894, Београд, PRO FO 105/105; Михаило Војводић, Конзуларна конвенција између Србије и Турске, у: *Изазови српске спољне политике*, Београд 2007, 111–142; С. Јовановић, *нав. дело*, 276–279. Опширније о посети краља Александра султану Абдул Хамиду у: Владан Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз–Порта–Фанар) 1894–1897*, Београд 1928, 1–36.

²⁹ Фејн – Кимберлију, 9. октобар 1894, Београд, PRO FO 105/105; Наталија – сину Александру, Сашино, 14/26. септембар 1894, у: *Писма Наталије Обреновић*, 85–86.

бугарског премијера Стамболова указивала је да Аустроугарска препушта Бугарску руском утицају. Чак је и лист *Застава* у овоме престројавању уочио угрожавање британских интереса. Јер, препустити Бугарску Русији значило је отворити руској флоти пут да, у zgodном тренутку, уђе у Цариград и одатле покуша да дође до договора са Енглезима и Турцима. Разумљиво је, стога, што је краљ Александар одустао од планираног повратка преко Бугарске, где је желео да успостави најбоље односе са кнезом Фердинандом. Није била прилика за то све док велике силе не дефинишу своје односе. Дипломатски агент у Софији Милан Михаиловић је добио интересантне инструкције: да се не дружи са француским и немачким послаником као што је то радио његов претходник, већ да се угледа на британског, аустроугарског и италијанског колегу.³⁰

Док је млади краљ боравио у Цариграду, његов отац се припремао да напусти Србију. Званично то није било ни због спољних притисака ни због неких унутрашњих разлога. Екскраљ је тврдио да је народ био навикнут на устав под којим је задовољно живео скоро двадесет година, док је недавно укинута устав стално изазивао незадовољство и конфузију. Веровао је да није било мудро узнемиравати тек смирену земљу припремама новог устава већ је требало сачекати бар две-три године. Пошто се његови главни противници радикали „нису усуђивали ни прстом да мрдну“ и све своје акције свели су на покушаје сарадње са либералима ради заједничког деловања против напредњака и Владе, екскраљ је могао мирно да отпутује у Париз и обавља своје приватне послове. Решавање тих приватних послова је, очигледно, неуспешно започео у Београду. Председник Владе Николајевић је запретио оставком када је уочио да је министар финансија Вукашин Петровић спреман да задовољава неутољиве финансијске апетите екскраља. Чак ни Николајевић више није хтео да трпи мешање бившег краља у унутрашњу политику па је овај љутито напустио Београд Оријент експресом. Када се, с јесени, вратио, више нико није веровао да ће бити неутралан и да се неће мешати у политику.³¹

НОВА, „ПРЕЛАЗНА“ ВЛАДА СТАРОГ НИКОЛЕ ХРИСТИЋА

Када је образовао Владу, Светомир Николајевић је намеравао да њени чланови буду личности које нису биле страначки опредељене. Како није било таквих који би истовремено били вољни да заузму министарска места, морао се уздати у лич-

³⁰ Фејн – Кимберлију, 14. и 29. јун 1894, Београд, PRO FO 105/105; В. Јовановић, *нав. дело*, 149–153. У наставку планираних посета европским дворовима краљ Александар је кренуо за Будимпешту, Берлин и Беч. (Исти – истом, 17. септембар, 14. октобар и 15. новембар 1894, Београд, PRO FO 105/105 и 105/106; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 274; С. Рајић, *нав. дело*, 182)

³¹ Фејн – Кимберлију, 23. јуна 1894. и Левсон-Гоувер – Кимберлију 12, 24. и 27. јули 1894, Београд, PRO FO 105/105; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 274; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 280.

ности које јесу имале одређено, либерално или напредњачко, опредељење које се могло, током рада, „неутралисати“. Док су се напредњаци, добивши одређене положаје, држали по страни, либерали су сматрали Николајевића напредњачком чију владу треба оборити. Либералски министри (Лазар Јовановић, министар трговине, и Јеврем Андоновић, министар правде) нису могли да оставе по страни своја политичка убеђења. Када је председник Владе намеравао да рашчисти односе са либералима, екскраљ то није дозволио јер је, овога пута, био уз либерале. Али, његов син је подржавао напредњаке. „Николајевићева влада запала је у унакрсну ватру између две завађене странке и два неслагасна краља.“ Врхунац незадовољства Николајевића огледао се у питању које је поставио краљу Александру: ко је краљ? Александар или Милан? Николајевићев сукоб са либералима прерастао је у сукоб са екскраљем Миланом. У настојању да смени два либерална министра Николајевић је вагао однос снага оца и сина. Узрок слабости Николајевићеве владе био је и у финансијској слабости државе. Жетва је била слаба а убирање пореза није донело онолико прихода колико се очекивало. Када му захтеви нису усвојени, Николајевић је поднео оставку Влади младом краљу чим се овај вратио из иностранства. Фејн је проценио да је влада пала због притиска краља Александра, који је, ослободивши се Николајевића, намеравао да створи владу која би „била потпуно неутрална без икаквог нагињања према радикалима, либералима или, чак, напредњацима“. Таква влада је морала бити спремна и способна да спроводи краљеве налоге и успостави ред и напредак у земљи. Нову владу, по краљевим мерилима, саставио је, октобра 1894. године, стари, искусни политичар и, у више наврата, министар унутрашњих дела Никола Христић.³²

Представљајући претпостављенима у Лондону нову владу у Београду и, првенствено, њеног председника и министра унутрашњих дела, Едмунд Фејн је показао изузетно познавање блиске политичке прошлости Србије и њених главних актера. О Николи Христићу је знао скоро све. То је био политичар конзервативних, односно напредњачких принципа „али у стварности увек се доказивао једноставно као снажан и способан слуга круне, спреман и кадар да оствари сваку политику коју је суверен смислио, не дозвољавајући себи да подлегне било каквим утицајима страначке природе“. Христић је прихватио место председника Владе у критичним ситуацијама и повлачио се чим би испунио задатак. Основа његовог успеха није била у храбрости или енергији већ у строгом поштовању добијених наређења која је претварао у правила за подређене. Сумирајући Христићеве дужности у прошлости, Фејн је посебно обратио пажњу на 1883. годину, када је Христићево име, захваљујући суровости којом су кажњавани побуњеници, постало синоним за терор над сељацима. Овај седамдесетседмогодишњак свакако није имао некадашњу енергију али је могао

³² Фејн – Кимберлију, 31. октобар 1894, Београд; Роналд Мекдоналд (Ranald D. G. Macdonald) – Форин офису, 3. октобар 1894, Београд, PRO FO 105/105 и 105/108; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 281–284.

испунити захтеве краља Александра. Остале министре Фејн је једва побројао.³³ Христићево деловање на унутрашњем плану је, свакако, било импресивно и јесте заслуживало детаљнији коментар. Приметно је да је Фејн настојао да што боље прикаже старог државног службеника да би објаснио зашто је баш он изабран за председника Владе и шта би се, евентуално, од њега могло очекивати.

Као да је хтео потврдити оно што ће Фејн неколико дана касније написати о њему, Христић је, одмах по образовању Владе, упутио распис окружним начелницима. То је било упозорење да се у стању политичких размирица мора штитити јавни ред, што је био задатак полицијских власти. Два дана касније у *Српским новинама* објављен је коминике који је садржавао основни правац Владине политике: „потпуни ред у земљи, најстрожа законитост и беспристрасност у вршењу јавних послова, безусловна послушност и дисциплина у чиновничтву и апсолутна оданост према узвишеној личности Краља и Господара“. Оно што је хтео краљ Александар, могао је спровести Никола Христић. Иностранци представници су, такође, очекивали од Христића да смири међупартијске размирице.³⁴

КРАЉЕВО ПУТОВАЊЕ У РУСИЈУ

Непосредно по ступању нове владе, краљ Александар је, стицајем околности, морао да путује у Русију. Требало је да присуствује погребу руског цара Александра III. Одлука о краљевом путовању донета је после извесног колебања јер се у Београду знало да је повратак екс краља Милана у Србију изазвао веома негативан утисак у Петрограду. То је био разлог за прилично хладан пријем на који је краљ Србије наишао у Петрограду. Оно што је могло бити интересно за дипломатске коментаре био је један маргинални догађај који није био у вези са погребним церемонијалом. Током свог боравка у Петрограду краљ Александар се учланио у филантропско друштво *Панславистичка лига*, чији је председник био гроф Игњатијев. Ако је ово заслуживало бар успутну белешку у некој дипломатској преписци, онда је сигурно да је екс краљ Милан то сматрао ужасним гестом који је могао изазвати сумњу и бес у Бечу. Захтевао је од сина објашњење. Неискусни, млади владар је подлегао савету посланика Алимпија Васиљевића и утиску ненајављене посете грофа Игњатијева. Краљ-отац је захтевао од сина да, приликом повратка преко Беча, објасни аустријском цару околности под којима је наведен на тај поступак. Због тог догађаја и ранијих јавних парадирања панславизмом, којима је изазивао незадовољство чак и руске вла-

³³ Фејн – Кимберлију, 31. октобар 1894, Београд, PRO FO 105/105.

³⁴ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 275–279; С. Новаковић, *нав. дело*, 101–103; С. Рајић, *нав. дело*, 127–129.

де, Васиљевић је опозван из Петрограда.³⁵ Упркос томе што га руски цар није задржао дуже и није позвао на своју свадбу, краљ Александра је био задовољан пријемом и сусретима на руском двору. Али, радикали су у Србији ширили вести да је незадовољан овом посетом, што је он морао демантовати када се вратио у Србију.³⁶

Док је краљ Александар боравио у Петрограду, стигла му је вест из Цариграда да су се Русија и Велика Британија споразумеле у азијским питањима. Од Розберијеве изјаве крајем јануара 1894. године да се неће повући пред опасношћу рата са Русијом, преко почетка приближавања Британије Француској и Русији јула 1894, дошло се, новембра исте године, до споразума у одређивању границе на планинама Палмире. Розбери је изјавио да односи са Русијом никада нису били срдачнији. Ово приближавање је, између осталог, тумачено и као последица турских зверстава над Јерменима, која су, иако је Порта настојала да прикрије велики број побијених, изазвала запрепашћење целе Европе. Вест о приближавању ставова Велике Британије и Русије стигла је и на странице *Одјека*. Фејн је знао да је ово лист који заступа радикалске ставове, подржава руске насупрот аустроугарским интересима, не пропушта прилику да осуди Тројни савез и да слави руско-француски савез. Чланке о спољној политици писао је за *Одјек* Милован Миловановић, „паметан и изузетно добро образован човек“. Није била тајна да Миловановић често пише под утицајем француског посланика Патримонија, који је био ватрени русофил. Зато је могао изразити своје изузетно задовољство руско-британским зближавањем јер Француска никада не би дошла у сукоб са Великом Британијом, осим ако би ова дошла у конфликт са Русијом у Азији. Сада је та опасност била избегнута. И *Видело* је коментарисало руско-британско зближавање. Мада се оно односило само на азијска питања, имало је позитивне последице на мир у Европи. Ипак, *Видело* је упозорило да ће споразум вредети само у случају да га подрже обе политичке партије у Великој Британији.³⁷

УЈЕДИЊЕНИ ЗАЈАМ ОД 1895

Министар финансија у влади Николе Христића Вукашин Петровић био је свестан да је Србија у таквом финансијском стању да се мора радити на новом зајму којим би се регулисале приспеле обавезе и, евентуално, на обједињавању свих зајмова које је имала. Идеја о конверзији дугова није била нова нити је била специфичност Србије. О њој је размишљао још Михаило Вујић 1887. године. Ту

³⁵ Фејн – Кимберлију, 15. новембар и 5. децембар 1894, Београд, PRO FO 105/105; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 279–280.

³⁶ С. Рајић, *нав. дело*, 183–184.

³⁷ Владан Ђорђевић – краљу Александру, 4/16. новембар 1894, Цариград, АЈР, АСАНУ, I, 8/22; Фејн – Кимберлију, 26. и 28. новембар 1894, Београд, PRO FO 105/105; А. Дž. Р. Тејлор, *Borba za prevlast*, 327–331; М. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923*, London 1966, 253–255.

здраву мисао спроводиле су раније и друге државе. У Енглеској су спроведене четири конверзије у првој половини XVIII века, а у првој половини XIX века спроведено их је још шест. Децембра 1894. Вукашин Петровић је, у Паризу, водио дуге преговоре са представницима главних поверилаца Србије: *Лендер банке* (*Privileged Austrian Lands Bank* познатија под називом *Länder Bank*) из Беча, *Трговачког друштва* (*Handels Gesellschaft*) из Берлина и *Османске банке* (*Ottoman Bank*) из Париза. У иностранству је превладавало мишљење да је у Србији стање веома нестабилно те ни ранији зајмови нису били исплаћени у потпуности. Повериоци су стално бринули да српска влада не дође у ситуацију да не може исплатити ни камате јер би сав евентуални губитак пао на банке – повериоце. Петровић је имао идеју да, уједињујући дугове, смањи годишњу рату и годишњу камату а да од остатка, који је, уосталом, био мали, увећа фондове државног трезора. Уз додатне гаранције, закључен је „уједињени зајам од 1895.” од 98.000.000 франака номинално (после одбитака – реално 68.000.000) уз 4% годишње камате. Од те суме требало је исплатити доспеле обавезе зајма из 1893. године (18 милиона динара), железничког зајма Серија С (11.980.000 динара) и аграрног зајма (5.312.500). Контрола поверилаца била би успостављена тако што би монополским приходима од петролеја, шибица, цигарет-папира и соли (*Caisse spéciale – нарочита каса*) управљала два представника српске владе и два представника банака – поверилаца. Уколико би се показало да ти приходи нису довољни за редовну исплату обавеза, Влада би разлику надокнадила из прихода општег пореза. Увођење страних контролора у финансије Краљевине Србије значило је, свакако, одређено ограничавање слободе коришћења државних прихода. Уговором је било посебно предвиђено да га мора одобрити Скупштина у облику посебног закона. Тиме је показано да повериоци нису имали поверења у Владу Србије која се, у последње време, често мењала, већ су тражили виши степен гаранција. То је одговарало и Влади јер би део одговорности био подељен са Скупштином. Али, могло се очекивати да ће у њој доћи до снажног противљења ратификацији оваквих уговора. Несумњива је била намера групе банака да успостави контролу над српским државним дугом и да свој утицај тако прошири да, са њим, може да изађе на европско монетарно тржиште. У дугом извештају пуном детаља о овом зајму које је добио приватним каналима, Фејн је закључио да је пољопривредна Србија земља у развоју, способна да испуни своје обавезе, уз услов да се одржи политичка стабилност. То би могло значити раст вредности државног дуга на монетарном тржишту. Министар Петровић је тврдио да овом конверзијом дуга Србија добија око милион и по франака уштеде.³⁸

Да би зајам био остварен, постигнути уговор је морао да прође скупштинску процедуру. То је био један од основних разлога због којих је краљ Алек-

³⁸ Фејн – Кимберлију, 8. децембар 1894. и 30. јануар 1895, Београд, PRO FO 105/105 и 105/109; С. Новаковић, *нав. дело*, 109; Милорад Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909, 155–160; Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Београд 1991, 66.

сандар, још док је био у Паризу, потписао 5/17. марта указ о расписивању избора за народне посланике за трогодишњи скупштински период од 1894. до 1896. године. Избори су заказани за 7/19. април 1895. године. Одмах је отворено питање учествовања и либерала и радикала на изборима. Јер, с једне стране, њихово учествовање је могло бити тумачено као признавање стања заведеног државним ударом, што ове две странке никако нису хтеле. С друге, неучествовање на изборима знатно би умањило њихов политички утицај у земљи. У почетку, и либерали и радикали су избегавали начелну одлуку мотрећи шта ће урадити они други. Тражили су пут на коме би помирили политичке принципе и практичне разлоге. У томе су им помогли Влада и краљеви. Влада је имала своје људе у већини општина, али су гласачи, претежно, били наклоњени опозицији. Могло се очекивати да ће у предизборном жару, који се све више распламсавао, доћи до напетости па и до сукоба. Влада је повећавала притисак захтевом да из бирачких спискова буду искључени сви они бирачи који нису платили порез. Овај захтев је био у складу са Уставом из 1869. године. Процењивало се да би спровођење ове одредбе искључило из бирачких спискова око 150.000 бирача, највећим делом сељака који су припадали Радикалној странци или били њени симпатизери. Међутим, непосредно пред изборе, министар правде Михаило Ђорђевић је одбио да отпусти три окружне судије у Шапцу, Алексинцу и Ужицу које нису хтеле да ревидирају листу бирача на основу списка о плаћеном порезу. Ђорђе Стефановић, „познат као веома арогантан човек“, који је ступио на Ђорђевићево место одмах је отпустио судије које су одбиле да спроведу одлуку Министарства финансија. Краљ је могао да именује неколицину посланика па је тако лично утицао на неке либерале који су пристаали да у Скупштини заступају краљеве интересе.³⁹ Главни одбор Радикалне странке је позвао своје чланове и бираче да не учествују на изборима. Објављен је проглас којим је протестовано против Владињих мера. Дилема око учествовања на изборима довела је до расцепа у Либералној партији. Председник странке Јован Авакумовић је, на изненађење чланова, мењао своје ставове, што је довело до његове оставке. Они који су остали верни одлуци већине Главног одбора објавили су проглас којим су позивали гласаче да не излазе на изборе. Овај расцеп у Либералној странци, која иначе није имала значајнију подршку у бирачком телу, довео ју је до тога да је постала занемарљив фактор политичке борбе у Србији. Трећа странка на српској политичкој сцени, Напредњачка, објавила је да ће подржати Владу и њене предлоге Скупштини. Према бројности својих следбеника, напредњаци нису представљали значајнију политичку снагу у Србији али Фејнова процена да у овој странци има више високообразованих људи на значајним друштвеним положајима него у друге две странке заједно није била далеко од истине. Ако Влада није могла да рачуна на велики број гласача, могла се, бар, подичити да су

³⁹ Фејн – Кимберлију, 5. април 1895, Београд, PRO FO 105/109; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 284–288; С. Новаковић, *нав. дело*, 113.

уз њу стала велика имена јавног живота Србије (Стојан Новаковић, Милутин Гарашанин и др.).⁴⁰

Општи избори за Скупштину, „ако се, збиља, такво име може дати процесу којим ће службеници прогласити све локалне кандидате владе као да су, како треба, изабрани за Скупштину“, одржани су 7/19. априла 1895. године. Како се и очекивало, победили су напредњаци, који су од 240 посланичких места освојили око 180, док је од преосталих 60 четрдесет припало либералима који су одбили да се повинују одлуци Главног одбора своје странке. Радикали нису имали својих посланика у Скупштини. Према реалним проценама, напредњаци не би добили више од шест посланичких места да су изборима приступили и радикали и либерали. Резултати ових избора били су искључиво заслуга Владе.⁴¹

Скупштина је врло брзо конституисана и краљ Александар ју је отворио својом беседом 13/25. априла. Пошто се укратко осврнуо на добре односе са суседним државама, позвао је посланике да, заједно са њим, предузму решавање најважнијих државних питања међу којима је, на првом месту, било уређивање државних финансија. Посланицима је предочено да ће Влада, која је уживала пуно краљево поверење, предложити одређене финансијске мере. Скупштина је краљу одговорила *адресом*, у којој је, кудећи период од абдикације краља Милана до државног удара 1. априла и хвалећи период после државног удара, најавила одобравање свих привремених закона донетих после 9. априла. Тако је било и у Скупштини, која их је, примивши на знање, практично одобрила. Мада државни удар није изричито поменут, он је, „добрио своју санкцију и учиниоци [су] разрешени од одговорности“. Међутим, тек је следила бура. Када су објављени детаљи Уговора о уједињеном зајму од 4% са Синдикатом иностраних банака код којих је тражен кредит, дошло је до општег негодовања у јавности. Овог пута, изузетак нису чинили ни најпознатији напредњачки представници. Уговор о уједињеном зајму, названом *Вукашинов зајам*, заиста није био најповољнији, као што је Влада то желела да представи. Годишње обавезе јесу биле нешто мање али је вредност евентуалног новог зајма знатно превазилазила укупан збир актуелних кредита. Вредност кредита који је Србија могла да повуче била је само 70%, што је био најнижи проценат остварен до тада. При томе, повериоци су задржавали чак девет милиона франака од кредита на име осигурања од евентуалних проблема у исплати приспелих обавеза. Приходи од монопола су били под контролом страних поверилаца, а рок исплате је био веома дуг и, при томе, неповољан. Зајам је оштро напала сва штампа а највише радикалска (*Одјек*) и либералска (*Српска застава*). То је било очекивано јер би опозициона штампа

⁴⁰ Фејн – Кимберлију, 13. и 19. април 1895, Београд, PRO FO 105/109; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 289–294.

⁴¹ Фејн – Кимберлију, 19. и 25. април 1895, Београд, PRO FO 105/109; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 289–294. Извештач *Тajмса* из Београда је написао да је „напредњацима – који су конзервативци у овој чудној земљи – било дозвољено“ да победе на изборима. (*Times*, 10, June 1895)

напала сваки финансијски предлог био он добар за земљу или не. Али није било очекивано да ће у напад прећи и напредњачко *Видело*, које је, по оштрини, чак превазилазило радикалска и либералска гласила. Јавност је врло брзо дошла до закључка да је зајам припреман тако да се бившем краљу обезбеде три милиона динара готовине. Сумњу је изазвало његово велико заузимање за овај кредит. Предлог зајма је најпре пропао на састанку скупштинског финансијског одбора. Не чекајући шта ће одлучити Скупштина, министар финансија Вукашин Петровић је поднео оставку. Влада је, потом, повукла његов предлог о зајму. Потпуни крах идеје о зајму веома је изненадио Владу јер је она рачунала да ће велика напредњачка већина у Скупштини сигурно изгласати закон о зајму. Фејн је очекивао и политичку и финансијску кризу у Србији. Међутим, Влада није поднела оставку јер јој је Скупштина изразила пуно поверење.⁴²

За српску јавност, па и за Едмунда Фејна, који је пажљиво пратио развој ситуације око зајма, било је занимљиво питање зашто је Напредна странка одлучила да се тако оштро супротстави озакоњењу предлога о зајму. Није била велика тајна да је најоштрије чланке у *Виделу* написао председник Државног савета Стојан Новаковић, поред Милутина Гарашанина, најзначајнији вођа напредњака. Новаковић то, свакако, није радио без сагласности са другим напредњачким лидерима. Једни су веровали да је циљ напредњака био да изнуде оставку Вукашина Петровића, који није био омиљен због суровости којом је утеривао порез али и због сумњи у његово лично поштење. Други су пак били убеђени да су напредњаци одбијањем зајма хтели да изазову финансијску кризу па, затим, умањење годишње отплате и делимично отписивање дуга. Ни ово није била нова идеја. Први разлог за такву сумњу било је уверење да је велики део српских обавеза страним кредиторима настао чланом 38 Берлинског уговора, којим је Србији наметнута обавеза изградње међународне железничке пруге. То је, веровало се у одређеним круговима у Србији, било више у интересу других држава односно „за аустријске стратешке и трговачке погодности” а мање у интересу Србије. Србија је такву одредбу морала прихватити јер је наслеђивала део обавеза Турске. Немајући сопствених средстава за изградњу пруге узела је кредит од немачких, аустријских и француских банака. Србима је овај национални терет веома тешко падао и они су се стално жалили да су страни новац добили под зеленашким условима, да је инострано учешће у изградњи пруге штетно и да се тако троши српски, тешко зарађени новац на корист аустријским интересима. Други разлог је лежао у тврдњи да су страни кредитори злоупотребљавали новчане потребе Србије и њено неискуство у финансијским операцијама које је морала предузети да би задовољила неке своје потребе и надокнадила трошкове ратова са Турском и Бугарском. Уз ове дугове, Србија се усудила да подигне и кредит за изградњу неких локалних пруга. Највећи повериоци Србије били су

⁴² Фејн – Кимберлију, 30. април и 5. мај 1895, Београд, PRO FO 105/109; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 299–300; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 289–294; С. Новаковић, *нав. дело*, 119–122; С. Рајић, *нав. дело*, 135–137.

немачки банкар, за њима су следили француски па аустроугарски. Срећом, сматрао је Фејн, британски повериоци нису учествовали у српском дугу. Како год да је било, Влада Србије са новим министром финансија, Стеваном Поповићем, нашла се у веома незавидној ситуацији. Било је мало вероватно да ће банке, којима је Србија дуговала више од милион стерлинга, бити спремне да дају свежи новац за опоравак српских финансија. Фејн је сматрао да је зајам који је уговорио Вукашин Петровић био повољан за Србију јер, у ситуацији у којој се налазила, боље није могла ни очекивати. Посматрано из међународне перспективе, озбиљно питање било је да ли ће и како Србија исплаћивати дуг. Будући да није имала индустрију, редовно исплаћивање дуговања повериоцима зависило је искључиво од редовног извоза пољопривредних производа. Додатну невољу за Србију чинио је пад цена пољопривредних производа – посебно житарица – на европском тржишту, што је наводило сељацима да не продају жито већ да њиме хране стоку. Више се ни српска сушена шљива није лако продавала у Америци јер су и Американци научили да гаје и суше шљиве а филоксера, која је уништила српске винограде, упропастила је извоз вина из Србије. Све се свело на извоз сток, при чему је Србија у потпуности зависила од добре воље Аустроугарске, која ју је, у сваком тренутку, могла довести до банкротства. Због свега тога, Србија је „убрзано пловила ка финансијском колапсу из кога се није могао наћи други излаз осим у договору са страним кредиторима”. Најзад, повезујући финансијско стање Србије са њеним националним аспирацијама, Фејн је закључио да Србија није способна да учествује у евентуалном наслеђивању турских територија. Није постојала, веровао је британски дипломата, ниједна европска сила која би подржала Србију да поново направи грешку која би омогућила Бугарској да се докопа Македоније.⁴³

У прилог тврдњама да је један од значајнијих разлога организовања конверзије дугова Србије било исплаћивање одређене суме екс краљу Милану, ишао је његов изненадни одлазак из Ниша, где је заседала Скупштина и, потом, из Србије. Он није отишао само зато што зајам није одобрен већ и зато што је краљ Александар, изненада, одобрио став противника конверзије дуга. Ако се није радило о новцу, онда је екс краљ, на овај начин, испитивао снагу свог политичког утицаја. Видевши да нема више утицаја ни на Скупштину ни на свога сина, напустио је Србију. Ипак, Скупштина је, са само једним гласом против, прихватила предлог да се екс краљу Милану, на име годишњег издржавања (апа-

⁴³ Фејн – Кимберлију, 30. мај и 8. јуни 1895, Београд, PRO FO 105/109. Детаљи изнети у ова два извештаја показују да је Е. Фејн врло пажљиво и детаљно пратио финансијску ситуацију Србије. „Година 1895. била је рђава: увоз свиња у Угарску забрањен; цена храни слаба; нигде никакве зараде осем на сувој шљиви... У промету застој; оскудица новца на све стране; ако би врх тога још и Банка почела отказивати кредите, пропаст многих привредника, нарочито свињарских трговаца, била би неизбежна.” (С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 325)

наже), исплати 360.000 динара у злату. Ова одлука је објашњена великим услугама које је он учинио држави за време своје владавине.⁴⁴

Информације о финансијским невољама у Србији доспеле су и на стране енглеске штампе. Најопширније коментаре објавили су *Тајмс* и *Фајненшл њуз* (*Financial News*). *Тајмс*ов извештач је тврдио да је баш екскраљ Милан пронашао групу финансијера који су били спремни да репрограмирају српске дугове. Али када је српска скупштина одбила да падне испод нивоа националног поноса на коме је, из сличних разлога, била Грчка, екскраљ је, притиснут поплавом чаршијских прича, изненада напустио Србију. Упркос томе, српски политичари су и даље тврдили да је Србија способна да испуњава своје финансијске обавезе. Док је *Тајмс* поредио финансијску ситуацију Србије са грчком, *Фајненшл њуз* ју је упоредио и са стањем у Бугарској и у Румунији. Грчки пример је несумњиво веома утицао на *финансијски морал* суседних држава. И овде је национални понос наведен као основни разлог одбијања конверзије државног дуга. Способност Србије да испуњава своје финансијске обавезе према повериоцима мало се тицала британских финансијера, закључио је извештач *Фајненшл њуза*, али, да би избегли сваки ризик неплаћања кредита, они морају добро водити рачуна шта се дешава у другим балканским земљама.⁴⁵

Нашавши да у овим извештајима има пуно сарказма, не само у објашњавању финансијске него и политичке ситуације у Србији, Мијатовић је упутио писма обема редакцијама захтевајући да она буду објављена. У овим писмима пуним дипломатског такта, Мијатовић је објаснио да српска влада нема намеру да, као што су то неке српске новине објавиле, једнострано смањи интерес (кама-ту) или главницу дуга према страним кредиторима. Стара Париз–Берлин–Беч група банкара, која је сервисирала финансијске потребе Србије претходних петнаест година, понудила је унификацију и конверзију дугова Србије али је Скупштина одбила предлог „јер је сматрала да је цена сувише ниска”. Што се тиче екскраља Милана, он није био тај који је пронашао банке, нити је његов одлазак из Србије имао икакве везе са финансијама Србије. Мијатовић је поткрепио своје тврдње изношењем основних цифара о приходима, расходима и дуговањима Србије.⁴⁶

Пал мал газета (*Pall Mall Gazette*) је објавила да је краљ незадовољан што је Скупштина одбила зајам те је запретио распуштањем Скупштине и позивањем радикала на власт. На негодовање новог посланика Краљевине Србије у Лондону Чедомиља Мијатовића, уредник се правдао да је информација преузета из немачких и аустријских новина те, уз извињење, прихватио да објави notiцу са

⁴⁴ Фејн – Кимберлију, 11. мај 1895, Београд, PRO FO 105/109; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 296–297; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 304–305.

⁴⁵ *Тајмс*, 10. јун 1895; *Фајненшл њуз*, 10. јун 1895; Ч. Мијатовић – М. Божићевићу, 30. мај/11. јун 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–III, К/13, Пов. бр. 434.

⁴⁶ Ч. Мијатовић – М. Божићевићу, 31. мај/12. јун 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–III, К/13, Пов. бр. 442.

Мијатовићевим објашњењима. То је била једна од ређих, лоших вести о Србији откако је краљ Александар прогласио своје пунолетство. Тада је за њега речено у британској штампи да „има и мисли и способности и воље и енергије да је изврши“. То је била лепа вест у поређењу са ранијима које су објављиване о Србији. Јер „још од нашег рата са Бугарима ушло је готово рећи у моду код енглеске штампе, да о Србији, Србима, српском краљу и српским приликама говори саркастички, неправедно и непријатељски“.⁴⁷

Било је и неке користи од поменутог писања британске штампе. Мијатовића су посетили лорд Ватсон-Ховен и Прајс-Вилијемс, који су, у име енглеских банака, понудили да формирају јаку групу финансијера који би извршили конверзију српских дугова под повољним условима. Министар С. Д. Поповић је одмах затражио детаље како би их упоредио са неким другим понудама. Мијатовићу је саветована велика опрезност те је он био резервисан и када су енглески финансијери понудили подршку Ротшилда, Беринг Брадерса и Ентонија Гибса. Убрзо се испоставило да ни Ротшилд ни Гибс нису расположени да пласирају свој капитал на, за њих, непозната тржишта. Искусни финансијски стручњак и дипломата Чедомиљ Мијатовић није био изненађен. „Земље балканскога полуострва су још једнако terra incognita за енглеске капиталисте“ и „нама ће требати и времена и систематскога неуморнога рада па да нашој привредној реорганизацији придобијемо суделовање енглеских капитала.“⁴⁸

Британски посланик је пажљиво пратио финансијско стање Србије али је, често до детаља, пратио и политичку ситуацију у Србији. Приметио је да је Скупштина једногласно изгласала прилично репресивне мере које су ограничавале слободу штампе и биле усмерене против малих листова који нису могли плаћати високе казне. Уз то је прошао и закон о писању и говору против краља и његове породице. Међутим, као најозбиљнију претњу стабилности у држави Фејн је видео закон којим је Влади омогућено да, по свом нахођењу, постави полицијску управу уместо општинске власти. „Нигде општински принцип није тако гајен као у Србији.“ Будући да је знао да је локална самоуправа постојала у Србији одвајкада, па чак и у турско време, Фејн је очекивао избијање немира.⁴⁹

ПОВРАТАК КРАЉИЦЕ-МАЈКЕ

Бивши српски краљ Милан и његова бивша супруга Наталија су веома желели да се врате у Србију. Међутим њихове жеље нису имале корена само у родитељској

⁴⁷ Ч. Мијатовић – М. Богићевићу, 30. април/12. мај 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф-V, П/25, Пов. бр. 329.

⁴⁸ Ч. Мијатовић – М. Богићевићу, 29. мај/10. јун 1895, Лондон; Стев. Д. Поповић – министру (С. Новаковићу ?), 30. мај/11. јун 1895, Београд; Министар – Ч. Мијатовићу, 3/15. јун 1895, Београд; Ч. Мијатовић – М. Богићевићу, 21. јун/3. јул 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф-III, К/13, Пов. бр. 435 и 765.

⁴⁹ Фејн – Кимберлију, 15. мај 1895, Београд, PRO FO 105/109.

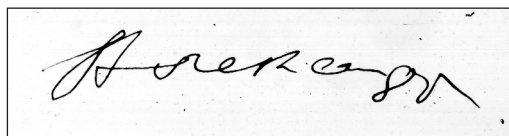
љубави већ и у одређеним – посебно код екскраља – политичким амбицијама које су биле обојене и осветољубивошћу према политичким противницима и према свом бившем брачном партнеру. Боравећи у Бијарицу, почетком 1895. године, краљ Александар је позвао мајку да дође у Србију. Не желећи да се сретне са својим бившим мужем, екскралица је дошла у Србију тек маја 1895. године, када је екскраљ отишао из Београда. Њен долазак је увећао политички пораз бившег краља. Јер док је краљ-отац подстицао сина против радикала као љутих противника династије, кралица-мајка га је наговарала да се споразуме са радикалима као са политичком опцијом која је, будући најјача у Србији, могла одржати династију. Осим тога, екскралица је била у добрим односима и са напредњацима, који су тренутно били на власти. Ни краљ Александар није обиловао чистом љубављу према родитељима. Када је почетком 1894. године позвао оца у Србију, била му је потребна помоћ против радикала. Када је укидањем Устава из 1888. потпуно уклонио радикале са политичке позорнице, син је схватио да његов отац, бивши краљ, има више угледа, способности и моћи од њега, актуелног краља. Мада је и она, октобра 1894. године, молила сина за финансијску помоћ, кралица-мајка није имала у Србији директног, материјалног интереса као екскраљ. Њене политичке амбиције су биле далеко од тога да влада Србијом. Она је само желела преовлађујући утицај над сином. Уз то, краљ Александар је желео да Драга Машин, дворска дама краљице Наталије, буде уз њега. То је било могуће ако екскралица дође у Београд. Њен услов је био да краљ-отац оде из Србије. Захваљујући повољним околностима које су се испеле око закључивања уговора о зајму, син је испунио тај услов.⁵⁰

Долазак краљице-мајке најављен је још средином априла. Министар иностраних дела Милан Богићевић је већ тада претпостављао да екскраљ неће дочекати своју бившу супругу у Београду. Припремао се изузетан дочек не само зато што је она била веома популарна у Београду или зато што су неки актери њеног протеривања (Никола Христић, Никола Пашић) журили да јој пруже извињење, већ и зато што је он био, у извесном смислу, подсећање на многе нанесене увреде и „демонстрација против Краља Милана“.⁵¹ Кралица-мајка Наталија Обреновић је, после четири године, дошла поново у Београд 28. априла/10. маја 1895. године. Приређен јој је величанствен дочек. На станици су чекали: краљ у генералској униформи, војна пратња, високи официри, чланови Владе, општински службеници... Од станице до двора пролазила је кроз тријумфалне капије и шпалире чиновника, грађанства и ђака. Славље је трајало неколико дана. Што свечанији дочек требало је да представља одређену сатисфакцију за протеривање маја 1891. године. Улице су биле препуне света, приређиване су бакладе, свечана представа у позоришту, народне игре на Топчидеру, осветљавање Калемегдана... Неким

⁵⁰ Н(аталија) – сину Александру, 15/27. октобар 1894, *Писма краљице Наталије Обреновић*, 87–88; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 301.

⁵¹ Фејн – Кимберлију, 18. април 1895, Београд, PRO FO 105/109.

свечаностима присуствовали су и чланови дипломатског кора. Како политичари тако и дипломате у Београду сматрали су да ће краљица играти значајну улогу у политичком животу Србије. Тако је било само до средине августа, када је, поново, напустила Београд.⁵² Током 1894. и у првој половини 1895. године, краљ Александар је намеравао да оствари потпуну контролу над политичким збивањима у Србији. Сматрао је да то може учинити формирањем неутралних влада које су чинили чланови слабих политичких опредељења или сасвим без њих. Такви су били подложнији његовим утицајима и спремнији да спроводе његове намере али нису имали ослоња на страначку масу. Зато су такве владе биле слабе и лако су падале. Када је дошло до великих економских проблема, морале су одступити па се краљ Александар, клонећи се савета оца да нема никаква посла са радикалима и мајке да у радикалима тражи подршку за себе и династију, ипак, приклонио стварању страначке владе напредњака. Повратак екс краља Милана, државни удари и честе промене влада изазивали су пажњу читаве европске дипломатије и јавности. Британски посланици и јавна гласила су пратили најзначајније догађаје упозоравајући, понекад претерано алармантно, да у Србији може доћи до грађанског рата или финансијског краха.

A rectangular box containing a handwritten signature in cursive script, which is the signature of King Alexander I Obrenović.

Потпис краља Александра I Обреновића

⁵² Фејн – Кимберлију, 11. мај 1895, Београд, PRO FO 105/109; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 305–306; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 299; С. Новаковић, *нав. дело*, 123–126; С. Рајић, *нав. дело*, 141–152.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

**НАПРЕДЊАЧКА ВЛАДА СТОЈАНА НОВАКОВИЋА
И ПОЛИТИКА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ
(1895–1896)**

„Енглеска жели да буде пријатељ са свима; она може да се споразумева било с Тројним Савезом било с Француском и Русијом, о источноме питању, али никада и ни с ким било неће се Енглеска споразумети да се земље балканске поделе међу које било силе!”*

„Један је амбасадор ту пре неки дан рекао лорду Салисберију: 'Ми смо сви на континенту до зуба наоружани, да од страховитошћу наоружаности и убојне спреме нико од нас не сме ни да мрдне! С тога међу силама континенталним превлађује жеља да се одржава статус кво, да се ништа не ради, па чак ништа и не предлаже.’”**

ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКИ ПРОБЛЕМИ ВЛАДЕ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Пошто је закључио да нема подршку краља Александра, Никола Христић је поднео оставку Владе почетком јула 1895. године. Не могавши да нађе решење за тежак проблем конверзије државних дугова, Христић је, вероватно, намеравао да оставку поднесе раније. Изгледа да је краљ Александар одбио ову Христићеву идеју надајући се да ће Ђорђе Симић прихватити да оснује Владу од умерених радикала и напредњака. Истовремено, краљ је преговарао и са једним од вођа напредњака – Стојаном Новаковићем. Захтеви радикала да се врати на снагу Устав из 1888. године потпуно су окренули краља Александра напредњацима. Мада је аранжман о конверзији дугова Србије склопљен током последњих дана Христићеве владе, краљ Александар је тражио Владу која би аранжман могла спровести кроз Скупштину. Христић то није могао. Да би прихватио понуду краља, Стојан Новаковић је поставио одређене услове који су представљали критику система власти у Србији. Основни узрок нестабилности власти у Србији Новаковић је налазио у трајности непринципијелних метода бившег краља Милана који су се највише огледали у неповерењу и неискрености између краља и Владе. Зато је Новаковић, у документу *Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски*, захтевао од краља Александра да обећа стабилност Владе и стално споразумевање владара и Владе. Када је краљ Александар прихватио овај мемоар, који је садржавао шест услова, искусни дипломата и угледни научник, Стојан Новаковић је, јула 1895. године, формирао Владу која је, у основи, била чиновничка са члановима који су, по опредељењу, били напредњаци. Вла-

* Ч. Мијатовић парафразира речи државног подсекретара Томаса Сандерсона. (Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 30. октобар/11. новембар 1896, АС, МИД, ПО, 1896, Ф–Ц, И/1, Пов. бр. 2127)

** Из истог извештаја.

да се ослањала на Скупштину, у којој су већину, такође, чинили напредњаци. У спољнополитичком делу свога програма Новаковић је сугерисао одржавање добрих односа са свим великим силама, што је значило одређену слободу у деловању. Међутим, пошто је „недвосмислено утврдио русофилску оријентацију“, залагао се за напуштање подређеног односа према Аустроугарској, у чијој основи је била Тајна конвенција из 1881. године. У својој балканској политици Србија је требало да тежи споразумевању са другим балканским државама. После низа година, Новаковић је био први који је истакао потребу враћања на политику кнеза Михаила. То је значило сарадњу са балканским државама и широку али опрезну националну активност према југу и западу. Програм унутрашње политике подразумевао је финансијску консолидацију државног буџета и решавање уставног питања. Ту Новаковић није имао намере да спроводи значајније промене. Мада оваквом владом нису испуњени савети краљице-мајке сину да сарадња са радикалима води очувању династије, краљичини дугогодишњи пријатељи (председник Владе Новаковић, војни министар Драгутин Франасовић и министар финансија Стеван Д. Поповић) били су гаранتي да се екскраљ Милан неће вратити у Србију.¹

Новаковић је морао да решава неколико наслеђених проблема спољашње и унутрашње политике Србије. Формирајући своје националне ставове и програм кроз темељно истраживање прошлости српског народа и анализирање његовог савременог положаја и извлачећи значајне поуке из вишегодишњег дипломатског службовања у Цариграду, Стојан Новаковић је унутрашњу политичку стабилност Србије видео као претпоставку остваривања спољнополитичких циљева Србије. То је у унутрашњополитичком смислу значило решавање затечених проблема а у спољнополитичком усмеравање Србије новим правцима. Оно што се није могло одлагати била је ратификација аранжмана који је значио конверзију већине старих дугова Србије у јединствени, нови дуг. Неуспех Вукашина Петровића није био крај настојања да се изврши конверзија државних дугова Србије. Због вишегодишњег државног дефицита, конверзија је морала бити обављена. Већ на првом скупштинском заседању, нови министар финансија Стеван Д. Поповић је изнео на дискусију аранжман о конверзији државних дугова (*Карлсбадски аранжман*) који је, непосредно пред свој пад, закључила Христићева влада. Намера краља Александра била је да, успостављањем нове, напредњачке владе, осигура сагласност у напредњачкој већини Скупштине за ово, веома важно питање. Краљ је рачунао и на велики углед који је имао председник Владе Новаковић. Међутим, изгледало је да је било лакше закључити аранжман него бранити га пред Скупштином. Упркос великој полемици и у Скупштини и у штампи, при чему се тврдило да се ради о прикривеном др-

¹ Гоувер – Солзберију, 9. јули 1895, Београд, PRO FO 260/65; С. Новаковић, *нав. дело*, 130–146; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 47–49; исти, *Стојан Новаковић, у служби националних и државних интереса*, предговор Василије Ђ. Крстић, Београд 2012, 40–42; С. Рајић, *Александар Обреновић*, 143–145; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 308–312.

жавном банкротству и о потпадању под странио туторство, *Карлсбадски аранжман* је прихваћен. Циљ творца овога аранжмана било је снижавање камате са 5% на 4% на постојеће државне дугове и продужавање рока њихове исплате. Овај аранжман је, у суштини, значио „наметање редукације камате повериоцима“ јер Србија није била у стању да плаћа приспеле обавезе. Невоља је била у томе што је рок отплате био веома дуг, чак 72 године, што је, у укупној маси, значило много већу финансијску обавезу према иностраним кредиторима. Уз то, *Карлсбадским аранжманом* нису били обухваћени сви државни дугови Србије па су се убрзо појавили француски банкари (Остијер и Лионски кредитни завод) који су имали уцењивачке захтеве према Србији. Оснивање Самосталне монополске управе, у којој су били и заступници поверилачких банака, донело је творцима овог аранжмана оптужбу да су наметнули Србији *иностранио туторство* и *финансијску окупацију*. Али састав ове управе био је повољнији за Србију. Јер уместо четири члана – од којих би, према Петровићевом предлогу, двојица били странци, представници поверилаца – новим аранжманом је утврђено да Управа има шест чланова, од којих би двојица били представници поверилаца. Док је Петровићев уједињени зајам доносио само деведесет осам милиона и покривао само четири стара зајма, *Карлсбадски аранжман* је износио више од триста педесет и пет милиона и покривао је чак дванаест од четрнаест старих државних зајмова. Међутим, *Карлсбадски аранжман* није решио све финансијске невоље Србије и Влада је већ следеће, 1896. године, морала да закључи још један зајам и то баш са француским банкарима. И краљ Александар и Влада – пре свега Стојан Новаковић – били су свесни да „Карлсбадски Аранжман тражи неге и дужега рада, да би успео да све своје добре стране покаже“.²

Следећи корак у финансијском стабилизовању земље било је трговање обвезницама конвертованог зајма не би ли се на тржишту хартија од вредности њихова вредност повећала. Чедомиљ Мијатовић, који је добро разумео неповољну финансијску ситуацију Србије, покушао је да део обвезница српског четворопроцентног зајма пласира на лондонској берзи. Али, добио је одговор да ту постоји предрасуда да Србија не испуњава своје обавезе. Иза ове лоше представе о Србији стајао је француски банкар Остијер. Добра вест је могла бити тврђа *Тајмса* да Русија гарантује српску конверзију. То, међутим, није било истина али Мијатовићу његов истанчани смисао за дипломатију није дозвољавао да такву вест демантује. Јер, француско-руски савез је био толико јак да је и Тројни савез водио рачуна да с њим не дође у сукоб. Отуд би деманти српског посланика у Лондону, макар био истинит, у Петрограду могао бити схваћен као ограђивање од руских, иако непостојећих, гаранција, што никако не би било

² Закон о конверсији државних дугова, *Српске новине*, 9. јули 1895 (LXII, 152) 761–762; С. Новаковић, *нав. дело*, 135–136, 146–148; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 315–319; М. Недељковић, *нав. дело*, 160–193; С. Рајић, *нав. дело*, 145; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 50–51.

повољно по Србију.³ Мијатовић није мислио да покушај пласирања српских обвезница није успео само због Остијерове „пакосне ларме и непоштене агитације“. Србија је била потпуно непозната за енглеско финансијско тржиште. Било је потребно оснивање англо-српске банке која би имала довољно капитала да утиче на развој банака у Србији и, евентуално, на развој српско-британских трговинских и финансијских веза. Оснивач англо-угарске банке, извесни Валтер Веб (Walter Webb) је понудио Мијатовићу да оснује и англо-српску банку. Међутим, Мијатовић није веровао оснивачима новопокренуте банке који иза себе нису имали дугу банкарску каријеру и нису располагали великим капиталом. Наставио је да трага за начином којим би се створио „мост којим ће енглески капитали струјити у Србију да оживе наше велике али за сада још непроизводне природне изворе богатства“.⁴

Други проблем који је снажно уздрмао и онако рањив економски положај Србије било је повремено обустављање извоза стоке, највише свиња, из Србије у Аустроугарску. Сточарска производња у Србији била је у успону и било је веома важно обезбедити стално и стабилно тржиште. Међутим, мађарским узгајивачима који су извозили свиње у Средњу Европу није одговарала конкуренција те су често ометали увоз свиња из Србије. Згодан изговор за то налазио се у ветеринарској конвенцији која је склопљена 1892. године. Мађарска влада је увела забрану увоза свиња почетком јуна 1895. године а протест Христићеве владе није уродио плодом. Под разним изговорима није удовољено ни протестима Новаковићеве владе. Средином јула изгледало је да ће до споразума доћи али је мађарска влада средином августа, изненада, увела нову забрану увоза. То је био велики удар на трговину свињама а преко ње и целокупну економију Србије. Преко 120.000 свиња је лежало у оборима а свињарски трговци су опседали Владу у Београду. Овај проблем је привукао и пажњу британског посланика Гоувера, који је детаљне информације потражио код председника Владе. Доказујући да се ради само о сукобу међу српским и мађарским трговцима, Новаковић је порицао да спор око трговине свињама има икаквог политичког значаја. Узрок спора је, по Новаковићу, била намера мађарских узгајивача свиња да задрже тржиште у својим рукама. У прилог томе навео је да је и министар трговине у Будимпешти био један од највећих узгајивача свиња. Новаковић није крио од британског дипломате да је српска влада покушавала да пронађе друго тржиште. Размишљало се о марсејској сточној пијаци у Француској. Али извоз се морао обезбедити или преко Ријеке или преко Солуна. Будући на угарској територији, Ријека је била затворена за српску робу, па су сва надања српских узгајивача свиња и трговаца била усмерена ка Солуну. Испоставило се да ни то решење није повољно јер је транспорт повећавао цену за 8 до 10 франака по грлу. То је скоро удвостручавало цену. Будући да је желез-

³ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 3/15. и 15/27. септембар 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1183 и 1207.

⁴ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 6/18. октобар 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1296.

нице по Турској градила фирма барона Хирша (Hirsch), аустроугарска влада је могла утицати на Порту да цене превоза од српско-турске границе до Солуна буду увећане. Уз то, сазнало се да је француска ветеринарска контрола ригорозна. Солунско пристаниште није имало техничких могућности за пријем стоке и њен утовар у бродове. Један покушај, крајем октобра 1895. године, да се свиње извезу преко Солуна за Марсеј није дао задовољавајуће резултате. Размишљања да се извоз усмери ка Румунији и Русији свела су се само на испитивање тржишта јер су те две државе имале узгој свиња који је био довољан да подмири домаће потребе. Идеје о извозу прерађеног меса за Италију, Аустрију и Немачку разбиле су се о мађарска позивања на уговорне одредбе о ветеринарским прописима. Србија је радила и на томе да подигне једну кланицу за прераду – конзервирање свињског меса у долини Мораве и да установи централну пијацу за трговину свињама где би оне биле под већим надзором. Основано је Српско акционарско друштво за клање и прераду стоке, чији је циљ, поред клања и прераде меса, био подизање сточних обора и формирање „домаћег сточног трга, а у циљу централисања и правилне организације свеколике сточне трговине наше”. До Гоувера су стигле гласине да Србија намерава да прекине трговачке односе са Аустроугарском и да ће поништити уговор о трговини. То, наравно, није било тачно. У економским околностима у којима се налазила, Србија није ни могла ни смела да се одлучи на такав корак. Радило се само о, истина веома важном, делу српско-аустријске трговине, те је посланик Ђорђе Симић добио упутства да протестује код Владе у Бечу. Новаковић је веровао да забрана неће трајати дуже од месец дана, односно да ће бити укинута наступањем хладних дана, када ће престати опасност од ширења свињске куте у Мађарској.⁵

Међутим, у Лондон су стигла тумачења из Беча да угарске мере нису противне ветеринарској конвенцији закљученој између Аустроугарске и Србије 1892. године, којом је било предвиђено затварање границе и у случају потребе или сумње да постоји макар и једно заражено грло. По конвенцији, такође, нису били предвиђени присуство или експертиза стручњака друге стране. Дакле, Мађарска је могла потпуно неометано да проглашава затварање границе за сточну трговину. Србији је преостало само да се узда да ће хладне интервенције аустроугарског министра Голуховског (Goluchowski, Agenor, count) код мађарске владе имати ефекта. Ипак, и када је, средином октобра 1895, поново дозвољен увоз свиња у Угарску, њихов број је био сведен само на неколико хиљада грла. Крајем 1895. године забрана увоза је поново уведена.⁶

⁵ Л. Гоувер – Солзберију, 29. август 1895, Београд, PRO FO 260/65; *Српске новине*, 7. и 11. октобар 1895 (LXII, 226 и 229), 1140 и 1156–57; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 335–336; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 51–53; Михаило Војводић, *Извозна трговина Србије и сукоб са Аустро-Угарском 1895–1896*, у: *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 144–148.

⁶ Вилијем Барингтон (William A. C. Barrington) – Солзберију, 6. септембар 1895, Беч, PRO FO 260/66; М. Војводић, *Извозна трговина*, 145–146.

Рачуница која је показивала да би извоз свиња преко Солуна био скуп, није обесхрабривала Мијатовића. Заједно са конзулом Крисмасом, он је испитивао енглеско тржиште и, утврдивши да је извоз свиња из Србије у Енглеску сувише компликован, закључио да вреди размишљати о извозу масти, сланине и усољеног сировог меса. То је био повод да поново разговара са Валтером Веб(ером ?) о евентуалним пословима англо-српске банке. Прво је требало основати мало паробродско англо-српско друштво које би, под српском заставом, извозило српске производе из Солуна за Марсеј и Лондон. Мада је Мијатовић био сасвим у праву када је проценио да би „влада стекла велику заслугу кад би привукла енглеске капитале у Србију и још уз то развила српску заставу на Средоземном мору и Атлантијском океану“, српска влада није могла да се упусти у тако велики посао.⁷

ИЗМЕЂУ ЈЕРМЕНСКОГ И МАКЕДОНСКОГ ПИТАЊА

Тврдња Стојана Новаковића Левсон-Гоуверу да српско-мађарски сукоб нема никаквог политичког садржаја или се није заснивала на чињеницама или није била искрена. Новаковић је знао спољнополитичке околности које су притискале Србију. Дошавши на чело Владе, одмах се суочио не само са проблемом забране извоза свиња у Мађарску већ и са веома широким и оштрим антиаустријским покретом у Србији. Незадовољство политиком Беча према Србији, у Београду је досегло до захтева за царинским ратом. Економски притисак из Пеште је гурнуо Србију у политички сукоб са Аустроугарском. Новаковић је морао да промени правац спољне политике Србије и да се окрене Русији. То је у Русији, која готово да није обраћала пажњу на догађаје у Србији, произвело веома позитиван утисак. Јер, руска влада, која је била веома незадовољна повратком екс краља Милана у Србију, није хтела да пружи било какву подршку његовом сину. Незадовољство Русије понашањем малих држава на Балкану било је толико да је руски посланик у Бечу и потоњи министар спољних послова Лобанов (кнез Алексей Борисович Лобанов-Ростовски), марта 1895. године, наводно, изјавио да би Русија и Аустроугарска требало да их сасвим напусте: „оставити их да се кувају у сопственом сосу“. Штавише, Лобанов је сматрао да Аустроугарска не само да с разлогом полаже право да врши специјални утицај на Србију, већ и да сами Срби треба да схвате основаност оваквог захтева. Именовање барона Розена за посланика у Београду, маја 1895, показало је колика је била незаинтересованост Русије за Србију, па и за Балкан. Опозван је дугогодишњи руски посланик у Београду Персијани, који је био *апостол панславизма* и који је градио политику која је требало да направи од Србије бедем одбране против аустријског продора на Исток. Барон Розен је, напротив, спадао у ону групу дипломата који

⁷ Ч. Мијатовић – Ст. Новаковићу, 19/31. октобар 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1371.

нису имали никаквог искуства нити знања о односима на Балкану. Међутим, док је руска штампа писала о томе како Новаковићева влада није имала избора те је, схвативши своју вишегодишњу грешку, променила курс, руска влада је, због заузетости на Далеком истоку, била суздржана. Било је тешко нагло променити утисак који је владао у Русији да су били узалудни сви панславистички напори да се на Балкану створи конфедерација под руском заштитом. Уз све ово, сумњајући да је Србија блиска Тројном савезу, ни француска влада није била спремна да јој пружи економске олакшице.⁸

Чинило се да је само нови председник Владе и министар спољних послова В. Британије био расположен према Србији. Већ током прве аудијенције, Солзбери је саопштио Мијатовићу да „Србија свагда може рачунати на добро расположење Велике Британије према њој“. После убедљиве победе на изборима, јула 1895, Солзбери није журио да саопштава свој програм. То можда није ни било неопходно јер су у Енглеској „главне политичке личности саме по себи програм“. Било је, међутим, познато да је Солзбери сматрао да је дужност Британије да спречи Русију да загосподари Цариградом и балканским народима. То је значило да су се британски интереси поклапали са интересима Аустроугарске, те да Солзбери пријатељство са малим балканским народима неће претпоставити пријатељству са Бечом. Спољнополитички ставови неколико личности у Солзберијевом окружењу су потврђивали будући британски антируски курс. За државног подсекретара за спољне послове Солзбери је именовао Џорџа Курзона (George Curzon), који се јавним наступима и чланцима декларисао као противник руске политике у централној Азији и француске у Сијаму. Већ се причало по лондонским клубовима да је министар колонија, лорд Чемберлен (Joseph Chamberlain) говорио да Британија мора заратити са Француском како би обезбедила своје интересе. Британска јавност је оценила да ће Солзберијева политика учврстити европски мир зато што је било познато да он нагиње Тројном савезу те се Француска и Русија неће усудити да провоцирају сукоб. Отуд је Мијатовић закључио: „С тога док је лорд Салисберија на влади ми немамо никаквог изгледа да би нас Енглеска помагала у народним нашим аспирацијама на Босну и Херцеговину. А у нашим правима на Македонију бојим се Енглеска ће нас помагати само у оној мери у коликој би ми успели да добијемо потпору Аустроугарске. Та околност поштрава нашу дужност да радимо да бар наши интереси у Македонији добију енглеску потпору без оног подусловљавања потпором Аустроугарском.“⁹ Нова политика приближавања српске владе Петрограду није била у складу са оним што је очекивала британска влада.

⁸ Е. Фејн – Кимберлију, 21. март и 13. мај 1895, Београд, PRO FO 105/109; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 53–56.

⁹ Ч. Мијатовић – М. Богићевићу, 16/28. јуни 1895, Лондон; исти – С. Новаковићу, 29. јун/11. јули 1895, Лондон; исти – С. Новаковићу, 16/28. јули 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 783; Ф–III, И/19; Ф–II, И/13, Пов. бр. 910.

Али, међународни односи су били компликованији него што је то Мијатовић видео из Лондона. С обзиром на велико ангажовање на Далеком истоку, Русија није била заинтересована за било какву промену на Балкану. Велика Британија је пак желећи да одвуче пажњу Русије са Далеког истока, у покољима Јермена августа 1894. у Малој Азији и октобра 1895. у Цариграду, нашла разлога да позове Русију и Француску на заједничку интервенцију код Порте. У жељи да руску пажњу врати на Источно питање, Солзбери, који је знао да „Турска споро умире”, предложио је Петрограду да заузме јерменске области у Малој Азији и (ли), чак, Цариград. Чак и ако је било ове понуде, она, свакако, није била искрена. Уосталом, Солзбери је, убрзо, негирао да је икада поменуо такав аранжман. Он је, даље, предлагао корените промене у турској управи. Ако би султан одбио да их спроведе, велике силе би га натерале на то. Али, за овакво покретање Источног питања нису биле заинтересоване ни Русија, ни Аустроугарска, ни Немачка, ни Француска. То је значило да је Солзберијева идеја, бар привремено, одбачена и да ни балканске државе не смеју да се усуде да, на било који начин, провоцирају отварање питања турског наслеђа на Балкану.¹⁰ Али упркос кризи Владе у Лондону и британске усамљености у спољној политици, проблемима са Египтом и упињањима да, под својим утицајем, задржи Авганистан, Велика Британија није губила спољнополитички углед. „Ја не могу да се отресем утиска”, писао је Чедомиљ Мијатовић, „да је Енглеска данас не само изолована, него и парализована! Међу мојим колегама дипломатама међу тим преовлађује мисао: да је лав британски само мало задремао али да се он сваког часа може да пробуди, усправи, гриву накомстрешу и рикне.”¹¹

Нудећи Русији слободу притиска на Турску, Солзбери није искрено мислио на отварање питања турског наслеђа у Европи. Ни Лобанов, одбијајући да прихвати да се решавањем јерменског питања натовари Петрограду већи терет од онога који је добио са Бугарском после 1878, није мислио да се Русија сасвим одрекне својих утицаја на Балкану. Чим су се вести о страдањима Јермена прошириле по Балкану, у Бугарској су се пробудиле наде о проширењу припајањем Македоније. Немири у Јерменији су, свакако, привукли пажњу Порте и турске војне јединице ка Малој Азији, а британска подршка Јерменима указала је Софији одакле би се могла очекивати помоћ. Још с јесени 1894. године ши-

¹⁰ М. Војводић, *нав. дело*, 56–59; G. P. Gooch, *History of Modern Europe, 1878–1919*, New York s.a, 232–240; A. Dž. P. Tejlor, *нав. дело*, 332–336; Margaret M. Jefferson, *Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890–1898*, *The Slavonic and East European Review*, Vol. XXXIV, No 92 (Dec. 1960) 44–51; W. N. Medlicot, *Lord Salisbury and Turkey, History, New Series XII* (April 1927 – January 1928), 244–247. У говору у Горњем дому Парламента Солзбери је рекао да британска влада, сходно Берлинском уговору, највише води рачуна о независности Турске. Али ако султан не предузме мере које му саветују велике силе, не спречи анархију и не искорени побуне, никакав уговор неће моћи да га одржи на власти. (*Српске новине*, 9. август 1895 (LXII, 178) 885)

¹¹ Ч. Мијатовић – М. Богићевићу, 13/25. мај 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 368.

ром Бугарске почело је одржавање скупова на којима је тражена аутономија за Македонију. Марта 1895. године образован је Македонски комитет чији је задатак био прикупљање материјалне помоћи и слање наоружаних чета у Македонију.¹² Али, Македонски комитет се није ограничио само на агитацију у Македонији. На захтев турског посланика у Београду, српске власти су забраниле оснивање огранка Македонског комитета у Кладову. Христићева влада није била заинтересована за отварање македонског питања на начин на који су то планирали „неодговорни политичари у Бугарској“ јер би сигурно дошло до српско-бугарског конфликта. И у Београду и у Цариграду британски посланици су сазнали да је много вероватније да дође до заједничке акције Србије и Грчке против Бугарске и да је, у основи политичке агитације, црквено питање. Српска влада и штампа су биле заузете унутрашњим проблемима. Ипак, један од ретких озбиљних чланака на које је Фејн обратио пажњу појавио се у *Виделу*. Овај лист је приметио да ће бугарска влада тражити да у Македонији буду уведене исте реформе какве се очекивало да ће бити понуђене Јерменима. *Видело* је указало на то да су бугарски захтеви великим силама да обавезу Порту да испуни одредбе Берлинског уговора које су се односиле на самоуправу становништва у појединим провинцијама, опасни по српско становништво. Тако би српско становништво потпало под утицај бугарског егзархата, против кога Србија није имала одговарајући утицај. Зато Србија не би имала другог избора до да се приклони турским властима уместо хришћанима који су се ставили под јурисдикцију бугарског егзархата.¹³ Ово су потврђивали и чланци у листу *Македонија* у којима је писано да Бугарска намерава да са Македонијом уради исто што је, својевремено, урадила са Источном Румелијом.¹⁴

Посебну пажњу британског посланика у Београду привукли су београдски листови који су често преносили чланке из руских новина. *Застава* је пренела чланак из петроградских *Новости* у коме је објашњавана намера Бугарске да анектира Македонију. Овај чланак је наишао на одобравање у Србији, између осталог, и због тврдње да је северни део Македоније насељен Србима те би припајање овог дела Бугарској било противно и праву и разуму. И *Видело* је претузимало чланке из руских *Новости*. У једном чланку оптужени су Аустроугарска и неки други савезници да охрабрују Бугарску да предузме акције у Македонији. Фејн је тврдио да то није било тачно јер ниједна велика сила није намеравала да гурне европски део Турске у побуне и хаос. Преносећи писање српских и, преко њих, руских новина, Фејн је хтео да покаже да је јавно мњење и у Србији и у Русији против било каквих бугарских акција у Македонији.¹⁵ У исто време из Македоније су у Београд стизале вести о доласку мањег броја наоружаних

¹² М. Војводић, *нав. дело*, 59–60.

¹³ Фејн – Кимберлију, 2. и 22. март 1895, Београд, PRO FO 105/109.

¹⁴ Фејн – Кимберлију, 15. март 1895, Београд, PRO FO 105/109.

¹⁵ Фејн – Кимберлију, 1. и 4. април 1895, Београд, PRO FO 105/109.

хајдука које је, вероватно, организовао Македонски комитет. Међутим, упркос јачању бугарске пропаганде, власти у Београду нису дозволиле митинг о македонском питању. Ова забрана је требало да покаже да Влада Србије не жели да се меша у догађаје у Македонији.¹⁶

О догађајима у Македонији писала је, у пролеће 1895. године, и британска штампа. Будући да су објављивани детаљи, не само о убиствима и плачкама, него „баш и кад разбојници неколико јагањаца однесу”, било је вероватно да обавештења долазе из неког бугарског извора. Оптуживана је турска власт да је немоћна да уведе ред. Скоро на сваком митингу који је био посвећен јерменском питању говорено је да у Македонији није боље него у Јерменији. *Дејли кроникл* је хвалио Бугарску као једину земљу на Балкану која је способна за независан живот. *Пал мал газета* је започела серију чланака о Источном питању не зазирући од радикалних идеја као што је била она да Бугарској треба припојити сву територију „до Албаније и Тесалије, и сва Тракија са самим Цариградом”. Пошто је сазнао да неки енглески новинари добијају новац из бугарских извора, Мијатовић је закључио да Бугарска, вештом политиком, преко новина припрема енглеско јавно мњење за велики устанак у Македонији који би принудио европске силе да реше македонско питање. Штавише, посумњао је да се Бугари, можда, припремају да понуде Енглезима место будућег македонског кнеза.¹⁷

НОВАКОВИЋЕВА СПОЉНА ПОЛИТИКА, МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ И БРИТАНСКИ САВЕТИ

Основна карактеристика спољне политике Новаковићеве владе био је раскид са политиком ослањања на Аустроугарску. Два су разлога која су навела напредњачку, донедавно аустрофилску, странку и Владу, састављену од њених припадника, да се окрену Русији. Странку су претежно водили српски индустријалци који су долазили у сукоб са аустроугарским конкурентима. Уз то, национална политика напредњака, формирана добрим делом под утицајем Новаковићевих историографских ставова, била је окренута Македонији, што је значило супротстављање аустроугарским плановима ширења према Солуну. Још док је био посланик у Цариграду, Стојан Новаковић је обратио посебну пажњу на обнављање српске пропаганде у Македонији. Дошавши на место председника Владе, Новаковић је знао да се не може ни размишљати о остваривању српских националних циљева у Босни и Херцеговини, већ да планови српских политичара морају бити уперени ка Старој Србији и Македонији.¹⁸ Ипак, свестан унутрашњих политичких тешкоћа

¹⁶ Фејн – Кимберлију, 2. април 1895, Београд, PRO FO 105/109.

¹⁷ Ч. Мијатовић – М. Богичевићу, 23. мај/4. јун и 26. мај/7. јун 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 469 и 468.

¹⁸ М. Војводић, *нав. дело*, 55–56; Стојан Новаковић, Балканско полуострво и етнографски спорови, српски, грчки и бугарски, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906, 305–408.

и међународних околности, Новаковић је тврдио да Србија нема намеру да се шири у правцу Старе Србије ни да користи околности настале отварањем јонског питања већ да се бори за црквену и школску аутономију.¹⁹ Мирољубива политика српске владе била је у складу са Солзберијевим саветима Мијатовићу да је у интересу Македоније, па, потом, и Србије и Бугарске и, најзад, целе Европе да се македонско питање не отвара. Распламсавањем јерменског и македонског питања отворило би се цело Источно питање, чију будућност нико није могао предвидети. Бугарску је упозорио а Србију саветовао да поправљање стања у Македонији треба препустити доброј вољи султана. Солзберију и државним подсекретарима Џорџу Курзону и Томасу Сандерсону Мијатовић је изложио намере српске владе да одржава добре односе са Турском и да се македонско питање не отвара. Србија је обећавала да ће се стриктно придржавати одредаба Берлинског уговора, али је, истовремено, очекивала да то ради и Турска спровођењем реформи у свим својим европским деловима а не само у Македонији. Овакво српско становиште је оцењено као „мудро и коректно”.²⁰ Прилика за проверу и српских и британских ставова указала се већ у јулу. Када су оружане чете из Бугарске упале у Македонију, бугарски министар Начевич је, у ноти великим силама, наговестио могућност да су чете прешле преко неке друге границе а не преко бугарске. Алузија на српску границу била је сасвим јасна. Ни на поновљени протест упућен бугарској влади, српска влада није добила одговор.²¹ Поново су стигла упозорења из Лондона. Политика и Велике Британије и „других великих сила била је да македонско питање, за сада, оставе по страни и да потпиривачима не дозволе да искористе тешкоће које су настале јерменским питањем”. При томе, наглашавано је да ће британска политика према Македонији увек бити у складу са политиком Аустроугарске. Тада је још било неизвесно да ли би ове две силе, после решавања јерменског питања, пристале на отварање македонског.²² И док су између Лондона и Београда размењивана уверавања о потреби мирољубивог решавања македонског питања, Русија је обнављала свој утицај на Балкану. Да би могла да се бави далекоисточним питањем, Русија је морала створити упоришта на Балкану која би јој омогућавала, ако не руковођење, онда бар контролисање ситуације. Право упориште руске политике могло се створити у Софији јер се бугарска буржоазија још увек надала да се може успоставити санстефанска Бугарска. Још од почетка 1895. године, председник бугарске владе Константин Стоилов и кнез Фердинанд су почели да се приближавају Петрограду верујући да ће тамо наћи подршку за своје планове у Македонији. Згодна прилика за успостављање добрих

¹⁹ Гоувер – Солзберију, 11. јули 1895, Београд, PRO FO 260/64.

²⁰ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 29. јун/11. јул и 19/31. јул 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–III, И/19; Ф–II, И/13, Пов. бр. 925.

²¹ Гоувер – Солзберију, 17. август 1895, PRO FO 260/65; М. Војводић, *нав. дело*, 63–64.

²² Форин офис – Гоуверу, 22. август 1895, Лондон, PRO FO 105/109; Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 15/27. август 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–IV, М/34, Пов. бр. 1066; М. Војводић, *исто*, 65.

односа били су преговори око крштења престолонаследника Бориса по православном обреду. Обнављање срдачних односа између Русије и Бугарске није било тајна ни за српску владу. Њено приближавање Петрограду је, такође, било у зачетку и није било угодно да првенство у Петрограду заузме њена супарница у македонском питању. Иако се уздала у Русију, српска влада није пропуштала прилику да друге европске силе обавести о приближавању Русије и Бугарске. Зато је Мијатовић упозорио Сандерсона да вести о неуспешној посети бугарске полуваничне депутације Петрограду можда нису тачне. Ова делегација је, јула 1895, посетила Петроград да би положила венац на гроб Александра III и била је пријатељски дочекана. Према приватним информацијама које је Мијатовић имао, и из панславистичких кругова и из Бугарске, помирење између Бугарске и Русије је или већ било готова ствар или је то ускоро требало да постане. Али, утисак у Форин офису био је да је бугарска депутација примљена хладно у Петрограду и да од измирења бугарског кнеза и руског цара нема ништа. Испоставило се да сер Томас Сандерсон није био у праву када је уверавао Мијатовића да Македонија није прави циљ руско-бугарског измирења. Погрешну процену Форин офиса није могла оправдати Сандерсонова резерва да се из Београда проблем, можда, боље види него из Лондона. Јер, када је бугарска делегација боравила у Петрограду, цар Николај II је пристао да буде кум на крштењу кнежевића Бориса. То је био једини пример у модерној историји да је једно крштење добило међународни значај. „Цена је била висока али је награда била велика.“ Заузврат Русија је обезбедила Фердинанду признање великих сила, а Порта га је признала за управника Источне Румелије.²³ Обнављање срдачних односа између Русије и Бугарске није прошло незапажено у Лондону. Будући да је Аустроугарска, до недавно, подржавала Бугарску а Велика Британија се саглашавала са политиком Беча, проруска промена у Софији није могла пријати Лондону. Убиство Стамболова, који је био „свагда енглески човек“, изазвало је у Енглеској шок и буру незадовољства тако да су чак и резултати парламентарних избора пали у други план. Он је у Енглеској сврстан у најцењеније политичаре са континента јер је имао толико одважности да пружи отпор руском утицају. У једној отвореној анализи ситуације у Бугарској, *Стандард* је изразио наду да се Бугарска неће потпуно предати Русији јер то не би изазвало само незадовољство Аустроугарске већ и целе Европе. Велике силе су пуно улагале у стварање и ширење бугарске државе верујући да ће она бити *буфер* (амортизер, ублаживач) између јаке Русије и слабе Турске. Упозорење послато преко *Стандарда* било је више него јасно: „Бугарској се не може дозволити да падне у руке Русији нити да стално прима руски уплив.”²⁴

²³ Форин офис – Гоуверу, 22. август 1895, Лондон, PRO FO 105/109; Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 15/27. август 1895, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–IV, М/24, Пов. бр. 1066; М. Војводић, *исто*, 61–62; G. P. Gooch, *нав. дело*, 255–256; В. Јовановић, *нав. дело*, 153–155.

²⁴ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 5/17. јули 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–V, С/26, Пов. бр. 815; Џон М. Робертс, *Европа 1880–1945*, Београд 2002, 132.

Мијатовић је тражио начина да увери и британске политичаре и британску јавност да је српска влада за мирољубиво, реформско решење проблема у Македонији те да не би требало заборавити да тамо живи, не само бугарско и грчко становништво, већ и велики број Срба. Под псеудонимом *Балкански Државник*, он је успео да, у два наставка, објави дужи чланак у *Пал мал газети* којим је, упркос неким редакцијским скраћењима, упознавао британско јавно мњење са историјским, етнографским и политичким чињеницама понудивши политичко решење македонског питања. То је био први пут да један значајнији енглески лист, који је, иначе, био противник бугарске политике, објави чланак који је заступао и српске интересе.

Приказујући британском читаоцу сву замршеност етничких и историјских односа у Македонији, Мијатовић је скренуо пажњу на то да неки Грци сматрају Македонију својом, да неки Бугари тврде да она припада Бугарској, а неки Срби да је она део српске територије. Грци су се позивали на античко време, Бугари на Самуилову државу а Срби на границе државе цара Душана. Уз то, у надама руских панслависта и према њиховом *панславистичком Провиђењу*, требало је да Македонци у будућности постану „поданици Цара и приме руски језик као свој политички и књижевни језик”. Аустроугарски федералисти, „охрабрени лангним али неоспорним федеративним тежњама међу народностима дуалистичке монархије“, веровали су да ће Македонија, временом, постати део *Сједињених Држава Југоисточне Европе*. После етнографских разматрања, Мијатовић је указао на правце турске и руске политике које су знатно допринеле побугаривању становништва у Македонији: Турска суровим притиском на становништво и непризнавањем српске и грчке националности, а Русија подржавањем бугарског егзархата. Коначно, *Балкански Државник* је понудио решење македонског проблема које је било грађено на процени међународне ситуације и актуелној политици и положају српске владе. Понуђено решење је обухватало пет тачака: 1. организовање ефектне и дисциплиноване страже на српској, грчкој и, наравно, бугарској граници; 2. организовање довољног броја дисциплинованих полицајаца који би били способни да очисте земљу од албанских и бугарских разбојника и да обезбеде сигурност становништву у селима и на путевима; 3. организовање судова који би обезбедили брзо, јефтино и потпуно независно дељење правде; 4. остваривање једнаких националних права свим народима у Македонији и 5. реформа пореског система којом би се осигурало праведно разрезавање пореза и заштитио сваки појединац од изнуђивања непоштених и грамзивих порезника. За остваривање тачака 1, 2, 3 и 5 Мијатовић је предлагао да се Портиној специјалној комисији придруже експерти које би делегирале велике силе. За остваривање четврте тачке било је потребно да сваки народ изабере сопствени савет који би бринуо о интересима сопствене цркве и школе. Цела Македонија је требало да буде под Цариградском патријаршијом, која би сваком народу обезбедила епископе из сопствене средине. Мада је сматрао да је природно да сваки народ тежи својој матичној држави, Мијатовић је подвукао да

македонско становништво не жели ни половичну ни потпуну независност већ реформе под султановом управом. Мијатовићев закључак је био да опасност по Македонију не долази ни од српских ни од грчких политичара и државника, нити од Стамболовљевих следбеника у Бугарској, већ од присталица Драгана Цанкова и њихове агресивне пропаганде.²⁵

Није било једноставно снаћи се у међународним околностима а ни у политичким кретањима у Србији. Међу дипломатама у Цариграду проширила се вест да је Солзбери успео да постигне договор са Петроградом и Паризом о заједничкој акцији код Порте. Ове три силе су упутиле захтев Порти да буде формирана комисија за контролу коју би чинила четири представника Турске и по један представник ове три силе. То је, наводно, изазвало страх код султана јер „таква би комисија била зачетак за будућу међународну владу у Цариграду“.²⁶ Постојала је мала вероватноћа да се оваква слога међу силама оствари и да буду испуњене претње Порти. Балканске државе су морале о томе водити рачуна. Истовремено, велике силе су пажљиво пратиле политичке покрете на Балкану. Зато нису били занемарљиви ни ватрени говори опозиционих политичара нарочито ако су они уживали углед који је превазилазио границе њихове државе. Такав је био Јован Ристић, који се, септембра 1895. године, ступајући поново на чело Либералне странке, вратио у политику. У свом говору на великом збору Либералне странке у Београду овај угледни политичар и дипломата посебну пажњу посветио је спољнополитичким околностима. Ристић није имао обавезу званичног представника државе као Мијатовић па је, не бирајући сувише речи, упозорио да је, с обзиром на дешавања на међународном плану, период мира прошао јер „на овоме вулканском земљишту, чују се већ потмули гласи, који наговештавају експлозију“. То није била претња Србије суседима, али ни обећање да ће Србија мирно посматрати евентуални бугарски покушај присвајања Македоније. Зато је Србија, упркос својим финансијским проблемима, морала да наоружава војску. По Ристићу, само је султан могао да предупреди експлозију уводећи реформе и равноправност народности у Македонији и Старој Србији. Али, да не би било узалудно, решавање македонског питања реформама морало је подразумевати да сваки народ добије учешће у управљању земљом. Прешавши преко Ристићевог питања о томе шта мисли о његовом *пацифистичком* говору, Фејн је желео да сазна на које државе је мислио Ристић када је рекао да Србија није сама. Ристић је одговорио да је то, пре свега, Турска, а затим и преостале три балканске државе које би се придружиле Србији ако Бугарска покуша да заузме Македонију. Страначка скупштина закључила да је Ристићев говор толико значајан да је постао допуна партијског програма. Док је српска јавност била прилично равно-

²⁵ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 15/27. август 1895, Лондон; *Some Facts about Macedonia, by a Balkan Statesman, Pall Mall Gazette, August 20, 1895, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–IV и III, М/24 и 5, Пов. бр. 1066 и 1961.*

²⁶ Владан Ђорђевић – С. Новаковићу, 17/29. август 1895, Терапија, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/8, Пов. бр. 1067.

душна према Ристићевом говору, аустријске и руске новине су му посветиле приличну пажњу. Либерали су, углавном, имали сличне ставове у питању спољне политике Србије са владајућим напредњацима. Али неки листови у Србији су се отворено залагали за реорганизацију и наоружавање војске модерним средствима. Коментаришући Ристићев говор радикали су показали да су незадовољни што се Босни и Херцеговини не поклања једнака пажња као Македонији.²⁷

За то време дипломатски представници Србије су настојали да задобију подршку великих сила за мирољубиву политику Србије према Македонији и заштиту тамошњих српских интереса. Мијатовић је, у Лондону, поново утврдио да се британске намере поклапају са плановима српске владе. Било му је веома важно да опет чује Солзберијеву оцену да руско-бугарско помирење има везе и са македонским питањем али да би његово покретање значило отварање Источног питања, што би, неизбежно, водило у рат. Да не би дошло до рата, Србији је била потреба британска подршка у појединим питањима а, с јесени 1895. године, то је било питање постављања призренског владике. После смрти рашко-призренског владике Мелентија, који је био Грк, Новаковићева влада је предузела широку акцију да би на његово место Цариградска патријаршија поставила Србина Дионисија Петровића. Зато је подршка Лондона била још потребнија када се, према дописима лондонских листова из Цариграда, показало да је нови велики везир Тамил-паша био више наклоњен Бугарима него Србима. Рачунајући на спремност Порте да уважава савете Велике Британије, Мијатовић је веровао да би британски дипломата у Цариграду сер Филип Кјури (Philip Currie) могао подржати напоре Владана Ђорђевића у том питању. Солзбери је обећао „да ће радо учинити што може у прилог српским интересима“.²⁸

Али, од обећања у Лондону до њихових испуњења у Цариграду био је дуг и замршен пут. Од идеје да се приближи Русији, коју је имао када је преузео руковођење спољном политиком Британије 1895. године, Солзбери се полако поново окретао Аустроугарској. То, међутим, није значило да се Британија враћала одбрани Турске. Будући да ни Немачка није хтела да подупире оронулу турску грађевину, Бечу није преостало ништа друго до да своје акције усмери на блокирање ширења руског утицаја. Велика Британија није имала посебног интереса у решавању питања призренског владике па се, опет, равнала према понашању Беча. Прогрчки оријентисана Цариградска патријаршија је била рада да владичанске столице у Скопљу и Призрену уступи српским кандидатима не зато што је била наклоњена Србима већ да би сузбила бугарски утицај у Македонији. Међутим, кандидатури Србина, бившег сарајевског митрополита Косановића оштро се супротставио аустроугарски посланик у Цариграду барон Хајнрих Каличе (Baron Heinrich Calice) јер је Косановић био протеран из Босне

²⁷ Фејн – Солзберију, 30. септембар 1895, Београд, PRO FO 260/65; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 315–321; М. Војводић, *нав. дело*, 65.

²⁸ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 6/18. октобар 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1297; М. Војводић, *исто*.

и Херцеговине због сталног антиаустријског агитовања. Барон Каличе је упозорио Патријаршију у Цариграду да би Косановићево именовање било протумачено у Бечу као непријатељски акт. Патријаршија је одустала од Косановићеве кандидатуре, а аустријска влада се спремала на једнако оштру реакцију и на евентуалну кандидатуру Дионисија Петровића, који је, такође, био из Босне. Барон Каличе је отворено рекао да је логично да српски епископ буде постављен за призренског владуку будући да се у призренској области говори српски језик. Али, ако српска влада добије право да се меша у црквена именовања и то подрже западне силе, „Призрен ће постати центар српске политичке пропаганде“. То, наравно, Аустроугарска не би трпела па би била *несрећна* ако би се британски амбасадор у Цариграду, при Порти или у Патријаршији, заузео за српске интересе. Упркос оваквим аустријским упозорењима а захваљујући притиску Петрограда и Порте на Патријаршију, јануара 1896. године, за рашко-призренског владуку је постављен архимандрит Дионисије. Догодило се оно од чега је Каличе зазирао. Српски народ на Косову и у Новопазарском санџаку је добио ослонац за национално, верско и просветно ангажовање а српска влада је могла да појача пропагандне и дипломатске активности против бугарских претензија а да се, при томе, не супротставља захтевима великих сила за очување мира на Балкану.²⁹

Приликом свечаности постављања новог лондонског лордмера, Солзбери је још једном упозорио да би се, у случају пропасти Турске, ратни пожар проширио и на друге земље. Зато су све силе биле одлучне да се криза сложено реши чиме би „учинили крај оружаном миру, који тако тешко притискује индустрију и миран развој народа“. Будући да је Србији био потребан мир за остварење планова у унутрашњој политици, Мијатовић је био међу првима који су му честитали и захвалили на оваквом говору. Међутим, у лондонском дипломатском кору оцењено је да је Солзбери претерао у свом оптимизму. *Тајмс* је, штавише, забележио да је Солзбери, када је у питању Далеки исток, „сувише површан и готово лаковеран“. Његове лепе речи су, можда, биле само прилагођене свечаној прилици јер, на том истом банкету, и војни министар и министар поморства Велике Британије говорили су о томе како се Велика Британија наоружава.³⁰ Није била тајна да је британска влада одлучила да британску флоту толико ојача да би бројем и квалитетом надмашила флоте Русије, Француске и Немачке заједно. Пошто није хтела да уђе ни у један ни у други савез, Британија

²⁹ Мајкл Херберт (Michael H. Herbert) – Солзберију, 30. октобар 1895, Терапија, PRO FO 260/64; М. Војводић, *нав. дело*, 65–66; Михаило Војводић, Стојан Новаковић у спољној политици Србије, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 189–190; Новак Ражнатовић, Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890–1902, *Историјски записи*, књ. XVII, св. 2, 235–239; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 330–331; А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 204.

³⁰ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 30. октобар/11. новембар 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1435; *Српске новине*, 2. новембар 1895 (LXII, 246), 1250.

се морала припремати да се одупре сваком савезу с којим би, евентуално, дошла у сукоб. Влада је предложила Парламенту велико повећање буџета које је краљица Викторија објаснила захтевима времена.³¹ Ни вести из Турске које су објављиване у лондонској штампи нису ишле у прилог Солзберијевим мирољубивим тврдњама. Штампа радикалније оријентације је стално писала о хришћанским жртвама у Турској и о неопходности руско-британског споразума којим би се Источно питање довело до разумног решења. О потреби споразума у вези са свим спорним питањима између Британије и Русије навелико се говорило и у британској влади и у енглеском јавном мњењу. Конзервативна штампа, предвођена *Стандардом*, писала је о Турској као о држави којој је већ пресуђено те је треба ликвидирати чим се покаже да султан Абдул Хамид није способен да, у одређеном року, заведе ред. „Тон и начин, којим енглеска штампа о отоманској царевини пише, мени прави утисак као да је штампа та добила миг да ваља да спрема јавно мњење на поделу Турске!“ По лондонским клубовима појавила су се различита тумачења британске политике према Источном питању. Једни су сматрали да је већ постигнут споразум великих сила према коме би Русија добила Јерменију, Аустрија – Македонију, Италија – Албанију, Британија – Египат, Француска – Триполи, док би се од Тракије, Анадолије и Сирије направила нова муслиманска држава под новом династијом. Други су пак тврдили да такав споразум не постоји већ да се Аустроугарска, да би спречила италијанске и британске аспирације, упиње да убеди све велике силе да потпишу заједнички протокол о *незаинтересованости*. У клубовима либералних политичара причало се да би било добро да Русија заузме Цариград и Анадолију. Тиме би руске амбиције биле задовољене а британски интереси више не би били угрожени. Конзервативци нису били спремни да се сложе са предавањем Цариграда Русији али нису имали ништа против руских ширења у Кини и на Пацифику па и у Анадолији. Чак су и неки министри, као Балфур (Arthur J. Balfour) и Чемберлен, заступали идеју споразума са Русијом. Поузданије од вести из новина и клубова биле су речи руског и аустроугарског амбасадора у Лондону. Први је рекао Мијатовићу да Русија настоји да одржи Отоманску царевину јер још није време за њену поделу. Други је тврдио да је потребно да се „ова као трошна и паду склона разваљена, зграда отоманске царевине подупре, покрпи и доведе у стање да се још кроз деценије држи“. Стога неће бити никакве интервенције нити оружане демонстрације већ ће велике силе предузети заједничке, дипломатске кораке у Цариграду.³² Ове аустроугарске и руске тежње су потврђене и на терену. Бугарске вође покрета у Македонији су упозорене из Беча и Петрограда да се случајно не усуђују да покрену македонско питање. Међутим, обично добро обавештени дописник *Пал мал газете* из Цариграда јављао је да ће на

³¹ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 10/22. јануар и 30. јануар/11. фебруар 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1896, Ф–II, И/1, Пов. бр. 384 и 197.

³² Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 7/19. новембар 1895. и 25. јануар/6. фебруар 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895. и 1896, Ф–II, И/13 и И/1, Пов. бр. 1499 и 174.

пролеће 1896. букнути устанци у Македонији. Крајем 1895. године, из Београда у Лондон су стигла упозорења да македонски комитети припремају у Бугарској преко 5000 људи који ће на пролеће упасти у Македонију, заузети погранична места и позвати становништво да им се придружи.³³ Мирољубивост неких великих сила је, поред спољнополитичких, имала и своје унутрашњополитичке разлоге. Солзбери је сматрао да Русија неће отворати ни малоазијско (јерменско) ни балканско (македонско) питање јер јој је намера да крунисање руског цара обави у условима општеевропског мира. Познаваоци енглеске политичке сцене знали су да Солзбери хоће да изађе пред Парламент, фебруара 1896, са решеним сијамским, трансвалским и венецуеланским питањем али да се неће везивати ни за француско-руски ни за Тројни савез.³⁴

Мирољубиве изјаве нису недостајале ни у Београду. У престоној беседи изговореној 15/27. новембра 1895. године, краљ Александар је нагласио да Србија настоји да одржи добре односе и са великим силама и са суседима, што није било лако с обзиром на македонско питање. Постојала је, у тој мирољубивости, и одређена резерва. Краљ је упозоравао да ће се добросуседски односи са Турском одржавати све дотле док Турска буде испуњавала своја обећања о заштити српског народа кроз наговештене реформе.³⁵

У нестабилној оружаног равнотежи за чије нарушавање нико није имао довољно снаге и поуздања, процењивале су се, па каткад и прецењивале, снаге евентуалног противника. Велелепност и сјај крунисања руског цара Николаја II изазвали су пажњу и коментаре свих енглеских новина. Сви су приметили „величину, силу и славу руске царевине“ и „сви признају да млади цар руски држи у својој руци мир светски“. *Стандард*, који је словио за русофобски лист, поредио је руског министра спољних послова кнеза Лобанов-Ростовског са Бизмарком. Уз ово, ишло је и изношење разочарања што се нису испуниле наде да ће се млади руски цар понашати, ако не англофилски, онда бар германофилски. *Дејли њуз* је констатовао да су се Британија и Русија удаљиле откако је на власт дошао Солзбери, а *Стандард* је препоручивао обазривост јер су се руски и британски интереси почели директно додиривати у Европи, Азији и на Пацифику. Међутим, највећу пажњу дипломатских кругова у Лондону изазвало је писање *Морнинг поста*. Вероватно алудирајући на 1856. и 1878, овај лист је жалио што више не постоји *Европа* која би зауставила руско напредовање ка Цариграду. У таквој ситуацији у којој Аустроугарска није могла ништа учинити сама, *Морнинг пост* је препоручивао да и Британија дигне руке од Цариграда и султана и концен-

³³ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 28. децембар 1895/9. јануар 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1852; Сандерсон – Фејну, 27. децембар 1895, Лондон, PRO FO 260/64.

³⁴ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 3/15. новембар 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/1, Пов. бр. 41.

³⁵ Мин. ун. дела – посланицима, 16/28. новембар 1895, Београд, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1527.

трише своје снаге на Далеки исток. Неки дипломатски представници у Лондону тумачили су ово као став енглеских конзервативних кругова који би да жртвују Цариград Русији у замену за сигурност у Авганистану, Индији и на Далеком истоку. Уверен да Солзбери неће жртвовати Цариград, Чедомиљ Мијатовић није веровао у ове процене. Штавише, извештавао је да између Британије, Аустроугарске и Италије, наводно, постоји споразум „о границама до којих се експанзија руска на балканском полуострву може без аларма гледати, а преко којих јој се мора отворено на пут стати“. Осим тога, државни подсекретар Томас Сандерсон је знао да је кнез Лобанов говорио дипломатама у Петрограду да ће задаци који очекују цара и Владу на сређивању унутрашњег стања у Русији ангажовати сву њихову енергију. Па ипак, „и сам Сер Томас признаје да поред све моменталне мирољубивости меродавних лица по свима великим државама, опет нема тога који би смео подјемчити да ће то несумњиво расположење осигурати мир на дуже време“.³⁶

Нестабилност и променљивост односа међу великим силама у Европи и њихове ваневропске манифестације нису биле непознате Новаковићевој влади. У Београду је било сасвим јасно да међународне околности диктирају мирољубиву политику Србије и омогућавају јој само да, у скромним оквирима могућности, истиче српске интересе јужно од својих граница. То је подразумевало добросуседске односе са Аустроугарском које није било лако одржавати с обзиром на проруску оријентацију Новаковићеве владе. Управо због проруске оријентације своје владе Србија је морала да трпи економски притисак Аустроугарске. Забрана увоза свиња из Србије у Мађарску продужена је и током прве половине 1896. године. Покушаји српских трговаца да успоставе извоз за Француску, Немачку или Швајцарску показали су се јаловим. Повремена отварања северне границе за извоз свињског меса и прерађевина за Аустрију или Немачку нису ни изблиза могла потрошити сточни фонд намењен извозу. Упорна инсистирања српског посланика Ђорђа Симића код министра Голуховског да утиче на мађарске власти да отворе границе за увоз свиња имала су за резултат само објашњење да се томе противе мађарски локални узгајивачи стоке. Мотиви таквог понашања мађарских власти лако су се могли пронаћи у мађарској штампи. Она је оптуживала Новаковићеву владу за русофилство и отворено износила наду да ће на власт у Србији доћи либерали. Значајнијег реаговања на промену спољнополитичког правца Србије у Русији није било. Очекујући да види да ли се ради о трајној промени оријентације спољне политике Србије према Русији или само о тренутним потребама Новаковићеве владе, Петроград се ограничио на посматрање развоја догађаја у српско-аустроугарским односима.³⁷

³⁶ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 19/31. мај 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–Ц, И/1, Пов. бр. 959.

³⁷ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 69–71; исти, *Извозна трговина Србије*, 149–151; исти, *Стојан Новаковић у спољној политици Србије*, 184–186.

Мађарска хиљадугодишњица и српски протести 1896. године

Међутим, марта 1896. године појавио се нови проблем који је довео до још већег затезања односа између Београда и Беча. Те године Мађарска је обележавала хиљадугодишњицу постојања угарске државе. Прослава је требало да траје од 2. маја да 8. јуна 1896. године. Било је предвиђено да у свечаној поворци која је требало да прође Будимпештом последњег дана прославе буду ношене заставе свих земаља које су биле у саставу Круне Светог Стефана. Међу тим заставама требало је да буду и заставе Србије и Бугарске. Ову вест која је објављена у новинама средином марта Голуховски је, преко посланика, потврдио Новаковићу уз објашњење да се ради о старим српским и бугарским заставама. Оно што је дипломатама могло изгледати као беспотребно ситничарење, историчару Новаковићу је била недопустива увреда независности Србије. Није било спорно да је Србија, пре доласка Турака, привремено признавала угарско сизеренство али застава са грбом на коме је била вепрова глава прободена златном стрелом није била ни грб Тривалије, ни Српске Војводине од 1848, као што је тврдио Голуховски, већ обележје Србије у периоду од 1804. до 1835. године. То је Новаковић поуздано знао и није хтео да пређе преко намере да се парадире српском заставом као да је Србија провинција Хабзбуршке монархије. Хералдичко питање је постало политичко. У Србији се сматрало да план који је предвиђао да у свечаној поворци буде застава са грбом на коме је глава вепра крије намеру да се покаже колико је Србија зависна од Мађарске у актуелном питању извоза свиња из Србије. Мађари су, званично, то гледали другачије. Тврдили су да су и до тада у свечаним приликама, приликом крунисања угарских краљева, без икаквих проблема, истицали ту заставу те да се то, чак и ако није историјски коректно, може посматрати као симбол бројних Срба који живе у Славонији и Банату, који су, несумњиво, подређени мађарској влади. Осим тога, када је постала независна, Србија је тај грб одбацила и усвојила триколорну заставу као свој национални симбол. Зато је мађарска влада одбацила захтев српске владе да та застава не буде у свечаној поворци. Српска влада је, са своје стране, наредила посланику у Бечу и конзулу у Будимпешти да не присуствују церемонији миленијумске прославе. Новаковић није прихватио предлог посланика Симића да учествује на свечаном отварању а да се не појави у поворци када буде ношена српска застава. Такав предлог је, изгледа, био потекао од грофа Голуховског. Будимпештански *Пеиштер Лојд* је објавио низ агресивних, увредљивих и претећих чланака на рачун Срба тако да је и сам аустроугарски посланик у Београду био изненађен њиховом грубошћу. Српска штампа је одговорила истим, увредљивим тоном. Новаковић је саопштио Фејну да су пропали сви његови покушаји да на мирољубив начин реши сукоб јер су Мађари остали при одлуци да поменути грб буде истакнут на паради. Зато је и српска влада морала остати при својој одлуци да њени представници не учествују у свечаности отварања прославе. За Новаковића је тиме читав проблем био закључен. Међутим, веома је жалио због начина, „који није био уобичајен у дипломатским односима“, на који је гроф Голуховски разгова-

рао са Симићем. Голуховски је, претећи, назвао понашање српске владе *неважним* и упозорио да се, у случају одсуствовања представника српске владе на церемонији, неће заузети код мађарске владе да укине забрану увоза свиња у Мађарску.³⁸

Београдска јавност је била упозната са основним токовима овог сукоба. Већ иритирана угарском забраном увоза свиња, која је пореметила економско стање у Србији, група млађих људи је, на дан отварања миленијумских свечаности у Будимпешти, 2. маја 1896. године, у центру Београда, код споменика кнезу Михаилу, спалила парче платна које је било обојено мађарским националним бојама. Демонстранти су, потом, приредили овације пред руским посланством. Уследила је протестна нота аустроугарског посланика Шисла. Новаковић је изразио жаљење, а управитељ вароши и командант жандармерије су смењени. У мађарској штампи и јавности појавили су се захтеви за прекид дипломатских односа са Србијом. Овај догађај је учинио беспредметним свако даље договарање о проблему насталом због заставе. Ипак, средином јула у Будимпешти је постигнут договор о условима извоза свиња из Србије у Аустроугарску. Установљена је мешовита ветеринарска комисија и утврђени су контингенти извоза. На инсистирање аустроугарске владе посланик Симић је, почетком септембра, посетио будимпештанску изложбу. Почетком септембра, отворена је мађарска граница за увоз стоке из Србије, чиме су аустроугарско-српски односи, бар привремено, изглађени. Влада у Бечу је и касније, повремено, као својеврстан утицај на политику Србије користила забрану увоза свиња у Мађарску.³⁹

Док су размењивана објашњења и летеле варнице између Београда и Беча, Фејн је више набрајао аргументе обе стране него што се бавио анализом политичких последица. Његове оцене сукоба између Будимпеште и Београда као ни извештаја о демонстрацијама у Београду није било. Просто евидентирање догађаја наводи на то да је сукоб сматрао безнадежним или безначајним или је веровао да је то само још један догађај у низу оних који су се распламсавали кад год је избијао спор око трговине свињама.

Поправљање односа са Мађарском је, за Србију, значило продају свиња по повољним ценама, лакше убирање пореза и поправљање финансијске ситуације у земљи. Али Фајндлеј (Findlay), који је замењивао Фејна, приметио је да се тешко може очекивати значајнији напредак у Србији ако не буде побољшана администрација, ако се не буду градили путеви и ако се не буду примењивале савремене пољопривредне машине и нови методи. Пошто је у Београду наступило олакшање, Фајндлеј је сматрао умесним да честита краљу Александру на поправљању односа са Аустроугарском. Сложили су се да у Србији постоји

³⁸ Фејн – Солзберију, 30. април 1896, Београд, PRO FO 260/68; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 337–338; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 71–72; исти, *Извозна трговина Србије*, 150; С. Рајић, *нав. дело*, 188.

³⁹ А. Столић, *нав. дело*, 185–187; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 339–340; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 72–75; исти, *Извозна трговина Србије*, 152–153.

јакo антиаустријско расположење али је краљ тврдио да не постоји „претња аустријском агресијом“.⁴⁰

Једна прилика за поправљање српско-аустријских односа наговештена је пре него што је склопљен септембарски споразум. Почетком августа 1896. године цар Франц Јозеф је позвао краља Александра да присуствује отварању Гвоздене капије на Дунаву. Сличан позив гроф Голуховски је био упутио српској влади. Позив је прихваћен. Уз краља је требало да путују министар финансија Стеван Д. Поповић и министар грађевина Мих. Петковић али не и С. Новаковић. Фајндлеј је саветовао српског председника Владе да искористи ову изванредну прилику да се помири са Голуховским и, пред очекивано отварање граница, допринесе побољшању односа Србије и Аустроугарске. Међутим, Новаковић није могао да пређе преко увреда које је Голуховски нанео и српској влади и њеном председнику. Било је довољно, сматрао је Новаковић, што ће он, чим преговори буду закључени, упутити српског посланика да посети изложбу у Будимпешти „а што се тиче аустријског министра спољних послова он (Новаковић, Љ. П. Р.) је више волео да ствари остану онакве какве јесу“.⁴¹ Приликом свечаности у Румунији Франц Јозеф је, врло срдечно, разговарао са краљем Александром. Српски краљ је „држао необично топлу здравицу“, што је требало да буде знак да се бришу све несугласице између Београда и Беча. Изгледало је да су успостављени пријатељски односи. Али то није значило да су у Бечу заборавили на Новаковићево русофилско понашање. Они му, наводно, нису замерали пријатељство са Русијом већ стално изазивање Аустријанаца.⁴²

БАЛКАНСКА САРАДЊА У ТЕСНИМ ОКВИРИМА МЕЂУНАРОДНИХ ОКОЛНОСТИ

Окретање спољнополитичке оријентације Србије према Русији, погоршавање односа са Аустроугарском, нестабилно стање у Македонији и финансијска слабост и војничка неспремност Србије наводили су Новаковићеву владу да сарадњом са другим балканским државама одржава мир на Балкану и кује планове за очекивану прераспodelу територија европског дела Турског царства. Поред одржавања добрих односа са Турском, са циљем да се Порта приволи да поправи положај српског становништва у Македонији, Новаковић је настојао да се приближи Бугарској, Црној Гори и Грчкој. Требало је утврдити њихова гледишта о ситуацији на Балкану, склапањем уговора дефинисати будућу сарадњу и разграничити интересне сфере, те тако предупредити могућа непријатна изненађења која би проистекла из једностраних акција или снажних

⁴⁰ Фајндлеј – Солзберију, 10. и 15. септембар 1896, Београд, PRO FO 260/68.

⁴¹ Исти – истом, 10. јули и 7. август 1896, Београд, PRO FO 260/68.

⁴² Е. Монсон (Edmund Monson) – Солзберију, 1. октобар 1896, Беч, PRO FO 260/68; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 340; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 313; Илија Пржић, *Спољашња политика Србије (1804–1914)*, 120.

утицаја неке од великих сила. Зближавање балканских држава, пре свега Србије и Бугарске, одговарало је и Русији. Обе ове државе биле су на почетку својих нових, русофилских оријентација па је Русија подржавала њихово међусобно приближавање. Било је више начина који су могли послужити за успостављање балканске сарадње. Српска влада се одлучила за путовања српског краља и посете других владара Београду тако да је 1896. година обележена као „дани разних владалачких путовања и посета”.

Мада су преговори о трговинским уговорима и разговори о политичкој сарадњи Србије са Бугарском и Црном Гором почели још током 1895, па и раније, ипак, је најпре, договорена посета краља Александра Грчкој. То је било у складу са политиком Владе Стојана Новаковића. Приликом посете српског краља Грчкој могли су се проверити ставови о балканској сарадњи и савезништву. Посета Манастиру Хиландару, који је био под јаким бугарским утицајем, могла је указати на велику заинтересованост српске владе и краља за ову српску светињу. Нису били занемарљиви ни планови Новаковићеве владе да пронађе одговарајућу принцезу са европских дворова којом би се краљ Александар оженио.

Краљ Александар је, са својом свитом, стигао у Солун 1. априла 1896. године. Солунске улице су биле свечано украшене и осветљене. У луци је била укотвљена султанова јахта *Изедин*, којом је краљ сутрадан отпутовао на Свету Гору. После неколико ускршњих дана проведених на Атосу, где је посетио неке руске манастире и Хиландар, краљ Александар је дошао у Атину. И овде је срдечно дочекан. Међутим, док је народ на улицама клицао „Живео наш савезник”, владине новине су порицале било какав политички значај ове посете, зато што „иницијатива малих држава на Балканском полуострву за заједничку акцију не може бити предузета независно од одлука Европе (то јест, воље великих сила)”. Док је аустроугарски посланик у Атини био уверен да питање формалног савеза није ни постављано, атинска штампа је наговестила да су избегнути одређени неспоразуми.⁴³ Разговора политичке природе је, несумњиво, било али је, такође, сигурно да је грчка влада предупредила могућност да се поведе разговор и о краљевој женидби грчком принцем Јеленом. Намера српске владе, највероватније, није ни била да се одмах поведе разговор о женидби већ је краљ доведен *ради гледања*. Грчки двор и влада нису били ради да се склопи такав брак па је принцеза Јелена, кћи краља Ђорђа, верена за руског великог кнеза Ђорђа Михаиловића непосредно пре доласка краља Александра у Атину. Ово је, наводно, са српске стране сматрано увредом.⁴⁴ Британске дипломате у Грчкој нису могле да докуче ништа више о посети краља Александра осим пуких података о доласку, боравку и одласку. Изгледа да су се информације до којих су они дошли налазиле у свим бољим грчким новинама.

⁴³ Блант (J. E. Blount) – ?, 5. април 1896, Солун; Игертон (E. H. Egerton) – Солзберију, 10. април 1896, Атина, PRO FO 260/67.

⁴⁴ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 310–311; Славенко Терзић, *Србија и Грчка*, 355–356; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 419–420; С. Новаковић, *нав. дело*, 199–202.

Српско-бугарска сарадња је била у центру руских балканских интересовања. Крајем 1895. године почели су преговори о склапању трговинског уговора, а почетком 1896. почеле су међусобне посете разних делегација, новинара и студената. Све то је, на одговарајући начин, пропратила штампа у обе земље. Међутим, скоро непремостиви проблем било је разграничење интересних сфера. Приликом посете бугарског кнеза Фердинанда Београду, маја 1896. године, бугарски представници су одбили предлог званичника из Србије да се подела интересних сфера изврши долином реке Струме. Бугарски противпредлог је садржавао реформе у Македонији и њену аутономију. Па ипак, Фејн је стекао утисак да су у Србији и у Бугарској заборављене међусобне размирице и да су се ове две државе „ујединиле у намери да слушају руске савете и да заједно раде против аустријског утицаја у југоисточној Европи”. Већ у лето исте године и председник бугарске владе Стоилов и председник српске владе Новаковић су показали да главни предмет неслагања јесте македонско питање. Док је Новаковић био заинтересован за дефинисање интересних сфера, Стоилов није намеравао да се споразумева са Србијом у том питању. Међусобно неповерење није се могло премостити. При томе обе стране су биле веома заинтересоване да овај сусрет владара Порте не протумачи као почетак стварања савеза. Зато су краљ Александар и кнез Фердинанд послали султану телеграм којим су га најсрдачније уверавали у своје пријатељство.⁴⁵

Под руским утицајем бугарска влада је поправљала односе и са Портотом. Мада султаново обећање да ће спровести реформе и да ће дати берате за именовање бугарских владика у Македонији није било поуздано, бугарска влада се потрудила да обузда акције бугарских четника. Захтеви да Бугарска не заштрава односе на Балкану стигли су и из Петрограда. Међутим, у Београду су знали да то није значило да Софија одустане од својих претензија у спорним областима. И у Србији се, истовремено, пажљиво разматрало македонско питање. Ристићева *Застава* је указивала на тежак положај Срба у Турској јер им није дозвољено пописивање по националности већ по вери. *Застава* се залагала да се у Турској формира српска патријаршија те да она буде заштитник права Срба. Председник Владе Новаковић је упозорио Порту да су Срби у попису бележени као католици или као да припадају Бугарској или Грчкој цркви. Знајући да није реално тражити тако велики уступак и не желећи да „алармира Европу изношењем сензационалних захтева”, Новаковић није тражио оснивање српске патријаршије. Стекао се утисак да је план српске владе да постепено јача српске интересе на Балкану да би, у свакој погодной прилици, подржала захтеве Срба у Македонији против Грка и Бугара. Пример за успех такве политике било је именовање српског митрополита Дионисија у Призрену а напад Арнаута на њега био је повод за читав низ написа у српским новинама. *Пеинтер Лојд* и, по-

⁴⁵ G. S. Papadopoulos, *England and the Near East, 1896-1898*, Thessaloniki 1969, 59; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 75–76; В. Јовановић, *нав. дело*, 158–159; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 333–334; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 311.

том, *Стандард* су пренели ноту коју је српска влада, наводно, упутила Порти. Иако је детаљно описао догађај у коме су три Србина погинула упавши у арнаутску заседу а митрополит, игром случаја, избегао смрт, Новаковић је порекао да је поменута нота упућена Порти.⁴⁶ Већа корист је била од обавештавања европске јавности о овом догађају него од упућивања још једне у низу дипломатских нота које код Порте нису постизале никаквог успеха.

Мада је и раније било међусобних наговештаја о приближавању Србије и Црне Горе и њихових династија, основе за конкретније преговарање створене су половином 1895. године. Окретање спољнополитичког ослањања Србије од Беча ка Петрограду на Цетињу, које је традиционално и чврсто било везано за Русију, примљено је као веома добра вест. Најпре се порадило на оживљавању привредних веза и обнављању трговинског уговора. У националном смислу веома значајни били су договори о заједничкој верској и културној политици према Турској. Та сарадња је конкретизирана приликом постављања призренског митрополита Дионисија Петровића. Мисијом генерала Милована Павловића на Цетињу, јануара 1896. године, потврђене су добре намере и договорени оквирни термини посета. Мада је било договорено да прво краљ Александар, септембра 1896, посети Цетиње поводом 200-годишњице црногорске државе, околности су довеле до тога да је кнез Никола, после лечења у Немачкој и посете Русији, дошао у Београд у време обележавања годишњице Косовске битке крајем јуна 1896. године. Поред тога што је јубилеј Косовске битке био добар и симболичан повод за сусрет два владара, на долазак кнеза Николе у Београд у то време је, највероватније, утицала и посета Петрограду. Јер, пре посете Русији, кнез Никола је био планирао да прво посети султана у Цариграду и бугарског кнеза у Софији па, тек потом, да дође у Београд. Тим редоследом значај посете Београду био би умањен. Одуштајањем од посета Цариграду и Софији значај доласка црногорског кнеза Београду је остао на висини коју је заслуживао овај сусрет и „посјета Београду имала [је] жељену сврху и ефекат”.⁴⁷ Дочек кнеза Николе у Београду био је изузетно свечан. На станици га је дочекао краљ Александар са званичницима а велика маса народа из Београда, Србије и Војводине одушевлено је клицала. На крају парастоса косовским јунацима у Саборној цркви, митрополит Михаило је „обавезао владаре два дела Србије да сложено раде на побољшању положаја српског народа“. Увече је у Народном позоришту одржана гала представа, на којој су били и чланови дипломатског кора. У представи национално-историјског карактера у којој је представљен цар Душан како прима поклоњења и поклоне својих вазала, Фајндлеј је приметио и представнике Румуније, Далмације и Венеције. Током следећа три дана кнез Никола је, са

⁴⁶ Фајндлеј (?) – Солзберију, 25. и 26. јуни 1896, Београд, PRO FO 260/68; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 80–82; С. Рајић, *нав. дело*, 202.

⁴⁷ Новак Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Цетињу 1897. године*, *Историјски записи*, књ. XXV, св. 2, 204–212; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 76–79.

својим домаћинима, посетио Велику школу, Музеј, Народну библиотеку, Војну академију, Београдску тврђаву... Свечаност у Топчидеру је очарала Фајндлеја: „Групе сељака из свих крајева Србије и, такође, из Мађарске биле су на овој забави. Њихове ношње светлих боја које се разликују према округу из кога долазе начиниле су овај спектакл изузетно интересантним са уметничке тачке гледишта.“ Последњег дана кнежевог боравка у Београду, 30. јуна, приређена је војна парада на Бањици која је тако добро изведена да ју је похвалио и аустроугарски војни аташе. Током ове посете кнез Никола се сусрео са многим значајним личностима у Србији али је британски дипломата издвојио кнежеве сусрете са митрополитом Михаилом, бившим регентом Ристићем и шефом Радикалне странке Пашићем.⁴⁸

Кључни део сусрета и сарадње требало је да буде договор око заједничког деловања приликом решавања Источног питања. У многим говорима и здравицама истицана је потреба за националним јединством, споразумевањем и сарадњом. С обзиром на међународне околности и династичке суревњивости, уједињење није помињано. Писани документи о будућем заједничком раду нису остављени али је постигнут усмени договор између министра иностраних дела Црне Горе Гавра Вуковића и председника Владе и министра иностраних дела Србије Стојана Новаковића. Основу је чинио договор да ће се Црна Гора и Србија удружити „против свакога ко би насрнуо на права српскога народа“, било да се ради о Турској, Аустроугарској или Бугарској. Међусобна подршка значила је за Србију помоћ Црне Горе у супротстављању бугарским аспирацијама у Македонији, а за Црну Гору помоћ Србије у црногорским претензијама у Новопазарском санџаку, Метохији и северној Албанији. Договорене су заједничке акције при постављању Србина за митрополита у Скопљу и, уз руску помоћ, при ослобађању Манастира Хиландара од бугарских претензија. Постигнут је и договор да се пажљиво прати ситуација у Босни и Херцеговини и да се, када буде потребно, упозоре потписнице Берлинског уговора на некоректности тамошњих аустроугарских власти према српском становништву било православно било муслиманске вере. Ово је био усмени споразум и није имао никакав обавезујући карактер. Пажљиво изабран датум посете и ватрени говори пуни националног набоја нису могли имати другог ефекта осим бујања националног полета. Бројни новински чланци са националним тирадама нису могли променити објективне међународне околности.⁴⁹

Све наведене детаље усменог српско-црногорског договора Фајндлеј, наравно, није могао знати. Али, могао је приметити два сасвим различита утиска

⁴⁸ Фајндлеј (?) – Солзберију, 1. јули 1896, Београд, PRO FO 260/68; Н. Ражнатовић, *нав. дело*, 213–214; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ, 3, 311–312; Александар Раствојић, Политика Велике Британије према Балкану крајем XIX и почетком XX века, *Историјски записи*, LXXXIII 4/2010, 92.

⁴⁹ Н. Ражнатовић, *нав. дело*, 214–215; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 79–80; С. Рајић, *нав. дело*, 211–213.

које је у Београду изазвала посета црногорског кнеза. Образованом београдском грађанству није се допао епски наступ кнеза који је говорио црногорским, за Београђане сувише рустичним, дијалектом. У неизбежном поређењу црногорског кнеза са српским краљем, последњем је порастао углед. Али, утисак који је појава кнеза Николе оставила на сељаке био је сасвим супротан. Његова крупна фигура у црногорској народној ношњи изазивала је одушевљење где год се појављивао, на улици или на манифестацијама на отвореном простору. Физички слабо развијен српски краљ је потпуно пао у кнежеву сенку.⁵⁰

Међу бројним новинским чланцима који су, у време посете црногорског кнеза Николе Београду, објављивани по европским листовима, посебну пажњу је, свакако, привлачио интервју са Стојаном Новаковићем који је објављен, најпре, у Француској (*Gaulois*) па, потом, и у Аустрији (*Neue Freie Presse*). Био је то неочекивано оштар речник председника Владе. Док је говорио о Аустрији тон му је био опор. У Русији је видео заштитника балканских држава и патрона уз чију помоћ српски производи могу наћи пут до француског тржишта. Новаковић је, убрзо, признао да је дао тај интервју али је тврдио да је новинар променио његов речник и убацио оштре речи.⁵¹ Новаковићева огорченост на Аустроугарску је, несумњиво, била последица забране извоза свиња у Мађарску, а интервју намењен француској публици је више изражавао наду него објективну могућност отварања француског тржишта.

Да је Новаковићев став био знатно промишљенији и објективнији него што је то изгледало у поменутом интервјуу, показали су његови коментари на разне приче о могућности српско-бугарско-црногорског савеза под патронатом Русије. Савез Бугарске и Србије био је немогућ због постојања међусобних зависти и свежих сећања на Сливницу. Новаковић је сматрао да су суревњивости, претежно династичке природе, између Србије и Црне Горе превазиђене недавним сусретом владара и да ће се односи даље развијати на добробит обе земље. Помињање евентуалног савеза на Балкану наводило је Фајндлеја на анализу тренутних околности на полуострву. Српско-бугарски савез био је могућ само на плану поделе турских територија. Оно што је било мање реално привлачило је знатно више пажње британског дипломате: могућност српско-бугарске сарадње против Аустроугарске. Кнез Фердинанд је био дубоко увређен односом аустријске владе и кнеза Голуховског, а огорченост српске владе почивала је на губицима изазваним забраном извоза свиња и увредљивом речнику кнеза Голуховског. Уље на ватру доливала је штампа са обе стране границе, а претње аустроугарском агресијом још више су отежале ситуацију. Говори препуни панславистичких израза и националистичко одушевљење током боравка кнеза Николе у Београду, често помињане *српске границе* и *српске аспирације* указивали су на то да бујање националне идеје има корене у Русији и да би се Аустроугарска

⁵⁰ Фајндлеј – Солзберију, 10. јули 1896, Београд, PRO FO 260/68.

⁵¹ Исти – истом, 9. јули 1896, Београд, PRO FO 260/68.

могла наћи у истом положају као Турска. У околностима које би подразумевале тројни балкански савез под руским утицајем, Аустроугарска би морала да ојача своје јужне границе у Босни и Херцеговини јаким ганизонима. То би значило да би североисточна граница, она према Русији, била ослабљена, што је могло забринути и британске политичаре. Ову анализу потврдио је и немачки посланик у Београду Векер-Готер процењујући да би, у случају опасности од рата, Аустроугарска морала ангажовати против Србије, Бугарске и Црне Горе четири опсервациона корпуса. Фајндлеј је био уверен да је руски утицај у све три поменуте балканске државе несумњив и толико јак да се оне руководе руским саветима па је свеједно да ли су међусобно повезане савезима или не.⁵² Овакву претњу уочила је и Аустроугарска. Отварање границе за увоз свиња из Србије и долазак српских дипломата на изложбу у Будимпешти били су, свакако, знаци нормализовања ситуације. Међутим, радило се само о привидном побољшању јер се антиаустројско расположење у Србији није могло угасити одједном. Фајндлеј је, зато, подсетио и упозорио Новаковића да развој Србије у знатној мери зависи од Аустроугарске. Новаковић му је узвратио тврђом да је Аустроугарска увек спутавала развој Србије а да је посебан ударац српским националним аспирацијама нанет аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине. Неповећење према Аустроугарској нарасло је у Србији до страха од аустријске војне интервенције. Међутим, жалбе су стизале и са аустријске стране: Србија би, наводно, интригирала против Беча чак и када би откуп свиња био редован и када би Беч позајмљивао Београду новац и плаћао његове дугове. У суштини, аустријски страх је потицао од великог броја српских становника у Мађарској и Босни и Херцеговини. Према подацима британских дипломата, у Мађарској је било око два милиона Срба док их је у Босни и Херцеговини било око један и по милион. То је била велика маса незадовољног становништва коју је Србија лако могла да покрене поготово ако би радила у договору са Црном Гором.⁵³

Ни масакр Јермена у Цариграду крајем августа 1896. није покренуо европске силе да енергичније утичу на Порту. То што ниједна континентална сила није реаговала тако бурно на вести о масакру Јермена као што је то учинила Британија, где су организовани бројни протести, показало је да нико међу европским царевима и председницима влада великих сила није био спреман за решавање Источног питања. Даље од јавног негодовања (протестни митинзи и бројни чланци у новинама који су детаљно описивали и осуђивали масакр) и предлога који нису прихваћени, Британија није могла ићи да не би изазвала опште конфликте. Британско-руски антагонизам је био много шири од територија Јерменије, мореуза или Македоније. Али, Петроград је могао само сањати о коалицији која би Британију потисла из Медитерана. Боље није пролазило ни Лондон у намери да уплете Русију у јерменско питање. Најближи интервенцији којој би

⁵² Исти – истом, 10. јули 1896, Београд, PRO FO 260/68.

⁵³ Исти – истом, 4. септембар 1896, Београд, PRO FO 260/68.

циљ било обарање Абдул Хамида са престола, био је Солзбери, али Николај II није био заинтересован за ту врсту акције јер му није ништа понуђено заузврат. Од понуде Петрограду, августа 1895, да Русија заузме Цариград, Солзбери је, у другој половини 1896, дошао до става да би баш то била издаја Аустроугарске, која је била једини британски пријатељ. Најзаинтересованија за одржавање мира на Блиском истоку била је Русија. Цар Николај II је, од августа до октобра 1896, посетио аустријског цара Франца Јозефа у Бечу, немачког цара Виљема II у Бреслави, енглеску краљицу Викторију у Балморалу и француског председника Владе у Паризу. У Бечу и Бреслави Николај II је наишао на очекивану сагласност о одржавању статуса кво у Источном питању. Крајем септембра 1896. године у дворцу Балморал у Шкотској Николају II су понуђени одређени уступци у вези са мореузима у замену за сагласност да Британија анектира Египат и да Аустроугарска добије компензације у европској Турској. Понуђени уступци Русији подразумевали су отварање мореуза за флоте шест великих сила да би оне могле да изврше притисак на Порту. У ствари, радило се о једној непрецизној Солзберијевој идеји да концерт великих сила буде обновљен и да Турска буде принуђена на реформе. Нудећи уступке Солзбери је погрешно проценио да је распад Турске на видiku. Сличну идеју о притиску на Порту имао је, почетком новембра, и Голуховски. Штавише, Солзбери је примакао британску флоту у Јегејско море, али ју је врло брзо повукао под притиском својих поморских саветника. У страху да би француска флота из Тулона могла блокирати британску флоту ако би се ова приближила мореузима да подржи претње амбасадора Филипа Кјурија, британска влада је одбила Солзберијев предлог о даљем померању британске флоте према Дарданелима. Отварање мореуза, које је затвореним држала слаба турска флота, за снажне флоте великих сила, од којих је најмоћнија била британска, Русија никада не би прихватила. Руски цар се држао идеје о реформама. Британска јавност је, упркос томе што је била уверена да и Двојни, као и Тројни савез, има дефанзивну улогу, све гласније тражила споразумевање Британије и Русије. Разговори краљице Викторије и Солзберија са руским царем и вршиоцем дужности министра спољних послова Русије Шишкином у Балморалу наводили су јавност на разна нагађања. Међу тим нагађањима била је и могућност да би Британија требало да напусти Кипар и Египат како би задобила симпатије Русије и Француске. Солзбери је то порекао истичући да се, у погледу на Источно питање, Британија слаже са Тројним савезом. У истом тону државни подсекретар Томас Сандерсон је истакао да Британија ником ништа неће уступати, да је пријатељ са свима али неће дозволити поделу Балкана међу силама, да никакве конференције нити конгреса неће бити по том питању и, коначно, да не постоји никакав програм за решавање *турског питања*. У Паризу савезници су се договорили да неће дозволити нарушавање постојећег стања. Подржавајући Русију Француска је штитила свој велики капитал који је био уложен у Турској. И у самом врху Руске царевине постојала су различита гледишта о неопходности предстојећих акција. Децембра 1896. Крунски савет је, у Царском Селу, раз-

мотрио план руског амбасадора у Цариграду Нелидова и закључио да би Русија, у случају да страни бродови уђу у Дарданеле, морала заузети Босфор. Гроф Вите и бивши царев тотор Победоносцев су се успешно супротставили овом авантуристичком плану. Осим тога, главни руски финансијер, Француска ни овог пута није била вољна да подржава руске нереалне планове. Руска влада је пожурила да прихвати предлог од три тачке који је понудио француски министар спољних послова Аното (Gabriel Hanotaux): очување интегритета Турске, одбацивање сваке идеје о самосталној акцији било које силе против Турске и противљење сваком међународном кондоминијуму. Ово је био симболичан крај двогодишњих неуспешних дипломатских активности којима је циљ био поправљање стања у Турској или њена договорна подела.⁵⁴

ВЕЛИКЕ СИЛЕ, РАСПЛАМСАВАЊЕ КРИТСКОГ ПИТАЊА И СРБИЈА

Међутим, то није значило да се Источно питање затвара. На Криту је, поново, 1896. године дошло до сукоба хришћана и муслимана, што је, још једном, отворило критско питање. Ово питање, створено још седамдесетих година осамнаестог века, као сукоб национално хомогеног а верски подељеног становништва, отварало се кад год је долазило до неког поремећаја на Блиском истоку. Још октобра 1878. године Крићани су, Алепском конвенцијом, добили одређене привилегије. Повремени нереди који су настајали као последица непоштовања тих привилегија, довели су, маја 1896. године, до крвавих сукоба. Ово је навело Британију, Русију, Француску и Италију да упуте своје ратне бродове како би спречили Грчку да се умеша у окршаје. Сумње да је Британија провоцирала сукобе како би успоставила протекторат над Критом добиле су своју реалну основу када су се неке вође устаника обратиле британском конзулу молећи да британска војска окупира острво. То је довело до праве узбуне Порте. Процењујући ситуацију око критског устанка посланик Србије у Лондону Чедомић Мијатовић је веровао да је управо британска политика покренула устанак на Криту. Тиме су Француска и Русија доведене у незгодан положај. Ако би подржавале Порту, изгубиле би угледа у Грчкој, а ако би се сложиле са Британијом и подржавале Грке, изгубиле би утицај на Порти. „Биће да је циљ енглеске политике да произведе забуну на блиском истоку те да паралише или бар успори освајачку акцију Русије на далеком истоку.“ Деловало је да би Британија показала симпатије и пружила моралну подршку сваком народном покрету где год да се појави у Турској. Међутим, овога пута велике силе су се сложиле да се мора извршити снажан притисак на Порту како би се сукоб на Криту решио на разуман начин.

⁵⁴ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 30. октобар/11. новембар 1896, АС, МИД, ПО, 1896, Ф–П, И/1, Пов. бр. 2127; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 87–91; S. Anderson, *нав. дело*, 257–259; J. A. S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy. The Close of the Nineteenth Century*, London 1964, 74–83; A. Dž. P. Tejlor, *нав. дело*, 336–338, 343; G. P. Gooch, *нав. дело*, 256–258.

Под притиском сила грчка влада је морала да спречава одлазак добровољаца на Крит и слање оружја устаницима. Крајем јуна 1896. године силе су прихвати-ле предлог аустроугарског министра спољних послова Голуховског и Порти је предата колективна нота: постављање хришћанина за гувернера, сазив Народне скупштине Крита, општа амнестија и аутономни режим на Криту. Порта је прихватила ове услове али их нису прихватили ни хришћани ни муслимани Крита. Мијатовић је оптужио Велику Британију као кривца за пропаст идеје о блокади Крита јер је захтевала да на блокаду пристане и Турска, што је ова одбила. „Тако се одиграо један интермеццо, који је почео тутњавом а завршио се смехом”, закључио је, саркастично, Мијатовић. Крајем јула и почетком августа на Криту су настављене крваве борбе. Штавише, због тога се ситуација на Балкану почела знатно компликовати. Не скривајући своје планове од грчке владе, грчка устаничка тајна организација *Етнике хетерија* (*Ethniké Hetaeria*) је послала устаничке чете у Македонију. Оне су позивале становништво на устанак и уједињење са Грчком. Упркос тврдњама државног подсекретара сер Томаса Сандерсона да се у Македонији ништа неће догодити јер су се Русија и Аустроугарска споразумеле да тамо одрже status quo, вести о грчким акцијама у Македонији су изазвале велико узнемирење и у Бугарској и у Србији. Грчка акција је веома подсећала на деловање бугарских чета у Македонији, па се српска влада забринула да би Бугарска могла обновити своје акције и да би се Аустроугарска могла одлучити на анексију Босне и Херцеговине.⁵⁵

Председник Владе и министар спољних послова Краљевине Србије Стојан Новаковић је упутио циркулар свим посланицима Србије у иностранству. Њихов задатак је био да доказују како је Србија увек поштовала одредбе Берлинског уговора које јој нису биле нарочито наклоњене. Будући да се показало да је Србија погрешила када је, 1885, бранила одредбе Берлинског конгреса, Новаковић није могао гарантовати да ће овога пута у земљи владати равнодушност. Зато је најављивао да би Србија, у случају да Крит буде припојен Грчкој, била принуђена да захтева одговарајућу територијалну надокнаду. Влада у Београду је сматрала да би најбоље решење било целокупна ревизија Берлинског уговора. Тиме би се избегли сви проблеми који би могли настати ако би се приступало делимичним и повременим ревизијама. Требало је истицати да српска влада није равнодушна али да не инсистира на брзом решавању насталих проблема. При томе, Влада је била „сасвим сагласна са сваком поправком стања источних хришћана у границама Берлинског уговора, са сваком реформом којом би се у Турској образованости и правди врата отворила“. Новаковић је тврдио да је број устаника који су се из Грчке пребацили у Македонију преувеличаван али да се ради о стратешком потезу Грчке како би се на устанак покренуо народ од Крита до Солуна па и даље. На овакве Новаковићеве изјаве Форин офис је

⁵⁵ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 24. јула/5. августа и 25. јула/6. августа 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1896, Ф–II, И/1, Пов. бр. 1379 и 1384; G. S. Papadopoulos, *нав. дело*, 66–72; М. Војводић, *нав. дело*, 83–85.

одмах реаговао. Фајндлеј је упозорио Новаковића да не размишља о промени статуса кво јер то велике силе неће дозволити. Њихова намера је била да настоје да се поправи положај хришћана у Турској.⁵⁶

Док је британско јавно мњење бурно реаговало на вести о масакрима над Јерменима, вести о догађајима на Криту нису га много узнемириле. Од скромног рада једног добротворног друштва није се отишло даље. То је, у великој мери, било дело Солзберија, који је пажљиво измерио реакције енглеског јавног мњења по јерменском питању. Он је Критски добротворни комитет (Cretan Relief Committee), који је уверавао Крићане да им је Британија највећи пријатељ, оштро упозорио да се ограниче само на хуманитарну помоћ.⁵⁷ Међутим, онај део енглеске штампе на који је Мијатовић скретао пажњу имао је нешто другачије ставове. Тврдећи да султанови поданици имају право да се буне против његове неправедне управе, донедавно туркофилски *Стандард* је уверавао јавност да Криту, „у интересу цивилизације и мира“, треба дати независност. А ако би последица независности Крита био устанак у Македонији, онда би и њој требало дати независност. „Може бити да би се у једној серији ампутација нашао најбољи лек за нарочиту бољу Болеснога Човека.“ Према *Стандардовим* изворима није било енглеског политичара који би стао у одбрану Турске. Гледстонови либерали, који су одавно заступали тезу да би Турке, заједно са породицама и пртљагом, требало протерати у Малу Азију, били су још оштрији. Мијатовић је имао утисак да сви енглески листови подржавају устанке султанових поданика. Уосталом, и британска краљица Викторија је, у говору на отварању рада Парламента, упозорила да су захтеви устаника праведни и да их ваља испунити. Британска наклоност Грчкој и критским устаницима тумачена је као намера да се разгоревањем ватре у источном Средоземљу блокира руска колонијална офанзива на Далеком истоку. Разлог јавним осудама турске владавине Мијатовић је налазио у краху британске политике у јерменском питању, за шта је оптуживана Порта. Критски устанак је био прилика да Турска искуси освету енглеских политичара и енглеског јавног мњења.⁵⁸

Упркос свему томе, Стојан Новаковић је настојао да одржи добре односе са Турском. Разлог томе био је двострук. Новаковићева влада је, с једне стране, ценила да је било паметно следити инструкције из Петрограда које су упућивале на мир, док је, с друге, била свесна да јој економски и војни положај Србије налажу да се труди да очува мир у Македонији и да не поставља никакве територијалне захтеве.⁵⁹

⁵⁶ МИД – господину (поверљиво), 26. јула/7. августа 1896, Београд, АС, СН, 109 (исто: АС, МИД, ПО, 1896, Ф-V, Д-1, Пов. бр. 1368); М. Војводић, *нав. дело*, 85.

⁵⁷ G. S. Paradoroulos, *нав. дело*, 74.

⁵⁸ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 25. јула/6. августа 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1896, Ф-II, И/1, Пов. бр. 1384; М. Војводић, *нав. дело*, 85–86.

⁵⁹ Фајндлеј – Солзберију, 7. август 1896, Београд, PRO FO 260/68.

Средином августа 1896. године, амбасадори великих сила у Цариграду су закључили да критски устанак може погубно деловати по опстанак Турске царевине. Тога је био свестан и султан Абдул Хамид, који је одмах пристао на реформске захтеве Крићана и предлоге амбасадора. Крићани су прихватили реформе 4. септембра 1896. године. Опште олакшање највише се осетило у Грчкој. Краљ Ђорђе је био захвалан Солзберију што је спречио блокаду и тако принудио и велике силе и Турску на реформе.⁶⁰

Међународне околности су навеле Новаковићеу владу да чвршће дефинише правац спољне политике. То је, свакако, значило интензивирање акција у Македонији али, пре свега, дипломатским средствима преко Цариграда. Тражено је: признавање српске националности у Турској, отварање српских школа у Македонији, постављање Србина на митрополитско место у Скопљу итд. Новаковићева влада је, на основу договора у Београду, дипломатску помоћ у Цариграду очекивала од Црне Горе. Међутим, у јесен 1896. године, после посета црногорског министра спољних послова Гавра Вуковића Цариграду, Софији и Београду било је јасно да међу балканским државама, заплашеним могућностима стварања аутономне Македоније и аутономне Албаније, не може доћи до договора. Неслагање око разграничења интересних сфера није могло бити превазиђено. Србија и Црна Гора се нису могле договорити око Призрена, а у Бугарској су знали да се Србија неће сагласити да бугарска интересна сфера обухвати Македонију и делове Албаније до Валоне. Софија се ограничила на изражавање симпатија према српским захтевима за црквеном јурисдикцијом у Скопљу али само зато што је у томе видела потискивање грчког утицаја. Турске локалне власти су подстицале Албанце на насиља против Срба наговарајући их чак на истребљење хришћана. При томе, Порта није одговарала на оштре протесте српске владе. Зато је чак и српски посланик у Цариграду Владан Ђорђевић поверовао да је време за енергичније, оружане акције.⁶¹ Велике силе су биле веома заинтересоване за међусобне односе балканских држава. И Форин офис и британска јавност су пратили развој политичке ситуације у Србији и њених спољнополитичких амбиција. Крајем 1896. године, увелико се говорило да је руско-британски споразум о реформама у Турској готова ствар. Српска влада која је трпела притисак јавности и опозиционе штампе које су јој приговарале недостатак патриотизма и неактивност, настојала је да, преко својих дипломатских канала, сазна да ли је тај споразум заиста постигнут. Међутим, у Лондону Чедомиљ Мијатовић није наишао на потврдан одговор већ на надања да ће до споразума доћи јер су све силе биле уверене да су реформе неопходне. Солзбери је знао да је стање у Старој Србији веома лоше и да се Порта не обазире на дипломатске протесте из Београда, као што се, раније, није обазирала ни на про-

60 G. S. Papadopoulos, *нав. дело*, 78–79; М. Војводић, *нав. дело*, 86–87.

61 Т. Елиот – Солзберију, 10. децембар 1896, Софија, PRO FO 260/69; М. Војводић, *нав. дело*, 94–98.

тесте из Лондона. Солзберијево интересовање за став Србије према ситуацији у европској Турској Мијатовић је искористио да пренесе упозоравајуће оцене Владе у Београду. Солзбери се сложио са Мијатовићевој оценом да су „досадашњи упади бугарских и грчких чета били артифицијелни покушаји, да се народ Македоније дигне на револуцију” те су зато и пропали. Мијатовић је наставио: „Али ће немоћ и апатија турска, с једне, а зверство Арнаута, с друге стране, моћи да изазову народ српски и хришћане у оним крајевима у опште, да се листом дигну и онда ћемо имати устанак спонтани, природни и што се у нас зове општенародни!” Солзбери је, „са очевидним унутрашњим задовољством”, изговорио речи које су Мијатовићу могле деловати охрабрујуће али, с обзиром на британско незадовољство Турском, и подстрекавајуће: „Срећом, ви Срби нисте народ, који се даје масакрирати, а да не дигне своју руку да се брани!” Ипак, Солзбери је приметио да Британија не може помоћи јер њени протести Порти немају резултата док они који на њу могу утицати не желе то да раде.⁶² Истичући немоћ британске дипломатије, Солзбери је јасно кривицу пребацивао на ону страну на коју се Србија наслањала – на Русију.

Критско питање је, 1896, ставило на пробу међусобне односе великих сила и њихове појединачне, генералне ставове према Турској. Мерећи свој однос према Турској, пре свега, сопственим интересима и супарничким амбицијама других, свака велика сила се прилагођавала онолико колико је било неопходно да не дође до компликација и ратних сукоба већих размера. Отуда ни став Велике Британије није био ни сувише једностран ни претерано искључив. Солзбери је знао да се прилагоди и променљивим међународним околностима, и захтевима у свом кабинету, и понашању јавног мњења. На Балкану, економски слаба и војнички неспремна, притиснута националним аспирацијама балканских савезника и, истовремено, супарника, Краљевина Србија је морала да тражи сигуран пут између отворених али умерених захтева Турској за спровођењем реформи и наговештаја да ће, у случају територијалних промена, с правом, очекивати одговарајуће територијално проширење. Стојан Новаковић није претио ратом већ захтевом за темељно претресање одредаба Берлинског уговора.

УСТАВНО ПИТАЊЕ – ИЗГОВОР ЗА ОБАРАЊЕ НОВАКОВИЋЕВЕ РУСОФИЛСКЕ ВЛАДЕ

У Мемоару о плану којим да се поведу послови земаљски, који је Стојан Новаковић, средином 1895. године, поднео краљу Александру био је и део којим је планирано решавање уставног питања. Али, с обзиром на то да су спољнополитички проблеми окупирали највећи део његове пажње, да је било потребно време да би се *Карлсбадски аранжман* реализовао и да би се исказале његове позитивне стране те да би, потом, могао да модернизује наоружање српске војске, Новаковић није

⁶² Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 27. новембар/9. децембар 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1896, Ф–II, И/1, Пов. бр. 2351; М. Војводић, *нав. дело*, 98–99.

желео да улази у компликовани посао уставних реформи. Ипак, било је јасно да се Устав мора мењати или бар модификовати па је његов план био да, по одредбама Устава из 1869. године, полако припрема решења за промену Устава. То је подразумевало строго поштовање уставног пута који је захтевао два редовна сазива Скупштине. За то је било потребно бар годину дана. Толико су могли бити одложени избори и криза Владе. Радикали су захтевали да краљ покрене процес промене Устава. Попустљив према радикалима од којих је зазирао и незадовољан напредњачком владом, краљ Александар је то урадио савим неискрено. На том питању је, фебруара 1896. године, избила министарска криза, коју је неодлучни краљ веома брзо смирио. Марта 1896. године договорено је да буде формирано тело које би чинили представници све три странке (по пет чланова) и пет *неутралаца*, које је именовао краљ. Новаковић је, научнички темељно, прионуо на припремање нацрта устава али је његов труд пропао када се споразум између краља и либералско-радикалске опозиције распао. У време када су радикали, у ствари, захтевали промену Владе пре него што уставни одбор почне да ради, британски посланик је морао бити изненађен тврђом краља Александра, јуна 1896. године, да је ситуација у Србији нормална. Штавише, краљ је уверавао Фајндлеја да је припремана уставна реформа пропала зато што су се радикали повукли из заједничке комисије те је он морао да одложи уставну реформу за повољније време.⁶³

Пошто су, бар привремено, изглађени односи са Аустроугарском, краљ се, у разговору са неким личностима, вратио на питање устава. Прилично песимистично предвиђао је велике тешкоће када актуелној влади истекне мандат, кривио радикале што су, наводно, пореметили рад уставотворног одбора и није веровао да је могуће направити устав са комитетом у коме седе представници свих партија. Сматрао је да Новаковићева влада треба да траје до краја године када би требало формирати нову умерену владу (*пословно министарство*) која би припремила оквире новог устава. Устав би, потом, октроисао суверен а потврдила законодавна скупштина. Мада је веровао да се чак и радикали плаше законодавне скупштине, краљ је, новембра, поновио своју намеру да, када истекне мандат актуелној скупштини, образује нову владу чији би председник био генерал Јован Мишковић.⁶⁴ Научнички посвећен кабинетском раду, потпуно обузет проучавањима устава других држава и не обраћајући пажњу на разне политичке игре, Новаковић је припремао још један план за промену устава. *Предлог о промени Устава од 1869.* био је сличан јануарском предлогу. Поднео га је Скупштини у другој половини децембра 1896. године. Али ни овог пута Стојан Новаковић није добио краљеву сагласност па је, са својом владом, после осамна-

⁶³ Фајндлеј (?) – Солзберију, 26. јуни 1896, Београд, PRO FO 260/68; С. Новаковић, *нав. дело*, 138–139, 142–143, 150–183; С. Јовановић, *нав. дело*, 345–351; *Историја српског народа*, VI-1, 112–113.

⁶⁴ Фајндлеј – Солзберију, 15. септембар 1896, Београд, PRO FO 260/68; С. Новаковић, *нав. дело*, 184–185; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 353.

ест месеци управљања Србијом, краљу поднео оставку 17. децембра 1896. године (с. к.). Уставно питање, међутим, није било главни узрок пада Новаковићеве владе. Аустроугарска влада је била веома незадовољна његовом русофилском политиком. То незадовољство екскраљ Милан је пренео краљу Александру приликом њиховог састанка у Бечу средином децембра 1896. године. Било је потребно, сматрао је краљ-отац, да обарање српске владе која је окренула леђа Бечу, покаже спремност Београда да попусти, односно да промена владе буде својеврсно извињење Аустроугарској за аферу око става Србије приликом прославе хиљадугодишњице мађарског доласка у Европу. Током трајања мандата Владе Стојана Новаковића Беч је, на разне начине, утицао на краља Александра да се одрекне Новаковићеве русофилске политике и врати у бечко окриље. Екстремни аустрофил екскраљ Милан је, у функцији аустроугарске политике, радио у сопственом интересу. Лични мотив бившег краља за обарање Владе Стојана Новаковића лежао је у Новаковићевом програму којим је било предвиђено да бивши краљ не може боравити у Србији. Новаковићева влада није уживала ни симпатије екскраљице Наталије, која је сматрала да су радикали ти који би требало да воде Србију под њеним сином. Истовремено, влада се више није могла уздати у напредњачку скупштину. Пошто нико у Србији не би прихватио образложење по коме је Новаковићева влада оборена из спољнополитичких разлога, краљ Александар је прибегао притиску и компликовању уставног питања за чије је решавање могао наћи одобравања и подршку у Србији. Новаковић је тада забележио: „У овој земљи се не зна кога треба слушати; овде постоје три краља: Александар, Милан и Наталија.” После оставке Владе краљ је указом распустио Скупштину.⁶⁵

Одмах по пријему циркулара који је добио од новог председника Владе Ђорђа С. Симића, Чедомиљ Мијатовић је похитао да Томасу Сандерсону објасни промену владе у Србији. Верно је пренео тврдње из Симићевог циркулара да је намера краља да прекине са провизорном уставношћу и да доведе до стварања новог устава. Спољнополитичке разлоге није помињао. Са своје стране, Солзбери није „ни за тренутак веровао гласовима да је промена у Србији изазвана утицајем било цара било владе аустријске, да они у Форез Офису знају добро уздржаност, умереност и добар такт меродавних личности и кругова у Бечу, да би могли веровати да би се они решили ма и на најудаљеније сугестије краљу Србије коју владу да замени којом другом”. Сандерсон је похвалио „врло разборите, умерене и сасвим задовољавајуће” речи којима је био написан циркулар.⁶⁶

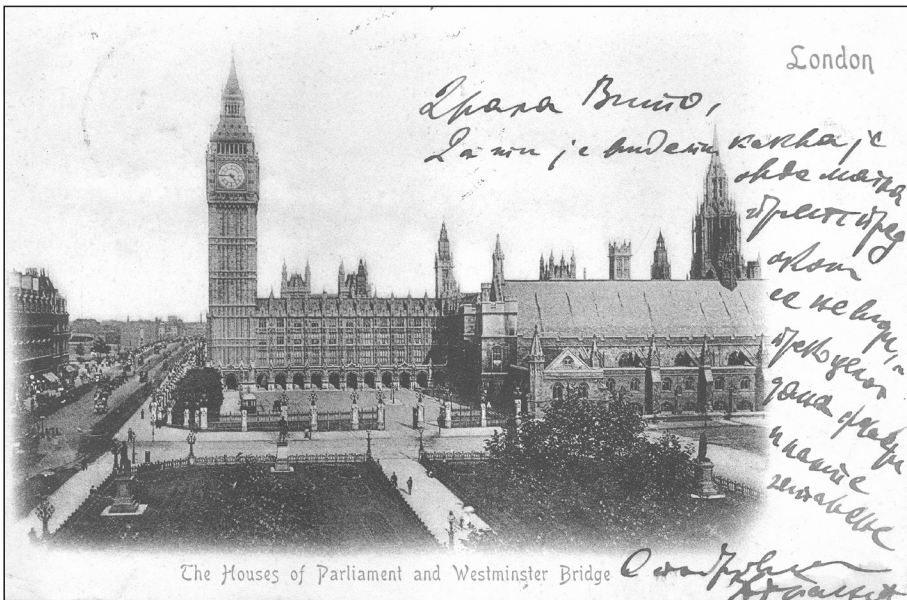
⁶⁵ М. Војводић, *нав. дело*, 107–108; С. Новаковић, *нав. дело*, 193–195; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 356–362; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 354–356; André Varre, *La tragédie serbe*, s. I, s. a., 20. Опширније о плановима за уставне промене у: С. Рајић, *нав. дело*, 146–156; Јован М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, Споменица Ст. Новаковића, Српска књижевна задруга, коло XXIII, бр. 157, Београд 1921, 188.

⁶⁶ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 28. децембар 1896/9. јануар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 10.

Није вероватно да дипломатска мрежа Форин офиса у Бечу и Београду није могла да докучи колико је Аустроугарска вршила притисак на краља Александра да обори Новаковићеву владу. Британска влада се само заклањала иза својих, неоснованих, речи хвале аустроугарској неутралности. Лондон није био противан аустроугарским акцијама уколико су оне потискивале руске интересе са Балкана. Незаинтересованост Лондона за суштину догађаја у Србији показује и оскудност извештаја о стању у Србији који су отпремљени из Београда у другој половини 1896. године. Требало је отарасити се русофилске владе а бечки кабинет је то доборо урадио. Није било разлога да Солзберијев кабинет не буде задовољан и да Сандерсон не похвали прве кораке Симићеве владе.

Краљев летњиковац у Смедереву, разгледница, крај 19. века
 Историјски музеј Србије, Београд

Лондон, разгледница, крај 19. века
 Историјски музеј Србије, Београд

ПЕТА ГЛАВА

**БРИТАНИЈА, СРБИЈА
И КРИТСКО ПИТАЊЕ (1897)**

„Безнадежна непоправљивост турске владе чини да бих ја с уздицењем био сведок њеном збрисавању из земаља које гњечи или на муке ставља. Него после отоманске владе ништа не може бити жалосније и прекорније него што су суревњивости између Грка и Словена, и планови држава које већ постоје, да се докопају туђег земљишта. Зашто да Македонија не буде за Македонце, као што је Бугарска за Бугаре и Србија за Србе? Па ако и јесу све те државе малене и слабе, нека се вежу све заједно ради одбране, тако да их други – па било велики или мали – не могу растурити, што би, вероватно, и била последица раздора између њих самих.“⁴

ПОЛИТИКА СИМИЋЕВЕ ВЛАДЕ: „ТРАДИЦИОНАЛНЕ ВЕЗЕ СА РУСИЈОМ И СУСЕДНО ПРИЈАТЕЉСТВО СА АУСТРО-УГАРСКОМ“

Званично, Влада Стојана Новаковића је пала због неиспуњеног обећања уставних промена. Најважнији задатак унутрашње политике нове владе Ђорђа С. Симића требало је да буде промена уставна. То је јасно речено у њеном програму рада који је објављен у божићном броју *Српских новина*. Влада није имала намере само да спроведе промену устава већ и да реформише читав низ органских закона, да уреди државне финансије и појача одбрамбену снагу земље. Али, краљ Александар, кога је отац опоменуо да уставна промена подразумева или слободоумни устав, какав је био онај из 1888, или, бар, уставне промене које би Устав из 1869. учиниле слободоумнијим, није био спреман на уступке. Краљ Александар више није имао подршку ни напредњака, које је отерао са власти, ни либерала, чији је захтев да им уступи половину министарстава одбио. Није се могао ослонити ни на тек успостављену, Симићеву владу коју су чинили радикали (министар финансија Михаило Вујић, министар грађевина Пера Велимировић, министар просвете Андра Николић и министар правде Милован Миловановић) и такозвани неутралци који су били краљеви изабраници (председник Владе и министар иностраних послова Ђорђе Симић, министар војни Јован Мишковић, министар унутрашњих дела Михаило Ђорђевић и министар народне привреде Љубомир Клаерић). Радикалски министри су били веома спретни политичари, па су, уместо да их, по краљевој замисли, неутралци контролишу, они усмеравали неутралце. Новембра 1896. године, краљ Александар

⁴ В. Е. Гледстон – председнику друштва „Бајрон”, у: М. Миловановић – Ч. Мијатовићу (циркуларно писмо), 1/13. фебруар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф-1, 163/1897.

је добио обећање од Пашића да радикали неће покретати уставно питање док постоје спољнополитичке околности које оптерећују Србију. Критски устанак и грчко-турски рат били су разлози које би сваки политичар морао прихватити. Влада Ђорђа Симића није имала снаге да се супротставља краљевој вољи ни онда када се рат завршио и прошле велике спољнополитичке опасности.¹

Програмом Симићеве владе били су предвиђени и испуњавање међународних обавеза и добри односи са свим страним државама. Посебно је наглашено да ће се одржавати „традиционалне везе са Русијом и суседно пријатељство са Аустроугарском“. То је значило да добри односи са Русијом, које је успоставила Влада Стојана Новаковића неће бити поремећени, али да ће нова влада настојати да поправи односе са Аустроугарском. Симић је поручио Влади у Бечу да су добри односи Београда са Бечом од посебног значаја за Србију. Ова порука је добро примљена у Бечу и поздрављена у аустријској и немачкој штампи. Међутим, у Петрограду се појавила сумња да ће нова влада бити проаустријска. Зато је Симић морао да шаље уверавања у Петроград да се односи Србије и Русије неће променити. Најбољи начин да убеди Аустроугарску и Русију да Србија неће реметити односе на Балкану, Симић је налазио у обећању да ће главни задаци његове владе бити решавање уставног питања и стабилизација политичког стања у Србији. Али, то није значило да се нова влада одриче свих амбиција које је имала претходна већ да неће покретати ни једно питање које би реметило односе на Балкану. Симићева влада се разликовала од Новаковићеве само по томе што своје спољнополитичке, националне циљеве није оглашавала на велика звона. Аустроугарска је могла бити задовољна јер је уклоњена Новаковићева русофилска влада, а Русија је умирена чињеницом да су у новој влади у Београду превладали радикали, који су, традиционално, словили као русофили.² Када су, јануара 1897. године, објављивали најмирољубивије намере, Симић и његов кабинет нису могли знати какви су били стварни аустроугарски планови. Управник Босне и Херцеговине Бењамин Калај је био уверен да актуалне околности могу навести Аустроугарску можда не баш да заузме Србију, али, свакако, да се припреми на то. Голуховски је чак имао предлог о подели интересних сфера: Србија под контролом Аустроугарске, Бугарска под руским а Грчка под британским надзором.³

Тврђња нове владе у Србији да ће поштовати одредбе међународних обавеза стављена је на пробу баш тих дана када је објављен Владин програм. Крајем 1896. године турски посланици акредитовани на дворовима или код влада великих сила добили су директиву од Порте да покрену питање обавезе балканских

¹ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 358–363; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 364–367; А. Столић, *нав. дело*, 207–208.

² М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 109–112; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 368.

³ G. S. Papadopoulos, *England and Near East*, 115.

држава да, према Берлинском уговору, отплаћују део отоманског државног дуга. О овом захтеву писале су и лондонске новине. Висину тог дуга требало је одредити пропорционално величини територије коју су поједине државе на Балкану добиле 1878. године. Турски амбасадор у Лондону Костаки-паша је пренео молбу Порте лорду Солзберију да велике силе подрже Порту у овом захтеву. И Солзбери и Томас Сандерсон су сматрали да је захтев Порте основан јер је „берлински уговор о тој ствари јасан и експлицитан”. Мијатовић је одмах реаговао примедбом да многе друге одредбе Берлинског уговора још нису испуњене те не види разлога да се инсистира на испуњавању одредбе коју потенцира Турска. Државном подсекретару Сандерсону је скренуо пажњу да „ми Срби сматрамо Берлински Уговор као базу политичких односа на Балкану, да смо ми шта више и рат један водили за одржање одредаба берлинског уговора, и да нам само криво мора бити кад видимо да се тражи извршење појединих одредаба који су теретни за нас, а другима се дозвољава да берлински уговор газе баш у кардиналним одредбама“. Мада су сматрали да је Портин захтев основан, и Солзбери и Сандерсон су, преко Мијатовића, саветовали српску владу да не предузима никакве кораке јер ће силе, највероватније, формално подржати Портин захтев али ништа неће учинити да он буде реализован. Штавише, Солзберијева влада није намеравала да подржи турски захтев чак ни у случају да то учине Русија, Француска или Аустроугарска.⁴

СРБИЈА И „ДИСЦИПЛИНОВАЊЕ ГРЧКЕ“

Пошто реформе које су биле обећане августа 1896. године нису спровеђене, јануара 1897. године настављени су крвави сукоби грчког становништва и турске власти на Криту. Упркос различитим ставовима велике силе су се сложиле да се не сме дозволити проширење сукоба које би довело до отварања целокупног Источног питања и распада Турске. Будући да би уједињење Крита са Грчком могло охрабрити друге балканске народе на сличне акције, представници сила су се сагласили да се статус Крита не може мењати већ да се морају спровести реформе. Солзберијев кабинет је био уверен да би неминовна последица припајања Крита Грчком био низ устанака у другим деловима Турске, посебно у Македонији. Немачка се није хтела сагласити са отцепљењем Крита од Турске јер би то, према проценама из Берлина, био не само почетак општег рата на Балкану, руског заузимања Цариграда, распада Турске империје већ и „морални банкрот великих сила”. Док су међу великим силама трајали преговори о врсти и обиму неопходних акција, Немачка и Русија су саветовале Порту да што пре заврши своје војне припреме. Али, док се руски савет ограничавао на припрему војске, немачки је ишао до одобравања упада турске војске у Тесалију.

⁴ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симић, 28. децембар 1896/9. јануар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф-II и IV, И/1 и И/7, Пов. бр. 2545 и 10.

Као што Русији није одговарало отварање Источног питања због њене заузетости на Далеком истоку, тако ни Немачка ни Француска нису желеле значајније ангажовање око Крита док су им тренутни интереси били везани за колоније у Африци. Русија је сумњала да Британија има намере да окупира острво. Сама Русија је изазивала подозрење других сила јер, наводно, није хтела да утиче на смиривање сукоба зато што је краљ Ђорђе био у породичним везама са руским царским двором. Постојале су и велике разлике у питању обима реформи. Док је Русија сматрала да је довољно извршити реформу турске администрације, британски став је био да треба извршити и реформу саме Владе. У Парламенту и енглеским политичким круговима владало је уверење да се самовоља Абдула Хамида мора ограничити тако да „не може више наметати своју вољу нити организовати покоље и поморе“. То је значило успостављање уставног облика власти у Турској. Али, тиме би се смањило руски а повећао британски утицај у Турској, што Русија не би могла прихватити.⁵

Сукоб на Криту је оптеретио и британску политичку сцену. Солзбери је тврдио да је одбрана Цариграда *застарело гледиште*. У Парламенту је, почетком 1897. године, изражавао сумњу у могуће реформисање турске државе а у Горњем дому је изјавио да би требало учинити крај „екстравагантної автократији султановој“. Тврдио је да би шансе да султан Абдул Хамид прихвати програм реформи бивале све мање уколико би програм бивао озбиљнији и радикалнији. Зато је предлагао да силе примене принудне мере уколико султан не буде хтео да прихвати и изврши програм реформи. Штавише, Солзбери је поверовао да би се предлог руског цара Николаја I из 1852/1853. године о подели Турске, у актуелним међународним околностима, могао остварити. Међутим, управо те околности су диктирале другачији правац па се председник британске владе, овог пута, морао залагати за интегритет Турске и подржавати одлуке концерта великих сила. При томе, није смео да занемари енглеско јавно мњење и став дела Парламента који су јавно изражавали своје симпатије према Грцима. У прилог томе су ишле и династичке везе. У Форин офис је стизао велики број мемоара, телеграма и резолуција којима се протествовало против притисака које је Грчка трпела. Поделила се и британска штампа. Док је либерална штампа, коју је предводио *Дејли*

⁵ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 10/22. јануар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 78; G. S. Rapanopoulos, *нав. дело*, 115–119, 122; М. Војводић, *нав. дело*, 112–113. У опширном циркулару који је, половином фебруара 1897. године, упућен свим посланицима Србије у иностранству а који је рађен на основу анализе њихових извештаја, Милован Миловановић је оценио: „Сва се ствар своди на борбу руске и енглеске политике. Русија жели да се мир у Европи на дуже време одржи и у тој цели тражи да се силе споразуму и коалишу, а као што је Турска одакле лако може планути варница великих европских заплета, она ради на претходном и потпуном споразуму сила у питању како би се тај пламен спречио или одмах угушио, ако би се појавио, а Енглеској би добро дошли заплети у Турској због чега Русија све могуће чини да Енглеску изолује.“ (М. Миловановић – Ч. Мијатовићу (циркуларно писмо), 1/13. фебруар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, 163/1897)

кроникл, бранила Грчку, *Тајмс* је заступао ставове британске владе, великих сила и интегритет Турске.⁶ Став Велике Британије према критском питању, очигледно, није био стабилан. Солзбери је настојао да одржи политику своје владе на правцима концерта великих сила те је предлагао да се издејствују: часно повлачење грчке војске са Крита, повлачење турских гарнизона, номинално султаново си-зеренство и, најзад, наговештавање могућности да се Крит, у будућности, ипак, сједини са Грчком. Солзберијева намера да наговори грчку владу да пристане на све захтеве великих сила није проистицала из његових симпатија према Грчкој већ из страха да би дужи грчко-турски рат могао угрозити европски мир. Морао је водити рачуна и о расположењу већине енглеског народа које је било на страни Грка. Подложен утицају јавности Солзбери је знао да је притисак јавног мњења могао променити британску политику па и угрозити концерт великих сила. „Незванична Енглеска коју представља чудновата коалиција Либерала, Радикала и свакојакних попова и црквених фанатика, неће ни да чује за коерцирање⁷ Грчке па ма се концерт европски растурио и критско питање развило у европски рат.“ Мржњу према Турцима, насталу после покоља Јермена, енглеска јавност је претварала у симпатије према Грцима. Краљица Викторија је подржавала своју унуку кнегињу Софију, чији је муж, престолонаследник Константин, предводио грчку војску. Резултат несигурне политике Солзберијевог владе била је конфузна Балфурова (A. J. Balfour) изјава да је циљ владине политике „слобода Крита и одржање мира европског“! Али, баш проглашавање слободе Крита могло је уништити европски мир па више ни руски ни аустроугарски амбасадор у Лондону, који су хвалили Солзберијеву политику, нису били сигурни да ли ће Солзбери променити своје планове. Притешњен између потреба британске спољне политике да се одржи европски мир и обавезе да „као енглески државник, и као шеф једне велике политичке партије, мора да води рачун о јавном мњењу“, Солзбери је настојао да притисак на Грчку буде што блажи. Рађала се нова опасност: да притисак великих сила буде толико ублажен да, објективно, престане да буде притисак. Водећи рачуна о јавном мњењу, Солзбери је инсистирао на томе да су Аустроугарска и Русија једине силе које могу војно интервенисати. Не нудећи британску војску, он је хтео да учествује у акцијама европског концерта али тако да сузбије антигрчки став континенталних сила.⁸

У ситуацији када је распламсавање критске кризе, по свим проценама, могло покренути националне покрете на Балкану, посебну подозривост великих сила изазивале су Србија и Бугарска. Када је, почетком фебруара комитет Крићана у Халепи објавио прокламацију о отцепљењу Крита од Турске и присаједињењу

⁶ Нав. извештај Ч. Мијатовића од 10/22. јануара 1897; G. S. Papadopoulos, *нав. дело*, 119–123.

⁷ Коерција – ограничавање, обуздавање, приморавање (М. Вујаклија, *Речник страних речи и израза*, Београд 1985, 432). Не тражећи одговарајућу српску реч Ч. Мијатовић често употребљава речи *коерција*, *коерцирање* (енг. coercion, coerce).

⁸ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 23. фебруар/6. март и 27. фебруар/10. март 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–VII, К/14, Пов. бр. 590 и 657; J. A. S. Grenville, *нав. дело*, 89–91.

Грчкој, грчки краљ Ђорђе је послао мању ратну флоту чији је задатак био да спречи искрцавање турске војске на Крит. Велике силе су упозориле власт у Атини да се уздржи од помагања критског устанка и да његову судбину препусти договору посланика у Цариграду о реформама на Криту. Српска влада је тада поновила свој познати став да се не би противила анексији Крита уколико би добила одговарајућу сатисфакцију. О томе су обавештени представници великих сила у Београду. Аустроугарска и Русија су одмах реаговале. Голуховски је упозорио Симића да Беч неће трпети никакве нереде у Македонији. Пошто је у Петроград стигла вест да би Србија, у случају уједињења Крита са Грчком, интервенисала у Македонији, руски посланик у Београду барон Розен је саопштио краљу Александру да би таква, евентуална акција Србије изазвала велико незадовољство Русије. Француска је упозорила Србију да би покретање македонског питања вероватно изазвало веће проблеме него покрет на Криту јер би се у решавање македонског питања Аустроугарска свакако умешала. Лондон је саветовао Београд да се више може добити стрпљењем и коректношћу него неизвесним авантурама. Зато српској влади није преостајало ништа друго до да обавести велике силе да у Београду не постоје никакви планови за ремећење територијалног интегритета Турске. Краљ Александар је саопштио руском посланику да руски цар може рачунати на његово „савршено коректно држање, на уздржавање од сваке мере која би била у сукобу са намерама великих сила“ те ће се и убудуће држати такве политике „уверен да она одговара жељама великих сила а нарочито жељи руске владе“. Истовремено, краљ је, ипак, упозорио да би се Србија нашла у веома тешком положају ако би Грчка добила територијално увећање. Краљ није крио да ће Србија наставити да опрема своју војску и да ће, „ради солидарног чувања интереса“, наставити да ради на споразумевању са Бугарском и Црном Гором.⁹

У Београду су Влада, штампа и јавно мњење врло пажљиво пратили догађаје у Грчкој и на Криту. Њихове реакције су биле веома пажљиве и умерене. Ипак, српски министри нису крили од дипломатског кора да ће Србија тражити компензацију у Македонији ако Грчка добије Крит. Објашњење оваквог става било је у општераширеном уверењу у Србији да би, одмах по грчкој анексији Крита, Бугарска покушала да добије одговарајуће територијално проширење. Фејнов утисак је био да би Србија одмах извршила мобилизацију и, по сваку цену, настојала да заузме онај део Македоније који је називан *Старом Србијом*. Сви посланици великих сила у Београду су се слагали да је тренутно расположење у балканским државама такво да може угрозити напоре великих сила да одрже мир. На опасност од бугарске акције у Македонији Фејну је указивао и екс краљ Милан. И он и српска влада су имали информације да се у Бугарској размишља о

⁹ Министарство иностраних дела – Посланству у Лондону, шифровани телеграм, 3/15. фебруар 1897, Београд, АС, МИД, ПСЛ, Пов. арх. Ф–I, 163/1897; Т. Сандерсон – Е. Фејну, 18. фебруар 1897, Лондон, PRO FO 260/70; М. Војводић, Србија и грчко-турски рат, у: *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 181–184; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 115–116.

нападу на Македонију чим то дозволе временски услови. Бивши краљ је тражио од Фејна да велике силе одрже status quo на Балкану. Фејн је, међутим, веровао да је мало вероватно да ће се Бугарска упустити у неизвесну авантуру када зна како су велике силе дисциплиновале Грчку.¹⁰

Док су Солзбери и Т. Сандерсон били веома задовољни што Србија остаје неутрална, захваљивали Мијатовићу и честитали српском краљу и Влади на таквој политици, неке енглеске јавне личности су уверавале Мијатовића да је у Енглеској општа жеља да у Македонији избије устанак и да се она отцепи од Турске. Бранећи ставове Владе Балфур је доказивао у Парламенту: „Ако ћемо дозволити Грчкој да граби што може од турске царевине, онда треба то исто да дозволимо и Бугарској, и Србији, и Црној Гори!“ Лабушер је на то узвикнуо: „А зашто да им и не дозволимо?!“ Припадници веома утицајног *Бајроновог друштва* су жалили што ни Србија ни Бугарска не ступају у акцију против Турске. Они су тврдили да би ангажовање Србије и Бугарске против Турске изазвало одушевљење у Енглеској „не за то само што би то била диверсија у корист Грцима, него поглавито што би се Македонија отргла испод непосредне власти Султанове“. Председнику *Бајроновог друштва*, члану Доњег дома, Стивенсону, Вилијам Гледстон је упутио писмо у којем је оштро критиковао неслогу Грка и Словена на Балканском полуострву и залагао се за посебну државу – Македонију. *Стандард* је одмах напао Гледстона да говори „са оном чудноватом оскудицом познавања која карактерише сва његова обделавања интернационалних питања“ те не зна да је Македонија само географски појам који обједињује неразмрсиво измешано становништво и интересе најмање четири државе. Истичући да је добро проучио ово питање, Стивенсон је пак тврдио да је између Грка, Срба и Бугара могућ договор упркос интригама из Турске и других страних земаља. Штавише, веровао је да би се овом договору, временом, могли придружити и Куцо-Власи и Албанци.¹¹

Критска криза и српско-бугарски односи

Као што су упозоравале Владу у Београду, велике силе су скретале пажњу и бугарским властима да се не усуде да предузму било какву акцију у Македонији. Бугарски кнез Фердинанд је обећавао лојалност Порти надајући се да ће она спровести реформе у Македонији. Пошто је став Бугарске био сличан ставу Србије, Милован Миловановић је, у име одсутног Симића, позвао бугарску владу на сарадњу и очување заједничких интереса у случају отвореног сукоба Грчке

¹⁰ Фејн – Солзберију, 19. фебруар 1897, Београд, PRO FO 260/71.

¹¹ Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 27. јануар/8. фебруар 1897, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 261; М. Миловановић – Ч. Мијатовићу (циркуларно писмо), 1/13. фебруар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, 163/1897; Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 12/24. фебруар и 1/13. април 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV и VII, И/7 и К/14, Пов. бр. 472 и 1027.

и Турске.¹² И Србија и Бугарска су имале одређене претензије на македонске просторе а ни једна није била сигурна у намере супротне стране. Приближавање ове две државе Петрограду средином 1896. године и савети добијени отуда утицали су на међусобно приближавање Софије и Београда. После посете кнеза Фердинанда Београду, маја 1896. године, учестале су размене делегација, активирани су преговори о трговачком споразуму, новине с обе стране границе су истицале потребу споразумевања... Криза око Крита, која је, поново, у крвавом облику, отворена почетком 1897. године, навела је српске и бугарске политичаре да поново приступе договарању. То је, уосталом, био само наставак активности које су предузете у време Владе Стојана Новаковића и посете кнеза Фердинанда Београду. У првом предлогу који је бугарска влада упутила председнику српске владе Ђорђу Симићу, 20. јануара 1897, предложено је да Србија и Бугарска затраже од Турске и великих сила да Македонија буде проглашена привилегованом провинцијом са правима каква је имао Крит. Грчка, српска и бугарска влада би се обавезале да не предузимају никакве војне интервенције док се не образује оваква провинција. У страху да би то био само још један корак Бугарске ка присвајању Македоније, по моделу који је створен 1885. године, Симићева влада је одбила овај предлог. Убрзо, почетком фебруара, из Софије је стигао нови, модификовани план: Србија и Бугарска би посланицима великих сила у Цариграду заједнички представиле тешку ситуацију у Македонији и захтевале одређене реформе. Упорно настојећи да докучи мотиве и, евентуалне, скривене намере Бугарске, српска влада је била прилично резервисана. Објашњење Софије је било да је у околностима када може да избије грчко-турски рат, српско-бугарски договор неопходан. Из Софије је сличан предлог упућен Грчкој али га је ова одбила инсистирајући на споразумној подели европских провинција Турске. Приликом оба бугарска предлога и Београд и Софија су о њиховој суштини упознавале, Русију и Аустроугарску. Док на први бугарски план из Петрограда није било реакције, Беч је, подржавајући српско одбијање бугарског предлога, упозорио да су силе одлучне да очувају мир на Балкану. После другог бугарског предлога и Петроград и Беч су упозорили Софију и Београд да не предузимају никакве акције са неизвесним исходом. Симићева влада је обећала да се неће војно ангажовати у случају грчке анексије Крита, али да ће се споразумевати са Бугарском и Црном Гором око чувања заједничких интереса. И председник бугарске владе Стоилов је обећавао мирољубивост уз наду да ће Порта размотрити захтеве о реформама у Македонији. За владе других великих сила српско-бугарски договори су остали тајна. Када је *Пал мал газета*, на основу *Ројтерсових* депеша из Цариграда, објавила вест о споразуму Србије, Грчке и Бугарске о Македонији, Мијатовић је то одлучно демантовао.¹³

¹² М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат*, 184.

¹³ М. Војводић, *Споразум између Србије и Бугарске 1897*, у: *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 158–164; исти, *Србија у међународним односима*, 118–123;

Српско-бугарски споразум о коме се преговарало више од месец дана требало је да буде закључен у Софији приликом посете краља Александра бугарском кнезу крајем фебруара 1897. године. Преговори су се водили између два председника влада: Стоилова и Симића. Закључено је да ниједна страна неће предузимати ништа што би могло пореметити *status quo* на Балкану и да ће се, док се не утврде интересне сфере, узајамно помагати у националним, црквеним и школским питањима. Бугарска је признала Србији националне интересе у Македонији и потребу да, преко Македоније, изађе на Егејско море. Али Стоилов није прихватио Симићев предлог да се одреде границе интересних сфера правдајући се потребом да се бугарско јавно мњење прво навикне на чињеницу да и Србија, као Бугарска, има право на одређене делове Македоније. Симић је и ово оценио као значајан напредак у бугарском односу према Србији. Упркос томе, овај споразум је био одраз узајамног неповерења.¹⁴ Председник Владе Симић је упозорио посланике Србије у иностранству да „постигнути споразум има остати највећа тајна за све друге државе осим Русије и Црне Горе, и да је само врло мали број личности у њ посвећен“. На евентуална питања влада или дипломата, српски посланици су упућени да одговоре да никакав уговор није утврђен „него да су само измењиване мисли о данашњој ситуацији на Истоку и о нашем држању према могућим евентуалностима“. Посланици су овлашћени још да изјаве да ће се и Бугарска и Србија држати мирољубиво чак и у случају грчко-турског рата, осим ако то не би угрозило „државне или народносне интересе“. То је веома много зависило и од држања Турске и од способности великих сила да што пре реше критско питање. И Бугарска и Србија су настојале да уговор одрже у тајности. Порта је уверавана да се радило само о куртоазној узвратној посети, а текст наводног уговора који је објављен у француским новинама Симић је назвао мистификацијом.¹⁵ Необично је било Симићево инсистирање на строгој тајности склопљеног српско-бугарског уговора. Аустроугарска је знала за претходне бугарске предлоге па је могла наслутити да је нешто договорено у Софији. У Бечу, Будимпешти и Петрограду новине су писале о српско-бугарском договору нагађајући шта би могла бити његова садржина. Непосредно пре него што је послао поменуто упутство посланицима у иностранству, Симић је рекао Фејну да уговор о неутралности Србије и Бугарске у случају грчко-турског рата постоји. Симић је био веома заинтересован за то да силе што пре реше критско питање јер је стање у Македонији постајало веома напето због арнаутских злодела. У складу са договором постигнутим у

Ч. Мијатовић – М. Ђ. Милићевићу, 4/16. фебруар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–VII, К/14, Пов. бр. 360.

¹⁴ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 2/14. март 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, бр. 163/1897; М. Војводић, *Споразум*, 164–167; исти, *Србија у међународним односима*, 123–124; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 367; А. Столић, *нав. дело*, 212–213.

¹⁵ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 2/14. март 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, бр. 163/1897; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 123–124.

Софији, он је нагласио да Србија и Бугарска желе мир и реформе, док би Грчка желела конфузију у Македонији.¹⁶ Крајем марта *Тајмс* је објавио допис из Земуна да су Србија, Бугарска и Црна Гора, наводно, склопиле савез „против аустро-угарских и грчких претензија“. Ова неистина је, у неким лондонским политичким клубовима, протумачена као савез словенских држава против хеленизма, што је изазвало сензацију и негодовање. Мијатовић је ову вест негирао преко *Ројтерса*.¹⁷ Угодба (споразум) између Србије и Бугарске, у суштини, није садржавала ништа што није, мање или више, било познато великим силама. Обострано изражавање мирољубивости је и раније истицано да би се уклонила подозривост великих сила. Бугарско признавање српских интереса у Македонији било је значајно за Србију али ни у чему није реметило постојеће односе. Стога је циљ склапања уговора који је носио прозирни вео тајности могао бити упозорење и великим силама и Турској да је на Балкану, упркос разликама, могуће савезништво као корак према активнијем ангажовању у случају да Турска не испуни своја обећања о реформама а велике силе буду сувише попустљиве према Грчкој.

Према завршној одредби српско-бугарске угодбе о њеној садржини требало је обавестити и црногорског кнеза Николу. Тиме је требало обезбедити солидарност Србије, Бугарске и Црне Горе у случају да критски устанак угрози опстанак турске власти на Балкану. Иако је имао одређене резерве, црногорски кнез је прихватио споразум и одлучио да му приступи јер је сматрао да су споразумом у Софији, обезбеђени српски и бугарски интереси док је учешће Црне Горе замишљено као потпомагање. Софија је желела да се, од великих сила, о споразуму обавести само Русија. Руски министар спољних послова Муравјов је још једном упозорио и српског посланика и бугарског дипломатског агента у Петрограду да се мир не сме реметити а да ће велике силе предузети све да не дође до рата између Турске и Грчке. Обећања из Београда и Софије да мир, с њихове стране, неће бити поремећен садржавала су резерву да се национални интереси морају заштити. Мада је споразум између Србије и Бугарске представљао коначни и завршни облик претходних договора, сусрета владара и закључивања трговаинских уговора, практичних резултата није било. Чим је закључен споразум, Бугарска је затражила од Порте независност уз склапање одбрамбеног савеза. И Србија и Бугарска су интензивирале своје захтеве о Македонији који су упућивани Порти. Сукоби бугарских и српских агената на терену у Македонији и њихова међусобна убиства су бивали све чешћи.¹⁸

¹⁶ Фејн – Солзберју, 12. март 1897, Београд, PRO FO 260/71; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 142.

¹⁷ Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 26. март/7. април 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 197, Ф-IV, И/7, Пов. бр. 961; А. Столић, *нав. дело*, 213–214.

¹⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 124–133, 141–142; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 367–368.

Критско питање као балкански проблем

Настојања европских сила да спрече ширење ратног сукоба са Крита на Балканско полуострво распала су се због одлучности Грчке да подржи критски устанак и припоји Крит Грчкој. Поморска блокада Крита коју је спровела савезничка флота, бомбардовање грчког логора на острву и обећање да ће, после повлачења грчке флоте и војске са Крита, ово острво добити аутономију, нису били аргументи које би прихватила грчка влада. Понета еуфоријом националног уједињења и страхом краља да не изгуби престо, Атина је гомилала трупе на грчко-турској граници и одбијала сваку другу могућност осим анексије Крита. Грчка непослушност и самоувереност су изазвале оштре реакције у престоницама великих сила. Ипак, док је Солзбери уверавао Горњи дом да су велике силе јединствене у намери да очувају интегритет турске државе, оне су, 25. фебруара 1897, навестиле могућност аутономије Крита уз номинално сизеренство султана. Идентичном нотом од 2. марта 1897. силе су захтевале од Турске и Грчке повлачење трупа са Крита упозоравајући их да су одлучне да очувају мир и да ће сва одговорност за рат пасти на нападача. Турски одговор на ноту био је, углавном, задовољавајући, али Грчка је одбила понуђену аутономију за Крит захтевајући плебисцит још док су грчке трупе на острву. Солзберијев предлог да грчке трупе на Криту буду претворене у жандармерију под командом официра европских држава, велике силе су одбиле. Он је био спреман да прихвати предлог осталих великих сила о поморској блокади Крита и луке Волос. Опозиција у Влади га је упозорила да неће дозволити ништа друго осим поморске блокаде. Попуштањем Грчкој Британија се нашла у ситуацији да буде оптужена за угрожавање делотворности мера концерта европских сила и да, индиректно, охрабрује Грчку. Штавише, Петроград је посумњао да британски предлози воде самосталној британској окупацији Крита.

Што је ситуација на Криту била компликованија, то је Солзберијев кабинет постајао јединственији у одлуци да подржи мере концерта великих сила. Солзбери се, ипак, трудио да Грчка и Турска не стекну утисак да је Британија та која силом намеће решење. Љута на концерт сила, краљица Викторија је тврдила да треба створити „концерт без концерта, остављајући Аустрију и Немачку по страни“. Русија није хтела да делује без Аустроугарске и Немачке а Француска без Русије. Стање у Грчкој је постало неиздрживо. Краљ Ђорђе је био убеђен да је Муравјову једини циљ да понизи Грчку. Слабо наоружани и још слабије обучени, бројни грчки добровољци су се окупљали на турској граници, коју су, на добро утврђеним позицијама, браниле опремљене и бројне турске јединице. Ипак, грчки добровољци па и делови регуларних јединица су прелазили на турску територију али без икаквог војничког резултата. Турска је заузела веома помирљив став јер је била у финансијским невољама и у страху да сукоб са Грчком води општем устанку у Македонији. Страх од општег рата на Балкану владао је и у лондонским политичким клубовима. Захваљујући немачким официрима под Фон дер Голц-пашом (Von der Goltz Pasha), турска војска је брзо мобилисана. Ипак, надајући се да би

могао да постигне споразум директним преговорима са Атином, султан је чекао. Грчки краљ се жалио да су грчко-турски договор о аутономији Крита по моделу Босне и Херцеговине спречиле велике силе. Са завршеним ратним припремама и уз сталне грчке провокације на граници султан није више смео да одлаже почетак рата и да се излаже сумњама да је обично оруђе у руским рукама. Турска је објавила рат Грчкој 18. априла 1897. године.¹⁹ Неколико дана пред ову објаву рата у Форин офису су били свесни да се рат тешко може спречити. Чедомиљ Мијатовић је пожурио да од подсекретара Сандерсона добије одговор на питање да ли је то увод „у један много већи ако не и коначни дебакл на истоку“. Надајући се да дебакла неће бити, и Сандерсон се питао: „Ко може данас поуздано тврдити баш и што се тиче најближе будућности на Истоку?!“ Мијатовић је одмах упозорио министра Симића да се треба припремити „за много већу конвулзију турске царевине него што је она коју конфликт са Грчком произвести може“.²⁰

Информације које су стизале у Форин офис са Балкана показивале су да страх од општег рата у европској Турској није био безразложан. Не само зато што су балканске државе показивале намере да остваре национално уједињење већ и зато што је концентрација војске на грчкој граници омогућила пораст безвлашћа и башибозучког дивљања против хришћанског становништва. У Старој Србији нереде су изазивали и нападали српско становништво редифе и башибозук који су се спремали за фронт и, још више, они Арнаути који нису регрутовани. Највише узнемирења у Србији изазивали су упади наоружаних група из Турске. Уобичајено је било да српски посланик у Цариграду предаје ноте о тим догађајима Порти и да не добија никакве одговоре. Иако су европске новине често извештавале о тим нередима и насиљима, Симићева влада је о свему томе циркуларним писмима обавештавала посланике Србије да би они могли упознати политичке кругове у државама у којима су били акредитовани са ситуацијом на јужним границама Србије.²¹

Поједини листови који су излазили у Лондону показивали су нешто више заинтересованости за догађаје на Балкану. *Дејли кроникл* је објавио чланак „Шта ће Србија урадити?“ (*What Servia will do?*). Аутор чланка је тврдио да ће Србија, ако избију немири у Македонији, послати војску у Стару Србију и, уз пристанак Беча, заузети одређене територије. Мијатовић је демантовао ова нагађања подсећајући да Србија својим коректним држањем према Порти помаже одржавање реда на Балкану.²²

¹⁹ G. S. Papadopoulos, *нав. дело*, 124–140; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 133–136.

²⁰ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 3/15. април 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 1040.

²¹ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 23. март/4. април 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, 186/1897.

²² Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 5/17. март 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 699.

Почетак грчко-турског рата није изазвао посебне реакције у британском јавном мњењу. Већина листова је кривила Грчку. Само су *Дејли кроникл* и још два листа била на њеној страни. Опште уверење је било да ће се турска војска зауставити тек код Ларисе. Међутим, сви листови су процењивали да ће Србија и Бугарска заратити са Турском ако Грци, у једној или две битке, победе Турке. Али, мало ко је веровао у ову могућност. У енглеским политичким круговима процењивало се да велике силе, које нису успеле да спрече рат између Турске и Грчке, неће моћи ни да локализују рат који је почео. По клубовима су се шириле сумње да су немачки и руски амбасадор наговорили султана да крене у рат. „Међу тим има бар нешто основа мислити“, писао је Мијатовић из Лондона, „да овај рат не долази незгодно Енглеској и да је она својим оклевањем, и колебањем, и протежирањем Грка, бар индиректно допринела садашњој фази источне кризе.“²³

Још током јесени 1896. године министар спољних послова Аустроугарске Голуховски је настојао да организује неку врсту антируске коалиције. Одзива није било ни у Берлину ни у Лондону. Јануара 1897. Солзбери је одбио идеју о обнављању Медитеранског савеза са Италијом и Аустроугарском. Тада је сматрао да је довољно то што је Аустроугарска, у сукобу руских и аустроугарских интереса на Балкану, у првој линији одбране против Русије. Али, Голуховски је био рад да, у тој првој линији, види и Велику Британију те његово разочарање Солзберијевом пасивношћу није било мало. Опасности по мир које су носили устанак на Криту и грчко-турски рат, навеле су Голуховског да јасније дефинише односе са Русијом. Русији је била потребна слобода деловања на Далеком истоку а Аустроугарска је имала својих унутрашњих проблема. Априла 1897. године Франц Јозеф и Голуховски су посетили Петроград. Николај II и његови министри су били заинтересовани за *status quo* мореуза. Русији није била у интересу било каква подела турских територија па ни она која би, по аустријском предлогу, укључивала анексију Босне и Херцеговине. Резултат овог сусрета био је аустроугарско-руски споразум (27–29. април 1897) о одржавању статуса кво на Блиском истоку. Будући да се споразум, у ствари, састојао од размене нота, остао је читав низ нерешених питања. Зато је било предвиђено да се приступи накнадном договору ако би *status quo* био поремећен. Тада би се, приликом територијалних подела, водило рачуна о заједничким интересима, односно не би било дозвољено некој трећој сили да се умеша у поделу територија на Балкану. Једно од најзначајнијих делова балканског питања, питање мореуза и Цариграда, обележено је као питање од посебног европског значаја које не треба решавати само руско-аустроугарским уговорима. Ипак, Аустроугарска је задржала право анексије Босне и Херцеговине. Остатак Балкана је био намењен балканским државама, с тим да подела територија не ремети њихову међусобну равнотежу.

²³ Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 7/19. априла 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 1040.

Аустроугарска се противила образовању јединствене словенске државе а инсистирала на образовању албанске државе којом би се Словенима затворио излаз на море. Русија и Аустроугарска су се тада удружиле да би замрзле постојеће стање на Балкану па је оцењено да овај споразум није имао посебног значаја. Ипак, њиме су обележене неке будуће интересне сфере, а Аустроугарска је добила кратак предах не бринући о својим односима са Немачком и Италијом.²⁴

Врло брзо показало се да европски дипломатски кругови знају садржину руско-аустроугарског споразума. Многи су га, посредно или непосредно, коментаришали. У јавним наступима претекла два месеца, Солзбери је упадљиво инсистирао на поштовању међународних уговора, потенцирајући, пре свега, Париски мировни уговор из 1856. године. То је значило подсећање на договор великих сила о очувању интегритета Турске царевине. Ово подсећање је имало свога разлога. Солзбери је streпео да би Русија, која се, овога пута, опирала било каквим променама на штету Турске, за овакву заштиту могла затражити од Турске управо територијалне уступке. Својим инсистирањем на одредбама мировног уговора из 1856, Солзбери је хтео да спречи једнострану акцију Русије, односно да Британији обезбеди територијалне компензације у случају да Русија добије неке делове турских територија. Његове алузије на тек склопљени руско-аустроугарски споразум биле су очигледне и показивале су задовољство што су, привремено, замрзнути разлози сукоба руских и аустроугарских интереса на Балкану. Будући да је политика Беча на Балкану била у складу са британским интересима и да је Солзбери увек видео Аустроугарску као носиоца отпора руским интересима, Лондон је могао бити задовољан постигнутим споразумом. Задовољство је било утолико веће јер није било сигурно да би британско јавно мњење, у пролеће 1897. године, било спремно да подржи британску акцију против евентуалног руског заузимања Цариграда.²⁵ Посредно интересовање српског посланика у Лондону за садржину руско-аустроугарског договора није имало резултата. Избегавши одговор, Солзбери се интересовао да открије шта Мијатовић зна о томе и како се тај договор тумачи у Београду. Званичних саопштења Мијатовић није имао али је знао да је штампа у Београду поздравила споразум сила од којих је највише зависила судбина Балкана. Вероватно не знајући ништа о детаљима договора који су се односили на Босну и Херцеговину и Албанију, балкански политичари су, ипак, веровали да је Беч извукао више користи него Петроград. Солзбери је пак тврдио да то значи да су балкански политичари лошије обавештени него Петроград јер није требало потцењивати „царевину, која, као Аустрија, располаже са два милиона бајонета

²⁴ A. F. Pribram, *The Secret Treaties of Austria-Hungary, 1879–1914*, Cambridge 1920, 50–55; A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 343–344; исти, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 204–205; Margaret M. Jefferson, *Salisbury and the Eastern Question*, 56; M. S. Anderson, *The Eastern Question*, 259; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York 1959, 522.

²⁵ Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 29. април/11. мај 1897, s. I., АС, МИД, ПсА, Пов. арх. Ф–I, 163/1897.

и свагда може да рачуна да нађе савезнике“.²⁶ Мада је у Бечу одмах објашњено британском амбасадору да руско-аустријско приближавање не значи удаљавање Беча од Лондона, Солзберију је деловало да је оживљен Тројецарски савез, чиме је пропао Солзберијев план да одвоји Русију од централних сила. Почетком јуна 1897. обавештен је из Цариграда да су се руски и аустроугарски амбасадор договорили да одржавање дотадашњег стања подразумева подржавање султана против сваког спољашњег или унутрашњег напада и ограничавање реформи на меру коју султан може прихватити без озбиљнијих притисака.²⁷

Влада у Београду је, веома директно, упозната са резултатима договора у Петрограду. Пред полазак краља Александра на пут за Црну Гору, руски и аустроугарски посланик су упознали Ђорђа Симића са заједничким ставом ове две државе о евентуалном укључивању других балканских држава у грчко-турски сукоб. Процена аустроугарског посланика Шисла да се Београду измакао главни ослонац, Русија, те да су сви спољнополитички планови Србије постали бескорисни а да ће се политичка ситуација унутар земље смирити без руског уплива, нису били објективни. Симићева влада је и раније била упозоравана на руске и аустроугарске ставове те јој ово заједничко упозорење није било никакво изненађење. Нису поремећени ни планови Србије јер јој слабо наоружање и незавидна финансијска ситуација нису дозвољавали агресивније намере.²⁸ Потврду овог упозорења краљ Александар је добио и у Бечу, где се, на повратку са Цетиња, сусрео са царем Францом Јозефом. Тада је сазнао да Србија не може више да се користи антагонизмима између Аустроугарске и Русије, али да не мора ни да страхује од неке заједничке или једностране акције било које од ове две државе.²⁹

У време најжешћих сукоба Грчке и Турске краљ Александар Обреновић је, од 3. до 6. маја 1897. године, са председником Владе Ђорђем С. Симићем и министром Михаилом Вујићем, посетио Цетиње. Обе српске државе су имале интереса да споразум буде склопљен. Кнез Никола и Гавро Вуковић су желели да буду дефинисане међусобне обавезе Србије и Црне Горе и да буде извршена прецизна подела интересних сфера неослобођених крајева европске Турске. Српски политичари су хтели да, у добром споразуму са Црном Гором, нађу чврсту потпору против бугарских територијалних захтева нејасно дефинисаних српско-бугарским уговором. Мада се тврдило да циљ ове посете није био ни женидба краља Александра принцем Ксенијом ни закључење неког посеб-

²⁶ Ч. Мијатовић – М. Ђ. Миловановићу, 24. април/6. мај 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 1302.

²⁷ Margaret M. Jefferson, *Salisbury and the Eastern Question*, 56–57; G. S. Papadopoulos, *нав. дело*, 150–151.

²⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 147–148; исти, *Србија и грчко-турски рат*, 202–203.

²⁹ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 6/18. мај 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, 163/1897.

ног уговора, посланици Србије у европским престоницама су овлашћени да саопште заинтересованим личностима да су „овом приликом измењене и између оба српска владаоца и између њихових министара спољних послова, мисли о интересима нашега народа у Турској и дошло се до уверења да се ти интереси могу најбоље очувати и унапредити заједничком радњом“. Пројектом српско-црногорског споразума који су припремили Ђ. Симић, М. Вујић и Г. Вуковић било је предвиђено: да владари ове две државе споразумно раде у интересу српског народа у областима које су на територији Турске; да буде предузета заједничка акција у Цариграду на решавању црквено-школских питања Срба у Турској; да се ове две државе заједнички супротстављају опасностима које би проузроковала нека трећа страна; да интересне сфере буду што прецизније дефинисане, одређене линијом која би ишла средином Новопазарског санџака, потом на југ до Охридског језера па на исток до Солуна; да Црна Гора, политички и војно, помогне Србији у разграничавању са Бугарском.³⁰ Британски посланик у Београду Фејн је веровао да конкретних резултата ове посете није било. Био је уверен да је тада напуштена идеја о заједничкој политици три словенске државе на Балкану под руским патронатом јер је Русија имала договор са Аустроугарском о спречавању сваке агресивне акције балканских држава према Турској. Будући да су Срби и Црногорци од „исте расе“ и увек су предузимали заједничке акције у Цариграду, Фејн је сматрао врло вероватним да су два владара постигла одређени договор „тако да је савез о коме се много говорило да ће бити склопљен између три словенске државе, уступио место споразуму две српске државе о заједничкој акцији против бугарске пропаганде у Македонији“.³¹

Имајући у виду интересе Србије у Старој Србији и Македонији, Симић и Вујић су сматрали да се треба сложити са захтевом кнеза Николе да Призрен буде укључен у црногорску интересну сферу. Али, под утиском разговора са оцем у Бечу и убеђен да би уступање Призрена ослабило углед династије Обреновића, краљ Александар није хтео да пристане на овакав договор. Непопустиљивост владара и претпостављање територијалне поделе циљевима заједничке борбе против турске власти упропастило је напоре усмерене ка постизању трајнијег договора о сарадњи у случају отварања балканског питања.³²

³⁰ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 6/18. мај 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, 163/1897; Михаило Војводић, Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897. године, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 121–126; исти, *Србија у међународним односима*, 143–146; Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Цетињу 1897. године*, 219–222.

³¹ Фејн – Солзберију, 12. мај 1897, Београд, PRO FO 105/117. Александар Раствовић, Британске дипломате у Београду о односима Србије и Црне Горе 1878–1910. године, *Историјски записи*, LXXXIII, 2010/1, 134.

³² М. Војводић, *Пројекат споразума*, 126–129; исти, *Србија у међународним односима*, 146–147; Н. Ражнатовић, *нав. дело*, 222–223.

Интересовање за разлоге и резултате посете краља Александра кнезу Николи на Цетињу постојало је и у Лондону. Мијатовић је тврдио да је посета куртоазне природе, али није крио од Солзберија да је њен циљ и јачање народне свести о јединству и о остварењу политичких идеала. Солзбери није имао примедби на развијање пријатељских односа између Србије, Црне Горе и Бугарске. Штавише, охрабривао их је „у интересу мира и напретка“.³³ Британски представник на Цетињу Кенеди (R. J. Kennedy) је врло брзо докучио да се у српско-црногорским разговорима није отишло даље од надања и аспирација. Највероватније сматрајући ове договоре безначајним, Кенеди је више пажње посветио инциденту који је настао када су Срби из Котора и околине, поданици аустријског цара, дошли да поздраве краља Србије.³⁴

Када је, августа 1897. године, бугарски кнез изненада отпутовао за Цариград, кнез Никола је, рачунајући да ће Београд бити поново заинтересован за преговоре, понудио српском посланику Јеврему Велимировићу наставак разговора. Међутим, ставови се нису променили те су идеје о заједничкој акцији замрле.³⁵

Српски интереси у време грчког пораза

У то време у Грчкој су вођене одсудне битке између грчке и турске војске. Турска војска је врло брзо напредовала кроз Тесалију. Спас за Грчку био је или у општем устанку у Македонији или у уласку Србије и Бугарске у рат. Али без македонског устанка Србија и Бугарска нису имале изговора за ратовање те Грчка није имала чиме да угрози позадину турске војске. Пошто је турска војска заузела Ларису, у Атини је завладала паника и Делијанисова влада је, 30. априла, поднела оставку. Тражећи кривца за национални пораз, јавност у Атини је била спремна да жртвује краља и краљевску породицу. Знајући да би то продубило кризу Солзбери се потрудио да спасе Грчку од тоталног пораза. Зато је предложио Русији да мировни услови буду дефинисани на конференцији амбасадора у Паризу. Ово није био тајни предлог те су обавештене и друге силе. Одмах су се појавила тумачења да Солзберијев предлог није обухватао само грчко већ и Источно питање. Захваљујући отпору Немачке овај предлог је одбачен. Признајући да је В. Британија најјача поморска сила и да влада Африком, Немачка није могла дозволити да британски утицај преовлада и на југоистоку Европе. Подршку за отпор ширењу британског утицаја Немачка је тражила и у Француској и у Русији. Политици потискивања Британије из југоисточне Европе није се противила ни Аустроугарска. Међутим, изолација Британије и указивање Грчкој да је узалудна нада у британску подршку, могли су навести Лондон да предузме само-

³³ Ч. Мијатовић – М. Ђ. Миловановићу, 24. април/6. мај 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 1302.

³⁴ Кенеди – Солзберију, 7. мај 1897, Цетиње, PRO FO 260/70.

³⁵ М. Војводић, *Пројекат споразума*, 129–132.

сталне акције које би га довеле у оружано сучељавање са Русијом. Солзберијев предлог је неутрализован француско-руско-аустријском формулом да ће силе посредовати чим Грчка то затражи а услов за посредовање је био повлачење грчких трупа са Крита.³⁶

Фарсала је пала 7. маја а већ сутрадан посланици великих сила у Атини замољени су да посредују у склапању примирја. Кључ Тесалије Домокос је пао 17. априла и Турска, коју је подржавала Немачка, почела је да поставља оштре услове примирја. Захваљујући посредовању Русије, Турска је пристала на примирје које је склопљено 19. маја. Грчка је спасена, добрим делом, и због династичких веза краља Ђорђа са енглеским и руским двором. По захтеву краљице Викторије, ратни бродови су чекали у Пиреју да, у случају опасности, превезу краљеву породицу у Енглеску. Миром који је потписан у јесен 1897. године, Турска није добила Тесалију, као што је тражила средином маја, а Крит је, 1898, добио аутономију под управом кнеза Ђорђа. Србија се држала прокламоване мирољубиве политике. На основу султанове ираде објављене крајем априла 1897, почело је отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету. Нешто касније у Скопљу је збачен грчки митрополит Амвросије и на његово место постављен је Србин, архимандрит Фирмилијан Дражић. Потискивање грчког утицаја из Македоније био је добитак за Србију и Бугарску. Али у погледу признавања српске народности (*нуфуско питање*) није било никаквог напретка. Победа над Грчком охрабрила је Порту да не пружа велике уступке балканским државама.³⁷

Војнички слаба и финансијски исцрпљена, под претњама и опоменама Аустроугарске и Русије да се не сме мешати у турско-грчки сукоб, са недовољно дефинисаним споразумима са Бугарском и Црном Гором и међусобним неповерењем три словенске, балканске државе, Србија се није могла више ангажовати током грчко-турског сукоба, осим да тражи уступке од Порте. Објективне околности ишле су више у прилог Пашићевим чланцима у *Одјеку* којима је бранио Симићеву владу и анализама Павла Орловића (Светислава Симића), него Ристићевим нападима у *Српској застави*. Зато је спољна политика Симићеве владе у време грчко-турског рата пре била добра процена околности него пропуштена прилика.³⁸ Велика Британија је могла бити задовољна мировањем Србије. Иако је имала намеру да узбуркавањем крхке балканске рав-

³⁶ Ч. Мијатовић – М. Ђ. Миловановићу, 21. април/3. мај 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 1278; G. S. Rapanopoulos, *нав. дело*, 145–149.

³⁷ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 148–150; исти, *Србија и грчко-турски рат*, 200–203; С. Терзић, *нав. дело*, 360–361; G. S. Rapanopoulos, *нав. дело*, 144, 152–156; J. A. S. Grenville, *нав. дело*, 93. Опширније о нуфуском питању: Миош Јагодић, Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910, *Историјски часопис*, LVII (2008), 343–352.

³⁸ М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат*, 205–208; Димитрије Ђорђевић, Србија и Хабсбуршка Монархија – узроци сукоба, *Историјски гласник* 1 (1969) 37; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 369–370, 373–374; А. Столић, *нав. дело*, 227–228.

нотеже скрене руску пажњу са Далеког истока, Британија се није усуђивала да, насупротив другим великим силама, помажући грчку борбу против Турске, шири сукоб са неизвесним исходом. Током тридесетодневног рата на северу Грчке континенталне велике силе су се удаљиле од Британије. Заслуга за то припала је Немачкој.

После руско-аустроугарског договора у Петрограду и завршеног грчко-турског рата британско-руски односи се нису поправили. Штавише, изгледало је да су се вратили „опет на своје старо гледиште подозревања и суревновања“. У британским политичким круговима појавила се сумња и у намере Беча. Претпостављало се да постоји тајна намера Аустроугарске и Русије да толико подстичу погоршање стања у Турској да им велике силе одобре интервенцију. Сумњајући у то, Мијатовић је чинио све да овакве вести о лошој балканској перспективи не угрозе пласирање српских обвезница на лондонској берзи.³⁹ Захваљујући Вујићевим настојањима и упорности Мијатовића у Лондону је, 9. јула 1897. године, закључен уговор о лондонској емисији четворопроцентних обвезница. Парова банка је требало да пласира на лондонску берзу емисију српских обвезница у вредности од двадесет и пет милиона динара (милион фунти стерлинга).⁴⁰ Сумње у Лондону нису имале основа у догађајима на Балкану. Према упутствима својих министара, аустроугарски и руски посланик у Београду су избегавали све што би могло ова два царства довести у конфликт због Србије или Бугарске. Руски посланик Извољски је имао директиву да се не меша у политичке борбе у Србији. Русија није имала намере да се опредељује ни када су биле у питању српске или бугарске аспирације у Македонији. Руско упућивање Србије на југ и, чак, исток показивало је да Петроград подржава аустроугарске аспирације. Сагласивши се са проценом британског посланика Елиота да у Солунском и Битољском вилајету скоро да нема Срба, Извољски је указао на чињеницу да је Србија на западу и северу била *окољена* Аустроугарском те је њен једини пут према југу и(ли) истоку. За Русију је било веома важно да очувањем јединствене Православне цркве на Балкану оснажи јединство словенског елемента. Зато је, подржавајући у Цариграду српске захтеве да у областима насељеним Србима буду постављени српски епископи, Петроград јасно упозорио српску владу да Русија неће толерисати никакав шизматички покрет сличан ономе којим је створена Бугарска егзархија. Вршећи притисак на Бугарску егзархију, чије је стварање, својевремено, помагала, да се приближи Цариградској патријаршији, Русија није хтела да дозволи одвајање још једног дела православних на Балкану од Васељенске патријаршије. Поред тога, Извољски је позвао све посланике великих сила у Београду да упозоре Бугарску

³⁹ Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 5/17. мај 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф-IV, И/7, Пов. бр. 1405.

⁴⁰ М. Недељковић, *Историја српских државних дугова*, 202–205.

да не може увек бити по њеном и да Бугари нису најважнији народ у Европи.⁴¹ Ако је желео мир на Балкану, Солзберијев кабинет је могао бити задовољан.

Али проглашење примирја између Грчке и Турске није означило крај свим непријатељствима и сукобима на Балкану. Упозорења и савети великих сила нису нагонили балканске државе да се одрекну својих аспирација. Погранични сукоби на српско-турској граници били су уобичајена појава. Мада су арнаутске пљачке, насиља и убиства били нешто ређи у време грчко-турског рата, страх хришћанског становништва од наоружавања Албанаца је растао а претеће држање муслимана је било све изразитије. По повратку добровољаца насиља су учестала и постала још суровија. Пошто турске пограничне власти нису предузимале енергичније мере против починилаца оваквих злочина а Порта најчешће није ни одговарала на протестне ноте српске владе, Симић је циркуларним писмима о свему детаљно обавештавао посланике Краљевине Србије у престоницама великих сила. Задатак посланика је био да утичу на министре спољних послова држава у којима су акредитовани да преко својих амбасадора у Цариграду скрену пажњу Порти на могуће последице и спрече упаде Арбанаса на српску територију. Уз то је ишло и упозорење српске владе да ће, на измаку стрпљења, бити принуђена да границу заштити кордоном редовне војске иако је свесна да би се ове мере „на страни могле погрешно схватити и тумачити“. Становницима пограничних села у Србији подељено је оружје а један батаљон стајаће војске је упућен у Куршумлију са задатком да организује крстарења одељења и помогне пограничној жандармерији. Елиот који није много веровао у квалитете српске војске, знао је да Србија нема намере да провоцира Турску већ да питање Старе Србије држи отвореним пред европском јавношћу. Симић је упутио Порти два захтева. Првим је тражено да турски комесар Али-бег одмах на граници успостави контакт са српским комесаром потпуковником Бранковићем. Другим је указивано на то да је турски батаљон, састављен од Бошњака и Арнаута, увек у дослуху са локалним становништвом јер говоре истим језиком. Зато их је требало одмах заменити анадољским батаљоном који не разуме језик локалног ста-

⁴¹ Елиот – Солзберију, 28. јули 1897, Београд, PRO FO 260/71; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 371–373. Подаци са терена и наредба великог везира валијама да дозволе отварање српских школа негирали су процене Извољског и Елиота. Ћ. С. Симић је обавестио српске посланике на страни да се „најзад ма и посредним путем, признало да у вилајетима битољском и солунском има Срба, и да то више не може служити као изговор, који се употребљује кад се већ нема шта друго, да се одбијају молбе наших суплеменика, који траже српске школе. По извештајима конзулским у изгледу је, да ће добити допуст за српску школу многа села и градови. У битољском вилајету већ имамо школе, у Битољу, Прилепу, Охриду, а од јуче у Крушеву. Број деце која се уписују у те наше школе премаша свако очекивање, ма колико оно било оптимистично и испуњује чуђењем стране консуле, који не могу да се не изненаде оваквом одзиву, потпуно супротном тврђењима наших националних противника, да су наше претензије на те крајеве без икакве реалне основе“. (Ћ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 10/22. септембар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Ф-I, 186/1897)

новништва те ће, вероватно, савесније обављати свој посао. Краљ Александар је скренуо пажњу Елиоту да су реформе на Косову неопходне јер обећања која је Порта с пролећа дала посланику Владану Ђорђевићу нису испуњена, да Порта злоупотребљава грчко-српски сукоб око епископске столице у Скопљу и да су тешкоће око отварања српских школа веома велике.⁴²

Амбасадори великих сила и Порта су били веома заузети преговорима о склапању мира између Турске и Грчке те „може бити неће налазити за целисходно да поклањају пажњу енцидентима на граници српској“. Зато је Сандерсон упућивао савет Влади у Београду да се обрати Аустроугарској за помоћ јер „ми (В. Британија, Л. П. Р.) у питањима која се тичу Србије и Бугарске, обично следујемо Аустроугарској“. То је значило да одређена сагласност британских и аустроугарских интереса постоји иако није обновљен некадашњи савез Велике Британије, Аустроугарске и Италије. Ипак се Мијатовић понадао „да ће Вел. Британија из сопствених побуда, и с погледом на сопствене дужности и интересе, радо давати своју потпору праведним српским захтевима у Цариграду“.⁴³ Упркос Сандерсоновим сумњама, обостраним оптужбама пограничних власти и тврдњама Порте да је значај инцидента преувеличаван, велике силе су упозориле Порту да би требало да спречи немире на граници. Не улазећи у истинитост детаља Солзбери је поручио Порти да „жалбе изгледа да заслужују у сваком случају најстроже мере обазривости од стране Порте да се ред очува и испита шта се десило“.⁴⁴

Интервенције великих сила су довеле до образовања мешовите комисије која је обишла границу од Враћа до Копаоника и донела закључке у дванаест тачака. Најважније одлуке су биле о разоружавању пограничног становништва, о забрани трговине ватреним оружјем и муницијом и о тренутном депортовању кријумчара оружјем из пограничних области. Да би се спречило постављање заседа, требало је посећи све дрвеће и шибље на граници. Да би се разликовали од локалног становништва, пандурима и пограничној стражи је требало дати униформе или им обезбедити пратњу регуларних војника. Порта је одмах прихватила све предлоге, док се српска страна изговарала законима који не забрањују трговину оружјем и не предвиђају депортовање кријумчара. Српска страна се

⁴² Мекдоналд – Солзберију, 12. јули 1897, Београд и Елиот – Солзберију, 19. и 30. јули 1897, Београд, PRO FO 260/71; Солзбери – Елиоту, 29. јули 1897, Лондон, PRO FO 260/70; Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 26. јун/8. јули и 9/21. јули 1897, АС, МИД, ПсЛ, Пов. архива, Ф–I, 186/1897; Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 19/31. јули 1897, Лондон, АС, МИД, ПО 1897, Ф–II, Г/24, Пов. бр. 2186; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 117; А. Столић, *нав. дело*, 221–222.

⁴³ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 19/31. јули 1897, Лондон, АС, МИД, ПО 1897, Ф–II, Г/24, Пов. бр. 2186.

⁴⁴ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 9/21. јули 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, 186/1897; Елиот – Солзберију, 30. јули 1897, Београд, PRO FO 260/71 и Солзбери – Елиоту, 2. август 1897, Лондон, PRO FO 260/70.

није сагласила ни са предлогом о заједничким пограничним патролама. Турски посланик у Београду је оптуживао Србе као кривце за сукобе јер су Арнаути, наводно, дали бесу да ће бити мирни а многи познатији Срби и Црногорци били су ухваћени да преносе преко границе папире по којима је било јасно да српска влада изазива немире. Зато је Елиот закључио да српска влада нема намере да спречава будуће немире „јер су они један од неколико начина којима ова безначајна држава може да привуче пролазну пажњу Европе“.⁴⁵ Закључцима мешовите комисије нису биле заустављене чарке и пљачке на граници. Спровођење закључака је сведено на српско-турске преговоре који су ометани честим пограничним инцидентима.

Спољна политика Владе Ђорђа С. Симића била је веома слична спољној политици претходне, Новаковићеве владе. Иако је помоћ за остварење националних циљева тражена и у другим европским престоницама укључујући и Лондон, чак и после руско-аустроугарског споразума, веровало се да јој је, ипак, главни ослонац у Петрограду. Тежња Новаковићеве владе ка споразумима са Бугарском и Црном Гором постојала је и у Симићевој влади. Макар са недовољно детаљно дефинисаним одредбама, Угодба и преговори са Црном Гором били су део остварења тих тежњи. Мада је Симићева влада била попустљивија према Аустроугарској, Беч није био задовољан ни продужењем руског утицаја у Србији ни зближавањем Србије са Бугарском и Црном Гором. Пошто није успела да ограниченим отварањем делова Источног питања одвуче пажњу Русије са Далеког истока, Велика Британија се, пратећи аустроугарску политику, прихватила тражења мирнијих путева за ограничавање руског утицаја на источном Медитерану. Зато је интересовање Форин офиса за догађаје у Србији и спољнополитичке планове Владе Ђорђа Симића било умерено, онолико колико је било потребно да Лондон буде сигуран да из Београда, за време критске кризе, неће потећи иницијатива за рушење турске власти у Европи.

ПАД ВЛАДЕ ЂОРЂА СИМИЋА

Приликом повратка са Цетиња краљ Александар се, крајем априла 1897. године, сусрео са својим оцем у Бечу. Бивши краљ је тада саветовао свог сина да не прихвата споразум са Црном Гором јер су Симић и Вујић, наводно, радили против интереса династије Обреновића. Ма каква била објашњења Симића и Вујића, ни актуелни ни бивши краљ Србије нису могли опростити овим министрима што су покушали да убеде краља Александра да је српско јединство значајније од Призрена и, тиме, угледа династије Обреновића. Екс краљ је Симића директно оптужио да је традиционално, по породици, карађорђевићевац. Изненађен нападима екс краља Симић је, још тада, био намеран да поднесе оставку Владе. Међутим, под утицајем краља Александра, који је, такође, учествовао у напа-

⁴⁵ Елиот – Солзберију, 9. септембар 1897, Београд, PRO FO 260/71.

дима на Симића, председник Владе је одустао од те своје намере. Од тада је и краљ Александар пребацивао Симићу да су његови министри радили више у корист династије Петровића него у корист династије Обреновића. Упркос томе, краљ Александар је у Карлсбаду обећао своме оцу да ће отпустити Симићеву владу и променити и спољашњу и унутрашњу политику. Либералска штампа и посланик у Цариграду Владан Ђорђевић су учинили да краљ Александар почне да верује да је требало искористити грчко-турски сукоб и изборити се за самосталност народне цркве у Турској. Ђорђевић је слао из Цариграда оштре критике Симићеве спољне политике. Део јавности у Србији је, такође, стекао утисак да је за пропуштену прилику да се испуне националне жеље крива Симићева влада.⁴⁶ Своју намеру да обори Симићеву владу због спољне политике и неактивности у македонском питању, краљ Александар је поново показао током јуна и јула 1897. године.⁴⁷ Почетком јесени 1897. године у Србији су се раширили гласови о кризи Владе и намери краља Александра да је, по повратку из Карлсбада, промени. Међутим, краљ је тада из иностранства и сâм порицао овакве гласине и овластио министра унутрашњих дела да их званично демантује.⁴⁸

У јесен 1897. године краљ Александар је држање Симићеве владе по питању Призрена наводио као један од разлога што ју је отпустио.⁴⁹ Догађај који је краљ Александар искористио као непосредни повод за обарање Симићеве владе био је и набавка оружја у Француској. За ту сврху био је ангажован потпуковник Дамјан Влајић. Али још током боравка у иностранству (Карлсбад и Бијариц) краљ Александар је тражио да се преговори обуставе јер мисија, наводно, није имала потребну озбиљност. Иако је знао о чему се радило, краљ је критиковао Владу да га није упознала са намерама мисије. То је био разлог који је краљ Александар навео министру унутрашњих послова када му је саопштио да жели оставку Владе. Приликом подношења оставке Симић је морао да саслуша монолог екс краља Милана, који се позивао на савете европских финансијера да се не треба бавити уставним питањем те ће се он, помажући сину, бавити сређивањем финансијског стања у држави. Том приликом веома је замерио Симићу што, у процесима хајдуцима, није био осуђен и Ранко Тајсић. Симић није желео да улази у полемику са краљем о оставци своје владе већ ју је образложио само краљевим неповерењем.⁵⁰ После дугих преговора и различитих комбинација, лични пријатељ екс краља Милана Владан Ђорђевић је саставио нову владу 11/23.

⁴⁶ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 391–395, 417–418; М. Војводић, *Пројекат споразума*, 130; исти, *Србија у међународним односима*, 160–162; А. Столић, *нав. дело*, 215–216.

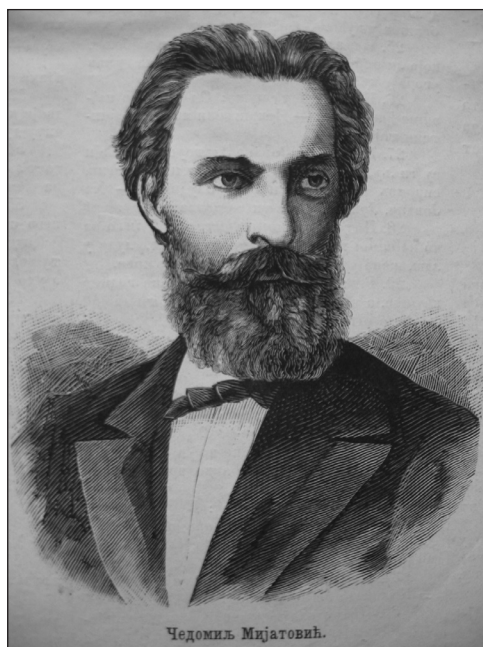
⁴⁷ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 392.

⁴⁸ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 10/22. септембар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, 186/1897.

⁴⁹ М. Војводић, *Пројекат споразума*, 130.

⁵⁰ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 163–164; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 397; Драгоје Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, САНУ, Посебна издања књига DL, Одељење друштвених наука, књига 90, Београд 1983, 339.

октобра 1897. године. Од умерено русофилске владе Ђорђа С. Симића краљ Александар је прешао на Владу Владана Ђорђевића који је био аустрофил. То је у Русији протумачено као преоријентација Србије ка Аустроугарској. Руском посланику А. П. Извољском, који је јуна 1897. дошао у Београд, из Петрограда је наложено да привремено напусти српску престоницу. Промена Владе у Србији је, истовремено, означила престанак утицаја русофилски оријентисане екскраљице Наталије на сина и политику Србије и повратак у Србију екскраља Милана и његовог аустрофилства.⁵¹

Čedomir Mijatović

⁵¹ Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994, 41; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 1, 398–399; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 3, 413–417.

ШЕСТА ГЛАВА

**БРИТАНСКО ПОСМАТРАЊЕ МИРОЉУБИВЕ
ПОЛИТИКЕ ВЛАДЕ ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА
(1898–1900)**

„Само би нам још и македонско питање фалило! Европа не зна шта ће да ради ни с овима која су се већ до сада изнела пред њу! У осталом нема опасности да ће се македонско питање покретати: ви га ваља да покретати нећете, ми га покретати нећемо, Турци никад ни до века, Аустрија нема рачуна да га сада покреће, Русија још мање, Бугарска не сме ништа без одобрења Русије а баш и кад би смела без њеног одобрења да покреће, нико се на то обазрети неће. (...) При крају разговора Лорд Салиберије ми рече: 'Чисто завидим срећи вашег народа! Благо вама кад немате никак-ва посла с Хинезима, нити имате шта да тражите на Беломе Нилу!' “*

НОВА ПОЛИТИКА НОВЕ ВЛАДЕ

Разлози за смену Владе Ђорђа С. Симића нису били у унутрашњем стању у Србији: ни у односу странака на политичкој сцени ни у парламентарном животу. Мада околности на Балкану и односи великих сила нису омогућавали Симићевој влади да поступа енергичније, краљ-отац и краљ-син су управо у спољној политици тражили разлоге за њену смену. Ни опозициони кругови у Србији ни краљ Александар нису били задовољни што Симић и његова влада нису искористили грчко-турски рат за добијање самосталне цркве у Македонији. За краља Александра, Симићева наводна неспособност да делотворније заврши преговоре у Софији и спремност да, у подели интересних сфера, Призрен уступи Црној Гори биле су неопростиве грешке. На увећавање незадовољства против Симићеве владе доста је утицао српски посланик у Цариграду који је у писмима краљу нескривено и оштро критиковао свог министра спољних послова. Прави разлог смене Симићеве владе је, у ствари, било незадовољство Аустроугарске њеним спољнополитичким правцима. Циљ Беча био је удаљавање Србије од Русије и сузбијање српских националних планова. Увек наклоњен Бечу и жељан обнављања сопственог утицаја и власти у Србији, бивши краљ Милан је био огорчени противник Владе, која га, као и претходна Новаковићева, није желела у Србији. Под утицајем аустроугарских политичара, екс краљ је постао заступник интереса Беча пред краљем Александром. Зато је мисија потпуков-

* Солзбери у разговору са Ч. Мијатовићем. (Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 16/28. септембар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 2021)

ника Влајића у Француској била само згодан повод у право време и изговор за обарање Симићеве владе.¹

Чланове Владе, која је именована 23. октобра 1897. године,² није бирао њен председник него краљ Александар уз веома велики утицај екскраља Милана. Немајући упоришта ни у скупштини ни у странкама, Влада се могла ослањати на краља као јединог гаранта трајности своје политике и успешног рада. У Владу су ушле угледне личности, веома цењене у стручним круговима, али које, махом, нису имале политичког искуства. Зато што нису имали трајну страначку оријентацију кандидати за министре у новој влади су уживали краљево апсолутно поверење. Председник Владе Владан Ђорђевић, цењени лекар и оснивач српског санитета, није уважаван као политичар. Као лични пријатељ бившег краља и оштар полемичар имао је много противника.³

У писму које је било упућено Владану Ђорђевићу а објављено у *Српским новинама*, краљ је обелоданио своје планове о будућности Србије. Тако је показана краљева чврста воља да сву власт држи у својим рукама. Наизглед, његове намере у спољној политици нису се много разликовале од планова претходних влада. То је, бар декларативно, значило очување мира на Балкану и окретање унутрашњим политичким проблемима, финансијским и привредним. Могло је изгледати да је наговештај да ће предмет његове пажње бити и јачање војне моћи у нескладу са наведеним али се свака опасност које би се могли уплашити суседи топила пред краљевом фразом да је „Србија преча од свега“. Док су они који су били уз Владу ову фразу тумачили неопходношћу гашења сваке страначке борбе ради напретка земље, радикали су закључили да је реч о одустајању од сваке борбе за ослобођење и уједињење српства. Било је јасно да краљ није имао намеру да се ослања на било коју посебну странку већ да ће сузбијати сваку страначку активност. У складу са краљевим писмом које је било „политички програм који је Господар ставио у задатак својој садашњој влади“, Владан Ђорђевић је упутио тајно писмо посланицима на страни. Председник Владе је, пре свега, упућивао дипломатске представнике Србије да поричу сваку тврдњу да је до промене владе дошло због спољне политике и да ће се Србија, убудуће, ослањати само на једну велику силу. И у краљевом писму и у циркулару председника Владе истакнуто је

¹ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 161–164; Владан Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, свеска 1, Београд 1905, 3–6; Ch. Mijatovich, *A Royal Tragedy*, 92–98. „Упркос договору који је постигнут између две велике силе, нико овде не сумња да је Аустрија иза краља Милана, а немачки посланик ме обавештава да су руски тајни емисари сада посебно активни у Србији.“ (Мекдоналд – Солзберију, 21. јануар 1898, Београд, PRO FO 260/74)

² По старом календару, Влада је именована 11. октобра па се, у старијој литератури, за тај датум везује почетак личног режима краља Александра.

³ В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 1, 7–20; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 2–3, 5–6; С. Рајић, А. Обреновић, 227–229. О животу и делатности Владана Ђорђевића у: Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поуздано обреновићевца*, Београд 2007.

да ће се спољна политика заснивати на ослањању на све велике силе. То је значило да се напушта курс ослањања на Русију али да се Србија неће потпуно препустити Аустроугарској већ да ће са њом развијати добре односе. Влада ће, писао је даље Ђорђевић, „учинити све што се за српске интересе може учинити према географском положају Србије, према њеној привредној, финансијској и војној снази“. Наоружавање ће бити настављено али тек онда када буду обезбеђена финансијска средства.⁴

Као што је краљево писмо Ђорђевићу говорило о унутрашњој политици, тако је и Ђорђевић у свом писму дипломатским представницима Србије објаснио намере своје владе у унутрашњој политици. Неколико је области које је нова влада намеравала да регулише. Прва обавеза је била успостављање поштене државне администрације и судства. План је био да се то обезбеди образованим чиновништвом уз обећање да се избор неће вршити према страначкој припадности већ према способностима појединаца. Међутим, убрзо се показало да је режим настојао да чиновничка места попуњава незагриженим припадницима све три странке док су неки који су се чврсто држали својих политичких опредељења трпели репресалије нове власти. Власт се посебно устремила на радикале који су отпуштани или пензионисани а њихова места попуњавана су присталицама Владе или, бар, мање отпорним појединцима из редова напредњака и либерала.⁵ Будући да је краљ у свом писму потенцирао унутрашњу политику и финансијску и привредну моћ државе ставио изнад уставног питања, план Владе је, такође, морао обухватити и унапређивање државних финансија, развијање народне привреде уз довођење стручних кадрова из иностранства, изграђивање железничке мреже, реформу школства и унапређење војске.⁶

Именовање нове владе било је узрок бури негодовања и у домаћој и у иностраној штампи. Кључна улога краља Александра у састављању Владе, повратак екс краља Милана у Србију, нејасно дефинисана спољна политика, одустајање од уставне реформе и гашење страначког живота изазвали су многе реакције европске штампе. У Србији против Ђорђевићеве владе нису писали само радикалски већ и либералски листови па, убрзо, и напредњачки. Као утопија нападана је намера Ђорђевићеве владе да се ујединачено наслања на све европске силе. Опозициона штампа је подсећала да су силе подељене на Двојни споразум и Тројни савез те да идеја о „подједнаком наслону на све силе“ значи да Ђорђевићева влада, у намери да буде у добрим односима са свима, у ствари, остаје без пријатеља. Ипак, притисак који је власт вршила на страначке вође

⁴ В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу (циркулар), 12/24. октобар 1897, Београд, АС, МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф–I, 195/1897; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 1, 30–32, 54–57; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 3–4; Ch. Mijatovich, *нав. дело*, 98–100.

⁵ Нав. циркулар В. Ђорђевића, 12/24. октобар 1897; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 6–9.

⁶ Нав. циркулар В. Ђорђевића, 12/24. октобар 1897; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 1, 30.

био је такав да су се прве бурне критике претопиле у суздржаност. Већина страних листова из скоро целе Европе који су писали против Владе у Београду, конфискована је на самој српској граници. Најбурније реакције на промену владе у Србији појавиле су се на страницама француских, аустроугарских и руских новина. Француска штампа је нападала Ђорђевићеву владу, руска је критиковала нову, аустрофилску политику Србије, аустријска се подсмевала намери нове владе да се ослања на све велике силе... Бугарска штампа је у повратку екскраља Милана видела опасност која може довести до српско-бугарског рата. Званични Петроград је заузео прилично резервисан став према Београду. Повлачењем посланика Извољског дипломатски односи Русије са Србијом сведени су на конзуларни ниво. Из Беча су стизала уверавања Петрограду да се аустроугарска политика према Србији неће променити те се исто очекивало и од Русије. У Петрограду се сматрало да је једанаестим октобром почео режим бившег краља Милана те је он оптуживан за авантуристичку политику која је угрожавала руско-аустроугарски споразум из 1897. године. Беч је стао у одбрану новог стања у Србији и аустријски цар је лично гарантовао коректно понашање бившег краља Србије. Званичне кругове у Бугарској и Црној Гори који су били незадовољни променом владе у Србији највише је узнемиравао повратак екскраља Милана.⁷ Упркос томе што је краљ користио сваку прилику, па и новогодишњи говор, да потврди да подржава нестраначку владу Владана Ђорђевића све док не нестану сви страначки раздори, ова влада није сматрана за трајнију творевину. Влада је била пуна оптимизма али оних који су делили тај оптимизам било је веома мало. Није се много веровало ни краљу јер су они коју су имали прилике да буду у његовој близини причали да је непостојан и да не држи до дате речи. Његову својеглавост нису могли изменити ни отац ни мајка, а страначки лидери су се жалили да је изневерио све што је обећао.⁸ Мекдоналд није имао своје тумачење састава Владе ни ситуације у земљи. Он је само прикупао информације и прослеђивао их у Лондон.

Истог дана када је председник Владе Ђорђевић послао циркулар дипломатским представницима Србије, посланик у Лондону Чедомиљ Мијатовић је свом новом претпостављеном послао анализу британске политике према Балкану и наклоњености јавног мњења Србији. Јавно мњење, о коме је британска влада веома водила рачуна, је већ две године отворено било против Турске. Међутим, интереси велике Британске империје на светској сцени налагали су Солзберију, који је био наклоњен и Грцима, и Србима, и Бугарима, да

⁷ В. Ђорђевић, *нав. дело*, 34–48; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 65–68.

⁸ Мекдоналд – Солзберију, 17. јануар 1898, Београд, PRO FO 260/74. Детаљни приказ прилика у којима је формирана Влада Владана Ђорђевића, њен састав и тешкоће у првим месецима рада у: Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца* (рукопис докторске дисертације), Београд 2004, 229–245. У истом раду, у поглављу „Западњак“ а не аусторфил, детаљно је размотрено питање проаустријске и(ли) анти-руске политике В. Ђорђевића. (*Исто*, 307–341)

модификује правац спољне политике на који га је оно наводило. То је практично значило да Британија у питањима Србије, Бугарске па, и Македоније, није предузимала никакву иницијативу већ „следује жељама и назорима Аустроугарске“. Зато је Мијатовић, сваки пут кад је у Форин офису тражио подршку српским захтевима Порти, добијао одговор да ће Британија подржати сваки српски захтев који буде имао подршку Аустроугарске. Закључивши да се такав британски став не може променити, Мијатовић је усмерио своје напоре на убеђивање енглеских политичара да је и аустроугарски и британски интерес да помогну српском народу „у тежњи његовој за консолидовањем самосталне српске народне државе“. Истовремено, Мијатовић је ширио свој став да би аустроугарско заузимање Старе Србије и Македоније по босанскохерцеговачком моделу, било погубно за саму Хабзбуршку монархију. Српски посланик је био убеђен да Србија, без обзира на то што се не може надати непосредној и самосталној подршци Британије, може очекивати њену помоћ на неком будућем конгресу који буде решавао балканска питања. Британске симпатије Србија је могла одржавати само подстрекавањем британских индустријалаца и финансијера да улажу свој капитал у Србију. Први успеси у пласирању српских четворопроцентних обвезница на лондонској берзи ишли су у прилог овим Мијатовићевим тврдњама.⁹

У тајном циркулару који је В. Ђорђевић упутио посланицима Србије у иностранству било је и упутство како да се демантују гласине да је долазак екскраља Милана био узрок пада Симићеве владе. Јер, упућивао је Ђорђевић посланике и конзуле, боравак краљевих родитеља у Србији „не значи и не може значити Њихово мешање у државне послове којима има да управља једино одговорна влада земаљска“.¹⁰ Али, пошто није било снаге или политичких средстава у Србији који би обезбедили краљу и Влади трајност његове политике а краљев отац је већ дуже време чезнуо да се врати на политичку сцену Србије, већ на Бадњи дан јануара 1898, краљ је саопштио Влади да је формирао Команду активне војске на чије је чело, као командант, постављен екскраљ Милан. Од госта краљ-отац је постао врста савладара. Краљу Александру је припадала цивилна власт, а његовом оцу војна. Када је екскраљ Милан именован за главнокомандујућег српске војске, у Србији се стекао утисак да он сам укида акте који му забрањују долазак у земљу те да више никада неће отићи из Србије. Веровало се да је краљ Александар, који није уживао углед човека од чврстог карактера, довео оца у Србију да би преплашио радикале али и да би га, истовремено, обавезама у војсци држао подаље од политике. На вест да је екскраљ нови главнокомандујући посебан страх је завладао међу сељаштвом. Веома лоша последица овог именовања била је негативна реакција Русије. Петроград више није хтео ни да подржава

⁹ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 12/24. октобар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 2992.

¹⁰ Нав. циркулар В. Ђорђевића, 12/24. октобар 1897.

Србију у питању завладичења архимандрита Фирмилијана ни да посредује у одређивању српских и бугарских интересних сфера.¹¹

Неупоредиво тежи притисак Петрограда на Србију био је руски захтев да се одмах и у целости исплате сва дуговања Србије настала зајмовима из 1867, 1876. и 1890. године. Овај захтев је тумачен у Београду као руска освета за промену курса спољне политике Србије и за повратак екскрља Милана. У Владиним круговима се тврдило да је руска намера била да Србију гурне у банкротство. Председник Владе у Београду је streпео да се „Србији и српском народу спрема финансијска и национална катастрофа“. Будући да Србија није могла да исплати овај дуг а притисак из Петрограда је постајао све јачи, Ђорђевић се обратио руском цару молбом да својим утицајем одложи захтевану исплату. Одговора, међутим, није било. Ово није био једини дуг Србије који је доспео за наплату. Требало је платити и оружје које је наручено у француској фабрици топова *Крезо* (*Creusot*) а за наплату су пристизали и унутрашњи дугови. То су биле милионске цифре о којима је Фејн детаљно обавестио Форин офис. Руска влада је затражила да јој се новац исплати из кредита који је, наводно, Влада узела од Народне банке у Београду. Међутим, тај зајам је био намењен искључиво за измиривање унутрашњих дугова. Упркос јаком отпору трговачких удружења, Ђорђевић је намеравао да прибегне узимању још једног унутрашњег зајма јер је био уверен да Србија зависи од страног капитала те је, зато, што редовнијим исплаћивањем приспелих обавеза, морала да одржава свој угледу у Европи.¹²

Идеје о унифицирању дуга или о захватању у приходе монополске управе нису биле добре. Једино што се могло још покушати било је ново задуживање ради исплате доспелих ануитета и то у некој држави где се Србија није, до тада, задуживала. То је била Велика Британија.

Још октобра 1897. године Мијатовић је уверавао Владана Ђорђевића да је у интересу Србије да одржава и развија *латонске симпатије* Енглеске према Србији.¹³ Ђорђевић се сложио са послаником Мијатовићем и упутио га да, у свакој прилици, доказује права Србије која су се темељила на историјским, језичким и етничким чињеницама. До краја 1897. године Мијатовић је имао уверавања извесних личности блиских Солзберијевом кабинету да Србија неће бити оштећена у евентуалном решавању македонског или, чак, Источног питања, при чему се Лондон не би сагласио са аустроугарским или руским претензијама. Међутим, то није значило да би се Британија супротстављала Аустроугарској

¹¹ *Записници седница Министарског савета Србије*, 481; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 167, 180; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 3, 224–243; Ч. Мијатовић, *нав. дело*, 100–102. „И доиста, од тренутка када је Милан постављен за команданта, свет се смирио и ућутао као да је опсадно стање проглашено.“ (С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 4–5)

¹² М. Војводић, *нав. дело*, 179–182; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 66–67; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, 42.

¹³ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 12/24. октобар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 2992

јер је отпор Беча ширењу руског утицаја на Балкану био у складу са британским противруским ставовима.¹⁴ У складу са упутствима министра Ђорђевића, Мијатовић се веома ангажовао. Већ у јануару 1898. Мекдоналд је приметио да ако Ђорђевићева влада досегне просечни век трајања влада у Србији од десет месеци, биће предузета озбиљна акција на привлачењу британског капитала у Србију. Мекдоналд је знао да је Мијатовић инспиратор читавог низа чланака у енглеским новинама којима је британска јавност обавештавана да је Србија сигурно и профитабилно тржиште за британски капитал. Истовремено, настојао је да упућује у Србију посреднике (English Concession hunters) који су тражили простор за пласирање капитала. Међутим, извештаји које је Мекдоналд слао из Београда нису ишли у прилог Мијатовићевим напорима. Мекдоналд је веровао да би британски капиталисти улагали свој новац на сопствени ризик у веома несигурној области. Тврдећи да би капитал британских инвеститора био изложен великој опасности, Мекдоналд није могао да се сагласи са било каквим јавним позивањем на улагања у Србији.¹⁵ Ипак, Мијатовић је, у највећој тајности, покушао да пласира српске четворопроцентне обвезнице на енглеско новчано тржиште. Истовремено, указујући да је Србија доспела у тешку финансијску ситуацију због своје жеље да не зависи од Русије и руских захтева за хитно измирење дугова, Ђорђевић је затражио помоћ од британског амбасадора у Цариграду сер Филипа Кјурија. Тражећи финансијску помоћ од тридесет-четрдесет милиона франака, Ђорђевић је подсетио да је географски положај Србије такав да може бити од користи Британији уколико је ова помогне у отпору Русији. Мијатовићеве и Ђорђевићеве напори су уродили невеликим плодом. Краткорочна позајмица која је добијена у познатој Паровој банци и чија је ефективна вредност била само 25.000 ливара није могла покрити и дуговања француским фабрикама оружја и велико дуговање Русији. Највећи проблем била је ниска вредност српских државних обвезница, које се нису могле пласирати нигде у Европи. Вероватно под утицајем Русије, француска поверилачка група није испунила обећање о пласирању тих обвезница до краја јануара 1898. године. Специјални изасланик српске владе Вукашин Петровић није успео да добије позајмицу ни у Немачкој, чија је берза била преплављена српским обвезницама, ни у Белгији. Позајмица од Народне банке, на коју се Влада невољно одлучила почетком априла 1898. године, није решила њене финансијске невоље јер је добијених десет милиона динара прво изазвало огромно негодовање у опозиционим, пословним и трговачким круговима а потом отишло на подмиривање војних потреба.¹⁶ После великих напора и два једва добијена, мала зајма, Ђорђевићева влада није могла да реши финансијске проблеме Србије. Позајмица у Паровој банци јесте била продор на енглеско тржиште капитала али није могла подстаћи значајнија

¹⁴ С. Рајић, *В. Ђорђевић*, 335.

¹⁵ Мекдоналд – Солзберију, 27. јануар 1898, Београд, PRO FO 105/125.

¹⁶ М. Војводић, *нав. дело*, 182–185.

улагања у Србију јер су се вести о политичкој и привредној нестабилности у Србији лако шириле међу пословним људима у Енглеској.

Меморандум Чедомиља Мијатовића о међународном положају Србије

Иза потраге за финансијском помоћи Србији из Британије, ишли су покушаји да се у Лондону пронађе и политичка подршка за спољнополитичке планове Србије. Покушај Мијатовића да, почетком фебруара 1898. године, добије Солзберијеву подршку за српске циљеве наишао је само на симпатије али и упозорење да у Србији не треба очекивати практичну потпору из Лондона. Није било реакције на Мијатовићево помињање одбране „српске мисли“, независности и самосталности балканских народа.¹⁷ Пошто је разговор био неформалне природе, Мијатовић је саставио један меморандум о међународном положају Србије, руском притиску на Србију и истоветности интереса Велике Британије и Србије на Балкану. Овај меморандум доставио је Солзберију.¹⁸ У том документу Мијатовић је настојао да, у десет тачака, упозна Солзберија са положајем Србије под руским утицајем и образложи потребу британске подршке Србији. Рачунајући на „леgitимну подршку Велике Британије“ Мијатовић је напоменуо да би о томе могао написати читаву књигу али, имајући у виду Солзберијеву „велику одговорност у вођењу послова једне од највећих империја света“, одлучио се за најкраћи могући текст. У кратком историјском осврту објаснио је како је Србија дошла под руски протекторат још у време Карађорђа, када се руски конзул Родофиникин понашао као господар Србије, и како је, у време кнеза Милоша 1837. године, Србија покушала да се извуче из руског протектората уздајући се у енглеску помоћ. Мијатовић је, при томе, националну индивидуалност и политичку свест Срба и Бугара, које су их водиле кроз борбу за осамостаљење од Русије, поредио са сличном борбом пољског народа. Српски владари и државници су се увек трудили да створе јаку и независну националну државу, а руски државници су својим задатком сматрали спречавање стварања било које друге независне словенске државе. Као тешке последице такве борбе он је навео прогонство кнеза Милоша 1839. јер је покушао да се ослони на британског конзула пуковника Хоџеса, прогонство кнеза Александра Карађорђевића зато што је одбио да учествује у Кримском рату на руској страни, проблеме кнеза Михаила са Русијом 1866. и 1867, и најзад, одлазак краља Милана из Србије 1889. године који је био принуђен да абдицира јер је пружио отпор руској санстефанској концепцији Балкана. Неутралност Србије у Кримском рату је, према Мијатовићевом тумачењу, била одлучујућа да Русија заузме антисрпски правац у својој политици према Балкану. Тада је у Русији превладало уверење да се русифицирање може

¹⁷ Исто, 187.

¹⁸ *Memorandum Presented to the Right Honourable and Most Noble The Marquess of Salisbury Her Majesty's Secretary of State for Foreign Affairs by Servian Minister*, 9. март 1898, Лондон, PRO FO 105/125 (Даље: *Memorandum* Ч. Мијатовића)

лакше спровести у Великој Бугарској него у Малој Србији. Зато Русија стално паралише све српске напоре да Срби у Македонији добију грађанску и политичку равноправност са осталим становницима и помаже стварање Велике Бугарске, која би се протезала од Дунава до Егејског мора и од Црног до Јадранског мора. Од 1889. године српски политичари су узалудно покушавали да задобију руску наклоност. Испоставило се, међутим, да су се бугарске аспирације поклапале са руским интересима, са којима су српске аспирације биле у супротности. Пошто су се руски и српски интереси по пети пут за последњих педесет година нашли супротстављени, Мијатовић је дефинисао српску дилему: „или се одрећи све независности наше националне политике, или напустити сваку наду о добијању руске подршке“. Потом је закључио: „Пошто не можемо жртвовати своју дужност према нашој земљи, без оклевања жртвујемо нашу наду у добијање руске помоћи“.¹⁹ У другом делу Меморандума Мијатовић је спретно повезао интересе Србије са интересима западних великих сила, посебно са интересима Британије. Губитак руске подршке Срби би, наизглед, примили само са одређеном дозом „филозофске резигнације“. Међутим, тада би се над Србијом навела страшна опасност коју је носило непријатељство са Русијом те је било природно да Србија затражи подршку оних сила чији су интереси били паралелни са интересима њеним. Те силе су врло добро знале, тврдио је Мијатовић, да Русија води притајени рат против српске националне идеје али нису на то обраћале пажњу. Срби су веровали да се борбом за сопствене националне интересе, односно за националну егзистенцију, „индиректно и истовремено боре за европске интересе на Балкану“. Јер, било је јасно да би шансе Русије да освоји Цариград биле знатно веће ако би она држала у шаџи Бугаре и Србе. Руска власт у Цариграду не само да не би одговарала српским националним интересима већ не би била ни у складу са интересима Европе. Тврђе које су се биле појавиле по енглеским новинама да би руском влашћу у Цариграду биле задовољене све руске амбиције те би био успостављен мир између Русије и осталих сила, Мијатовић је оценио као потпуно погрешне. Било би управо обрнуто, тврдио је он. Добивши Цариград, Русија би постала господарица Мале Азије и развила би своје амбиције према Египту, Персијском заливу и Индији.²⁰ Пошто је сматрао да би била велика дрскост да се, у овом меморандуму, подухвати дефинисања британских интереса у југоисточној Европи, Мијатовић је, ипак, показао да зна да није у интересу Британске империје да Руси освоје Цариград и Балканско полуострво. То није одговарало ни Србији, те је било јасно да су се британски и српски интереси поклапали. Значило је то, закључивао је он даље, да Србија, излажући се непријатељству Русије, не брани само директно своје интересе већ индиректно штити и британске интересе, што јој даје право да очекује подршку Велике Британије. При томе, Србија се није противила бугарском националном

¹⁹ *Memorandum* Ч. Мијатовића, 49–55.

²⁰ *Memorandum* Ч. Мијатовића, 56–57.

уједињењу уколико оно није засновано на нацртима грофа Игњатијева у Сан Стефану. Али, бугарске акције у Македонији изазивају отпор тамошњих Срба и отварају српско-бугарски сукоб. С једне стране, победа *руско-бугарских* интереса значила би пораз српске националне политике али, у извесном смислу, и пораз европских и, посебно, британских интереса на Балкану и на Егејском мору. С друге, тријумф српских интереса значио би тријумф независности балканских народа, тријумф принципа *Балкан балканским народима* те тријумф европских и британских интереса у том делу Европе. Зато Срби верују да заслужују подршку Европе и, посебно, Британије закључио је, на крају Меморандума, Мијатовић.²¹

Анализа коју је Мијатовић изнео у Меморандуму била је прилично упрошћена и, тиме, не сасвим објективна поготово када се радило о историјским, па и савременим, околностима. Несумњиво је да је Солзбери добро познавао околности у источном Медитерану али вероватно му је текст српског посланика о ситуацији на Балкану могао користити. Ако су Мијатовићева упозорења о руској опасности по британске интересе изгледала претерана из лондонске перспективе, она, свакако, нису била нереална када се радило о српским националним интересима на Балкану. У сваком случају, овај меморандум представља део реализације Ђорђевићевог и, још више, краљевог спољнополитичког плана о избегавању утицаја једне велике силе ослањањем на друге велике европске државе. Будући да су остале, континенталне силе биле у међусобним, мање или више, чврстим везама, изгледало је логично да се спас потражи тамо где се најпре могло наћи разумевање. Истицање руске опасности, макар и намерно претерано, усмеравано је на плодно тло британске антируске политичке сцене. Истовремено, посланик Краљевине Србије је знао да се Форин офис, у својој политици на Балкану, увек, нескривено равнао према потезима Беча. Зато Мијатовић, који иначе није крио да су његове симпатије много више окренуте Бечу него Петрограду, опасност по Србију која је претила из Аустроугарске није ни помињао.

Меморандум, који је, у ствари, био одређена врста апела британским политичарима, носио је молбе да Британија преко свог амбасадора у Цариграду, подржи српске претензије у Македонији, да британска влада утиче на финансијере да улажу у Србију и, коначно, да краљица Викторија покаже наклоност према династији Обреновића. Испоставило се да Мијатовићев Меморандум није ни мало утицао на Солзберија. Јер, британска влада није могла подржати српске аспирације у Македонији кад су на њене делове претендовали и Бугари, и Грци, и Румуни. Подршка из Лондона могла се очекивати само при увећавању броја српских владика и учитеља у Македонији. Искрени Солзберијев одговор о финансијама које би се могле планирати у Србији, показивао је да британски финансијери утичу на Владу, а не Влада на њих. Иза позива да краљица Викторија покаже симпатије према династији Обреновића крила се нада Владе у Београду да ће енглеска краљица позвати краља Александра да дође у Енгле-

²¹ *Memorandum* Ч. Мијатовића, 58–60.

ску. Међутим, Солзберијева обећања су имала тон дипломатског негативног одговора. То није обесхрабрило српску владу и она је, током марта и априла, покушавала да актуализује могућност посете краља Александра Енглеској. Постало је то и питање престижа од тренутка када је у посету краљици Викторији дошао кнез Никола Петровић. Мијатовић је добио формално али строго тајно упутство да утврди да ли би краљ Александар могао да посети енглеску краљицу и када би то могло да се деси. При томе је изражена нада да би српски краљ био примљен уз све почести које доликују другим суверенима његовог нивоа. Циљало се на недавне посете краља Сијама и краља Португалије. Назначено је и да би одбијање посете значило страшно разочарање за младог краља. Нажалост, стигао је негативан одговор. Због преобимног програма током 1897. године, краљица Викторија је била преморена те је било одлучено да 1898. године прими само оне које је лично познавала (на пример краља Италије).²²

Без обзира на то што је Форин офис своју политику на Балкану најчешће усклађивао према политици Аустроугарске, британски посланици у Београду су, понекад, коментарисали и потезе представника Беча. Још у јануару 1898. године раширила се вест да је између Србије и Аустроугарске закључен нови тајни уговор. Русофилски оријентисани радикали су, наравно, зазирали од оваквог документа али се показало да је њихов страх безразложан јер у београдским дипломатским круговима нико ништа није знао о њему. Дипломате нису могле да открију какву би додатну гаранцију, преко оних које је Аустроугарска већ имала, Србија могла дати за Босну.²³ Нешто касније, Мекдоналд је посумњао да је баш српска опозиција намерно протурала гласине о тајној конвенцији како би нападала Владу. Пошто радикали нису уживали симпатије Беча, овакве гласине су могле изазвати само негативне коментаре аустријских политичара. Међутим, овога пута министар спољних послова Аустроугарске Голуховски је отишао знатно даље. Роналда Мекдоналда, британског конзула у Београду, обележио је као извор гласина о обнављању тајног војног уговора између Србије и Аустроугарске. Мекдоналд је, наравно, порицао своју умешаност и разлог таквој оптужби нашао у тврђњи да аустроугарске дипломате у Београду у свему виде задњу мисао а да је аустроугарски посланик Ритер фон Шисл-Персторф (Schissl-Perstorff) чак англофобичан. Постоји несклад између прокламоване и стварне политике коју је Аустроугарска водила према Србији, приметио је Мекдоналд. Колико год да је тврдио да се не меша у унутрашње послове Србије, Беч никада није показао спремност да пусти Србију да се самостално развија јер је био уверен

²² М. Војводић, *нав. дело*, 188; Ч. Мијатовић – Е. Барингтону (Eric Barington), 7. април 1898, Лондон; ? – Ч. Мијатовићу, 13. април 1898, Лондон, PRO FO 105/125; В. Ђорђевић, *нав. дело*, 332–342. Изгледа да ни други дворови нису били расположени да позову краља Александра у посету. Петроград је одбио идеју о доласку српског краља. Не желећи да се међу Русима и аустријским политичарима су одбацили сличну понуду. (Наталија – Драгутину Илићу, 8/20. јули 1898, Сашино, *Писма краљице Наталије Обреновић*, 104)

²³ Мекдоналд – Солзберију, 17. јануар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

да јако словенско краљевство на границама Аустроугарске представља опасност за мир у Босни. У Бечу нису били сасвим сигурни какве последице може имати повратак екскраља Милана у Србију. Ипак, његов утицај и финансијско стање у коме се налазила Србија омогућавали су Аустроугарској да знатно ојача свој уплив у Србији. Ширење српске железничке мреже је, несумњиво, играло велику улогу у економском напретку земље али ако би то било учињено аустријским капиталом, простор за јачање утицаја Беча се незадрживо увећавао. Србија би тако губила своју независност а Аустроугарска би заузимала чврсте економске и политичке позиције. То свакако није било у складу са тврдњама из Беча о незаинтересованости за унутрашње прилике у Србији.²⁴

Рачунајући да се може уздати у Аустроугарску као брану руској експанзији на Балкану, Британија није желела да дође у било какав сукоб са Русијом. Ангажована у Судану и Индији и забринута због руске експанзије у Кини, Британија није желела конфронтирање са Русијом на Балкану. У намери да ограничи руско напредовање у Азији и да је више окрене Источном питању Солзбери је, јануара 1898, предложио Петрограду поделу интересних сфера у Кини и Турској, с тим што би била загарантована целовитост тих држава. У складу с овим била је и Солзберијава нада да ће се балкански народи сами потрудити да очувају мир на Балкану.²⁵

БАЛКАНСКЕ КРИЗЕ НА ПОЧЕТКУ ЂОРЂЕВИЋЕВЕ ВЛАДЕ

Решавање критског питања и његов одјек у Србији

Значајнији од гласина које су се шириле по Београду били су: утицај критског питања на балканске односе и односи Србије и Бугарске. Од закључења мира између Грчке и Турске остала су отворена још три питања њиховог међусобног односа кроз који су се преламали и односи и утицаји великих сила. Питање граница је релативно брзо решено а потом је постигнут договор и око ратне одште-те, чију је исплату Грчка, иако у веома неповољним финансијским околности-ма, морала прихватити. Најтеже решиво било је питање постављања гувернера Крита. Требало је да буде предложен у договору великих сила а да га именује султан. Његов велики утицај у будућем политичком животу Крита огледао се у ширини његових овлашћења: био је на челу острвске администрације, командовао је оружаним снагама, заповедао локалној жандармерији и имао право вета у Народној скупштини Крита. Зато су све велике силе учествовале у избору гувернера водећи рачуна да његовим именовањем не превлада утицај било које међу њима и да то не буде знак приближавања Крита Грчкој јер би то дало разлога другим балканским државама да покрену питања националних уједињења.

²⁴ Исти – истом, 28. фебруар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

²⁵ М. Војводић, *нав. дело*, 188–189.

Првог кандидата М. Дроза (M. Droz), бившег председника Швајцарске конфедерације, предложила је Француска још јуна 1897. године. Нови кандидат, пуковник Шефер (Schaefer) из Луксембурга, помињан је новембра 1897. године. Истовремено, у Цариград су стигли предлози из Петрограда: Каратеодори-бег (Caratheodoris Bey), Мавројани-бег (Mavrouei Bey) и Божо Петровић, рођак кнеза Николе. Прва два руска предлога су одбачена јер се радило о турским поданицима и муслиманима, што критско становништво сигурно не би прихватило. Трећег, Божу Петровића, као особу из државе са Балкана која није била умешана у грчко-турски сукоб могле су прихватити и Грчка и Турска и велике силе. Али, пошто су се са његовим избором сагласиле Француска, Велика Британија и Италија, у Лондон је, из Беча, стигло упозорење да се он сасвим може сматрати руским човеком, што би значило предавање Крита у руске руке. То Британија није могла дозволити. Са кандидовањем Божа Петровића за гувернера Крита није био сагласан ни црногорски владар Никола Петровић Његош. Мада се бранио тврђом да не може дозволити да његов рођак, у име султана, буде гувернер Крита, црногорски кнез, у ствари, није хтео да дозволи да углед његовог рођака надрасте углед црногорског кнеза, престолонаследника и целе династије.²⁶

Већ почетком јануара 1898. Русија је истакла име новог кандидата: грчки принц Ђорђе. Бранећи се филхеленским расположењем у Енглеској, британска влада је прихватила овај предлог. У ствари, и Русији и Британији се журило због проблема у Кини. Међутим, овај предлог је наишао на оштар отпор у Бечу и Берлину, где се тврдило да би именовање принца Ђорђа значило грчку анексију Крита, што би навело Србију и Бугарску да траже компензације. Голуховски је истицао да кандидовање принца Ђорђа представља озбиљну опасност за мир у Европи. Беч је оптужио Русију да нарушава, ако не суштину, онда дух, њиховог прошлогодешњег билатералног споразума. Када је руски посланик у Цариграду, Зиновјев, запретио султану да ће му одбијање кандидатуре принца Ђорђа донети грчку анексију Крита, Солзбери је уочио да се ради о блефу, а британски посланик у Цариграду Кјури је закључио да је једини руски циљ разбијање конференције амбасадора која је две године успешно радила. Пошто су Беч и Берлин били одлучно против кандидатуре принца Ђорђа, руска влада је, почетком фебруара 1898, званично отказала иницијативу у именовању критског гувернера упозоравајући, при томе, да ће одбити сваку принудну меру против критског становништва.²⁷

И кандидатура Божа Петровића и кандидатура принца Ђорђа су изазвале у Београду забринутост јер су могле бити пример за друге балканске државе како се, упркос упозоравањима великих сила, долази до територијалног проширења. Зато је српска влада, преко својих посланика на страни, упозоравала велике силе на могуће последице. Док кандидатура принца Ђорђа још није

²⁶ G. Papadopoulos, *нав. дело*, 195–204; М. Војводић, *нав. дело*, 192–193.

²⁷ G. Papadopoulos, *нав. дело*, 205–211; М. Војводић, *нав. дело*, 193.

била званично постављена, султану је сугерисано да га баш он именује за гувернера Крита. У Лондону је владао општи утисак да ће султан пружати отпор извесно време и, потом, под притиском Русије и Британије, пристати на све што ове две силе буду тражиле. Томас Сандерсон је потврдио тачност овог утиска уз напомену да Немачка и Аустроугарска имају одређене примедбе. Лондон је био спреман да прихвати сваког кандидата кога предложи велике силе под условима да није ни Турчин ни Енглеz и да га прихвата већина критског становништва. Пошто је било јасно да ће Крићани са одушевљењем прихватити принца Ђорђа, Форин офис није имао намере да се противи његовој кандидатури. Мијатовић је упозорио да се могуће последице морају посматрати не само из критске већ и из балканске перспективе. „Наименовање принца Ђорђа није друго него практично уједињење Крита са Грчком, награда једне акције грчке, коју су све силе пресудно осудиле, расписивање премије народима балканским да покушају нападом на турску царевину, почем ће и у случају неуспеха имати шанса да буду награђени за евентуално претрпљени пораз?!“²⁸

Читаво Сандерсоново доказивање да се именовање принца Ђорђа за гувернера Крита не може посматрати „као окуражавање ризичне политике“ састојало се од претпоставки а завршавало чудним објашњењем да је Грчка „поражена и финансијски изломљена на дуга времена“ те да се не може одважити на анексију Крита, а Крићани су оштроумни па се неће удруживати са једном исцрпљеном државом и прихватити део њених дугова. Велике силе, тврдио је даље Сандерсон, прихватају кандидатуру принца Ђорђа баш зато што не верују да његово именовање значи анексију Крита Грчкој. Ситуација на Балкану је требало да се одржи између мудрости Срба и Бугара и притиска великих сила. Мудрост балканских народа би се огледала у томе што се не би одлучили на лакомислену политику, а ако би до тога и дошло, притисак „пријатељским саветима“ на Београд и Софију одржао би мир. На крају, Сандерсон је објаснио Мијатовићу политику своје државе према критском питању, указујући на то да се у Енглеској мора рачунати „и са предрасудама и халуцинацијама образованог реда људи“ који у Грцима не виде обичне, савремене људе већ јунаке из античке Грчке. „Тако се услед тих предрасуда за њих чини много шта, што се према другима никад чинило не би!“ Именовање принца Ђорђа за гувернера острва Крита је било само питање времена.²⁹

Србија није могла ни на који начин да утиче на избор гувернера Крита. Ипак, председник Владе Србије Владан Ђорђевић је упозорио Мекдоналда да је решење критског питања веома лош пример за балканске државе. Јер, док Србија, која је, за време јерменских немира и грчке кризе, остала лојална и Турској и европским уговорима није добила ништа, Грчка, која се понела изазивачки пре-

²⁸ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 15/27. јануар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 174; М. Војводић, *нав. дело*, 197.

²⁹ Нав. извештај Ч. Мијатовића В. Ђорђевићу од 15/27. јануара 1898.

ма Европи, била је награђена.³⁰ Краљ Александар се обратио аустроугарској влади очекујући од ње тумачења у вези са именовањем критског гувернера. За Србију је посебно важан био однос Русије и Аустроугарске који није био тако срдачан као у време склапања споразума претходне године. Изгледало је да је Србија у повољнијем положају када су односи Русије и Аустроугарске лоши али, у тренутној ситуацији, то је могло значити да, у подели интересних сфера на Балкану, Србија буде под аустроугарским а Бугарска под руским утицајем. Била је то најгора могућност јер би Србија била занемарена а бугарске претензије у Македонији би имале руску подршку. Руски предлог за критског гувернера је, у Србији, сматран, између осталог, новим притиском из Петрограда на Београд јер је пример Крита могла следити Бугарска, што је директно угрожавало спољнополитичке амбиције Србије.³¹

Међутим, британски посланик у Београду Фејн је просудио да је ситуација на Балкану повољнија него годину дана раније. Почетком априла 1898. бугарски кнез Фердинанд је упозорен у Бечу да велике силе неће толерисати било какво нарушавање мира на Балкану. Србија, заузета својим унутрашњим проблемима, била је приврженија миру него у пролеће 1897. године. Грчка је видала своје ратне ране. Бугарска је остала сама и сигурно се не би упустила у ризик сукоба са победничком Турском и великим силама које су управо биле успоставиле мир.³²

Али дописник *Дејли телеграфа* није веровао да је ситуација на Балкану тако мирна. Штавише, он је, у дописима из маја 1898, упозоравао на велику опасност која није била последица критског питања већ резултат унутрашње ситуације у Србији. Ситуација је била веома нестабилна, извештавао је он, због повратка екскраља Милана, „због финансијске ситуације која се не да описати“ и због тешке болести од које је, наводно, патио краљ Александар. То је могло изазвати шире поремећаје на Балкану јер се црногорски кнез Никола, у случају пада Обреновића, надао српском престолу а бугарски кнез Фердинанд је, наводно, тражио султанову подршку у случају кризе на Балкану. Све то је, по овом извештачу, угрожавало *status quo* јер су се Аустроугарска и Русија договориле да одржавају постојеће стање али у договору није било ни помена о одржавању династије Обреновића.³³

Већ следећег дана (31. маја) *Дејли телеграф* је објавио уводник са тврдњом да је Британија, после низа Солзберијевих упозорења Абдулу Хамиду, дигла руке од Балкана и бригу око балканских проблема препустила Русији и Аустроугарској. Балканске државе, посебно Србија и Бугарска, много су изгу-

³⁰ Мекдоналд – Солзберију, 3. фебруар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

³¹ М. Војводић, *нав. дело*, 197–198, 200.

³² Фејн – Солзберију, 14. април 1898, Београд, PRO FO 260/74.

³³ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 22. мај/3. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 1261; *Daily Telegraph*, Мај 30, 1898.

биле британском незаинтересованошћу. Балкански државници нису разумели да је њихов главни заштитник отишао када су турска злодела у Малој Азији навела Британију да напусти „традиционалну политику одржавања интегритета и независности Отоманске Империје“, тумачио је даље коментатор *Дејли телеграфа*. Британија се, наводно, више није интересовала за „тампон државе“. За Србију посебно није било интересовања после српско-бугарског рата, брачних свађа краља и краљице и неспособности водећих српских политичара. Није Британија само била напустила Турску и балканске државе, већ ни Аустроугарска више није могла да рачуна на британску подршку.³⁴

Мијатовић није побијао тачност анализе општебалканских прилика коју је дао дописник *Дејли телеграфа*, већ се ограничио на порицање вести о лошој финансијској ситуацији у Србији и о незавидном положају династије Обреновића. Ипак, обавестио је Ђорђевића да су чланци у *Дејли телеграфу* изазвали узнемиреност код Енглеза који су имали српске четворопроцентне обвезнице.³⁵ Мијатовићеви деманти су, истовремено, у Бечу изазвали само „увеселителни смеј“ јер је, наводно, тамо било добро познато „да су кабинети интересовани у балканскоме питању, већ од неколико месеци показивали велику забринутост, баш због стања у Србији“.³⁶

Зазирући од руског предлога да гувернер Крита буде грчки принц Ђорђе, Аустроугарска је пожурила да предложи да гувернер буде неки други кандидат из неутралних земаља као што су биле Швајцарска или Холандија или, привремено, неки од адмирала ратне флоте која је била распоређена око Крита или, чак, било ко други ко би обезбедио мир на острву до избора сталног гувернера. Русија је пак настојала да увери Беч да се именовањем принца Ђорђа ништа не би променило ни у односу Грчке према Криту ни у односима балканских држава. Руски министар спољних послова Муравјов је тврдио да има службена обећања из Београда и Софије да тамо неће бити противљења именовању принца Ђорђа за критског гувернера. Односи међу великим силама су се мењали. С обзиром на став према критском питању, полако су се стварале две групе. Прву, која је преузела иницијативу, чиниле су Русија, Британија и Француска, а другу, која је препуштала иницијативу првој, чиниле су силе Тројног савеза.³⁷

Сукоб енглеске војске и турске војске и башибозука у Кандији 6. септембра 1898. године довео је до британског ултиматума Порти и знатно убрзао решавање критског питања. Немачка и Аустроугарска, које су се највише противиле реформама и притисцима на Турску, препустиле су одлучивање о судбини

³⁴ *Daily Telegraph*, Мај 31, 1898.

³⁵ Нав. извештај Ч. Мијатовића – В. Ђорђевићу од 22. маја/3. јуна 1898.

³⁶ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 23. мај/4. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 1301.

³⁷ М. Војводић, *нав. дело*, 194–195; G. Papadopoulos, *нав. дело*, 214–216.

Крита другим силама. Солзбери није хтео да предузме ништа што би друге велике силе навело на помисао да Британија има намере да окупира острво. Друге велике силе – поготову Русија – пожуриле су да запрете Порти ултиматумом управо зато да Британија не би предузела самосталне акције. Тако је, уз ултимативне захтеве Русије, Британије, Француске и Италије Порти, ова повукла војску са Крита, сагласила се са аутономијом а задржала право суверенитета. До краја 1898. године принц Ђорђе је добио трогодишњи мандат да организује власт на Криту а флоте које су држале острво под опсадом од марта 1897. отпловиле су. Коначно, критско питање је добило задовољавајуће решење захваљујући британско-руској сагласности. Али, та сагласност није ишла ни до руске подршке британским идејама о реформама у Турској а камоли до Далеког истока. Погољно решење критског питања је поправило Солзберијев углед који је био нарушен неуспешним ангажовањем око јерменског проблема.³⁸

Последња фаза решавања критског питања привукла је велику пажњу власти у Београду. И ту, и у Софији, и у Цариграду знало се да је на реду македонско питање. Турска није имала намере да преда Македонију без рата. Српска влада је појачала политичку пропаганду. Посланици код великих сила – па и Мијатовић у Лондону – добили су директиву да саопште како се Србија радује ослобођењу Крита али, истовремено, очекује да се поведе рачуна о њеним захтевима за пружање заштите српском становништву у Старој Србији и Македонији.³⁹ О последицама решавања критског питања по ситуацију на Балкану говорило се и с јесени 1898. године. Дописом из Беча *Стандард* је скренуо пажњу енглеске јавности да је на Балкану приметно незадовољство због решења критског питања. Народи јужно од Дунава су осуђивали „еманципацију својих једноверника у Криту, као неправду која је њима самима учињена“. Посланик Мијатовић је био принуђен да и у Форин офису и у политичким круговима објашњава „је ли истина да се у Србији тако тесногрудо гледа на ослобођење Крита“. Његово објашњење било је потпуно у складу са упутством Владе у Београду. Србија се радовала решењу критског питања али није могла бити равнодушна према чињеници да су велике силе решиле питање Крита на начин који је задовољио грчко становништво Балкана а да нису обратиле пажњу на патње српског живља под турском влашћу и на жалбе које су стално упућиване из Београда. Из Београда је упозоравано да се на Балкану ремети равнотежа која се може повратити само ако велике силе буду водиле рачуна да „у Македонији и Старој Србији буде заштићен српски елемент у свом животу, имању, части, вери и имену од гоњења, насиља и истребљивања“.⁴⁰

³⁸ М. Војводић, *исто*, 195–196; G. Papadopoulos, *исто*, 220–224.

³⁹ М. Војводић, *исто*, 199–200.

⁴⁰ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 29. октобар/10. новембар 1898, Лондон; Министарство – посланицима (циркулар), 2/14. новембар 1898, Београд, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 2317 и 2340.

Српско-бугарски односи на почетку Владе Владана Ђорђевића

Поред критског питања и његовог одраза на стабилност на Балкану, посебну пажњу британских дипломата у Београду и Форин офиса привлачили су српско-бугарски односи. Извештаји који су стизали у Лондон из Србије и Бугарске показивали су да би ту најлакше могло доћи до сукоба међу балканским државама. Наследивши српско-бугарски споразум од Владе Ђорђе Симића, Ђорђевићева влада није намеравала да га се одрекне. Али, Ђорђевић га није одобравао јер је сматрао да тај уговор спутава Србију исто онолико колико Бугарској пружа простора за акцију у Македонији. Сенку на српско-бугарске односе бацају су и негативни ставови бугарске владе и тамошње јавности о промени владе у Србији. Колико је био немогућ заједнички рад на ослобођењу сународника од турске власти највише се уочавало у Македонији, где су чести сукоби били знак да ни једна ни друга страна није спремна на попуштање. Знајући да Бугарска ужива руску подршку у питању берата за нова владичанска места у Македонији, српска влада је настојала да се приближи Петрограду и издејствује бар подршку за поновно покретање питања поделе интересних сфера у Македонији. Одговора из Петрограда није било али је Бугарска добила од Порте три нова владичанска места у Македонији (Струмица, Битољ и Дебар), што без руске подршке, свакако, не би прошло. Незадовољство бугарском званичном политиком огледало се у Београду свакодневним новинским нападима на бугарску владу. Из Софије је узвраћано равном мером. Бугарска активност у Македонији је толико била узела маха да је српска влада, крајем 1897. године, морала неколико пута протестовати код Стоилова или кнеза Фердинанда и упозорити да ће бити принуђена да модификује своје ставове или, чак, да ће сматрати да је српско-бугарски споразум ништаван. Бугарска правдања су била такве природе да је било јасно да Софија нема намере да обустави акције у Македонији. Овом погоршању српско-бугарских односа свакако је допринео и повратак екскраља кога нису трпеле ни Русија ни Бугарска. Мисија бугарског заступника у Београду Георгијева по Македонији, са циљем да испита делатност свих бугарских агената, требало је да покаже добру вољу власти у Софији. Ипак, циљ мисије није био побољшање споразумних односа већ примиривање делатности бугарских агената против српских опуномоћеника.⁴¹

Оптужбе су биле узајамне. Бугарски председник Владе Стоилов се жалио британском посланику Томасу Елиоту (Thomas Elliot) да из Србије стижу узнемиравајуће вести о војним припремама и позивању резервиста на вежбе. Стоилов није намеравао да протестује код српске владе нити да одговори истоветним мерама у бугарској војсци. Верујући да је разлог покрета српских трупа унутрашњополитичке природе, Стоилов је имао пуно поверења у бугарску војску. Мекдоналд је, међутим, поручивао из Београда да војних припрема у Србији нема. Војна немоћ Србије је, делом, произлазила и из лоше жетве

⁴¹ М. Војводић, *нав. дело*, 176–179.

претходне године. Залихе жита су биле сведене само на 23.000 тона па се морало прибећи увозу жита баш из Бугарске. Ђорђевић је пак тврдио да Бугарска користи оптужбе на рачун Србије да би прикрила своје ратне припреме.⁴² Вести о томе да се између Русије и Аустроугарске воде преговори о реформама којима би у Македонији била уведена аутономија показале су да Србија и Бугарска нису могле самостално одлучивати о својим односима. Председник српске владе или није ништа знао о руско-аустроугарским преговорима или, бар, није хтео да коментарише нешто о чему службено није био обавештен. Али, приметио је да је због Албаније дошло до захвађења односа између Италије и Аустроугарске те се оно што је пре месец дана деловало као основа вишегодишњег мира претворило у нову ратну опасност по Европу. Верујући у велику снагу и утицај Британске империје Ђорђевић се веома интересовао да ли су патриотска осећања у Енглеској иста као што су била пред Кримски рат. Мекдоналд је дефинисао британску политику: захваљујући томе што је свесна своје снаге и добрих намера, Британија може мирно да примењује свој модел чекања на догађаје. Према Мекдоналду, Србија је веома заинтересована за одржавање мира, али је била уплашена и збуњена сумњама о томе шта би могло да се догоди на Балкану.⁴³

Вести које су из Софије стизале у Београд биле су веома узнемиравајуће. Непријатељско расположење према Србији бујало је у Бугарској а софијски Македонски комитет је позивао на борбу свим средствима против српске пропаганде. Делатност бугарског дипломатског агента у Цариграду Маркова, током прве половине 1898, стварала је утисак у Београду да је Бугарска хтела да искористи тежак спољнополитички положај Турске и да упадне у Македонију. Још крајем 1897. године Владан Ђорђевић је покушао да постигне одређену врсту сагласности са Портом у случају бугарских напада. Током свог боравка у Цариграду Ђорђевић је имао намере да увери султана да је само Србија заинтересована за одржавање интегритета Турске на Балкану. Заузврат Порта је требало да испуни жеље и захтеве Србије. Слабо наоружаној Србији савез са Турском могао је бити заштита од евентуалног сукоба са Бугарском око Македоније. Пошто се испоставило да би тај споразум веома одговарао Турској а да би обавеза Портине помоћи Србији била релативна, Ђорђевић је одустао од такве идеје. Ђорђевић је, ипак, наставио да води мирољубиву политику према Турској настојећи да удобровољи султана. Мирољубива политика српске владе била је у великој супротности са агресивном политиком Бугарске. Ђорђевић се надао да би мирољубивост његове владе могла навести Порту да учини одређене уступке Србији у Македонији. Иза бугарске пропаганде и претензија у Београду је

⁴² Елиот – Солзберију, 20. јануар 1898, Софија, PRO FO 260/75; Мекдоналд – Солзберију, 22. јануар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

⁴³ Мекдоналд – Солзберију, 3. фебруар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

учавана руска подршка. То је био наставак руског притиска на Србију, што је знатно спутавало српске спољнополитичке планове.⁴⁴

Ипак, средином марта 1898. деловало је да су се српско-бугарски односи вратили у мирне воде. Стоило је захваљивао Ђорђевићу на помирљивом ставу и обећавао да ће бугарска влада учинити све да се одржавају пријатељски односи. Српска влада је узвраћала уверавањима да намерава да избегава сваки конфликт и да се потпуно посвети унутрашњим реформама.⁴⁵ Међутим, био је то само привид. Тешке оптужбе из Софије стизале су Влади у Београду. Бугарским политичарима сметале су: српско-аустроугарске везе, српско-турско приближавање и српске претензије у Македонији. Делатност екскраља Милана на реорганизацији и наоружавању српске војске изазвала је низ критика у Бугарској а умножавање војних јединица у Србији тумачено је у Софији као отворена припрема за рат. У Србији се пак веровало да је Бугарска та која се припрема за рат. Међусобне оптужбе знатно је распалио дипломатски инцидент чији је актер био бугарски агент Наумов. Сукоб је довео готово до прекида дипломатских односа.⁴⁶

Друга половина јуна 1898. године била је време изузетне напетости између Србије и Бугарске и, тиме, посебног интересовања Форин офиса за овај проблем. По Бугарској су се шириле вести да она мора ратовати јер ће је на то принудити Србија. Неке европске новине (*Pester Lloyd*) су коментарисале да Бугарска покретима својих трупа хоће да изнуди реакцију Србије која би је одвела у рат после кога би, на интервенцију великих сила, екскраљ Милан морао да оде из Србије. Погранични сукоб због покушаја српских сељака да пређу границу и покосе траву пружио је бугарској влади добар изговор за упућивање опсадне артиљерије и пешадије до Сливнице. Мало ко је веровао објашњењу да се ради о уобичајеној вежби. Посланик Србије у Софији Иван Павловић је закључио да је циљ ових маневара „репетиција прошлог нашег рата са Бугарима“ а војни аташе мајор Васић да се ради о проби дејстава за рат који је планиран за следећу годину. С бугарске стране предузето је и утврђивање Сливнице и тимочко-видинске линије. Владан Ђорђевић је тврдио да вести о ратним припремама Србије немају никаквог основа. Фејн је веровао у то јер Србија није имала новца, њена војска није имала пушке репетирке а наручени топови су још били у фабрици *Крезо*. Ових недостатака био је свестан и главнокомандујући српске војске екскраљ Милан и, када је маштао о победоносном рату против Бугара, знао је да за такав подухват није згодан тренутак и да, у случају српске победе, Русија не би дозволила увећање српске територије. Истовремено, Ђорђевић је био убеђен да ни

⁴⁴ Фејн – Солзберију, 14. април 1898, Београд, PRO FO 260/74; М. Војводић, *нав. дело*, 174–176; 198–200; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 350–352.

⁴⁵ Мекдоналд – Солзберију, 17. март 1898, Београд, PRO FO 260/74.

⁴⁶ М. Војводић, *нав. дело*, 204–205; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 69; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 6, 439, 478–479.

Бугарска нема агресивних намера јер нити има средстава за вођење рата, нити има подршку неке велике силе, нити се може ослонити на своје јавно мњење а евентуалне ратне операције ставиле би је у унакрсну ватру између Турске, Румуније и Србије. Ипак, он није пропустио да скрене пажњу Фејну да би се Србија, уколико би била нападнута, борила боље него на Сливници. Фејн се сагласио са Ђорђевићем да Бугари не би маштали о било каквој акцији да немају подршку неке велике силе. Аустроугарски посланик у Београду није веровао да би Бугарска предузела тако скупе војне покрете да нема озбиљних намера и да иза ње не стоји Русија. Фејн се опет питао зашто Бугарска шаље велике трупе на границу када нема разлога да страхује од Србије. Звечкање оружјем са бугарске стране изазвало је узнемирење у Србији али не и одговарајуће мере јер се она уздала у заштиту Европе. Ипак, у Београду је Ратни савет одлучио да страже на граници и посаде у утврђењима буду појачане. Опширније мере нису планиране док се не сазнају намере Бугарске.⁴⁷

Али, већ после неколико дана из Софије су стигле умирујуће вести. Елиот је сматрао поузданим податке које је добио од аустроугарског генералног конзула да се бугарска војска повлачи са српске границе у правцу Софије и, даље, Филипопоља. Гроф Голуховски је гласине о ратоборним намерама Бугарске које су изазвале немир у Београду приписао злим намерама опозиционих кругова и у Београду и у Софији. Коначно, почетком јула, Елиот је могао извести да су се српско-бугарски односи вратили у нормалне токове. У Београду су схватили да нема агресивних намера с оне стране границе а у Софији су са задовољством прихватили уверавања да је циљ агресивних изјава екскраља Милана и других имао само унутрашњополитички значај у предизборној кампањи. Због предстојеће жетве бугарска влада је планирала распуштање неколико хиљада војника и, из економских разлога, смањење обима планираних вежби до краја године.⁴⁸

Смиривање узаврелих односа између Србије и Бугарске није настало без уплива са стране. Упркос договору из 1897. године Аустроугарска и Русија нису престале да шире и учвршћују свој утицај на Балкану. Ипак, ни једној ни другој није било у интересу отварање Источног питања јер се последице нису могле предвидети. Зато су и Беч и Петроград хитро реаговали чим је дошло до затегнутих односа између Србије и Бугарске и упозорили бугарску владу да не предузима непромишљене кораке. Мада јој је одговарало да преко Бугарске врши притисак на Србију, Русија је, ипак, упозорила Бугарску да би требало да одржава бар коректне односе са Србијом. Следило је упозорење Аустроугарске и, већ крајем јула, у односима Бугарске и Србије осетило се извесно побољшање.⁴⁹

⁴⁷ Елиот – Солзберију, 23. јуни 1898, Софија; Фејн – Солзберију, 25. и 27. јуни 1898, Београд, PRO FO 260/75 и 260/74; М. Војводић, *нав. дело*, 205–206; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 70; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 6, 442, 473–482, 503 и св. 7, 537–538, 547–548.

⁴⁸ Елиот – Солзберију, 29. јуни и 7. јули 1898, Софија; Рамболд (Horace Rumboldt) – Форин офису, 30. јуни 1898, PRO FO 260/75; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 7, 538.

⁴⁹ М. Војводић, *нав. дело*, 206; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 70–71.

Није само Русији и Аустроугарској било стало до мира на Балкану. Велика Британија је била веома заинтересована да не дође до новог поремећаја снага у југоисточној Европи. Према Солзберијевим упутствима британски амбасадор у Петрограду О'Конор је разматрао српско-бугарске односе са руским министром спољних послова Муравјовим и закључио да се, ипак, ради о војним вежбама. Али, на велико изненађење посланика Мијатовића, Лондон није видео опасност у односима међу балканским државама већ у унутарошњополитичким односима у Бугарској и у Србији. Упркос вестима да је сусрет црногорског кнеза Николе и бугарског кнеза Фердинанда на Цетињу под очигледним покровитељством Русије имао и антибреновићевске тонове, Томас Сандерсон је био уверен да Србији не прети опасност ни од Бугарске ни од Црне Горе. Али, упорно одбијање *анти-конституционалног режима* у Србији да приступи уставним променама могло је – према његовом тумачењу – изазвати незадовољство, отпор па и немире при чему „нико не може подјемчити да Црна Гора и Бугарска неће хтети да то на своју корист употребе!“. Оваквим Сандерсоновим тврдњама Мијатовић је налазио два узрока. Први је био веома лоша обавештеност дописника енглеских новина у којима су британски политичари и јавност налазили информације о Балкану. Други узрок се налазио у изузетно снажном утицају панславистичких агената чија је активност допирала чак до Лондона. Зато је панславистичким тврдњама да је актуелни режим у Србији на ивици краха подлегао и Сандерсон.⁵⁰

Народна скупштина у Нишу (јуни–јули 1898. године)

У јеку спољнополитичких проблема који су оптерећивали Владу Србије, вршене су припреме за изборе и заседање Народне скупштине. Још крајем 1897. године планирано је да се јуна 1898. године одрже избори за Народну скупштину. Притисак власти преко полиције и разне претње локалних власти омогућиле су да резултати избора 4. јуна буду изузетно повољни за династију и актуелну владу. Апсолутну скупштинску већину чинили су режимски кандидати, махом умерени либерали и напредњаци, а у Скупштину је прошао само један радикалски кандидат. У касније одржаној беседи пред Скупштином краљ Александар је изборну победу приврженика режима тумачио изразом високог степена патриотизма и подршке њему. Сву кривицу за стање у држави краљ је бацао на партијске борбе и, обећавајући напредак, истицао своју улогу у први план. Будући да 1897. није било редовног заседања Народне скупштине, краљевим указом је за 29. јуни сазвана сесија Скупштине за 1897. годину, а новим указом 27. јула почела је рад нова сесија за 1898. годину. Заседања Скупштине су се одржавала у Нишу. Од 1878. године Ниш је имао посебан значај у националној политици повезивања

⁵⁰ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 30. јул/11. август 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 2049; М. Војводић, *нав. дело*, 208–209; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 6, 440–441, 472.

новоослобођених крајева са државним језгром и носио је титулу *друге престонице* Србије. Овога пута, међутим, Ниш је изабран за место скупштинских заседања да би се посланици удаљили од престонице и да би био олакшан утицај власти на скупштинске одлуке.⁵¹

И у посебном говору са дворског балкона у Нишу и у престоној беседи коју је изговорио пред Народном скупштином 17/29. јуна 1898. године краљ Александар је истакао да се спољна политика најбоље води пажљивим вођењем унутрашње политике, чиме Србија јача и треба да се претвори у „јак и поуздан елемент мира, реда и цивилизације на Балканском Полуострву“. Ово истицање мирољубивости и значаја Србије на Балкану било је, као и цео краљев говор, у складу са принципима политике која је била прокламована 11. октобра (с. к.) претходне године. Краљ је истакао да ће Србија развијањем пријатељских односа са суседним државама оправдати наклоност великих сила. То је, по њему, значило да Србија треба да се креће *једним озбиљним конзервативним правцем*. Зато нема разлога да се упушта у авантуре, већ се окреће *културном раду*. Указивање на културни рад значило је да је главна област спољнополитичког деловања српске владе Македонија. У својој *адреси* краљу народно представништво је скоро поновило поменуте краљеве речи о спољној политици. Народна представништво је потврдило да ће планирана унутрашња политика „најбоље обезбедити успехе и своје спољне политике, јер ће пред светом доказати да није земља политичких авантура, већ земља реда и правилнога развитка“. Изабрани представници у Народној скупштини били су свесни чињенице да режим у Србији не ужива високи углед у иностранству. Основни правци спољне политике Србије изнети у краљевој беседи нису стављени у Скупштини на дискусију већ су посланици само обавештени какву ће политику спроводити краљ и Влада.⁵²

Иако су се на скупштинским седницама усвајали скоро искључиво закони који су се тицали унутрашње политике државе, Мекдоналд је, овог пута, посветио доста времена и простора извештавању из Србије. Пратио је скупштинске седнице, читао новинске извештаје из Ниша и прилично детаљно извештавао Форин офис о скупштинским одлукама. Било је тридесет законских предлога који су, скоро без дискусија и опозиционих ставова, усвајани на скупштинским седницама. Извештавао је Мекдоналд о новим изменама и допунама закона онолико брзо колико брзо су они усвајани у Скупштини. Прилично се бавио Законом о реформама основног и средњег образовања, који је био у вези са законима о унапређењу пољопривреде и потпомагању домаће радиности. Приметио је да је основно школовање деце оба пола постало обавезно а да су реформе

⁵¹ Мекдоналд – Солзберију, 5. јули 1898, Београд, PRO FO 260/74; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 24–30, 35–58; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 5, 411–414, 416–424; М. Војводић, *нав. дело*, 210.

⁵² Нав. извештај Мекдоналда – Солзберију од 5. јула 1898; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 58–59; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 6 и 7, 495, 511; М. Војводић, *нав. дело*, 211; С. Рајић, А. Обреновић, 234; *Српске новине* 20. и 22. јуни 1898 (LXV, 133 и 135) 761–762 и 772–774.

имале за циљ да градска деца стичу техничка знања из трговине и производње а сеоска из практичног, ручног рада и занатства.⁵³ Закон о реформи царинског тарифног система подстицао је индустријски развој у Србији укидањем царине и пореза на увоз за оне производе који су били потребни мануфактурним предузећима која су израђивала производе од посебне важности за привреду Србије. Истовремено прецизирани су услови под којима се могло увозити из В. Британије, Француске, Немачке, Аустроугарске...⁵⁴ Посебну пажњу британски дипломата је посветио законима који су се односили на сточарство, воћарство, виноградарство, пољопривреду...⁵⁵ Закон о изменама и допунама у Закону о устројству војске Мекдоналд је посебно анализирао. У вези са овим законом којим је команда војском изузета од законодавног тела и предата краљу те је он могао и да одређује састав и бројност војске, и да њоме командује, и да именује команде, штабове и генерале, и да одређује наоружање, правила и прописе служења, Мекдоналд је изнео критике које је чуо у престоници. Радило се о тврдњама да ће нови закон о војсци потпуно деморалисати српску армију јер ће високо моралне и ревносне официре заменити улици и интриганти који ће, уместо за истицање у војној служби, генералске чинове добијати за политичко подилажење.⁵⁶ Реакцију је изазвало и усвајање Закона о општинама, по коме је краљ постављао градоначелнике Београда и других већих градова, док је по варошима председнике постављао министар унутрашњих послова. Пошто је тим законом народу одузето право да себи бира општинску управу, било је очекивано што је овај закон изазвао незадовољство па чак и нереди у Шапцу.⁵⁷ Извештавао је Мекдоналд и о Закону о буџету, Закону о изградњи железнице од Ниша до Кладова, о Закону о штампи, о Закону о увреди краља и чланова његове породице и тако даље. Све законе о којима је писао у својим извештајима, Мекдоналд је објашњавао и слао их преведене у Форин офис.⁵⁸

Осим у првом извештају о одржавању скупштинских седница, Мекдоналд није имао никаквих коментара о политичким карактеристикама састава и

⁵³ Мекдоналд – Солзберију, 22. јули и 3. и 17. август 1898, Београд, PRO FO 260/74. О донетим законима у: С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 14–41.

⁵⁴ Мекдоналд – Солзберију, 4. август 1898, Београд, PRO FO 260/74.

⁵⁵ Исти – истом, 22. и 29. јули 1898, Београд, PRO FO 260/74; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 26–30.

⁵⁶ Исти – истом, 1. август 1898, Београд, PRO FO 260/74; Закон о изменама и допунама у Закону о устројству војске, *Српске новине* 19. јули 1898 (LXV, 156) 907; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 41–45. С. Јовановић је оценио да екс краљ Милан јесте настојао да уклони све официре који су били противници династије Обреновића, али да није тражио улици већ је настојао да војском руководе људи од вредности. (*Исто*, 44)

⁵⁷ Исти – истом, 6. август 1898, Београд, PRO FO 260/74; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 7, 581–584; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 16–17; С. Рајић, А. *Обреновић*, 235–237.

⁵⁸ Мекдоналд – Солзберију, 5, 13. 17. август 1898, Београд, PRO FO 260/74; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 6, 7 и 8, 425–438, 540–552, 569–577, 580–584, 603–619.

рада Скупштине. Тако је Скупштина завршила свој летњи рад по плану Двора и Владе обећавајући побољшање економског и финансијског стања државе а, у ствари, намећући нове дажбине које су, углавном, планиране за модернизацију и издржавање војске. Као што није било опозиције у Скупштини, тако, због притиска власти, у јавности Србије није било ни значајнијих реакција на скупштинске одлуке. Мирољубивим порукама спољне политике Србије није се имало шта приговорити. Остао је задатак надметања са бугарском пропагандом у Македонији. Прекинувши рад средином августа Народна скупштина је заказала нову сесију за крај новембра.

Друго заседање Народне скупштине настављено је новембра 1898. и трајало је до средине јануара 1899. године (по с. к. 12. новембар 1898 – 11. јануар 1899). Најважнија одлука овог заседања било је усвајање Измена и допуна Закона о зборовима и удружењима којима је чиновницима, свештеницима и учитељима забрањено бављење политиком. Усвајањем ових измена које су обухватале низ детаља о политичком ангажовању појединаца и страначкој агитацији, практично су забрањене политичке странке. То је значило да су све странке распуштене а њихово поновно оснивање зависило је од одлуке министра унутрашњих дела. Задовољан нестраначким понашањем посланика у Скупштини, краљ Александар им је захвалио што су „имали довољно родољубиве снаге“ да занемаре политичке ставове и уједине се око престола. Изменом изборног закона чиме је обезбеђено да сазив ове скупштине не траје три већ пет година, краљ и влада су, за извесно време, обезбедили стабилност своје власти. Противно начелу да представнике у Скупштини бирају бирачи, Скупштина је, једногласно и без дискусије, прихватила краљев предлог и сама себи продужила мандат. Тако је краљ наградио народне посланике за то што су били „послушан инструмент у спровођењу мера које су Он и Његова влада сматрали неопходним за напредак и добробит земље“. Скупштина више није била уставни чинилац већ је постала орган који је спроводио краљеве жеље.⁵⁹

СПОЉНОПОЛИТИЧКА ПИТАЊА ЂОРЂЕВИЋЕВЕ ВЛАДЕ

Британски осврти на арнаутско питање

Завршетак грчко-турског рата и крај мировних преговора о критском питању донели су Србији и српском становништву у Старој Србији велике невоље. Бројни Албанци (Арнаути, Арбанаси) који су учествовали у рату вратили су се наоружани у Косовски вилајет. Знајући да критски пример може послужити и другом хришћанском становништву да пође истим путем, Порта Албанцима није одузела оружје нити је спречавала њихово насиље над Србима. Приметивши попустљивост Порте и понети идејом о националном покрету, Албанци су

⁵⁹ Гошен (Goschen) – Солзберију, 18. јануар 1899, Београд, PRO FO, 260/77; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 91–94; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 16, 18–19.

све чешће нападали српско становништво. Током прве половине 1898. године број злодела над српским становништвом у Косовском вилајету превазишао је четири стотине. Бежећи испред зулума српско становништво се склањало у Србију. Нису били ретки случајеви да су Албанци прелазили јужну границу Србије, где су се сукобљавали са досељеним Црногорцима, који су били навикнути на такве сукобе. Крајем маја 1898. посланик Краљевине Србије у Цариграду Стојан Новаковић је затражио формирање мешовите српско-турске комисије која би истражила све жалбе локалног становништва. Тиме је покренуто *арнаутско питање*. Пошто Порта, по обичају, није одговорила, Новаковић јој је поновио захтев своје владе крајем јула. Коначно, султан је обећао да ће комисија предузети истрагу чим заврши истраживања поводом терора који су Руговци и Пештерци у околини Бера на вршили над Васојевићима. Комисија којом је руководио генерал Саадедин-паша требало је да испита стање у Косовском вилајету. У међувремену, скоро свакодневни извештаји о насиљима стизали су српској влади која их је прослеђивала Новаковићу. Скоро истовремено на граници у близини Враћа дошло је до сукоба Албанаца и српске страже. Мекдоналд није знао више детаља о том сукобу, осим да је, северозападно од Враћа, српска стража напала одред низама при чему су два низама и један сељак погинули а два низама рањена. Турски посланик у Београду генералштабни пуковник Фети-бег је одмах упутио ноту српској влади оптужујући је да не одговара на предлоге о мешовитој комисији и да одбија да удаљи са границе познате кријумчаре оружјем и муницијом. Они су, по тумачењу Фети-бега, били главни узрок пограничних сукоба. Међутим, према подацима српске владе, групу ратара је напало пет-шест арнаутских бандита које је отерала српска стража. Убрзо је, на место сукоба, дошло преко две стотине Албанаца и Турака па је сукоб трајао преко два сата уз само једног погинулог низама. Мекдоналд је добијао различите информације и о раду комисије. Фети-бег је кривио Новаковића да погрешно обавештава Порту о догађајима на граници. Саадедин-паша је одбио да прими српског конзула у Приштини Тодора Станковића за српског комесара у комисији, а овај је, потом, одбио да учествује у истраживању недозвољене трговине. Комисија Саадедин-паше је, двадесетак дана, вршила инспекцију у Приштини и у другим местима а резултати њеног рада свели су се само на површне увиђаје. Сва насиља су порицана а српске жалбе су одбачене. Укупна делатност комисије Саадедин-паше је показала да Албанци нису предузимали акције без знања Цариграда а да је њен циљ био само да спречи било какво мешање из иностранства. Српској влади и Стојану Новаковићу није преостајало ништа друго до да крајем октобра 1898. године упуте Порту још једну, знатно оштрију ноту. Пошто се Порта није освртала на жалбе српске владе, Владан Ђорђевић је одлучио да се обрати великим силама. Имајући искуство из времена своје дипломатске делатности у Цариграду, Ђорђевић је припремао ширу дипломатску акцију још од почетка 1898. године. Намера је била да се о стању у Старој Србији обимним *мемоаром* упознају британска и руска амбасада у Цариграду. Истовремено, мемоар би

био прослеђен и европској јавности и то, пре свега, преко лондонских новина и Ројтерсове агенције, британској јавности за коју се знало да има велики утицај на Владу. Крајем маја нота је била готова. Набрајане су стотине најсвирепијих злочина Албанаца са намером да се изазове реакција великих сила. Тражена је међународна мешовита комисија која би одвојено испитала злочине на граници са Србијом а посебно злочине у унутрашњости Старе Србије. Нешто касније, Јован Ђаја је припремио концепт апела великим силама у коме их је требало позвати да помогну око спасавања становништва од насиља Албанаца. Међутим, Голуховски је саветовао да није делотворно подносити апел великим силама јер би се, највероватније, све жалбе разбиле о отпор Русије, која, због екскраља Милана, није хтела да подржи Србију. Ни Аустроугарска ни Велика Британија нису желеле да дају своје представнике у мешовиту комисију сматрајући да би то реметило турску независност. Међутим, биле су спремне да употребе своје дипломатске утицаје. Идеју председника Владе Ђорђевића о војној демонстрацији према турској граници краљ Александар, после консултовања са Голуховским, није прихватио. Он није дозволио ни тајно дотурање оружја српском народу у Старој Србији страхујући да су ту идеју српски конзули у Старој Србији добили од Руса, који су, наводно, желели да изазову српско-турски сукоб. Будући да велике силе, а пре свих Русија и Аустроугарска, нису хтеле да дозволе ново цепање европских делова Турске постојала је реална опасност да отварање арнаутског питања нанесе Србији више штете него македонско питање. Јер, македонско питање је већ привукло одређену пажњу међународне политике и јавности и оно, за разлику од арнаутског, не би било решавано само у оквирима невелике воље Цариграда.⁶⁰ Велико разочарање у Србији изазвала је вест да је султан цркву у Куманову ирадом доделио бугарској заједници. То је у Београду тумачено као крах вишегодишњих напора да се развију добросуседски односи са Турском. Владан Ђорђевић више није крио своју озлојеђеност и дубоко разочарање због краха сопствених напора да развије блиско пријатељство са Турском.⁶¹

Почетком 1899. године било је приметно узнемирење и међу Албанцима у Косовском вилајету. На вести да ће та територија бити предата Аустроугарској или да се турска власт спрема да покупи оружје од Албанаца, они су почели да се припремају за национално окупљање. Пошто су одбили захтев султана да предају оружје, Албанци су се, крајем јануара 1899. године, окупили на скупштини у Пећи, на којој је било доста говора о потреби националног јединства, организовању отпора у случају напада са стране, отпору наметнутим реформама и обезбеђивању

⁶⁰ Мекдоналд – Солзберију, 3. 10. и 17. август, 2. и 15. септембар и 13. октобар 1898, Београд, PRO FO 260/74; М. Војводић, *нав. дело*, 224–225; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 75–77, 83; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 375–379; Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 52–53, 324–325. О тадашњим српско–арбанашким односима детаљније: Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско–арбанашким односима*, Друго допуњено издање, Београд 2006, 97–137.

⁶¹ Мекдоналд – Солзберију, 1. октобар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

шире аутономије. Поред утицаја разних гласина о предаји оружја или о реформама и вести о току решавања критског питања, на овакво окупљање Албанаца су, највероватније, утицале и турске власти са намером да установе чвршћи фронт против евентуалних експанзионистичких намера балканских држава. На албанском збору у Пећи (Пећка лига) арнаутски прваци Косовског вилајета су, крајем јануара 1899, обећали султану помоћ у случају упада комита и рата али су одбили да предају оружје и тражили да им се не шаљу комисије нити да се намећу реформе. Последица оваквих појава било је јачање и ширење насиља над српским становништвом. Фебруара 1899. године у Митровици је дошло до великих немира које је испровоцирала арнаутска полицијска патрола. Истога месеца Русија и Аустроугарска су захтевале од Порте да предузме мере заштите хришћана у Старој Србији и Македонији. Истовремено, Русија је упозорила балканске државе да се придржавају обећања о мирољубивим односима. Међутим, упркос овим интервенцијама на Порти и бројним нотама српског посланика Стојана Новаковића, Порта је изузетно споро реаговала оснивањем комисија које нису доносиле никакве резултате. Када је, средином марта 1899, у Србију прешло више од две стотине избеглица, српска влада је поново интервенисала код Порте али је, истовремено, подстакла изузетну пропаганду у србијанској штампи.⁶²

О тешком положају Срба у Старој Србији писале су и службене и опозиционе новине *ватреним језиком*. Влада у Београду је оптуживана за слабост и неактивност. Арнаути су, тврдили су новине, радили по утврђеном плану: истерати све Србе из области Призрена, Пећи и Приштине и тако формирати јак арнаутски појас између Србије и српског становништва у Старој Србији и Македонији. *Мале новине* су описивале арнаутске злочине, а *Одјек* је, оптужујући Владу, тврдио да иза албанског покрета стоји Аустроугарска и преклињао Русију да заборави прошлост и помогне Србима. Британски посланик је приметио да је необично то што је штампа у Србији, која је држана под строгим контролом, сада могла да пише шта год је хтела о стању у Старој Србији. Ђорђевић је пак био предузео одређене мере према штампи али много значајније било је то што се поново обратио Порти оштром протестном нотом. Шаљући јој нову листу убистава и силовања, Ђорђевић је упозорио Порту да права опасност за мир на Балкану није у имагинарним плановима који се приписују Србији и Бугарској већ у анархији која влада Старом Србијом захваљујући попустљивости султана према арнаутским поданицима. Ђорђевић није упутио упозоравајуће речи само Порти већ се обратио и британском посланику скрећући му пажњу да се добри односи Србије и Турске не могу даље одржавати уколико султан не сузбије насиља Арнаута. Мада је Србији мир био веома потребан, стање у Старој Србији могло је натерати српску владу да другачије делује. „Шта још могу да урадим?“, запитао се Ђорђевић пред Гошеном. „Они сигурно не желе од мене да објавим рат Турској!“ Ове речи нису много узнемириле Гошена. Без потребних средста-

⁶² М. Војводић, *нав. дело*, 225–227; М. Јагодић, *нав. дело*, 54–57, 326–329.

ва и у фази модернизовања војске Србија није била способна да нападне било кога па, наравно, ни Турску. Зато је Гошен Ђорђевићеве речи тумачио као припрему за обраћање великим силама, чиме је раније више пута припрећено.⁶³

Због албанског малтретирања Срба студенти Велике школе су организовали митинг на коме су донели резолуцију. Овом резолуцијом, која је објављена у опозиционом *Одјеку*, они су се обратили Русији и Француској молећи их за помоћ. Истовремено су оштро напали Владу оптужујући је за неспособност и неактивност. Владан Ђорђевић је тврдио Гошену да Влада овом протесту не придаје значаја. Ипак, отпушени су и ректор и сви они који су учествовали у писању протеста.⁶⁴

Подстакнута нападима београдске штампе због неактивности у решавању арбанашког питања, српска влада је у службеним новинама објавила *Манифест (представку)* о арбанашком малтретирању Срба у Старој Србији. Влада је сматрала да је најбољи одговор на нападе штампе детаљни преглед развоја арбанашког покрета и корака које је Влада предузела код Порте. После дужег историјског увода, указивања на бројне ноте српског посланика и напомене да су о акцијама српског посланика „тачно и подробно обавештене и Амбасаде Великих сила у Цариграду“, истакнуто је да сви документовани али умерени протести Порти нису имали никаквих резултата. Штавише, уместо завођења реда и закона Албанци су охрабривани те су се насиља умножавала а фанатични напади су све више угрожавали Србе и њихову имовину. Инцидент у Митровици је показао да је власт у Старој Србији у рукама Албанаца. Уместо да заводи ред, Порта је одговарала порицањима и оптужбама да је српско становништво криво за неред. Српска влада је истакла у Манифесту да жели да одржи добре односе са Турском али да има природне обавезе према својим сународницима у Старој Србији. Свакако алудирајући на масакре над Јерменима, београдска влада је упозорила да је само постојање Србије довољна гаранција да се такво *расно истребљење* неће поновити у Старој Србији. Ипак, изражена је нада да ће султан зауставити тиранију албанских поданика и тако очувати мир у својим покрајинама и одржати добре односе са суседним државама. На крају Манифеста биле су речи упозорења сличне онима које је Гошен чуо од Ђорђевића. У случају да Порта не заведе мир, Србија не би сносила одговорност за оно што се могло десити јер је, као добар сусед, испунила своју дужност.⁶⁵ Као ни бројни протести раније, ни овај манифест српске владе ни ватрена писања српске штампе нису навели Порту да промени свој однос према Старој Србији. Следећих месеци насиља, пљачке и уцене су толико учестили да је било јасно да турске власти у Старој Србији зависе од албанских првака те да је тамо завладала анархија.⁶⁶

⁶³ Гошен – Солзберију, 14. април 1899, Београд, PRO FO 260/77 (први извештај).

⁶⁴ Гошен – Солзберију, 14. април 1899, Београд, PRO FO 260/77 (други извештај).

⁶⁵ Исти – истом, 18. и 20. април 1899, Београд, PRO FO 260/77.

⁶⁶ *Српске новине*, 4. април 1899 (LXVI, 75), 453–454; М. Војводић, *нав. дело*, 227–228.

Априла 1899. године председник Владе Ђорђевић је упутио писмо султану које је, у ствари, било упозорење да је Србија принуђена да активније штити своју границу. Циркуларом који је упућен свим српским посланицима у иностранству обавештене су велике силе да Србија не може сносити одговорност за евентуални конфликт са Турском. Разлог овакве дипломатске акције Ђорђевића био је, свакако, и у учесталим вестима да се Аустроугарска припрема да заузме Албанију, као што је, својевремено, заузела Босну и Херцеговину. Истовремено, предузете су акције успостављања сарадње са албанским фисовима против аустроугарских намера.⁶⁷

Погранични сукоби нису престали. Крајем маја и током јуна 1899. године дошло је до великих сукоба на граници код Медвеђе, у Јабланичком срезу. Неколико српских граничара је убијено. Ђорђевић је наредио ангажовање редовне српске војске. Иако Порта није одговарала на ноте српског посланика, Министарство иностраних послова Србије је припремило још једну ноту. Међутим, Ђорђевић је одбио да је потпише јер је сматрао да би се још једном нотом која нема никаквог ефекта извргао подсмеху свога народа и целе Европе. На Гошеново упозорење да би слање бројнијих српских трупа на границу могло бити погрешно схваћено, Ђорђевић је шкрто одговорио да је његов задатак да штити границе Србије а министар војске ће одлучити колико трупа треба послати. Сличним тоном говорио је са страним посланицима и краљ Александар.⁶⁸ Русија је, такође, упозоравала да Србија мора бити веома обазрива према Турској јер може изазвати сукоб који би захватио целу Европу. Врло брзо, српска влада је, ипак, одлучила да не шаље значајније војне јединице на границу. Зато је распоред војних јединица на југу Србије остао исти. На делу границе према Турској у дужини од три стотине километара распоређено је око 750 граничара а разматран је предлог да се тај број повећа на 1000 смањивањем броја граничара на босанској и румунској граници. Значајна информација за Солзберија било је и то да граничарима на граници према Босни и према Румунији заповеда Министарство финансија, док су граничари на граници према Турској под директним контролом војног министра.⁶⁹ Због масовности низама и Арнаута који су у *неуобичајеном броју* два дана нападали српске карауле (Мутивода, Пропаштица, Цер, Шанац, Гуриште, Мрајине и Губавци) и три села, сукоб се проширио границом у дужини од четири сата хода. Српски граничари и локално сеоско становништво су пружили јак отпор иако су били наоружани застарелим наоружањем. И овог пута покренут је батаљон српске пешадије са два батаљона резервиста ка граници са задатком да очисти терен од свих нападача. Била је покренута и једна батерија српске артиљерије. Али јединице српске војске у покрету стигла је нова заповест да се држе подаље од границе. Преко својих дипломатских

⁶⁷ С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 382–385.

⁶⁸ Гошен – Солзберију, 25. и 26. мај 1899, Београд, PRO FO 105/128.

⁶⁹ Исти – истом, 2. јуни 1899, Београд, PRO FO 260/77; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 386.

представника српска влада је одмах обавестила све велике силе о каквом се сукобу ради. Међутим, турски посланик у Београду је оптужио српску владу да је провоцирала сукоб како би створила случај који би био изнет пред мировну конференцију. Зато се, наводно, надала да ће слањем регуларних трупа изазвати одговарајући покрет турске војске.⁷⁰

Сабирајући информације о овим сукобима, Гошен је могао склопити хронологију догађаја и поводе сукоба и разлоге сасвим супротних саопштења српских и турских власти. Прве вести из Приштине о ангажовању медицинског особља и сензационалне вести из бечке штампе указивале су на озбиљне борбе са могућим компликацијама у српско-турским односима. Испоставило се, међутим, да се радило о понављаним, мањим пограничним сукобима око српских караула на које је министар иностраних послова Србије хитро реаговао саопштењем. Тешко је било утврдити ко је започео сукоб али је изгледало да је све почело због убиства два српска граничара који су били позвани на неку прославу и, затим, брутално убијени. С више страна Гошен је чуо сумње да је сукобе провоцирала српска влада како би привукла пажњу великих сила и задовољила опозицију, која је била незадовољна због Владиног односа према македонском питању. У прилог томе ишла је и чињеница да су и службене и полуслужбене новине у Београду ћутале о овим сукобима, док су за бечке новине слати алармантни извештаји. Све то је наводило Гошена на помисао да српска влада скреће пажњу са унутрашњих тешкоћа стварајући проблеме на граници.⁷¹

На жалбе које јој је Београд упућивао, као и великим силама, Порта је поново одговорила образовањем комисије која је требало да утврди околности под којима се догодио најновији сукоб. Председник Владе Ђорђевић је планирао да буде објављена плава књига докумената о нападима на границу Србије. Ову књигу која је садржавала преписку српске владе са Портом током 1898. и 1899. године требало је да Чедомић Мијатовић преда представницима великих сила на Хашкој конференцији о разоружању (18. мај – 26. јули 1899). Ђорђевићева намера је била да покаже да је Србија учинила све што је било у њеној моћи да се сукоби реше дипломатским путем али „да у односима са Турском не помаже никаква *дипломатска акција*”. Дистрибуцију ове, већ одштампане књиге крај је, привремено, забранио. Наде да би се арбанашко питање могло покренути на Хашкој конференцији пропале су због савета Русије и Аустроугарске да не треба додатно реметити и онако поремећене српско-турске односе. Када већ више није могла да прелази преко дипломатских нота српског посланика, Порта је за комесара именовала турског амбасадора у Немачкој Тефик-пашу, што је био сигуран знак да јој је, овога пута, било стало да се сукоб што боље

⁷⁰ Ministère des Affaires Etrangères – La Legation de Sa Majeste Britanique à Belgrade, 5/17. јуни 1899, Београд; Ч. Мијатовић – Солзберију, 18. јун 1899, Хар; Гошен – Солзберију, 16. и 20. јуни 1899, Београд, PRO FO 105/126, 105/130 и 260/77; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 13, 266–269; М. Војводић, *нав. дело*, 272.

⁷¹ Гошен – Солзберију, 23. јуни 1899, Београд, PRO FO 260/77.

реши. Закључивши да именовањем Тефик-паше за комесара Порта показује намеру да се сукоб реши мирно, српска влада је била веома задовољна. Али, убрзо по доласку Тефик-паше у Београд, бечка штампа је објавила да је српска влада изјавила турском посланику жаљење због онога што се десило и да је краљ Александар у истом смислу писао султану. Цариградска штампа и радикалска у Београду су једва дочекале овакве вести. Бес министра Ђорђевића, који је боравио у Маријенбаду, био је огроман јер је утисак да се српска влада извинила могао изазвати незадовољство у Београду. Портини накнадни деманти нису могли ублажити штету од неистинитих саопштења. Тако је Влада у Београду закључила да је Портин намера да се сукоби решавају на миран начин била, као и раније, привремена „и то због турске алкавости, због њихових полутанских мера, због апсолутног одсуства сваке трајне следствености у турској политици, која ће се наставити“.⁷²

Мир на граници је брзо успостављен. Дипломатске акције, међутим, нису обустављене. Руски министар спољних послова Муравјов је, наводно, озбиљно упозорио српског посланика Саву Грујића да ће Србија сносити сву одговорност ако њеним поступцима буде поремећен мир на Балкану. У том случају Србија не би могла да рачуна на помоћ било које од великих сила. Краљ Александар је хитро реаговао уверавајући руског отправника послова Павла Мансурова да Србија чини све што може да избегне сваку политичку или војну авантуру на граници. Аустроугарска се одлучила да упозори и српску владу и Порту да се држе мирољубиве политике и да не изазивају напетост ни у земљи ни ван ње. Београду су стизали савети и из Лондона да сукоб треба решити на мирољубив начин.⁷³

Тефик-паша је тврдио да је било немогуће да се сукоб одиграо у обиму о коме је говорила српска влада јер су карауле и села била сувише удаљена. У српска претеривања убрзојао је и тврдњу да су турски војници прешли границу под командом својих официра. Поновивши тумачење да је српска влада све то урадила како би изазвала сазивање мировне конференције, Тефик-паша је дао своје предлоге за решавање сукоба. Уверен да сукоби настају због кријумчарења с обе стране границе, предлагао је: да граничари не буду регрутовани од пограничног становништва, да границу обезбеђује редовна војска, да граница буде подељена на поједине делове којима би патролирале заједничке патроле (по

⁷² Исто; исти – истом, 1. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 13, 270–273, 276, 278–285; М. Војводић, *нав. дело*, 272, 235–238; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 386–388; М. Јагодић, *нав. дело*, 327–328.

⁷³ Гошен – Солзберију, 23. и 26. јуни 1899, Београд, PRO FO 105/128 и 260/73. Сима Лозанић је, из Београда, поручио В. Ђорђевићу, који је био у Маријенбаду: „Наш гранични сукоб са Турцима није нам могао донети никакве користи, пошто су нам Руси одмах припремили: да ће сву одговорност бацити на Србију за догађаје, који се буду изродили, а за тим нам је из Беча и из Лонодна саветовано, да распру утишамо што пре.“ (В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 365)

један официр и по 3-4 војника), да патроле често мењају деонице за патролирање како се не би упознале са локалним становништвом, да продаја оружја близу границе буде забрањена и да породице које су умешане у кријумчарење буду депортоване у унутрашњост.⁷⁴ После једномесечне дискусије, Гошен је имао прилику да Солзберију достави копију уговора склопљеног између Тефик-паше и српског генерала Димитрија Цинцар-Марковића. Иако је само пола његових предлога усвојено, Тефик-паша је отишао задовољан из Београда. Договорено је да граница буде подељена на зоне за дневну инспекцију мешовитих патрола и да се пограничне страже мењају на годину дана. Требало је да овај договор спречи кријумчарење и пограничне сукобе који су изазивали неспоразуме између српске и турске владе. Протокол је требало ратификовати почетком децембра 1899. године.⁷⁵

У извештајима британског посланика невоље српског становништва у Старој Србији нису именоване као арнаутско питање. Он је нотификовао веће сукобе и насиља онако како су описивани у српским, турским или неким другим изворима у Београду који су му, директно или посредно, били доступни. Приметно је да се током 1899. године више задржавао на детаљима информација које је добијао из турских руку. Чешће је анализирао оне конфликте који су му деловали као потенцијална могућност за веће сукобе са трајнијим последицама. Својим проценама да Србија није способна за вођење рата сугерисао је Форин офису да Стара Србија није ново жариште сукоба на Балкану.

Страх од рата: српско–бугарски односи

Непосредно пред окончање летњег заседања Народне скупштине, средином августа 1898. године, у Нишу је одржано саветовање краља Александра, председника Владе Владана Ђорђевића и српског посланика у Софији Иве Павловића. Разлог овоме саветовању били су чести извештаји о појачавању бугарске пропаганде у Македонији а циљ састанка било је одређивање стратегије којом би се та пропаганда сузбијала. Сва три учесника договора имала су своје концепције обележавања интересних сфера Србије. Краљ је тврдио да Србија нема ни финансијских ни војних потенцијала те се не сме пружати даље од Велеса. Посланик Павловић, који је своје планове изнео у опширном писаном програму, ограничавао је делатност српске пропаганде бугарском границом. Владан Ђорђевић је сматрао да се јужна граница Србије мора поставити у складу са економским интересима Србије а то је значило излаз на море. Закључак састанка био је занемарљив: послати у Македонију поверљивог човека коме би се поверила организација пропаганде у Старој Србији и Македонији. Пошто је желела да што упечатљивије покаже своју мирољубивост, српска влада није реаговала на војне припреме и, понекад, отворене претње. Али, средином августа дошло

⁷⁴ Исти – истом, 30. јун 1899, Београд, PRO FO 260/77.

⁷⁵ Исти – истом, 20. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; М. Војводић, *нав. дело*, 273.

је до нове напетости између Србије и Бугарске захваљујући руском посланику Жадовском, који је, иначе, правио велике проблеме српској влади и који је тада у извештајима Петрограду потпуно неосновано тврдио да се српска војска наоружава и примиче источној граници у околини Пирота и Ниша.⁷⁶

Док је претходни разлог за захваљење српско-бугарских односа било малициозно извештавање руског посланика из Београда, следећи је био неспоразум. Српска влада је имала информације да је новоименовани војни аташе Бугарске у Београду капетан Морфов умешан у многа политичка убиства те га није желела у дипломатском кору у Београду. Бугарска влада је одговорила отказивањем гостопримства српском војном аташеу мајору Милошу Васићу. Васић је морао да напусти Бугарску иако је председник бугарске владе Стоилов сматрао да је одлука његове владе пренагњена и да овај неспоразум нема никаквог значаја. Увређен Васићевим протеривањем импулсивни Владан Ђорђевић је, пред Мекдоналдом, рекао да су Бугари „покварена деца Европе која ће једнога дана открити да су дозволила себи да оду сувише далеко”. Тек крајем новембра односи су се изгладили именовањем мајора Пановића за српског аташеа у Софији и мајора Христифора Хесапчијева за војног аташеа у Београду. Међутим, долазак Хесапчијева у Београд био је под знаком питања јер се, оставком пуковника Петрова, отворила могућност да Хесапчијев постане војни министар.⁷⁷

И извештаји Жадовског и именовања војних аташеа брзо су пали у сенку вести о српским и бугарским војним маневрима. Софија је била узнемирена вестима о великим војним маневрима (40.000 до 60.000 војника) у Србији планираним на великом простору између Ниша и Крагујевца. Стоилов није допуштао поређење ових маневара са недавним бугарским вежбама код Сливнице јер су ови, бугарски, наводно, опет били узроковани неким ранијим српским маневрима. Павловићева уверавања да су српски војни маневри били уобичајене годишње вежбе Стоилов је одбацио јер није било уобичајено да се од осам класа на вежбе позове шест. Али, Мекдоналд је, чак и по процени турског војног аташеа, имао другачије податке: код Ниша је било само 10.000 војника, а са допунама и рачунајући читаву територију обухваћену планираним вежбама њихов број не би прешао 40.000. Сâм Мекдоналд је процењивао да нема разлога да Бугарска сумња у мирољубиве намере Београда.⁷⁸ Одговарајуће мере су предузете у Бугарској. Велика мобилизација организована на линији Видин–Враца–Софија

⁷⁶ М. Војводић, *нав. дело*, 212–213; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 8, 614–617, 619–623; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 358–359; Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, 139–142.

⁷⁷ Елиот – Солзберију, 15. септембар и 24. новембар 1898, Софија; Мекдоналд – Солзберију, 15. септембар 1898, Београд, PRO FO 260/75; М. Војводић, *нав. дело*, 213–214; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 69.

⁷⁸ Елиот – Солзберију, 8. септембар 1898, Софија PRO FO 260/75; Мекдоналд – Солзберију, 19. и 26. септембар 1898, Београд, PRO FO 260/74; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 42.

имала је везе са ратоборним изјавама екскраља Милана али и са чињеницом да је Бугарска само на тој линији имала наоружана утврђења. Елиот је приметио да је број позваних резервиста знатно већи него што је било планирано вероватно зато што се кнезу Фердинанду, док је, враћајући се из Беча, путовао кроз Србију, учинило да се Србија претворила у велики војни логор. Када је договорено да се изврши размена војних посматрача на маневрима, накратко је изгледало да тензија попушта. Али, убрзо се показало да и ту настаје проблем јер бугарска команда није дозвољавала посматрање вежби на целој маневарској територији. У Софији је порицано да је позивање резерве знак агресивне политике а гласинама о бугарско-црногорском савезу није придаван никакав значај.⁷⁹

У одговору на скупштинску адресу коју је изрекао пред посланицима Народне скупштине краљ Александар је поменуо и потребу опремања и јачања српске војске. Будући да су све земље Европе, укључујући и оне које су се граничиле са Србијом, јачале своје војне потенцијале, краљ је сматрао да и Србија мора предузети сличне мере. У складу са тим било је организовање највећег војног маневра који је икада предузет у Србији и о коме се, и пре него што је почео, са зебњом говорило у Бугарској. Ангажовано је тада око 32.600 људи на територији која је обухватала простор између Прокупља, Ниша, Крушевца, Краљева и Крагујевца. Терен је био изузетно тежак за маневре тако да се на појединим локацијама коњица није могла употребљавати. Маневри су трајали три дана (12–14. октобар). Надовезујући се на приче да је стање у војсци Србије лоше, британски војни аташе Вардроп (F. M. Wardrop) је, на крају маневара, закључио да је српска војска на сасвим задовољавајућем нивоу али да би, иначе малобројни, командни кадар и коњица требало још пуно да уче. Маневрима су присуствовали војни аташеи посланстава акредитованих у Београду.⁸⁰ Вардроп је веома детаљно описао маневре и стање војске. Политичких опаски није било, осим што је поменуто да се екскраљ веома лојално понаша према свом сину, краљу Александру. Британски коментари о реакцији у Бугарској на ове маневре су изгледа изостали.

Питање наоружавања војске Србије било је увек у вези са односима са суседима и са ситуацијом у Македонији. Приликом упознавања новог британског дипломатског представника Гошена са ситуацијом у Србији, Владан Ђорђевић је, поред поправљања државних финансија и унапређења националне индустрије, као један од програмских циљева Владе навео и стварање мале, али добро организоване војске. Стварање такве војске која је имала искључиво одбрамбене циљеве није бринуло Ђорђевића јер су организација и вежбање били „у сигурним и искусним рукама краља Милана“. Али, жалио се Ђорђевић, испуњавање таквог програма захтевало је новац а велике силе, упркос томе што

⁷⁹ Елиот – Солзберију 29. септембар 1898, Софија, PRO FO 260/75; М. Војводић, *нав. дело*, 214; М. Милићевић, *нав. дело*, 144–145.

⁸⁰ Вардроп – Мекдонаду, 26. октобар 1898, Беч, PRO FO 260/75; *Српске новине* 1. јули 1898 (LXV, 140) 805; М. Милићевић, *нав. дело*, 145–150.

су имале политичке интересе у Србији, нису показивале намеру да наведу своје финансијере да улажу у Србију. Потреба за свежим новцем је, у Србији, имала и своју политичку позадину. Режим од 11. октобра је, у знатној мери, сузбио страначки живот и политичке борбе. Ипак, опозициони ставови су се још увек повремено пробијали у јавност. Ђорђевић је био убеђен да би улагања у привредне и образовне реформе које су биле планиране недавно донетим законима преокренуло свест српског народа од „помаме за политиком“ ка кориснијим и практичнијим привредним и трговачким циљевима.⁸¹

Мир на Балкану је био витални интерес Србије. Ђорђевићевој влади је било потребно време да изгради стабилну државу а то се без мира није могло постићи. Зато је и новом британском посланику Гошену морао да објасни да су биле неистините све тврдње које су се често понављале да Србија има непријатељске намере према суседима. Међутим, опасност јесте лежала у македонском питању. Била је илузија очекивати да ће мирни Срби у Македонији стално трпети терор Албанаца (*европских Курда*, како их је Ђорђевић називао) и дозволити да их агресивни суседи постепено истребе. Дипломатске ноте којима је српска влада сваке недеље тражила од Порте да формира истражне комисије нису имале одјека. Ђорђевић је упозоравао да ће, пре или касније, доћи до немира. Зато би требало да велике силе изврше притисак на Порту да спречи сваки агресивни акт Албанаца. Преносећи Солзберију Ђорђевићеве ставове Гошен није порицао да је српско становништво угрожено већ је, према суду оних који познају ситуацију, тврдио да председник Владе Србије претерује јер је српско становништво у Македонији толико слабо да нема могућности да пружи икакав отпор.⁸²

Слично мишљење Гошен је имао и о становништву Србије. Јер када је усвојен закон о политичким удружењима којим је, практично, Радикална партија избрисана са политичке сцене а краљ направио још један корак ка аутократском и апсолутистичком владању у уставној држави, Гошен је увераван са свих страна да је српско становништво „сувише стидљиво и сувише навикнуто на политичке притиске да би показало било какво отворено незадовољство“. Доношење овог закона било је још један пример којим је краљ Александар показао јавности да има намере да оствари свој план о непартијској власти.⁸³ Ни Томас Сандерсон није веровао да постоји могућност избијања устанка у Македонији. Али он је свој став заснивао на подацима да султан у Македонији има толико војске да може лако угушити сваки покрет и да је Русија упозорила Бугарску да не покреће македонско питање.⁸⁴

⁸¹ Гошен – Солзберију, 25. новембар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

⁸² Исто.

⁸³ Исти – истом, 7. децембар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

⁸⁴ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 31. децембар 1898/12. јануар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф – IV, И/7, Пов. бр. 70.

Ни српска ни британска страховања од отварања македонског питања нису ометала ни војне планере у Србији ни британске трговце оружјем. Пошто је већ слала своје официре на школовање у Француску, Немачку и Русију, српска влада се, крајем новембра 1898, обратила Солзберију са молбом да одобри школовање бар једног артиљеријског официра у Британији.⁸⁵ После Солзберијеве интервенције, Министарство војске Велике Британије је одобрило школовање једног српског официра у Шуберинесу (*School of Gunnery, Shoeburyness*). То је била једна од најбољих школа те врсте јер су се у њој често пробали топови и барут. За ово школовање Министарство војно у Србији је изабрало поручника Владислава Дерока. Он је крајем марта 1899. године стигао у Лондон, где се најпре посветио шестомесечном учењу енглеског језика.⁸⁶ У односу на број српских официра који су се школовали у другим европским државама прихватање једног од српских официра на школовање у Великој Британији, више је имао симболичан него практичан ефекат.

Истовремено, фирма извесних Викерса и Максима (*Vickers Sons and Maxim*) понудила је српској влади брзометне топове. Ч. Мијатовић је посетио фабрику топова и закључио да су квалитетнији од Шнајдерових из Крезона. Међутим, српска влада није имала новца за такву куповину, на шта је британска фирма обавестила Београд да би прихватила и српске четворопроцентне обвезнице. Иста фирма је била спремна да подигне фабрику бездимног барута у Србији. Пошто се у српским војним круговима сматрало да би првенствено требало набавити нове пушке па тек онда топове, постојала је мала вероватноћа да ће посао бити закључен.⁸⁷ Ипак, на позив фабрике *Синови Викерс и Максим*, Министарство војно Краљевине Србије је одредило комисију артиљеријских официра да се увери у квалитет понуђених топова. У комисији је требало да буду артиљеријско-технички официри: пуковник Дамјан Влајић, потпуковник Живко Касидолац и мајори Недељко Вучковић и Милош Милошевић. Уз одређену измену у саставу комисије (уместо Н. Вучковића и М. Милошевића, отпутовао је Ђорђе Марковић), септембра 1899, српски официри су стигли у Лондон. Опет уз Солзберијево посредовање, британски војни министар је одобрио да они посете велики државни арсенал у Вулвичу (*Woolwich*). Посланик Мијатовић је

⁸⁵ Ч. Мијатовић – Солзберију, 30. новембар 1898, Лондон, PRO FO 105/125.

⁸⁶ ? – Ч. Мијатовићу, 20. јануар 1899, Лондон; Ч. Мијатовић – Солзберију, 23. март 1899, Лондон, PRO FO 105/130; Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 8/20. јануар и 11/23. март 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф – X, О/115, Пов. бр. 138 и 958.

⁸⁷ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 24. октобар/5. новембар и 27. октобар/8. новембар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф – XII, Т/9, Пов. бр. 2299; Џон Бродвик (*St. John Brodwick*) у Солзберијево име – Гошену, 26. новембар 1898, Лондон, PRO FO 260/73; *Memo-randum embodying the request of Messrs. Vickers Sons and Maxim to Her Majesty's Government, in regard to their negotiations with the Servian Government for the rearmament of the Servian Army*, 29. новембар 1898, PRO FO 260/73; Вардроп – Гошену, 9. децембар 1898, Беч, PRO FO 260/74, 3.

обезбедио да посете и фабрике оружја и муниције у Бирмингему и Лидсу и још неке друге фабрике. Српске официре су пратили посланик Ч. Мијатовић и капетан Владислав Дерок.⁸⁸ Мада је била у дуговима и мада је већ имала договоре о куповини француских топова, српска влада је, очигледно, покушавала да дође до квалитетног наоружања негде где јој углед није био нарушен а финансијске могућности потрошене.

НОВИ СРПСКИ КРЕДИТИ И БРИТАНСКИ РАЗЛОЗИ

Док су се у Србији доносили нови закони а у Старој Србији и Македонији трајали стари сукоби, на светској политичкој сцени одмераване су снаге великих сила на колонијалним питањима. Поприште укрштања руско-британских интереса била је Кина, док су се француско-британски интереси сукобљавали у Судану. У таквим односима политика Немачке могла је бити одлучујућа. Пошто Русија није била заинтересована да преговара о подели интереса у Кини, Британија је, с пролећа 1898, покушала да задобије подршку Немачке. Немачкој није био потребан споразум на Далеком истоку већ одрешене руке у Европи и договор на Блиском истоку. Лондону је, из Берлина, понуђен *Средоземни споразум* али га Лондон није могао прихватити јер би то значило приступање Тројном савезу. Једино што је успела Немачка у преговорима са Британијом био је споразум о подели интересних сфера у Африци. Овај споразум из лета 1898. године омогућио је Британији да се оштрије супротстави Француској и да је принуди да, новембра 1898, напусти Судан. Тада се Мијатовићу учинило да је, после склапања немачко-британског споразума, рат Немачке и Британије против Француске и Русије на прагу те да се Србија мора припремати за такву могућност.⁸⁹

Односи великих сила привлачили су и пажњу малих држава, чија је судбина, често, зависила од приближавања или удаљавања интереса великих. Зато су посланици Србије у иностранству, с времена на време, слали свом министарству иностраних дела извештаје у којима су приказивали односе великих сила на европском или светском плану који се, наизглед, нису уопште тицали Србије. Односима великих сила бавила се и штампа у Србији. Пошто није било дописника – аналитичара, објављивани су преводи из стране штампе и, на основу њих, коментари. Из периодичне публикације *Questions Diplomatiques et Coloniales* и из аустријских и немачких новина *Српске новине* су пренеле неколико анализа

⁸⁸ В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 29. април/11. мај 1899, АС, МИД, ПСЛ, Административна архива, Ф – I, бр. 222/1899; Министар иностраних дела – Драг. Вучковићу, министру војном, 2/14. септембар 1899, Ниш; Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 29. септембар/11. октобар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф – IX, Н/30, Пов. бр. 2806 и 3024; Ч. Мијатовић – Солзберију, 2. октобар 1899, Лондон, PRO FO 105/125.

⁸⁹ А. Дž. P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 349–355; R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe*, 575–584; М. Војводић, *нав. дело*, 215–217.

руско-британских односа у Азији. Француски часопис је указивао да се руско напредовање у Кини судара са намерама Британије и Немачке и да се британски и руски интереси сукобљавају и у Персији и у Авганистану али да је првенствени задатак Лондона да решава проблеме у Африци. Један бечки лист је тумачио постепено промену руске политике тиме што је у Лондону коначно схваћено да су Солзберијеви уступци Русији у Петрограду разумевани као знак британске слабости. *Берлинер тагеблат* (*Berliner Tageblatt*) је пак јављао из Лондона да су сви они који верују у британско-руски договор у заблуди јер је руско напредовање у Кини незауостављиво. Један пештански лист је оптуживао Британију да је, од времена лорда Палмерстона и Канинга, водила политику потпаљивања револуција и потпомагања опозиције свуда у свету. Таква политика могла се водити још само у Турској и Кини. Енглези су окривљени да су утицали на Јермене, Грке и Крићане. Међутим, Русија се држала конзервативне политике и спречавала Британију да потпаљује пожаре по свету, закључено је у овом мађарском чланку који је пренет у *Српским новинама*.⁹⁰ Објављивање оваквих чланака у новинама које су словиле као службене, свакако није било случајно. У Београду су се мерили односи великих сила да би се одредило сопствено деловање.

Страх од британско-немачког споразума навео је Петроград да, крајем 1898, ипак покуша да постигне договор са Лондоном. Међутим, околности су се, унеколико, промениле. Док је јануара 1898. године Британија предлагала Русији поделу интересних сфера у Турској и Кини, крајем исте године Гледстонова мирољубива политика је постала прошлост и на сцену је ступила Розберијева империјалистичка политика. Представник старе либералне струје Вилијем Харкорт се повукао али двојица млађих који су га, према својим способностима, могли заменити, нису имали моралних квалитета или довољно година. За сер Чарлсом Диалком још су се вукле приче о старим љубавним аферама а Едвард Греј је био сувише млад за високе државне положаје. Ипак, крајем децембра 1898. године, дипломатским круговима у Лондону је постало познато да се воде британско-руски преговори. Русија је била спремна да учини извесне уступке у Кини али је тражила не само признавање свог положаја у Манџурији већ и концесије на неким другим местима. Који су други простори били у питању, Чедомиљ Мијатовић тада није могао докучити али је подозревање турског амбасадора у Лондону Костаки-паше да се „Русија и Велика Британија споразумевају нешто о Македонији на по се, и о Балканском Полуострву уопште“ указивало да је могуће да се британско-руски разговори дотичу и Босфора, и Дарданела и, коначно, целог Балкана.⁹¹

Спољна политика Владе Владана Ђорђевића прокламована 11. октобра 1897. године означила је мирољубивост према суседима и уравнотежено

⁹⁰ *Српске новине* 6, 11. и 19. јуни и 27. септембар 1898 (122, 126, 132 и 210), 707, 725, 756 и 1347.

⁹¹ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 11/23. децембар 1898, АС, МИД, ПО, 1898, Ф – IV, И/30, Пов. бр. 2695; М. Војводић, *нав. дело*, 215–216.

ослањање на све велике силе. Ипак, захваљујући сталној спремности Владе да извршава захтеве краља Александра и екскраља Милана, основно обележје спољне политике ове владе било је, пре свега, изграђивање добрих односа са Аустроугарском. Настojeћи да у Србији створи противтежу руском утицају у Бугарској, Аустроугарска је пружала Србији помоћ и подршку на такав начин какав би Београд могао приближити Бечу и, истовремено, ставити Србију у зависност од аустроугарске политике. Аустроугарска подршка српским захтевима Порти била је толико слаба да је изазвала незадовољство краља Александра. Сваки утицај Србије у Босни и Херцеговини или Хрватској, Аустроугарска је спутавала. Међутим, ранији економски утицај условљавањем извоза стоке из Србије, Беч је настојао да замени утицајем свог капитала. Од јула 1898. године Вукашин Петровић је водио преговоре у Бечу да Србија добије зајам у бечкој Унион банци. Преговори су били веома тешки јер је аустријска страна, као гаранцију тражила експлоатацију српских железница и откуп одређених шума. Српска страна није могла прихватити ни један од ова два захтева јер је то, због отпора у земљи, могло значити крај актуелног режима. Влада у Београду је нудила приходе од трошарине и од незаложених монопола. Мањи део суме, која је од почетних шездесет милиона динара спуштена на двадесет и пет милиона, требало је да буде употребљен за исплату унутрашњих дугова а већи део је планиран за куповину пушака за српску војску. Јер, међународне околности у Европи и на Балкану и апсолутистичке карактеристике новог режима у Србији захтевале су јаку власт којој је била потребна савремено наоружана војска. Главномандујући, екскраљ Милан је инсистирао на модернизацији наоружања српске војске, што је значило још много новца за војни буџет. Државни буџет планиран за 1900. годину је нагло повећан, што се правдало жељом да се прекине са прекорачењима буџетских кредита и ванбуџетском потрошњом. Тако је и онако незавидан финансијски положај Србије постајао још тежи. Током преговора постало је јасно да је циљ Аустроугарске био да стави под своју контролу железнице Србије. Ова намера је била тако очигледна да је Петроград упозорио српску владу да Русија неће дозволити да повериоци новог зајма приграбе све преостале приходе и да руски зајам постане ненаплатив. Није Русија реаговала само зато што је страховала да неће добити редовне ануитете својих кредита датих Србији, већ и зато што би, добијајући већу финансијску подршку из Аустроугарске, режим у Србији измакао руском притиску и намери Петрограда да обори Ђорђевићеву владу и уклони екскраља Милана из Србије. Зато је Петроград од новембра 1898. до јануара 1899. године, у неколико наврата, поново захтевао од Београда да исплати своје приспеле кредитне обавезе. Тражено је из Петрограда да Србија исплати дугове одмах и у целости (*immédiatement et intégralement*). Ипак, почетком 1899. године, постигнут је споразум да Унион банка одобри Србији зајам од свегаједанаест и по милиона динара, с тим да гаранција буду бруто приходи српских железница. Иако је српска влада добила знатно мање од суме која јој је била потребна, овај зајам је прихваћен и Скупштина је одмах усвојила два закона: Закон о ек-

сплоатационом зајму државних железница и Закон о баштенским железничким књигама и хипотекарним правима на железницу. Циљ усвајања ова два закона био је да се ускладе обавезе Владе према старим повериоцима и обећања новим кредиторима. Овај нови зајам, којим је Беч хтео да помогне режим у Србији, био је више одраз односа Србије и Аустроугарске него стварне аустријске намере да подржи решавање финансијских проблема Србије.⁹²

Склапање железничког експлоатационог зајма изазвало је незадовољство поверилаца ранијих зајмова Србије јер су *Карлсбадским аранжманом* полагали право на приходе од железнице. Први који је српској влади уложио, истина само *академске примедбе*, био је француски посланик Маршан (Marchand). Председник Владе Ђорђевић се бранио да новим зајмодавцима није уступљен приход од железница нити ће се то урадити док се не постигне договор са даваоцима старих кредита. Француски и немачки посланик нису одмах оштро протестовали или зато што нису били сигурни да ли нови зајам нарушава права и интересе ранијих кредитора или зато што су имали информације од ранијих кредитора да не треба интервенисати како вредност српских папира које су имали не би порасла.⁹³ Али док је немачки посланик дуго чекао упутства из Берлина, Маршан је убрзо озбиљније протестовао тврдећи да је Влада Краљевине Србије прекршила одредбе *Карлсбадског аранжмана* и договор који је начињен 1895. године са страним повериоцима. У Београду се сумњало да иза француског протеста стоји Русија.⁹⁴ Реакција из Лондона није била ни хитра ни одлучна. Мада Едмунд Хамилтон и његови претпостављени нису имали одређени став, Гошен је саветован да се придружи француском и немачком колеги у сваком протесту који би био упућен српској влади због кршења одредаба уговора о зајму из 1895. године. Према тумачењу Трговачке коморе у Лондону, српска влада јесте прекршила одредбе из 1895. године. Зато су француски и немачки посланик били у праву и Гошену је требало саветовати да им се придружи. Ипак, Солзбери је оставио Гошену извесну слободу да сâм процени да ли су британски интереси угрожени и да, сходно тој процени, уложи протест српској влади.⁹⁵ Гошен је имао разлоге због којих је сматрао да мали британски капитал који је био тада уложен у Србији није у опасности: нови зајам је био мали и вероватно не би

⁹² М. Војводић, *нав. дело*, 219–221; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 54–56, 59–60; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 9, 680–699; св. 10, 22–40; књ. 3, 14, 95; М. Недељковић, *Историја српских државних дугова*, 214, 224–227; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 280–284.

⁹³ Гошен – Солзберију, 3. фебруар 1899, Београд, PRO FO 260/77; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 55.

⁹⁴ Гошен – Солзберију, 11. и 25. фебруар 1899, Београд, PRO FO 260/77; М. Војводић, *нав. дело*, 222; М. Недељковић, *нав. дело*, 227.

⁹⁵ Е. Хамилтон – државном подсекретару, Форин офис, 6. фебруар 1899, Лондон; Бејтмен (А. А. Batiman) – државном подсекретару, Форин офис, 20. фебруар 1899, Лондон, PRO FO 105/130; Солзбери – Гошену, 24. фебруар 1899, Лондон; Форин офис – Гошену, 23. март 1899, Лондон, PRO FO 260/76.

дошло дотле да се наплаћује из прихода са железнице, одредбе о наплаћивању зајма из прихода са железнице, према изјави В. Ђорђевића, нису се односиле на нови зајам и, најзад, железничка мрежа у Србији је била тако мала да се није могло очекивати да њени приходи могу бити одговарајућа гаранција за сигурност отплаћивања зајма. Ипак, пошто је постојала могућност да, у будућности, британска улагања у Србији буду знатно већа, као и да би сличне акције Влада Србије могла предузети и у трансакцијама са већим приходом, као што је био монопол дувана, Гошен је одлучио да протестује.⁹⁶ Протесте посланика неких држава Ђорђевић је назвао дипломатским интервенцијама које су помогле да се проблем боље осветли и да се уклоне неспоразуми. У опширном одговору на Гошенов протест Ђорђевић је доказивао да закони од 9/21. и 11/23. јануара 1899. ни у ком случају нису у супротности ни са законом из 1895. ни са *Карлсбадским аранжманом*. То зато што тада српска влада није заложила приходе од железнице па четири године касније није ни могла да прекрши своја обећања. Железница у Србији је државна, само држава може њоме управљати без иностраног мешања те железница стога није могла бити предмет хипотеке. То није значило да су имаци четворопроцентних акција били у опасности већ да су гаранције за раније зајмове у другим монополима.⁹⁷ Скоро идентичан одговор од В. Ђорђевића, добио је и француски посланик. Зато су и он и Гошен поновили протест српској влади.⁹⁸ Међутим, већ јуна 1899. године Солзбери се сагласио са проценом Коморе да нема нових разлога за подржавање француског протеста српској влади. Ипак, 29. јуна Гошену је стигло упутство из Форин офиса да уручи још једну протестну ноту.⁹⁹

Да би умирила раније повериоце, Влада Србије им је октобра 1899. године уместо железничких прихода уступила приходе од монопола шибица и цигарет-папира. То је био уступак који је договорен у преговорима са француским и немачким акционарима који су имали обвезнице четворопроцентног зајма. Ова одлука Ђорђевићеве владе тумачена је као знак да она одустаје од своје тврдње да стране владе немају права да интервенишу у корист својих акционара. Међутим, зајам који је склопљен са Унион банком почетком 1899. године није био довољан за решавање финансијских невоља Србије. Већ с јесени 1899. године министар финансија Вукашин Петровић је био поново у Бечу са намером да издејствује још један зајам од тридесет милиона франака. Он је могао бити задовољан због доброг убирања државних прихода али, иако се тврдило да

⁹⁶ Гошен – В. Ђорђевићу (протестна нота), 17/29. март 1899; Гошен – Солзберију, 29. март 1899, Београд, PRO FO 260/77.

⁹⁷ В. Ђорђевић – Гошену, 28. април/10. мај 1899, Београд, PRO FO 105/129; Гошен – Солзберију, 25. мај 1899, Београд, PRO FO 260/77.

⁹⁸ Гошен – Солзберију, 25. мај 1899, Београд, PRO FO 260/77 и 105/129.

⁹⁹ Е. Хамилтон – подсекретару Форин офиса, 12. јуни 1899, Лондон; Бејтмен – подсекретару Форин офиса, 19. јуни 1899, Лондон; Форин офис – Гошену, 29. јуни 1899, Лондон, PRO FO 105/130, 260/76 и 105/129.

је нови кредит потребан за градњу нових пруга, већ се знало да ће највећи део прихода и кредита прогутати војска. У Немачкој је већ било наручено 90.000 пушака уз одговарајућу количину муниције. Настојећи и даље да добије кредите и код домаћих и код страних банака, Ђорђевићева влада је била принуђена да пристаје на изузетно високе камате.¹⁰⁰ Петровићево бављење у Бечу је поново покренуло сумње да ће зајам бити гарантован експлоатацијом српских железница. Аустријска банкарска група се обратила немачким банкама и постигнут је договор да део зајма буде одвојен за плаћање пушака и муниције који су наручени у Немачкој. Гошен није био изненађен што ће се део зајма за изградњу железнице искористити за куповину оружја јер су се и раније делови зајма користили „за све друге сврхе осим за ону за коју га је Скупштина одобрила”.¹⁰¹ Иако је била у веома лошем финансијском стању, Србија је, 1899, добила још један кредит који је имао релативно повољан курс. Добијање овог кредита имало је политичку позадину. Влада, која је била лојална Бечу и уживала његове симпатије, добила је зајам по цену удаљавања од других држава које су биле кредитори Србије из ранијих година. Будући да је била у отвореном политичком сукобу са Петроградом, српска влада је из Беча добијала двоструку услугу: финансијску и политичку.¹⁰² Пошто је било мало уложеног британског капитала у Србији а политичка ситуација није обећавала стабилност и сигурност будућих улагања, британска влада се више држала подршке протестима француске и немачке владе него што је предузимала сопствене, оштре кораке. Оштрије кораке, уосталом, није ни требало очекивати с обзиром на блискост ставова Аустроугарске и Британије према балканским питањима.

СЛУЧАЈ РУСКОГ ПОСЛАНИКА ВАЛЕРИЈА ЖАДОВСКОГ

Већ компликоване односе са Русијом још више је угрозило понашање руског посланика Валерија Всеволодовича Жадовског, који је дошао у Београд јуна 1898. године. Односи руског посланика, с једне, и српске владе и оба краља, с друге стране, добили су карактеристике афере и довели готово до прекида дипломатских односа. То је изазвало пажњу и произвело опширне коментаре британских дипломата, који су, иначе, из Београда, из Беча и из Букурешта, у овом случају, пажљиво пратили развој руског уплива на Балкану.

Дошавши у Београд са директивама да издејствује одлазак екскраља Милана из Србије, Жадовски се понашао непримерено и недипломатски. За разлику од свог претходника Извољског, који је имао сличне инструкције али није излазио из оквира дипломатске одмерености, Жадовски је отворено игнорисао

¹⁰⁰ Гошен – Солзберију, 15. септембар и 23. и 27. октобар 1899, Београд, PRO FO 260/77; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 56.

¹⁰¹ Исти – истом, 27. октобар 1899, Београд, PRO FO 105/129.

¹⁰² М. Недељковић, *нав. дело*, 227–230.

екскраља Милана и избегавао да му укаже икакав знак поштовања било као бившем краљу било као краљевом оцу. Изговарајући се да није обичај да руски посланици траже аудијенцију код главнокомандујућег, Жадовски није представљен екскраљу Милану, што је овога навело да, заједно са свим високом официрима, не дође на вечеру која је приређена у част доласка новог руског посланика у Београд. Жадовски је, штавише, одбијао да, осим прве службене посете, има било какве контакте са председником Владе и министром спољних послова Србије Владаном Ђорђевићем. Приликом те, прве службене посете Ђорђевићу, Жадовски је неумесно приметио да се у Србији не зна ко влада јер постоје два краља „те други подрива ауторитет правоме Краљу, који би у интересу Србије требало да је самодржавни Владалац”. Још веће изненађење у Влади Србије изазвала је изјава Жадовског да Србија не може тражити излаз на море код Солуна већ да мора да се оријентише према албанском делу Јадранског мора. Од свих дипломатских представника једино Жадовски није изашао на београдску железничку станицу да испрати оба краља када су кренули у Ниш на заседање Скупштине. То је у Београду протумачено као намерна увреда. Због таквог понашања руског посланика краљ Александар се пожалио руској влади наговестивши жељу да Жадовски буде замењен другим представником Русије. Уколико до тога не дође, краљ је намеравао да своје односе са Жадовским сведе само на службени пријем уколико овај посланик то буде тражио на основу упутстава своје владе. На ове жалбе, Муравјов није одговорио српском краљу већ је, наводно, у телеграму Жадовском одобрио његово понашање. Овакво „дипломатско ратно стање“ настављено је и приликом размењивања честитки за Нову годину, када је Жадовски одбио да се придружи заједничком честитању свих дипломатских представника краљу и „његовим узвишеним родитељима“. Посланици су упутили своје честитке појединачно и на њих је појединачно и одговорено а српска влада се постарала да београдска јавност буде обавештена о овоме догађају.¹⁰³ Чак се и руски амбасадор у Лондону Стал (Staal), који је, у извесном смислу, био протектор посланика Жадовског, чудио необичном понашању свога штићеника.¹⁰⁴

Непримерено понашање Жадовског у Београду имало је своје одјеке и у Бечу. Још у лето 1898. године, министар спољних послова Аустроугарске Голуховски је скренуо пажњу свом руском колеги Муравјову на неодмерену изјаву

¹⁰³ Гошен – Солзберију, 7. март 1899, Београд, PRO FO 260/77; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 6, 443–460, 469–472; С. Рајић, В. Ђорђевић, 322–324; иста, А. Обреновић, 259–260. (Према наводима В. Ђорђевића, Муравјов је, у разговору са српским послаником Савом Грујићем, био веома бесан због понашања Жадовског и рекао је да ће га строго укорити да му „више неће пасти на памет да којешта говори“. Жадовски, према информацијама Гошена, такав укор није добио.) „Он је спадао у ред оних дипломата – каквих је, на несрећу, било прилично, нарочито на Балкану – који су – ако нису водили своју личну политику – претерали у тону и начину при извођењу политике руске владе.“ (Димитрије Поповић, Ивањдански атентат и Русија, *Српски књижевни гласник*, Нова серија, књ. XXIII, бр. 8 (16. април 1928), 605)

¹⁰⁴ В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 12, 187.

Жадовског о дилеми ко је краљ у Србији. Голуховски је имао разумевања за незадовољство Русије због повратка екс краља у Србију, али сматрао је да нико нема права да се меша у жељу сина да позове оца да му помогне. Дипломате у Бечу су имале веома лоше мишљење о екс краљу Милану као о човеку који се одрекао свог држављанства и постао руски поданик само за то да би му били исплаћени дугови и обезбеђена средства за живот у Паризу. Ипак, чак и руски амбасадор у Бечу је сматрао да је за посланичко место у Београду било боље наћи неког ко је имао више такта а Жадовског, који је очигледно имао превелике амбиције, послати на неко мирније место. Британски амбасадор Рамболд се опширније бавио овим питањем сматрајући да је случај руског посланика Жадовског био тест искренности и за Аустроугарску и за Русију. Постављало се питање да ли ће оне дозволити да догађаји на Балкану поремете њихов договор о одржавању статуса кво. Зато се из Беча веома пажљиво посматрало реаговање Петрограда.¹⁰⁵

Врхунац лоших односа посланика Жадовског и српског двора и владе показао се приликом прославе проглашења Краљевине Србије 22. фебруара/6. марта 1899. године. На банкет је био позван цео дипломатски кор укључујући и секретаре руског посланства. Само Жадовски није добио позивницу. Сматрајући ово великом увредом, Жадовски је тражио од министра Муравјова да буде повучен са места посланика у Београду. Одобрено му је неограничено одсуство. Изражавајући уверење да ће се односи са Русијом поправити после одласка Жадовског, председник Владе Ђорђевић је пожурио да умањи негативни утисак који је одлазак руског посланика оставио у европској штампи. Међутим, на опште изненађење дипломатског кора који је очекивао да то значи привремени прекид дипломатских односа између Србије и Русије, Муравјов је одмах именовано првог секретара посланства Мансурова за заступника интереса Русије и овластио све службенике посланства у Београду да присуствују служби у Саборној цркви и, касније, банкету у двору. Ово је и у Влади и на Двору у Београду сматрано као дипломатска победа али не над руском владом већ „над њеним страшилом г-дином Жадовским”. Гошенев утисак је био да јесте било разлога за такво егзалтирано осећање. Било је познато да је Жадовски стално говорио да је циљ његовог доласка брзи одлазак екс краља Милана из Београда, а десило се то да је Жадовски тај који је морао да оде. Осим са француским и британским послаником, Жадовски није имао контаката ни са другим члановима дипломатског кора ни са било којим званичником у Београду. Његови извештаји које је редовно слао у Петроград, заснивали су се само на обавештењима из кругова радикалских незадовољника и противника режима те су, неизбежно, били веома обојени и говорили су „не о ономе што се стварно дешавало, већ о ономе што би они волели да се десило”. То, по процени Гошена, није могло промаћи Муравјову, па је било чудно да је прелазио преко инцидената уместо да је именовано друго представника који је имао

¹⁰⁵ Хорас Рамболд – Солзберију, 9. март 1899, Беч, PRO FO 260/76.

мање предрасуда а више смисла за прилагођавање ситуацији.¹⁰⁶ Док се у руској амбасади у Бечу сматрало да је Жадовски сâм крив за своју судбину, руски посланик у Букурешту Де Фонтон је бранио свог колегу тврдећи да је руска влада имала великих разлога да буде незадовољна повратком екскраља Милана у Србију те да се Жадовски, мада можда сувише агресивно, ипак држао упутстава која је добио у Петрограду.¹⁰⁷ Ни Муравјов није желео да баца сву кривицу на Жадовског. Пред британским послаником Чарлсом Скотом, који је, додуше, био пријатељ Жадовског, Муравјов је окарактерисао Жадовског као паметног, интелигентног, способног и искусног дипломату, што је, нажалост, било умањено његовим необузданим темпераментом и емотивношћу.¹⁰⁸ Док су кругови блиски руском посланству и радикалима сматрали да су инциденти са Жадовским могли изазвати немире и отворити питање боравка екскраља у Србији, одлазак руског посланика је показао да Влада није била ослабљена и да „деспотска власт“ династије није била угрожена. Противници екскраља и Владе јесу били бројни али нису имали способне вође нити су били организовани. Штавише, опозицији је било добро познато да је екскраљ Милан имао великог смисла да својим промишљеним али грубим поступцима према неколицини најпознатијих опозиционара покаже да их се уопште не плаши. Гошен је могао закључити да су све процене да ће Влада ускоро пасти, да је држава на ивици банкротства, екскраљ пред напуштањем земље, династија на издасају те се само чека избор наследника, револуција пред вратима а да радикали само дају Влади још мало времена док се не организују боље, само празне приче које се препричавају месецима али нису могле бити потврђене деценијама. Јер екскраљ је био још увек у Србији, Влада је држала власт а земљом је владао мир. Финансијска ситуација није била брилијантна али није била ни гора него што је била раније. Иако је Жадовски тврдио да би револуција у Србији могла избити за три недеље, није било никаквог разлога да инциденти са руским послаником изазову немире јер су добро хранили националну таштину. Уосталом и Влада, и краљ Александар и његов отац су били у добрим односима са осталим руским дипломатским службеницима у Београду. После интервенције Ламсдорфа код цара у Петрограду, Жадовски је опозван марта 1899. године. Гошен је пренео Солзберију „мишљење оних који су најбоље упућени у српске послове“: мада је у Србији постојало извесно незадовољство, није требало очекивати било какве проблеме све док они не буду изазвани споља и док екскраљ Милан управља догађајима и држи војску под својом командом.¹⁰⁹ То је било оно што је Форин офис и Владу у Лондону највише интересовало. Повремени инциденти

¹⁰⁶ Гошен – Солзберију, 7. март 1899, Београд; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 12, 179–182; М. Војводић, *нав. дело*, 223; С. Рајић, *В. Ђорђевић*, 325, 328; Ch. Мijatovich, *нав. дело*, 107–108.

¹⁰⁷ Рамболд – Солзберију, 13. март 1899, Беч; Кенеди (J. G. Kennedy) – Солзберију, 14. март 1899, Букурешт, PRO FO 260/76.

¹⁰⁸ Ч. Скот (Charles Skott) – Солзберију, 4. и 15. април 1899, Петроград, PRO FO 260/76.

¹⁰⁹ Гошен – Солзберију, 11. април 1899, Београд, PRO FO 260/77; С. Рајић, *А. Обреновић*, 261.

и афера који су потресали дипломатски кор и распаљивали приче у београдској царшији и о којима се говорило широм Европе, нису нарушавали мир.

МАКЕДОНИЈА У СРПСКО-БУГАРСКИМ ОДНОСИМА

Неколико година се, током зимских месеци, навелико причало да ће са првим топлим данима доћи до великог устанка у Македонији који би могао бити организован из неког центра ван Македоније. Такве вести су се пронеле и крајем 1898. године и допрле до европских престоница. Штавише, понегде се говорило о прикупљању добровољаца. Гарибалдинцима у Италији је упућено питање да ли би учествовали у македонском покрету. То је, почетком следеће, 1899. године, изазвало дипломатску реакцију европских сила. Британски посланици у балканским престоницама добијали су обавештења о ставовима појединих великих сила и упутства какве ставове треба да заузму код влада код којих су били акредитовани. Русија је упозорила владе балканских држава да не покрећу македонско питање и да сваку агитацију или охрабривање било какве акције предузимају на сопствену одговорност. Гроф Муравјов је био чврсто убеђен да султан неће размишљати о реформама у Македонији јер му је потребно доста времена да преболи решавање критског питања. За то време балканским државама није требало давати никакву наду да ће македонско питање покренути велике силе. Румунски министар спољних послова је предлагао колективну акцију у Софији против агитације у Македонији и суздржавање од било каквих притисака на султана због реформи у Македонији. Истовремено, изнет је румунски предлог о балканској мировној конференцији која би своје закључке предложила великим силама. Међутим, италијански посланик у Цариграду је добио упутства од своје владе да саветује султану да одмах приступи реформама. Док се Италија залагала за колективну акцију на Порти, Француска је сматрала да сваки амбасадор у Цариграду треба да искористи повољну прилику и сугерише султану помирљивост приликом решавања проблема насталих насињем у Македонији. Бугарски представник у Цариграду, Марков је отворено заступао идеју о аутономији Македоније. При томе, Софија је рачунала на посредовање великих сила чијим је представницима у Цариграду предат бугарски мемоар. Тим *мемоаром* су сугерисане реформе у Македонији али је наговештена и могућност немира у случају да предлози из њега не буду прихваћени. Препуштајући бригу око македонског питања Русији, Аустроугарска се чинила незаинтересованом. Али, вести да би, у случају бугарске интервенције у Македонији, Црна Гора нешто слично предузела у Херцеговини изазвале су узнемирење у Бечу. Ипак, потпуно се ослањајући на руски притисак на балканске државе, Аустроугарска није предузимала никакве кораке у Софији.¹¹⁰

¹¹⁰ Солзбери – Гошену, 13, 15, 17. и 18. јануар 1899, Лондон, PRO FO 260/76; М. Војводић, *нав. дело*, 228–230.

Притисцима великих сила на султана највише се противила Русија тврдећи да тајна друштва баш то чекају да би покренула акције у Македонији. Зато се Муравјов надао да се ни француски ни аустроугарски амбасадор у Цариграду неће придружити италијанском упозоравајућем притиску на Порту. Будући да је султан био обећао да ће предузети одређене мере да побољша стање на Косову, Муравјов је тражио да амбасадори великих сила не иду даље од пружања подршке руском колеги.¹¹¹

Ипак, нису сви у Бечу били мирни. Бењамин Калај је streпео да у Македонији постоји вишеструка опасност. Чинила му се сасвим реална могућност да тамо избије устанак, да бројне турске трупе реагују сурово, што је подразумевало и масакре и, коначно, оно што га је највише узнемиравало, да се на устанак дигне бројно и фанатично муслиманско, махом албанско, становништво над којим Порта није имала никакве власти. Калај се потпуно слагао са проценама британског конзула Холварда (Hallward) из Скадра, који је тврдио да Порта има мање власти над Албанцима него над Курдима у Јерменији. Према Холвардовим извештајима, Албанци су, практично, били потпуно независни од султана, чију су власт признавали само у религиозном смислу. Али, Порта је могла на њих рачунати у случају сукоба са хришћанима. Ту није био крај Калајевим бригама. Албанска племена су представљала велику препреку аустроугарским амбицијама да се власт Беча протегне до Солуна. Потчињавање Албанаца је захтевало најмање 100.000 људи и, потом, много новца за борбу са њиховим герилцима. Ова рачуница је наводила Беч да размишља о улагањима у неке друге, трговачке или колонијалне подухвате.¹¹²

Упркос руским упозорењима, бугарска пропаганда и стално указивање на могућност избијања немира у Македонији нису слабили. Сваки корак званичне Софије или софијског врховистичког комитета пажљиво је праћен у Србији. Будући да су јануара 1899. године и Двор и Влада били у Нишу, Гошен у Београду није могао да сазна њихове ставове о Македонији. Међутим, многе информације су указивале на то да је Србија против македонске аутономије, коју је заговарала бугарска штампа. Посебну пажњу београдске владе па и дипломатских представника привукле су вести из бугарских новина о организовању македонског конгреса у Женеви. Намера је била да се у Женеви окупе европски државници, писци, новинари и друге личности које су се „показале као пријатељи угњетених народа у Отоманском Царству а посебно оних који насељавају Албанију, Јерменију и Македонију”. Циљ конгреса је требало да буду: изношење праве истине о ситуацији у којој су били народи под турском влашћу, упознавање јавности са њиховим праведним захтевима и доношење резолуције којом би се захтевали слобода њиховог развоја и за-

¹¹¹ Исти – истом, 18. јануар 1899, Лондон, PRO FO 260/76

¹¹² Рамболд – Солзберију, 31. јануар 1899, Беч, PRO FO 105/126.

штита живота и имања припадника тих народа. *Привремена македонска влада* би представила закључке и захтеве конгреса великим силама.¹¹³

О бугарском позиву на конгрес у Женеви писале су београдске *Мале новине*, које је Гошен сматрао полуслужбеним листом. Према њима, у самом овом бугарском предлогу не би било ништа лоше да Бугари нису покушавали да представе македонско питање као ексклузивно бугарско и да се представе као једини заштитници угњетаваног македонског народа. Такав став је навео *Мале новине* да објаве да сваки конгрес који не би узео у обзир интересе свих народа у Македонији и на коме не би били једнако признати права и захтеви и Срба, и Грка, и Бугара не би имао никаквог значаја. Пошто се није могло очекивати од Бугара да признају права Срба у Македонији, *Мале новине* су позвале и српски народ и Владу да овај конгрес сматрају преваром. Било је несумњиво да је ово и званични став Србије, јер се и краљ Александар изјашњавао против идеје о аутономији Македоније. Краљ Александар је био уверен да би давање аутономије Македонији значило стварање друге Источне Румелије. То би македонске Србе ставило у положај који би био гори од постојећег под турском влашћу. Зато је најбоље било да се одржава *status quo*. Србија је, из политичких и економских разлога, желела мир али краљ је подсећао да је и она имала своје интересе у Македонији те би и она захтевала свој део ако би друге државе на било који начин оствариле неки добитак у Македонији.¹¹⁴

Гошен је сличне ставове чуо и од генералног секретара Министарства спољних послова Бошковића. Бошковић је, међутим, додао да у блиској будућности неће бити проблема у Македонији, али да свакодневна насиља на Косову могу угрозити мир уколико султан не предузме ништа против албанског безакоња.¹¹⁵

Гошену је, свакако, било веома занимљиво да чује и мишљење екскраља Милана одмах по његовом повратку из Ниша. Задовољан ситуацијом у Србији, окретањем народа од политике ка заради, од страначких сукоба ка патриотизму, па чак и побољшањем у финансијској области, бивши краљ је указао на Македонију као на црну тачку на политичком хоризонту. И он је поновио добро познату тврдњу да је критска аутономија била лош пример за балканске државе које нису искористиле повољан тренутак током грчко-турског рата. Ипак, екскраљ је уверавао Гошена да Србија неће провоцирати немире у Македонији и да ће настојати да се тамо очува мир. Али, у случају да покушаји оних који не желе мир у Македонији буду успешни, екскраљ није могао гарантовати ни да би Срби у Македонији остали мирни ни да би Србија могла остати незаинтересована. Бивши краљ Србије је био уверен да македонско питање треба да реше велике силе и то не у етнографском већ у политичком смислу. Требало је да оне

¹¹³ Гошен – Созберију, 18. и 19. јануар 1899, Београд, PRO FO 260/77.

¹¹⁴ Исти – истом, 19. јануар и 3. фебруар 1899, Београд, PRO FO 260/77 и 105/126.

¹¹⁵ Исто.

наговоре или принуде султана да изврши реформу управе у Македонији. То би, у сваком случају, било боље од сваког решења које би настало после устанка јер би тада један од три или четири народа који су чинили Македонију превладао и прогутао остале, што би ситуацију начинило гором него што је икада била. Либерална и праведна турска управа Македонијом, уз заштиту свих народа, била је право решење за македонске проблеме који су били „стални извор опасности за балканске државе ако не и за целу Европу”. Коначно, екс краљ није веровао да би велике силе дозволиле стварање још једне државе на Балкану у облику аутономне Македоније јер су оне имале проблема на другим странама.¹¹⁶

После разговора са краљем Александром и његовим оцем који су, о македонском питању, имали идентичне ставове, став министра иностраних дела Ђорђевића изненадио је Гошена. За Ђорђевића су приче о опасностима од могућег устанка у Македонији биле претеране те га то питање није бринуло. Имао је три разлога да буде безбрижан: 1. информације да су утицајне албанске вође у Пећи договориле план о ефикасном супротстављању сваком устанку; 2. бугарско зазирање од турске војне силе због које је Софија морала дубоко да размисли пре него што би послала своју војску у Македонију и 3. чињеница да су Македонци били мирни, веома мирољубиви и ненаоружани и, мада су их Бугари редовно снабдевали оружјем, они су, исто тако редовно, то оружје предавали Турцима.¹¹⁷

Неколико околности је, крајем јануара 1899. године, скренуло пажњу бугарске јавности са македонског питања: уговори и зајам због оријенталне железнице, министарска криза, рођење принцезе Надежде и смрт омиљене бугарске кнегиње Марије Лујзе. Сигурно нису ове околности, већ притисак великих сила навеле бугарску владу да нареди бугарским професорима, учитељима и свештеницима да смирују сваки покушај изазивања нереда.¹¹⁸ Привременом и привидном смиривању ситуације на Балкану допринело је присуство екс краља Милана као изасланика краља Александра на сахрани бугарске кнегиње. Долазак српског екс краља тумачен је у Софији као знак пријатељских односа између Србије и Бугарске. Његов домаћин, кнез Фердинанд је приметио да је он „интелигентан, духовит и способан али не и сигуран државник“, који је оставио утисак својом појавом, великом тактичношћу и изузетном коректношћу. Током разговора који су вођени у Софији између српског екс краља и бугарског кнеза Фердинанда и његовог председника владе није постигнут конкретан договор. Али, дата су обострана обећања да неће више бити међусобних оптуживања, односно да ће обе владе радити на међусобном зближавању. „Можда се побољшање односа може посматрати као знак да је македонско питање – стални узрок љубоморе између

¹¹⁶ Гошен – Солзберију, 30. јануар 1899, Београд, PRO FO 260/77.

¹¹⁷ Исти – истом, 3. фебруар 1899, Београд, PRO FO 105/126.

¹¹⁸ Фајндлеј – Солзберију, 2. фебруар 1899, Софија, PRO FO 105/126; Гошен – Солзберију, 17. фебруар 1899, Београд, PRO FO 260/77; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 11, 157–158;

две државе – за сада, у другом плану“, закључио је из Софије британски посланик Фајндлеј.¹¹⁹

Од оваквих договора балканских држава Порта је увек зазирала. Ђорђевић је то знао и зато је упозорио турског посланика у Београду а Новаковић Порту у Цариграду да зближавање Србије и Бугарске директно зависи од тога колико брзо ће Порта испуњавати своја обећања. Турски посланик у Београду је сазнао да ће Србија предузети војничке припреме уколико Турска настави да примиче своје трупе српским границама. У Београду се много говорило о софијској посети бившег краља. Полуслужбена штампа је приметила да је ова посета резултат жеље српске владе да прекине непријатељске односе који су извесно време трајали. Екскраљ Милан је био уверен у добре намере нове бугарске владе. Председник Владе Ђорђевић је тврдио да је од почетка свога министровања чинио све да српско-бугарски односи постану пријатељски али то није било могуће све док је Стоилов био председник Владе. Доласком Грекова односи су поправили иако он није пристао на предлог о подели интересних сфера. Појавиле су се наде у Београду да ће Грековљева влада бити антируски расположена, што би Србији одговарало. Већ почетком марта, српска влада је показала добру вољу када је бугарског дипломатског агента Георгијева, приликом једног пријема, уврстила међу остале дипломатске представнике. До тада то није био обичај јер је Бугарска била у аутономном односу према Порти. У Софији је, наводно, речено да се нова бугарска влада неће супротстављати праведним српским захтевима у Македонији и да је бугарска пропаганда смањена. Међутим, напомена бугарског дипломатског агента у Букурешту Атанасова Кенедију показивала је да се старе амбиције на Балкану не мењају. Атанасов је изразио наду да ће велике силе, када се пред Европом покрене македонско питање, имати у виду бугарске захтеве који су почивали на чињеници да „бугарски елемент преовлађује у броју и интелигенцији над другим националностима које насељавају Македонију“. Искусни британски дипломата Гошен је, свакако, добро проценио ситуацију када је закључио да српска влада, прилично изолована, приближавањем Бугарској намерава да остави утисак на велике силе, да Бугарска неће бити заведена овим гестом те је стварно и стално побољшање односа ове две државе било „далеко од могућег“.¹²⁰

Намера српске владе била је да поправљањем односа са Бугарском и релативном тајанственошћу посете екскраља Милана Софији заплаши Турску. Турској су много више значиле опомене великих сила балканским земљама него накнадна мирољубива уверавања Београда. Наговештаји да Британија појачава

¹¹⁹ Фајндлеј – Солзберију, 2, 10. и 14. фебруар 1899, Софија; Кенеди – Солзберију, 15. фебруар 1899, Букурешт, PRO FO 105/126; М. Војводић, *нав. дело*, 231; Пера Тодоровић, *Дневник*, приредила Латинка Перовић, Београд 1990, 301–302.

¹²⁰ Гошен – Солзберију, 17. фебруар 1899, Београд; Кенеди – Солзберију, 15. фебруар 1899, Букурешт, PRO FO 260/77 и 105/126; М. Војводић, *нав. дело*, 231; С. Рајић, В. Ђорђевић (*рукопис*), 360; С. Рајић, А. Обреновић, 272.

свој утицај у Софији нису могли променити ставове великих сила које су се залагале за status quo. Уз то, брзо се испоставило да је Гошенова процена била тачна. Почетком јуна 1899. године Ђорђевић је обавестио стране посланике у Београду да се комите у Македонији спремају за акцију.¹²¹

БРИТАНСКА СВЕДОЧЕЊА О ИВАЊДАНСКОМ АТЕНТАТУ

Није Русија била једина која је била незадовољна понашањем екс краља Милана и његовим повратком у Србију. Упркос притисцима режима и у Србији су се појављивали знаци незадовољства не само повратком екс краља већ и самим режимом и династијом Обреновића. Још 1898. године упозорења српској влади из Беча говорила су да би екс краљ Милан требало да се причува од атентата. Новосадска *Застава* и загребачки *Србобран*, као и поједини руски листови, жестоко су нападали бившег краља Србије називајући га монструмом и наговештавајући да спас за Србију лежи у његовом насилном уклањању из земље. Али, председник Владе Ђорђевић, па и сама његова влада, нису много обраћали пажњу на то верујући да се ради само о новинарским измишљотинама. Чак и када се појавила брошура *Буна у Србији*, Ђорђевић се није много узнемирио. О повременим знацима незадовољства знало се, па и писало, и у иностранству. Понекад су такве вести стизале и до енглеске јавности. Средином 1898. године бечки дописник *Дејли телеграфа* је јавио да је положај династије Обреновић несигуран. Мијатовић је пак сматрао да је објављивањем резултата избора у Србији, који су били веома повољни по династију, *Ројтерс* демантовао ову вест.¹²² Средином новембра исте године у *Глобу* и у париском издању *Њујорк хералда* појавила се вест о покушају атентата на екс краља Милана. Вест је потицала из Букурешта, где се, наводно из Београда, сазнало да су током једне недеље покушана два атентата на екс краља Милана. Први су покушали сељаци наоружани револверима и камењем који су напали воз којим је бивши краљ путовао за Ниш, полупали неколико прозора и повредили неке чланове пратње. Други покушај атентата извео је, у Нишу, човек у студентском оделу који је успео да дође до собе краља-оца али је откривен и ухапшен. Мијатовић је демантовао ове вести и новинарима и бројним заинтересованим дипломатама. Преносећи Мијатовићев деманти дописник *Њујорк хералда* – вероватно Сидни Витман – приметио је да покушај атентата не би изазвао много узбуђења у Србији јер је у Београду већ дуго било познато да су руски панславистички комитети веома незадовољни повратком екс краља и његовим преузимањем места главнокомандујућег српске војске. Штавише, он је добијао претње од тајног панславистичког комитета у Русији да је осуђен на смрт и да ће доживети судбину Стамболова јер је непријатељ Русије и словенске идеје. Било

¹²¹ М. Војводић, *нав. дело*, 232; Гошен – Солзберију, 25. и 26. мај 1899, Београд, PRO FO 260/77.

¹²² Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 25. мај/6. јуни 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф – IV, И/30, Пов. бр. 1276; С. Рајић, В. *Ђорђевић*, 254–255 Ch. Мijatovich, *нав. дело*, 109–112.

је познато да се убица Стамболова хвалио по Софији да ће испунити свој велики задатак тек када убије и екскраља Србије. Ово није био крај објављивања непроверених вести из Београда. Убрзо су неки листови у Лондону донели вест из Беча да није покушан атентат на екскраља Милана већ на краља Александра.¹²³ Почетком децембра 1898. године проширила се прича по Београду да је завера у корист краљице Наталије добила облик петиције руском цару којом му је упућена молба да интервенише у њену корист и оконча дуго боравак екскраља Милана у Србији. Причало се да је петицију потписао велики број угледних Београђана. Бивши краљ је преко свог шпијуна сазнао за заверу а копија документа са потписима је упућена у Ниш.¹²⁴ Незадовољан одлуком Владе да га, пошто је поднео оставку на место генералног секретара Министарства иностраних дела Краљевине Србије, именује за опуномоћеног посланика у Грчкој, радикал Јован Ђаја је био уверен да ће се наћи начин за збацивање династије Обреновића.¹²⁵ Основане или не, све поменуте дојаве су показивале да се испод мирне површине режима од 11. октобра комешало незадовољство које је могло прерасти у озбиљнији покушај да се представници династије Обреновића уклоне са политичке сцене Краљевине Србије. Тај покушај се одиграо крајем јуна (с. к.) 1899. године.

Прави атентат на екскраља Милана извршен је поподне, на Ивандан, 24. јуна/6. јула 1899. године, када се он, после обављених послова у калемегданској касарни, враћао у двор. У Кнез Михаиловој улици је била гужва због празника те је кочијаш морао да успори возњу, што је атентатор искористио и испалио четири хица у правцу команданта активне војске. Екскраља је један метак само окрзнуо и он се више угрувао приликом искакања из кочије него што је био повређен од метка, док је његов ађутант, мајор Никола Лукић био рањен у раме. Пославши ађутанта својом кочијом у болницу, екскраљ је, у једној продавници, сачекао друга кола да га одвезу у двор. Атентатор је побегао у правцу Саве, из које су га извукли жандарми.¹²⁶

Сазнавши за атентат од неког Енглеза, Гошен је одмах отишао у двор, где је већ затекао неке своје колеге које су дошле да се распитају о случају, да се упишу у књигу екскраља и да му честитају на спасењу. Потпуно миран екскраљ је посланицима рекао да обавесте своје владе да се спасао захваљујући окупљеној маси народа. И пред иностраним посланицима, као и пред масом народа која се била окупила у Кнез Михаиловој улици непосредно после атентата, он је

¹²³ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 10/22. новембар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф – IV, И/30, Пов. бр. 2390; *New York Herald*, 20. новембар 1898.

¹²⁴ Гошен – Солзберију, 6. децембар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

¹²⁵ Исти – истом, 24. јануар 1899, Београд, PRO FO 260/77.

¹²⁶ Гошен – Солзберију, 7. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 13, 305–308, 311–313; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 108–110; С. Мијатовић, *нав. дело*, 113; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 98–99; В. Казимировић, *Н. Пашић и његово доба*, књ. 2, 564–565.

оптужио Пашића и Радикалну партију да су припремили атентат: „чак и ако нема материјалних доказа за његово и њихово учесништво“, рекао је екс краљ, „ја ћу, ипак, наставити да их окривљујем све до краја свога живота“. Изразио је, при томе, сумњу да је и црногорски владар Никола Петровић био упућен у припремање атентата. Поред свега тога, екс краљ је скренуо пажњу посланицима да је атентат извршен у време када он, углавном, није ишао на Калемегдан већ се краљ Александар, скоро свакодневно, истим путем и у исто време, враћао из купатила на Сави. Атентат је, дакле, закључивао је екс краљ, био припремљен за краља Александра а не за његовог оца. Екс краљ је остао при овој тврђњи и када је агентатор изјавио да му је било изричито наређено да не пуца ако у колима буде и краљ Александар.¹²⁷

Уследио је читав низ хапшења радикала и њихових присталица у Београду и унутрашњости. Похапшено је уредништво радикалског листа *Одјек*. У Пожаревцу је ухапшен Никола Пашић, који тек што је био изашао из затвора на који је био осуђен због омаловажавања екс краља Милана у једном новинском чланку. Према Гошенивим подацима, у прве две недеље после атентата било је ухапшено око четрдесет особа.¹²⁸ Ипак, није се могло утврдити да ли је циљ „атентата и обимне политичке завере“ било убиство екс краља Милана или краља Александра или се радило о личној освети. Сматрајући да је била откривена велика политичка завера, краљ Александар је уверавао Гошена да су строге мере неопходне да би били спречени нови покушаји атентата. Краљ је тврдио да његово мишљење дели цело Краљевство јер му долазе бројне депутације из свих крајева земље да му изразе своју оданост и подршку.¹²⁹

Међу радикалима за које се сумњало да су повезани са агентатором био је и српски посланик у Петрограду генерал Сава Грујић. Код једног радикала, Миленка Веснића, било је пронађено Грујићево писмо у коме је ламентирано над судбином Србије под репресивним и неуставним режимом и оштро критиковани краљ и Влада. Посланик Грујић, „који је био *persona gratissima* у Русији“, одмах је опозван, што је још више затегло односе између Србије и Русије. Одикујући га високим руским одликовањем, руски цар Николај II је јасно показао свој став према Грујићевом опозиву. Када је стигао у Београд, Грујић је стављен под полицијски надзор, наређено му је да не напушта кућу и да не прима посете а после кратког времена добио је наређење да напусти Србију. Прогањани су и други угледни радикали и карађорђевићевци (Михаило Вујић, Јован Жујовић,

¹²⁷ Гошен – Солзберију, 7. и 10. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 13, 308.

¹²⁸ Исти – истом, 7. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77.

¹²⁹ Гошен – Солзберију, 21. и 23. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77. Екс краљу Милану су, заиста, стизале бројне депутације и честитке из свих крајева Србије. У Београду је организовано велико славље са бакљадом. (В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 331–340)

Јаша Ненадовић).¹³⁰ Гошен је више пажње обратио на опозивање Саве Грујића него на појединачна хапшења у Београду зато што му је био интересантнији однос Русије према Србији него судбине појединих опозиционих политичара у Србији.

Атентатор Стеван Кнежевић је, на првом саслушању, као организатора именовано пензионисаног пуковника Владимира (Влајка) Николића кога је означио као *наговарача*. Знајући да је претходне године екс краљ Милан пуковника Николића отпустио из војске јер је, наводно, јавно изражавао своје радикалске ставове док је путовао истим бродом којим је Пашић путовао у изгнанство у Пожаревац и да је, касније, и Николићев син избачен из војске, Гошен је закључио да се радило о личној освети. Николић је признао да је познавао Кнежевића али је порицао да је организовао атентат.¹³¹

Увече, после атентата краљ Александар је, пред неким члановима Владе, поменуо „да би било добро кад би се огласило ванредно стање и преки суд”. Иако сама намера краљева тада није изгледала нарочито озбиљно, министри Јован Атанацковић, Јеврем Андоновић, Сима Лозанић и Андра Ђорђевић су били против овакве идеје. Они су се плашили да би одлука о проглашавању ванредног стања и увођењу преког суда могла имати негативне последице и у земљи и у иностранству. Ипак, по идеји екс краља Милана а после великог притиска који је вршио краљ Александар на Владу претећи абдикацијом, Влада је прихватила захтев да буде проглашено ванредно стање. Зато је краљевим указом од 28. јуна 1899 (с. к.) оно уведено, али само у Београду и Подунавском округу. У низу од 22 члана Закона о преком суду, који је проглашен истовремено са ванредним стањем, Гошен је уочио и коментарисао само неколико детаља. Именован је трочлани суд за испитивање ухапшених и одређен број судија за припремање документације за специјални суд. При именовану судија било је потешкоћа јер су многи одбили понуду. Судије су добиле упутства да суде по савести и документацији. Уколико не би било приговора полицији или суду, смртне пресуде су се могле извршити у року од 24 сата.¹³²

¹³⁰ Гошен – Солзберију, 7, 8. и 24. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77 и 105/127; М. Војводић, *нав. дело*, 240–241; Д. Поповић, *Ивањдански атентат и Русија*, 606–607; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 323, 345–346; С. Рајић, А. *Обреновић*, 245. Енглеска краљица Викторија је честитала екс краљу Милану успешно спасење од атентата. Сви други владари – па и кнез Никола Петровић – учинили су исто. Изузетак је био само руски цар Николај II. (Солзбери – Гошену, 8. јули 1899, Лондон, PRO FO , 260/76; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 346)

¹³¹ Гошен – Солзберију, 7. и 8. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 13, 309, св. 14, 346; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 110–111. У страху да ће бити оптужен као Пашићев сарадник или симпатизер, Николић се затворио у своју бродску кабину али га то није спасило од казне.

¹³² Гошен – Солзберију, 10. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, 1899, бр. 54, Београд 1903, 560–561; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 13, 309–

Врло брзо после проглашавања ванредног стања појавили су се политичка несигурност и страх да би екскраљ неуспели атентат могао прогласити нападом на династију и своју, добро познату, антипатију према радикалима претворити у неограничену суровост. Само петнаестак дана после атентата, позивајући се на споразум из 1897, гроф Муравјов је покушао да утиче на аустроугарску владу да, инсистирајући на умерености, предузму заједничке мере код српске владе. Али, да ли због одсуства Голуховског из Беча или због става аустроугарске владе да би у тренутној фази истраге интервенција била преурађена, тек договор није постигнут и ништа није предузето.¹³³ Ипак, не обавештавајући своје колеге у Београду, Шисел је, изгледа, пренео усмену поруку Голуховског српској влади да буде умерена према радикалима. Избегавајући метод дипломатског притиска и држећи се поверљивих савета, Беч је саветовао обазривост јер је свако пренаглавање српске владе могло изазвати реакцију међународне јавности и демарше великих сила. И министар Вукашин Петровић, који је заступао В. Ђорђевића, и краљ Александар су скренули пажњу Шислу да су радикали највећа опасност за династију, да је уништење Радикалне странке питање опстанка династије те да аустријска интервенција у корист оптужених отежава положај и српској влади и Обреновићима.¹³⁴ Краљ Александар је уверавао Гошена да постоје докази да су одређени Руси, међу којима је био и бивши руски војни аташе у Београду пуковник Таубе (Таубе), били, ако не иницијатори завере, онда свакако умешани или да су бар знали да се припрема атентат. Краљ се оградио и изјавио да не мисли да руска влада има било какве везе са атентатом, али било је – барем њему – несумњиво да су умешане одређене руске незваничне личности. Нагласио је, при томе, да је то информација само за британску владу и да је Гошен не преноси својим колегама у Београду. Несумњиво је да је краљ Александар знао за настојања руске дипломатије да издејствује заједнички притисак неких великих сила на српску владу. Очекујући да такав предлог из Петрограда стигне и у Лондон, српски краљ се надао да позитивног одговора неће бити. Процес оптуженима за атентат краљ је сматрао унутрашњом ствари Србије. Ако се велике силе нису мешале у унутрашње проблеме других земаља, као што су биле Драјфусова афера у Француској, побуне у Белгији и финско питање у Русији, онда, по краљевом суду, није било разлога ни да се мешају у унутрашње ствари Србије. Зато би велике силе требало да верују и њему и његовој влади „да неће предузети никакве мере мимо оних које интереси престола и земље чине

310, 315–320, св. 14, 324–328, 347–351; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 111–112; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 100.

¹³³ Гошен – Солзберију, 21. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; Капнист – Муравјову, 4. и 9/21. јули 1899, Беч; Муравјов – Капнисту, 7. јули 1899, Петроград, у: Андрија Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973, 754–756; С. Јовановић, *нав. дело*, 118–119.

¹³⁴ В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 493; В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 568–569; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 119.

неопходним”.¹³⁵ После неколико дана, краљ је, ипак, и са немачким и француским послаником разговарао о мешању из иностранства у процес истраге и осуде окривљених. Био је још оштрији него у разговору са Гошеном те је немачки посланик Векер-Готер стекао утисак да се за Пашића и Таушановића може очекивати најтежа казна. Нешто наде давао је став екскраља који је ублажио раније сопствене оштре захтеве па се немачком посланику чинило да се може очекивати да ће Пашић и Таушановић бити сурово кажњени али да то неће бити смртна казна.¹³⁶ Учестале информације из Београда да се оптуженима спремају драстичне казне а поготову то што је краљ Александар отворено рекао британском и француском посланику да су Никола Пашић и Коста Таушановић „проћердали свој живот“, навели су аустроугарску дипломатију да делује енергичније. Голуховски је поручио Влади у Београду да, у случају изрицања смртних пресуда радикалским вођама, може очекивати буру незадовољства у Европи те да не би требало да предузима кораке који могу штетити и Србији и династији. Заузимање за оптужене радикале није био знак промене става Беча према радикалским противницима екскраља Милана, већ израз намере да се избегне сукоб са Русијом у питању суђења у Београду. Министар Голуховски је проценио да би се могло десити да краљ Александар буде принуђен да власт у Србији препусти радикалима па је било потребно да се пружањем подршке радикалима спречи утисак потпуног краха аустријске политике према Србији.¹³⁷

Пошто је краљ Александар држао до мишљења британског посланика, Гошен је искористио прилику да му скрене пажњу да забринутост која је била изазвана покушајем убиства бившег краља може одвести у преурањено утврђивање кривице оптужених радикалских вођа. Вероватно имајући у виду начин избора судија и одредбе Закона о преком суду, Гошен је допунио своје упозорење на други начин. Истакао је своје задовољство због тога што се забринутост претварала у уверење да ће оптуженима, праведно и непристрасно, судити мудре и хумане судије. Истовремено, Гошен је указивао да се указала згодна прилика да се благошћу суда умерени радикали одвоје од милитантних и доведу у блиске односе са владаром и његовом владом. Краљ Александар није могао прихватити овакав савет британског посланика. Вероватно под очевим утицајем, краљ је тврдио да је баш умереност у ранијим антидинастичким наступима довела до овог атентата те је било неопходно да се према издајницима поступа строго да се нешто слично не би поновило у будућности. Уосталом, бројност депутација које су, из унутрашњости, долазиле у Београд са захтевима да према завереницима буду примењене најстроже мере уверавала је краља да је у праву. При томе, краљ није сматрао да су четрдесет до педесет ухапшених међусобно једнаки па

¹³⁵ Гошен – Солзберију, 23. и 24. јули 1899, Београд, PRO FO 260/77; М. Војводић, *нав. дело*, 239.

¹³⁶ Исти – истом, 24. и 26. јули 1899, Београд, PRO FO 105/127 и 260/77.

¹³⁷ В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 572–573.

је предвиђао да ће неки бити кажњени строго, док ће други бити осуђени на блаже казне (1-2 године затвора). С обзиром на свој веома кратак дипломатски стаж у Београду, Гошен није могао да се бави дубљим анализама узрока који су довели до атентата већ је само закључио да су разлози овако строгог става краља Александра према осумњиченима у области нагађања. Али чинило му се сасвим сигурним да се краљ Александар плаши да би лош утисак који би био створен у иностранству могао спречити власти у Србији да слободно суде сваком радикалу који је, директно или индиректно, био повезан са завером.¹³⁸

Атентат у Београду и, још више, хапшење и указ о преком суду изазвали су огромно интересовање у европској штампи, која је, углавном, оштро критиковала екс краља Милана оптужујући га да користи неуспели атентат да би се коначно обрачунао са радикалима. Најжешће критике објављиване су на страницима руских новина. Француска штампа је једва мало заостајала за руским нападима на бившег српског краља тврдећи да је похапшено чак 30.000 људи. Напади француске штампе су били толико учестали да је Ђорђевић био наумио да позове дописнике француских познатијих листова да, о трошку Владе, дођу у Београд, где би, у разговорима са затвореницима, добили праву слику о стању у Србији. И немачке новине су посветиле доста простора критикама упућеним екс краљу и режиму у Србији. Чланке против режима у Србији а у одбрану радикала објављивали су и српски прекојавски листови (*Застава, Србадија, Бачванин*). На екс краља Милана били су се окомили чак и чешки и пољски листови. Аустроугарске новине су браниле екс краља али и критиковале преки суд. Енглеска штампа је следила аустроугарска гласила. Тумачећи став Аустроугарске, дописник лондонског *Тајмса* из Беча пренео је гледиште које је било веома блиско Гошеновим саветима краљу Александру. Беч, наравно, није био наклоњен радикалима али је био против репресивних мера које би могле окренути против династије Обреновића и оне који су се, после атентата, примицали династији. Кривце је требало казнити, поручивано је из Беча, али тек онда када се нађу убедљиви докази за њихову кривицу. На крају овог прилога у *Тајмсу* прокоментарисан је и руски утицај на Србију. Гласине о могућем атентату које су, пре догађаја од 6. јула, допирале и до Беча водиле су ка панславистичким круговима у Русији. По *Тајмсовом* коментатору постојале су „две врсте панслависта, који се брину о балканским државама”. Једни, који су били у царевом окружењу, зала-

¹³⁸ Гошен – Солзберију, 24. јули и 1. август 1899, Београд, PRO FO 105/127; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 100; В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 572. Било је тумачења да је краљ Александар организовао атентат како би се ослободио очевог туторства и несметано се оженио Драгом Машин. Отуда је, наводно, било његово инсистирање да се атентатор Стеван Кнежевић и радикали што брже и што строже казне и да са њима нестане тајна о правом организатору атентата. По другима пак атентат је организовао екс краљ да би се ослободио радикала. У сваком случају, краљ Александар је инсистирао на строгом кажњавању. (В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 2, 566–567) В. Ђорђевић је тврдио да атентат није био наручен јер атентатор не би успео да тако прецизно рани екс краља и његовог ађутанта и не би покушао самоубиство. (В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 360–361)

гали су се за status quo и за политику споразумевања са Аустроугарском. Други, знатно опаснији, користили су сваку прилику за превратне планове настојећи да у њих укључе и појединце из Петрограда, из Црне Горе и из Србије.¹³⁹ Преко-савске новине у којима су објављивани чланци са тврдњама да је екскраљ Милан сâм смислио атентат како би се отарасио радикалских вођа а странку извргнуо осудама, читао је и британски посланик Гошен. Шаљући резиме таквих чланака објављиваних у новосадској *Застави*, Гошен је приметио да су те оптужбе, које је опширно преносила и британска штампа, „очигледно апсурдне из више разлога”. Да би показао колико је непријатељство владало између Обреновића и радикала, Гошен је, поређења ради, послао Солзберију преводе говора краља Александра и екскраља Милана изговорених пред депутацијом шегрта. Оба говора су обиловала тешким речима оптужби и велике мржње према радикалима.¹⁴⁰

Притисак европске штампе који је, умногоме, одражавао ставове појединих европских дворова, стварао је и Влади и Двору у Београду велике непријатности. Док је трајала двомесечна истрага осећале су се појачане активности панслависта и карађорђевићеваца а у земљи је расло нерасположење поготово у интелектуалним круговима. Крајем јула 1899. године сви посланици Србије у иностранству добили су упутство да негирају новинске извештаје о анархији у Србији, о политичким прогонима и хапшењима радикала.¹⁴¹

Британски посланик у Бечу је имао утисак да су се и Беч и Петроград држали по страни и ограничавали на посматрање дешавања у Београду. Међутим, ни аустроугарска ни руска дипломатија није могла да препусти даљи развој догађаја само одлукама српског двора. У Бечу се сматрало да је било несумњиво да је завера била организована за збацивање династије Обреновића. Калај је веровао да је завера мудро скована да би се уклонио екскраљ Милан,

¹³⁹ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 100–101, 118; В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 340–342, 352–354, 358–370, 493–498, 526–554; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 100–102; С. Рајић, В. Ђорђевић (*рукопис*), 260–261; иста, А. Обреновић, 246. В. Ђорђевић је у Маријенбаду пажљиво пратио писања европске штампе и, касније, када је дошао у Србију, указао краљу Александру да европска штампа и јавност осуђују увођење ванредног стања: „Видесте ли, Величанство, каква се буре диже противу нас у европској штампи? Видесте ли, да чак и аустријска и немачка штампа, која је до сада више или мање симпатисала режиму од 11. октобра данас нас напада? Видесте ли Господару, шта нам Балпац поручује преко Лондона? (Подвукао Љ. П. Р.) Ја што ће бити и како ће свет мислити и говорити о Србији, ако се ни преким судом не докаже кривица свију похапшених? Шта ћемо онда изнети као доказ, да је закон одиста највиша воља у Србији, чиме се Ваше Величанство поноси у своме ручном писму од 10. октобра 1897? Све смо то могли себи уштедети.“ (В. Ђорђевић, *нав. дело*, св. 14, 375) „Методи неслужбене Русије нису били само изнајмљивање убице, који је скоро успео да убије краља Милана, већ су и руске новинске агенције по целој Европи тврдиле да је овај покушај убиства краља Милана смишљено организовано сâм краљ Милан.“ (С. Мijatovich, *нав. дело*, 67)

¹⁴⁰ Гошен – Солзберију, 31. јули и 1. август 1899, PRO FO 105/127.

¹⁴¹ М. Војводић, *нав. дело*, 241–242; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 2, 542.

који је чинио праву снагу династије. Без њега, краљ Александар би био сувише слаб да се супротстави разним струјама које су у Србији и из иностранства тежеле збацивању династије Обреновића. Мада је знао да већина завереника припада радикалима, Калај је био убеђен да су они, у ствари, незадовољници који су се жалили на династију. Био је прилично сигуран да је у читавој ствари учествовао и црногорски кнез.¹⁴² Коначно, средином августа аустроугарски и руски посланик су добили инструкције да заједно сугеришу српској влади да се држи *часне умерености*. Шисел је тврдио да је то његов лични став и да ниједна влада не може заузети јасан став док се српска влада тачно не одреди према кризи у својој земљи. И немачки посланик је добио упутства да саветује српској влади умереност али тек пошто то уради аустроугарски представник. Само је француски посланик директно и службено саветовао српској влади умереност. Међутим Ђорђевић је овај савет примио хладно указујући на то да народ захтева строгост те правда мора бити задовољена макар он, вршећи своју дужност, доживео судбину Стамболова.¹⁴³

Два месеца после атентата и дуготрајних ислеђивања која су изазвала разна нагађања, почело је суђење оптуженима. Оптужене је требало да бране најбољи адвокати. Међутим, адвокати се нису прихватили ангажовања јер им није дозвољено ни да се упознају са оптужницом ни да се виде са оптуженима. Један од адвоката је потврдио Гошену опште мишљење да је власт на њих вршила притисак и поверио му да им је јасно стављено до знања да ће њихове будуће каријере бити под знаком питања уколико се буду ангажовали у корист оптужених. Други се пак поверио једном Гошеновом колеги да би се, упркос претњама, прихватио одбране да није убеђен да су оптужени унапред осуђени.¹⁴⁴

Оптужницом која је читана четири сата четворица су оптужена за велеиздају, за заверу за убиство екс краља Милана, за ковање завере (*револт, револуцију*) за збацивање краља Александра и довођење династије Карађорђевића. Остали су оптужени да су знали за планирање завере. Само један дан пред почетак суђења (7. септембра) Гошен је имао другачију информацију о томе колики је број оптужених за поједина дела. Тада су оптужени били подељени на три групе: 1. атентатор; 2. 29 оптужених за велеиздају и 3. петнаест оптужених за увреду величанства. Или је Гошен имао непоузданог информатора или су притисци из иностранства на Владу толико утицали да се оптужница промени непосредно пред читање. Радило се, свакако, о мењању оптужнице за коју су и

¹⁴² Милбанк – Солзберију, 4. август 1899, Беч, PRO FO 105/127.

¹⁴³ Гошен – Солзберију, 18. август 1899, Београд, PRO FO 260/77; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 120. Према истраживањима Сузана Рајић, Ђорђевић је био упоран и истрајан али не и способан политичар. Он је веровао да су Обреновићи династија која може да „оствари мисију унутрашње и спољне консолидације Српства“ те се зато и сам, свим својим снагама, ставио на расположење круни и држави верујући да су ригорозне мере неопходне. (С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 266–274)

¹⁴⁴ Гошен – Солзберију, 7. септембар 1899, Београд, PRO FO 260/77.

најближи сарадници екс краља, као Вукашин Петровић, сматрали да је сасвим неоснована. Јер, када је Шисл обавестио Голуховског да би највише четири или пет оптужених (С. Кнежевић, В. Николић, Н. Пашић и још двојица, од којих би један, вероватно, био К. Таушановић) могло бити осуђено на смрт, Голуховски је одмах реаговао залажући се за спасавање Пашића и Таушановића. Краљ Александар је узвратио да Пашић не може бити поштеђен јер би јавност у Србији то схватила као попуштање Двора и режима пред притиском из Петрограда. После инсистирања руске владе да би драстичне пресуде у Београду могле поарметити и односе Русије и Аустроугарске, Голуховски је још једном опомену краља Александра да би смртне пресуде за Пашића и Таушановића изазвале Русију да се освети и Србији и династији Обреновића. У случају такве пресуде и Двојна монархија би могла да промени свој благонаклони став према династији и режиму у Београду. Одсудни притисак Беч је учинио преко новина. У листу који је сматран гласилом бечке владе (*Fremdenblatt*) објављено је да суд није успео да докаже кривицу радикалских вођа и да атентат не може бити изговор за сатирање њихове странке. Уследио је и конкретни корак у Србији. Аустроугарски војни аташе Хордличка је упозорио краља Александра да би стрељање Пашића и Таушановића могло навести велике силе да бојкотирају Србију. После извесног негодовања и краљ Александар и екс краљ Милан су прихватили захтев да Пашић и Таушановић не буду осуђени на смрт. Истовремено, у Београд је стигло оштро упозорење из Петрограда да би строге пресуде имале последице и по краља и по Владу у Србији и да европско јавно мњење не може дозволити да се на такав начин осуђују невини људи. Под озбиљним притисцима и из Беча и из Петрограда, краљ Александар је, коначно, попустио изјавивши да му је свеједно шта ће бити са другим радикалима ако не може да осуди Пашића.¹⁴⁵

Међутим, дан пре суђења, у затвору се убио шабачки окружни начелник Живко Анђелић, који је спадао међу првооптужене. У опроштајним писмима породици, Анђелић је поручио да је знао да ће му пресудом бити нанета срамота, те је више волео да умре од сопствене руке. Краљ Александар је, после атентатора Кнежевића и пуковника Николића, баш Анђелића означио као највећег кривца јер се, упркос томе што је уживао многе благодети добијене од краља и његовог оца, одлучио на учествовање у завери. Званично његова кривица је била у томе што је био карађорђевићевац, што је, као државни службеник, обавештавао радикале о потезима власти и што је атентатору Кнежевићу издао пасош за Румунију. Али у противвладиним круговима се процењивало да је морао бити уклоњен јер је знао „крупне ствари о пореклу атентата“ те је био веома незгодан

¹⁴⁵ Гошен – Солзберију, 7, 8, 9. и 15. септембар 1899, Београд, PRO FO 260/77; В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 574–576; М. Војводић, *нав. дело*, 242–243; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 120–122; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 114–115; Ђорђе Раденковић, *Никола Пашић у Ивањданском атентату*, Летопис Матице српске, август – септембар 1962, 184, 192–193; Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 54–55.

сведок односа власти према радикалима. Упркос свему томе, опозиција је сматрала да је његово убиство део политике и није му придавала посебан значај.¹⁴⁶

Британски посланик Гошен је детаљно описао оптужницу и понашање оптужених на суђењу а у још опширнијем сумарном приказу навео је све оптужбе и доказе. На прочитане оптужбе први је одговарао атентатор Кнежевић, који је порекао све што је рекао у истрази. Негирао је да је био у вези са пуковником Николићем и осталим оптуженима. Изјавио је, потом, да је његов мотив за атентат био искључиво личне природе јер је био без посла и, пошто му је речено да не вреди да се обраћа за помоћ екс краљу јер он не воли Босанце, одлучио је да прво убије екс краља и, потом, себе. Следећег дана пуковник Николић је признао да је познавао Кнежевића, коме је некада био надређени у војсци, али да га после тога није виђао. Порицао је и да је био у контакту са Пашићем. Признао је, међутим, да није волео екс краља а да је желео његову смрт, атентат би извео сâм. Приликом сведочења извесног општинског службеника Ковачевића, који је био оптужен да је упознао Кнежевића са Николићем и да је наговарао Кнежевића да изврши атентат, Кнежевић је изазвао изненађење суда порекавши своју изјаву од претходног дана. Зато је Гошен закључио да је веома тешко очекивати да судбине најмање четворо оптужених зависе од сведочења човека који олако и често мења своје изјаве. Испоставило се да је оптужба имала још једног веома непоузданог сведока – извесног Димитрија Крезовића, који није могао да докаже истинитост својих тврдњи када је суочен са Николићем и Таушановићем.¹⁴⁷

Али, за српску јавност, па и за британског посланика, испитивање и одбрана Николе Пашића били су најзанимљивији. Пашић је оптужен да је наговарао народ да не плаћа порез, да је, пошто је изашао из затвора, путовао по Србији и пропагирао дизање на устанак и повратак Карађорђевића, да се виђао са Кнежевићем и, најзад, да је као вођа Радикалне партије, подржавао објављивање и ширење брошура које су позивале на отпор династији Обреновића. На Гошену је велики утисак оставило сведочење двојице људи за које се испоставило да су веома непоуздани у својим оптуживањима Пашића. Пашић се успешно бранио доказујући да његове белешке о неплаћању пореза нису значиле и обраћање народу са тим циљем, да је путовање по Србији предузео из породичних разлога, да се није састајао са другим оптуженима и да није имао намере да диже револуцију, да није имао намере да мења династију у Србији и да није био наклоњен онима који су то хтели и, најзад, да није имао везе са прекосавским радикалима који су само правили штету правој Радикалној партији у Србији. Није признао ни да је имао неких посебних веза са руским војним аташеом пуковником Таубеом. После ових изјава, Гошен је могао закључити да, осим једног или два непоуздана сведока, нема ничега што би теретило радикалне вође за велеиздају. Зато је један

¹⁴⁶ Гошен – Солзберију, 9. и 15. септембар 1899, Београд, PRO FO 260/77; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 114; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 2, 571–580.

¹⁴⁷ Гошен – Солзберију, 15. септембар 1899, Београд; *Summary of Indictment*, PRO FO 105/127 (260/77).

од оптужених, адвокат Љубомир Живковић, који је осумњичен да је написао брошуру *Демон Србије*, у брилијантној одбрани могао тврдити да екскраљ није ни краљ, ни регент, ни наследник престола већ само главнокомандујући који није заштићен законом од увреда. Једини који је, по Гошеновом мишљењу, основано оптуживан био је прота Милан Ђурић, који је, у више наврата, изјављивао да ће учинити све да краљ Александар буде збачен и да на српски престо дође Петар Карађорђевић. На неколико, по њему, неважних оптуженика Гошен није обраћао пажњу.¹⁴⁸

Општи утисак британског посланика у Београду био је да је оптужба за велеиздају доживела тотални фијаско. Било је несумњиво, приметио је он, да су оптужени имали револуционарне и противдинастичке идеје и да су били вољни да их остваре али, током овог суђења, није било ниједног доказа за велеиздају. У таквим околностима Влада у Београду се нашао пред озбиљном дилемом: или да оптужени буду осуђени по недовољним и, чак, смешним доказима, чиме би Влада наговарила на себе мржњу и у земљи и у иностранству, или да буду ослобођени, чиме би Радикална странка, излазећи као победник из борбе која је приметна за њено уништење, била рехабилитована.¹⁴⁹

Ма колико се чинило да је Гошен био близак са аустроугарским послаником у Београду Шислом и да се с пуним поверењем ослањао на његове информације, изгледа да поверење није било обострано. Док су се одвијали последњи дани суђења, у дипломатском кору у Београду изгледало је или да међу великим силама још није било јединственог става о интервенисању код српске владе у корист оптужених или да су посланици у Београду крили детаље добијених инструкција. Ламсдорф је јављао Мансурову да аустроугарски посланик има инструкције да опомене српску владу да ће Беч повући своју заштиту уколико суд у Београду не покаже више разумевања за оптужене. Али, аустроугарски посланик у Београду је порицао да је добио било какво упутство. Гошен није имао никаквих инструкција о интервенисању, а руски посланик му је саопштио да ће интервенисати и у случају да се други посланици не слажу са тим кораком.¹⁵⁰

Изгледа да Шисл није поверавао Гошену детаље аустроугарских и руских интервенција код српског двора. Али, Солзбери је био нешто боље обавештен. Сазнао је од Муравјова да Русија неће интервенисати у Београду у прилог оних чија је кривица доказана, већ ће упозорити српску владу да ће бити суочена са неизбежним последицама ако буду осуђени невини. Руски министар спољних послова је предлагао да се посланици великих сила у Београду, појединачно али са идентичним упозорењима, обрате Ђорђевићевој влади. Тек ако би опасност од извршења смртних казни постала сувише велика, била би неопходна колек-

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ Исто.

¹⁵⁰ Гошен – Солзберију, 19. и 20. септембар 1899, Београд, PRO FO 105/128.

тивна интервенција посланика великих сила у Београду. Требало је прво да наступе посланици Аустроугарске и Русије а да Гошен не учествује у било каквој акцији уколико не учествује Шисл. Плашећи се да би, уколико буду изречене, смртне пресуде могле бити извршене веома брзо, Петроград је предлагао осталим великим силама да сви њихови посланици у Београду, у случају хитне потребе, имају одговарајуће инструкције.¹⁵¹ Колико су настојале да заштите Николу Пашића, Аустроугарска и Русија су, још више, пазиле да евентуална колективна интервенција не доведе династију Обреновића до ивице пада са трона. Мада Обреновићи нису уживали симпатије у Петрограду, а Беч је добро знао слабости и бившег и актуелног краља, ни једној ни другој великој сили није одговарало да дође до промене династије у Београду јер се нису могле предвидети последице. Уосталом, ове велике силе су биле везане уговором који је предвиђао одржавање постојећег стања на Балкану. Бранећи радикале у Србији, а пре свих Пашића, Аустроугарска и Русија су браниле своје интересе на Балкану. Афера у Београду је била прва озбиљнија проба за споразум из 1897. године. Суђење у Београду, ипак, није толико нарушило постојеће околности у Србији а још мање ван ње, да би нагнало Беч или Петроград да се упусте у кршење међусобног споразума. Зато у Лондону није било забринутости.

Мисија мајора Хордличке код краљева у Нишу, приликом које је он, наводно, претио да ће аустроугарски ратни бродови са Дунава спречити стрељање осуђених радикала, ставила је и династију и Владу у веома незгодан положај. Смртна пресуда Пашићу могла је значити велике невоље и за Србију и за династију. Амнестирање Пашића од смртне казне је пак значило признавање неоснованости тешких оптужби против радикала и попуштање притиску из Петрограда. Идеју екс краља Милана да спасе свој лични углед и углед династије требало је да оствари министар унутрашњих дела Ђорђе Генчић. Поред Генчића, Пашића су посећивали у затвору и други министри, међу којима највише Вукашин Петровић. Док му се над главом надносила претња смртном казном, а не знајући за интервенције великих сила, Пашић је подлегао Генчићевим захтевима да јавно призна да су радикали створили услове за угрожавање династије и да обећа да то, убудуће, неће радити. „Слаб и болешљив“, Пашић је прихватио понуду за спасавање сопственог живота и, према неким његовим каснијим изјавама, страхујући за животе својих најближих сарадника у Радикалној странци, он је одбио да призна кривицу по закону, али је признао да је, као вођ Радикалне странке, носио политичку кривицу. Признао је пред судом своју моралну кривицу коју је сносио зато што није употребио свој ауторитет да у странци сузбије антидинастичке елементе и због тога што странку није усмеравао мирнијим путем. Генчић је претњом убедио Пашића да дванаестак радикала може да добије смртну казну. Не знајући да му је живот већ спасен, Пашић је мислио да спасава и себе и друге. Истовремено, његова изјава је била спасење за Двор. Створен је

¹⁵¹ Солзбери – Гошену, 22, 23. и 26. септембар 1899, Лондон, PRO FO 260/76.

утисак да Пашићу није опроштено због руског притиска већ зато што је краљ био дирнут његовим признањем и покајањем. Династији је ишло у прилог и то што је јавно мњење у Србији било запрепашћено Пашићевом изјавом. Његов понизан тон и сервилан однос према екскраљу Милану, изазвали су болан утисак и међу Пашићевим противницима и међу пријатељима. Уверена да од смртне пресуде нема ништа, српска јавност је тумачила Пашићев поступак кукавичлуком. Телеграм који је Пашић упутио краљу Александру одавао је, за тренутак,¹⁵² човека који је политички и друштвено изгубљен „као да одлази на двадесетогодишњу робију или лежи поред Кнежевића на губилишту”. Изгледало је да је Пашић свој углед потпуно и коначно уништио када је краљу Александру упутио три писма у којима је оптуживао своје политичке сараднике појединачно их именујући.¹⁵³

Европска јавност је поклањала приличну пажњу процесу у Београду. Вести о току првих дана суђења допирале су и до Лондона. У *Тајмс* је објављен опширнији чланак у коме је критички описан процес у Београду. Подвучено је да није било озбиљнијих доказа против оптужених, осим против Кнежевића, чије изјаве нису биле поуздане. На крају, критикован је став суда који није дозвољавао адвокатима да постављају питања оптуженима. Упозоравајући да је утицај новина у Енглеској велики јер „ће јавно мњење Енглеске бити истих назора које је *Тајмс* у овом чланку развио“, Мијатовић је предлагао да се хитно дозволи браниоцима да оптужене подвргну унакрсним питањима. То зато што се *укрштеној екзаминацији* придаје велика важност у Енглеској те би изостављање таквог испитивања у Београду изазвало негативне реакције у британском јавном мњењу.¹⁵⁴ Убрзо је *Тајмс*, поводом смрти Јована Ристића, објавио знатно умеренији чланак о Србији. Узрок овој промени става *Тајмсовог* дописника

¹⁵² „Рекох за *тренутак* јер у овој земљи брзих и зачуђујућих промена, никога не би изненадио ако би се Пашић једног од ових дана поново нашао на челу догађаја и уживао поверење свога владара.“ (Гошен – Солзберију, 28. септембар 1899, Београд, PRO FO 105/127)

¹⁵³ Гошен – Солзберију, 28. септембар 1899, Београд; *Telegram addressed by M. Passitch to the King of Serbia*, PRO FO 105/127; С. Јовановић, *нав. дело*, 124–126; В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 577–582; М. Војводић, *нав. дело*, 244–245; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 118–123; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 2, 581–591, 632–635; С. Рајић, В. Ђорђевић (*рукопис*), 338–339; иста, А. Обреновић, 247–248.

¹⁵⁴ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 4/16. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф – I, А/3, Пов. бр. 2914. Алудирајући на притисак Русије на Србију и на политику других великих сила које нису предузимале ништа да заштите Србију, Мијатовић је лamentsирао над судбином Србије: „Ми смо доиста трагично несрећни. Ми се боримо за независност Србије, за цивилизаторско европеисање Србије, за идеје европскога напретка, и опет европско јавно мишљење прејудицирано је противу нас, и пре симпатише онима који раде да Србија постане сатрапија једне велике силе која мрзи идеје европскога напретка! Да та сила мрзи све оне који раде да спасу Србију од ње, то разумем, али да Европа одриче своју моралну потпору онима који свој мир и спокојство, своју срећу па и сам живот жртвују само да Србији сачувају карактер једне независне, а европски правне и образоване државе, то је за мене једна необјашњива фаталност!“

Мијатовић је видео у томе што га је Влада у Београду уверила „да се оптуженима у Србији дају сва јемства за правичан суд, каква се у опште у једној модерној правној држави дати могу”. Дописник лондонског *Тајмса* из Београда, извесни господин Бел (Bell), чије су дело били поменути извештаји, критиковао је ток београдског процеса поредећи га са Драјфусовом афером, али је, незванично, рекао да је задовољан седницама преког суда. Очигледно свестан несклада написаног у новинским чланцима и изговореног, он је истом приликом приметио да „има момената, када је чак и Инглеска приморана да не прави опозицију Русији”.¹⁵⁵ Ипак, овај дописник, који очигледно није био одушевљен Србијом али му је ласкало то што су га примили и краљ Александар и његов отац, није могао а да не упозори енглеску пословну јавност да је неизвесно улагање капитала у Србију.¹⁵⁶

Руска и француска штампа су бурно протестовале против пресуде тражећи помиловање. Аустријска штампа је била тек нешто мало умеренија па су се у Бечу могли читати коментари да је пресуда преког суда у Београду избрисала Србију из реда цивилизованих земаља. Ретке су биле новине у Енглеској које се нису бавиле судским процесом у Београду. Само *Дејли телеграф* није негативно писао о пресуди. *Морнинг пост* је био умерен док су „други листови пуни предрасуде, а неки сасвим очевидно дижу мржњом на нас”. *Тајмс* је писао о Пашићевом говору током процеса описујући га као „некакав акат велике државничке мудрости и као убедљив доказ његове невиности“ али говор у коме је признавао своје грешке и изразио кајање није помињан. Судски процес је био завршен, извештавао је *Тајмсов* дописник, али су правосуђе и Влада тек излазили на суд јавности која је била огорчена и процесом и пресудом. Приметио је да Србија нема већег значаја за Европу али да ће, захваљујући процесу и пресуди, она постати место где европски капиталисти неће желети да улажу. Да је пресуда у српској јавности примљена са констернацијом „не страха него ужасности и гађења“ забележио је *Дејли њуз*. Мијатовић је, очигледно, био прилично разочаран коментарима који су објављивани у лондонским новинама о процесу у Београду па је закључио да су енглески дописници углавном непријатељски расположени према земљи из које шаљу извештаје.¹⁵⁷

На крају суђења опште мишљење је било да оптужба није успела да докаже да је постојала завера и да је атентатор имао саучеснике. Када је суђење завршено, било је јасно да неће бити строгих казни, осим за атентатора Кнежевића. Пресуда је изречена 26. септембра 1899. године. На смрт су осуђени: атентатор Стеван Кнежевић и, у одсуству, Ранко Тајсић, који је био у Црној Гори. На

¹⁵⁵ В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 2, 579–580.

¹⁵⁶ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 7/19. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–V, И/7, Пов. бр. 2786.

¹⁵⁷ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 14/26. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–II, А/23, Пов. бр. 2926; М. Војводић, *нав. дело*, 246–247; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 134–135; Алекса Илић, *Моји доживљаји*, Београд, 1931, 351, 356.

двадесет година робије осуђено је тринаест оптужених, међу којима је био и пуковник Влајко Николић. На девет и пет година затвора осуђена су двојица вођа радикала (Таушановић и Пашић) и седам других лица. Ослобођено је само шест оптужених. Ни аустроугарски ни руски посланик нису сматрали да би требало интервенисати одмах после изрицања пресуде. Руски посланик је имао инструкције да поново интервенише само у случају да политички затвореници добију највеће казне. Гошен је, на крају, приметио да јавност у Београду пресуде сматра неправедним и претераним али да то није изазивало никакво узбуђење.¹⁵⁸

Пашић је ослобођен само пола сата после изрицања пресуде. После тешких оптужби и претњи смртним казнама, ни европској јавности није било тешко да закључи о чему се радило. „Пашићу је дат одмах пардон – може бити да се предвари протест из каквог упливног краја њему у корист“, пренео је Мијатовић речи из *Тајмса*. Све енглеске новине су писале о озбиљним опоменама које је, због Пашића, Београд добио из Беча и Петрограда. Иако је имао исте понуде као Пашић, Таушановић, који је био знатно млађи и јачи, није хтео да се одрекне својих принципа и своје партије и одбио је све понуде за ослобађање. Зато је и осуђен на седам година. Гошен је сматрао да је Таушановићево понашање природно јер је овај радикал, несумњиво, гледао у будућност надајући се да ће се политичке околности тако променити да ће његова казна бити скраћена и да ће он постати Пашићев наследник у руковођењу странком. Иако је било тешко доказати Таушановићеву кривицу, Двор га је сматрао опаснијим противником од Љубомира Живковића и Стојана Протића. Овакав развој је одговарао Влади. Од двојице најзначајнијих вођа Радикалне партије онај који је доминирао својим именом одстрањен је тако што му је уништен углед, док је други који је пленио својим талентом одстрањен вишегодишњом робијом. Пашић је одбачен од својих пријатеља и странке. Таушановићу је, марта 1900. године, откривена мања малверзација са неуплаћеним акцијама Београдске задруге па је осуђен на три године затвора у лаким оковима и тиме и морално дискредитован. Тако је странка са дискредитованим вођама и уништеном солидарношћу престала да буде значајнији политички фактор. Главни циљ суђења, упркос свим преокретима, био је постигнут, закључио је у својој анализи Гошен.¹⁵⁹

Пресудом (једним стрељањем, бројним осудама на вишегодишње робије и једним помиловањем) ситуација у Србији је, накратко, смирена. Мада застрашена, јавност у Београду је све више износила своје примедбе на пресуде

¹⁵⁸ Гошен – Солзберију, 20, 22, 25. и 26. септембар 1899, Београд, PRO FO 105/128 и 260/77; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 115; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 126–127; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 2, 637.

¹⁵⁹ Гошен – Солзберију, 27. и 28. септембар 1899, Београд; *Summary of Sentence of the Court-martial of September 13(25)*, 1899 PRO FO 260/77 и 105/127; Гошен – Солзберију, 15. мај 1900, Београд, PRO FO 105/132. С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 132; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 2, 638–640.

и понашање краља, његовог оца и краљевске владе. Гошен је приметио разлику: док је само у Београду изражавано незадовољство пресудом, у унутрашњости се није много размишљало о томе да ли су оптужбе доказане или не, већ се сматрало логичним да онај који је обележен као опасан треба да буде осуђен. Уз то, искуство стечено у дугогодишњим страначким борбама је учило да ће ускоро доћи до неке промене па ће оптужени, брзо опет бити на слободи. Зато је адвокат Живковић, одлазећи београдским улицама на одслужење казне у београдску тврђаву, могао махати пролазницима робијашком капом довикујући им да ће се она, можда, за две године претворити у министарски шешир.¹⁶⁰

Поменути адвокат Љубомир Живковић је, бранећи се на суђењу, тврдио да екс краљ није ни краљ, ни регент, ни наследник престола већ само главнокомандујући који није заштићен законом од увреда те таква увреда није кривично дело.¹⁶¹ Положај свих оптужених и осуђених је, несумњиво, највише зависио од екс краља Милана. И затвореници и њихови адвокати су, делом, занивали одбрану на чињеници да се екс краљ Милан, који је абдицирао, има сматрати само главнокомандујућим а не наследником престола све дотле док га наследником не прогласи Скупштина. Нашавши се у невољи, судије су морале да се послуже неоснованим тумачењем закона. Они су тврдили да је екс краљ, поред краља Александра, једини директни наследник кнеза Милоша па тиме природни престолонаследник те се и на њега односе све законске одредбе о заштити династије па и оне одредбе које за велеиздају предвиђају смртну казну. Ово тумачење је одвело Кнежевића на стратиште а већину других оптужених на робију. Због истог тумачења, адвокати који су заступали оптужене нашли су се у незахвалној ситуацији а најугледнији међу њима, који је најватреније заступао тврдио да екс краљ Милан није наследник престола, се дан после изрицања пресуде нашао у затвору.¹⁶² Критике таквога стања појављивале су се и у енглеским новинама. Коментаришући Пашићево помиловање, један критички чланак објављен у *Дејли њузу* завршен је питањем које је наговештавало тешку будућност српског краља. „Краљ је био принуђен да му опрости, јер већ од срамоте није другачије могао. Ко ће краљу опростити?“¹⁶³

Само пар дана је прошло од објављивања пресуде до нових интервенција посланика Русије и Аустроугарске, које су очекивале да ће и други осуђеници бити помиловани. Међутим, док се Аустроугарска почела држати резервисано па је Голуховски само изразио наду да пресуде неће бити извршене а да је помиловање радикала, ипак, унутрашња ствар Србије, Русија је приступила но-

¹⁶⁰ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–II, А/23, Пов. бр. 2926.

¹⁶¹ Гошен – Солзберију, 15. септембар 1899, Београд, PRO FO 105/127 (260/77).

¹⁶² Исти – истом, 28. септембар 1899, Београд, PRO FO 105/127 (трећи извештај).

¹⁶³ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 14/26. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–II, А/23, Пов. бр. 2926.

вим притисцима. Гроф Ламсдорф је поручио из Петрограда да се руска влада нада да ће бити донете нове пресуде које ће више бити у складу са кривицама оптужених. У обраћању Владану Ђорђевићу Мансуров је назначио да се руска влада нада да ће краљ употребити своје право и, ако не укинути, оно бар ублажити сурове пресуде које су изречене оптуженима чија кривица није доказана. Одговор Ђорђевића руском отправнику послова Мансурову био је толико неочекиван да му је Гошен морао посветити више простора у извештају Солзберију. Ђорђевић је одбацио термин *политички затвореници* уверавајући Мансурова да се ради о злочинцима који подлежу криминалном закону. Председник Владе је даље тврдио да у земљи влада велики анимозитет према осуђеницима и да се незадовољство повећава зато што није било више смртних казни. Даље ублажавање казни није било могуће јер би то ставило Владу у тежак положај пред Скупштином, чије је заседање предстојало. Зато он није могао саветовати краљу да размишља о помиловању. Међутим, оно што је запрепастило Мансурова била је тврђа председника Владе да је управо недостатак доказа правдао суровост пресуда. Јер, тврдио је он, да су оптужени оставили доказе о својој завери, то би значило да нису опасни људи али пошто су успешно сакрили све трагове, јасно је да се радило о сналажљивим завереницима који су морали бити онемогућени оштрим казнама. Ово је било први пут да је Мансуров детаљније извештавао Гошену о својим контактима са српским властима. Његова намера је, свакако, била да објасни основаност своје интервенције. Гошен није опширније описивао читав догађај. Само се задржао на коментару да Мансуровљева прича даје „живописан поглед на српске методе и идеје“. Мансуров је добио одсуство а Нелидов је остао само као секретар који је обављао текуће послове. Дипломатски односи Русије и Србије били су на близу прекида. Ламсдорф је упозорио Београд да обнављање односа зависи искључиво од Србије, што је значило да Петроград очекује помиловање осуђених.¹⁶⁴

Само десетак дана по изрицању пресуде, пошто су укинути и ванредно стање и преки суд, састала се Народна скупштина и одобрила како рад Владе у претходном двогодишњем периоду тако и све мере које је Влада предузела против завереника. Осуђени су коментари у иностраној штампи који су, наводно, неистинито обавештавали о суђењу у Београду и мешали се у унутрашње ствари Србије. У нападима на страну штампу својом жестином посебно се истицао Алекса Поповић, на чије је оштре речи упућене Русији и прекосавским Србима Гошен обратио посебну пажњу. Поповић се није чудио штампи западних земаља али је замерао прекосавским Србима што су нападали своју браћу, а највише се чудио руској штампи која се окомила на Србију упркос лошем стању у сопственој држави. Алудирајући на *руску браћу*, Поповић је отворено оптужио непријатеље Србије да су, видевши да Србија напредује, ангажовали убицу да

¹⁶⁴ Солзбери – Гошену, 28/29. и 29/30. септембар, 30. септембар/1. октобар и 2. октобар 1899, Лондон; Гошен – Солзберију, 2. октобар 1899, Београд, PRO FO 260/76, 105/127, 128; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 129–130; М. Војводић, *нав. дело*, 245–246.

уклони екскраља Милана и тиме уздрма Србију. Поповићеви напади на Русију су били толико оштри да је њихову жестину морао ублажавати сâм председник Владе упозоравајући га да увредљиви став дела руске штампе не представља званичну Русију.¹⁶⁵ Закони које је Скупштина усвојила а који су били директна последица догађаја око атентата и суђења, нису привукли више пажње британског посланика од простог констатовања да је нови закон о заштити краљевске породице усвојен и од набрајања законских чланова. Оно што је, можда, могло бити занимљиво за британску публику – казна за позивање на неплаћање пореза – није ни поменуто.¹⁶⁶

Општи утисак о узроцима и последицама пресуде био је предмет Гошенових размишљања. Већина у Србији је осуђивала неправедне пресуде, али је било и оних који су правдали судије да нису могли судити само према обелодањеним чињеницама већ и на основу сазнања која би, да су објављена, могла изазвати свађу са Русијом. Међутим, Гошен је био склон да верује да српска влада не би оклевала да искористи податке о умешаности руских панслависта у припрему завере и атентата да их је имала. Још више је био убеђен да би атентат био другачије и успешније организован да су на његовој припреми радили панслависти. Узроке одлуке судија да оптужени буду строго осуђени требало је тражити у јасно израженој намери екскраља Милана да се, првом згодном приликом, обрачуна са радикалима. Он је врло брзо схватио да је атентат прилика коју може окренути у своју корист и зато је, свега 24 сата после Кнежевићевих непрецизних пуцњева, педесет до шездесет радикала већ било у затвору. Није било доказа о кривици оптужених, али је речено да они морају бити осуђени на смрт и то би се и десило да се аустријска штампа и Влада у Бечу нису заузеле за њих.

Гошен се слагао са Ђорђевићевом оценом да пресуда није изазвала много узбуђења у Србији и да се очекивало да ће затвореници бити стрељани. Међутим, британски посланик није веровао да је *апатично сељаштво* у унутрашњости захтевало смртне казне, већ да је било потпуно незаинтересовано за било шта.

Политичке последице процеса и пресуде могле су се мерити на унутрашњем и спољашњем плану. Србија се није могла похвалити непристрасношћу суда те јој ни углед у иностранству није могао порасти. Међутим, остављајући по страни методе којима се Влада у Београду служила, било је јасно да је постигла оно што је одавно хтела. Принудивши Пашића да призна, оптужи своје страначке саборце и покаје се, она се домогла оружја којим је могла да уведе строге мере и потпуно неутрализује Радикалну странку.

Све то је значило да екскраљ Милан није био изгубио ни снагу ни вештину. Знајући добро карактер својих поданика и имајући уз себе војску, он је могао да ради шта год је хтео не плашећи се побуне. Он се није обазирао на европско

¹⁶⁵ Гошен – Солзберију, 11. и 12. октобар 1899, Београд, PRO FO 105/127; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 131.

¹⁶⁶ Исти – истом, 22. октобар 1899, Београд, PRO FO 105/127; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 131–132.

јавно мњење јер је знао „да се о њему ништа горе не може рећи од онога што је већ изречено“. Истовремено, екс краљ је знао да увек може рачунати на подршку Аустроугарске јер би његов одлазак из Србије значио крах династије Обреновића. Отуд је Гошен закључио да „упркос штети коју, по мишљењу неких људи, његово присуство у проузрокује, сигурно је, мање-више, да би без њега и страха који изазива његово име међу свим Србима, ситуација била знатно лошија“. Тада би, сматрао је Гошен, избиле страначке борбе које би Србију одвеле у хаос. Краљ Александар није био способан да се носи са таквим околностима.¹⁶⁷

Аналитички извештаји нису били чести у рапортима британског посланика Гошена Форин офису. Овај га, међутим, открива као познаваоца и солидног аналитичара политичког стања у Србији. То је значило да је он слао у Лондон онолико информација и у оном обиму који се од њега очекивао, при чему је, вероватно, знао да ће тамо бити створена јаснија представа упоређивањем са извештајима из других престоница Балкана и Европе. Приметно је да, за разлику од уобичајених извештаја, у овоме нема ни помена о руском утицају. Он је знао да се Обреновићи држе Беча јер им он омогућава опстанак. Ако је аустроугарски утицај обезбеђивао мир у Србији, стабилност династије и, тиме, сузбијање руског утицаја, онда је и Гошен боравак екс краља Милана у Србији и све његове потезе могао правдати. То је био и одраз британских интереса на Балкану али, помало, и Гошенових жеља.

Ситуација у Србији после процеса и пресуда оптуженима била је компликованија и са далекосежним и тежим последицама него што је то Гошен сагледао. Вође радикала, Пашић и Таушановић јесу биле потпуно дискредитоване а други, старији и угледнији радикали депримиран и али рађала се нова група младих и храбрих радикала којима борбеност није недостајала. Нелегална хапшења, лажна сведочења, онемогућавање оптужених и адвоката да организују одбрану, хитро изрицање пресуде и њено спровођење гурнули су интелигенцију Србије међу противнике режима од 11. октобра, чиме је екс краљ, кога је Гошен позитивно оценио, изгубио и оно мало угледа што је имао. Руковођен само својим интересом екс краљ је изазвао међународну јавност и дипломатију не само против себе већ и против Србије. Убеђен да ће после овог неуспелог, уследити нови покушаји његовог убиства, екс краљ Милан је западао у параноични страх од атентата. Страхом није био обузет само он. Видевши шта се догодило оптуженим радикалима, streпео је свако у Србији да може без икакве кривице и законске основе бити ухапшен и сурово осуђен. Посматрајући догађаје у Србији са дипломатске галерије британских интереса и дискретне подршке бечкој дипломатији, Гошен није био у стању да примети све ове детаље који су били необично важни за развој политичке ситуације у земљи. Али у једном је несумњиво био у праву: у Србији је, под општом претњом диктатуре, завладао мир.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Исти – истом, 13. октобар 1899, Београд, PRO FO 105/127.

¹⁶⁸ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 132–135.

Питање помиловања осуђених радикала је остало актуелно и следећих месеци. С једне стране, говорило се да то неће бити скоро, а с друге, да ће помиловање бити објављено на дан славе Обреновића, на Светог Николу 18. децембра. Један од Гошених колега који је био у аудијенцији код краља Александра није могао да добије одговор на директно питање када ће бити објављено помиловање. Настojeћи да, ипак некако, изнуди одговор овај дипломата је изразио наду да ће то бити на дан рођења наследника престола. Краљ је одговорио да ће помиловање бити знатно раније. У вези са помиловањем могла је бити и најава повратка посланика Мансурова. То је, истовремено, био и знак да је руска влада одлучила да, бар површно, ублажи своје незадовољство према српској влади. Мансуров се, крајем новембра, вратио у Београд али краљ Александар није дошао из иностранства да прослави своју славу у земљи. Поводом славе династије јесте објављена амнестија која, ипак, није обухватила радикалске осуђенике.¹⁶⁹

Јануара 1900. године још увек се спекулисало о датумима када би могла бити објављена амнестија. Док се у јавности нагађало о томе када би могла бити проглашена амнестија за политичке затворенике, поверљива информација до које је дошао Гошен говорила је да би један или два осуђеника који су имали мање казне могли бити или амнестирани или добити ублажавање казне на православу Нову годину или на дан проглашења краљевине 22. фебруара. Остали би били ослобођени окова на које су били осуђени у септембру 1899. године.¹⁷⁰

ЗНАЧАЈ ПРОПАГАНДНЕ ДЕЛАТНОСТИ ЧЕДОМИЉА МИЈАТОВИЋА У ЕНГЛЕСКОЈ

Историчар и дипломата Стојан Новаковић је, током свог политичког ангажовања на решавању српског националног питања, посебну пажњу посвећивао пропаганди. Он је био уверен да се добро осмишљеном и сталном пропагандом и интензивним активностима на културно-просветном плану могу постићи планирани национални циљеви.¹⁷¹ Посебно је била значајна пропагандна активност коју су могли спроводити дипломатски представници Краљевине Србије у иностранству. Током својих дипломатских мандата у Британији високо образовани посланик Србије Чедомиљ Мијатовић се, посебно, бавио представом Србије и српског народа у енглеском јавном мњењу и настојао да ту, често негативну и погрешну слику, промени. Поред својих редовних активности на извештавању Владе Србије о британској политици, Мијатовић је настојао да, сопственим чланцима у новинама и ангажовањима угледних Енглеза, што објективније обавести британску јавност о ситуацији на Балкану и проблемима у решавању

¹⁶⁹ Гошен – Солзберију, 10. и 19. новембар 1899, Београд, PRO FO 105/127.

¹⁷⁰ Гошен – Солзберију, 3. јануар 1900, Београд, PRO FO 105/132.

¹⁷¹ Михаило Војводић, Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Међународни научни скуп 11–13. децембар 1996, Београд 1997, 376–378.

српског питања. Сви британски путописци који су, током деветнаестог века, путовали Србијом и балканским просторима насељеним Србима, приметили су да је британска јавност веома мало и често погрешно информисана о географији и прошлости Балкана па, следствено томе, и о актуелној ситуацији. Један од разлога тога били су новински чланци који су чешће писани, издалека, у Бечу или Цариграду него са лица места.¹⁷² Пошто су сазнали да бугарска влада ставља на располагање одређене суме новца појединим редакцијама или новинарима у Лондону да би писали у прилог бугарским интересима, Мијатовић и Јовичић су предложили Ђорђу Симићу да и српска влада поступи на исти начин.¹⁷³

Знајући да неће лако успети да објављује сопствене чланке у британској штампи Мијатовић је покушао да се ослони на невелики број пријатеља српског народа који су се бавили публицистиком. Међу најутицајнијима био је Адолф Смит (Adolph Smith). Подстакнут серијом чланака под насловом *По блиском Истоку* објављиваних у *Дејли крониклу*, Смит је, у чланку *Енглеска, Србија и Источно питање* у истом листу, анализирао аустроугарску политику према Источном питању и опстанку Турске. Посебно разматрајући улогу српског народа на Балкану, Смит је тврдио да је становништву у Босни и Херцеговини под режимом Бењамина Калаја горе него што му је било под турском управом. Истичући Србију и њену војску као важан фактор у решавању Источног питања, Смит је тврдио да би Србија, уз британску подршку, могла постати тампон-зона којом би било заустављено ширење аустроугарских, руских па, чак, и немачких претензија. Стога је обавеза Европе, сматрао је он, била да сачува Србију од аустроугарске инвазије.¹⁷⁴ Веома добра прилика да се поправи лоша слика о Србији која је, према Мијатовићу, била створена током српско-турских ратова, указала се када је лондонски издавач и књижевник Фишер Јивин одлучио да објави књигу о Србији и српском народу. Књига је требало да садржи текстове које је Адолф Смит, 1895. године, објављивао у *Филаделфијском веснику*. Мијатовић је у овоме видео zgodну прилику да 1000 откупљених примерака књиге буде подељено публицистима и посланицима у парламенту.¹⁷⁵

¹⁷² О представама које су у Британији владале о Балкану: Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*, Београд 2000; Љубодраг П. Ристић, Схватања и тумачења источног питања у енглеским путописима о српским просторима (XIX век), у: *Европа и источно питање (1878–1923), Политичке и цивилизацијске промене*, Међународни научни скуп 9–11. децембар 1998, Београд 2001, 629–649. Опширније о Мијатовићевој пропагандној делатности у: Љубодраг П. Ристић, Чедомиљ Мијатовић и енглеско јавно мњење (1895–1900. године), *Историјски часопис*, књ. (2011), 481–504.

¹⁷³ А. Јовичић – Ђ. С. Симићу, 15/27. јануар 1897, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф – I, Пов. бр. 10; Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијатовић. Викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 209–213..

¹⁷⁴ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 22. децембар 1895/3. јануар 1896, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/13, Пов. бр. 1820.

¹⁷⁵ Исти – истом, 25. јануар 1895/6. фебруар 1896, АС, МИД, ПО, 1896, Ф–VI, С/3, Пов. бр. 173; Љ. П. Ристић, Ч. Мијатовић, 485–486.

Војвода од Аргајла је, јуна 1896. године, објавио политичку брошуру *Наше одговорности за Турску* (*Our Responsibilities for Turkey*), у којој је тврдио да је Велика Британија, после Кримског рата, преузела обавезу да реформише турску државу. Пошто ништа није било предузето, осим подржавања једне од најгорих владавина на свету а турска власт није поправила положај својих поданика, Аргајл је захтевао од британске владе да подржи распад Турске, која је постала претња за мир у Европи. Вероватно понет Аргајловим идејама, Мијатовић је поверовао да би Енглези, и морално и материјално, подржали српске, бугарске или грчке ослободилачке покрете. У прилог томе истицао је писање *Стандарда*, који је, мада традиционално туркофилски оријентисан, овога пута предлагао или да Британија чека на потезе Русије или да се, штитећи своје интересе, укључи у деобу Турске без обзира да ли би то било у мирнодопским или ратним околностима. Ово је личило на Солзберијеву идеју да Британија не треба да убрзава распад Турске али да мора да води рачуна о својим интересима. Мијатовић је оптимистички али погрешно закључио да Британија неће бранити Турску чак ни у случају да Русија заузме Цариград. Само би, као надокнаду, узела острва близу Дарданела, Солун и стратешке тачке на сиријској обали.¹⁷⁶

На чланак „Болесна деца Источне Европе”, који је, као допис из Софије, објављен у *Сент-Џејмској газети* (*St. James's Gazette*) и у коме су болесним државама проглашене и Србија и Бугарска, Мијатовић је морао одговорити. Сматрајући да овај чланак може лоше утицати на углед Србије у Британији, он је пожурео да упути деманти *Сент-Џејмској газети*. Крајем септембра 1896. године, објавио је текст у коме је покушао да докаже да намера краља Александра није била да уз помоћ радикала отвори македонско питање, да све три странке у Србији имају идентичан став о спољнополитичким питањима и, што је за енглеску јавност било посебно важно, да ће Србија уредно исплаћивати спољни дуг.¹⁷⁷

Један од најпознатијих млађих енглеских публициста Хари Томсон (Н. С. Thomson) се, под несумњивим Мијатовићевим утицајем, заложиио за стварање српске државе која би обухватила простор од Дубровника до Солуна. Његов новински текст је био основа за касније знатно опширније дело: *The Outgoing Turk* (по Мијатовићу: *Турчин се чисти из Европе*).¹⁷⁸ Пошто је упоредио информације које је добио од Бењамина Калаја и Чедомиља Мијатовића, Томсон је закључио да би Аустроугарска требало да се одрекне Херцеговине и дела Босне у корист Србије и да јој помогне да се прошири од Дубровника до Солуна. Таква

¹⁷⁶ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 5/17. јун 1896, АС, МИД, ПО, 1896, Ф–II, И/1, Пов. бр. 1036; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 486–487.

¹⁷⁷ Исти – истом, 11/23. септембар 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф–II, И/1, Пов. бр. 1811; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 487–488.

¹⁷⁸ Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 27. јануар/8. фебруар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, Пов. бр. 261. Томсон је објавио књигу: Harry Cranfurd Thomson, *The Outgoing Turk. Impressions of a journey through the Western Balkans*, New York 1897.

српска држава могла би се одупрети руском утицају и тако радити и у интересу Аустроугарске и Велике Британије. Мијатовић је сматрао Томсоново дело веома значајним јер је настојао да укаже да је могуће истовремено испуњење српских националних и аустроугарских политичких циљева. И овом приликом Мијатовић је предложио откуп књиге и њено поклањање члановима Доњег дома, публицистима и другим пријатељима Србије у Енглеској.¹⁷⁹

Понашање Србије у време грчко-турског рата посматрано је са великом пажњом у европским дипломатским круговима. Немоћна да се значајније ангажује политички а још мање војно, Србија је морала пажљиво пратити кретања јавног мњења у европским престоницама. У гркофилском чланку „Шта ће Србија урадити?” (*What Servia will do?*) у *Дејли крониклу* Србија је оптужена да припрема војску за интервенцију у Македонији у случају да се тамошње становништво побуни против турске власти. Овом приликом Мијатовић је препознао опасност и за финансијске планове Србије, те је пожурio да докаже мирољубивост Србије, која је била уверена да ће султан, уз помоћ великих сила, спровести реформе. Уредник *Дејли кроникла* је подржао Мијатовићеве тврдње наговестивши да право Србије на Стару Србију подржава и Аустроугарска.¹⁸⁰

Дипломатска спретност Чедомиља Мијатовића исказала се и када је, марта 1897. године, реаговао на допис у *Тајмсу* у коме је изражена сумња да је склопљен савез између Србије, Бугарске и Црне Горе. Велики публицитет добио је интервју који је Мијатовић, тим поводом, дао *Ројтерсу* а који је пренет у *Тајмсу*. Он је вешто подвукао да Србији не прети опасност ни од Русије, ни од Аустроугарске, ни од Турске па, стога, није ни постојала потреба за склапањем савеза балканских држава. Мијатовић је истакао да балканске државе Русију доживљавају као пријатеља, да Аустроугарска подржава стабилизацију националних држава на Балкану и, што је сматрао посебно важним, да од Турске не прети опасност. Циљ Мијатовићевог интервјуа показао се у његовом залагању за одржавање *територијалног* статуса кво Турске, што није подразумевало непромењивост *административног, социјалног и моралног* стања. Био је то отворени позив на радикалне реформе у европском делу Турског царства.¹⁸¹ Истичући намере Србије да се стриктно придржава одредби Берлинског уговора Мијатовић је указивао на то да ни евентуална анексија Босне и Херцеговине нема основа у берлинским мировним одредбама.¹⁸²

¹⁷⁹ Исти – истом, 27. март/8. април 1897, Лондон; Ћ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 14/26. април 1897, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 984, 987; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 489–490.

¹⁸⁰ Ч. Мијатовић – Ћ. С. Симићу, 5/17. март 1897, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 699; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 490.

¹⁸¹ Исти – истом, 26. март /7. април 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 961.

¹⁸² Исто; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 491; уп.: С. Г. Марковић, *Гроф Ч. Мијатовић*, 216–217.

Постојало је уверење у британским незваничним круговима да је 1897. године између Русије и Аустроугарске постигнут договор о подели Балканског полуострва. Међу радикалним политичарима јачало је непријатељство према Турској а ширила се идеја о делотворности аустроугарске окупације Косова и Метохије, Македоније и Солуна. Када је *Вестминстерска газета* изашла са идејом да би одређене територије европске Турске требало препустити Аустроугарској јер балкански народи не могу да се сложе у акцији против Турске, један од највећих британских ауторитета за балканско питање, Вилијем Милер (William Miller) се супротставио том предлогу. Било је нереално очекивати савез балканских држава у време када су се њихове територијалне претензије оштро сукобљавале па је Милер једино решење видео у аустроугарској окупацији Македоније по моделу који је био примењен у Босни и Херцеговини.¹⁸³ Против овог директног заговарања аустроугарских интереса, Мијатовић је одмах реаговао чланком „Један балкански Словенин, пријатељ Аустрије“ (*A Balkan Slav, Friend of Austria*). Интереси балканских народа јесу били разнородни али, тврдио је он, нису били непомирљиви управо зато што су знали да им већа опасност прети од руске окупације источног и аустроугарске окупације западног дела Балканског полуострва. Значајан је био позив који је Мијатовић упутио великим силама да о Источном питању не размишљају као о међусобној подели територија већ као о принципу „Балканско полуострво балканским народима!“. Управо због тога што би свака окупација изазвала отпор балканских народа који би био већи од онога који је букнуо 1878. у Босни и Херцеговини. Суштина Мијатовићевог става била је у уверењу да би циљ британске политике на Балкану требало да буде потпомагање независних балканских држава. По свему судећи, Мијатовић је више настојао да застраши енглеску јавност руском опасношћу него што је веровао у реалност промене британске политике.¹⁸⁴

Председник нове владе Владан Ђорђевић је био склон да прихвати понуде агенције *Ројтерс*, која му је, крајем 1897, предложила да, уз одређену надокнаду, у својим публикацијама објављује политичке и финансијске податке из Србије.¹⁸⁵ Међутим, овога пута, Мијатовић је био тај који је сумњао у делотворност такве понуде. Објављивање финансијских и политичких вести о Србији у енглеским новинама било би несумњиво од велике користи за Србију, али то

¹⁸³ *Westminster Gazette*, 19. август 1897. William Miller, *The Balkans: Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro*. With illustrations, London 1896, XIX + 476. Следеће, 1898. године, Милер је објавио и књигу *Travels and Politics in the Near East* (London 1898). Чланке о Балкану објављивао је у часописима: *Westminster Review*, *Gentlemen's Magazine*, *The Cosmopolis*, *English Historical Review*, *Macmillan's Magazine* и *Contemporary Review*.

¹⁸⁴ *Westminster Gazette*, 26. август 1897. Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 15/27. август и 20. август/1. септембар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф–IV, И/7, Пов. бр. 2479 и МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф–I, 186/1897; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 492–494.

¹⁸⁵ Владан Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 15/27. децембар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф–I, Пов. бр. 224.

не би оставило значајнијег трага у енглеском јавном мњењу у време када је оно било заузето интересовањима за Судан, Кину, јужну Африку и Индију. Британска политика на Балкану је пратила аустроугарску те неког посебног интереса енглеских гласила за политичке коментаре из Србије није било. Али, и политички и финансијски листови су били веома заинтересовани за стабилност српских финансија и радо су објављивали податке које им је Мијатовић прибављао из Управе Државних монопола Краљевине Србије. Зато је Мијатовић сумњао у делотворност кратких вести које је објављивао *Ројтерс*. Упркос свему томе, предложио је Ђорђевићу да склопи уговор са *Ројтерсом* бар на годину дана. Тражена сума од 300 фунти није била превелика а бугарска влада је давала неким енглеским новинарима више. При томе, одбијање *Ројтерсове* понуде могло се тумачити као скривање лоше финансијске ситуације у Србији или као неспособност српске владе да искористи предности британског тржишта. То би значило велику штету за Србију.¹⁸⁶ После више од годину дана, уочивши изузетан значај информисања европске јавности о догађајима у Србији и, свакако, верујући да су *Ројтерсови* извештаји објективнији од других, председник Владе Ђорђевић је наредио да се сви телеграми које из Београда буду слали *Ројтерсови* дописници шаљу о државном трошку.¹⁸⁷

Боравећи дуго у Лондону као посланик Србије Мијатовић је стекао сигурност али и одређену самосталност. То га је, јуна 1898. године, одвело до неслагања са Владаном Ђорђевићем. Реагујући на чланак *Дејли телеграфа* „Смутња на Балкану – Страх од кризе“ Мијатовић је, по мишљењу председника Владе Ђорђевића, изашао из оквира својих овлашћења. Негирајући да Србија представља опасност на Балкану због нестабилности династије, финансијских невоља и болести краља Александра, Мијатовић је жалио што лист таквог значаја као што је *Дејли телеграф* не спознаје стратегијски и политички значај Балканског полуострва за Британију. Овај део Мијатовићевог саопштења је заслуживао похвале Владана Ђорђевића, који, међутим, није могао да пређе преко тога што се Мијатовић, негирајући могућност да кнез Никола Петровић оснује балкански савез без Србије и да, у случају одласка династије Обреновића, постане и владар Србије, обратио лично црногорском кнезу. Ђорђевић је сматрао да Мијатовић није имао права да то ради а да претходно не обавести надређеног министра.¹⁸⁸ Мијатовић је остао при свом ставу тврдећи да је, штитећи државне и династичке интересе, за шта му овлашћења нису била потребна, поступио по уобичајеним правилима енглеске журналистике. Оштрина његовог одговора

¹⁸⁶ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 21. децембар 1897/2. јануар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф – I, А/31, Пов. бр. 3665; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 494–496.

¹⁸⁷ В. Ђорђевић – начелнику Барјактаровићу, 23. август/4. септембар 1899, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–II, А/23, Пов. бр. 2656.

¹⁸⁸ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 22. мај/3. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 1261; *Daily Telegraph*, 3. јуни 1898; Министар (Ђорђевић) – Ч. Мијатовићу, 29. мај/10. јун 1898, Београд, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 1261.

огледала се у тврдњи да „нико није позванији и надлежнији Судија него сам наш Господар да пресуди“ те га је само краљ могао сменити са места посланика у Лондону. Ипак, обећао је да ће убудуће поштовати наредбе министра.¹⁸⁹ И поред овог неслагања Ђорђевић је, посредно, подржао Мијатовићеву делатност. У опширном циркулару свим српским дипломатским представницима у иностранству о српско-бугарским односима, захтевао је да искористе сваку прилику за пропагирање српских интереса и то повезујући аргументе српске владе са интересима државе у којој су деловали. Требало је тражити бранитеље српских интереса међу домаћим журналистима. Упућујући посланике и дипломатске агенте да раде онако како је то радио Мијатовић, Ђорђевић му је, посредно, одао признање.¹⁹⁰

Став Србије према решавању критског питања отворио је, с јесени 1898. године, нова питања у енглеској штампи. *Стандард* је објавио допис из Беча који је био резултат разговора са извесним *балканским дипломатом*. Разматрана су питања стања на Криту, именовања принца Ђорђа за критског намесника и одрази критског питања на ситуацију на Балкану. Лоша страна критске аутономије, говорило се у овом чланку, било је незадовољство народа јужно од Дунава који су осуђивали критску аутономију као неправду која им је нанета. Неименовани дипломата је оптужио велике силе које су пажљиво чувале европску равнотежу, потпуно запостављајући равнотежу снага на Балкану. Гркофилски настројени Мијатовићеви енглески пријатељи нису могли да верују да је „истина да се у Србији тако тесногрудо гледа на ослобођење Крита“. Мијатовић је морао да подсећа на познати став српске владе да се не ради о томе да је Србија незадовољна аутономијом Крита већ да њене интересе погађају неправедни и неуједначени ставови великих сила према малим државама, а посебно према словенским народима на Балкану. Да је тврдња изнета у *Стандарду* могла имала озбиљног одјека, показало је и интересовање новог државног подсекретара Сенцина Бродрика, који се, такође, распитивао код Мијатовића за истинитост *Стандардових* навода. Мијатовић је инсистирао на великој важности равнотеже снага на Балкану, што су велике силе, приликом решавања критског питања, сасвим занемариле.¹⁹¹

Убрзо је *Стандард* објавио подужи чланак чији се аутор потписао са: *Један Балканац*. Поново је истицан значај равнотеже на Балкану, чије је ремећење могло увек да спречи стварање балканске конфедерације и доводио у питање мир на Балкану. Крвави међусобни ратови би, несумњиво, изазвали мешање

¹⁸⁹ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 3/15. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 1350.

¹⁹⁰ В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 31. јули/12. август 1898, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, 1898, Ф–I, 131. 1261; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 496–497.

¹⁹¹ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 29. октобар/10. новембар 1898, Лондон; Министарство – посланицима, 2/14. новембар 1898, Београд, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 2317 и 2340; *Standard*, 8. новембар 1898.

Турске или Аустроугарске и њихову окупацију полуострва. И опет је истицано да балкански народи немају ништа против аутономије Крита, који је, и онако, ван Балкана, али имају против неправде коју им наносе велике силе не тражећи од Порте заштиту за хришћанско становништво под њеном влашћу.¹⁹² Вероватно да је и ово реаговање било део Мијатовићевих напора тумачења интереса Србије британској јавности. У прилог овоме иде и чињеница да следећих месеци у бугарофилском *Дејли телеграфу* није објављен ниједан чланак којим су нападали Србија и њена династија.¹⁹³

Ангажовање упорног Чедомиља Мијатовића на ширењу истине о Србији у британској јавности и политичким круговима, није се исцрпљивало само на реаговањима на новинске чланке. Почетком 1899. године Чедомиљ Мијатовић је одржао предавање у Лондону о трговачким односима Србије и Велике Британије, које је имало великог одјека.¹⁹⁴ Мијатовић је организовао путовање почасног конзула Краљевине Србије у Шефилду, Арнолда Мјур Вилсона, који је требало да, са два фотографа, пропутује Србијом, сними „интересантније пејзаже и типове нашег народа“ и, потом, приреди изложбу и одржи јавна предавања у Енглеској. Вилсон је био богат и енергичан човек који је гајио симпатије према Србији. Зато је Мијатовић молио Ђорђевића да Вилсону буде обезбеђен несметан унос фотографских апарата у Србију, аудијенција код екскраља Милана и неки млађи службеник који би Вилсона пратио на путу по Србији.¹⁹⁵

Са великим угледом који је уживао у Лондону, Мијатовић је био веома постојан у сузбијању лоше слике о Србији коју су неки британски листови упорно ширили. Тамо где није било прилике да објављује своје демантије служио се личним утицајем. Покушај атентата на екскраља Милана је, с разлогом, изазвао прилично интересовање за Србију у целој Европи. Извесни Стед (вероватно Alfred Stead) је намеравао да, за часопис *Ривју оф ривјус* (*Review of Reviews*), напише *карактер-скицу* екскраља Милана. Будући да је био велики русофил и да је јасно пропагирао панславистичке идеје, није се од њега могло очекивати да ће бити наклоњен екскраљу. Стед је намеравао да штампа два мишљења која су краља-оца осликавали најцрњим тоновима али и Мијатовићев текст који је екскраља приказивао у сасвим другачијем, позитивном светлу. После разговора са Мијатовићем, пуковником Машином и др Вељковићем, Стед је одустао од штампања поменутих текстова и објавио чланак у коме је, уз неке блаже критичке тонове, тако добро приказао екскраља да га је чак и *Дејли мејл* (*Daily Mail*) оптужио да „пере Краља Милана“. Заслуга за промену Стедових ставова

¹⁹² *Standard*, 12. новембар 1898.

¹⁹³ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 13/25. новембар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 2527; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 498–499.

¹⁹⁴ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, св. 12, 187.

¹⁹⁵ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 29. април/11. мај 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–V, И/7, Пов. бр. 1470; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 499–500.

је, несумњиво, припадала Мијатовићу. Пошто је поменути часопис био веома цењен у енглеској публици, ефекат Мијатовићеве интервенције је био знатан.¹⁹⁶

Мијатовић је био реалан политичар и дипломата. Сасвим објективно могао је закључити да посланство Србије у Лондону није успело да се избори за британску подршку легитимним аспирацијама Србије на Балкану. Ипак, био је убеђен да је стрпљиви рад делотворан и да само постојање посланства у Лондону има одређене политичке користи за Србију.¹⁹⁷

Али лоша слика о Србији у енглеској јавности коју су формирале лондонске новине није могла лако бити промењена. Већина листова који су објављивани у Лондону износила је негативне оцене о суђењу оптуженима за атентат на екскраља Милана. Чак је и упорни Мијатовић, разочаран бројношћу и тоном таквих написа, изгубио наду да се демантовањем нешто може исправити. У том тренутку више није веровао у делотворност својих вишегодишњих напора да демантује новинске вести о дешавањима у Србији. „Ја мислим да не вреди покушавати да се листови енглески убеде да нам неправду чине. Њих није лако убедити, и само би се отварао контроверза која би давала прилике да непријатељи Србије и њене династије још више жучи и отрова излију. Још дан два па нико више у Енглеској неће давати ни два минута свога времена, да дискутује да ли је пресуда ванредног суда у Београду праведна или не.“¹⁹⁸ Оваквим судом је, истовремено, показао колико је било пролазно интересовање енглеске публике за догађаје у Србији.

Уз све ово, Чедомиљ Мијатовић је стигао да буде аутор текстова о Србији за монументално издање *Encyclopaedia Britannica*. Од министра народне привреде Србије Живана Живановића добио је податке о: банкарским и кредитним установама у Србији, о рудама, рудницима и страном капиталу који је у њих уложен, о рудницима угља и количини која се годишње из њих вади и о површинама које су под усевима, пашњацима, шумама, виноградима и воћњацима. Написао је енциклопедијске одреднице о Србији, српским владарима (Карађорђе, Милош, Михаило и Александар Обреновић) и неким значајним личностима (И. Гарашанин, В. Ст. Караџић и И. Гундулић). Будући да су ове одреднице прештамповане и у каснијим издањима *Британике*, показало се да је тај део Мијатовићевог ангажовања у Енглеској оставио највише трага. Поред тога, имао је план да, до краја 1899. године, приреди рад о привреди Србије и преда га у штампу.¹⁹⁹

¹⁹⁶ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 4/16. август 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–II, А/3, Пов. бр. 2914; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 500.

¹⁹⁷ Исти – истом, 28. мај/10. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф–IV, И/30, Пов. бр. 1303.

¹⁹⁸ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 14/26. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–II, А/23, Пов. бр. 2926; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 500–501.

¹⁹⁹ Ч. Мијатовић – Ж. Живановићу, 22. август/3. септембар и 20. новембар/2. децембар 1899, Лондон, АС, МНП (Министарство народне привреде) – Т (Трговачко одељење) 1899, XIV–16; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 501.

Посланик Краљевине Србије у Великој Британији Чедомиљ Мијатовић је веома добро познавао енглеску политичку сцену и интересовања тамошње јавности. Несумњиво тачно проценивши да су знања о Србији, њеној географији, историји, природним богатствима, држави и политичком животу у Енглеској више него скромна, настојао је, на све могуће начине, да, где год је могао, пише или говори о Србији. Циљ његових настојања није било пуко упознавање британске јавности са једном далеком, малом и младом државом већ формирање слике о држави и народу који су заслуживали интересовање британских политичара и британског капитала. Резултати његових напора нису били велики али је несумњиво да је успевао да привуче пажњу енглеске јавности и да, колико-толико, исправља погрешну представу о Србији, која је постојала чак и у образованим круговима Енглеске.

ЗАМРШЕНИ СПЛЕТ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ И ФИНАНСИЈСКИХ ПРОБЛЕМА СРБИЈЕ

(Крај 1899 – прва половина 1900)

Док су читава јавност у Србији па и изван ње део европске публице месецима били заокупљени београдским атентатом и његовим последицама, на источним и јужним границама Србије су се често распламсавали проблеми који су својом бројношћу и значајем чинили стална и отворена питања од посебног државног и националног интереса за Србију. Проблеми унутрашње политике, макар то био и један неуспели атентат на краља-оца и питања односа са две најугледније велике силе на Балкану, су, повремено и привидно, засењивали питања као што су били односи са Бугарском или са Турском. Будући да се радило о појединим деловима балканског питања (српско-бугарски и српско-турски односи), било је више него очигледно да се радило о изузетно тешко решивим питањима у којима су били испреплетани интереси више балканских држава и народа и скоро свих великих сила. Влада Владана Ђорђевића је настојала да решава ова питања на мирољубив начин, што је подразумевало дипломатске притиске, ноте Порти и информисање европских влада о проблемима који су претили да прерасту у сукобе и покушајима да проблеми буду решавани, корак по корак, у складу са српским националним интересима. Развој ситуације на Балкану је, умногоме, зависио од развоја односа великих сила и, у доброј мери, био је њихов одраз.

У престоној беседи која је објављена крајем јануара 1900. године краљица Викторија је, тек успутно, поменула односе са другим силама истакавши да Велика Британија одржава пријатељске односе са свим државама. Британска војска је водила рат само у Јужној Африци. Међутим, Чедомиљ Мијатовић је скренуо пажњу својој влади да Британија има пријатељске односе само са Италијом, док су односи са другим силама тек коректни. Убрзо после посете немачког цара Вилхелма краљици Викторији британско-немачки односи су охладнели. Мијатовић је према том захлађењу изразио извесну резерву сумњајући да се

ради о намерном стварању привида да би Русија и Француска биле обмануте о правом карактеру погодаба између Британије и Немачке. У Британији је, из дана у дан, расло неповерење према Русији а писање француске штампе је разгневило британско јавно мњење. У краљичиној беседи нескривено је изражена потреба за повећавањем британског војног буџета због обавезе да се усаврши и ојача флота зато што „више других народа усавршавају своје навалне спреме“. Мијатовић је јетко коментарисао: „Каква практична иронија на недавни предлог руског цара да се стане с даљим наоружањем.“ Британија, наравно, није могла обуставити наоружавање јер је јачање немачке флоте деловало сувише претеће. И док је Бурски рат потпуно обузео енглеску јавност, Влада је, свим силама, настојала да издејствује закон о повећању буџета. Повећани буџет није био неопходан првенствено због Бурског рата већ због предвиђања да би могло доћи до сукоба са неком европском силом која би, можда, покушала и искрцавање на британска острва.²⁰⁰

Буџети много мањих земаља нису могли да покрију захтеве војних кругова и националних планова или одбрамбених потреба. Околности су, наравно, биле сасвим другачије али несумњиво је да су посланици Србије у престоницама великих сила могли приметити да војне припреме великих наговештавају велики ратни конфликт. У такав сукоб могле су бити уплетене и мале државе и, можда, у згодном тренутку, извући корист за себе. Посебан и стално присутан разлог за наоружавање биле су нестабилне околности на Балкану. Када је Вукашин Петровић, октобра 1899. године, упућен да покуша да добије нове зајмове код европских банкара, само се нагађало о томе шта је сврха нових кредита. Почетком 1900. било је јасно да су преговори пропали највише зато што банкарни нису имали поверења у стабилност влада у Србији али делом и зато што аустријска влада није хтела да подржава кредитирање куповине Маузерових пушака и муниције за српску војску. Пропали су и Петровићеви преговори у Берлину. Али то није спречило краља Александра да, почетком нове, 1900. године, укаже Скупштини на потребу крајње штедљивости али и на неопходност значајног увећања буџета за војску. Већ у фебруару 1900. сазнало се да је српска влада успела да обезбеди скоро свих тринаест милиона франака потребних за набавку 90.000 маузерки и муницију. Део од три милиона повучен је из војног инвалидског фонда а још толико из затворског фонда, који је био планиран за изградњу модерних затвора. Уведен је и прирез од 6% интереса на годишњи порез за 1900. годину. Готово исту суму од три милиона франака давала је Унион банка из Беча, и то из Немачке, а на име зајма за експлоатацију железнице, тако да је највећи део потребне суме за набавку модерних пушака био обезбеђен. За добијање овог зајма Унион банка је сугерисала набавку пушака у Немачкој а Голуховски и Калај су захтевали да српска влада наручи брзометне топове у

²⁰⁰ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 19/31. јануар и 1/13. фебруар 1900, Лондон, АС, МИД, ПО, 1900, Ф–III, И/8, Пов. бр. 289; А. Дž. Р. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, 357–361.

Аустроугарској. Британски дипломата у Београду Мекдоналд је чак сазнао да је шест до седам хиљада пушака већ било допремљено у Србију. Од буџета који је Скупштина усвојила за 1900. годину у висини преко седамдесет шест милиона франака нешто више од двадесет милиона планирано је за војни буџет. Мањи део овог, војног буџета био је предвиђен за изградњу војних објеката али је највећи део планиран за наоружавање и опремање још седам нових пешадијских батаљона.²⁰¹ Захвалан Народној скупштини што је усвојила предложени буџет, краљ Александар је нагласио да је део буџета предвиђен за војне потребе показао солидарност народа и војске. То је, по његовом мишљењу, омогућило Србији да, у срећној будућности, постане „модел реда и напретка и чувар мира и европске цивилизације на Балканском полуострву“.²⁰² Куповина тако велике количине оружја какву је Србија, према Мекдоналдовим информацијама имала намеру да спроведе, привукла је и британске снабдеваче. Када је Сима Лозанић проследио из Лондона понуду фирме *Штајнер* (Steiner and Co), ђенералштабни пуковник Васић је одговорио да Србија набавља Маузер пушке те да се не може упуштати у набавку оружја другог система и калибра, што, нарочито у ратним условима, омета обуку. Мада је нагласио да се војне набавке морају вршити код реномираних произвођача, Васић је замолио Лозанића да му и даље доставља сличне понуде о којима ће се одлучивати у Београду.²⁰³

Реформа војске и повећавање њеног бројног стања у мирнодопским и ратним условима под идејама и командом екс краља и модернизација наоружања под притиском оскудних финансија нису могле обезбедити другачију спољну политику од оне која је вођена до почетка новог, двадесетог века. Зато је Влада Владана Ђорђевића била принуђена да опрезним потезима, упорношћу и опрезношћу одржава односе са Бугарском и Турском.

У односима Србије са Бугарском основни проблем било је македонско питање и, у склопу њега, подела интересних сфера. Сва друга међусобна питања, тренутна или дугорочна, везивана су за ово. Постављање администратора Скопљанске епархије Фирмилијана за митрополита у Скопљу, које је Порта дуго одлагала, нашло је своју препреку и у бугарском противљењу. Цариградска патријаршија је изабрала Фирмилијана за скопског митрополита још октобра 1899. године. Требало је да овај избор буде потврђен издавањем берата. Избор Србина за митрополита у Скопљу и отварање школа у Велешком округу били су велики српски успех у међусобним борбама Грчке, Србије и Бугарске за утицаје у Македонији. Зато је бугарска дипломатија предузела широку акцију преко бугарског дипломатског агента у Цариграду Гешова и цариградског егзарха Јосифа

²⁰¹ Гошен – Солзберију, 3. и 17. јануар и 14. март 1900; Роналд Мекдоналд – Солзберију, 20. фебруар 1900, Београд, PRO/FO 105/135 и 105/132; М. Војводић, *нав. дело*, 279–280; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 42–44.

²⁰² Р. Мекдоналд – Солзберију, 12. фебруар 1900, Београд, PRO FO 105/132.

²⁰³ Васић – С. Лозанићу, 11/23. јули 1900, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Поверљива архива, 1900, Ф–I, 77.

да се одлука о избору Фирмилијана поништи. Широке акције противљења предузете су и у Скопљу, Солуну и у целокупној бугарској штампи. И бугарска влада и комитет врховиста ширили су вести о могућности избијања устанка у Македонији. Циљ ширења оваквих гласина било је изазивање реакције Аустроугарске и Русије како би оне утицале на Порту да повуче ферман о постављању Фирмилијана. Тако би се, наводно, избегли сукоби у Македонији. Аустроугарска јесте реаговала али упозоравајући Бугарску да не ремети мир на Балкану да не би носила тешке последице својих потеза. Русија, која је хтела да очува свој утицај код Порте и престиж у Бугарској, али и да избегне јасан став о постављању Фирмилијана, нашла се у веома деликатној ситуацији. Пошто није имала ништа против постављања Фирмилијана за скопског митрополита али није желела да се Бугарска због тога поново удаљи, Русија је настојала да спречи и врховисте и бугарску владу да ремете мир у Македонији.²⁰⁴

Али, упркос упозорењима из Беча и Петрограда, Бугарска је на различите начине показивала своје незадовољство именовањем Фирмилијана за скопског митрополита. Краљ Александар се жалио дипломатама у Београду да бугарске комите организују акције против српског становништва у Македонији и да бугарска влада то зна. Почетком 1900. године у околини Скопља комите су убиле два српска свештеника. Убиства српских свештеника и учитеља су бивала све чешћа а турске власти нису хтеле ништа предузимати јер им је одговарао сукоб међу хришћанима. Краљ је упозоравао дипломате великих сила да ће српска влада поново протестовати код Порте. Било је јасно да Порта неће предузети ништа, па је требало очекивати да ће се српско становништво организовати да би се заштитило од насиља. Гошен, међутим, није сматрао да у краљевим претњама има разлога за бригу. Он је процењивао да ће се, са доласком пролећа, број жалби и претњи из Србије повећавати али да Србија више од тога није способна да учини.²⁰⁵ На поновљене захтеве краља Александра Порти да питање скопског митрополита буде закључено постављањем Фирмилијана, цариградски патријарх је одговорио да највећи отпор долази од грчке заједнице у Македонији и, посебно, у Солуну. Та заједница је била толико утицајна да је, противећи се Фирмилијановом намештењу, могла уздрмати и самог цариградског патријарха па, чак, и Свети Синод. Гошен није спорио да се и Бугари противе Фирмилијановом намештењу али се њихов отпор, по снази, није могао поредити са грчким противљењем. Грци су, наводно, претили да се неће устезати да изазову немире уколико би Фирмилијаново хиротонисање било обављено у Солуну. Цариградски патријарх је зато предлагао да Фирмилијан настави да обавља своју дужност као и раније, а ако српска влада инсистира на његовом постављању на митрополитско место у Скопљу, онда то треба обавити или у потпуној тајности, или у неком провинцијском манастиру, или у Скопљу.

²⁰⁴ М. Војводић, *нав. дело*, 268–270.

²⁰⁵ Гошен – Солзберију, 18. јануар 1900, Београд, PRO FO 105/132.

Стављени пред свршени чин, противници његовог посвећења, тада вероватно, не би протестовали. Међутим, ни хиротонисање у Скопљу није било без потенцијалних опасности. Зато је сâм Фирмилијан, као место хиротонисања, предлагао Грачаницу или Халкидик. Свакако с разлогом, Стојан Новаковић је, из Цариграда, предлагао да чин хиротонисања буде обављен у Хиландару. Али, српска влада није хтела да чује за било какву тајанственост јер је Фирмилијан био јавно изабран на Синоду те је требало да јавно, уз уобичајену церемонију, буде и рукоположен. При свему овоме, нису се могле избећи ни гласине. Британски конзул у Скопљу је добио обавештење из Цариграда да је Фирмилијаново посвећење одложено на дуже време, док је руски конзул чак имао информацију да је Фирмилијанов избор поништен. Напетост између српске и бугарске владе је толико била нарасла да је краљ Александар почео претити ратом.²⁰⁶

О напетости између Србије и Бугарске извештавао је и лондонски *Стандард* тврдећи да се са обе стране границе гомилају трупе. Ђорђевић је оштро порицао ове вести јер ни Бугарска ни Србија нису биле спремне за рат нити би Аустроугарска и Русија дозволиле да до рата дође. Српски министар спољних послова је истицао да је његов задатак вођење мирољубиве политике да би за пар година могао да реферише краљу да је испунио његов реформни програм. Хвалећи се изванредним пријемом који му је приређен у Бечу, краљ Александар је истицао пријатељске односе између Србије и Аустроугарске. То није било значајно само због економског напретка Србије већ и зато што је „аустројско пријатељство са Србијом нудило најсигурнију гаранцију очувању мира на Балканском Полуострву“. На све то Гошен је само могао приметити да Ђорђевићево указивање на могућност напада из Бугарске није озбиљно а да из Србије не треба очекивати никакав напад у време када она мења застарело оружје модерним.²⁰⁷

Марта 1900. године бугарска влада је покушала да изазове неповерење Порте према Србији. Бугарски дипломатски агент у Београду Бракалов је поверио Мекдоналду да су му и српски краљ и министар иностраних послова Ђорђевић предлагали поделу интересних сфера у Старој Србији и Македонији јер Србија мора имати излаз на море код Солуна. Уколико би Бугарска наставила да одбија разграничење интересних сфера, Србија би је напала али не са 35.000, као 1885. године, већ са 150.000 војника – претио је Ђорђевић. Бракалов је порицао да је Софија против Фирмилијана али је истакао да је Бугарска морала протестовати код Порте због постављења српског митрополита у областима где је бугарско становништво у већини. Колико су интереси Србије и Бугарске били сукобљени, показали су Мекдоналдово тумачење српских аспирација и Бракаловљево истицање бугарских намера. После аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, Србија је померила источну границу својих аспирација

²⁰⁶ Исти – истом, 1. фебруар 1900, Београд, PRO FO 105/132; М. Војводић, *нав. дело*, 270; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 128–138, 204, 221; С. Рајић, *В. Ђорђевић*, 370–372.

²⁰⁷ Мекдоналд – Солзберију, 24. фебруар 1900, PRO FO 105/132.

са Вардара даље на исток. Та, нова граница српских интереса требало је да иде између токова Струме и Вардара до Солуна. Али, према Бракаловљевим речима, Бугарска није имала намеру да одустане од територија које су јој додељене Санстефанским миром. Компромис овакве две амбиције није био могућ. При свему томе Бугарска је, рачунајући на британску подршку, желела да се удаљи од Русије. Али, Бракалов је отворено саопштио Гошену да би се Бугарска опет окренула Русији ако би се испоставило да ниједна друга сила осим Русије не би хтела да подржи бугарске аспирације. Српска понуда о подели интересних сфера је, у модификованом облику као понуда за савез против Турске, пренета преко Софије у Цариград. Порта је извештена да је Бугарска одбила српски предлог са образложењем да је Македонија турска и да Бугарска не жели да нарушава мир. Српска влада је прозрела бугарску намеру и, демантујући бугарске тврдње, објаснила Порти да је бугарски циљ да омете напредак Срба у Турској.²⁰⁸

Да би у потпуности омела постављење Фирмилијана, бугарска влада је наставила да упозорава Порту да може доћи до немира широких размера. Затим је, на пролеће 1900, затражила од Порте неколико нових митрополитских места за Бугаре. Ова бугарска уцена је добродошла Турској. Уочивши своју прилику за слабљење и српских и бугарских захтева, Порта је обавестила Београд о бугарском захтеву.²⁰⁹

Очигледно не знајући тачно шта се дешавало у српско-бугарским односима и држећи се званичне политике Ђорђевићевог кабинета, Мијатовић је енергично порицао писања неких *континенталних* и енглеских листова. Ипак, није пропуштао да истакне да агресивни написи бугарске штампе изазивају незадовољство српског народа и реакције српске штампе.²¹⁰

У односима са Турском српска влада је настојала да избегне сваку врсту сукобљавања надајући се да ће учесталим нотама због сукоба на српско-турској граници или инцидента у Старој Србији ипак изборити одређена побољшања. Отварајући рад Народне скупштине у Нишу 22. септембра 1899. године (с. к.), краљ Александар је у својој беседи истакао да између њега и султана постоји „искрено пријатељство“ које сукоб „чисто локалних узрока“ није могао пореметити јер су владе обе државе предузеле мере да се такви сукоби не понове.²¹¹ Турска се, међутим, трудила да одлагањима и изврдавањима сачува и своје територије и релативно коректне односе са свим балканским државама. Пошто постављање Фирмилијана за митрополита није зависило само од Београда и Порте већ и од утицаја са друге стране, највећи проблем српско-турских односа били су ин-

²⁰⁸ Мекдоналд – Солзберију, 10. март 1900, Београд, PRO FO 105/132; М. Војводић, *нав. дело*, 269–271.

²⁰⁹ М. Војводић, *нав. дело*, 271.

²¹⁰ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 3/15. март 1900, Лондон, АС, МИД, ПО, 1900, Ф–III, И/8, Пов. бр. 614.

²¹¹ В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 20.

циденти на српско-турској граници који су, често, с обзиром на број учесника, претили да прерасту у конфликте далекосежних последица.

Споразум који су, половином претходне године, склопили генерал Цинцар-Марковић и Тефик-паша није ратификован ни до фебруара 1900. године. Тефик-паша се жалио Гошену да српска влада избегава да ратификује споразум. Паша је сумњао да српској влади одговара нерегулисано стање на граници јер је могла да провоцира немире кад год јој је то одговарало и, потом, да сваљује кривицу на турску владу и да позива велике силе да заштите српске интересе.²¹² Било је веома важно ратификовати споразум јер се приближавало пролеће када је број пограничних сукоба нагло растао. Средином априла убијена су три српска војника на граници код Лебана. И у овом случају показало се колико су погранични односи компликовани јер је српска страна тврдила да су турски граничари навели српске у албанску заседа, док је турски посланик у Београду Фети-бег тврдио да су српски граничари били иницијатори сукоба или због крвне освете или да би скренули пажњу са кретања кријумчара. Председник Владе Ђорђевић је истицао мирољубиве намере српске владе, која се, упркос скоро свакодневним провокацијама и непријатељствима Албанаца, трудила да одржи ред на граници. Ипак, пошто је „евидентно да Албанци тероришу Високу Порту“ те да се масакр над Србима може догодити свакога дана, Ђорђевић је скренуо пажњу Гошену да, у том случају, српска влада неће моћи да сноси одговорност за оно што се може догодити. Ђорђевић је указао на могућност да избије „озбиљан устанак македонских Срба и других хришћанских заједница“ против Албанаца. Зато је очекивао од великих сила да утичу на султана да доведе у ред своје албанске поданике. Имајући у виду информације које је добио од Тефик-паше, Гошен је подсетио Ђорђевића да погранични споразум није ратификован. Ђорђевићево позивање на једну одредбу Устава Србије са којом је споразум био у колизији, Гошен је сматрао обичним изговором. Јер турска страна је била спремна да одустане од одредбе на коју се жалила српска страна а радило се о депортовању у унутрашњост српских породица чији су чланови били умешани у сукобе или кријумчарење. При свему томе, и краљ Александар и његов отац су ставили до знања неким дипломатама у Београду да Србија неће потписати погранични споразум са Турском све дотле док не буде решено питање Фирмилијановог постављења. Приметивши да се Ђорђевић обраћао и другим посланицима великих сила а да су владе и штампе обе стране у овом случају биле умерене, Гошен је закључио да ће се, и овог пута, читав случај завршити на размени нота и међусобном оптуживању. И краљ Александар је инсистирао на решавању пограничних проблема са Турском. Називајући пограничне сукобе јединим облаком на српском небу, краљ је указивао Гошену да Срби у Старој Србији не могу ништа предузети те се зато уздају у интервенције великих сила код Порте. Али, једину озбиљнију представку Порти упутио је аустроугарски амбасадор у Ца-

²¹² Гошен – Солзбери, 3. фебруар 1900, Београд, PRO FO 105/135.

риграду. Честе ноте Србије и интервенције представника великих сила су имале за последицу одлуку султана да се предузму разне мере како би ред на граници био заведен. Турски министар војске је одлучио да Албанце који су стражарили на граници замени Анадолцима.²¹³ Међутим, у позадини пограничних сукоба било је стање у областима европске Турске. Било је јасно да Порта није имала озбиљних намера нити је могла да заводи ред у Старој Србији. Зато су ноте које је српска влада преко свог посланика упућивала Порти постајале беспредметне. Није било сигурно ни да су интервенције Аустроугарске и Русије биле искрене. Њима је било лакше да врше притисак на Србију да се држи мирољубивог решавања сукоба. Јер енергични захтеви Порти да заводи ред у Старој Србији и њено, евентуално, оштрије ангажовање у тој области могло је изазвати жестоке реакције муслиманског становништва па, можда, и веће поремећаје на Балкану. То није одговарало ни Аустроугарској ни Русији јер је свака од њих стрепела од значајнијег уплитања оне друге у решавање ситуације у турским провинцијама Европе. Наводећи Србију на мирољубиву политику, која је и самој Србији, због унутрашњих проблема и војничке неспремности, привремено одговарала, Аустроугарска и Русија су, у ствари, одржавале нестабилан спољнополитички положај Србије да би могле, свака у свом интересу, на њу лакше утицати.²¹⁴

Добијајући податке од својих колега – дипломата у Београду или од српских званичника, британске дипломате Гошен и Мекдоналд су тако, посредно, пратиле догађаје на границама Србије и односе Краљевине Србије са њеним источним и јужним суседима. Без обзира на то у чију су кривицу или правду веровали, знали су шта се дешава и, упркос руским и аустроугарским настојањима да се на сваки начин одржи мир, нису налазили разлога да буду забринути због могућности да крхки односи на Балкану прерасту у устанак или рат. Они су били убеђени да је Србија сувише слаба да би се сукобљавала са суседима, да се Бугарска неће усудити да истовремено ратује и са Турском и са Србијом а да Турска неће улазити ни у какву авантуру која би је могла коштати распада европског дела њеног царства.

Финансијске невоље Србије нису потицале само из знатно појачаних издавања за војску. Тешкоће Вукашина Петровића да добије кредит за куповину модерног наоружања нису у позадини имале само политичке, већ и новчане разлоге. Због повратка екс краља Милана у Србију Русија је утицала на Француску да буде суздржана у давању кредита Србији. Исти, политички разлог навео је Русију да поново, почетком 1900. године, тражи од Србије исплаћивање пристиглих рата одавно добијених кредита. Руски захтев да Србија исплати око два милиона франака заосталог дуга, Ђорђевић је духовито прокоментарисао да је руска влада, којој су очигледно паре биле потребне, упутила захтев у право време. Јер, српска скупштина је, управо, требало да изгласа буџет са прилич-

²¹³ Гошен – Солзберију, 4. и 24. мај 1900, Београд, PRO FO 105/132

²¹⁴ М. Војводић, *нав. дело*, 274–275.

ним суфицитом. Председник Владе је само наизглед могао бити хладнокрван јер је овај руски захтев прилично узнемирио српску владу. У буџету Србије се јесте исказивао вишак од безмало милион франака али тај вишак је потицао од претпостављеног наплаћивања таксе на обрт, чије је убирање изазвало жестоке реакције Аустроугарске. Евентуално одустајање српске владе од наплаћивања пореза на обрт и захтев руске владе да јој се исплати заостали дуг могли су угрозити српски буџет толико да од суфицита од милион франака дође на дефицит од скоро три милиона. Задатак Вукашина Петровића у Бечу био је веома тежак јер је у потрази за новцем наишао на захтев за укидањем једног закона.²¹⁵

Аустроугарска је протестовала против одредбе овог закона којом је 27. септембра 1899. уведен додатни порез на обрт. То је, тврдило се из Беча, било у директној супротности са српско-аустроугарским трговачким уговором из 1892. године. Зато је, крајем октобра (с. к.) 1899. године, Влади у Београду упућен захтев који „беше формални ултиматум“ да се предвиђени порез укине истог дана када је требало да ступи на снагу, то јест, 1/13. јануара 1900. године. Министар финансија Вукашин Петровић је одмах поднео оставку а следила га је читава Влада. Међутим, краљ је оставку одбио. Српска влада је тврдила да се новоуведени порез не односи на увезену робу већ се односи на капитал који трговци ангажују у унутрашњој трговини. Гошен је сматрао да су интереси британске трговине заштићени трговачким уговором са Србијом којим су британски трговци уживали право најповлашћеније нације. Ипак, као и друге дипломате у Београду, Гошен је прво посматрао деловање аустроугарског колеге. Овај је пак очекивао њихову подршку. На основу тумачења Трговачке коморе у Лондону, новоуведени порез у Србији јесте нарушавао одредбе билатералних трговачких уговора Србије са другим државама те је Комора предлагала Солзберију да се Гошен придружи протестима свог аустроугарског колеге. Преко тог пореза могло се прећи али само у случају да Влада Србије пружи уверавања да се ради само о унутрашњем порезу. Српска влада се нашла у невољи после протеста аустроугарског посланика. Одржати закон упркос противљењу Беча није било могуће а његово укидање би било непопуларно јер би се Влада, под утицајем из иностранства, одрекла прихода од два милиона франака. Нашавши се у невољи, Влада је упутила Петровића у Беч. Међутим, Влада у Бечу га је хладно одбила па је он, вративши се у Београд, покушао да реши проблем пројектом закона о порезу на бизнис и професионалну добит. Рачуница је, међутим, показивала да би се на ангажовани капитал од 20.000 франака плаћао порез као да је ангажовано 100.000 франака. Ово је сад изазвало бурне реакције међу трговцима и индустријалцима у Србији који су организовали протестне митинге у целој земљи. Проучивши ситуацију, Мекдоналд је саветовао да британски произвођачи ограниче своја кредитирања у Србији на неколико месеци док се не рашчисти да ли ће се нови закон примењивати. Коначно, и сами аутори зако-

²¹⁵ Гошен – Солзберију, 16. јануар 1900, Београд, PRO FO 105/132.

на су се повукли признајући да је припреман у кратком року од 48 сати. Закон о порезу на обрт је остао али уз објашњење да се не односи на робу оних земаља са којима је Србија имала трговачке уговоре. Тиме је финансијски ефекат новог закона драстично умањен.²¹⁶ Извештавајући о покушају српске владе да уведе порез на обрт, британске дипломате у Београду су показале да се и при разматрању економских питања оријентишу према делатностима аустроугарских колега. С обзиром на неупоредиво веће интересе Аустроугарске у трговини са Србијом у односу на ангажовање британског трговачког капитала, било је разумљиво што је брзо и бурно реаговала прво Аустроугарска. И Велика Британија је, у трговини са Србијом, уживала право најповлашћеније нације те се у правима могла поредити са Аустроугарском. Лондону је било довољно да прати ситуацију и да очекује да ће се Беч штитећи своја, изборити и за права британских трговаца.

Поред питања наоружања, чије је решење захтевало велику количину новца, и испуњавање плана изградње мреже железничких пруга по Србији је значило планирање огромних средстава које Србија није имала. Изградња пруга није имала само огроман привредни значај због потенцијалног побољшавања транспорта и извоза робе, већ су пруге доприносиле стратешком јачању Србије због могућности брзог пребацивања трупа приликом мобилизације. Да би изградила планиране пруге, Србија се морала ослонити на страни капитал. У Србији није било довољно домаћег капитала па су владе Србије морале потражити у иностранству не само свежи новац већ и већи део материјала за изградњу. При томе су биле принуђене да уступају концесије за експлоатацију железнице. Док је Влада Стојана Новаковића, 1896. године, предвидела изградњу пруге од Ниша до Дунава (тимочка железница), Влада Владана Ђорђевића је планирала читаву железничку мрежу по Србији. Због тога је децембра 1898. године донет Закон о грађењу и експлоатацији нових железница, којим је предвиђено још једанаест пруга. Пруге од Ниша до Кладова и од Ниша до турске границе требало је да буду нормалног колосека, док би све друге пруге биле узаног колосека. Будући да је укупна дужина планираних пруга превазилазила хиљаду и сто километара, Ђорђевићева влада се морала обратити страним инвеститорима. Преговори са бечком Унион банком нису завршени договором јер је од ње већ тражен кредит за наоружање. Пропали су преговори и са једном белгијском фирмом. Као најозбиљнији интересент појавила се фирма *Калтрон-Маркус* (Everard Calthrop and David Marcus) из Велике Британије. Намеравајући да отпутује за Београд, где би са српском владом разговарао о изградњи пруге уског колосека, Еверард Калтрон се, јула 1898. године, обратио српском посланику у Лондону за потребне службене информације. Следећег месеца Мекдоналд је известио Солзберија да је Народна скупштина Србије донела одлуку о изградњи локалне железнич-

²¹⁶ Гошен – Солзберију, 3. јануар и 1. фебруар 1900, Београд; Трговачка комора – државном подсекретару, Форин офис, 27. јануар 1900, Лондон; Мекдоналд – Солзберију, 7. и 11. фебруар 1900, Београд, PRO FO 105/135 и 105/136; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 249–250, 258–261; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 339; П. Тодоровић, *Дневник*, 339–340.

ке пруге у Београду за потребе кланице свиња. При томе је скренуо пажњу на значај изградње те пруге.²¹⁷

Калтроп и Маркус су, током 1899. године, преговарали о изградњи неколико уских пруга у Србији. Схвативши озбиљно њихове понуде, српска влада се, преко Гошена, распитивала о њиховој репутацији у Енглеској и финансијској снази. Док Удружење цивилних инжењера (*Institution of Civil Engineers*) није знало ништа о Калтропу, *Индијска канцеларија (Indian Office)* је известила да се ради о озбиљном и искусном инжењеру. Очигледно је да су преговори текли на задовољавајући начин јер је Калтроп, врло брзо, показао интересовање и за ексклузивно право за истраживање руда у појасу од петнаест километара са обе стране изграђене пруге и то у периоду од десет година.²¹⁸ Почетком маја склопљен је уговор о концесијама енглеској фирми Калтропа и Финсберија за право изградње шест пруга: 1. Београд–Пожега; 2. Сталаћ–Ужице; 3. Ужице – босанска граница; 4. Ваљево – босанска граница; 5. Шабац–Лозница и 6. Крагујевац–Краљево. Радило се о, такозваном, *западним железницама*, у дужини од 540 километара. Договор је предвиђао узани колосек од 0,76 м ширине.²¹⁹ Велики недостатак Калтропове понуде, због које је било полемике и у Народној скупштини, био је тај што Калтроп и Маркус нису имали спремљен капитал за обећани посао. Тек добивши концесију у Србији, Калтроп је кренуо у потрагу за новцем на лондонском финансијском тржишту. Проблеми су се појавили већ септембра исте године, док је Калтроп тражио финансијере за изградњу уговорених пруга. У енглеској штампи се много писало о атентату на екскрала Милана, што је произвело утисак да је политичка ситуација у Србији веома нестабилна. *Тајмс* је саветовао енглеске финансијере да не улажу у српска предузећа јер српски судови не могу гарантовати правду. Зато су многи на које је Калтроп с пролећа рачунао одустали. „После онолике и сложне повике на српске судове, и после политичких инсинуација да је политичко стање у Србији несигурно, просто је немогућно саставити у Енглеској капитал од 200.000 за српске послове“, писао је Мијатовић из Лондона и саветовао да се сачека извесно време па „да свет види да у Србији владају ред и сигурност, и да у Србији може најпосле да живи и напредује без помоћи страног капитала“. Иако је још увек имао нека обећања за учествовање у финансирању српских железница, Калтроп је намеравао да се обрати српској влади са молбом за продужење рока

²¹⁷ Е. Калтроп – Ч. Мијатовићу, 18. јули 1898, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, 250; Мекдоналд – Солзберију, 26. август 1898, Београд, PRO FO 260/74; М. Војводић, *нав. дело*, 280–281; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 38–39; Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936, 82–89; Драгомир Арнаутковић, *Историја Српских железница, 1850–1918*, Београд 1934, 318–319.

²¹⁸ Гошен – Солзберију, 21. март и 10. мај 1899, Београд, PRO FO 260/77; Удружење цивилних инжењера – Форин офису, 23. март 1899, Лондон; Индијска канцеларија – Форин офису, 30. март 1899, Лондон, PRO FO 105/130; П. Миленковић, *нав. дело*, 89–90.

²¹⁹ Гошен – Солзберију, 10. мај 1899, Београд, PRO FO 260/77. Уговор је, двојезично, објављен у *Српским новинама* (27. април 1899, LXVI, 90), 525–535.

за још шест месеци. Он је указивао на бројне захтеве лондонским финансијерима из целог света и на Бурски рат, који је пореметио финансијско тржиште у Лондону. Српска влада је имала разумевања за Калтропове разлоге и, уз неке резерве, одобрила му продужење рока до априла 1900. године. Министар грађевина Јован Атанацковић је тражио да концесионари положе пола милиона франака (1000 франака по километру) на име гаранција да неће одустати од посла а српска влада се, заузврат, обавезивала да следећих шест месеци неће тражити друге концесинаре. Истовремено, Атанацковић је желео да кауцијом обавезе концесионаре бар да изграде деоницу Обреновац–Ваљево.²²⁰ Али тржиште новца у Лондону се није стабилизовало ни до фебруара 1900. године иако је ситуација у Трансвалу била нешто повољнија. Слабост Калтропова акције за прикупљање капитала у Енглеској била је та што концесије које је добио нису имале гаранције српске државе. Министар Атанацковић је упорно избегавао да такве гаранције да. Зато је Калтроп саветовао Ђорђевића да се и српска влада обрати лондонској берзи за капитал за изградњу пруга. Ипак, Калтроп је намеравао да почне са изградњом железница у западној Србији али у нешто смањеном обиму. Када се рат у Јужној Африци завршио, Калтроп је затражио још једно продужење рока за три месеца да би, коначно, пронашао финансијере на лондонској берзи капитала. Међутим, већ почетком августа Калтроп се обратио новом председнику Владе Алекси С. Јовановићу указујући на проблеме који су били последица наставка рата у јужној Африци, проблема у Кини али и нестабилности политичке ситуације у Србији. Овог пута Калтроп се обратио и Форин офису за подршку при захтеву српској влади да се рокови утврђени уговорима продуже. Мада је британски посланик интервенисао код српске владе, Калтроп и Маркус су, крајем августа 1900. године, изгубили концесије за изградњу железнице у западној Србији. Калтроп се није предавао. Упркос свим невољама које су га пратиле у настојању да приступи изградњи пруга у западној Србији, Калтроп је, новембра 1900. године, покушао да обнови концесије у Србији. Али, политичке околности у Србији су биле промене а у конкуренцији су се појавили и холандски и белгијски капитал. Осим тога, изгледа да Калтроп није сувише журио са реализацијом планова јер се плашио ризика који је могао проистећи из чињенице да концесије нису имале гаранције Владе Србије. Владан Ђорђевић је покушао да, преко италијанског посланика Де Планша, потражи капитал за железницу у Италији али се и ту појавио проблем државне гаранције.²²¹

²²⁰ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 7/19. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф–V, И/7, Пов. бр. 2786; исти – истом, 21. септембар/3. октобар 1899, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, Поверљива архива 79/1899; Ј. Атанацковић – Е. Калтропу, 27. октобар/8. новембар 1899, Лондона; Е. Калтроп – Ј. Атанацковићу, 18. новембар 1899, Лондон; Е. Калтроп – Ч. Мијатовићу, 22. новембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, Административна архива, 197/1899; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 73–75, 141, 143.

²²¹ Е. Калтроп – Ј. Атанацковић, 23. фебруар 1900, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, 68/1900; исти – В. Ђорђевићу, 6. април и 19. мај 1900, Лондон; исти – А. С. Јовановићу, 2. август

Када је Гошен, средином новембра 1898. године, предао акредитиве краљу Александру, Србија се налазила у тешким финансијским неприликама и у великим тешкоћама како да привуче инострани капитал. Краљ је гајио велике наде да ће српска влада успети да стабилизује државне финансије и да искористи готово нетакнута природна богатства тако да се у иностранству створи поверење у стабилност српске државе. Тада ће, веровао је краљ, Велика Британија бити међу првима који ће своје финансије и производе усмерити ка Србији.²²² Годину и по дана касније Гошен је напуштао Србију. Приликом опроштајне аудијенције краљ Александар је скренуо пажњу Гошену на промене које су се десиле док је овај британски дипломата био у Србији. Не помињући непријатности које су биле у вези са покушајем убиства екскраља Милана, краљ је тврдио да су финансије Србије у знатно бољем стању и да је, захваљујући томе, реорганизација војске спровођена у најбољем реду. Међу најважније промене краљ је убројао промену у понашању сељаштва, које је, упркос томе што је „политика увек била свакодневна храна становништва балканских држава“, напустило бављење политиком и окренуло се привређивању. Гошена је још занимало понашање посланика у Скупштини. Упркос краљевим тврдњама да посланици увек могу да претресу сваки законски предлог у скупштинским одборима, Гошен је знао да су често веома важне одлуке са далекосежним последицама доношене тако брзо да посланици нису имали времена ни да прочитају законске предлоге а камоли да их разматрају или утичу на њихову садржину. Оно што је краља бринуло и изазивало Гошенове примедбе било је стање на јужној граници Србије. Британски посланик није имао коментара на уверавања краља Александра да *Врањски протокол* није потписан зато што није сручен у складу са Уставом Србије.²²³ Ако је са краљем Александром разговарао, Гошен је у аудијенцији код екскраља Милана морао да слуша монолог који је био изговорен са „убичајеном лакоћом и јасноћом израза“. Говорећи о Бурима, за које није имао симпатија, екскраљ је закључио да су Албанци Бури за Србију, која је заслужила похвале великих сила за коректан однос према Албанцима. Као и његов син, и екскраљ је уверавао британског дипломату да Србија нема ни времена, ни новца, ни снаге да предузима било какве ратне акције већ се, поштујући жеље и савете великих сила, држи мирољубиве политике. Колико је страни капитал био потребан Србији, видело се из времена које је екскраљ, у свом говору, посветио том проблему. Он је био

1900, Лондон; Форин Офис – Калтропу, 8. септембар 1900, Лондон; PRO FO 105/136; Мекдоналд – Солзберију, 29. август 1900, Београд; Бонам – Ленсдауну, 20. новембар 1900, Београд, PRO FO 105/135; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 39; П. Миленковић, *нав. дело*, 90–91; Д. Арнаутовић, *нав. дело*, 320; С. Рајић, В. Ђорђевић (*рукопис*), 301. Готово истовремено када је Калтроп тражио по Енглеској инвеститоре за железницу у западној Србији, лондонска банка *Walker & Co* је нудила српској влади милионе за београдски општински зајам. (В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 355–356, 396)

²²² Гошен – Солзберију, 18. новембар 1898, Београд, PRO FO 260/74.

²²³ Гошен – Солзберију, 24. мај 1900, Београд, PRO FO 105/132 (први извештај).

у праву али је Гошен знао да је и британским и другим инвеститорима заинтересованим за улагања у Србију потребна дипломатска подршка да би стекли неопходну сигурност за пласирање робе или капитала у Србији. Из два поменута разговора Гошен је могао закључити да је и краљу Александру, и екс краљу Милану, и српској влади веома стало до очувања мира на државним границама да би сву своју енергију могли посветити остварењу свог програма у унутрашњој политици. То је значило брисање свих политичких груписања, унапређење пољопривредног и индустријског рада и подизање војне организације на знатно виши ниво. У првом су успели, на овај или онај начин, коментарисао је Гошен. Веровао им је и када су говорили о својој мирољубивости упркос куповинама Маузерових пушака, Крузових топова и војничке опреме.²²⁴

У периоду годину дана дужем од Гошеновог боравка у Србији, то јест од именована Владе Владана Ђорђевића октобра 1897, Србија се борила са различитим и великим проблемима. Ма колико они који су управљали земљом желели да прикажу да је то био период напретка, било је јасно да се Србија вртела у кругу зависности од великих сила, тешко решивих односа са суседима и велике глади за новцем и малих могућности да ту глад, у догледно време, утоли. Прокламовано ослањање на све велике силе је изазивало сумње а потпуно је пропало онда када се екс краљ вратио у Србију. Тада се Србија вратила тамо где се налазила после 1878: у окриље Аустроугарске. Али то није значило сигурну заштиту од других утицаја тако да је морала трпети и руске притиске. На њеним границама ништа се није променило. Немоћна да сама предузме енергичније потезе и ограничена аустроугарско-руском одлуком о очувању статуса кво на Балкану, Србији је преостајало само да брани своје границе, да дипломатским нотама опомиње Порту и обавештава Европу о тешком положају и страдању српског живља у Старој Србији и Македонији и да настоји да организује пропагандни и национални рад којима би потисла бугарске упливе у Македонији.

НЕОЧЕКИВАНА КРАЉЕВА ОДЛУКА И ОСТАВКА ВЛАДЕ ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА

„Државно питање првог ранга.“

Веома важно питање сваке династије и сваке монархије јесте питање наследника престола. Осим у питању наследника родоначелника династије кнеза Милоша, династија Обреновића није могла бити безбрижна када се размишљало о престолонаследнику. Имајући у виду да је кнез Михаило завршио свој живот трагично без наследника, да је у иностранству постојала династија Карађорђевића, да је и династија Петровића Његоша помињана као могућа наследница српског престола и да су се, повремено, у кризним тренуцима, помињала и нека друга

²²⁴ Исти – истом, 24. мај 1900, Београд, PRO FO 105/132. (Други извештај)

имена из европских породица као кандидати за престо у Србији, српски политичари и владари су имали разлога да буду забринути. Краљица Наталија је, 1887. и 1893. године, покушавала да се распита за неку од руских принцеза која би, у будућности, могла бити супруга њеноме сину али је ова идеја дискретно одбијена из Петрограда. Верујући да би било добро да се грчки и српски двор ороде, Владан Ђорђевић, тада посланик Краљевине Србије у Атини, је, 1891. године, прикупао информације о кћерима грчког краља Ђорђа. Током 1894. године чуле су се, чак, приче да би краљ Александар могао испросити султанову кћерку. Тада је и краљица-мајка правила планове да ожени свога сина неком немачком принцезом али је стрепела да „ниједна пристојна породица неће дати своју кћер у Србију, с обзиром на ситуацију у којој се она (Србија, Љ. П. Р.) сада налази“. Од почетка своје владе, јуна 1895, С. Новаковић је размишљао о женидби краља Александра и о томе говорио са краљицом-мајком Наталијом. Новаковић је покушао и да добије одговор на питање да ли би се могла наћи нека руска принцеза којом би се могао оженити српски краљ. Међутим, одговор руског министра спољних послова Лобанова био је да се „не би могла добити девојка из Русије, јер принцезе се не могу склонити да иду на страну“ већ би прилику за краља Александра требало потражити у немачким протестантским владарским породицама. Уз то је следило упозорење да српски краљ, због могућих верских утицаја, не би требало да тражи будућу жену међу католицима. У пролеће 1896. године краљ Александар је био у Грчкој. Тада се није размишљало о женидби младога краља већ се очекивало да би можда могло доћи до извесних симпатија између њега и грчке принцезе Марије. Али, принцеза Марија је верена са руским великим кнезом непосредно пред долазак краља Александра у Атину. И Ђорђевић је, као Новаковић, веровао да би се повољна прилика могла наћи у Немачкој: принцеза Сибила од Хесена, принцеза Феодора-Викторија од Саксен-Мајнингена и Хилдбургхаузена, кћер принцезе Шарлоте, кћерка кнегиње Вере Константиновне од Виртемберга била су имена која су чешће од других помињана у низу кандидаткиња. Стране новине су, 1898. године, писале да је краљ намеравао да испроси „Цареву унуку, Ерцхерцогињу Јелисавету, ћерку покојног Престолонаследника Рудолфа“, против чега је био цар Франц Јозеф. Новине нису пропустиле ни да прокоментаришу да је српски краљ, наводно, био у истом хотелу у Бечу са грчким краљем да би уговорио да се поквари веридба грчке принцезе Марије не би ли се она удала за краља Александра. Против оваквог брака била је мајка принцезе Марије, Олга. Свакако уз савете из Петрограда, краљица-мајка Наталија је настојала да прилику за свога сина нађе на двору Петровића Његоша на Цетињу (кнегиња Ксенија). Међутим, понашање краља на Цетињу 1897. године није говорило да је он уопште заинтересован за црногорску принцезу. Уосталом, против женидбе краља Александра са црногорском принцезом били су и Новаковић и Ђорђевић а краљ-отац није хтео ни да чује за такву комбинацију. Вести о томе да није могуће да изабраница српског краља буде из руске царске породице нису

остале непознате српској јавности. Извесно нерасположење због тога увећано је, средином 1899. године, неоснованим причама да краљ намерава да се ожени својом рођаком Наталијом Константиновић. Питањем женидбе краља Србије позабавио се и *Дејли телеграф* у једном дужем чланку.²²⁵ О потреби да се краљ Србије што скорије ожени било је говора и у дипломатским круговима у Лондону. Немачки амбасадор гроф Хацфелд је приметио српском посланику Сими Лозанићу да краљ треба да се жени да би се учврстила династија и осигурао ред у земљи.²²⁶ Жеље да се млади краљ Александар ожени нису потицале само од његових родитеља и српских политичара већ су се политичари и у Бечу па и у Берлину распитивали на који начин би могли наћи одговарајућу невесту за српског краља и тиме обезбедити трајност династији Обреновића. И краљ Александар, под притиском савета старијих и страха због недавног атентата на краља-оца, био је свестан да са женидбом не треба одуговлачити. Тражио је он тада „принцезу која би га привукла својом лепотом и шармом а да, истовремено, буде високо образована, богата и повезана са најмање једним од првих европских дворова“. Аустријски министар гроф Голуховски је приметио да је било тешко наћи такву принцезу из бајке која би, уз све своје особине, пристала да се уда за краља Александра. Честитајући нову 1900. годину краљу Александру, председник Владе Владан Ђорђевић му је пожелео да се ожени током те године и запретио оставком своје владе уколико се то не деси. Ђорђевић је сматрао да је краљева женидба „државно питање првог ранга“. Коначно, учинило се да је најприкладнија и најреалнија прилика за краља Александра принцеза Александра из немачке породице Шаумбург-Липе, која је била у сродству и са Хоенцолернима и са Хабзбурзима. Са оваквом брачном комбинацијом слагали су се и краљ-отац, и председник Владе Владан Ђорђевић, и аустроугарски цар Франц Јозеф, и немачки цар Вилхелм II. Овом женидбом испунио би се план екскраља Милана да династију Обреновића одржи на престолу и да је, истовремено, трајно веже за силе Тројног савеза.²²⁷

²²⁵ Наталија – Гарашанину, 27. септ./9. окт. 1894, у: *Писма краљице Наталије Обреновић*, 87; Ана Столић, *Краљица Драга*, Београд 2000, 48–56, 71; С. Новаковић, *Двадесет година*, 198–205; В. Ђорђевић, *Крај српске династије*, књ. 3, 147–148, 271–272; Радослав Перовић, *Око женидбе краља Александра (из српско-црногорских односа)*, Записи, XX (4. октобар 1938) 211–223; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 416–420; Herbert Vivian, *The Servian Tragedy*, 68–69. Детаљно о покушајима да се одговарајућа принцеза за женидбу краља Александра нађе у Русији, Немачкој, Црној Гори, Грчкој и Белгији у: С. Рајић, *А. Обреновић*, 276–282, 285–286.

²²⁶ С. М. Лозанић – В. Петровићу, 15/27. јуни 1900, Лондон, АС, МИД, ПО, 1900, Ф–III, И/8, Пов. бр. 1769.

²²⁷ Ch. Mijatovich, *Memoirs of a Balkan Diplomatist*, 169–171; исти, *A Royal Tragedy*, 120–121; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 136; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 434–437, 457–464, 559–560; А. Столић, *нав. дело*, 56; М. Војводић, *нав. дело*, 282; С. Новаковић, *нав. дело*, 209; L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 452–453.

Судбоносна одлука краља Александра

После путовања краља Александра по источној Србији почетком лета 1900. године, екс краљ је, 8/20. јуна 1900. године, отпутовао на одмор и лечење у Карлсбад а следећег дана председник Владе Ђорђевић је отишао у Маријенбад. Носећи писмено овлашћење свога сина, бивши краљ је ишао у Беч да оконча преговоре око женидбе српског краља са принцемом Александром Шаумбург-Липе. Краљ је инсистирао да прави разлог задржавања краља-оца у Бечу остане у строгој тајности. По обављеном послу, син би му се придружио током августа у Карлсбаду. Ђорђевић који је био упућен у планиране послове екс краља у Бечу, намеравао је да обиђе и изложбу у Паризу. Претварајући се да брине о здрављу свога оца и председника Владе и да је намеран да се ожени по саветима српских и страних политичара, краљ Александар је уклонио из Србије две личности које су га највише ометале да својевољно ради: екс краља Милана и председника Владе Ђорђевића.²²⁸ Деловало је да је у Србији све у реду. Разговарајући са Солзберијем, Сима Лозанић га је обавестио да у Србији „влада такав ред каквога никад није било раније“, да је сва пажња Владе усмерена на економски напредак земље, да извоз расте а финансије се поправљају... Солзбери се интересовао за структуру и приходе од извоза и приметио да је за сваку земљу, па и за Србију, „најбоље гледати своје унутрашње ствари“.²²⁹

Док се краљица-мајка ангажовала да сину нађе одговарајућу принцезу на црногорском двору или међу руским принцезама, а отац тражио по немачким владарским кућама згодну прилику за свога сина, краљу Александру била је на уму сасвим друга мисао. Он је, у строгој тајности и великој журби, припремио своју женидбу са некадашњом дворском дамом своје мајке, удовицом Драгом Машин.²³⁰ Намеру да се ожени својом метресом Драгом Машин учврстио је још 1899. године али ју је одложио због атентата на екс краља Милана. Априла 1900. године, када је Владан Ђорђевић поново покренуо питање његове женидбе, краљ Александар му је оштро ставио до знања да се његова женидба не тиче ни његових родитеља, ни његове родбине, ни Владе. Ђорђевић је, сигурно, тада схватио да тражење невесте за краља Александра неће бити једини проблем у

²²⁸ Ch. Mijatovich, *нав. дело*, 123, 129–130; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 136–137; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 559–568; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 197–198; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 154; А. Столић, *нав. дело*, 73; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 421–422.

²²⁹ С. М. Лозанић – В. Петровићу, 5/17. јули 1900, Лондон, АС, МИД, ПО, 1900, Ф–III, И/8, Пов. бр. 1870.

²³⁰ „Није могуће рећи да ли се краљ Александар већ био одлучио на корак који је, објављивањем *Прокламације* Своме Народу 22. текућег, учинио неопозивим, месец дана пре одласка Његовог Оца у Карлсбад или је, као што многи претпостављају, Његово Величанство било покренуто на изненадну акцију неким обавештењем о њеној личној ситуацији које му је, касније, госпођа Машин саопштила.“ (Мекдоналд – Солзберију, 24. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132)

вези са краљевом женидбом али се ограничио само на упозорење да се женидба једног краља и те како тиче државе и њене владе.²³¹

Будућа краљица Србије требало је да буде жена која је већ једном била удата, чији морал није уживао похвале београдског високог друштва и која није била из племићке већ из грађанске породице. Постепено, током неколико дана средине јула, краљ Александар је саопштавао појединим личностима своју одлуку о женидби. Најпре маршалу Двора Љубомиру Лешјанину и секретару Војиславу Вељковићу, потом генералу Димитрију Цинцар-Марковићу, који је био заступник одсутног главнокомандујућег екскраља Милана, па министру унутрашњих дела Ђорђу Генчићу. Најзад, 19. јула обавестио је и заступника председника Владе Вукашина Петровића. Петровић је упозорио краља да краљица може бити Српкиња, али млада и високоморална. На Петровићеву претњу оставком Владе, краљ је узвратио претњом да ће абдицирати или се чак убити уколико буде противљења његовој женидби. Петровић је одбио обавезу да вест о краљевој женидби држи у тајности и одмах је сазвао седницу Владе. Окупљени око краља, министри су безуспешно покушавали да га убеде да одустане од намераване женидбе. Указивано му је на то да је његова изабраница сасвим неодговарајућа за владарски дом и да се он излаже опасности да га ниједан европски двор не прими. Чак је и Мекдоналд сазнао да они који настоје да до женидбе не дође „говоре краљу да је његова вереница проститутка чије се услуге могу купити“. Штавише, краљев наум је назван издајничким. Безмало сви који су могли доћи до краља настојали су да га увере колико је његова намера опасна и штетна по њега и Србију. Пошто је краљ остао при својој одлуци, Влада, чији је председник био у иностранству и кога је заступао Вукашин Петровић, није хтела да се сагласи са одлуком краља да се ожени Драгом Машин те је, када је веридба објављена 21. јула 1900. године, поднела оставку. Владан Ђорђевић се сагласио са поступком своје владе. Краљ је прво прихватио па, затим, поцепао оставку Владе и онда је, коначно, ипак, уважио. Вест да је Влада поднела оставку и, што је било још горе, да су министри сасвим напустили своје дужности изазвала је у земљи страх од анархије.²³²

²³¹ С. Новаковић, *нав. дело*, 205–208 (С. Новаковић верује да је краљ Александар вероватно дошао на идеју да се ожени Драгом Машин још за време боравка у Бијарицу 1895. године. Та идеја је, пише Новаковић, утврђена ако не 1896, онда свакако у пролеће 1897. године. Исто) В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 435–437; Ch. Mijatovich, *A Royal Tragedy*, 122.

²³² Мекдоналд – Солзберију, 21, 24. и 27. јули 1900, Београд, PRO FO 105/134 (Мекдоналд је краљеве способности тајанствености и лицемерја назвао *скоро натприродним*); В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 586–610, 606–609; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 200–207; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 137–140; Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића*, књига I, Београд б. г., 11; А. Столић, *нав. дело*, 73–74; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 423; иста, *А. Обреновић*, 282–284, 287–289. „Александар је могао да нађе срећу коју је тражио да је истрајао у својој претњи да абдицира пре него што се ожени Драгом. Уместо тога, остао је на престоу и од ње начинио краљицу 23. јула 1900. Од тада, за несрећног Александра живот је био стална ноћна мора.“ (Stavrianos, L. S., *The Balkans since 1453*, 453)

Одлука краља Александра да се вери са Драгом Машин била је шок и за министре и за државу али и велико изненађење за дипломатски кор у Београду. Мекдоналд је добро знао ко је Драга Машин и то је, у најкраћим цртама, пренео Солзберију. Обавестивши га о њеном пореклу, бившем браку, боравку у Бијарицу и повратку у Београд због интимне везе са краљем, Мекдоналд је приметио да је госпођа Машин нагло почела да живи у луксузу. Када је добила од краља кућу на поклон, пред дипломатски кор се поставило озбиљно питање: да ли треба прекинути са посетама таквој госпођи?²³³

Уверен да би само повратак екс краља Милана из иностранства могао спречити краља Александра да се ожени Драгом Машин, министар Ђорђе Генчић је телеграмом позвао бившег краља да одмах дође у Србију и спречи катастрофу. Али, Генчић није саопштио краљу-оцу разлог због којег га је позивао да се врати у Србију. Међутим, краљ је обавестио оца о својој намери посредством посебног емисара пуковника Илије Ђирића. Овим писмом син није тражио од оца благослов већ га је стављао пред свршени чин. Екс краљ је знао да би његов повратак у земљу, највероватније, морао значити преузимање власти. Мекдоналд је имао разлога да верује да би се, у том случају, и цивилна и војна власт приклониле бившем краљу. Потпуно психички сломљен поступком свога сина, краљ-отац није био спреман на такву акцију те је одговорио Генчићу да без позива свога сина не може доћи у Београд. Бивши краљ је, из Беча, поручио своме сину да се не може сложити са његовом судбоносном одлуком која Србију води у пропаст и да би први поздравио ону владу која би краља Александра протерала из Србије. Краљ-отац је био уверен да се у Београду не одвија политичка криза већ криза престола, која је, према његовој процени, требало да се заврши за неколико недеља или, највише, месец дана. Огорчен синовљевим поступком, командант активне војске, бивши краљ је, отвореним телеграмом на француском језику, поднео оставку на командантски положај.²³⁴ Без оклевања краљ Александар је прихватио ову оставку човека који је „последње три године био Његов најинтимнији повереник и саветник и који му је, свим својим снагама, помогао да установи краљевске прерогативе на аутократској основи какви, до тада, нису били познати у овој земљи“. Занемаривши све резултате сузбијања партијских сукоба, регулисања финансија, обнављања кредита и све друге тачке програма у који се, донедавно, и сâм клео и одрекавши се очеве чврсте руке, краљ је „ослободио све оне елементе које је сам често оптуживао да изазивају напетост и неред у држави“. Упркос томе што је тврдио да би радије живео без престола него без Драге Машин, краљ Александар је предузео низ мера које су подразумевале и крајњу суровост да би спречио оца да се врати у Србију. Краљ је био свестан

²³³ Мекдоналд – Солзберију, 24. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132.

²³⁴ Краљ-отац је поручио сину да је „исувише добар војник да се буну противу краља, сувише добар отац да што предузима противу њега, сувише добар Србин да запали зубљу грађанског рата у својој Отацбини“. (Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Београд 2003, 28–29)

да му евентуални повратак краља-оца у Србију може донети пропаст женидбених планова али и довести у питање његов опстанак на престолу.²³⁵ Одлуком да остане у иностранству, бивши краљ је разочарао све оне који су веровали да „од женидбе не би било ништа, да је краљ Милан, ма и у последњем часу, дошао у Београд“. Мада спремни да подрже евентуалну употребу силе коју би предузео краљ-отац како би спречио синовљево неразумно понашање, Влада, официри и београдска јавност нису били способни да самоиницијативно предузму било шта.²³⁶ Без екскраља Милана они су се морали повиновати одлукама младога краља. Свративши из Карлсбада у Беч да би сазнао став аустроугарског министарства спољних послова, екскраљ је направио грешку којом је изгубио подршку Беча. У Бечу је разговарао са Бењамином Калајем. Изгледа да је ток догађаја у Србији већ био препустио судбини, јер је добар део разговора био посвећен обезбеђивању његових редовних примања. Да је отишао право у Београд, то би, у дипломатским круговима, могло бити тумачено као његов лични потез. Али пошто је свратио у Беч, његов евентуални одлазак у Београд могао је бити протумачен као спровођење аустријског савета, што Беч, свакако, није желео да не би покварио односе са Петроградом. Беч се, привремено, држао по страни не настојећи да, по речима барона Хајдлера (Heidler d'Egeregg et Syrgenstein), „буде више Обреновић него што су то били сами Обреновићи“. Краљу-оцу, кога је син, ликујући, преварио, преостало је само да јадикује над својом судбином. До Београда, па и до Мекдоналда, стигле су информације да је екскраљ Милан, који је, иначе, нагињао хистеричном понашању, пао у потпуну физичку и психичку обамрлост када му је Гирић предао „директно наређење краља Александра којим му је забрањено да се, за сада, враћа у Србију“. Као српски генерал он је морао поштовати наређења да не би дошао у сукоб са војним законима. Када му је оставка прихваћена и када је постао цивил, његове шансе да се врати у Београд и изврши удар биле су знатно умањене јер је краљ Александар наредио специјалне мере којима је требало спречити повратак екскраља у Србију.²³⁷

О својој одлуци да се ожени краљ Александар је обавестио народ Прокламацијом која је објављена у *Српским новинама* 21. јула и штампана на посебном плакату. Краљ је нагласио да се жени да би осигурао народу „будућност дајући му сталност у Династији“. При томе је задржавао право да супругу изабере сам у народу из кога је потекла и његова династија, из чега је, по њему, произлазило да државна политика убудуће неће зависити од краљевских савеза већ

²³⁵ Мекдоналд – Солзберију, 24. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 201, 211–212; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 665–666; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 138–139; В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 591–592; М. Војводић, *нав. дело*, 282; С. Рајић, *А. Обреновић*, 293–294.

²³⁶ „То би било легално 'насиље' оца према сину; а не поданика, официра и Министара, према Краљу.“ (Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 220)

²³⁷ Мекдоналд – Солзберију, 26. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 147; Ж. Живановић, *нав. дело*, 220; А. Столић, *нав. дело*, 82.

од националних интереса. Јавност је веома негативно реаговала на објављивање Прокламације. Краљ је критикован због своје одлуке, а мане и пороци његове изабранице су препричаване по вароши. Колико се краљ више трудио да прошлост Драге Машин засени угледом њеног деде Николе Луњевице, толико су и угледни кругови и чаршија у Београду све више износили на видело њену прошлост. Београдом се врло брзо раширило мишљење да је краљ оваквом женидбом нанео више штете династији него што су то могли учинити њени најљући непријатељи. Мекдоналд је посумњао да краљ већ има разлога да верује да ће имати наследника те га зато и помиње у Прокламацији. Мада је било тешко „докучити Краљеве менталне методе“, Мекдоналд је претпостављао да је Прокламација дело краљевих руку јер је његов приватни секретар Вељковић био дао оставку. Али је Вукашин Петровић знао да је баш Вељковић аутор Прокламације, у коју је краљ Александар само, својом руком, додао име Драге Машин.²³⁸

Сазнавши за покушај министара Ђорђа Генчића и Боривоја Нешића да наговоре Драгу Машин да одустане од планиране веридбе и, евентуално је уклоне из Београда, краљ ју је вратио у њену кућу, поставио јаку стражу и потрудио се да убрза формирање нове владе без које није могао да обави церемонију венчања. Пошто је Ђорђевићева влада дала оставку, краљ је наумио да именује нову на чијем челу би био проверени пријатељ династије Обреновића, осамдесетогодишњак Никола Христић. Међутим, у тренутку када је Христић завршавао образовање Владе, стигао је отворени телеграм екс краља Милана којим је подносио оставку на место главнокомандујућег активне војске. То је потпуно променило став Христића, који је одустао од формирања Владе јер је своје обреновићевство везивао за екс краља Милана а не за младога краља.²³⁹ Могуће је да су постојале и неке друге идеје које су биле блиске Генчићевом и Нешићевом покушају да одстрањивањем Драге Машин реше читав проблем. Постојао је, наводно, план по коме би, по повратку екс краља у земљу, госпођи Машин било понуђено два милиона динара да се сама уклони из Србије. Уколико то не би успело, екс краљ би је конфинирао негде у унутрашњост Србије где је нико не би могао наћи. У

²³⁸ Исти – истом, 23. и 24. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; *Српске новине* 9. јули 1900 (LXVII, 150), 677; С. Рајић, А. *Обреновић*, 289–290, 300. Мекдоналд је послао Солзберију превод на енглески Прокламације краља Александра од 8/21. јула. В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 613. Супротстављене ставове о ауторству Прокламације помирио је Чедомиљ Мијатовић тврђом (1906) да је Вељковић одбио да учествује у писању Прокламације и поднео оставку. После жучне расправе постигнут је договор. Краљ је прихватио Вељковићеву оставку а Вељковић је пристао да помогне краљу у састављању текста Прокламације. (Ch. Mijatovich, *A Royal Tragedy*, 142–143) Вредно је помена да је Херберт Вивијан, две године раније (1904), у својој књизи забележио да је краљев секретар радије поднео оставку него да асистира у конципирању прокламације која је најављивала веридбу. (H. Vivian, *The Servian Tragedy*, 69)

²³⁹ Мекдоналд – Солзберију, 24. и 26. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 605–608; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 203–205, 209–218; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 139–141; Ch. Mijatovich, *нав. дело*, 143–144.

најгорем случају, они који су ковали овакве планове прихватили би абдикацију краља Александра и повратак бившег краља на престо. Међутим, они који су боље познавали краља-оца, знали су да њему не пада на памет да „поново узме круну ове растројене земље“. Било је размишљања и о могућности да Драга Машин буде протерана из Србије а да се краљ задржи изолован у двору, да обоје буду протерани или, чак, да Драга Машин буде убијена.²⁴⁰

Немајући више начина да спречи краља Александра да се жени, Влада се понадала да би овај брак могао осујетити митрополит Инокентије, који је „имао судбину Краља Александра у својим рукама“. Штавише, Влада је запретила митрополиту „да се не усуди венчати Краља с Драгом“. Међутим, митрополит, који, по Мекдоналдовој процени, није био човек чврстог карактера, није одолео краљевим претњама абдикацијом те је пристао да обави венчање за које, у суштини, канонских препрека није ни било.²⁴¹

Током периода који је три пута превазишао трајање од десет месеци, колико је, с обзиром на трајања претходних влада Србије, својевремено очекивао британски посланик, Владан Ђорђевић и његова влада су, сходно програму објављеном октобра 1897. године, спроводили мирољубиву политику. Није било ни материјалних ни војних средстава да поступају другачије нити су им међународне околности омогућавале да предузимају значајније потезе.

Програмом из октобра 1897. године прокламовано је подједнако ослањање на све велике силе. Испоставило се, међутим, да је то, у пракси, значило спровођење аустрофилске политике екс краља Милана. Брзо је био потиснут утицај Русије, који се у Србији развијао у време влада Стојана Новаковића и Ђорђе Симића. Политички притисци, забрана слободне штампе, прогони после неуспелог атентата и забрана сваке агитације против Аустроугарске били су обележја владавине страначки обојене изразито обреновићевске владе Владана Ђорђевића. То је, наравно, изазивало незадовољство које се у недовољно дефинисаном облику појавило у атентату на екс краља Милана.

Период од октобра 1897. до јула 1900. године обележен је туркофилском политиком Србије. Међутим, Владан Ђорђевић није водио туркофилску политику зато што је сматрао да је то најбољи пут за Србију већ зато што је знао да је то

²⁴⁰ Мекдоналд – Солзберију, 26. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; Herbert Vivian, *The Servian Tragedy with Some Impressions of Macedonia*, London 1904, 69–71; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 601, 514; Ch. Мijatovich, *нав. дело*, 145–147; Б. К. Маршићанин, *нав. дело*, књ. I, 9; С. Рајић, В. Ђорђевић (*рукопис*), 426. Док Божо Маршићанин тврди да „није нико ово Краљево предузеће одобравао“, Х. Вивијан другачије види атмосферу у Београду. По њему, против женидбе је било само неколико политичара, неколико љубоморних госпођа на двору и присталице екс краља Милана и екс краљице Наталије, које су, овога пута, биле уједињене.

²⁴¹ Мекдоналд – Солзберију, 23. и 24. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 207; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 143; Алекса Илић, *Моји доживљаји*, Београд 1931, 218–220; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 605, 619–620; Ch. Мijatovich, *нав. дело*, 144–145.

једини могући пут. У време када су се све велике силе, свака из својих разлога, залагале за очување Турске царевине, није било реално insistирати на отцепљењу било ког њеног дела. После аустроугарско-руског договора о очувању статуса кво на Балкану, Србија није могла очекивати значајније помаке у остваривању својих националних циљева. Није било могуће ни сукобљавати се са екскраљем Миланом, који је, из Србије или из иностранства, усмеравао политику Србије према бечким саветима. Зато је Ђорђевић, иначе искрени следбеник политичке оријентације екскраља Милана, веровао да се туркофилском политиком може изборити за побољшање стања и положаја српског народа у Турској. Његово искуство посланика на Порти и ранија искуства влада Србије нису могли занемарити вишегодишњу турску политику одлагања и изврдавања сваког напретка и налажења решења. Па ипак, именовање митрополита и оснивање све већег броја школа били су знак да је истрајна политика Владана Ђорђевића, ипак, имала резултата у борби и са бугарском пропагандом, и са грчким аспирацијама али и са турском упорношћу да отезањем угаси сваку акцију Србије за побољшање положаја српског становништва у Старој Србији и Македонији.

Разумевајући ситуацију, Ђорђевић се држао упућивања нота Порти и тражио начина да добије подршку великих сила или изазове њихову интервенцију. С обзиром на руско-аустроугарски договор из 1897. године, на нестабилну констелацију односа међу великим силама, на руску ангажованост на Далеком истоку, аустроугарску осетљивост на свако изражавање српских националних аспирација, на нестабилност унутрашњег стања у Србији и на изражено аустрофилство екскраља Милана, положај Владе Владана Ђорђевића није био нимало повољан за остваривање спољнополитичких циљева који су имали обележја националног уједињења.

У складу са њеном политиком на глобалном плану, Великој Британији није одговарало да дође до отворених сукоба на Балкану. Пратећи антируско понашање Аустроугарске, Лондон је усмеравао своје поступке према Србији. Као Аустроугарска, и Британија је повремено играла улогу учесника и саветника у смиривању напетости али, ипак, најчешће посматрача који је повременим изражавањем својих ставова тражио места сопственим интересима који су, у овом делу Европе, највише зависили од односа са Русијом.

Сва упозорења која је, повремено, Ђорђевић изговарао пред британским посланицима о могућим неконтролисаним сукобима за које Србија није могла да сноси одговорност они нису схватали претерано озбиљно јер су знали каквим војним, политичким и финансијским потенцијалом располаже Србија. Ни међународне околности нису биле наклоњене Србији. Неспремна да се упусти у ратну авантуру у време критског устанка и његовог решавања, Србија ни касније није могла да се упусти у какав оружани покушај решавања српског питања јер супротстављени интереси на Балкану нису давали простора за склапање савеза са Бугарском и Грчком нити за било какве акције против Турске које не би наишле на оштар отпор великих сила.

Њено Величанство Краљица Србије Драга Обреновић,
Архив Србије, Поклони и откупи, Београд

Краљев двор у Београду, разгледница, крај 19. века
Историјски музеј Србије, Београд

СЕДМА ГЛАВА

КРАЉЕВА ЖЕНИДБА У „ЗЕМЉИ ИЗНЕНАЂЕЊА“

„Време ће показати да ли је све ово део промишљеног и доследног политичког правца или је само наступ грчевите енергије која је, као пламен грања под котлом, била довољна само да (уз помоћ недавне амнестије осуђеника) доведе јавност, која је на венчање гледала више него хладно, бар до полупомирења. Самозадовољство краља Александра је знатно порасло захваљујући његовом успешном отпору жељама његовог народа кога су, природна инертност и корумпирана власт и чиновници потпуно лишили иницијативе и храбрости које су неопходне за пружање отпора изненадним ударима.“⁴

Период од 21. до ноћи између 23. и 24. јула краљ Александар је преживљавао у Пстраху између немогућности да формира Владу, могућности да ће се његов отац вратити и упропастити му планове и беса да је наишао на отпор великог броја политичара и официра његовој женидби са Драгом Машин. Три дана је изгледало да у Србији нема осам људи који су спремни да, као министри, одобре венчање краља и његове грађанске изабранице. Пошто га је Никола Христић одбио, краљ Александар је, најпре, покушао да наговори неколико личности под чијим би се председништвом формирала Влада: генерала Димитрија Цинцар-Марковића, Јована Бошковића, Настаса Антоновића, Душана Спасића, Вукашина Петровића, Стеву Д. Поповића и, најзад, Јована Авакумовића. Коначно је формирана Влада Алексе Јовановића, донедавног председника Апелационог суда. Обавештавајући Солзберија о саставу нове владе Мекдоналд је коментаришао неке од њених чланова. Председник Владе и министар иностраних дела Алекса С. Јовановић је био добар адвокат али „без политичке тежине и друштвеног статуса“ а за његов кабинет могло се рећи да је „покупљен са улице да би помогао краљу да се ожени женом из народа“. Министар правде Настас Антоновић је био истражитељ у процесу радикалима претходне године а министар унутрашњих дела Лазар Поповић је тада био председник преког суда. Министар финансија Михаило Поповић је био веома близак пријатељ покојног мужа Драге Машин, док је генералштабни потпуковник Милош Васић, изгледа, био рођак поменуте госпође. Уз мање непрецизности и невелике грешке, Мекдоналд се, очигледно, добро информисао о новој влади.¹

* Мекдоналд – Солзберију, 8. август 1900, Београд, PRO FO 105/133.

¹ Мекдоналд – Солзберију, 25. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; *Српске новине*, 12. јули 1900 (LXVII, 153), 689. Према Ж. Живановићу, Мих. М. Поповић је био девер Драге Машин у првом браку, а њен рођак није био М. Васић, већ пуковник Андра Јовановић,

Најснажнији отпор женидби краљ Александар је осетио међу официри-ма. Пошто је екс краљ Милан поднео оставку на место главнокомандујућег, краљ Александар се сматрао врховним командантом. Међутим, упорно одбијање свих понуђених официра да прихвате место војног министра, указивало је на могућност да се у официрском кору нешто спрема против женидбе. Да би спречио такав покушај или да би, бар, проверио мишљење официра о својој женидби, краљ их је све сазвао на скуп у новоме двору. Вероватно после упозорења, претходне ноћи постављеног, војног министра потпуковника Милоша Васића да не би требало питати официре за мишљење о краљевој женидби, краљ се делимично предомислио. Када су се, после ноћи у којој је састављена нова влада, официри окупили у двору, краљ их није ништа питао већ им је само прочитао текст војничке заклетве. Подсетио их је, потом, да је он једини краљ Србије. Упозорио их је да је веома незадовољан зато што су се неки високи официри, критикујући га због намеравања женидбе, усудили да оду тако далеко да тврде да је сишао с ума. Пошто је намеравао да искористи своје уставно право и изабере жену по својој вољи, позвао је оне официре који нису били спремни да прихвате госпођу Машин као своју краљицу да одмах поднесу оставке. Био је спреман да прихвати њихове оставке као што је прихватио оставку свога оца. Али, намеравао је да свако противљење оних који остану у униформи ригорозно казни по војном закону. Коментари нису били дозвољени. Уместо очекиваног официрског отпора показало се да официри, опоменути заклетвом, прихватају сваки краљев поступак. Ако су и били спремни да ишта предузму, нису ни помишљали да би то могли урадити без екс краља Милана. Обузети бесом немоћних, официри су се узалуд надали да ће се бивши краљ и, онедавно, њихов бивши главнокомандујући појавити у Београду и спречити остварење наума краља Александра.²

Као и остали дипломатски представници и Мекдоналд је примио нотификацију о веридби краља Александра и Драге Машин. И овом приликом када је требало одлучити о честитању краљу Србије и о присуствовању веридбеној церемонији, Форин офис је упутио Мекдоналда да се равна према понашању свог аустроугарског колеге. Дипломатски кор је био позван на церемонију веридбе у кућу госпође Машин. Само руски посланик није био међу дипломатама које су одлучиле да не иду док не добију инструкције од својих влада.³

министар грађевина. Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 221; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 611–613, 619–633, 637–646; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 143–144; Алекса С. Јовановић, *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900. до 21. марта 1901. године*, Београд 1906, 9–36; С. Рајић, А. Обреновић, 300–301; А. Столић, *нав. дело*, 76–77, 105

² Мекдоналд – Солзберију, 26. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 37–46; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 144–147; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 219–220; А. Столић, *нав. дело*, 77–78. Х. Вивијан је забележио да је војска „лојално и спремно пристајала на извршење његових (краљевих, Љ. П. Р.) жеља“ (Н. Vivian, *нав. дело*, 71)

³ Форин офис – Мекдоналду, 24, 26, 27. и 28. јули 1900, Београд, PRO FO 105/134.

Церемонија веридбе је одржана у кући Драге Машин. Мада невољно, припадници дипломатског кора су, ипак, дошли на ову церемонију. Међутим, иако је у краљевом позиву, који је уручио нови маршал Двора, било наглашено да су позване и супруге дипломата, оне нису желеле да се појаве у тој кући. Осим старог обреновићевца Христића, веридби није присуствовао нико из познатих и поштованих породица Београда нити се појавио ико од виших и нижих официра. Београдске госпође су сматрале увредом и личном срамотом то што је Драга Машин постајала краљица. Током церемоније Мекдоналд је стајао веома близу краља Александра. Британски дипломата је могао да примети да је краљ, мада је на питања духовника одговарао јасно и одлучно, имао изглед сенилног човека. Један Мекдоналдов колега је, чак, приметио да је краљ имао старачки изглед. Била је то згодна прилика да се и британском дипломати саопште гласине да је један краљев предак био пијаница и да му је једна баба завршила у Вирцбуршкој лудници, док је отац Драге Машин, наводно, умро у београдском заводу за умоболне а мајка била склона алкохолу. На основу тога Мекдоналд је закључио да није чудно што је краљ донео ту ужасну одлуку да се ожени женом која је водила слободан живот пре него што је постала његова метреса.⁴

На пријему који је уследио после веридбе краљ је рекао члановима дипломатског кора да је морао да отпусти Ђорђевићеву владу због издајничког понашања. Чланови Владе су се били заклели, објашњавао је даље краљ, да ће држати у тајности његову намеру да се жени да би, потом, настојали да спрече ту женидбу. Противнике његовој – како је сâм инсистирао – приватној одлуци, краљ Александар је прогласио државним издајницима. Он им је, тврдио је, дао више него што би им дао било који суверен а они, његови стари државници и саветници, су га, као *пацови*, напустили када су му били најпотребнији. Зато је морао да се ослони на младе људе у које се уздао да ће извршавати своје дужности „без и најмање примесе партијских страсти и без осветољубивости“.⁵ Док је краљ, на веридбеној свечаности, објашњавао страним посланицима разлоге пада Ђорђевићеве владе, у европским престоницама његова веридба је називана скандалом. Неки савременици краља Александра су сматрали да је и он сâм био „свестан дисхармоније у коју пада овом несрећном женидбом наспрам осталих владалаца и дворова“.⁶

После церемоније веридбе Београдска општина је организовала бакаду која се кретала од зграде Општине, преко Теразија и зауставила се испред куће

⁴ Мекдоналд – Солзберију, 30. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; *Српске новине*, 16. јули 1900 (LXVII, 157), 705; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 150. Према Б. Маршићанину, брачном испиту у кући краљеве веренице присуствовали су: „страни заступници, многи великодостојници и представници грађанства“ (Б. Маршићанин, *нав. дело*, 51)

⁵ Мекдоналд – Солзберију, 30. јули и 6. август 1900, Београд, PRO FO 105/132; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 159–161; *Српске новине*, 14, 18. и 26. јули 1900 (LXVII, 155, 159 и 166), 697, 714–715 и 745–747.

⁶ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 213, 216, 220.

краљеве веренице. У име Београђана заступник председника општине Стева Ивковић је поздравио краљеву вереницу. Са прозора куће своје веренице, краљ се обратио грађанима. Отворено им је рекао да је црв раздора из његове куће био захватио целу Србију изазвавши патње и њему и народу. Нестабилност и неред који су били завладали Србијом претворили су је у *земљу изненађења*. Ово није било прво изненађење које је краљ Александар приредио своме народу. Ранија *изненађења* – државне ударе – правдао је политичким разлозима, односно државном потребом. Женидбом са Драгом Машин краљ је показао да му је она важнија од државе. Ипак, назвавши своју женидбу *последњим изненађењем* он је, овога пута, покушао да оправда свој поступак намером да уведе ред у држави. Обећао је да ће се политика убудуће водити према народним и државним интересима, а да ће краљева кућа бити његов приватни дом. Окупљеном народу је објаснио да су многи намеравали да га ожене странкињама али је он сматрао да има право и дужност да се ожени својом изабраницом.⁷ Тако је јавност сазнала да је краљева женидба његова лична одлука која се није могла изменити. Свој оштар став према онима који су покушавали да утичу на његову одлуку покривао је обећањем о демократизацији државне политике.

Краљ Александар се венчао са Драгом Машин 23. јула/5. августа 1900. године у Саборној цркви у Београду. Кум је, преко отправника послова Павла Борисовича Мансурова, био руски цар. Стари сват је био председник Скупштине Сима Несторовић. Док је кумство руског цара требало да представља повратак руском великом заштитнику, Несторовићево учешће у свадбеној церемонији требало је да симболизује присуство целокупног српског народа. Почетак свечаности објављен је топовским плотунима са Калемегдана. Улице којима је требало да прођу *краљевски младенци*, биле су свечано украшене венцима цвећа и тријумфалним капијама од свежег прућа и цвећа. Сви власници кућа дуж пута којим се кретао будући краљевски пар су, под претњом казне, морали да оките своје домове. У овим улицама дуж којих је била постројена војска, била је окупљена велика маса света али је свечану поворку пратила ледена тишина која је, тек ту и тамо, била прекидана узвицима одушевљења. Упечатљивим знаком атмосфере Мекдоналд је сматрао одсуство српских сељанки. О томе се много причало па је британски посланик сазнао да је краљevo венчање посебно непопуларно у унутрашњости Србије. Венчању је присуствовао цео дипломатски кор изузев Мекдоналда, који је био спречен обавештењем о објављеној жалости на британском двору због смрти краљичиног сина војводе од Сакс-Кобурга и Готе. Поред Мансурова, који је представљао свога цара, кума младенаца, посебно место је било додељено и посланику Француске Маршану (Marchand). Док су чланови нове владе и Скупштине клицали у цркви младенцима, присутни официри

⁷ Мекдоналд – Солзберију, 30. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132 (други извештај); *Српске новине*, 17. јули 1900 (LXVII, 158), 709; Б. Маршићанин, *нав. дело*, 51–52; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 47–49; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 159–160; А. Столић, *нав. дело*, 79.

су посматрали церемонију у леденој тишини.⁸ Увече је приређен банкет у новом двору. Пошто је представио краљици дипломатски кор, краљ је пришао прозору и одржао говор народу који се био окупио испред двора. Захваливши народу који је дошао да му честита венчање, краљ Александар је, „уобичајеним отрцаним фразама“, говорио о љубави и домаћем миру. Њихов долазак пред двор уверио га је да је његов избор супруге донео радост народу. Краљ је истакао своју намеру да води политику која ће ојачати Србију и „направити од ње пример мира и реда другим балканским државама“. Да би то постигао, намеравао је да окупи „најбоље и најјаче у Србији“ и „све њене синове, људе добре воље и патриотизма“. Здравнице у двору су, углавном, биле лишене политичког призвука. Ипак, руски отправник послова је обећао симпатије Русије и њеног цара све док Србија буде водила политику правде и умерености. Мекдоналд је приметио да је Мансуров, као што је то било уобичајено кад год је Русија била добро расположена према Србији, истакао националне и верске везе између два народа. Још на овом банкету краљ Александар је уверавао новог аустроугарског посланика, барона Хајдлера да велики значај придаје пријатељству са Аустроугарском и да нема намере да мења дотадашњу политику.⁹ Самостално или на иницијативу из Београда, краљу су долазиле разне депутације са намером да му изразе своје најлепше жеље поводом венчања.

Тако се „одиграо први чин трагедије краља Александра, његово венчање са Драгом Машин“.¹⁰

Истог дана када је објављено да је краљ успео да формира нову владу, у специјалном издању *Српских новина* објављено је и помиловање за велики број осуђеника који су били кажњени за различита кривична дела. О помиловању је било говора и раније. Радило се о идеји краља Александра да опрости казне већини осуђеника који су били осуђени у процесу за Ивањдански атентат. Краљ је изнео ту идеју непосредно по оставци Владе Владана Ђорђевића. Прозревши краљеву намеру да шок у јавности изазван вешћу о његовој женидби са Драгом Машин и оставком Владе, ублажи амнестијом и поправи свој нарушени углед, Влада је одбила ту идеју чињеницом да је покренута после прве оставке Владе. Приликом консултација са Николом Христићем за формирање нове владе, краљ

⁸ Мекдоналд – Солзберију, 6. август 1900; Мекдоналд – Николајевићу, 22. јули/4. август 1900, Београд, PRO FO 105/133; *Српске новине*, 23. и 25. јули 1900 (LXVII, 1900), 733–734, 739, 741–742; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 225–226; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 49–51. Упркос Мекдоналдовим оценама да краљева женидба није у српском народу дочекана са радошћу, српски посланик у Лондону Сима Лозанић је, почетком новембра, известио А. Јовановића како му је Томас Сандерсон рекао да је британски посланик из Београда (вероватно Бонам, Љ. П. Р.) известио Форин офис да је „цео народ српски радосно поздравио женидбу нашег Господара“. (С. Лозанић – А. Јовановићу, 1. новембар 1900, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф I, 100/1900)

⁹ Мекдоналд – Солзберију, 6. август 1900, Београд; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 51–54; *Српске новине*, 27. јули 1900 (LXVII, 167), 749.

¹⁰ Јован М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, 206.

је поново покренуо питање помиловања али уз ограничење да казне буду опроштене само онима који су осуђени на краће казне, док би осталима, осуђенима на робију казне биле ублажене. Неколико присутних кандидата за министарска места у Христићевој влади успротивило се таквоме предлогу захтевајући општу амнестију за осуђене у Ивањданском процесу.¹¹

На дан венчања краљевског пара 23. јуна (с. к.) краљ је, ипак, помиловао многе осуђенике. Желео је да своје венчање, као нови почетак у историји своје владавине и знак раскида са претходним периодом, обележи праштањем. Намера му је била да нови режим носи обележје праведности. Помиловање је било резултат помирења са Русијом и њеног притиска да се радикалима, амнестијом, омогући да поново изађу на политичку сцену. Помиловање је морало имати своју цену. Нови министар војске потпуковник Васић је пренео поруку краља Александра једном од помилованих и ослобођених радикала. Краљ је очекивао „да ће му Радикална странка поћи у сусрет у знак захвалности за недавни акт милости“. Страначки скупови су били забрањени па је овај неименовани радикал, после договора са неколико виђенијих радикала, могао само одбити такву понуду. Они нису могли поћи у сусрет ономе који их је подвргао познатим суровостима и који је оставио још пуно радикала да чаме у затвору.¹² Смањене су казне Кости Таушановићу и Стојану Протићу, али радикали нису били задовољни јер су, уместо половичног решења и обећања, очекивали да ће добити краљеву наклоност и повратити страначку снагу. Пошто је један део радикалских вођа био у изгнанству у иностранству, други у затвору а трећи, који је био у Србији, није имао ни снаге ни средстава за организованију акцију, већина радикала се приклонила токовима дневне политике и уписивањем у краљеву књигу и молбама за аудијенцију показала своју покорност краљевском пару. Мада је опште мишљење било да ће краљ искористити прву прилику да објави општу амнестију, радикали су остали незадовољни. Јер, краљ Александар је објавио да нема намере да значајније мења своју владавину, осим што ће нагнути мало више на леву страну, то јест према радикалима. То је значило да ће радикалску партију сматрати за „разуздану птицу“ и „у својој руци држати крај канапа којим је везана њена нога“.¹³

У низу потеза којима је требало обележити нови режим и приближити краљицу народу било је и ново помиловање које је објављено на дан краљичиног рођендана 11/23. септембра. Помиловани су и пуштени кућама сви који су били осуђени због атентата на екс краља Милана: Влајко Кнежевић, Петар Ковачевић, Михаило Динић, Антоније Урошевић, прота Ђурић, Љубомир Живковић...

¹¹ Мекдоналд – Солзберију, 25. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 607, 613; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 207–208, 211.

¹² Мекдоналд – Солзберију, 30. јули 1900, Београд, PRO FO 105/132 (трећи извештај); В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 621–622; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 172.

¹³ Мекдоналд – Солзберију, 8. август 1900, Београд, PRO FO 105/133; *Српске новине*, 15. јули 1900 (LXVII, 156), 702; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 222; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 59.

Само је Деметар Кнежевић остао да чами у затвору због изјаве да „је Русија спремна да да сигнал црногорском кнезу Николи да преузме трон у Србији“. Промењено расположење према радикалима огледало се и у томе што су многи враћени у службу, и то на значајна места. Андра Николић је постављен за саветника, М. Вујић је именован за посланика у Паризу, М. Миловановић за посланика у Букурешту (потом, Риму), а Ј. Ђаја за дипломатског агента у Софији. Мекдоналд је знао разлоге ових именовања. Посланик Србије у Букурешту Михаило Милићевић је смењен јер је био приврженик екс краља Милана, са којим је, недавно, био вечерао у Бечу. На његово место је именован Милован Миловановић, који је био у великој завади са екс краљем Миланом и који се, недавно, био вратио из изгнанства из Аустроугарске. Јован Ђаја је био радикал који је доста изгубио на угледу у партији. Али његово именовање за посланика у Атини 1899. године поништено је када се затекао на једном радикалском балу. Поред њих, бивши вођа напредњачке проаустријске партије, Стојан Новаковић, који је постао русофил, премештен је са посланичког места у Паризу за посланика у Петрограду. Један од најзначајнијих радикала, бивши посланик у Петрограду, генерал Сава Грујић је именован за посланика у Цариграду. Коначно, крајем године, некадашњи познати радикалски првак, Ђорђе С. Симић је именован за посланика у Риму. Постављење значајних радикала на дипломатске функције у иностранству је, истовремено, показало да је краљ имао смисла да, своје донедавне непријатеље, удаљи из политичког живота земље. Ослушкујући коментаре у Београду Бонам (Bonham) је закључио да је овакво удаљавање радикала из Србије било привремено и лоше решење, јер, није било толико дипломатских места колико је било радикала. А и да је места у српској дипломатији било довољно, она би се претворила у језгра слободног окупљања радикала и обнављања њихове партије. У иностранству није било опасности да дипломате – радикали буду подвргнути постојећем закону Србије. Краљ се, дакле, варао када је мислио да радикалске вође, дискредитоване као Пашић и Таушановић, или удаљене као дипломатски представници, више не представљају опасност за његову самовољну владавину.¹⁴

После венчања и дворских свечаности краљ и краљица су отпутовали на краћи одмор у краљеве винограде у околини Смедерева. После тога, с јесени, требало је да обиђу западну Србију. Краљу је било веома стало да се створи утисак да је са његовим венчањем и народ сагласан. Зато је одложио полазак на пут за 11. септембар објавивши у *Српским новинама* да је разлог тога одлагања његова жеља да омогући што већем броју поданика да га посете. „Ако се ико сме усудити да у оваквој земљи прориче будућност, изгледа да неће бити било каквих политичких

¹⁴ Мекдоналд – Солзберију, 7, 14, 24. и 29. септембар 1900; Бонам – Солзберију, 23. октобар 1900; исти – Ленсдауну, 6. децембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 172; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 60–68, 73; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 80–81; С. Рајић, А. Обреновић, 302; А. Столић, *нав. дело*, 87.

промена или узбуђења за време одсуства Његовог Величанства.¹⁵ Верујући да је нашао своју срећу у браку са Драгом Машин и у потпуном преузимању власти, краљ Александар је, у ствари, претворио свој живот у *сталну ноћну мору*. Док се нова српска краљица показала као амбициозна, грамзива и осветољубива жена, краљ Александар је свим силама настојао да је народ прихвати.¹⁶

ОКРЕТАЊЕ СРБИЈЕ ОД АУСТРОУГАРСКЕ КА РУСИЈИ

У својим говорима одржаним непосредно после женидбе, краљ Александар је, посебну пажњу, посветио спољној политици. Са спољном политиком било је неизбежно повезано и објашњавање сопственог избора за женидбу. Не би било добро, тврдио је краљ, да је краљицу изабрао у иностранству јер тада Србија не би добила ништа а била би принуђена да живи под утицајем државе из које би била краљева избраница. Не помињући ниједну државу посебно, па ни Аустроугарску, краљ није спорио да је потребно приближавање Западу али није било неопходно „да тежимо да добијемо хаљину западну“. Са Запада Србија је требало да купује пушке и топове, муницију и железнице, машине и сличну робу али „Србија треба да задржи свој народни тип, Србија треба да остане Србија“, говорио је краљ Александар.¹⁷ Женидба краља Александра је, свакако, имала веома велики спољнополитички значај за Србију. Привидан је био избор пред који је краљ Александар, обелоданивши своју намеру да се ожени Драгом Машин, ставио политичаре Србије: или прихватање његовог брака са госпођом Машин, што је значило увођење руског уплива у Србију, или брак са немачком принцезом, који је доносио учвршћивање утицаја екскраља Милана и, преко њега, Аустроугарске. Одлуку је донео сам краљ. Инсистирајући на сопственом праву да изабере своју супругу и спроводећи ту одлуку краљ Александар је, у ствари, својевољно одлучио да одбаци аустроугарски утицај и подвргне себе и своју земљу руским захтевима и саветима. Ипак, у својој намери је имао значајну подршку Русије, која му је преко отправника послова Павла Мансурова помогла у припреми и спровођењу плана око женидбе са Драгом Машин.¹⁸

¹⁵ Мекдоналд – Солзберију, 7. и 8. август 1900, Београд, PRO FO 105/133.

¹⁶ Stavrianos, L. S., *The Balkans*, 453.

¹⁷ *Српске новине*, 26. јули 1900 (LXVII, 166), 745–747; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 159; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 86–87. Мекдоналд је навео да је краљ Александар говорио да су његови и отац и мајка (подвукао Љ. П. Р.) сматрали да Србија треба да тражи савезника и узор на Западу, док је краљ на Западу тражио наоружање и индустријске производе инистирајући, истовремено, да Србија треба да чува своју самосталност и национални карактер. (Мекдоналд – Солзберију, 6. август 1900, Београд, PRO FO 105/133)

¹⁸ Мекдоналд – Солзберију, 7. август 1900, Београд, PRO FO 105/133; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 159–161; С. Рајић, А. Обреновић, 333–335; иста, Руска дипломатија о односима Србије и Црне Горе (1900–1903), *Историјски записи*, LXXXIII (2010) 2, 189–191.

Иза краљевих, несумњиво патриотских, речи крило се наговештавање удавања од Аустроугарске и приближавање Русији. Објављујући да му је руски цар честитао веридбу (14/26. јула) и, потом, прихватио да му, преко свог представника, буде кум на венчању, краљ Александар је истакао нову спољнополитичку оријентацију. Са другим државама Србија је морала да одржава добре односе „јер је то био један услов да Србија буде јака и снажна“. Само таква Србија могла би да буде пример реда и мира на Балканском полуострву.¹⁹

Информације којима је Мекдоналд располагао показују да он није био једини који је био дубоко убеђен да је венчање краља Александра изведено под утицајем Русије. Неколико дана пре него што је упознао министре са својим женидбеним плановима, краљ Александар се сусрео са руским отпраником послера Мансуровим (6/18. јула). Постигнут је тада политички договор. Мансуров је обећао руску подршку планираном браку краља Александра али уз услов да радикали буду помиловани. Краљ је, тражећи руску подршку, заузврат, нудио протеривање свога оца и ослобађање политичких затвореника. У замену за подизање угледа краљевској невести руском подршком, краљ је пристајао на подвргавање руском утицају. Петроград је био веома изненађен овом краљевом понудом, а пошто она није остала строга тајна, изненађење није мимоишло ни Беч. Британском посланику у Бечу било је веома важно да сазна став Аустроугарске о питању да ли су „руска посланства имала удела у необичној промени сцене у Београду“. Бењамин Каалај, који је до детаља познавао прилике у Србији, сматрао је да су и Руси, као и сав остали свет, прво били изненађени оним што се дешавало у Београду. Али, Петроград је, врло брзо, извукао користи из ситуације *après coup*. Упркос томе што се у Бечу навелико говорило да је циљ руских подстицаја и охрабрења младом српском краљу био „елиминисање утицаја који је у протеклим годинама био предмет посебних гнушања у Петрограду“, аустроугарски посланик у Београду овакву краљеву понуду није сматрао резултатом подстрекавања из Петрограда. Ипак, већ је чланак објављен у *Српским новинама* под насловом „После краљеве Прокламације“ показао да се одређене промене у спољној политици Србије могу очекивати. Од тада, краљ је користио сваку прилику да истакне да су односи са Русијом поправљени. Екскраљ Милан је пак тврдио да је Мансуров „играо одсудну улогу“. Посланик Чедомиљ Мијатовић, који је, из Лондона, одлазио на нову дужност у Цариград, био је убеђен да, ако Русија није осмислила, онда је, свакако, олакшала и материјално помогла удају Драге Машин за краља Александра. Схвативши да је њен савезник, екскраљ Милан, истеран из Србије, Аустроугарска се није мешала у догађаје у Србији. Догађаји у Београду сврстани су у Бечу у категорију *опере буфе* (*opéra bouffe*) и, потом, проглашени унутрашњим проблемима Краљевине. Закључивши да је сваки покушај убеђивања краља Александра да одустане од женидбе са Драгом

¹⁹ Исти – истом, 6. август и 8. септембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; *Српске новине*, 26. и 27. јули 1900 (LXVII, 166 и 167), 745–747, 749; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 150–151; М. Војводић, *нав. дело*, 294.

Машин само губљење снаге и времена, барон Хајдлер је одржавао хладан али коректан однос према српском двору. Он је присуствовао свим свечаностима, али није честитао краљу ни у име своје владе ни у своје име. У Бечу се, ипак, веровало да је наклоњеност краља Александра Петрограду пролазног карактера. Али, напади на политику Аустроугарске, који су се множили у српској штампи, нису ишли у прилог оваквом уверењу. Поново се Мекдоналд, према упутствима која је добио од Солзберија, руководио поступцима барона Хајдлера. Због дворске жалости у Енглеској, Мекдоналд није присуствовао свечаностима у Београду већ се само уписао у краљеву књигу. Усклађујући своје поступке према понашању аустроугарског посланика, он је, о оваквој својој намери, претходно обавестио барона Хајдлера.²⁰

Сазнавши да ће кум на краљевој свадби бити руски отправник послова, аустроугарски војни аташе је, непосредно пред краљеву женидбу, затражио пријем код краља да би утврдио да ли руско кумство значи да се курс спољне политике Србије мења, односно да ли се Србија, после неколико година аустро-филске политике, окреће Русији. Али, краљ је био толико заузет одушевљењем својом свадбом и љубављу према својој жени да је само о томе говорио. При томе, није крио своју радост што је преварио и оца и министре који нису успели да га спрече да запреси Драгу.²¹

И јавност у Србији је, добрим делом, променила став према краљевом венчању оног тренутка када је, у *Српским новинама* и на народном слављу у Топчидеру, објављено да је руски отправник послова Павле Мансуров краљу и његовој вереници честитао веридбу у име цара Николаја II. Будимпештански *Пеиштер Лојд* је објавио да је руски цар честиком за веридбу и кумством успео да „сломије опозицију целог народа у Србији противу те монструозне женидбе“. Тада је српска јавност увидела да се не ради о пролазним политичким бурмама и да се неће појавити бивши краљ и повратити старо стање. Извесну nelaгодност

²⁰ Мекдоналд – Солзберију, 7. август 1900, Београд, PRO FO 105/133; Рамболд – Солзберију, 30. јули 1900, Маријенбад PRO FO 105/132; исти – истом, 7. септембар 1900, Беч, PRO FO 105/133; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 664; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 39, 42; Ч. Мijatovich, *нав. дело*, VIII; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 150–151; С. Рајић, *Руска дипломатија*, 190–192; А. Столић, *нав. дело*, 81–83. Мекдоналд је објаснио Солзберију кумство као „чисто српски однос“ који је раван крвном сродству те забрањује бракове међу члановима кумовских породица. Обичај кумства је непознат у Русији, објаснио је даље Мекдоналд, па је Петроград оклевао извесно време да прихвати молбу за царско кумовање. Прва реакција цара Русије на молбу краља Србије била је да не разуме о чему се ради, што је краља Александра веома зачудило. То је многим Србима дало наду да ће руски цар одбити кумство. Уосталом, кумство је било наследно. Деда Николаја II, Александар II, био је венчани кум краљу Милану и краљици Наталији и, као кум, крстио краља Александра. (Мекдоналд – Солзберију, 26. јули и 2. август 1900, Београд, PRO FO 105/132)

²¹ Мекдоналд – Солзберију, 6. август 1900, Београд, PRO FO 105/133; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 221; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 58–59; Ч. Мijatovich, *нав. дело*, 147–149; А. Столић, *нав. дело*, 82; В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 590.

и сумњу у искреност руске стране остављала је чињеница да је руског цара на венчању српског краља заступао само отправник послова. Упркос томе што се у српском народу кум изузетно поштовао, изгледало је да је више почасту указано отправнику послова, који је заступао свога цара, него српском краљу. Српски краљ није уживао ни безрезервно поверење ни највећу наклоност Петрограда. Јер тамо се сматрало да је довољно то што је учињена велика услуга српском краљу те се Петроград постављао више као татор а мање као пријатељ Србије.²²

Крајем августа (12/25. август 1900) нарочити краљев специјални изасланик генерал Јован Мишковић је предао руском цару нотификацију о краљевом браку и пренео му захвалност краља Александра за кумство на венчању. Краљ је хтео да са Драгом оде у Петроград и – како је Владан Ђорђевић саркастично приметио – „да пољубе кума у руку и да се пољубе са кумом“. Краљу је било веома важно да том посетом докаже да, својом женидбом, није изазвао бојкот европских дворова. Међутим, Мишковићев задатак је био и шире, дипломатске природе. Краљ је, свакако, желео поправљање односа са Русијом али и коректне односе са Аустроугарском, при чему је очекивао да се не мешају у унутрашњу политику Србије. Поред тога, Мишковић је покушао да обезбеди руску подршку у добијању француских кредита и у постављењу Фирмилијана на место скопског митрополита, посредовање Петрограда у разграничењу интересних сфера између Србије и Бугарске и, коначно, места за школовање српских официра у Русији. Уз све то, Мишковић је нагласио да је нова, српско-руски веза трајног карактера и да је основана на личној и сродничкој вези. Краљ Александар је потенцирао оно што у савременој дипломатији с краја XIX века није значило много: личне везе. Била је прилика да Мишковић дође до информације о расположењу руског двора да прими српски краљевски пар. Неодређени одговор са препоруком да би било делотворније да краљ прво пропутује сопствену земљу „да би пружио прилику своје народу да види своју нову краљицу“, имао је привук одбијања. Упркос томе, краљ се одлучио да свог донедавног непријатеља Николу Пашића упути у Русију не би ли овај, преко својих панславистичких веза, успео да издејствује оно што Мишковићу није успело. Пашићев одлазак за Русију Бонам је тумачио као краљев покушај да учврсти везе са Русијом, на коју би се ослањено у случају да дође до невоља у Србији. Али, Пашићево путовање у Русију није имало службени карактер па је краљ Александар, сходно томе, добио одговор. Пашић је донео препоруку да би требало прво средити унутрашње ствари, што је упућивало на то да власт треба дати радикалима.²³ Намера краља Александра да што више учврсти везе са Русијом огледала се и у именовану новог по-

²² Мекдоналд – Солзберију, 29. август 1900, PRO FO 105/133; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 221–222; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 651, 672; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 58–59; А. Столић, *нав. дело*, 83–84, 93–96.

²³ Бонам – Ленсдауну, 17. новембар 1900, PRO FO 105/133; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 171–172, 174; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 227; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 673; Ј. М. Јовановић, *Новакосовић у дипломатији*, 206; С. Рајић, А. Обреновић, 335–336; М. Војводић,

сланика Србије у Петрограду. Био је то искусни дипломата Стојан Новаковић, који је, као министар иностраних дела Србије 1895–96. године, оставио позитиван утисак на Петроград. Чинило се краљу да је Новаковић, са угледом у Петрограду и са напредњачком прошлостју, био најбоља личност коју је могао изабрати за тај положај. Новаковићев задатак је, пре свега, био да убеди Владу у Петрограду да је проруска оријентација Србије трајна. Стога је било логично што је српски краљевски пар очекивао позив за посету руском цару и што је Београд очекивао руску подршку у свим питањима која су произлазила из српско-турских односа.²⁴

Али, како позив из Петрограда није стизао, краљ Александар се потрудио да покаже да нису покидане све везе са Бечом. Тако је, бар, мислио барон Хајдлер када га је краљ Александар позвао на разговор средином новембра 1900. године. Краљ је говорио о могућим изборима, о принудној сарадњи са радикалима, о немогућности помирења са родитељима, о македонском питању, о Босни и Херцеговини и о српско-руској трговини. Међутим, из свега онога што је сазнао од барона, Бонам није стекао утисак да је краљ имао било какав други разлог за разговор са аустроугарским послаником, осим да, кроз објашњавање своју политике, уклони разлоге могућих неспоразума. Бонам је сматрао значајним мишљење барона Хајдлера да су сви ставови краља Александра „у сваком тренутку подложни промени“. Ипак, у прилог тврдњи барона Хајдлера ишло је и мишљење извесног неименованог, угледног радикала који је, мада и сâм веома наклоњен сарадњи са Русијом, процењивао да је краљево приближавање Русији претерано. То није могло бити корисно „за праве интересе Србије који захтевају одржавање најпријатељскијих односа са Аустроугарском“. При томе је и Петроград настојао да увери Беч да промена спољнополитичке оријентације Србије није драстичних размера већ да се само враћа у нормалне токове које је пореметио екс краљ Милан. Са своје стране, аустроугарски министар Голуховски је узвратио Петрограду изјавом да женидбу краља Александра види као његову приватну ствар. Ипак, упозорио је да Аустроугарска неће прихватити црногорског кандидата за евентуално упражњени престо Србије. Било је очигледно да Аустроугарска, па ни Русија, нису сматрале да је питање наследства престола у Србији решено женидбом краља Александра. При томе, ако је династија Петровића Његоша била искључена из комбинације, династија Карађорђевића није.²⁵ Али, реакција Беча није била нимало резервисана. Окретање Србије од Беча ка Петрограду морало је изазвати узнемирење и негативне реакције на Балпацу од негативних коментара, преко оштрих изјава до тврдог и омаловажавајућег одбијања цара

нав. дело, 294; Радош Љушић, Никола Пашић и Обреновићи (Борба за опстанак), у: Никола Пашић, *Живот и дело*, Београд 1997, 101.

²⁴ С. Јовановић, нав. дело, књ. 2, 175; М. Војводић, нав. дело, 295; Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 1994, 42–43.

²⁵ Бонам – Ленсдауну, 17. новембар 1900; исти – Солзберију, 9. октобар 1900, PRO FO 105/133; С. Јовановић, нав. дело, књ. 2, 174–175.

Фрање Јосифа на молбе краља Александра да покојни бивши краљ буде сахрањен у Србији.²⁶

Поправљање руско-српских односа одражавало се и у спољној и у унутрашњој политици Србије. Намере Петрограда биле су да се односи балканских држава развијају по руским саветима, а очекивања Београда су била да ће, уз руску помоћ, моћи да решава отворене проблеме са Турском и Бугарском. Развијање добрих односа међу балканским државама било је веома важно за Русију и због одржавања статуса кво и због евентуалног стварања балканског фронта против Аустроугарске. Тада је за Русију било лакше да одржава свој утицај на Балкану у атмосфери договора балканских држава него у њиховим међусобним зађевицама. Приликом посете генерала Мишковића руском двору у Петрограду речено му је да се руски цар нада да ће српски владар „наставити да води Србију путем напретка и мира“. То је значило да, уз помоћ Русије, треба решити многа нерешена питања међу балканским државама.²⁷

Наде у руску помоћ у неким балканским питањима

Иницијатива за поправљање односа између Србије и Црне Горе, међутим, није дошла само од Русије већ и од Турске. Средином јесени 1900. године Аустроугарска је објавила своју намеру о изградњи железнице од Сарајева преко Новог Пазара до Митровице. Будући да је тиме обелодањена намера Беча да се упуте ка Солуну, било је разумљиво велико узнемирење у Цариграду. Овај план Владе у Бечу изазвао је буру незадовољства и у Београду. Београдски *Трговински гласник* је указао да је аустроугарска намера да се успоставе железничке везе са Солуном директно кршење руско-аустроугарског договора о статусу кво на Балкану и нарушавање принципа Берлинског уговора, којим је било предвиђено право Аустроугарске да окупира али не и да анектира поједине делове Турске царевине. Гурајући Србију и Црну Гору против бечких аспирација, Турска их је наводила на међусобно помирење. То је била и руска намера. Питање колико је изградња поменуте железнице припрема за анексију је, по Бонаму, било прилично дискутабилно. Међутим, оно што је било несумњиво био је страх у Србији да би ширење аустроугарског утицаја могло бити фатално за аспирације Србије на тој територији. Знајући да се Србија не може сама супротставити Аустроугарској и верујући у руску подршку, краљ Александар је напоменуо барону Хајдлеру да питање Босне и Херцеговине треба да буде решавано међу силама потписницама Берлинског уговора. Али, у приближавању Београда и Цетиња одмакло се само онолико колико су то тражили спољни фактори. Основни узрок тешком и спором отопљавању замрзнутих односа било је међусобно неповерење српског краља и црногорског кнеза.²⁸

²⁶ С. Рајић, А. Обреновић, 339–343.

²⁷ Мекдоналд – Солзберију, 29. август 1900, PRO FO 105/133.

²⁸ Бонам – Ленсдауну, 27. октобар и 17. новембар 1900, PRO FO 105/133; М Војводић, *нав. дело*, 301–302.

Македонско питање је било велики проблем који је постојао између Србије и Бугарске и који је, током претходног трогодишњег периода, био узрок многим међусобним оптужбама али који, ипак, није довео до прекида дипломатских односа. Поновно оријентисање Србије према Петрограду водило је ка побољшању српско-бугарских односа. Чак је и оптужба да је Македонски комитет покушао да организује заверу против краља Александра остала на нивоу дипломатског убеђивања „на пријатељски и неформалан начин“. Министар спољних послова Србије А. Јовановић је упозорио бугарског дипломатског агента Бракалова да очекује од бугарске владе да предузме озбиљну истрагу, јер, уколико би се показало да су оптужбе истините, онда би деловање Македонског комитета престало да буде унутарбугарско питање и претворило би се у међународно питање са могућим тешким последицама по Бугарску. Противоптужбе Бракалова којима је поредио Македонски комитет са српским Друштвом „Светог Саве“ Јовановић је одбио тврђом да Друштво „Свети Сава“ никада није користило убиства као део своје пропагандне активности у Македонији.²⁹ Решавање македонског питања српски краљ је видео једино у евентуалном договору Србије и Бугарске који се могао постићи само уколико би Бугари одустали од организовања револуционарних чета по Македонији.³⁰ Русија је одобравала српско-бугарски споразум али га није пожуривала јер је то могло значити отварање Источног питања, за шта Русија није била спремна док не реши питање Далеког истока.³¹

Крајем 1900. године говорило се, с једне стране, да ће убрзо доћи до споразума између Србије и Бугарске, али се, с друге стране, тврдило да је тај споразум немогућ због сукоба интереса у Македонији. Истовремено, краљ Александар је говорио да нема опасности да Србија објави рат Бугарској али да ће сукоб бити неизбежан уколико у Бугарској не преовлада мирољубива струја. Значајно је било његово упозорење да у том случају не би одлучивале само две, већ све велике силе. Уз то је истакао да српска влада нема намере да проширује одбрамбене припреме и да ће се војни буџет смањити јер је систем који је формирао екс краљ Милан, мада добар, био сувише скуп. У престоној беседи у Скупштини у Нишу истакао је да ће реформа војног система бити прилагођена одбрани државе и њеним финансијским могућностима. Британски посланик Бонам је знао да се у Србији, док се обнавља народна милиција, смањује војска и скраћује војни рок те је закључио да Србија нема интереса да провоцира рат.³²

Није било тешко Влади у Бечу да схвати опасност од евентуалне заједничке српско-бугарске акције у Македонији. Зато је, почетком 1901. године, бугарски кнез Фердинанд у Бечу упозорен да на Балкану мора бити сачуван

²⁹ Мекдоналд – Солзберију, 26. септембар 1900, PRO FO 105/133.

³⁰ Бонам – Ленсдауну, 17. новембар 1900, PRO FO 105/133; М. Војводић, *нав. дело*, 300.

³¹ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 174.

³² Бонам – Ленсдауну, 1. и 14. јануар 1901, PRO FO 105/136 и 105/139.

мир. Непосредно после тога, сусрет кнеза Фердинанда и краља Александра на Железничкој станици у Београду, мада изузетно кратак и куртоазне природе, изазвао је, и у Аустроугарској, и у Турској, и у другим балканским државама, велико интересовање и подозрење. Полемисало се и распитивало о тачној садржини телеграма који су два владара упутила руском цару али се суштина забринутости градила на сумњи да је постигнут тајни уговор. О наводним заједничким акцијама у Македонији или, чак, о склапању балканског савеза писале су бечке новине са намером да буду поремећени српско-турски односи.³³ Овакво узнемирење и извештаји у енглеским новинама о ситуацији у Македонији су, свакако, били разлог да се Бонам више заинтересује за ситуацију у Старој Србији и Македонији. Резултат његових распитивања код бугарског дипломатског агента Бракалова, турског посланика у Београду и секретара Министарства иностраних дела Србије Бошковића био је да је ситуација веома тешка и замршена јер су њихови ставови били прилично различити. Бугарски дипломатски агент је признавао да је стање у Македонији веома тешко али да то није резултат ни бугарске, ни српске, ни грчке пропаганде већ природне потребе становништва које је било под муслиманском влашћу да се образује. Он је порицао конкурентске односе међу грчком, српском, румунском, бугарском и католичком заједницом. Циљеви ових заједница су, наводно, били искључиво верски а образовање у њиховим школама упућивало је незадовољно становништво на отпор турској власти. Не помињући Македонски комитет, Бракалов је напоменуо да и Турци имају своје школе али се у њима искључиво учи Куран, што не води добрим односима са хришћанским суседима.³⁴ Турски посланик је пак говорио о томе да је Македонски комитет састављен од дезертера и друштвених отпадника. Упркос томе што је тврдио да нови председник бугарске владе генерал Петров подржава Македонски комитет, турски посланик није бринуо да ће у Македонији доћи до немира јер је тамо Турска имала довољно војних јединица. Упркос убиствима и пљачкама који су се дешавале у Македонији, сличан став имао је и генерални секретар Министарства спољних послова Србије Бошковић. Ипак, Бошковић је сматрао да баш бројност турских трупа у Македонији може изазвати велике немире јер је турска војска спроводила окрутне репресије. Бошковић је страховао да нови избори у Бугарској могу ослабити позиције генерала Петрова, који је био једини бугарски државник који је могао да утиче на одржавање реда у Македонији.³⁵ Тако је Бонам могао закључити да је ситуација у Македонији веома тешка али да до сукоба Србије и Бугарске неће доћи јер су обе државе биле у тешким материјалним околностима. Њихов сукоб је могао једино бити изазван споља, и то против њихове воље. То је, по Бонаму, значило да у Бугарској и Македонији постоје елементи који изазивају локалне сукобе. Такви, мали суко-

³³ М. Војводић, *нав. дело*, 302–303.

³⁴ Бонам – Ленсдауну, 28. јануар 1901, Београд PRO FO 105/137.

³⁵ Исто.

би су, под репресијом турских власти, могли постати толико опасни да изазову интервенције великих сила у име хуманости. Баш то је био основни циљ Македонског комитета. Ситуација би постала знатно тежа ако би Русија или Аустроугарска, напуштајући договор о одржавању мира на Балкану, подржале револуционерне покрете. Ситуацију су још више компликовали ставови Румуније, Грчке и Црне Горе. Ипак, Бонам је највећу опасност видео у обновљеној активности Македонског комитета и, с тим у вези, могућим мерама Бугарске и Турске.³⁶ Своје мишљење да организовани устанак у Македонији није могућ без подршке неке велике силе а да тога неће бити све дотле док траје руско-аустроугарски договор, Бонам је изложио и свом аустроугарском колеги. И барон Хајдлер је знао да је ситуација у Македонији веома напета због делатности Македонског комитета. Али бринуло га је то што су постојале две Русије: прва, службена, чији су односи са Аустроугарском били веома коректни и, друга, неслужбена, која је била обузета панславистичким идејама. Није било сигурно, страховао је барон, да руски државници могу одолети панславистичким утицајима.³⁷

Унутрашње прилике

Утицај Петрограда осећао се и у унутрашњој политици Србије. Женидба краља Александра Драгом Машин одговарала је радикалима јер је то значило коначни одлазак великог радикалског противника, екс краља Милана са политичке сцене Србије и, делом захваљујући новој краљици, приближавање Русији, која је подржавала радикале. Руски притисак на српску владу и краља да се радикали, што пре, укључе у политички живот Србије није био непознат Бонаму. Поједини радикали који су били осуђени претходне године или су успели да избегну у иностранство или су се уписивали у краљеву књигу и одлазили му на подворење. После добијених помиловања, њихов циљ је био укључење у политички живот Србије и успостављање уставности. Краљ их је примао са нејасном идејом о новој влади али са јасном одлуком да неће уступити ни део власти коју је стекао. Један од њих, бивши министар и затвореник, неименован у Бонамовом извештају, имао је толико поверења у Мекдоналда да му је поверио детаље свога разговора са краљем. Краљ се приближавао радикалима тврдећи да је био уверен да су и окривљени и осуђени због велеиздаје били невини али, у време процеса, он није смео да се супротставља оцу, који је на том процесу градио популарност. Ипак, осим помиловања, ништа се није мењало па је овај радикал могао тврдити да је политички живот у Србији у *потпуном колапсу*. Разлога за радост због краљеве женидбе имали су и либерали у Србији јер је Драга Машин била либералска ћерка.³⁸ Краљ Александар није имао намере да се понаша према

³⁶ Исто.

³⁷ Бонам – Ленсдауну, 6. фебруар 1901, Београд PRO FO 105/137.

³⁸ Исти – Солзберију, 9. октобар 1900, Београд, PRO FO 105/133; Р. Љушић, *нав. дело*, 93, 101; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 15–16.

радикалима онако како је то радио његов отац. Екскраљ Милан је сматрао да су радикали на власти сувише опасни за династију те је чинио све да их онемогући да је се докопају. Без власти они нису имали ни политичку моћ па их је могао подвргнути строгим мерама. Краљ Александар је, међутим, био спреман да заузме знатно блажи став према Радикалној странци очекујући да би могао да утиче „на неке од њених разумнијих чланова да служе у умереној влади“.³⁹ Намеравао је краљ да ублажи режим који је заведен после Ивањданског атентата али није хтео да се враћа парламентаризму који би дао власт радикалима. Један од гестова попуштања био је изведен још августа 1900. године. Правдањем економским разлозима, укинута је специјално одељење тајне полиције које је уведено октобра 1899. године. Међутим, главни краљев мотив био је да уклони специјално оружје екскраља Милана против радикала и, истовремено, да распусти групу људи која је била дубоко наклоњена његовом оцу.⁴⁰

Руски утицај у унутрашњој политици Србије Бонам је видео чак и у томе што је краљ Александар, стигавши у Ниш јануара 1901. године, да би отворио Скупштину, прво отишао у цркву да би добио благослов од митрополита. То до тада није упражњавано већ је било у складу са руском праксом.⁴¹ Пошто је претходно обележена годишњица ослобођења Ниша од Турака, конституисана је Скупштина, која је, указом, попуњена познатијим радикалима.⁴²

СУКОБ СА РОДИТЕЉИМА И ОСВЕТА ОЧЕВИМ ПРИЈАТЕЉИМА

После писма екскраља краљу Александру у коме је отац сину скренуо пажњу да је његов непромишљени брак са женом која није била достојна владарске куће већи од свих удараца које је династија Обреновића до тада претрпела, млади краљ није могао бити спокојан. Мада је ово писмо, преко пештанских новина, доспело у све европске листове, краљ Александар га није схватио као очево обећање да се више неће мешати у унутрашњу политику Србије. Краљ је страховао да би га отац, уз подршку војске која је била веома наклоњена бившем главнокомандујућем, могао збацити са престола. Страх је, свакако, изазвала последња реченица очевог писма којом је поздрављан онај који би протерао краља из Србије. Наређена је строга контрола граничних прелаза из Аустроугарске и ригорозне мере уколико би се на њима појавио бивши краљ. Краљ Александар је наредио да екскраљ буде ухапшен чим ступи на тле Србије и да, у случају да пружи отпор, буде убијен. Ангажовани су руски агенти који су у Бечу, Будимпешти и Београду прикупљали податке о кретању екскраља Милана. Кон-

³⁹ Бонам – Ленсдауну, 17. новембар 1900, PRO FO 105/133.

⁴⁰ Мекдоналд – Солзберију, 4. август 1900, PRO FO 105/133; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 176.

⁴¹ Бонам – Ленсдауну, 11. јануар 1901, PRO FO 105/137.

⁴² Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 230.

трола је посебно појачана када је, септембра 1900, дојављено да је екскраљ у Букурешту. Мекдоналд је био уверен да екскраљ не би покушао да дође у Србију те да су строге мере резултат краљеве нервозе и анонимних писама.⁴³ Али бивши краљ није имао намере да се враћа у Србију. То је поверио и свом старом знанцу Бењамину Калају. Огорчен на свога сина, он је био уверен да му је живот при крају те му је једина брига била да осигура своју апанажу.⁴⁴

Било је покушаја да се односи између оца и сина изгледе и да се њих двојица помире. Ти покушаји су, наравно, имали своје политичке и династичке разлоге те су, међу другим дипломатама, привлачиле, разумљиво, и пажњу британског посланика Бонама. Већ августа 1900. године било је говора о помирењу. Међутим, краљ је постављао одређене услове. Свакако желећи да ускрати оцу сваку могућност да утиче на догађаје у Србији, краљ је тражио да њихови односи имају само породични карактер, да се њихов евентуални сусрет догоди ван Србије и да његов отац, приликом тог сусрета, укаже својој снаји поштовање које припада краљици.⁴⁵ Почетком октобра 1900. године, аустроугарски војни аташе Хордличка, очигледно задужен за осетљиве мисије којих се Беч, у случај потребе, лако могао одрећи, покушао је да наговори краља Александра да ублажи свој став према екскраљу. Узрок овакве интервенције били су чланци под насловом „Владановштина” у *Малом журналу*, у којима је, у жестокиим нападима на Владу Владана Ђорђевића, веома често и тешко, окривљаван и екскраљ Милан. Хордличка је настојао да увери краља да његов отац није заслужио такве нападе јер није ништа урадио против краља Александра, осим што је своје противљење браку са Драгом Машин изразио оставком на место главнокомандујућег српске војске. Савет из Беча је био да је политика ћутања боља од сваког напада. Зато није требало нападати екскраља Милана и тако му подизати популарност и чувати га у сећању српског народа већ га треба препустити забораву. Очигледно упућен у садржину разговора између Хордличке и краља Александра у Смедереву, Бонам је знао да Хордличкини савети нису наишли на позитиван одговор.⁴⁶ Аустроугарској је, свакако, било у интересу да се отац и син из владарске породице Србије помире не би ли се тако зауставила надолазећа бујица антиаустријског расположења у Србији и уклонила опасност од евентуалног доласка представника проруских Петровића Његоша или Карађорђевића на престо Србије. У пештанским новинама је, чак, било објављено да је, посредовањем пуковника Лазе Петровића, био склопљен уговор између екскраља Милана и краља Алек-

⁴³ Мекдоналд – Солзберију, 6. август 1900, PRO FO 105/133; в. у овом раду главу шест, нап. 245–248; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 226, 228; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 80–83; А. Столић, *нав. дело*, 88–91. Истраживања С. Рајић указују на то да мере предвиђене у циљу спречавања повратка у Србију екскраља Милана нису биле тако ригорозне. (С. Рајић, *А. Обреновић*, 293)

⁴⁴ Рамболд – Солзберију, 7. септембар 1900, Беч, PRO FO 105/133.

⁴⁵ А. Столић, *нав. дело*, 90.

⁴⁶ Бонам – Солзберију, 8. октобар 1900, Београд, PRO FO 105/133.

сандра. Према том тексту, било је договорено да екс краљу буде повећана апанажа на пола милиона динара, да ће он бити позван у Србију чим буду повољније политичке прилике, да краљевски брачни пар може становати у нишком дворцу и да се екс краљ Милан из Аустроугарске удаљи у Париз и, потом, када буду сређене његове финансије, стално настани у Италији. Помирењем се бавила и руска штампа, на шта је краљ Александар скренуо пажњу барону Хајдлеру. Наводно на основу разговора са послаником Србије у Русији, *Сентпетербуршка гизета* је објавила да нема могућности за помирење краља Александра и екс краља Милана јер је њихов сукоб био политичке природе. Али није искључивана могућност помирења краљице-мајке и краља јер је њихов сукоб био личне природе.⁴⁷ Некадашњи посланик Србије у Лондону, Чедомиљ Мијатовић, чије је постављење за посланика у Цариграду краљ Александар опозвао, зато што се Мијатовић противио женидби са Драгом Машин, је такође саветовао краља да се помири са родитељима. За поремећене односе краљ је оптужио своје родитеље. Када је краљ одбио да разговара о помирењу са оцем и онда када му је то поменуо рођак из Румуније Катарци, Бонам је закључио да је таква одбојност делимично заснована на личним разлозима а делимично на жељи краља да одржи пријатељске односе са Русијом. Краљ Александар се безразложно плашио евентуалног повратка екс краља Милана у Србију, закључио је опет Бонам, јер бивши краљ није желео да има ишта са земљом која се према њему понела са таквом незахвалношћу. О могућности да до помирења дође у случају да краљ добије наследника, Бонам није хтео да полемисе. Приче које су о томе колале по Београду биле су преурађене.⁴⁸ Да нема ни помена о помирењу, видело се на отварању рада Народне скупштине у Нишу јануара 1901. године. У својој беседи краљ је недвосмислено показао да је крај политици коју је водио његов отац и да нема говора о његовом повратку јер се он „за свагда из земље уклонио“. То су, сличним речима, поновили посланици у скупштинској адреси краљу истакавши да је одлазак екс краља Милана из Србије означио прекид са политичким заблудама претходног периода. Колико је млади краљ стекао самопоуздања откако његов отац није био у Србији, показало се у његовом оштром одбијању молби посланика да се у Адреси Скупштине избегне помињање бившег краља.⁴⁹

Руска подршка краљевом венчању није угасила сва незадовољства која су тињала и у Србији и ван ње. Бројна анонимна писма, пашквиле и дојаве кружили су Београдом и, из паңдурских руку, стизали краљу на читање. У отвореној разгледници маршалу Двора (*титуларном коморнику*) Александру Симоновићу краљица-мајка Наталија је, назвавши „најпогрдније и најнижим из-

⁴⁷ Бонам – Ленсдауну, 17. новембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 92.

⁴⁸ Исти – истом, 14. децембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; Ch. Mijatovich, *Memoirs*, 174–175; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 92.

⁴⁹ Бонам – Ленсдауну, 14. и 16. јануар 1901, Београд, PRO FO 105/139 и 105/137; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 230–231.

разима Њихова Величанства“, намерно увредила краљицу Драгу. То је била само последња у низу поштанских пошиљки у којима је краљица-мајка, пишући разним личностима, вређала краљицу. Овакво писање бивше краљице било је последица велике увређености и беса који је она осећала због тога што јој се син женио њеном бившом дворском дамом. Резултат писања Симоновићу био је тај да су *Српске новине*, по краљевом наређењу, објавиле саопштење да ће се све изјаве и интриге које би вређале владарски дом сматрати издајничким делом те ће се према актерима тих дела „поступати као са издајницима и бунтовницима“. Краљица-мајка је, пред сведоцима названа најпогрднијим именима а Симоновић је разрешен дужности.⁵⁰ Један намеран али потпуно маргиналан потез бивше краљице наишао је на плодно тле краљеве нервозне природе и недавно стеченог осећања да сву власт држи у својим рукама. Председник Владе и министар спољних послова Алекса Јовановић био је реалистичнији али се, свестан могућих негативних последица краљеве непромишљености, морао упутити страним посланицима у Београду и покушати да сазна шта они мисле о најновијем краљевом указу. Знајући да се његово мишљење не би допало краљу, Мекдоналд је избегао да га саопшти Јовановићу. Приметио је само да је инцидент за жаљење. Бранећи краља, Јовановић је нашироко објашњавао краљев поступак. Разлог Јовановићевог обраћања Мекдоналду било је краљево наређење да страни представници буду обавештени да је краљ био принуђен на објављивање поменутог саопштења. Знајући своју мајку краљ Александар је очекивао да ће она, са увредом у писмима, прећи на много опасније активности. Зато је желео да свима буде јасно да не прети у празно и да је спреман да се „и према свом оцу и према својој мајци понаша као према обичним издајницима уколико буду покушали да поремете његов домаћи мир“.⁵¹

Ни саопштење у *Српским новинама*, ни краљеве претње, ни коментари страних дипломата, ни хапшења попут оног Ђорђа Генчића нису зауставили анонимна писма и пашквиле.⁵² Хапшење Ђорђа Генчића је привукло Бонамову пажњу зато што је знао да је краљ дао обећање да се Генчић може слободно вратити из иностранства. Упркос томе, вероватноћа да буде ухапшен била је велика и било је чудно што се вратио. Бивши министар унутрашњих послова, познат по томе што је отворено износио краљу аргументе против његове изабранице, ухапшен је одмах по повратку из Опатије и оптужен за увреду величанства у писмима која је упутио краљу и у једном писму које су објавиле бечке новине (*Neue Freie Presse*). Поред тога, оптужен је за проневеру неке мање суме новца, коју му је, уосталом, краљ, истина посредно и усмено, одобрио. Признавши ауторство инкриминисаних писама Генчић се бранио приватношћу писама, својом оданошћу

⁵⁰ Мекдоналд – Солзберију, 8. септембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 666–667; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 226–227; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 168–170. Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 60–61, 71–75, 77–80; Ch. Mijatovich, *Memoirs*, 174; А. Столић, *нав. дело*, 91–93.

⁵¹ Мекдоналд – Солзберију, 13. септембар 1900, Београд, PRO FO 105/133.

⁵² Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 92–98.

и услугама династији Обреновића после покушаја атентата на екс краља Милана „када су затвори били препуни а најгледнији српски синови чекали на суђење пред преким судом“. Упркос томе, после оставке, био је прогањан и праћен, што га је навело да се писмима обрати краљу.⁵³ Генчић је осуђен на седам година затвора. Суђење Генчићу вероватно не би било толико интересантно Бонаму, да није, у извесном смислу, добило међународну димензију. У тесној судници, где су столице резервисане за стране посланике биле веома близу оптуженоме, немачки посланик Векер-Готер се, излазећи са суђења, руковао са Генчићем. Проблем је настао тек онда када је београдска штампа оштро напала Векер-Готера. По Бонаму, ни то не би имало толико значаја да краљ Александар није покушао да докаже да један искусни дипломата, као што је био стари Векер-Готер, то себи не би смео да дозволи те напади у новинама нису били неосновани. Чинило се да је краљ једва дочекао прилику да узврати барону који му је, знајући га још од малих ногу, давао савете који нису увек били пријатни.⁵⁴ Тек следеће године, на годишњицу брака краљевског пара Генчић је помилован. Заједно са њим помилован је и пуковник Цинцар-Марковић, који је био осуђен за кривично дело издаје јер је писао анонимна писма краљу Александру.⁵⁵

ДИПЛОМАТСКИ ИЗВЕШТАЈИ О СМРТИ ДВА ВЛАДАРА

Почетком 1901. године са европске политичке сцене нестала су два владара. Осим временске блискости њихових смрти, међу њима су, као и за живота, постојале велике разлике. У Енглеској је 22. јануара 1901. године, званично на трону и уз велику тугу политичара и народа, у кругу породице, умрла краљица Викторија. Двадесетак дана касније, у Бечу је 29. јануара/11. фебруара 1901. године, практично у изгнанству и уз присуство само неколико оданих пријатеља и рођака, издахнуо српски екс краљ Милан. Смрт краљице Енглеске и Ирске и царице Индије Викторије, владарке која је својом шездесетогодишњом владавином и дубоком старошћу, снажним карактером и добротом, преданим испуњавањем својих обавеза и бригом за породицу задобила поштовање и љубав огромне већине свога народа, била је повод многим пригодним коментарима у европској и прекоморској јавности.⁵⁶

⁵³ Бонам – Ленсдауну, 1. и 13. децембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; Хајдлер – Голуховском, 29. новембар и 5. децембар 1900, Београд; Мансуров – МИД-у, 21. новембра 1900, Београд, у: А. Раденић, *Прогони*, 697–700, 833–834; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 167–168, 170; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 63, 88–92; А. Столић, *нав. дело*, 96.

⁵⁴ Бонам – Ленсдауну, 19. децембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; Мансуров – МИД-у, 6/19. децембар 1900, Београд, у: А. Раденић, *Прогони*, 834–835; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 169–170.

⁵⁵ Бонам – Ленсдауну, 8. август 1901, Београд, PRO FO 105/138; Хајдлер – Голуховском, 22. јануар 1901, Београд, у: А. Раденић, *Прогони*, 697–703, 708.

⁵⁶ Strachey Lytton, *Queen Victoria*, London 1962, 249–254; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 231–232.

О смрти краљице Викторије српску владу и краља обавестили су српски посланик у Лондону Сима Лозанић и британски посланик у Београду Бонам. Будући да су краљ и краљица и Влада били у Нишу, њихово саучешће Бонаму изразили су пуковник Васиљевић и генерални секретар Министарства спољних послова Бошковић.⁵⁷ Сутрадан по смрти краљице Викторије објављено је да на престо ступа Едвард VII, краљ Велике Британије и Ирске и цар Индије. У Сент-Џемској палати у присуству свих лордова, великодостојника, лорда мера Лондона и угледних грађана Лондона најпре је утврђено да је он једини наследник престола. Он је, потом, обећао да ће владати по Уставу а присутни су му се заклели на верност. Лозанић је могао извести свог министра у Београду да је Едвард VII „веома благ човек“, који ће највероватније почети своју владавину учвршћивањем немачко-енглеског пријатељства „и тако ће та компактна двојка стајати према Руско-француском савезу“.⁵⁸ Српску делегацију на погребу краљице Викторије чинили су: бивши посланик Србије при Сент-Џемском двору Чедомиљ Мијатовић и генерал Лаза Лазаревић, као заступници краља Александра, и капетан В. Дерок и извесни Х. Верни (H. Verney).⁵⁹ Приметно је да у списку позваних на сахрану није било краља Александра нити је у Београду било говора о његовом одласку за Лондон. Разлог томе може се само наслућивати. Јер, црногорски кнез Никола је намеравао да иде у Лондон на краљичину сахрану. Међутим, од своје кћери велике војвоткиње Милице, супруге великог кнеза Петра Николајевича Романова, добио је шифровани телеграм да одустане од те идеје јер се то у Русији сматра неопортуним и непотребним зато што кнез Никола није у родбинским везама са енглеским двором. Очигледно је да се радило о руском утицају и, можда, упозорењу из Петрограда да црногорски кнез не би требало да троши новац који му Русија још није ни дала.⁶⁰

У Народној скупштини у Нишу А. Јовановић је одржао кратак говор позивајући посланике да истовремено одају пошту италијанском краљу Умберту I и енглеској краљици Викторији. Председник Скупштине Сима Несторовић је проследио спикеру Доњег дома британског парламента превод извода скупштинског протокола у коме је забележен говор о смрти британске владарке.

⁵⁷ С. Лозанић – МИД-у, 9/22. јануар 1901, Лондон, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–II, В/4, Пов. бр. 80; Бонам – А. Јовановићу, 23. јануар 1901, Београд; А. Јовановић – Ч. Мијатовићу, 11/24. јануар 1901, Београд, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–II, В/4, Пов. бр. 101, 116; Бонам – Ленсдауну, 23. јануар 1901, Београд, PRO FO 83/1823; А. Јовановић – Бонаму, 11/24. јануар 1901, Ниш, PRO FO 83/1826.

⁵⁸ С. Лозанић – А. С. Јовановићу, 12/25. јануар и 24. јануар/6. фебруар 1901, Лондон, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–II, В/4, Пов. бр. 138 и 190.

⁵⁹ А. Јовановић – Ч. Мијатовићу, 11/24. јануар 1901, Београд, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–II, В/4, Пов. бр. 101 и 106; Листа позваних на сахрану краљице Викторије, Поверљива белешка Форин офиса, 31. јануар 1901, PRO FO 83/1827.

⁶⁰ Р. Кенеди – Ленсдауну, 29. јануар 1901, Цетиње; ? – Ленсдауну, 29. јануар 1901, PRO FO 83/1826.

Поводом њене смрти у *Српским новинама* је објављена петонедељна жалост. У српској штампи објављивани су чланци о краљици Викторији. Посебну пажњу Бонам је обратио на чланак у *Дневном листу* који је читаоцима скренуо пажњу на уставну владавину и на либералне и хумане односе у Британији, док су на *Континенту*, истовремено, владали угњетавање, тиранија и окрутност. Према суду *Дневног листа*, три су личности обележиле владавину краљице Викторије: лорд Палмерстон, Чарлс Дарвин и Чарлс Дикенс.⁶¹

Опело краљици Викторији одржано је и у Београду, у „овдашњој немачкој цркви, у улици Вука Караџића“ а службу је водио енглески капелан из Пеште. Служби су присуствовали: главни краљев ађутант пуковник Лаза Петровић, главни официри Двора и београдског гарнизона, представници Владе који су били у Београду, разни државни службеници, цео дипломатски и конзуларни кор, сви британски поданици и они који су британског порекла а живели су у Београду. Истим поводом, у организацији британског грађанина, рударског инжењера Финија, опело је одржано и у Ваљево. Присуствовали су сви виши градски званичници, свештенство и велики број грађана.⁶²

Било је уобичајено у међудржавним односима да, поред званичних саопштења дипломатских представника, посебне нотификације о најзначајнијим променама у владарској породици другим дворовима предаје специјално именовани амбасадор – посланик. За предавање нотификације о смрти краљице Викторије српском двору именован је фелдмаршал, лорд Волсли (Wolseley) „чија су војничка достигнућа била добро позната у Србији“. Његов задатак није био само да посети Београд већ и дворе у Бечу, Букурешту, Цариграду и Атини. У живој дипломатској преписци крајем марта 1901. године, договорено је да сусрет краља Александра и лорда Волслија буде 6. априла у Београду. Судећи по садржају посете британског фелдмаршала, предавање нотификације о промени на британском престолу јесте био званично најважнији али не и једини циљ доласка у Београд. Чим је стигао у Београд, лорд је посетио Калемегданску тврђаву, Војну академију и Војну школу и Дуванску индустрију, „најнапредније трговачко предузеће у Београду“.⁶³ Следећег дана, 6. априла, у новом двору, краљ Александар је примио у свечану аудијенцију лорда Волслија и посланика Бона-

⁶¹ Бонам – Ленсдауну, 24. и 26. јануар 1901, Београд, PRO FO 83/1824; Јовановић – Бонаму, 11/24. јануар 1901, Београд, PRO FO 83/1825. Бонам је овако прокоментарисао кратки Јовановићев говор: „Језик којим је говорила Његова Екселенција је речит у својој једноставности, а начин на који га је Скупштина, углавном састављена од слабо образованих сељака, примила на може бити посматран другачије до задовољавајући.“

⁶² Бонам – Ленсдауну, 5. и 6. фебруар 1901, Београд, PRO FO 83/1828; маршал двора – А. С. Јовановићу, 16/29. јануар 1901; исти – М. С. Бошковићу, 17/30. јануар 1901, Ниш, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–II, В/4, Пов. бр. 3404 и 3408.

⁶³ Бонам – М. Вујићу, 16. и 27. март 1901, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–II, В/4, Пов. бр. 569 и 664; Форин офис – Бонаму, 19. и 21. март 1901, Лондон; исти – Ленсдауну, 21. и 22. март и 5. и 8. април 1901, Београд, PRO FO 83/1836.

ма. Том приликом лорд је уручио нотификацију о смрти краљице Викторије и о ступању на престо Едварда VII, краља Велике Британије и Ирске и цара Индије. Током вечере краљ је наздравио краљу Едварду, а лорд Волсли је одговорио здравицом српском краљу и краљици и напретку земље. У недељу, 7. априла, лорд је посетио Краљевски парк у Топчидеру. Увече, пред полазак за Цариград, уручена му је фотографија краља и краљице као успомена на боравак у Београду.⁶⁴

Смрт је бившег краља Србије Милана Обреновића затекла у тешким околностима и далеко од сопствене земље. Дубоко разочаран одлуком свога сина да се ожени грађанком сумњивог морала и још више погођен синовљевим драстичним начином да сопственом оцу заувек забрани повратак у Србију, екс краљ Милан је у Аустрији проводио тешке дане депресије. Јануара 1901. године, тек залечен од једног запаљења плућа добио је друго, што његово слабо срце није могло да издржи. У скромним условима бечког хотела *Имperiјал* и у кругу неколико најближих пријатеља и рођака, бивши краљ се надао доласку свога сина. Краљ Александар пак под утицајем своје супруге или чланова своје владе није веровао лекарским извештајима да је очево здравствено стање веома озбиљно. Чак ни када је од српског посланика у Бечу Косте Н. Христића добио обавештење да је здравствено стање бившег краља критично и да се најгоре може очекивати сваког часа, краљ Александар се није одлучио да пође у Беч већ је тамо послао свог првог ађутанта пуковника Лазара Петровића. После једне посете болесном екс краљу, Петровић је, већ следећег дана, само могао да обавести краља и Владу да је бивши краљ Србије преминуо.⁶⁵ Истога дана, на вест о смрти екс краља Милана Народна скупштина у Нишу је усвојила буџет и неколико закона и, потом, закључила рад. Двор, Влада и, за њима, Скупштина дошли су у Београд да би учествовали у сахрани некадашњег владара Србије. Краљ Александар је прокламацијом објавио народу смрт свога „милог и непрежаљеног родитеља“ величајући његово дело. Хвалио је његову љубав и служење домовини истичући да ће му српски народ остати вечити дужник за постигнуту независност, проширене границе Србије, обновљено краљевство и културни преображај земље. Свакако имајући у виду велики углед екс краља Милана у официрским и војничким круговима, краљ Александар је посебну прокламацију упутио српској армији. Краљ Александар се могао уздати у војску док је на њеном челу био његов отац.

⁶⁴ Исти – истом, 8. април 1901, Београд, PRO FO 83/1836.

⁶⁵ Бонам – Ленсдауну, 11. и 12. фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/140; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 231–232; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 189–191; Драгиша Васић, *Деветстотрећа*, Београд 2003, 28–30; С. Рајић, *В. Ђорђевић (рукопис)*, 435–436; А. Столић, *нав. дело*, 115. Х. Вивијан је забележио да су се на вест да је екс краљ болестан краљица Драга и министри састали и закључили да бивши краљ опробава свој утицај на сина и да покушава да одвоји краља од супруге. Штавише, један министар је касније, наводно, рекао Вивијану: „Нико није веровао да би краљ Милан могао да умре. То би било сувише добро да би било истинито.“ Према Вивијану, руски цар је знао да је екс краљ Милан у тешком стању те је био сигуран да ће краљ Александар доћи у Беч. Зато је телеграм саучешћа из Петрограда послат у Беч а не у Београд. (Н. Vivian, *The Servian Tragedy*, 75–76)

После непопуларне женидбе, забране оцу да дође у Србију и његове смрти, краљ Александар се више није могао, без страха, надати подршци из Генералштаба или гарнизона. Прокламација је био први покушај краља да се обрати војсци. Али њихови односи се више нису могли поправити. Једна прокламација није могла избрисати утисак који је створен уредбама и законима којима је употреба војне силе стављена у краљеве руке, знатно смањен војни буџет и учињене кадровске промене у војсци које су унеле раздор у командни кадар.⁶⁶

Међутим, смрћу екс краља Милана нису нестали сви проблеми које је имао краљ Александар. Будући да је у Београду све припремано за сахрану преминулог владара, вест да је он оставио писану жељу да не буде сахрањен у Србији већ у манастиру на Фрушкој Гори, изазвала је запрепашћење. Аустријски цар Франц Јозеф је одбио молбу краља Александра, коју му је изнео ађутант Лазар Петровић, да тело бившег српског краља буде пренето у Београд. Будући да се екс краљ Милан могао сматрати приватном особом и да за живота није тражио друго држављанство, његова последња жеља се, по тадашњем међународном праву, није морала сматрати обавезујућом. Ипак, у пракси се последња жеља најчешће поштовала. У службеним круговима тумачило се да цар нема права да одбије директни захтев онога ко је на челу династије, али је аустроугарска влада, ипак, одлучила да поштује жељу покојног краља. Штавише, цар је изјавио да је испуњење те жеље „за њега и лична, човечанска и хришћанска дужност“. Краљев приватни секретар се жалио Бонаму да српска влада није консултована приликом припреме погребне церемоније у Бечу и да је Голуховски говорио заповедничким тоном. Понадавши се да помоћ може добити у Петрограду, краљ Александар се обратио руском цару молећи га за интервенцију на бечком двору. Али, руски двор је одбио ову молбу саветујући да краљ учини политички потез и оде на погреб у Беч. Краљ то није желео тврдећи да је сахрана у Крушедолу понижење Србије и њеног краља. Бонам није коментарисао руски одговор али је приметио да затезање српско-аустроугарских односа на овом питању може бити веома незгодно по односе Беча и Петрограда. Утехом за Србе Бонам је сматрао историјски значај Манастира Крушедола и његов географски положај. У тој задужбини патријарха Максима из породице Бранковића, писао је Бонам Ленсдауну, сахрањени су: Арсеније Чарнојевић, који је водио сеобу из Старе Србије и Македоније 1690. године, последњи деспот Ђорђе Бранковић, српски

⁶⁶ Бонам – Ленсдауну, 12. и 14. (телеграм) фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/140 (у прилогу извештаја од 12. фебруара су преводи обе прокламације на енглески језик; Бонам је Форин офису два пута слао кратке биографије екс краља Милана назначивши да их је саставио на основу података из страних новина. Међу општепознатим датумима и чињеницама требало би поменути само то да је, према Бонаму, Србија, у српско-турском рату 1876. године, избегла уништење захваљујући „интервенцији Енглеске и претњама Русије“.); Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 232; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 183–186; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 93–94; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 123–125; Димитрије Ђорђевић, Улога војних кругова на Балкану у деветнаестом веку, у: *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 70.

војвода из 1848. Стеван Шупљикац и кнегиња Љубица. Недалеко од Крушедола налазили су се Карловци и Манастир Раваница. До Карловаца се могло лако и брзо стићи возом из Београда а у Раваници је био сахрањен Свети кнез Лазар.⁶⁷

Опело на коме је, по позиву аустријског цара, чинодејствовао српски патријарх Георгије из Карловаца обављено је у Српској цркви у Бечу на Сретење 2/15. фебруара 1901. године. Следећег дана екс краљ Милан Обреновић је, уз војничке почасте, сахрањен у Манастиру Крушедол. Из Србије, сахрани је присуствовала само званична делегација и мали број грађана. У Србији је оглашена „дворска и државна жалост“.⁶⁸ Истовремено, са опелом у Бечу и сахраном у Карловцима одржани су опело и погребни парастос бившем краљу у Саборној цркви у Београду. Међу онима који су присуствовали (краљ, дипломатски кор, министри, саветници, скупштински посланици, представници разних установа и професија) Бонам је издвојио само бугарског дипломатског агента који је био посебно именован да представља кнеза Фердинанда.⁶⁹

О смрти екс краља Милана обавештена су, циркуларним писмом, сва посланства Краљевине Србије. Посланик Сима Лозанић је *нотификовао* вест британском и холандском министру спољних послова, српским конзулима, члановима српске колоније, Ч. Мијатовићу и капетану В. Дероку. Према упутствима из Београда, Лозанић је организовао парастос у капели руске амбасаде, где је чинодејствовао угледни руски свештеник, протојереј Евгеније Смирнов. Парастосу су присуствовали министар спољних послова Британије маркиз Ленсдаун, „овдашња дипломација, пријатељи Србије и скромна српска колонија“.⁷⁰ Тек маја 1901. године, краљу Србије је пренето саучешће Едварда VII.⁷¹

⁶⁷ Бонам – Ленсдауну, 14, 15. и 18. фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/137 и 105/140; А. Јовановић – С. Лозанићу, 14/27. фебруар 1901, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. архива, Ф–I, 13/1901; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 232; В. Ђорђевић, *нав. дело*, књ. 3, 724–743; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 125–126; Н. Vivian, *The Serbian Tragedy*, 76.

⁶⁸ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 233; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 126.

⁶⁹ Бонам – Ленсдауну, 16. фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/140; А. Столић, *нав. дело*, 115; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 94–100 (Коментаришући писања штампе (српске, аустријске, француске, енглеске и чешке) о смрти екс краља Милана, Јовановић је забележио: „У Енглеској су саопштаване разне црте његова живота и писма из брачне размирице, са нештедивим оценама.“).

⁷⁰ Циркулар посланствима, 29. јануар/11. фебруар 1901, Ниш; С. Лозанић – А. С. Јовановићу, б. м., б. г.; исти – истом, 3/16. фебруар 1901; исти – М. Вујићу, 6/19. фебруар 1901, Лондон, АС, МИД, ПО, 1902, Ф–IV, К/10, Пов. бр. 3247; АС, МИД, ПО, 1901, Ф–III, И/7, Пов. бр. 331; АС, МИД, ПО, 1902, Ф–III, К/10, Пов. бр. 312; Ф–IV, К/17, Пов. бр. 385; А. Јовановић – С. Лозанићу, 14/27. фебруар 1901, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. архива, Ф–I, 13/1901.

⁷¹ Краљ Едвард – краљу Србије, 18. мај 1901, Лондон, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–VI, Н/6, Пов. бр. 1324.

УГОВОР О ЕКСТРАДИЦИЈИ ИЗМЕЂУ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СРБИЈЕ

Међу законским актима који су усвојени последњих дана заседања Скупштине у Нишу фебруара 1901. године био је и Уговор о екстрадицији склопљен између Велике Британије и Србије. На том уговору рађено је дуго и он се није много разликовао од сличних уговора Србије са другим државама. Коначан текст, на енглеском и српском језику, усаглашен је јуна 1900. године. Пошто га је прегледао, министар правде Србије Настас Антоновић је препоручио да би га требало прихватити без икаквих измена. Уговор је прихватила и Влада. Тако је он закључен и потписан у Београду 23. новембра/6. децембра 1900. године. Још је било остало да Уговор буде усвојен у Скупштини. То је учињено у Нишу 5. фебруара 1901. године. Ратификације су измењене 28. фебруара 1901. године а Уговор је ступио на снагу 31. јула/13. августа 1901. године.⁷²

Уговор о екстрадицији између Србије и Велике Британије састојао се од уводне преамбуле и осамнаест чланова. На почетку је наглашено да се Уговор склапа ради боље евиденције и спречавања злочина, као и хватања бегунаца који су починили злочине. Обе државе су се обавезале да узајамно предају она лица која су оптужена или осуђена за злочине или преступе који су наведени у члану 2 Уговора. У овом члану под тридесет и једном тачком наведена су сва дела за која се екстрадиција могла тражити. Поред уобичајених кривичних дела, од убистава, преко фалсификовања новца, силовања, отмице, разбојништава, уцена и других, наведена су и нека која нису била специфична за Србију. То су била кривична дела која су се могла десити на бродовима на мору (гусарство, побуна на броду, напади и потапања брода) и трговина робљем. Чланом 6 било је предвиђено да се неће издавати политички кривци и лица која докажу да се њихова екстрадиција захтева ради политичке кривице. Посебно је наглашено да су уговором обухваћене све британске територије („колоније и иностране посесије“), али уколико закони тих поседа то буду омогућавали. Ипак, било је предвиђено и то да британски владар може издавањем посебних прописа наредити издавање из колонија уколико то Србија буде затражила.⁷³ Разлика између две државе потписнице овог Уговора огледала се и у томе што за Србију није било никаквих посебних одредби, док је неколиким одредбама прецизније одређена екстрадиција из британских

⁷² Мекдоналд – В. Ђорђевићу, 6/19. јуни 1900; Н. Антоновић – А. Јовановићу, 25. август/7. септембар 1900; Концепти и белешке, б. м., б. г.; АС, МИД ПО, 1901, Ф–IX, У/7, Пов. бр. 1594, 2416, 2975, 542; Бонам – Ленсдауну, 14. фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/140 (телеграм); Serbia. Treaty of Extradition, Belgrade, 23 November/6 December 1900, PRO FO 93/93/8; Уговор о узајамном издавању криваца између Србије и Велике Британије, АС, МИД, ПсЛ, Административна архива, Ф–I/228/1901; Ратификације Његовога Величанства Краља Србије уговора о издавању криваца закљученога и потписаног у Београду двадесет трећег новембра 1900. између Србије и Сједињене Краљевине Велике Британије и Ирске, PRO FO 94/821.

⁷³ Serbia; Уговор; Ратификације.

територија. Будући да криваца обухваћених овим уговором или није било или их је било веома мало, његов значај се не није огледао у накнадној примењивости и ефикасности. То је више био знак сарадње у међународном кривичном праву и, за обе државе, још један у низу сличних уговора склопљених са другим државама. У јавности Србије усвајање овога уговора је прошло без посебног одјека. Пажња једномесечног рада Скупштине и јавности била је окренута много важнијим законима. Током јануара 1901. године донети су закони: о судијама, о повластицама извозне банке, о непосредном порезу, о окружном, среским и општинским буџетима и неколико закона о устројству војске. Међу овим законима Бонам је обратио пажњу само на Закон о изменама и допунама Закона о непосредном порезу. Закон о порезу, који је био донет јануара 1900. и који је изазвао оштру реакцију Аустроугарске и трговаца у Србији, морао је бити модификован. Законским изменама учињене су знатне пореске олакшице, међу којима су британском посланику биле најважније оне којим, су умањени порези на зараду и порези на приходе осигуравајућих компанија.⁷⁴

РЕКОНСТРУКЦИЈА И ПАД „СВАДБЕНОГ МИНИСТАРСТВА“

Слабост свадбеног министарства, које је, под веома тешким условима за краља, формирано на брзину, није била непозната дипломатским представницима. Октобра 1900. године, када је краљ приредио пријем у част Бонамовог предавања акредитива, овај британски дипломата је забележио да је Јовановићева влада састављена од политичара „треће и четврте класе“, међу којима нико, па ни председник Владе, не говори стране језике те је комуникација страних дипломата са њима немогућа. То је одговарало краљу, који је спољну политику водио преко свог личног секретара а иза леђа министрима. Ако је, средином 1900. године, краљу одговарала влада са министрима слабих капацитета да би спровео своју идеју о женидби, крајем јесени постала је несумњива његова намера да пронађе квалификованије политичаре који би пристаали да уђу у Владу. Али није било лако наћи бољег политичара који би пристао да уђе у Владу која је сматрана *привременом управом*. Поред тога, осећао се недостатак одлучне и смишљене управе бившег краља ма колико он у време Ђорђевићеве владе био, званично, подређен актуалном краљу. После трогодишњег периода мира и просперитета, сада је Србији предстојао период нестабилности. Краљ је морао да се суочи са проблемима за чије решавање није могао да очекује помоћ ни од слабе Владе ни од свога оца па је све зависило од његових личних способности. Тражећи погодне личности за реконструкцију Владе, краљ је хтео да задржи постојећу до краја заседања актуалне Скупштине.⁷⁵

⁷⁴ Бонам – Ленсдауну, 15. фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/140; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 181–182.

⁷⁵ Бонам – Солзберију, 12. октобар 1900; исти – Ленсдауну, 17. новембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 175.

Фебруара 1901. године Влада Алексе Јовановића је реконструисана. Бонам је наслућивао да је до тога дошло због непријатних сцена у Влади које су настале пошто краљ није отишао у Беч када му је отац умро. Јовановић је остао председник Владе али је за министра спољних послова постављен Михаило Вујић, који је до тада, кратко, био посланик Србије у Паризу. Вујић је припадао умереним, такозваним *дворским радикалима*. У дипломатским круговима се претпостављало да је циљ његовог именовања двострук: у Влади је требало да буде фактор помирљивости а у спољној политици да одржава добре односе са Аустроугарском. Обавештавајући Ленсдаун о реконструкцији Владе у Београду, посланик Лозанић је, очигледно с поносом, рекао да је српски кабинет „оснажен уласком једнога нашег знатног научара, који је од најугледнијих чланова радикалне партије“. Јовановић је преузео Министарство правде. За министра унутрашњих послова именован је Никола Стевановић а за министра народне привреде Милован Миловановић. Миловановић је био један од оних водећих људи Радикалне партије према којима екс краљ није гајио поверење а које је краљ Александар удалио из Србије шаљући их у дипломатију. Сада је био позван у Владу да би учествовао у стварању коалиције радикала и напредњака. Именовање финансијског стручњака, умереног радикала др Михаила Вујића било је значајно појачање за Владу. Било је јасно да ће некадашњи министар у радикалској влади, иако постављен на место министра спољних послова, значајно утицати на државне финансије. Циљ постављања Стевановића за министра унутрашњих дела био је контролисање избора али није било извесно да ли ће он то моћи да спроведе. Први пут формирана коалиција радикала и напредњака није обећавала трајност овој влади. То утолико пре што је убрзо постало познато да је Вујић истрпео веома велики притисак да се прихвати министарства иако се претходно није консултовао са својим партијским друговима. Краљ Александар није крио да је ова влада привремена.⁷⁶

Иако се слутило да реконструисана влада Алексе Јовановића неће бити дугога века, промена на челу Министарства спољних послова је налагала да нови министар Михаило Вујић образложи основне правце спољне политике коју ће водити. У основним цртама, политика реконструисане владе није се много разликовала од политике Јовановићеве владе претходног састава. То је значило потпуно поштовање и испуњавање обавеза међународних уговора, што је Србији омогућавало да „продужи бити моћна чињеница мира, али у исти мах и залога све боље будућности српскога народа“. Влада је намеравала да развија добре доносе са свим државама а посебно са онима са којима су је везивали „виши политички и привредни интереси“. Посебно је наглашен „искрен и сталан пријатељски наклон на Русију“, за коју је Србија била везана интересима политичког развика. Истовремено, Влада је намеравала да одржи најбоље односе

⁷⁶ С. Лозанић – М. Вујићу, 6/19. фебруар 1901, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–III, И/7, Пов. бр. 384; Бонам – Ленсдауну, 20, 22. и 24. фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/137; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 114–122, 127.

са Аустроугарском, за коју је Србија била везана привредним интересима. Да се приближавање Русији не би схватило као удаљавање од Аустроугарске, Вујић је наглашавао да ће Влада свим силама настојати да усклади политичке и привредне интересе Србије. Намера Владе била је да са балканским државама развија политику споразумевања. Изразита мирољубивост и посвећеност добросуседским односима није, према Вујићевом ставу, била у нескладу са потребама Србије да се „у једном периоду мира прибере и развије снагу своју, не губећи при томе никад из очију свој свети, природни и историјски национални задатак“.⁷⁷

Дефинисање унутрашње политике реконструисане Јовановићеве владе деловало је као уклапање жеља из јуна 1900. године у нове оквире настале смрћу екс краља Милана. То је значило испуњавање краљеве жеље да се престане са страначким искључивостима и свађама и да се изађе из „потоњих самовољних владавина“. Кроз Вујићеве речи да ће се и законски и административно обезбедити равноправна заступљеност свих политичких струја у управи и законодавству, постала је сасвим јасна владарева намера да реформише и Владу и управу. Могло се то остварити слободним изборима за Народну скупштину, која би уводила слободоумније законе и довела до решавања уставног питања. Под притиском краљ Александар је морао да попусти и да крене ка укидању владавине личног режима и неутралних влада.⁷⁸

Ови генерални ставови реконструисане владе и новог министра спољних послова који су уписани у основна упутства за све дипломатске представнике Србије нису садржавали никакве детаље. До неких детаља британски представник Бонам је дошао у разговорима са министром Михаилом Вујићем и новим министром привреде Милованом Ђ. Миловановићем. Вујић се надао да су престали сви проблеми који су настали после смрти екс краља Милана те да се Србија може посветити својим унутрашњим пословима. Миловановић је пак био уверен да одласком екс краља јесте нестао један од проблема Србије али је страховао да краљ Александар са својим карактером није могао бити гарант стабилности у држави. Мир је био неопходан Србији да би се посветила унутрашњем развоју, у чему су Вујић и Миловановић били сагласни. Али док се Вујић жалио на неповољан положај Србије као континенталне државе и на неекономичност извоза преко Солуна због високих тарифа железнице барона Хирша, Миловановић се уздао у изградњу тимочке пруге као главног пројекта Радикалне партије. Незаобилазни проблем на који су Бонаму указали и Вујић и Миловановић, било је македонско питање. Вујић је био уверен да је турска армија јака као што је била и у рату са Грчком и да ће моћи да одржи мир у Македонији супротстављајући се бугарском Македонском комитету. Миловановић је за подршку револуционарним комитетима као паравојним организацијама кривио и

⁷⁷ Министар спољних послова – С. Лозанићу, 12/25. фебруар 1901, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, Пов. архива, 18/1901.

⁷⁸ Исто.

званичну Бугарску и бугарског кнеза Фердинанда, али се уздао у намере Русије и Аустроугарске да одрже мир на Балкану.⁷⁹

Из Лозанићевог представљања реконструисане владе Краљевине Србије и Бонамових детаљних извештаја о разговорима са Вујићем и Миловановићем, Ленсдаун је могао стећи целовиту и тачну представу о плановима краља Александра и његове владе. У њима није било ничега новог у односу на планове с почетка министровања Алексе Јовановића средином 1900. године, осим извесне веће стабилности, која се, бар привремено, осећала и због нестанка утицаја екскраља Милана и због већих способности новоименованих министара.

⁷⁹ Бонам – Ленсдауну, 22. и 24. фебруар 1901, Београд, PRO FO 105/137.

KING ALEXANDER

In the year of his marriage with Queen Draga

Његово Величанство Краљ Србије Александар Обреновић,
из: Ч. Мijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*

ОСМА ГЛАВА

„НЕПРИРОДНА ПОЛИТИЧКА КОМБИНАЦИЈА“
ВЛАДА МИХАИЛА В. ВУЈИЋА

„Коалиција политичара две партије није заснована на слободном међусобном договору, по чему би се, једино, могла и ценити. Зато је пре треба посматрати као неприродну политичку комбинацију...“*

„... морамо водити рачуна и о неопходној потреби, да своје држање, нарочито у данашњим приликама, доводимо у склад са саветима, које о томе добијамо из Петрограда јер бисмо се иначе огрешили о интересе моћне словенске државе, чијој помоћи имамо да захвалимо за све наше новије националне тековине. А као што је познато, Русија је с Аустро-Угарском и обновила познати споразум од 1897. поглавито с тога што, руковођена у томе својим интересима, налази да на Балканском полуострву треба одржати status quo до бољих времена. И маколико да нам је тежак овај status quo, нама балканским народима, не остаје ништа друго, него да се покоримо овој потреби и да, према томе, савесно испуњујемо обавезе, које нам она налаже.“**

„РАЗБЛАЖЕНА РАДИКАЛНА ВЛАДА“

Влада Алексе Јовановића није оличавала никакав политички систем нити је, по саставу, била одраз било које политичке партије. Састављена за одређени задатак, који је испунила, она својим капацитетима није могла одговорити плановима краља Александра нити испунити обећања која је он дао Петрограду да ће политичка сцена бити отворена за радикале. Реконструкција Јовановићеве владе која је изведена фебруара 1901. године, била је прелазно решење, припрема за оно што је следило. Зато је, нешто мање од месец и по дана од реконструкције Јовановићеве владе, почетком априла 1901. године, краљ Александар именоввао нову владу чији је председник и министар спољних послова био др Михаило Вујић. У новој, Вујићевој влади била су три радикала, три напредњака и два неутрална министра, од којих је један био официр. Са овако састављеном владом – *разблажена радикална влада* – краљ Александар је могао приступити остваривању свог првог циља: промени Устава. Краљ је пустио на власт радикале рачунајући да ће их напредњаци обуздавати и да ће он, на њиховим сукобима, моћи да спроводи своју власт. Пошто су се радикали подвојили на пристали-

* Бонам – Ленсдауну, 3. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

** Мих. Вујић – М. Ђ. Милићевићу, 27. март/9. април 1902, Београд, АС, МИД, ПцД, Ф – I, Пов. архива, 182/1902 (циркулар).

це и противнике споразума са напредњацима, краљ је постигао још један циљ а то је било цепање Радикалне странке. На политичкој сцени Србије се, насупрот радикаско-напредњачкој влади, формирала, истина слаба, либералско-радикалска опозиција којом је краљ Александар могао плашити Владу.¹

Још августа 1900. године на једном пријему после свога венчања краљ Александар се поверио аустроугарском посланику Хајдлеру да има намере да спроведе уставне промене у Србији. Према актуалним законима, постојећа Скупштина је имала мандат до новембра 1901. године. Краљ се није изјаснио да ли ће чекати редовне изборе или ће их, ради устава, заказати раније.² Очигледно интензивно размишљајући о уставним променама, краљ је отворено признао барону Хајдлеру да није наклоњен уставном решењу енглеског типа већ да му се више допада немачка варијанта, по којој би он имао више власти. Штавише, краљ је своје погледе о унутрашњем уређењу државе излагао и бугарском представнику тврдећи да све мере треба изложити Скупштини на разматрање. У случају да их она не усвоји, постојали су начини да се жељене мере наметну. Скупштина се, према краљевом мишљењу, и онако састојала од необразованих посланика те им није требало омогућавати да одлучују о значајним стварима нити им је требало давати сувише моћи.³ Јануара 1901. године краљ је увелико говорио да је Србији потребан нови устав по коме ће се израђивати нови закони. Тиме би се обезбедила права парламентарна владавина. Тада је било говора о изборима али по Уставу из 1869. године. Радило се о планираном ублажавању личног режима. Знајући да без радикала неће моћи да спроведе своју идеју о уставној реформи, краљ је и себе и друге ироничном тврђом убеђивао да би они били задовољни сваким уставом којим би били забрањени преки судови и протеривање српских грађана из Србије. Било је, делимично, истине у томе јер су радикали и 1896. године били спремни на кршење уставне процедуре само да би се што пре изменио Устав из 1869. године. Овога пута радикали су тражили учешће у Влади, за шта би први корак требало да буде доношење устава. Они су хтели да прекину сваку везу са лажном уставношћу из 1894. године.⁴

Кратко време после смрти бившег краља, још док је, током марта, припремана нова влада, краљ је обављао одређене, веома важне консултације око промене устава. Било је више разлога за промену Устава. Међу важнијима било је попуштање руском утицају у виду увођења уставног режима који би омогућио радикалима повратак у политику. Веома значајан био је утицај краљице Драге, која је рачунала да би подржавањем повратка на уставност могла себи обе-

¹ Бонам – Ленсдауну, 3. април 1901, PRO FO 105/137; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 234; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 194, 197–198; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 132.

² Мекдоналд – Солзберију, 6. август 1900, Београд, PRO FO 105/133.

³ Бонам – Ленсдауну, 17. новембар 1900, PRO FO 105/133.

⁴ С. Новаковић, *Двадесет година*, 213–216; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 195; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 120, 131.

збедити трајну популарност. Комбинујући одредбе Устава из 1888. са једним напредњачким уставним пројектом из 1883, који је Новаковићева влада модификовала 1896, краљ Александар је, после стручне редакције Павла Маринковића и Милована Ђ. Миловановића, дошао до текста новог устава. Бонам је приметио да је нови устав скоро идентичан са уставом који је дао краљ Милан 1888. године. Основна карактеристика новог устава требало је да буде увођење дводомног система односно, нове установе – Сената. Са могућношћу да именује више од половине чланова Сената (30 од укупно 51 члана Сената) краљ је себи обезбеђивао инструмент контролисања Скупштине. Проучавајући уставе других земаља, за шта је показивао посебан смисао, и убеђујући се са представницима странака које је сам изабрао, краљ Александар, очигледно, није штедео ни времена ни труда да дође до устава којим би омогућио одређену либерализацију власти и, истовремено, обезбедио сопствени утицај и контролу те власти. На тродневној конференцији са десеторицом позваних представника радикала и напредњака краљ је показао да је намеран да се договара са онима од којих је очекивао да се, углавном, саглашавају са његовим захтевима. Било је радикала који су се слагали са октроисањем устава од стране краља, али је било и оних који су сматрали да „установа два Дома не одговара духу и обичајима нашега народа“ те да би краљ требало, после скупштинског одобрења, само да прогласи Устав. Састав нове владе оправдавао је нагађања да ће Устав бити „састављен у складу са радикалским погледима“. Консултације са либералима су биле више формалне природе јер их је краљ, упозорењем да већ има сагласности Владе, радикала и напредњака, ставио пред свршени чин. О неким одредбама краљ није хтео ни да дискутује са либералима. Није хтео да полемише око октроисања устава и око успостављања Сената, који је за њега био *conditio sine qua non*. Немајући другог избора, и либерали су се сагласили и са текстом устава какав им је предложен и са његовим октроисањем. Било је јасно да је основне оквире Устава поставио краљ. Па ипак, Устав је посматран као уступак Радикалној партији. Октроисањем Устава краљ је, несумњиво, показао осећај за прави политички тренутак када је требало попустити стеге ауторитарне власти. Он није уживао популарност нити је имао наклоност присталица као његов отац. Морао се одлучити на сарадњу са политичарима који су, донедавно, били оштри противници династије. То је било утолико теже будући да се знало да он није имао поверења ни у оне које је називао својим саветницима. Стога је Бонам пред проглашење Устава оценио да је ситуација у Србији нестабилна зато што ју је сам краљ таквом учинио. Питање престолонаследника је било посебно третирано у Уставу па се зато нагађало да ће проглашавање Устава бити, вероватно, пре или на дан рођења престолонаследника да би се обезбедило наследство престола по женској линији.⁵

⁵ Бонам – Ленсдауну, 25. март, 5. и 14. април 1901, Београд, PRO FO 105/137; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 194; С. Новаковић, *Двадесет година*, 216–220; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 236–242; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 133–134; В. Казимировић, *нав. дело*, књ. 1, 593; С. Рајић, А. *Обреновић*, 307–308.

Приликом консултација краљ је у своје аргументе убројао и то што се са увођењем сената, поред осталих, саглашавао и руски посланик. Бонаму је, сигурно, било сасвим јасно какав утицај има руски посланик Чариков на краља. Само дан пред проглашење Устава ова два посланика су укрстила своје ставове. Чариков који је, за разлику од Хајдлера, увек оптимистички гледао на ствари, био је импресиониран краљевом енергијом и предузимљивошћу које је овај показао при изради Устава. Док је Бонам проглашавање Устава видео као краљев лични акт, Чариков је тврдио да је то само привид јер је сваки члан Устава краљ пажљиво претресао и са Владом и са члановима странака. Бонама је бринуло то што краљ, због своје женидбе и специфичног карактера, није уживао популарност, а Чариков је тврдио да је краљ освојио народне симпатије скромношћу свога живота и елоквенцијом коју је показивао у обраћањима на народним скуповима. Три до четири године мира било је потребно Србији да би се показали резултати доношења новог устава, сматрао је Чариков. Краљ и Срби су били спремни да се радије посвете унутрашњој него спољној политици. Да је краљ Александар имао посла само са својим поданицима уместо са политичарима према којима је гајио, њему карактеристично, изузетно неповерење, Бонам би се сложио са својим руским колегом. Али, околности нису биле тако једноставне те је Бонаму само остало да пожели срећу земљи у којој је краљ, одлучно и енергично, преузео послове које је требало да обавља Влада. Тек је требало видети да ли ће у промењеним околностима овај устав бити бољи за државу и унутрашњу политику.⁶

Устав је свечано проглашен 6/19. априла, на дан када је, 1867. године, кнез Михаило примио градове од Турака. Трехало је да церемонија има народни карактер те да се проглашење изврши у Топчидеру или на Калемегдану, али лоше време је учинило да се проглашење обави у двору. Краљеву прокламацију о објављивању новог устава прочитао је, по краљевој жељи, председник Владе Михаило Вујић. Потом су три министра (П. Маринковић, М. Поповић и Н. Стевановић) прочитали текст Устава на који се краљ закleo. Захваљујући бројним народним депутацијама које су га уверавале у оданост и народну љубав, краљ је исказивао своју срећу што даје „ове грађанске слободе које треба схватити као основ напретку цивилизованог народа у двадесетом веку“. Истичући да је по Уставу из 1869. извршна власт ограничавала рад Народне скупштине а да је Устав из 1888. године омогућавао да законодавна власт омета рад извршне власти, краљ је намеравао да новим уставом успостави равнотежу ова два дела власти, уведе уставни ред и грађанске слободе. У односу на Устав из 1888. нови устав из 1901. године је садржавао новине које су, наизглед, учвршћивале парламентарни систем, али су, у суштини, укидајући лични режим, очувале краљев ауторитет. Веома важан део Устава и један од разлога његовог доношења било

⁶ Бонам – Ленсдауну, 14. и 18. април 1901, Београд, PRO FO 105/137; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 236–247.

је питање наследства престола. Упркос саветима посланика Чарикова да из наследства буду искључени женски потомци, учињено је другачије. Установљен је редослед наслеђивања у случају да не буде краљевог мушког потомка, чиме су из наследног реда престола искључени мушки потомци кћери кнеза Милоша из угарских породица Бајића и Николића. Краљ је Прокламацијом обавештавао народ да Устав даје својом личном одлуком и да ће бити први који ће поштовати и чувати све његове одредбе. Тиме је разбио сумње да неће бити способан да, без помоћи оца, решава државне проблеме. Занемаривши Велику народну скупштину, којој је припадала уставотворна власт, краљ Александар је, још једном, извршио државни удар. Овим и својим дотадашњим поступцима краљ Александар није уливао поверење онима са којима је требало да управља земљом.⁷

Иако је на проглашавању Устава дељен његов штампани, интегрални текст, Бонам је до суштине садржине Устава коју би могао проследити Ленсдауну дошао посредно. Пештански лист *Revue d'Orient*, који је, по свему судећи, уживао поверење и краља и српских политичара, објавио је опширне интервјуе са краљем Александром, Николом Пашићем, Јованом Авакумовићем и Љубомиром Каљевићем. Уредништво је садржину Устава поделило на пет основних делова: 1. Влада, вера и територија; 2. Грађанска права; 3. Краљ; 4. Народна представништва и 5. Министри. Не осврнувши се уопште на оно што је изјавио краљ Александар, Бонам је, укратко, пренео садржину ставова тројице српских политичара. Мада су се сва тројица, углавном, слагала у позитивним оценама новог устава, највише пажње Бонам је посветио изјави Николе Пашића. Ову пажњу Пашић је био заслужио својом политичком прошлoшћу на коју је Бонам подсетио Ленсдаун и својим нескривеним ставом да је, својевремено, погрешио када се противио установи Сената. На основу ових интервјуа Бонам је стекао утисак да су важнији политичари у Србији прихватили Устав али није могао да докучи колико он одговара њиховим политичким циљевима.⁸ Устав којим је предвиђено тело којим се могла контролисати Скупштина одговарао је и Русији. Мада јој је одговарала радикалска већина у Скупштини, Русија, ипак, није била рада да у Србији гледа развијање грађанске парламентарне монархије и демократије. Сенат којим је владар спутавао Скупштину био је веома добра форма контроле.⁹ Нови устав је изазивао и одређене недоумице у Србији. То се, пре свега, односи-

⁷ Бонам – Ленсдауну, 19. април 1901, Београд, PRO FO 105/137; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 195–199; С. Новаковић, *Двадесет година*, 216–220; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 243–244; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 135–137; С. Рајић, А. Обреновић, 311–314; *Српске новине*, 6. април 1901 (LXVIII, 76), 357–362. Још када је припреман текст Устава, краљ, коме је припремање Устава изгледало као интересантан експеримент, поверио је италијанском посланику да „уколико се испостави да Устав не функционише, неће бити немогуће да му се смисли замена“ (Бонам – Ленсдауну, 10. април 1901, Београд, PRO FO 105/137)

⁸ Бонам – Ленсдауну, 23. и 24. април 1901, Београд, PRO FO 105/137; *Revue d'Orient*, 20. април 1901 (XVI, 12/728), 89–93.

⁹ М. Војводић, *нав. дело*, 305–306.

ло на прокламоване слободе јавног изражавања. Новинари нису знали колико је широка њихова слобода нити су се могли навићи на сарадњу две антагонистичке партије и подршку коју су напредни, чак републикански настројени политичари, пружали престолу. Посебно је изражено незадовољство због тога што је Устав, пре објављивања, разматран у европској штампи док српска штампа не само да није могла да добије било какву информацију о раду на Уставу, него јој је било забрањено и да га помиње. Бонам је имао разумевања за такав став власти: није било препоручљиво дати сву слободу штампи која је донедавно трпела најжешћу цензуру. Чариков је био још одређенији: новинари у Србији нису били довољно образовани да би им се дала неограничена слобода те је, стога, била потребна одређена предострожност. Опет је Бонам био опрезан: да би се видели резултати доношења новог устава, требало је сачекати следеће изборе.¹⁰

На питању прихватања октроисаног устава дошло је до поделе међу радикалима. Већина која је прихватање Устава сматрала јединим могућим излазом, била је спремна и за потписивање споразума са напредњацима. Истога дана када је проглашен нови устав објављен је радикаско-напредњачки споразум. Сачињени споразум о радикаско-напредњачкој сарадњи нису хтели да потпишу сви радикали. Они који су потписали споразум названи су *споразумним радикалима* или *фузионашима*, а друга, мања, група која је одбила да потпише споразум добила је назив *самостални радикали* или *самосталци*. Неслагање између припадника фузионашке групе, коју су чинили углавном старији радикали, и самосталаца зачео се још 1894. године на питању односа према личном режиму. Дефектистичким држањем Николе Пашића и храбрим и борбеним ставом Љубомира Живковића током Ивањданског процеса знатно је продубљено неслагање ове две струје. Суштина сукоба огледала се у тактици политичке борбе. Док су стари радикали борбу за уставност видели у преговорима са краљем, млађи су се залагали за непопустљиву борбу с круном. Споразум од 6/19. априла, чијем склапању је знатно допринео и краљ Александар, показао је да се потписници солидаришу са краљем, што млађи радикали нису могли прихватити и Радикална странка се поцепала на два дела. Споразум је славио доношење устава којим је омогућено стварање основних услова за мир и правду у Србији. То се могло постићи само пажљивом управом и претресањем свих законских питања. Потписници споразума су се ослањали на своје политичко искуство и уздали у подршку следбеника свих политичких виђења које су позивали да превазиђу политичке разлике. Овај споразум је био манифест водећих политичара који су донедавно били познати као екстремни. Привидни политички савез и мир крио је испуњење краљеве намере да радикали и напредњаци контролишу и спутавају једни друге, и то како у Влади тако и у Сенату. Млађи радикали нису веровали у могућност да ће постигнути договор потрајати и дубоко су сумњали да ће потписници споразума радити у корист државе а не у своју сопствену. Као што је сматрао да треба

¹⁰ Бонам – Ленсдауну, 24. април 1901, Београд, PRO FO 105/137.

сачекати извесно време да би били сагледани ефекти новопроглашеног устава, Бонам се, тако исто, прикључио многобројнима који су ишчекивали прве Владине потезе.¹¹ За одушевљење, свакако, није било нарочитог разлога. Јавности је било јасно да је нови устав био резултат нагађања краља и Двора. Сумњало се да ће таква погодба дуго трајати. Поготову с тога што је садржавала две веома важне ствари: женско наследство и установу Сената.¹² Кратак коментар новог устава Бонам је дао тек почетком јула. Њега су, очигледно, највише занимали функционисање Сената и, потом, предстојећи избори. И при томе забележио је тек основне карактеристике Сената, упадљив утицај Владе на изборе и изборна правила.¹³

Током августа одржани су избори за Скупштину и за Сенат. Резултати су били очекивани: победила је коалиција радикала и напредњака, која је подржавала Владу. Па ипак, после обављених допунских избора за Скупштину, Бонам је приметио да су самосталци добили више гласова него што се очекивало.¹⁴ Почетком истог месеца прослављен је краљев рођендан и годишњица његовог брака. Била је то права прилика за Бонама да се осврне на протеклу годину владавине краља Александра. Година је протекла у миру, без обзира на неуспех са рођењем престолонаследника. Није било знакова да се, због тога, краљев приватни живот променио. Ипак, Бонам је веровао да би велика несрећа за Србију била ако Обреновићи не би добили наследника. Јер, иако династија Обреновића није уживала неки посебан углед у народу, није било неке посебне наклоњености ни према некоме другом. Свађе око престола би, свакако, угрозиле мир у Србији. Краљева женидба је одстранила екс краља Милана из Србије али нестало је и његовог утицаја па су постојале јаке сумње да ће млади краљ моћи да обавља све своје владарске дужности. Остало је отворено питање, приметио је Бонам, да ли је утицај екс краља Милана био више добробит за Србију или за његовога сина. Краљева женидба је изазвала многе коментаре али је било приметно да „какви год да су били ставови у иностранству, унутар земље су се брзо помирили са краљевом женидбом“. Захваљујући руском утицају на краљицу и краљевој жељи да се извуче из аустријског утицаја, краљ Александар се окренуо Русији и од смрти екс краља „ниједна значајнија мера није предузета без знања руске владе“. Још није било резултата овакве политике али је Бонам знао да је краљев циљ да се потпуно посвети унутрашњем развоју Србије. Прва значајна мера која се могла подвести под „независну владавину краља Александра“ било је проглашење Устава, чија је директна последица било оживљавање политичког живота у Србији.

¹¹ Исти – истом, 7. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 245–247; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 204–208; М. Војводић, *нав. дело*, 306.

¹² С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 208.

¹³ Бонам – Ленсдауну, 1. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138.

¹⁴ Исти – истом, 7. 12. и 26. август 1901, Београд, PRO FO 105/138; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 253–254.

Радикали који су били ушли у коалицију са напредњацима су се, у односу на своје оштре ставове из времена екскраља Милана, толико били променили да је председник Владе Вујић признао да се они пре могу назвати либералима. Коначно, Бонам је са задовољством закључио да „краљ сада ради у потпуној хармонији са министрима“ и да је ситуација у Србији, на крају прве године краљевог брачног живота, боља него што се то могло очекивати на почетку.¹⁵

Веома уочљива била је разлика између заседања некадашњих и новоизабране скупштине. То је осетио краљ Александар, који се жалио на скупштинску адресу а приметио и описао британски посланик Бонам. Некада је Скупштина прихватала краљеву беседу скоро без икакве дискусије а скупштинска адреса је најчешће била само парафразирање беседе. Овога пута дебата о краљевој беседи трајала је од 27. октобра до 2. новембра 1901. године. Мада није било никакве могућности да текст адресе који је предлагала опозиција буде изгласан, оштре критике које су изrekli представници опозиције оставиле су дубок утисак. Бројне су биле примедбе да избори, с обзиром на то да су спроведени по старим законима о штампи и политичким окупљањима, нису били слободни и без притисака власти и полиције те самим тим резултати нису били одраз народних жеља. Покренута су многа питања која су била у вези са Уставом. Највише се дискутовао о Уставу и начину његовог проглашења и, потом, о војсци, трговини, финансијама... Стојан Рибарац и Љубомир Живковић су одржали толико упечатљиве говоре да је Бонам морао њихову садржину, укратко, пренети Ленсдауну. Угледни либерал, Рибарац је нападао установљавање Сената и унутрашњу политику Владе која је вршила притисак на бираче. Агресивни радикал Љубомир Живковић је, најоштријим речима, напао одредбе Устава које су се односиле на наследство престола. Живковић није веровао у краљеве тврдње да Никодије Луњевица није кандидат за престо нити да питање престолонаследника није од тренутног значаја, већ је тражио да се питање престолонаследника реши одмах на текућем заседању Скупштине. Ни Живковић није пропустио прилику да жестоко нападне установљавање Сената као тела које је краљеву моћ учинило неограниченом¹⁶

Краљ није остао дужан. Пошто је претходно величао свој гест октроисања Устава, указао је на то да нови устав слободу „покретања питања која, у уставним државама, никада нису покретана; нападања на оне који су, према свим уставима, заштићени од нападања“. То њему, наводно, није много сметало јер је, после обиласка одређених крајева Србије, био уверен у то да га народ воли. Али напади са скупштинске говорнице на њега и краљицу веома штетно су одјекивали у иностранству. Зато је тврдио да је отварање одређених, већ решених питања непатриотско и изузетно штетно по државу. Краљ се, потом, кратко задржао

¹⁵ Бонам – Ленсдауну, 14. август 1901, Београд, PRO FO 105/138.

¹⁶ Исти – истом, 3. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 266–267.

на проблемима државне управе и финансија али прилично пажње посветио је престолонаследничком питању сматрајући његово отварање преурањеним и задржавајући искључиво право да га он покрене када буде сматрао да је то потребно.¹⁷

Промене владе и устава у Србији привукле су пажњу и дипломатских кругова и европске јавности. Док је европска штампа претресала узроке и последице уставних промена а дипломатија испитивала намере нове владе, британски посланик Бонам је пратио развој догађаја и настојао да утврди суштину промена и њихове последице. Веома концизно, понекад занемарујући важније ствари, преносио је надређенима у Форин офису основне оквире промена у Србији.

СПОЉНА ПОЛИТИКА ВЛАДЕ МИХАИЛА ВУЈИЋА

Вујићева влада између Русије и Аустроугарске

Постављање нове владе Михаила Вујића и проглашавање Устава априла 1901. године обећавало је релативни унутрашњи мир у Србији. То је остављало простора за ангажовање на спољнополитичким питањима. Основно обележје спољне политике Вујићеве, као и Јовановићеве владе, било је ослањање на Русију. Од Русије су се очекивале помоћ и подршка за промењено стање у Србији, за решавање спорних питања са Турском, за сређивање односа са Бугарском и за добијање нових кредита у Француској. После женидбе, која је обављена уз руску подршку, краљ Александар је очекивао да, са супругом, буде позван у Русију, у посету царском двору, што је требало да подигне углед и њему и краљици и отвори врата других европских дворова. Будући да је Вујићева влада била стручнија и стабилнија од Јовановићеве, очекивало се да ће водити јаснију и ефикаснију спољну политику. Још у фебруару, када је преузео министарство иностраних дела, Вујић је истакао да је његова намера да развија пријатељске односе са свим земаљама. Наглашавање државне и националне потребе ослањања на Русију није, међутим, искључивало пријатељске односе са Аустроугарском, и то, пре свега, на привредном плану. Мада је истакао посебну важност добрих односа балканских земаља, Вујић тада није прецизирао шта ће бити основни задаци његове спољне политике. Бавећи се положајем Србије међу великим силама Вујић је, у циркуларним писмима посланицима на страни и у једном чланку у новинама (*Дневник*), објашњавао спољну политику нове владе. То је показивало колико је био свестан зависности положаја Србије од међусобних односа великих сила.¹⁸

Недуго после смрти бившег краља Милана, али не ни тако брзо како се то очекивало, у Београд је дошао руски посланик, искусни дипломата Николај В. Чариков. Колико је краљу Александру било стало до руског пријатељства, ви-

¹⁷ Бонам – Ленсдауну, 6. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 254–256.

¹⁸ М. Војводић, *нав. дело*, 309–310.

дело се и по томе што је прекинуо жалост за оцем да би приредио пријем у част Чарикова и што је у здравици, чак и претерано, величао руског цара, царицу и њихово кумство. Задатак Чарикова био је да, имајући стаано у виду економску зависност Србије од северног, моћног суседа и односе Беча и Петрограда, свим силама ради на одржавању мира на Балкану али и да се супротставља аустроугарском пројекту железничке пруге Сарајево – Нови Пазар, да подржава српски пројекат пруге Ниш – Јадранско море и да, веома одмереном наклоношћу Русије, преко радикала, контролише краља Александра. Сарадника у својим пословима Чариков је требало да има у краљици. Његов задатак није био лак јер је требало три балканске државе које нису биле у најбољим односима објединити против аустроугарских аспирација и, при томе, не покварити односе са Бечом. У несумњиво педантној анализи односа и прецизним упутствима Чарикову, постојала је и једна грешка: није било никаквог разлога да му се скреће пажња на то да у Србији треба рачунати на војску као на заштитника српске круне.¹⁹

Како је било уобичајено у дипломатским односима, Чариков је, уз остале дипломатске представнике у Београду, посетио и Бонама у намери да му изложи основне задатке своје мисије у Србији. Оно што је Чариков изложио Бонаму а овај пренео Форин офису се, разумљиво у извесној мери, разликовало од онога што је руски посланик носио из Петрограда. Основу руске политике у Србији требало је, према Чарикову, да чини стриктно немешање у унутрашње послове Србије и придржавање споразума са Аустроугарском из 1897. године. „Сада је Србија морала да буде способна да иде сама без подршке и мада јој се, по природном стању ствари, може десити да падне и да се удари, она не може очекивати од Русије ништа више од симпатија и моралне подршке.“ Упркос упозорењу Бонама да Србија очекује подршку од Русије и да у Русији постоји партија која би да иде знатно преко граница које је одредила руска влада, Чариков је остао при своме, указујући да се руска политика према Србији променила и да више није 1876. година. Руска интересовања за унутрашњи, привредни развој Србије била су разумљива али Бонам свакако није могао поверовати Чариковљевој тврдњи да је Русији сасвим свеједно која политичка партија ће бити на власти у Србији.²⁰

Иако текст споразума између Аустроугарске и Русије из 1897. године није био објављен, њиме је, колико је Бонам знао, било предвиђено спречавање сваког нарушавања мира на Балкану и мењања граница од стране балканских држава. Чариков му је објаснио да није баш тако. Јер, балканске границе су биле гарантоване Берлинским уговором а аустроугарско-руски споразум је гарантовао *status quo* из 1897. године. Од 1878. до 1897. неке околности су се промениле. Русија, на пример, више није имала права да контролише унутрашње ствари

¹⁹ М. Војводић, *нав. дело*, 311–313; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 194; Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, 42–43.

²⁰ Бонам – Ленсдауну, 6. март 1901, Београд, PRO FO 105/137.

Србије као што је то некад радила у Бугарској. У складу с тим било је и руско упозорење и Цариграду и Софији да не ремете мир у Македонији и веровање да је турска војска довољно јака да угуши сваки устанак у Македонији. Дакле, Србија је увек морала имати у виду да су Русији били важнији односи са Аустроугарском него интереси Србије. Зато се и Србија морала трудити да не ремети односе са моћном, суседном државом, која је, сматрајући Балкан животним питањем Двојне монархије, била веома нерасположена новим русофилством краља Александра.²¹

Средином године Чариков је истицао да је циљ његове мисије помагање унутрашњег развоја Србије, при чему се – ма колико то контрадикторно звучало – чувао мешања у унутрашње ствари Србије. Није делатност Чарикова наводила Бонама да сумња у његове речи већ чињеница да је руски цар био кум краљу Александру и самим тим није могао бити потпуно неутралан. У прилог овој Бонамовој тврдњи ишла је чињеница да су и краљ и политичари из свих партија у Србији тражили савете од руског цара. Па ипак, Бонам није имао разлога да сумња да су тражени савети били увек умерени и помирљиви.²²

Ма колико су и српски и руски политичари, током прве половине 1901. године, тврдили да се приближавањем Београда и Петрограда ниуколико не мења однос Србије према Аустроугарској, околности су показале да је стварност сасвим другачија. Веома оштар сукоб између Беча и Београда избио је поводом смрти екскраља Милана. Одлучан став аустријског цара да испоштује жељу покојног српског краља и сахрани га у Крушедолу није никако могао да наиђе на одобравање у Београду ма какви да су били ранији односи оца и сина. Сукоб се мање одражавао у дипломатији а много више у, несумњиво диригованом, писању новина и с једне и с друге стране. Још жешћи новински рат између бечких и пештанских новина, с једне стране, и новина из Србије, с друге, распламсао се када је објављена вест да краљица Драга није у другом стању. Београдски скандал је избио на прве странице европских новина, међу којима је, у грубим нападима на краља и краљицу Србије, предњачила бечка и пештанска штампа. Штета није била само у моралном већ и у економском смислу јер су вредности српских акција на берлинској берзи почеле да падају. Почело се јавно и навелико расправљати питање наслеђа престола у Србији.²³

Штампа, бар она званична, говорила је у име државних кругова али озбиљност и веродостојност ставова одређених влада давале су, тек, изјаве њихових чланова. Зато је огромну пажњу привукао говор грофа Голуховског Комитету за иностране послове мађарске делегације (Foreign Committee of the Hungarian Delegations) маја 1901. године. Голуховски је, неизбежно, морао говорити и о балканским приликама па тиме и о Србији. Слично ставовима

²¹ Исто; М. Војводић, *нав. дело*, 312–313; С. Рајић, А. Обреновић, 343.

²² Бонам – Ленсдауну, 18. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138.

²³ М. Војводић, *нав. дело*, 314–315; С. Рајић, А. Обреновић, 344.

Петрограда које је преносио Чариков, Голуховски је изразио наду да ће нови устав у Србији омогућити успостављање трајног мира у политичким круговима у Србији тако да се сви њени политичари посвете повећању добробити државе. Голуховски је нагласио да би тај развој требало да буде праћен одржавањем пријатељских односа са Аустроугарском. И аустроугарски министар спољних послова се позивао на споразум из 1897. године „који срећом постоји између Аустрије и Русије“. Међутим, тај споразум није могао бити свемоћан у тако запаљивом простору какав је Балкан те је било погрешно закључити да може „спречити све поремећаје који се могу догодити“. Зато, упозоравао је Голуховски, није требало занемарити све чешће знаке који су наговештавали немире. При томе, Голуховски је порицао све тврдње које су говориле да Аустроугарска планира територијална проширења указујући да то планирају они који оптужују Беч. Али, пошто је постојећа ситуација на Балкану била „водећи принцип аустријске источне политике“, Аустроугарска неће моћи да трпи никаква мешања или покушаје да се мења постојеће стање. То се, пре свега односило на стање у Македонији, те су одређена упозорења упућена Софији и Букурешту. Било је јасно да је Голуховски хтео да потврди снагу споразума из 1897. године али и да упуту упозорење не само балканским државама, бугарском националистичком покрету и вилајетским властима у Македонији већ и званичној и незваничној Русији. Уз све то Бонам је морао приметити да су се околности за последњих неколико година промениле и да Србија више није у аустроугарској утицајној сфери а Бугарска у руској. Србија је потпала потпуно под руски утицај а Бугарска није имала добре односе са Петроградом. Поред тога, осврт Голуховског на српски устав није имао ништа „што би могло увредити најосетљивије српске политичаре“. Штампa у Србији је позитивно оценила говор Голуховског али је, ипак, напоменула да би увек требало имати у виду да је велики део српског становништва под аустроугарском влашћу.²⁴

Свакодневна политика се, ипак, разликовала од званичних ставова аустроугарске владе. Већ августа 1901. године угарске власти су опет поставиле проблем сточних болести и затражиле, најпре, обуставу извоза из Београдског округа и, потом, из целе Србије. Због једне непотврђене вести о зараженом грлу, у Будимпешти је уништено око две хиљаде грла, што је српским извозницима нанело велику штету. Мађарске власти су чак захтевале да се покоље сва стока у, наводно, зараженом округу. Тешки услови под којима су мађарске власти дозвољавале појединачни увоз грла наводио је, са приличном сигурношћу, на то да Србија, на овај начин, мора платити успостављање пријатељских односа са Русијом. Ограничавање увоза стоке у Мађарску трајало је све до 1902. године. Једина добра страна овога пута била је у томе што ни Беч ни Београд нису дозволени да се трговачке несугласице пренесу на политичко поље.²⁵

²⁴ Бонам – Ленсдауну, 30. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; М. Војводић, *нав. дело*, 315.

²⁵ Исти – истом, 12. мај 1901, Београд, PRO FO 105/140; М. Војводић, *нав. дело*, 316–318.

Испреплетаност интереса великих сила у односу на Србију показала се и приликом објављивања једног новинског чланка у *Тајмсу*. Почетком маја 1901. године појавио се чланак о наводним преговорима о склапању војне конвенције између Србије и Русије. Конвенција је, наводно, била директно уперена против Аустроугарске. *Тајмсу* се веровало те су многе европске, посебно аустроугарске, новине пренеле садржину овог чланка. Читав талас негодовања захватио је Беч и Будимпешту. Није било први пут да се помиње некакав војни договор Србије и Русије. Још када је било говора о краљичиној трудноћи и могућем наследнику престола, Вујић и Чариков су порицали да такав договор постоји. И српска и руска страна су, прилично аргументовано, порицале постојање такве конвенције или преговора који би водили њеном закључивању. Србији је био потребан мир на границама да би се посветила сређивању унутрашњег стања, а Русија није имала намере да нарушава договор који је постигла са Аустроугарском 1897. године. Али, да су извесни знаци несклада у односима између Русије и Аустроугарске постојали и да су они стизали и до Србије, примећено је и октобра 1901. године. Тада се у *Пејштер Лојду* појавио чланак о аустро-руским односима који је био директно инспирисан из аустроугарског министарства спољних послова. Било је познато да је гроф Годуховски користио новине да би, повремено, изнео своје ставове и овај чланак, који је био тек почетак једне серије написа, схваћен је у јавности као упозорење Русији. Ипак, било је претерано и нетачно оптуживати Русију да гомила трупе на румунској граници. У београдском дипломатском кору било је прилично речи о овим написима. Бонам је добијао детаљне информације од немачког посланика барона Векер-Готера, који је био у блиским односима са издавачем *Пејштер Лојда*. Умирујуће је деловало то што је аустроугарски посланик Хајдлер, који раније уопште није био задовољан стањем у Србији, када се вратио са одмора, био знатно блажи и није нападао ни руску политику у Србији ни српског краља и краљицу, као што је то чинио раније.²⁶

Србија се и даље држала свог новог спољнополитичког курса који су одредили краљ и радикалски обојена влада. Почетком октобра 1901. године у Нишу краљ је односе са страним земљама оценио бољим него што су били раније. При томе је нагласио да се увек трудио да обнови везе Србије са братском Русијом, чији су се војници борили за слободу словенских земаља и да одржи везе које су га везивале за „његовог славног Кума, Руског Цара“.²⁷ Бранећи краљеву беседу и адресу коју је скупштина припремала од напада опозиције, председник Вујић је, почетком следећег месеца, тврдио да су односи са Русијом поправљени, а да ће се односи са Турском, упркос тешкоћама које су се појавиле, поправити захваљујући и султану и Русији.²⁸

²⁶ Бонам – Ленсдауну, 6, 10. и 23. мај и 9. октобар 1901, Београд, PRO FO 105/137 и 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 313.

²⁷ Бонам – Ленсдауну, 10. октобар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

²⁸ Исти – истом, 3. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

Извесни знаци промена у спољној политици Србије и односу Русије и Аустроугарске према њој појавили су се почетком 1902. године. Разлог лаганих промена у Србији било је стално одлагање посете краљевског пара Русији, што је јачало оне струје у Београду које су заштитника интереса Србије виделе у Бечу. Значајније и брзе промене спољне политике Србије, наравно, није могло бити јер се Вујићева влада, упркос повременим кризама, одржавала на проруски оријентисаним радикалима. Уз то, супротстављени интереси балканских држава лако су могли прерасти у отворени сукоб. Два битна догађаја која су обележавала политику Аустроугарске и Русије према Србији нису, наизглед, била везана за ову обреновићевску државу. Боравак престолонаследника Франца Фердинанда у Петрограду, фебруара 1902, и говор грофа Голуховског аустријским парламентарцима изазвали су велико интересовање и коментаре у међународној јавности.

На самом почетку 1902. године британски посланик Бонам и друге дипломате београдског дипломатског кора приметили су да је Чариков, у извесном смислу, ублажио своје политичке ставове и да најрадије избегава политичке теме. Једино се чврсто држао става да у Македонији све треба да остане у миру док се снег потпуно не истопи са граничних прелаза. Није се могло докучити да ли је његово дистанцирање од политичких тема било последица сумњи из Беча упућених Петрограду или сугестија аустријског цара, тек Чариков се потпуно усмерио на трговачке теме. Готово истовремено стигло је упозорење из Беча. Барон Хајдлер је скренуо пажњу сенатору Чедомиљу Мијатовићу да Беч није задовољан ставом Србије, која би требало да учини нешто више од уверавања да има пријатељске односе са Аустроугарском. Краљ Александар није уживао поверење Беча и морао је делима доказивати основаност својих изјава. Уз Хајдлерово упозорење следила је важна напомена: Беч није желео да се Србија свађа са Петроградом. Штавише, у Бечу су били пожељни добри односи Србије и Русије. Мијатовићев одлазак за Беч под изговором да је на пропутовању за Опатију и мисија сенатора Григорија Гершића код патријарха у Карловцима са циљем остваривања посете краљевског пара Крушедолу, тумачени су у Србији као промена оријентације у спољној политици. Ако је било тако, логичан резултат била би министарска криза. Није био мали број политичара који су у Београду критиковани због поновног окретања Бечу. Бонам је разумео тешку ситуацију у којој се налазила Србија. Било је веома тешко да једна мала држава остане независна између две моћне силе које су се постављале као њени патрони и наћи пут за Србију којим би биле обе задовољне.²⁹

Фебруара 1902. године аустријски престолонаследник Франц Фердинанд је посетио Петроград да би лично захвалио руском цару за додељени чин коњичког генерала руске војске. Био је то згодан изговор којим су се покри-

²⁹ Бонам – Ленсдауну, 1. и 13. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/143; М. Војводић, *нав. дело*, 362–363, 365.

вали разговори на учвршћивању споразума из 1897. године. Било је приметно да се односи снага у Европи мењају те је, после удаљавања између Немачке и Аустроугарске и приближавања између Француске и Италије, било потребно потврђивање сарадње – бар на Балкану – између Русије и Аустроугарске. Споразум није мењан а штампа је истицала да је важан део разговора био одржавање статуса кво на Балкану. Обе стране су закључиле да то, између осталог, подразумева да краљ Александар што дуже остане на престолу. После ове посете немачка и аустријска штампа су имале знатно умеренији став према Србији. Чариков је порицао да то има везе са посетом Франца Фердинанда Петрограду: „Руски цар”, каже он, „има лична и политичка осећања те пошто је прихватио улогу краљевог кума, није био расположен за срамне нападе на свог штићеника.“ Русија је била задовољна пријатељским односима Србије према суседима. Штампа у Београду је, напротив, била незадовољна новим руско-аустроугарским састанком. Указивала је да се не треба заваравати јер су се сви договори између Беча и Петрограда лоше завршавали по Словене на Балкану. Тако до значајних промена у међународним односима тада није дошло. Уговорне стране из 1897. године нису гајиле међусобно поверење па је сусрет из фебруара 1902. значио и продужетак међусобног договорног спутавања.³⁰

Међусобна балканска подозревања

Било је доста разлога на Балкану који су навели две велике силе најзаинтересованије за балканска питања да потврде свој ранији договор. Највише бриге задавало је македонско питање. С њим у вези било је понашање Бугарске јер се, према Чариковљевим изворима, тамо било склонило преко 30.000 (!) Македонаца који су починили разна насиља у Македонији. Они су преко бугарског народа утицали на бугарску владу. Марта 1902. године руски и аустроугарски посланик у Софији су захтевали од бугарске владе да спречи организовање банди које су изазивале немире у Македонији. Чариков је очекивао позитивне резултате ове дипломатске интервенције. Био је уверен да Бугарска није спремна на дволичност да тврди да не помаже Македонски комитет а да то, у ствари, ради. Истовремено, није имао одговор на Бонамово питање шта ће Аустроугарска и Русија предузети ако Бугарска то, ипак, ради и ако избије устанак у Македонији. Са Србијом таквих проблема није било. Њој се веровало да не провоцира непријатељства. Вујић је порицао да наоружане банде упадају из Србије, чланови револуционарних комитета који су путовали кроз Србију држани су под надзором али српска влада није била у стању да спречи агитаторе да у пограничним подручјима изазивају забуне код становништва.³¹

³⁰ Бонам – Ленсдауну, 13. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/143; С. Новаковић – М. Вујићу, 18. јануар 1902, Петроград, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књига прва (1. јануар 1902 – 1. јуна 1903), Београд 1933, 10–12; М. Војводић, *нав. дело*, 367–368.

³¹ Бонам – Ленсдауну, 27. март и 5. и 10. април 1902, Београд, PRO FO 105/143.

Са Србијом се појавио проблем другачије природе. Последњих година деветнаестог века Србија је опрезно почела да ради на подржавању српских захтева у Босни и Херцеговини и на јачању веза између Срба и муслимана. Акција је организована преко српског посланства у Цариграду и опет се рачунало на подршку Русије. Међутим, априла 1902. године, Аустроугарска је почела да гомила трупе и војну опрему на источним границама према Црној Гори и Новопазарском санџаку. Изговори су били различити. С једне стране, причало се да ће те трупе обезбеђивати железничку пругу од Сарајева до Пљеваља а, с друге, да се ради о замени јединица у Босни и Херцеговини. Замена, која је, обично, извођена у октобру, сада је била планирана у априлу па су се, у једном кратком периоду, аустроугарске трупе у Босни и Херцеговини удвостручиле. То је изазвало одређене сумње у Србији, бурну реакцију српске штампе и покрете јединица према граници. Турски посланик у Београду Фети-паша је тврдио да Србија гомила трупе на граници и да дели оружје. Барон Хајдлер је био љут због сумњи у Србији да би Аустроугарска, која има споразум о чувању статуса кво, могла да предузима агресивне акције. Мала држава Србија са слабом војском није имала потребе да покреће своје трупе према граници кад је до сваке границе њена војска могла лако и брзо да стигне. Исти аргументи су се могли употребити и за аустроугарску војску, приметио је Бонам. Било је тачно да је српска војска брзо могла стићи до границе са Бугарском и Турском али до неприступачне албанске или новопазарске границе није било лако пребацити војску. Тако је било и са Аустроугарском: захваљујући железници она је много лакше могла пребацити веће трупе у Македонију него на руску границу. Србија јесте имала слабу војску али је било јасно да да би за њу *casus belli* био сваки покушај Аустроугарске да окупира Новопазарски санџак. У таквој ситуацији веома запаљиво је деловао говор ратоборног аустријског пуковника у Сарајеву који је упозорио војску да ће ускоро бити ангажована у крвавим сукобима. Вујићева забринутост због могућег сукоба на југозападној граници умирена је када је преко руског посланика у Бечу добио уверавања да Аустроугарска не врши никакве војне припреме.³²

Вести о састанку у Петрограду биле су и својеврсно упозорење балканским државама. Али, догађаји на Балкану у марту и априлу нису показивали да је дошло до било каквог побољшања па је из Аустроугарске, од грофа Голуховског, стигло ново упозорење. Говорећи посланицима Скупштине 7. маја 1902. године, Голуховски је поново истакао значај аустро-руског споразума, при чему је подвукао да су и Аустроугарска и Русија упозоравале балканске државе да се суздрже од помагања онима који изазивају нереде у појединим областима. Уочљиво је да је територије на које је мислио назвао „области над којима оне имају контролу“. Уколико балканске државе не би одустале од подржавања *турбулентних*

³² Бонам – Ленсдауну, 21. и 22. април 1902, Београд, PRO FO 105/143; М. Војводић, *нав. дело*, 376.

елементата, изгубиле би симпатије и добронамерност Европе и наду да оне могу обезбедити мир и ред на Балкану. Била је то двострука оптужба Србије. Нити је она имала територије *над којима је имала контролу* нити је могла утицати на њихове становнике на онакав начин како је то радила Бугарска преко македонских комитета. Ако је Голуховски ставио у *исти лонац* Србију и Бугарску, Чариков то није чинио. Штавише, руски амбасадор у Бечу је указао Голуховском да је Бугарска била једина држава којој су упозорења упућена, док упозорења Србији нису била потребна. Чариков је обавестио Бонама да никаква упозорења није упутио српској влади, а био је уверен да ни Хајдлер то није учинио. Али оптужба против Србије је била изречена. Било је за жаљење, сматрао је Чариков, што „у овим изјавама *ex cathedra* аустријски министар спољних послова није могао да се суздржи од охолог речника који му је постао уобичајен кад говори о овој земљи“ (Србији, Л. П. Р.). Краљ Александар је одмах реаговао жалећи се Бонаму на намеру Голуховског да изједначи Србију и Бугарску. Листови у Србији (*Дневник*, *Вечерње новости*) су одмах напали Голуховског. Док су једни тврдили да се на територији Србије не организују никакви *елементи* већ да је Аустроугарска та која подстиче немире, други су истицали да Србија неће подносити ничије турско. Бонам је имао некакво објашњење за речи Голуховског: веровао је да су оне биле упућене онима који нису разумели различите интересе балканских земаља.³³ Овакво, прилично наивно, објашњење није могло бити оправдање за Голуховског у Србији. Он је био сувише искусан дипломата да би себи дозволио двосмислене изјаве. Захваљујући изјавама политичара, гомилању трупа у Босни и Херцеговини и делатности бројних аустроугарских агитатора показало се, тих месеци 1902. године, да су биле веома основане тврдње из Београда да је, упркос закључању у споразум из 1897. године, Аустроугарска та која је мир на Балкану чинила крхким. Оно што је Чариков навео да би Србија могла сматрати узроком рата, Бонам није сматрао алармантним, не зато што је веровао у аустроугарска обећања о мирољубивости већ зато што је био уверен да је страх Србије због лоше војне спремности основан. Уосталом, ако су га и Чариков и Хајдлер уверавали да ће њихове владе одржати мир на Балкану, он, који није био увек најбоље обавештен, није имао разлога да им не верује.

Мада су односи са Русијом и Аустроугарском били најважнији и окупирали су добар део спољнополитичког ангажовања српске владе, постојала су и друга спољнополитичка питања о којима је она морала водити рачуна. Та питања су привлачила пажњу и британских дипломата али не у оној мери колико их је интересовао руски или аустроугарски утицај, још мање у оној у којој је то било важно за Србију а, чинило се, нешто мање него што су их интересовала раније. Мало је вероватно да је укрштање интереса балканских држава било

³³ Бонам – Ленсдауну, 19. и 21. мај 1902, Београд, PRO FO 105/144; М. Војводић, *нав. дело*, 364–365, 369.

неразумљиво британском посланику који је добро схватао утицаје великих сила. Пре је могуће да његов задатак није био да коментарише вести о догађајима из других држава где је Британија имала своје посланике.

Тако, у београдским перспективама британског посланика Бонама остаје непознато како је дошло до затезања односа између Румуније и Бугарске 1900. године које се пренело и у 1901. годину. Иако је тада дошло до извесног приближавања Србије и Бугарске, ни у Србији није посвећена већа пажња ономе што се дешавало између Софије и Букурешта. Али, бугарске аспирације у Македонији и акције бугарских чета на том терену, као и необјашњиво, краткотрајно приближавање Београда и Софије, које се манифестовало и у састанку краља Александра и кнеза Фердинанда у Нишу почетком 1901, изазвали су подозрење у Букурешту, Атини и Цариграду. Тамо се сумњало да иза српско-бугарског приближавања стоји Русија, која их подржава у њиховим аспирацијама у Македонији. Грчка, Румунија и Турска су имале заједничких интереса у Македонији. Турска је чувала своју власт и територију, а Румунији и Грчкој је више одговарало постојеће стање да би шириле своје утицаје. У Македонији је живео изванредан број Влаха, које је румунска влада сматрала својим сународницима. Грчко становништво је било бројније и повремено је изазивало конфликте. После закључења румунско-грчког трговинског уговора почетком 1901. године, уз подршку Беча и цара Франца Јозефа дошло је, у првој половини маја 1901. године, до сусрета румунског краља Карла I и грчког краља Ђорђа I у Опатији (Abbazia). То је изазвало бројне спекулације у Београду и страховање да би могло доћи до споразума о Македонији. Све то потакло је Бонама да се осврне на српско виђење тог сусрета. Са двојицом краљева у Опатији нису били њихови министри спољних послова те се претпостављало да неког већег резултата осим размене мишљења није било. Уосталом, и то је било довољно после периода прекинутих дипломатских односа због румунског одбијања да се изврши тестамент извесног Константина Зопа, грчког држављанина. Још више подозрења у Београду изазвало је то што ни грчки ни румунски посланик нису имали никаквих обавештења о опатијском сусрету. Финансијска ситуација у Румунији и, не тако давни, грчки пораз у рату против Турске, били су довољни разлози за уверење да у Опатији није било говора о било каквим агресивним намерама. После састанка, обе стране су порицале било какав договор или офанзивне намере. Ако је постигнут било какав договор, он вероватно није био против Србије већ против Бугарске, надали су се београдски политичари. У том сусрету Бонам, дакле, није видео никакву опасност за словенске државе на Балкану а Чариков је, штавише, тврдио да је Русија задовољна сваким мирољубивим сусретом који доприноси општем миру на Балкану. Ипак, Петроград је саветовао да би требало уприличити сусрете српског и бугарског владара са румунским краљем да би

се умањио утисак подвајања на Балкану. Аустроугарска је пак преувеличавала значај опатијског састанка.³⁴

Пажљива Вујићева политика дипломатског притиска на Турску

Влада Михаила Вујића није имала намере да знатније мења политику Јовановићеве владе према Турској. То је значило одржавање пријатељских односа колико год је то било могуће уз озбиљна нерешена питања. Али, с обзиром на односе међу другим балканским државама, Порта је била рада да се Србија не уплиће у противтурске активности других држава и да заузме израженије пријатељски став према Турској. Зато је султан позвао краља Александра да, са женом, посети Цариград. Султан је, можда, желео да предухитри Петроград те да наследник његовог некадашњег вазала прву своју међународну посету учини баш Цариграду. Идеја о тој посети је пропала када је краљ Александар поставио одређене услове. Султан није имао намере – објективно није ни могао у неком краћем року – решити питање скопског митрополита и тешког стања српског народа у Старој Србији.

Питање рукоположења Фирмилијана за скопског митрополита трајало је неколико година. Отворено још у време Владе Владана Ђорђевића, није решено ни за Владе Алексе Јовановића. Упорна настојања Јовановићеве владе да се изврши постављење Фирмилијана коначно су, новембра 1900. године, издејствовала обећање руске владе да ће пружити одговарајућу помоћ. Своју сагласност дао је и цариградски патријарх, али је Порта, у смрти призренског митрополита Дионизија, пронашла нови разлог за одлагање Фирмилијановог рукоположења. Инсистирање Порте да се прво обави избор новог митрополита у Призрену па, потом, Фирмилијаново постављење, изазвало је велико незадовољство у Београду. Вујићева влада је рачунала на помоћ Русије и у смислу утицаја на Порту и у смислу притиска на Бугарску да се не противи Фирмилијановом постављењу. Обећавајући да ће сасвим подржати српске захтеве, руска влада је покушавала да умири Београд. Али, уверавања новог министра спољних послова Русије Ламсдорфа нису била убедљива. Истовремено, у Македонији је појачавана бугарска пропаганда и бугарски комитети су учестали са својим акцијама. Међу многим узнемиравајућим гласинама била је и она да је планирано Фирмилијаново убиство.³⁵

Притиснута вестима о све тежем положају Срба у Старој Србији и Македонији Вујићева влада је, у лето 1901. године, поново покренула питање Фирмилијановог рукоположења. Поменута планирана, па затим отказана, посета краља Александра султану била је директни одраз и ситуације у Македонији

³⁴ Бонам – Ленсдауну, 17. и 23. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; М. Војводић, *нав. дело*, 318–327.

³⁵ М. Војводић, *нав. дело*, 328–330.

и Портине упорности да одлагањем не мења неиздрживи положај српског становништва.³⁶

Фирмилијаново рукоположење за митрополита у Скопљу, „које су Срби сматрали својим црквеним центром у Македонији откад је напуштено седиште у Пећи“, налазило се, и 1902. године, међу најважнијим спољнополитичким питањима Србије. Оно је, уз то, имало и посебан национални значај. Било је потребно да султан изда ферман о постављењу и да се одреди место где ће оно бити обављено. Држећи се принципа да ово питање реши упорним политичким при- тисцима, српска влада се поново обратила руској дипломатији. Гроф Ламсдорф је саветовао стрпљење обећавајући да ће се то питање решити на најповољнији начин за Србију. Међутим, руско ангажовање није имало резултата пред Портиним упорним тврдњама да Фирмилијаново посвећење може иритирати Македонски комитет и потпуно пореметити и онако несређену политичку ситуацију у Македонији. Вујић је настојао да докаже да опасности у овом случају нема. И Цариград и Београд су, у ствари, морали пратити понашање Софије. Бугари су сматрали да место митрополита у Скопљу припада њима. Знајући да султан зазире од могућности да Бугари, после Фирмилијановог рукоположења, изазову nerede у Македонији и испровоцирају интервенцију великих сила, Софија је стално подгревала султанов страх. У априлу 1902. године у Бугарској су организовани бројни митинзи на којима се протестовало против Фирмилијановог рукоположења. Политичке партије су позивале бугарску јавност да то спречи а бугарска дипломатија се користила свим средствима да плаши Порту и омета спровођење одлуке Цариградске патријаршије. Званичним, дипломатским путем Порте је упозорена да би рукоположење Фирмилијана могло изазвати народни покрет у Бугарској и устанак у Македонији. Отпор је постојао и од стране Порте. Султан је трпео бугарске претње али је морао реаговати на руски притисак и све израженије нестрпљење из Београда. Руски конзул у Београду је ватрено заступао права Србије захтевајући да Порте испуни своје обавезе које су проистицале из Кучук-каинарцијског мира. То је значило да не крњи права Екуменске патријаршије. Чариков је порицао и бугарска права јер су Бугари имали своју цркву и егзарха. Коначно, средином априла султан је потврдио Фирмилијана за митрополита али није било речено када ће бити рукоположен. За британског посланика Бонама ово је био велики и компликован проблем. Одговорност је била на Порти зато што неколико година раније није дозволила рукоположење. Опасност је постојала и тада али није била тако велика као 1902. године.³⁷ Бонамову пажњу привукло је и повлачење дипломатског агента Србије Јована Ђаје из Софије. Још јануара 1902. године Ђаја је дао интервју софијском листу *Телеграф* у коме је изјавио да Македонија не би требало да буде препрека српско-бугарском

³⁶ Исто, 330.

³⁷ Бонам – Ленсдауну, 17. април 1901, Београд, PRO FO 105/143; М. Војводић, *нав. дело*, 377–378.

споразумевању и да би заједнички циљ требало да буде аутономија Македоније. Познат као заговорник словенске сарадње, Ђаја је оптужен да је рекао бугарском министру спољних послова да „посвећење господина Фирмилијана за скопског митрополита није од тако ургентне важности као што то сматра српска влада“. Његова изјава свакако није одговарала намерама Владе Србије али прави разлог био је то што није било згодно да, у време затегнутих односа између Србије и Бугарске, у Софији буде дипломатски представник који је ватрени заговорник српско-бугарске сарадње. На његово место именован је Павле Маринковић, који није уживао углед способног дипломате.³⁸

Суочени са сталним Портиним одлагањем, одређени кругови у Србији су почели да губе стрпљење. Поједине личности, међу којима је био и Стојан Новаковић, заговарале су отворени притисак па и демонстрације војне силе на граници према Турској. Ни јавност у Србији није мировала. На збору студената и омладине који је одржан упркос забрани Владе, захтевано је да се спроведе Фирмилијаново рукоположење. Када им се обратио Љуба Живковић величајући њихов патриотизам, када су их, са балкона двора, поздравили краљ и краљица и када им је, са прозора своје куће, митрополит рекао да види да је судбина Србије сигурна у њиховим рукама, студенти су се вратили на Позоришни трг и, пошто су саслушали телеграм подршке студената из Загреба, разишли се. За разлику од бугарских митинга, Чариков је овај митинг оценио као демонстрацију лојалности краљу и манифестацију добре воље према Русији. Преносећи Вујићев оптимизам да ће проблем бити повољно решен, Бонам је приметио да овај проблем превазилази локалне оквире а да снажно ривалство између Србије и Бугарске у Македонији, у ствари, спречава образовање аутономне области. Британски посланик је био сигуран да српска влада не жели никакве сукобе и да објављивањем наређења о забрани увоза и извоза оружја према Старој Србији спречава револуционарне покрете.³⁹ Бонамови надређени у Лондону су могли бити задовољни Србијом. Она се пажљиво, истина уз помоћ Русије, користила дипломатским притиском да би се изборила за своје интересе.

Да би постигла успех без агресивних акција које су могле изазвати ланчану реакцију других држава на Балкану, Србија се поново обратила Русији али и Цетињу и Атини. Ламсдорф је поновио одлучност руске владе да издејствује Фирмилијаново рукоположење, кнез Никола се сагласио са предузимањем заједничке акције у Цариграду, али Атина, мада сагласна да би то питање требало решити, није била вољна да се значајније ангажује. Српска влада се обратила и Цариградској патријаршији обећавајући одређене материјалне противуслуге. Задовољна умереним ставом Владе у Београду и упозоравајући бугарску владу, Петроград је предузео снажну акцију, која је, 23. маја, завршена султановим

³⁸ Бонам – Ленсдауну, 18. и 21. април 1901, Београд, PRO FO 105/143; М. Војводић, *нав. дело*, 378–379, 396.

³⁹ Бонам – Ленсдауну, 21. април и 1. и 8. 1901, Београд, PRO FO 105/143; М. Војводић, *нав. дело*, 379.

упућивањем царске ираде Патријаршији и берата за Фирмилијана. Међутим, требало је још једном напрегнути дипломатске снаге да би посао био завршен. Јер, издатим бератом Фирмилијан није потврђен за митрополита већ за доживотног администратора Скопске епархије. Овога пута српска влада се обратила и Цариградској патријаршији и, постигавши договор, издејствовала њено заузимање код султана, што је резултирало потврђивањем Фирмилијана за доживотног скопског митрополита. После извесних компликација око одређивања места рукоположења, Фирмилијан је, коначно, 28. јуна 1902. године посвећен за скопског митрополита. Циркуларним писмом Вујић је обавестио дипломатске представнике Србије о току решавања овог проблема снабдевајући их и низом детаља како би могли тачно да обавештавају све оне који су били заинтересовани. Рукоположење Фирмилијана београдске новине су примиле мирно али са извесним олакшањем и задовољством. Није скривана захвалност Русији. Нови британски дипломата у Београду Тесинџер (Wilfred Thesinger) је запазио да новине у Србији са горчином коментаришу бугарски став и грчко противљење устоличењу српског митрополита. Овим дипломатским успехом Вујићева влада је, несумњиво, ојачала свој положај али је, истовремено, морала бити спремна да трпи притисак оних који су захтевали „одлучнију политику у односу на српске заједнице ван Краљевства“.⁴⁰ Сасвим схватајући опасност од избијања нереда у Македонији, Бонам је, пажљиво пратио развој решавања вишегодишњег проблема око постављења Фирмилијана за митрополита. Увиђајући да све остаје у рукама дипломатије, он је, колико је то било могуће из београдске перспективе, објаснио суштину проблема посветивши посебну пажњу нескривеној руској подршци српским захтевима.

Бонамово интересовање за стање у Старој Србији

Насиља и злочини над српским становништвом у Старој Србији, који су посебно били учестали после грчко-турског рата, током 1900. године, добили су размере које је турска власт веома тешко могла контролисати а још мање искоренити. Свуда по Старој Србији дешавале су се пљачке и убиства посебно виђенијих и имућнијих Срба. У Призрену Срби нису смели да излазе у чаршију а у Приштини је завео страховладу муфтија чувен по својој окрутности. Жалбе Срба среским и окружним властима и вилајетским властима у Скопљу нису имале никаквог резултата. Да би се како-тако заштитило српско становништво, одлучено је да се најповерљивији људи, преко конзулата у Приштини, снабдевају оружјем. Долазак нарочитог султановог изасланика Шемси-паше, новембра 1900. године, са задатком да испита жалбе и казни кривце и почетак зиме учинили су да су насиља постала ређа.⁴¹ Излажући основе руске политике према Србији Чариков

⁴⁰ М. Вујић – М. Ђ. Милићевићу, 8/21. јуни 1902, АС, МИД, ПсА, Ф – I, 182/1902; Тесинџер – Ленсдауну, 3. јули 1902, Београд, PRO FO 105/137; М. Војводић, *нав. дело*, 379–382; С. Рајић, А. *Обреновић*, 366–367.

⁴¹ М. Војводић, *нав. дело*, 331–332.

је, по свом доласку у Србију, рекао Бонаму да се нада да је турска војска способна да угуши сваки устанак без насиља. А до насиља је долазило само онда када војска није била у стању да сама решава ствари па се морала ослонити на башибозуке или добровољце. Признао је ипак да су Албанци проблематичан народ и да турска влада има проблема да одржава контролу у тешко приступачном терену где они живе. Према Чарикову, Албанци, који су често поређени са Курдима у Јеменији, јесу били основни проблем.⁴²

Али, почетком, 1901. године проблеми су се поново отворили. Порта је искористила сусрет српског краља и бугарског кнеза крајем 1900. године у Нишу да шири тврдње да је склопљен тајни српско-бугарски уговор. Причало се о тајном савезу балканских држава против Турске и о пребацивању оружја из Србије преко границе. Узнемирење је повећано делатношћу аустријских агената и католичких фратара који су плашили албанске католике да су балканске државе продужена рука Русије те да је за католике једини спас у стављању под аустроугарску управу. Албански прваци из крајева око Призрена, Пећи и Ђаковице су давали бесу за борбу против Србије. Тако напета ситуација је морала привући пажњу великих сила и њихових представника у Београду. Аустријски војни аташе је добро познавао ситуацију и о томе обавештавао свог британског колегу. Тако је Бонам сазнао да су енергични протести српске владе Порти наишли на одзив у Бечу. Србија је добила обећање да ће аустроугарски посланик подржати све протесте српског посланика у Цариграду али уз одређене услове. Аустроугарска је била спремна да пружи подршку Србији уколико се српски протести ограничавају на очување мира и статуса кво на Балкану и уколико се српски планови „не прошире до фантастичних планова везаних за обнављање Монархије Велике Србије“.⁴³ Да би показала своје намере да утиче на смиривање ситуације у Старој Србији, Порта је именовала Хамди-пашу са овлашћењима да спроводи истраге и предузима све потребне мере. Међутим, Срби су знали да Хамди-паша неће бити праведан. Отежавајуће околности су биле и у томе што турске жандармерије није било довољно па се често повлачила у села а српска војска није била довољно обучена да би могла брзо преузети пограничну службу. Док је Бонам веровао да ће турска власт успети да уведе ред у Старој Србији као што је то учинила у Македонији и на бугарској граници, краљ Александар му је објашњавао да то није могуће јер је султан био окружен телесном стражом састављеном од Албанаца, који су се понашали као некадашњи јаничари који су султану задавали страх.⁴⁴

Посебно тешко стање било је у Новопазарском санџаку. На вести да се из Србије преноси оружје, турске власти су предузимале акције претреса српских

⁴² Бонам – Ленсдауну, 6. март 1901, Београд, PRO FO 105/137.

⁴³ Исти – истом, 17. јуни 1901, Београд, PRO FO 105/137 (први извештај); М. Војводић, *нав. дело*, 333.

⁴⁴ Исти – истом, исто (други извештај).

кућа и хватања оних који су преносили оружје. То је стварало прилике за нова насиља која су била утолико тежа што су била ближа граници уз Србију. На протесте Вујићеве владе, смењен је кајмакам Тамил-бег у Новом Пазару, што је, опет, изазвало незадовољство муслиманског становништва. Око хиљаду присталица смењеног кајмакама пошли су на српски део вароши, од чега су их једва одвратили војни командант и виђенији Турци. Знајући да турске власти нису способне да уведу ред, званичници у Србији су били веома узнемирени. Секретар Министарства иностраних дела Бошковић је, критикујући турске власти, указао Бонаму да је завођење реда у интересу Турске ако Турска уопште има намеру да Стару Србију не снађе судбина Босне и Херцеговине. Чариков је заговарао снажан притисак на Турску јер је „Албанија тамна тачка на хоризонту (...) варница која у сред тако запаљивог материјала може увек довести до озбиљних сукоба“. Зато је Порта морала предузети оштре мере или бити спремна да сноси одговорност за све што се догоди. Уверен да је Хамди-паша способан официр који може бити ангажован не само на обезбеђењу границе већ и на очувању реда у унутрашњости, Бонам је сматрао да Чариков претерује.⁴⁵

После вести да је из Србије пренето око три хиљаде пушака, и колашински крај је био захваћен акцијама турске коњице и заптија. Ибарски Колашин је нападан јер је то била „једна оаза српска, очувана посред арнаутлука, на тромеђи између санцака приштевског, ново пазарског и пећског“. У Митровици су се окупљали Албанци захтевајући да са војском крену на Колашин. Међу најсуровијим албанским правцима истицао се Иса Бољетинац, који се спремао на казнену експедицију против Колашина. Тражећи оружје турско-албанске јединице су чиниле разна злодела која су нагонила Србе да беже у шуме или преко границе. Да би добио што сигурнију представу шта се дешавало у Старој Србији, Бонам је покушао да прикупи информације од супротстављених страна. Веома узнемирен због догађаја у колашинском крају, Чариков је оптужио приштинског мутесарифа за смрт три Србина. Турско трагање за македонским и бугарским четницима доводило је до малтретирања и убистава Срба. Први пут је Чариков помињао могућност избијања рата између Србије и Турске: „несумњиво је да ће Србија заратити са Турском, али ће се прво обратити великим силама које су одговорне за тренутно стање ствари“. Ово је била најава ревизије Берлинског уговора. Чариков је протествовао и против затварања српских школа, али га је Бонам исправљао да се радило о црквама. Чариков је, ипак, био у праву: турске власти су претресале школе и хапсиле учитеље. Судећи по речима турског посланика у Београду, Порта је имала јасне доказе да је оружје тајно уношено у турске провинције уз прећутни пристанак српске владе. То су, тврдио је он, биле пушке које су коришћене и у српској војсци. Зато је оштро упозорио и краља и неке српске ministre да ће турска влада предузе-

⁴⁵ Исти – истом, 18. јуни 1901, Београд, PRO FO 105/137; М. Вујић – М. Милићевићу, 12/25. јуни 1901, Београд, АС, МИД, ПСЛ, Поверљива архива, Ф-1, 84/1901; М. Војводић, *нав. дело*, 334.

ти све одговарајуће мере. Ни српска влада није могла бити равнодушна према догађајима у колашинском крају. Становништво које је тамо живело у сталној опасности од фанатичних Албанаца, сада је било изложено насилничким мерама турске војске. Српско становништво је морало да се брани од зулума, а Албанцима који су изазивали nerede, оружје је остављано да некажњено малтретирају Србе. Зато је секретар Министарства иностраних дела Бошковић саопштио Бонаму да је ситуација у Старој Србији неподношљива и да ће се Србија обратити великим силама.⁴⁶ По Бонамовом суду, и Бошковић и турски посланик су били пристрасни и претеривали су. Увоз оружја у Турску јесте био забрањен. Тражење оружја међу становништвом је било по закону али мере које је предузимала турска власт биле су непојмљиве за Запад, где је такав посао обављала полиција. Бонам је сумњао у објективност српских политичара, посебно у објективност Бошковића, који је раније био српски конзул у Скопљу, где је стекао предрасуде о турској власти. Британски посланик је био убеђен да је Бошковић, заједно са Светиславом Симићем, водио пропаганду за обнављање Велике Србије те су отуд његови погледи о Старој Србији претерани. Иако је имао помирљив став, ни турски посланик Фети-паша није могао објективније сагледавати стање јер се налазио између оптужби српске владе и дезинформација које је добијао од своје владе. У тако замршеним околностима султан је наредио да само регуларне трупе без Албанаца траже оружје. Руски конзул из Скопља је отишао у Колашин да извиди ситуацију и поднесе извештај а британски војни аташе Вардроп је, путујући за Цетиње, требало да прође кроз Колашин и поднесе извештај.⁴⁷

Сва дешавања у Старој Србији су повећавала напетост у српско-турским односима. Завладало је такво неповерење да су се припремале трупе за обезбеђење границе. Када је српска влада најавила вежбе српске коњице близу турске границе код Врања и Прокупља, турски посланик у Београду је запретио да ће на граници бити распоређене две дивизије турске војске. Српска влада је одустала од маневара уз објашњење да су мере турске владе биле довољно ефикасне. Чариков је био уверен да би се ситуација на граници средила на мирољубив начин да аустријски агенти не подстичу немире. Штавише, тврдио је он, тактични и помирљиви командант турске жандармерије који је службовао на граници је смењен на основу телеграма аустроугарског конзула из Скопља Порти. Турски посланик је, наравно, порицао скривене намере аустроугарске владе. Мало је вероватно да генерални секретар Министарства иностраних дела Србије Бошковић није говорио о умешаности Аустроугарске у nerede у Старој

⁴⁶ Бонам – Ленсдауну, 15. и 18. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138; М. Вујић – М. Милићевићу, 5/18. јули 1901, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф–I, 84/1901; М. Војводић, *нав. дело*, 334–335.

⁴⁷ Бонам – Ленсдауну, 18. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138.

Србији зато што о томе ништа није знао а ни Бонам није налазио за потребно да га пита било шта о томе.⁴⁸

Српска влада је предузела кораке да упозна владе великих сила са стањем у Старој Србији и са корацима које је предузимала код Порте преко свога посланика Саве Грујића. Посланик у Лондону Милићевић је упознат са детаљима значајнијих догађаја, тешким стањем у коме се налазило српско становништво притиском и малтретирањима које је спроводила турска и локална власт... Требало је да, користећи добијене податке, заинтересује „људе од утицаја на формирање јавног мишљења“. Милићевић је искористио пријем у Форин офису и упознао лорда Ленсдауна о стању у Старој Србији. Међутим, Ленсдаун је тврдио да је, према извештајима које је добио, мир повраћен и да су вести у штампи у којима су описивани догађаји у Новом Пазару претеране. На први извештај посланика Бонама Ленсдаун је затражио обавештења из Цариграда. Министар спољних послова Турске и аустроугарски посланик у Цариграду нису потврдили вести о значајнијим немирима у Новом Пазару а Бонам је известио да је постављање новог кајмакама и укидање неких дажбина умирило тамошње становништво. Из Министарства иностраних послова у Бечу Ленсдаун је добио одговор да „за овај мах нема узрока за забринутост“. И француски и италијански амбасадор су говорили у истом смислу али је француски, Камбон, додао да су односи у Старој Србији тренутно најкомпликованији од закључења Белинског конгреса.⁴⁹

Вујић је схватио да турске власти вешто крију истину о стању у Старој Србији тако да је европска јавност била необавештена о правом стању ствари. Зато је упутио посланицима на страни два циркулара којима је још детаљније објаснио ситуацију: „на једној страни Арбанаси уцењују, глобе, пале, отимају, бију и убијају, а на другој власти не престају гонити, противно привилегијама патријаршијским, учитеље, свештенике, школе и цркве, а све у намери да их истргну испод управе Митрополита и подвргну непосредном надзору својих власти“. У првом циркулару су описани појединачни случајеви насиља над Србима а у другом суштина потраге за оружјем. Посебно је скренута пажња посланика на то да аустријска штампа подржава Порту скидајући одговорност са локалних власти и оптужујући Србе.⁵⁰

После низа представки српског посланика Грујића Порти и интервенција руског амбасадора Зиновјева именован је турски погранични комесар Хамди-паша. Његова посета краљу Александру у Смедереву и разговори са Вујићем и Чариковим, јула 1901. године, означили су обнављање преговора и склапање но-

⁴⁸ Исти – истом, 1, 15. и 18. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138.

⁴⁹ М. Вујић – М. Милићевићу, 12/25. јуни 1901, Београд; М. Милићевић – М. Вујићу, 25. јуни/8. јул 1901, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф–I, 84/1901.

⁵⁰ М. Вујић – М. Милићевићу, 5/18. јули и 1/14. август 1901, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Поверљива архива, Ф–I, 84/1901. Детаљно о злочинима турских власти и Арбанаса: М. Јагодић, *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 183–239.

вог уговора о контроли границе. Зиновјев је добио обећање да ће претресања кућа у Ибарском Колашину бити обустављена, да ће ухапшени Срби бити пуштени из затвора и да ће Иса Бољетинац отићи са територије Колашина. Председник Владе Вујић је био задовољан решењем пограничног питања али не и стањем у унутрашњости Старе Србије које се није мењало. Бонам је сумњао да ће бити позитивних резултата од протокола о контроли границе јер ни претходна два, из Враћа и Београда, српска влада никада није потписала.⁵¹

Септембра 1901. године Порта је обећала да ће обезбедити ред у Косовском вилајету. Послате су нове јединице турске војске чији је задатак био да обезбеде сигурност српском становништву и повратак избеглица. Најсуровији албански главари су упућени у Цариград а представници власти у Приштини, Митровици и Новом Пазару су смењени. Међутим, неки од првих српских избеглица који су се вратили из Србије одмах су ухапшени, што је изазвало нову несигурност. Портине намере да у Старој Србији буде заведен ред навеле су Вујића да поверује у искреност султана и турске владе. Он није био против било какве интервенције великих сила која би донела Србији одређена територијална проширења али је морао признати Бонаму да Србија у то време није била у стању да предузима било какве агресивне акције.⁵²

Бивши посланик Краљевине Србије у Лондону, сенатор Чедомиљ Мијатовић је, новембра 1901. године, током дискусије о спољној политици Србије, покренуо питање односа Србије и Порте. После опширног хронолошког прегледа догађаја, Вујић је известио да су, захваљујући руским интервенцијама, прогони Срба престали а носиоци насиља удаљени из појединих крајева Старе Србије. Србија је водила мирољубиву и лојалну политику према Турској. Али, српска влада је имала намере да, у случају да се крвопролића понове, захтева од Порте разоружавање Албанаца, а уколико то не буде учињено, да се обрати потписницама Берлинског уговора да би се применио или изменио члан XXIII. То је значило већа права и повластице становништву Македоније. Не сумњајући у добре намере Порте, Мијатовић се заложио за директне преговоре са албанским вођама. По његовом мишљењу, добри односи међу балканским државама нису били претња Турској али је српска влада морала имати у виду да ће судбина Старе Србије и Македоније бити решена у рату међу великим силама, при чему Србија мора да се избори за подршку бар четири међу њима. Бонама је, свакако, највише интересовао однос српске владе и Сената према Русији. Она, према Вујићу, није тражила никакве противуслуге за своје интервенције на Порти. Председник Владе је опет поновио да српски национални интереси налажу одржавање најбољих односа са Русијом а економски ин-

⁵¹ Бонам – Ленсдауну, 26. и 30. јули и 1. август 1901, Београд, PRO FO 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 336–337.

⁵² Бонам – Ленсдауну, 6. октобар 1901, Београд, PRO FO 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 337.

тереси пријатељске односе са Аустроугарском. Уз то је поменуто и финансијско стање Србије које је захтевало добре односе са Немачком и Француском.⁵³

Односи Србије и Бугарске су се, унеколико, поправили током 1901. године. Сусрет српског и бугарског владара у Нишу јануара 1901. године, Михаила Вујића и бугарског министра спољних послова Стојана Данева октобра 1901. и планирање доласка представника бугарске скупштине у Београд крајем 1901. означавали су изграђивање добрих односа. Али, између тога била је Македонија, у којој интересне сфере нису биле подељене те није било сигурно да ли би у некој будућој балканској кризи Србија и Бугарска биле противнице или савезнице.⁵⁴

Половином фебруара 1901. године, односно раније него што је то било уобичајено за комитске акције, већа чета Бугара предвођена бугарским официрима прешла је у Македонију и ушла у жестоке окршаје са турском војском и жандармеријом. Наводно уз одобрење посланика Русије, Француске, Велике Британије и Немачке, власти у Цариграду су наредиле најозбиљније мере за борбу против комита. Велике силе су, несумњиво, захтевале мир на Балкану. Убацивање чета у Македонију, појачана бугарска пропаганда у европским новинама и инсистирање бугарске владе на члану XXIII Берлинског уговора, у Београду су тумачени као смишљена политика Софије чији је циљ био Македонија. Супротстављање реформама које би биле у корист Софије није било упутно за Београд, јер се сумњало да би Софија могла, у догледно време, учинити са Македонијом оно што је учинила са Источном Румелијом. Стога је Стојан Новаковић наговестио грофу Ламсдорфу да није делотворно уводити реформе у време када се спроводе истраге о сукобима и злоделима.⁵⁵ Велике силе су се незванично консултовале о покретању заједничке акције у Цариграду како би Порту наговориле да спроведе реформе у Македонији. Ти разговори међу великим силама су учествовали у јесен 1901. године тако да су постали познати и штампи. Међутим, никаквог договора још није било ни између Француске и Русије, ни између Русије и Аустроугарске. Одређени знак да ће то питање бити постављено пред Порту био је разговор Зиновјева са султаном у којем је руски посланик покренуо питање спровођења реформи и у Македонији и у Јерменији. О покретању овог питања знало се и у Лондону те „није невероватно да ће се оно у блиској будућности у Цариграду изнети на претресање“.⁵⁶

⁵³ Бонам – Ленсдауну, 26. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 337–338.

⁵⁴ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 262; М. Војводић, *нав. дело*, 394.

⁵⁵ М. Војводић, *нав. дело*, 320–323.

⁵⁶ М. Милићевић (?) – М. Вујићу, 14/27. новембар 1901, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Пов. арх. Ф–I, 138/1901.

Добре и лоше стране српско-бугарског споразумевања

Још у време када је избио скандал са краљичином лажном трудноћом, када су Вујић и Чариков порицали да постоји војни договор са Русијом и када је сусрет румунског и грчког краља у Опатији наводио на сумње да се ради о договору против евентуалног ширења Бугарске, председник српске владе је говорио да Србија нема агресивних намера. Али, била је одлучна да се брани уколико буде нападнута. Вујић је, при томе, наравно, мислио на Бугарску.⁵⁷

У исто време Голуховски је обележио македонско питање као највећи балкански проблем не само за сизерену државу – Турску, већ и за Аустроугарску. Активности Македонског комитета су изазивале несугласице Софије са Румунијом и другим балканским државама. Али Голуховски није кривио бугарску владу и кнеза Фердинанда већ комитете, који, наводно, нису били под командом званичника из Софије. Основни проблем је била веома лоша управа у Македонији па је Голуховски, чак, нашао речи хвале за бугарску владу, која је могла рачунати на подршку великих сила само уколико буде деловала у циљу одржавања реда и мира.⁵⁸

Председник Владе Михаило Вујић је, средином 1901, сматрао да би требало покренути разговоре са Софијом о склапању једног споразума којим би Бугарска изразила свој благонаклони став према намештењу Фирмилијана. Дипломатски агент у Софији Јован Ђаја је пак сматрао да споразум треба темељити на заједничкој акцији код Порте за побољшање стања у Македонији и Старој Србији у смислу спровођења административно-судских реформи. У намери да издејствује руско покровитељство за планирану српско-бугарску акцију Вујић је открио да је бугарска влада о свему већ детаљно обавештавала Петроград. Руска реакција је била одлучно негативна. Удруживање балканских држава у циљу извођења акција које Петроград није могао контролисати није одговарало Русији јер би могло одвести до промене стања на целом Балкану. Обелодањивање планиране заједничке акције могло је изазвати и подозрење Грчке те је Србија, разочарана бугарским понашањем, до краја године обуставила рад на било каквом споразумевању.⁵⁹

Средином 1901. године настављено је исцртавање границе уз реку Тимок. Дугогодишње замршено питање одређивања границе које је било компликовано због променљивости тока Тимока (старо *бреговско питање*) и, још више, поседа сељака који су били са обе стране границе није изазивало више напетости у српско-бугарским односима. Оно је, делимично, било обухваћено и билатералним трговачким уговором склопљеним 1896. године. Констатацију да се бивши краљ Милан противио решавању тог питања па је српска влада избега-

⁵⁷ Бонам – Ленсдауну, 23. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137.

⁵⁸ Исти – истом, 30. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137.

⁵⁹ М. Војводић, *нав. дело*, 395–396.

вала именовање комисије, Бонам није образложио. Новоименованој комисији састављеној од војних и цивилних званичника тек је предстојао рад.⁶⁰

Крајем 1901. године требало је да у Београд дође делегација бугарске скупштине. Предлог је потекао од бугарске стране. Свакако водећи рачуна о међународном одјеку, Вујић се сагласио, уз напомену да ту посету треба посматрати само као куртоазну размену чланова скупштине а не као договор међу владама. Бонам је ту приметио извесну нелогичност. Према новом уставу министри нису могли да буду чланови Скупштине нити су могли да буду бирани за чланове Сената. Али, круна је могла именовати министре за сенаторе, што само двојица министара није била. Будући да је требало да сенатори присуствују вечери са бугарским посланицима, није било могуће њихов долазак сматрати неслужбеним. Радило се само о одређеној форми али су разна тумачења ове посете могла одражавати суштину. Посета Бугара није била политичке природе али је било тумачења да је њен циљ да се окончају неслагања која су постојала од 1885. године. Тада је Бугарска победила па је било логично да предузме иницијативу за помирење. Био је основа да се поверује да су организовање подстакли руски, панславистички кругови јер је и Јован Ђаја, који је посредовао при уговарању посете, био познат по својим панславистичким ставовима. С једне стране, руско посланство у Београду није придавало неког посебног значаја овом интерпарламентарном састанку али је став руске владе био да *охрабри* свако *приближавање* међу двама словенским државама. С друге, бугарски дипломатски агент у Београду је видео „сваку такву фузију као јаку и ефектну баријеру против руског утицаја у овим областима“. Уз све ово, ујак покојног краља Милана, румунски посланик у Лондону Катарџи је уверавао Бонама да посета бугарских скупштинских посланика нема никаквог политичког значаја. Али, због политичке кризе у Софији посета бугарских парламентарца је одложена. То је донело одређено олакшање српској страни јер није било ни лако ни јефтино организовати пријем за већи број гостију у сред зиме.⁶¹

Основни циљ британске политике – status quo у Македонији

Македонско питање је, и 1902. године, заузимало централно место у спољној политици Краљевине Србије. То је био и основни разлог неслагања и сукоба са Бугарском. Док се Србија ограничавала на мирољубиву, туркофилску политику настојећи да издејствује код Порте отварање српских школа и намештење Срба за митрополите, бугарска влада се, поред политичких акција, користила македонским комитетима као средством агресивног притиска и на Порту и на европску јавност. И онако неповољну ситуацију у Македонији погоршало је цепање Бугарског комитета на две организације. Једна, под руководством официра Бориса Сарафова, залагала се за подизање устанка у Македонији рачунајући да тако по-

⁶⁰ Бонам – Ленсдауну, 15. јун 1901, Београд, PRO FO 105/137.

⁶¹ Исти – истом, 10. и 19. децембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

крене тамошњи народ и натера велике силе да се одлуче за решење *Македонија – Македонцима*, односно за аутономију Македоније. Сарафовљеви следбеници су били уверени да је делотворније одустати и од великобугарске идеје припајања Македоније Бугарској и од намере да Македонија буде подељена међу балканским државама те да је једино право решење аутономија. Свесни да не могу имати подршку великих сила, Сарафовљеви истомишљеници, којима су се придружили анархисти из Аустрије и Русије, изабрали су тероризам као метод борбе. Њихову илузију о хетерогеној македонској нацији нису хтеле подржати ни Аустроугарска, ни Русија, ни званична Бугарска. Својим насилничким деловањем Сарафов је, у политичком смислу, изгубио много. Друга организација је наставила сарадњу са бугарском владом, користећи се њеним упутствима и средствима. Радило се о мирољубивијим и легитимнијим путевима постизања циљева. Порта је сумњала да Сарафов намерава да организује устанак. Под упозорењима из Беча и Петрограда, Нови или Централни македонски комитет и бугарска влада су били против тога. Али Турска није могла бити сигурна да се Бугарска, у случају Сарафовљевог успеха, не би предомислила и придружила устаницима стављајући тако и Аустроугарску и Русију пред свршен чин. Турска је била на мукама. Она је имала довољно војске да угуши сваки устанак али није смела предузимати никакве превентивне мере које су, због могућих крвопролића, лако могле изазвати сумње и интервенције великих сила. Турски посланик у Београду Фети-паша је претио да ће турска војска уништити банде Сарафова, на шта је Бонам морао реаговати упозорењем да и изјаве треба ублажити.⁶² Неповеће бугарске владе изазвала је посета Сарафова Београду. Он је почетком марта 1902. године дошао у Београд и срео се са Светиславом Симићем, који је био вршилац дужности шефа пропаганде у Министарству иностраних дела. Идеје Сарафова нису наишле на Симићев позитиван одговор. Од накнадних протеста Фети-паше због доласка Сарафова у Београд, Симић се бранио да није знао да је Сарафов анархиста иначе би га, сходно римском међународном договору о анархистима, ухапсио. Мада је признавао да чланови револуционарних комитета слободно путују по Србији, Вујић је одбијао да их хапси јер му је то могло створити проблеме у Скупштини.⁶³

Приметивши да се Македонија приближава немирима који се не би могли контролисати и у којима српски национални интереси не би били ни близу остварења, краљ и Влада су предузели дипломатску акцију. Стање у Македонији је навело краља Александра да упита Бонама да ли се његова влада интересује за тамошњу ситуацију. Као држава која је играла водећу улогу на Берлинском конгресу, Велика Британија се морала интересовати за Македонију и, штавише, „основни циљ наше политике је одржавање status quo-a“, рекао је Бонам. Краљ

⁶² Исти – истом, 12. март 1902, Београд, PRO FO 105/143; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 251–252.

⁶³ Исти – истом, 13. март и 5. април 1902, Београд, PRO FO 105/143; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 253–254.

је заступао већ познати став српске политике: Србија се не би могла сложити са аутономним статусом Македоније јер би то значило стварање нове Источне Румелије. Као и Фети-паша, краљ је био уверен да Турска има довољно снаге да угуши сваку побуну али и да је македонски комитети могу увући у ризик кажњавања невиних. Вујић је настојао, да преко посланика на страни, до европске јавности допру ставови Владе у Београду. Са националног и међународно-политичког гледишта веома компликовано, македонско питање се морало по-сматрати не као питање српске или бугарске победе већ као питање опстанка словенског живља. Зато је, према Вујићевом мишљењу, за победу *словенске ствари* требало испунити два услова. Први услов био је споразум Србије и Бугарске јер је њихово супарништво паралисало и слабило отпорну моћ словенског становништва у Македонији. Да би се очувало становништво у Македонији, морао се решити положај Срба у Старој Србији. То је био други услов. Јер, ако би Аустроугарска окупирала Косово, била би пресечена веза са Србијом, што би била пропаст за Македонију. Зато је било неопходно, сматрао је Вујић, да Србија и Бугарска заједно настоје код Порте да се она „одрече политике повлађивања Арбанасима, па да својом снагом, не чекајући страну интервенцију успостави у овим крајевима ред заснован на поштовању закона, чија би се праведна примена имала да обезбеди реформама, за које би се, по узајамном споразуму утврдило да су за то неопходне“. Србија није била против аутономије Македоније али само под условом да буде поуздано да то није *прикривени смер* до анексије. Српским конзулима у Турској Вујић је скренуо пажњу да саветују српско становништво да се не дружи са комитама али да их не издаје властима, да не прима оружје и да буде лојално према турским властима. Конзули су имали задатак да ометају рад комита али да воде рачуна да би „измећарење Турцима било недостојно Србијине прошлости и штетно по њене будуће националне задатке“.⁶⁴

Мада је европска јавност већ била навикла да сваке године у пролеће слуша извештаје о могућим устанцима у Македонији, у Лондону се, као и у другим европским престоницама, с посебном пажњом пратио развој догађаја. Опште мишљење у дипломатском кору у Лондону било је да нема посебних разлога за забринутост те да Турска има довољно снаге да угуши сваки устанички покрет. Европска дипломатија је веровала у делотворност руско-аустроугарског споразума и руских и аустроугарских упозорења Турској и Бугарској. Савете Беча и Петрограда Порти подржао је и британски посланик Елиот. Поред тога, Ленсдаун је изјавио да „Енглеска у тим питањима нема својих сопствених интереса и да и даље стоји на становишту по коме се за њих интересује, у колико она имају значаја за Аустроугарску, пратећи са симпатијама њено поступање“ (подвукао Љ. П. Р.). Посланик Милићевић је користио сваку прилику да штити српске ин-

⁶⁴ Исти – истом, 5. април 1902, Београд, PRO FO 105/143; Мих. Вујић – М. Ђ. Милићевићу, 27. март/9. април 1902, Београд, АС, МИД, ПсЛ, Ф-1, Пов. архива, 182/1902 (уз ово циркуларно писмо посланицима у иностранству прослеђени су извештаји конзула из Македоније и Старе Србије да би детаљно били упознати са стањем у тим областима).

тересе и објашњава поступке Владе у Београду, која „потпуно свесна дужности, које јој налаже благовољење и споразум великих сила и њена ваздашња лојалност према суседима, своје поступање саображава тим дужностима“. Српска влада је пажљиво пратила све што се дешавало у њеном суседству желећи да се мирним и законским средствима обезбеди сигуран живот њеним сународницима.⁶⁵ Неколико месеци касније у Доњем дому британског парламента покренуто је питање односа британске владе према руском и аустроугарском подстицању Порте да коначно спроведе реформе у европској Турској. И овога пута је истакнуто да је британска влада била спремна да подржи сваку акцију која би водила спровођењу реформи.⁶⁶

Истовремено, војни изасланици и аташеи Аустроугарске, Француске, Велике Британије и, вероватно, и других земаља размислили су се по Косовском, Солунском и Битољском вилајету прикупљајући фотографске снимке значајнијих војних објеката и места.⁶⁷ Овакве активности нису биле у складу са умирујућим речима које је српски посланик добијао у Лондону. Нису, такође, могле оставити утисак незаинтересованости великих сила а још мање њиховог убеђења да неће доћи до већих устаничких покрета. Тада је стари познаник српских политичара, дописник *Тајмса* за балканске земље Баучер добио задатак да пропутује Македонију и отуд пошаље серију дописа. Будући да су се енглеске новине за извештаје са Балкана, углавном, користиле чланцима објављиваним у аустријским новинама или коментарима својих дописника из Беча, ово је био приличан знак пораста интересовања британске јавности за дешавања у Македонији. Зато је посланик Србије у Лондону сматрао да треба обавестити српске конзуле у европској Турској да Баучер долази.⁶⁸

Упркос приближавању зиме и уверавањима представника великих сила да су инциденти у Македонији безазлени, октобра 1902. године, и даље су стизале узнемиравајуће вести о активности македонских комитета. Пребацујући активности у дубину Битољског вилајета и ширећи област својих деловања Македонски комитет је водио *politique strategique*. Ово никако није могло бити по вољи оним српским патриотима који су замишљали Србију до Егејског мора. Секретар Министарства иностраних дела Србије Бошковић жалио се да суздржана политика Србије нема подршку великих сила и да утицај Србије све више слаби. Разлог су била честа убиства Срба. Још горе било је то што су емиграције српског становништва у Србију биле све чешће а Бугари нису

⁶⁵ М. Ђ. Милићевић (?) – М. Вујићу, 4/17. април 1902 (Лондон), АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, Пов. архива, 182/1902; исто у: *Дипломатска преписка*, док. 59.

⁶⁶ Исти – истом, 26. јули/9. август 1902, Лондон, АС, МИД, ПО, 1902, Ф–III, И/7, Пов. бр. 1415.

⁶⁷ Ђорђе Ненадовић, – М. Вујићу, 19. јуни/2. јули 1902, Солун, АС, МИД, ПО, 1902, Ф–III, И/13, Пов. бр. 1141.

⁶⁸ М. Ђ. Милићевић (?) – М. Вујићу, 14/27. августа 1902 (Лондон), АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, 182/1902.

оклевали да се одмах насељавају у испражњене куће и имања. Прослава битке код Шипка-кланца у Бугарској изазвала је још више узнемирености у Београду јер су оживеле идеје о санстефанској Бугарској. Мада руска званична политика није била сагласна са ватреним говорима генерала Игњатијева, било је несумњиво да је ова прослава охрабрила Македонски комитет. Као последица тога у новинама у Србији појавио се већи број чланака о насиљима и инцидентима у Старој Србији и Македонији. Претеривања у овим чланцима и сензационалним телеграмима Бонам је посматрао као намеру српске владе да привуче пажњу великих сила и, евентуално, испровоцира њихову интервенцију. Па ипак, приметио је и то да штампа у Западној Европи која преузима информације од бечких новина, претерује у описивању немира у Македонији. Колико год да су новине преувеличавале, било је јасно да је стање у Македонији озбиљније него што је било претходних година. Разлог тога британски посланик је налазио у бројнијим револуционарним четима и у знатно већој територији на којој су спроводиле своје акције. Вујић је, са своје стране, оптуживао страну штампу за претеривања о наводним великим и организованим акцијама устаника у Битољском вилајету. Уз све те проверене и непроверене вести, српски посланик Милићевић је увераван у Форин офису да ће британска влада утицати на Порту да одржи ред и мир у Македонији.⁶⁹ Поред преувеличавања српске и европске штампе и умирујућих оцена Форин офиса, Бонам је упозоравао да ситуација није драматична али да то лако може постати. Подела Македонског комитета, приближавање зиме и довољна турска војна сила били су разлози који су спречавали драматичан развој догађаја. Само побољшањем администрације, али не у смислу реформи већ у смислу запошљавања способних и поштених службеника, и давањем одређене самосталности валијама и војним командантима, „Турска је могла избећи опасности које су је очекивале у будућности и одржати status quo на Балкану“. Сам Бонам је био свестан да није изрекао ништа ново. Његова оцена је била између захтева Београда за спровођењем реформи и Портиног избегавања било каквих промена. Коначно, Бонам је навео да се, у ствари, ради о ставу полуслужбеног органа бечког министарства спољних послова коме је циљ био да исправи „општеприхваћене ставове о улози Турака и Бугара у Македонији“.⁷⁰ Тиме је још једном показао да је задатак британских посланика био да подржавају политику Беча, која се, ни овога пута, није косила са интересима Лондона.

Постојала су три разлога због којих Србија није представљала опасност за мир: лоше стање војске, лоше стање финансија и краљево нерасположење. Па ипак, то све није могло гарантовати да се она неће умешати ако би избио општи рат. При томе, опет не би заратила да би остварила своје аспирације већ да би се супротставила територијалним претензијама свог бугарског ривала. Знатно

⁶⁹ Бонам – Ленсдауну, 6, 8. и 9. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

⁷⁰ Бонам – Ленсдауну, 20. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

умеренијим речником него раније, Бошковић је навео Бонаму српске жалбе: 1. неједнакост хришћана и муслимана пред турским судовима; 2. неједнакост у опорезивању; 3. пракса да се у турску жандармерију примају само муслимани; 4. забрана хришћанима да носе оружје – требало је ношење оружја забранити свима или га дозволити и хришћанима. Бонам је знао да није оствариво све то али је схватио да је то *modus vivendi*. Залажући се да Порта хитно побољша управу укључујући, између осталог, и већи број хришћана у администрацији, краљ Александар се понадао да ће британска влада, после завршетка рата у Јужној Африци, исправити своју грешку и више се заинтересовати за Србију.⁷¹

Македонско питање Влада Михаила Вујића је наследила од претходних влада и оставила у наслеђе следећим. С обзиром на међународне околности и на Балкану и у европским, па и светским, оквирима и с обзиром на своју војничку и економску ситуацију, Србија се није могла ни надати ни усудити да својим агресивнијим наступом покрене решавање тог питања. Испреплетаност интереса балканских држава и приближавање Русији по цену аустроугарског притиска, наводили су Вујићеву владу да у другим европским државама потражи политичку и финансијску подршку. Али од оних који су само следили интересе Беча, као што је то радила Британија, и чији су, много већи, интереси били на другим странама, значајнија помоћ се није могла добити. Македонија је остала неразмрсиво клупко и после октобра 1902. године.

У руском интересу било је обнављање добрих односа Србије и са Црном Гором и са Бугарском. То није било лако јер су Србија и Бугарска имале супротстављене интересе у Македонији, а у Србији се знало да црногорски суверен, на разне начине, разматра могућност постављања свог сина на престо Србије. Велика заинтересованост Русије за успостављање добрих односа Србије и Црне Горе огледала се у упорности руских посланика у Београду и Цетињу. Веома расположена за обнављање добрих односа била је и Вујићева влада. Кнез Никола и Гавро Вуковић, међутим, нису желели да се активнијом сарадњом са Србијом замере султану па су нудили Вујићу посредовање код Порте у случају сукоба у Старој Србији. Београду није била потребна ова помоћ. Ипак, на Цетиње је, као специјални изасланик краља и Владе, упућен потпуковник Василије Антонић.⁷² Краљ је искористио прилику да у престоном говору, с јесени 1901, помене да су обновљени дипломатски односи са Црном Гором наглашавајући да је то знак побољшавања односа две државе истог народа. То је, у ствари, била манифестација обостраног материјалног и династичког интереса. Бонам је погрешно протумачио да је Антонић именован за посланика на Цетињу.⁷³ Било је то, уосталом, све што је, крајем 1901. године, Бонам знао о

⁷¹ Исти – истом, 23. и 28. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

⁷² М. Војводић, *нав. дело*, 31, 338–342.

⁷³ Бонам – Ленсдауну, 21. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

српско-црногорским односима или бар оно што му се чинило интересантним за Форин офис.

Фебруара 1902. године министар спољних послова Црне Горе Гавро Вуковић је посетио Београд носећи писмо кнеза Николе за српског владара. Кнез је уверавао краља у своје најсрдачније жеље да се између две државе истога народа развијају веома блиски односи. Краљ је узвратио искреним надама у братску сарадњу Србије и Црне Горе у свим питањима која су се тичала српског народа. После неколико година прекида и неколико месеци договарања о заједничким интересима, поново је отворено посланство Краљевине Србије на Цетињу а за посланика је именован пуковник Милош Васић. Чариков је био задовољан јер је његова влада веома благонаклоно гледала на приближавање ове две државе. Постојао је још један, само наизглед мање важан разлог Вуковићевог доласка у Београд, који је, такође, схваћен као знак обнављања добрих односа. Бонам је сазнао из *доброг извора* да је Вуковић дошао да добије краљеву сагласност за брак Наталије Константиновић са кнежевићем Мирком. Девојчин отац био је пуковник Александар Константиновић, који је дао оставку и отишао из Србије када се краљ Александар оженио. Живео је у Бечу. Краљ је изјавио да се неће мешати у одлучивање о овом браку јер је то била приватна ствар која се не тиче краља. Ипак, кнез Никола је мудро поступио, оцењивао је Бонам. Шаљући специјалног изасланика краљу Александру са питањем за мишљење (одобрење?) кнез је настојао да избегне сумњу да се ради о приватном браку који је могао да провоцира политичке интриге. Сама сумња Бонама у то да ли је кнез успео у својој намери указује да је кнежева намера била знатно дубља. Венчавајући свог сина са девојком која је потицала из породице Јеврема Обреновића, брата кнеза Милоша, кнез Никола је постављао основу за евентуалне претензије на престо у Србији. Међутим, требало је имати у виду две чињенице. Прва је била од мањег значаја: госпођица Константиновић је имала једног старијег брата. Друга је била знатно важнија: још 1897. године, склапајући споразум са Русијом, Аустроугарска је подвукла да ни под којим условима неће дозволити да на престо у Србији седне црногорски кнез. Бројне различите гласине које су се шириле по Београду о циљу Вуковићеве мисије показале су се неоснованим јер је краљ Александар из разговора са Вуковићем закључио да брак кнежевића Мирка и Наталије Константиновић не представља опасност за трон Обреновића па ни за српско-црногорске односе. Ипак, овај разговор Гавра Вуковића у Београду о будућем венчању кнежевића Мирка потпуно је засенио други, много важнији. Вуковић је са Вујићем и краљем Александром покренуо питање српско-црногорске сарадње на питањима Македоније и Старе Србије и става према бугарским и аустроугарским претензијама. Поново је поменуто питање Призрена. Али овај део посете свео се само на необавезан разговор. Ипак, постигнут је договор да се и Србија и Црна Гора не уплићу у догађаје у Македонији и да сузбијају све оно што би могло нарушити мир. Поред свега тога, женидба кнежевића Мирка је оставила лош утисак на београдске политичке кругове. То се огледало у наред-

би Васићу да не буде на Цетињу у време свадбе. Васић је отпутовао у Карлсбад, наводно ради лечења.⁷⁴

ВОЈСКА СРБИЈЕ: СТАЊЕ И ОПРЕМЉЕНОСТ

Поред интересовања Форин офиса за политику Русије и Аустроугарске на Балкану, о чему су се, између осталог, информације прикупљале преко британског посланства у Београду, британска влада се интересовала још за читав низ, за њу мањих, али важних детаља који су могли играти битну улогу у одржавању или у евентуалном мењању стања на Балкану. Међу тим питањима, свакако је била војна сила свих који су укрштали своје интересе на овом полуострву.

Интересовање Ленсдауна за војне потенцијале Србије сигурно није постојало само зато што је некада био војни министар у Влади Велике Британије. Задовољан што се у Србији стање *учвршћује*, Ленсдаун се фебруара 1901. године интересовао колико „би Србија могла подићи војске“. Одговор посланика Лозанића био је: 250.000 људи.⁷⁵ Војни аташе пуковник Вардроп се интересовао за детаље. У разговору са краљем Александром, који му је говорио о реорганизацији српске војске, Вардроп се интересовао за планинску пешадију. Краљ није крио да није задовољан стањем да свака дивизија има тек по једну планинску јединицу али се надао да официри то могу надокнадити својим искуством.⁷⁶ Августа исте године Ленсдаун је затражио од Бонама извештај о српској војсци. Бонам није могао да пошаље детаљан извештај јер је из војног министарства добио само опште информације. Очекујући детаљније податке, Бонам се одлучио да састави извештај само о санитетској служби у српској војсци. Објаснио је организацију санитетске службе по јединицама, систем лечења војника у сталним и привременим болницама, начин ангажовања и напредовања лекара у војсци, службовање у војним болницама и амбулантима...⁷⁷

Организовање мањих маневара није посебно привлачило пажњу дипломатских представника а ни војни министар није увек позивао војне аташе да присуствују маневрима. На мање маневре који су одржани од 2. до 4. октобра 1901. године између Вајева и Обреновца нису позвани војни аташеи. Међутим, када је бугарски војни аташе, на свој захтев, добио позив, дозволе за присуствовање маневрима добили су и аташеи других држава. Међу онима који нису отишли

⁷⁴ Бонам – Ленсдауну, 24. и 25. фебруар и 12. март 1902, Београд, PRO FO 105/143; М. Војводић, *нав. дело*, 398–400; Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књига 3, Цетиње – Титоград 1985, 296–301, 303–310, 308–310, 323–325; С. Рајић, *Руска дипломатија о односима Србије и Црне Горе*, 194–197.

⁷⁵ С. Лозанић – М. Вујићу, 6/19. фебруар 1901, Лондон, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–III, И/7, Пов. бр. 384.

⁷⁶ Вардроп – Бонаму, 13. јуни 1901, Београд, PRO FO 105/143. Чариков је, напротив, процењивао да је српска војска добро опремљена. (С. Рајић, *Руска дипломатија*, 197)

⁷⁷ Бонам – Ленсдауну, 28. август 1902, Београд, PRO FO 105/138.

у околину Вајева био је и британски посланик Бонам. Он се поново ослонио на информације аустријског војног аташеа Хордличке, који му је уступио мапу подручја на коме су се одвијали маневри и опис одвијања маневара.⁷⁸

Али није било много оних официра на које је, са сигурношћу, могао рачунати краљ Александар. Одласком екс краља Милана са политичке и, потом, животне сцене однос државе према војсци потпуно се променио. Док је био на престолу и, касније, када је био главнокомандујући српске војске, краљ Милан није штедео ни новца ни труда да подигне квалитет и спремност српске војске на највиши могући ниво. Он није дозвољавао политичарима да се мешају у послове војног министарства. Био је велики број официра који су њему били потпуно одани, што је значило да краљ Александар, неповерљив и нестабилан, на њих није могао рачунати. Уз краља су били само они официри који су му се, у време његове женидбе, знали приближити и одобрвати његове поступке. Међу њима је било мало способних и угледних. Значајнији генерали и штабни официри су, углавном, пензионисани. Посебно су били незадовољни млађи официри који краљу нису могли опростити брак са Драгом Машин. Два брата и сестрић краљице Драге, неспособни подофицири који су тражили принчевске почести, посебно су иритирали официре. Буџет за војску, који је и за време екс краља Милана превазилазио финансијске могућности Србије, знатно је смањен. То је погодило и официре, и војнике, и све војне лиферанте. Плате и друге припадљености нису исплаћиване редовно а храна за војску и коње бивала је све скромнија. Због тих проблема, у лето 1901. године, део регрута је враћен кућама, чиме се поставило питање рационалности произвођења нових официра за смањену војску. Невоља је постала још тежа када су у Београду у пожару уништене велике бараке са великом количином униформи и војне опреме. Војни лиферанти из иностранства нису могли да наплате своја потраживања упркос интервенцијама код краља и Владе. Низ нагомиланих проблема навео је војног министра Божицара Јанковића да поднесе оставку почетком августа 1901. године. Због недостатка материјалних средстава он је одбио да промовише одређени број кадета и нижих официра. Такође није био сагласан да неке пуковнике – међу којима је био и сам – промовише у генерале и да пуковника Павла Јуришића Штурма, који је од пре неколико година био на пола плате, врати у пуну службу. Исти, финансијски разлози довели су, децембра 1901. године, до оставке војног министра Чедомира Миљковића. Скупштина се с разлогом жалила на војску, која је трошила трећину војног буџета, што је ограничавало друге државне ресоре. Посебно јако противљење онаквом трошењу на војску какво је уведено у време екс краља Милана, потицало је из Радикалне странке, која је, од априла 1901. године, имала велики утицај на функционисање државе. Није било у интересу државе да има војску са снагом преторијанске гарде. Међутим, сузбијање утицаја војске у време када се знало да ће ускоро бити отворено питање престолонаследника, могло

⁷⁸ Исти – истом, 9. октобар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

је имати тешких последица по династију којој је војска, донедавно, била главни ослонац. Деморалисана, гладна и неплаћена војска више није могла бити ослонац владару ни против спољњег ни против унутрашњег непријатеља.⁷⁹

Ипак, када је Милован Миловановић успео да закључи уговор са групом финансијера у Француској о новом зајму Србији и када је усвојен буџет, српска влада је одлучила бар да настави са набавком муниције. За посао од двадесет пет милиона метака за Маузер пушке биле су заинтересоване фирме из Аустрије, Француске и Белгије. Основни проблем за енглеске фирме био је транспорт. Фирма *Армстронг* (*W. Armstrong and Co.*) је послала узорке чаура за шрапнеле преко Бургаса и Бугарске али се испоставило да је за пуњење и упаљаче потребна дозвола аустроугарске владе, на коју се морало дуже чекати.⁸⁰

У вези са војском али далеко већег значаја од наоружавања или оставки министара, за британског посланика била је вест да се воде преговори о војној конвенцији између Србије и Русије а против Аустроугарске. Ова вест појавила се у *Тајмсу* почетком маја 1901. године. Српски посланик у Бечу је одмах негирао основаност такве вести тако да је Бонам закључио да није потребно да тражи посебно објашњење од министра иностраних дела Вујића. Руски посланик Чариков, који је био изненађен да је таква вест добила значајно место у *Тајмсу*, такође је порицао да је било икаквих преговора између две владе. Посумњао је да је ту вест иницирала финансијска група која је хтела да поремети односе између Русије и Аустроугарске. Такав уговор би, уосталом, био у супротности са руско-аустроугарским споразумом из 1897. године. Доказ својих тврдњи Чариков је налазио у Македонији: да споразум из 1897. више не важи, у Македонији би одмах избио устанак.⁸¹ Прича о војној конвенцији између Русије и Србије навела је министра Вујића на смех јер је, тврдио је он, свака помисао о агресивним намерама Србије према моћном суседу, у тренутку када је Србији био неопходан мир због унутрашњег развоја, била бесмислена. Србији је био неопходан мир да би спроводила нови устав. Бонам је веровао Вујићу. Србији је, несумњиво, одговарало да буде у што блиским односима са Русијом. Али, Русија није имала никаквог разлога да ремети односе са Аустроугарском тражећи било какву подршку од Србије. Русија би то можда предузела само „у случају прекида са Аустријским Царством што, колико ја видим, још увек не улази у домен практичне политике“. И посланици других држава са којима је Вујић разговарао били су „углавном, спремни да верују његовим тврдњама“.⁸² То што су Вујић и Чариков порицали

⁷⁹ Бонам – Ленсдауну, 17, 28. и 29. август и 20. новембар 1901. и 14. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/138 и 105/137; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 279–281; М. Војводић, *нав. дело*, књ. 2, 359–360.

⁸⁰ Бонам – Ленсдауну, 21. април и 1. мај 1902, Београд, PRO FO 105/143 и 144.

⁸¹ Исти – истом, 6. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137. Бонам каже да је Чариков навео и неке друге разлоге због којих је чланак неоснован али у овом извештају они нису побројани.

⁸² Бонам – Ленсдауну, 6. и 10. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137.

постојање војне конвенције није могло избрисати све сумње. Зато је Чариков, почетком децембра 1901, поново морао негирати гласине о склопљеном уговору између Србије и Русије. За њега је довољан доказ било то што је Русија саветовала Србији да смањи војни буџет. Веома занимљивом Бонаму се учинила Чариковљева изјава да „Русија, ни под којим условима, не би покушала да, писаним уговорима, ограничава Србији слободу деловања“.⁸³

У војним стварима је било и неких других знакова руско-српског приближавања који су привукли пажњу британског посланика. У Војној академији је уведен руски језик као обавезан предмет. Руски војни аташе из Букурешта Леонтович је именован за војног аташеа у Србији, Бугарској и Црној Гори, што је одмах протумачено као ширење руског утицаја у овим земљама. Предност овог именовања била је у томе што је изванредан број српских официра био школован у Русији те је Леонтович лако могао с њима да се споразумева и утиче на српско-црногорско-бугарско приближавање. Али, то је имало и своју лошу страну. Будући да односи међу овим државама нису били идеални, свака од њих је могла сумњати да ће он војне информације преносити супротној страни.⁸⁴

Несумњив је био утицај Русије на Србију и њену политику. Крајем 1901. године, када се Србија налазила у приличним материјалним тешкоћама, Чариков је саветовао да се даље редукују трошкови за војску. По његовој оцени, односи Србије са суседима (Бугарском, Турском и Аустроугарском) на крају 1901. године су били сасвим задовољавајући. То је, уосталом, гарантовао руско-аустроугарски споразум из 1897. године. На прилично провокативно питање посланика Бонама да ли је тај споразум подразумевао да Русија контролише Бугарску а Аустроугарска Србију, Чариков је одговорио негативно. Није било говора о подели интересних сфера иако је Калај, својевремено, имао такву идеју. Ипак, Русија је снабдевала Србију муницијом а Чариков је разматрао могућност да у евентуалном сукобу са Аустроугарском Србија и Црна Гора ангажују 60% противникове војне силе.⁸⁵

Када је средином октобра, посредством посланика Чарикова, краљу Александру упућена порука из Петрограда да не може доћи до сусрета краљевског пара са руским царским паром, у одређеним круговима у Србији се врло брзо створио утисак да то води промени проруске политике, коју је краљ Александар водио од како се оженио.⁸⁶

⁸³ Исти – истом, 2. децембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

⁸⁴ Исти – истом, 9. октобар и 21. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

⁸⁵ Исти – истом, 2. децембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; С. Рајић, *Руска дипломатија*, 197.

⁸⁶ Бонам – Ленсдауну, 14. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/144; С. Рајић, *А. Обреновић*, 349–350.

ПОЛИТИКА И ПРИВРЕДА: ПОЈАЧАНО ИНТЕРЕСОВАЊЕ ЗА СРБИЈУ

Још у време док је Алекса Јовановић био председник, Влада Србије је покушала да слањем умереног радикала и значајног финансијског стручњака Михаила Вујића за посланика у Паризу, обезбеди побољшање финансијског стања државе. Раније, у време Владе Владана Ђорђевића Србија је била окренута Бечу те је Петроград утицао на француске финансијске кругове да не одговарају на српске финансијске потребе. Пошто су се околности промениле, Србији је био неопходан руски утицај на француске банке да би подигла вредност својих акција на француској финансијској берзи и да би регулисала односе са француским финансијерима и Отоманском банком. Када је влада у Србији јавно изказала приврженост Русији, француски финансијски кругови су почели да се интересују за српско тржиште. Током свог кратког боравка у Паризу, пре него што је постао председник Владе, Вујић је успео да испуни оба задатка.⁸⁷ Србији је због неповољне економске ситуације био потребан мир. Велики издаци за војску током присуства и командовања екс краља Милана нарушили су крхки економски систем државе чији се буџет темељио на пореском систему неразвијене привреде и која је већ имала велике дугове у иностранству. Повољно завршени Вујићеви преговори у Паризу давали су наде да ће бити и других олакшица али то није значило да је Србија доспела у добро финансијско стање. Финансијска ситуација и предстојећа седница Скупштине, на којој је требало да буде разматран буџет, привукли су пажњу домаће штампе. Поређења су вршена на основу података од 1880. до 1900. године. Сам податак да је у том периоду буџет нарастао за преко 360% не би био толико лош да је пропорционално растао приход од привреде. Али то није био случај и буџет је највише зависио до прикупљања пореза од ситних земљопоседника. Пошто приходи нису расли, за балансирање буџета били су неопходни нови зајмови и нова пореска оптерећења. Једини спас био је у штедњи кроз укидање свих непотребних издатака. Испоставило се да је војска ресор где су се могле спроводити најзначајније редукције.⁸⁸

У време заседања Скупштине, новембра 1901, показало се да је пливајући дуг био толико велики да се морало прибећи новом задуживању. Говорило се да ће бити нових редукција плата у државним службама а појавиле су се и критике висине краљеве цивилне листе. Док је у августу писао да, упркос тешкој

⁸⁷ М. Војводић, *нав. дело*, 308.

⁸⁸ Бонам – Ленсдауну, 23. мај и 27. август 1901, Београд, PRO FO 105/137 и 105/140; М. Војводић, *нав. дело*, 360–362; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 243–244. Детаљни извештај о финансијама Србије који је Бонам, августа 1901, саставио на основу очигледно студиозног новинског чланка, количина статистичких података и цифара које је педантно пренео у свој извештај указују на две ствари. Прво, да му се тада учинило необично важним да представи Форин офису двадесетогодишње финансијско стање Србије. Друго, да није био у одговарајућим контактима са надлежним у министарствима Србије те је податке црпео из новина.

ситуацији, незадовољства нема јер су сељаци ангажовани око жетве, Бонам је у новембру приметио да незадовољство расте, што је још више притискало Владу да тражи одговарајуће решење. Кредит се морао, најпре, тражити у оним државама где су ранији кредити подизани. То су биле Немачка и Француска. Немачки финансијери нису били расположени да дају нови кредит. Један високи Владин службеник је морао хитно да отпутује у Беч не би ли добио мали кредит за текуће послове. Притиснут питањима о буџету у Скупштини, Вујић је избегао одговор уз тврдњу да је Србија способна да превазиђе тешку финансијску ситуацију.⁸⁹

У међувремену кредити су тражени на другој страни. Ослањајући се на Бонамове речи да је британска влада спремна да помогне у јачању економске снаге Србије, потражен је кредит и код лондонских финансијера. Чак је из Лондона стигла понуда извесног Јакоњића, чиновника *Међународне лондонске банке* (International Bank of London). Али, када је председник банке Карл Мајер одбио да преговара о кредиту чија би залога биле облигације четворопроцентног зајма, идеја о кредиту у Лондону је пропала.⁹⁰

И Вујићева влада је покушавала да реши недостатак новца у државном буџету зајмовима у иностранству. Под прилично тешким условима министар финансија Михаило Поповић је договорио један зајам код француских банака марта 1902. године. Залога су били монополски и железнички приходи али уз контролу страних поверилаца. Влада је морала одустати од оваквих услова. Понуде су стигле од Отоманске банке, групе аустријских и немачких капиталиста и белгијске групе финансијера. Да би покрио пливајући дуг и дефицит за текућу годину, нови министар финансија Милован Миловановић је успео да, априла 1902, закључи зајам у Француској са банкама које је предводила Отоманска банка. Зајам је био закључен на шездесет милиона франака номинале. Требало је још само да га прихвати Скупштина, после чега би влада десет милиона добила одмах, а остатак до новембра. Међутим брзо се испоставило да зајам неће тако лако проћи кроз Скупштину. Потреба за новцем је била толико велика да се није могло продужавати текуће заседање Скупштине нити чекати ново у октобру. Краљ је био незадовољан верујући да су преговарачи неопрезно оставили утисак да је новац неопходан па су повериоци поставили тешке услове. Претпостављало се да ће Вујићева влада дати оставку јер би је одустајање од зајма дискредитовало у иностранству. Као што се очекивало, Скупштина је одбила такав зајам те је Вујићева влада пала. Међутим пошто Пашић није могао да формира нову владу, краљ је вратио Вујићеву владу али са изменама тако да је Миловановића заменио

⁸⁹ Бонам – Ленсдауну, 20. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

⁹⁰ Исти – истом, 29. јуни 1901, Београд, PRO FO 105/137; М. Вујић – М. Ђ. Милићевићу, 4/17. јула 1901, Београд; М. Ђ. Милићевић – М. Вујићу, 19. јули/1. август и 21. август/3. септембар 1901, Лондон; М. Вујић – М. Ђ. Милићевићу, 23. октобар/5. новембар 1901, АС, МИД, ПсЛ, Пов. архива, Ф–I, 128/1901.

М. Поповић. Он је закључио нови зајам под повољнијим условима и са дужим роком отплате.⁹¹

Бонам је веома пажљиво пратио настојања српске владе да дође до свежих новца на париском тржишту капитала. Када је зајам, уз одређене тешкоће, коначно потписан краљ се, септембра 1902. године, заинтересовао код Бонама да ли је могуће пронаћи неку енглеску банку или финансијску кућу јер је претходни зајам у Француској закључен под неповољним условима. Отоманска банка и група француских банака су увек давале финансијску помоћ Србији тако да су постизали неку врсту монопола која им је омогућавала да одређују тешке услове кредита. Тада краљу није било јасно зашто су енглески капиталисти спремнији да улажу у неке друге земље а не и у Србију. Мада финансије нису спадале у његова дипломатска овлашћења, Бонам је приметио да су енглески финансијери често имали разлога да зажале што су помагали неким земљама и да, нажалост, нису довољно познавали околности у Србији. Географска удаљеност је био још један Бонамов аргумент за неразвијеност српско-британске трговине. Британском посланику је деловало да о дуговима брину само краљ и Влада јер је стање у Србији било такво као да је једини проблем било питање престолонаследника док је финансијска ситуација у Србији више погађала стране кредиторе него становништво.⁹² Ова успутна констатација као да није била из пера оног истог посланика који је слао опширни извештај о двадесетогодишњем финансијском стању Србије. Судићи према његовим извештајима, он није често путовао по Србији па, очигледно, није ни могао сагледати имовно стање већине становништва. Ако унутрашњост Србије није знала за тешка задужења Србије, онда их је, свакако, осећала.

Као и раније, када су се сретали, краљ Александар се, новембра 1902. године, распитивао код Херберта Вивијана за могућности ангажовања британског капитала у Србији. Овог пута се zaloжио и за политичко разумевање од британске стране. Вивијан, свакако, није имао овлашћења да позове краља да дође у Лондон али му је могао предложити да то учини. Као да није било других препрека, краљ је одговорио да мора прво решавати неке велике проблеме у држави.⁹³

Промена владе у Србији, отварање простора радикалима да учествују у политичком животу и креирању спољне политике у оквирима краљевих планова побољшања односа са Русијом, што није било противно њиховим жељама, нису утицали само на политички живот. Долазак Вујићеве владе није отворио врата само руској политици већ и финансијерима и трговцима. Деловало је да се

⁹¹ ? – Ленсдауну, 9. април 1902, Београд; Бонам – Ленсдауну, 1, 7, 14, 19. и 21. мај 1902, Београд, PRO FO 105/144; М. Војводић, *нав. дело*, 361–362, 403.

⁹² Бонам – Ленсдауну, 15. септембар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

⁹³ Н. Vivian, *нав. дело*, 84–85.

никада политика и привреда нису тако брзо повезивале. Одмах за руским сти-зала су интересовања немачког, француског, италијанског па затим и енглеског капитала. Још када је дошао у Србију, Чариков је, марта 1901. године, истицао да је његов основни циљ привредни напредак Србије. Био је уверен да се, без мно-го улагања, највећи напредак може остварити у узгоју репе, извозу меса уместо жита, употреби дрвета за производњу папира и у узгоју свиња за извоз.⁹⁴ Осим што је српским званичним личностима саветовао умереност у свим политичким питањима, Чариков је имао да утиче на српску привреду да се на најбољи могући начин осамостали у односу на аустроугарску и усмери на руско тржиште. То би Србији много значило а руској привреди је, такође, било потребно да се, пре-ко Србије, укључи у трговину по Балкану. Од Чариковљевог доласка у Београд велики број представника руских финансијских и трговачких предузећа стигао је у Србију. Они су намеравали да оснивају трговачке музеје, банке или нека друга предузећа. И Бонам и Чариков су знали да није могуће да сви постигну успех. Али, Чариков је скромно сматрао да би било постигнуће и ако би руска осигуравајућа компанија за животно и осигурање у случају пожара постигла успех. За руску производњу тканина били су интересантни и производња и ква-литет памука из Србије. Један од значајнијих резултата био је уговор српске и ру-ске паробродске компаније. Овим уговором је олакшан пролаз српске робе Ду-навом до Галаца и доњег тока Дунава, одакле би се даље српска роба транспор-товала у европске луке. То је био пут којим су се избегавала ограничења транс-порта аустроугарском територијом.⁹⁵ Руски посланик се није задржао само на довођењу руских трговаца и финансијера у Србију. Средином 1901. године он је отпутовао у Глазгов на привредну изложбу, где је требало да изложи производе са свог имања на Уралу. Тај боравак у Енглеској он је искористио да фирми Ро-бертсона Хоупа (Robertson Hope and Jolly) скрене пажњу на могућности увоза јечма, овса и кукуруза из Србије. Мада се ове житарице по квалитету нису могле мерити са житом из Америке, постојале су одређене повољности предложеног трговања. Међу тим повољностима, Чариков је, наравно, истакао транспорт ру-ским паробродима. Са српским послаником у Лондону Милићевићем Чариков је, чак, разговарао о извозу јаја из Србије за Енглеску.⁹⁶ Веома је упадљиво то што је Чариков, с пуним поверењем, о свим овим својим активностима а свака-ко са одређеним циљем, извештавао Бонама. Са своје стране Бонам је пажљиво пратио активност Чарикова на привредном плану не коментаришући је по-себно. Само је једном приметио да Чариковљева делатност може допринети оживљавању српско-енглеске трговине, која је у опадању.⁹⁷

⁹⁴ Бонам – Ленсдауну, 6. март 1901, Београд, PRO FO 105/137.

⁹⁵ Бонам – Ленсдауну, 18. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 313–314; Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 43.

⁹⁶ Бонам – Ленсдауну, 18. јули и 3. децембар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

⁹⁷ Исто.

Када се вратио са одсуства, почетком 1902. године, Чариков је био нешто умеренији у политичким изјавама али се и даље амбициозно држао привредних тема. Ништа ново није рекао тврдећи да су трговачки односи две државе много бољи ако су чврсте политичке везе. Међутим, интересантно је да је баш Бонаму скренуо пажњу да се оснива *Петроградска агенција*, чији је „посебни циљ да отвори тржиште азијских провинција Русије за српске производе“. Оваква трговина је, по руском посланику, имала перспективу због јефтиног превоза руским паробродима Дунавом и због мреже железничких пруга по Србији коју је требало ускоро изградити.⁹⁸ Бонам није био једини који је сумњао у будућност оваквих планова јер су, од 1900. године, били пропали договори са енглеским и белгијским фирмама за изградњу железничке мреже по Србији а бољу перспективу нису имали ни преговори са француском компанијом који су били у току. Бонам је за то имао јасно објашњење: „Изгледа да је укореењена аверзија према томе да се дозволи страним капиталистима да стичу зараду у пословима које Срби нису способни да изведу својим сопственим средствима. У томе је краљ много просвећенији него његови министри јер овај посао има његову пуну подршку.“⁹⁹ Међутим, остваривање Чариковљевих планова текло је и без изградње железнице. После склапања уговора српских и руских паробродских компанија о транспорту робе по повлашћеним ценама, склопљен је сличан уговор и међу државним железницама. Таксе су сведене на 50%. Уговор је предвиђао превоз робе на веома широком простору који је, с једне стране, досезао до Петрограда, Москве, Кијева, Варшаве, Одесе и Лођа а, са друге, до Београда, Ниша и Параћина.¹⁰⁰

Па ипак, појачано интересовање страних финансијера за Србију навело је Бонама да направи анализу српског привредног положаја и снаге. То је било сумирање неких чињеница које су одавно биле познате и додавање нових података који су могли користити британским капиталистима. Слабо настањена, пољопривредна земља са малим сеоским поседима, каква је била Србија, могла је да прехрани своје становништво и да, у добрим годинама, одвоји жито, свиње и воће за извоз. Општепознато стање била је зависност српске привреде од могућности северног суседа да, кад год му се прохте и са различитим разлозима, затвори границе и тако и привредно и политички уздрма Србију. Покушаји извоза *солунском железницом* нису дали задовољавајуће резултате. Снажне трговачке везе наведе су ове две државе да отворе трговачке изложбе (*музеје*) у Пешти и у Београду. Оне су биле веома корисне. Покушај да се исто учини са Италијом није успео. После одређених административних тешкоћа, у Београду је отворена француска трговачка канцеларија под називом: Француски музеј трговачких узорака и француске индустрије (*Musée Français des Echantillons du Commerce et*

⁹⁸ Бонам – Ленсдауну, 1. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/143.

⁹⁹ Исти – истом, 12. фебруар 1902, Београд, PRO FO 105/143.

¹⁰⁰ Исти – истом, 11. септембар и 23. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/146.

de l'Industrie Française). Оснивач је био извесни Велан (Vaillant), предузимљиви Француз који је представљао и познату француску фирму *Printemps*. Он је почео са маслиновим уљем а наставио са свилом и памуком. Велан није намеравао да оснује трговачки музеј само за француску робу већ да у њему обухвати робу из Немачке и других земаља. Неке од података Бонам је добио од отправника послова дотичних земаља. За поређење са овим подацима могли су се узети они из Мекдоналдовог извештаја. Бонам је чак сматрао да извештај његовог колеге може послужити као пример за ширење британске трговине у другим земаљама. Дотадашњи покушаји британске трговине у „овим мало познатим областима“ нису дали значајније резултате а пропали послови британских фирми из Манчестера и Лидса и банкротство Мозеса Мазлиаха из Беча били су сасвим обесхрабрујући. Мекдоналд је закључио да узрок стагнације британске трговине у Србији лежи само у цени транспорта а не у непредузимљивости британских трговаца. Осим тога, требало је имати у виду да је српско тржиште углавном тражило јефтину робу. Значајно је било запажање српског министра привреде Милована Ђ. Миловановића: док је роба, углавном, транспортована бродовима, у Србију су стизали производи из земаља где су доминирали британски трговци, али када је изграђена железница, Србију су преплавили немачки и други трговачки путници потиснувши британску робу. Енглески трговачки путници су толико ретко долазили у Србију да је Бонам, током свог дотадашњег службовања, срео само једног продавца боје за косу.¹⁰¹

Упркос тешкоћама око зајма које су притискале привреду Србије Бонам је сматрао да привреда Краљевине није у безнадежној ситуацији. Околности су биле боље него претходне године: жетва је била боља, род шљива обилан а цена није пала, извоз свиња повећан, и то по већим ценама због потражње на мађарским пијацама, последње две године приходи су били већи а расходи мањи, а тешкоћа у прикупљању пореза није било. Будући да су огромне површине земље биле необрађене, могућности за развој су биле велике.¹⁰²

У време када је трговина између Британије и Србије била далеко иза трговине Србије са Аустроугарском или Немачком, појавила се намера посланика на расположењу и сенатора Чедомиља Мијатовића да у Енглеској отвори фирму за унапређење продаје српских производа (Српска трговинска агенција). Мијатовићево стално место боравка био је Лондон а његово познавање британског тржишта било је завидно. После одобрења министра народне привреде и министра финансија, председник Владе Вујић је известио Мијатовића да му је одобрено да оснује агенцију и у њој учествује „било као управник, директор или менаџер, било као ортак у дружини која је буде основала“. Мишљење о Мијатовићевој идеји је затражено и од посланства Србије у Лондону. У том мишљењу истакнута је велика потреба да буде успостављена трговина са Енгле-

¹⁰¹ Исти – истом, 18. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138.

¹⁰² Исти – истом, 25. септембар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

ском јер она представља велико потенцијално тржиште за робу из Србије. Али, Вујићу је скренута пажња да Мијатовићева идеја још нема практичан облик и да је једина личност коју је Мијатовић успео да заинтересује извесни Хари Ро-стерс, почасни персијски конзул у Лондону. Отварање такве агенције захтевало је „свестрану студију и смотрено извођење“.¹⁰³ Врло брзо Мијатовић се суочио са проблемима. Влада М. Вујића је одобрила Мијатовићу оснивање агенције али под условима по којима је основана Српска краљевска агентура у Будимпешти. Два енглеска Мијатовићева партнера су одмах одустала јер нису хтели да се подвргну ограничењима и контроли једне стране државе. Мијатовић је упозоравао Владу да су околности у Будимпешти и у Лондону сасвим различите. Трговина у Будимпешти је већ била разрађена када је основана агенција, а агенција у Лондону требало би да ради бар две године да би почела да зарађује. Видевши да, под постављеним условима, у Енглеској не може да нађе финансијере за своју замисао, Мијатовић се обратио министру народне привреде Србије са молбом да му одобри зајам од 5000 динара. Поповић није био у прилици да му испуни ову молбу.¹⁰⁴

Када је, после промене владе у Србији, поново именован за посланика Краљевине Србије у Великој Британији, новембра 1902. године, Чедомиљ Мијатовић је упутио један мемоар министру иностраних послова Василију Антонићу о потреби унапређења трговине између Србије и Велике Британије. Он је молио министра да одобри оснивање нарочитог одељења за привредне интересе при посланству у Лондону. То одељење би објавило огласе о своме постојању и задацима и обавештавало све заинтересоване привреднике у Србији о тржишним условима и законима у Британији. Такво одељење би морало да има директне комуникације са министарствима привреде и финансија. „Несумњиво је да би било од велике користи за нашу земљу, кад би се енглеске пијаце отвориле бар неким од наших производа, па вреди да поновимо и усугубимо наше напоре да то постигнемо.“¹⁰⁵

Антонић није дуго остао на месту министра иностраних послова па можда због тога Мијатовић није добио одговор на свој мемоар. Пошто је, у међувремену, дошло до помене владе у Србији, Мијатовић се обратио новој влади још темељнијим предлогом. Свестан чињенице да српска влада није имала средстава да, поред дипломатских представника, плаћа и привредне заступнике и да почасни конзули не могу обављати посао трговачких представника, Мијатовић

¹⁰³ Исти – истом, 1. мај 1902, Београд, PRO FO 105/146; М. Вујић – М. Ђ. Милићевићу, 14/27. мај 1902, Београд; М. Вујић – Ч. Мијатовићу, 23. мај/5. јун 1902, Београд; ? (вероватно М. Ђ. Милићевић) – председнику Владе, 28. мај/10. јун 1902, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф-I, 175/1902.

¹⁰⁴ Ч. Мијатовић – М. М. Поповићу, 27. јун/10. јули 1902, Лондон; М. М. Поповићу – Ч. Мијатовић, 4/17. јула 1902, Београд, АС, МНП, 1902, V/74.

¹⁰⁵ Ч. Мијатовић – В. Антонићу, 4/17. децембар 1902, Лондон, АС, МИД, ПО, 1902, Ф-III, И/7, Пов. бр. 2089.

је одлучио да, с времена на време, шаље привредне извештаје. Пошто је приметио да је на „велики и богати трг енглески – управо највећи и најбогатији у нашем крају света“ могуће извозити неку робу из Србије, Мијатовић је понудио да циркуларима обавештава енглеске месаре где могу набављати месо у Србији и да српске извознике снабдева адресама поузданих енглеских фирми које су се бавиле увозом. Мијатовић је сматрао да би се у Енглеску могли извозити: месо (свеже и усољено), заклана живина, јаја, воће (јабукe и грожђе), кудеља, лан... Зато је предложио да Влада у Београду пошаље једну стручну комисију у Енглеску чији би задатак био да испита тржиште за пласман производа из Србије.¹⁰⁶ Ни на ово писмо Мијатовић, изгледа, није добио одговор. Каснији развој догађаја је учинио да су овакви предлози постали излишни за извесно време.

Промена спољне политике Србије и настојање да се што више, и у политичком и у привредном смислу, осамостали од Аустроугарске, финансијске невоље које су нагониле српску владу да тражи нове кредите и потрага за новим тржиштима за робу из Србије, створили су утисак да се Србија привредно отвара за трговину и са Русијом и са земљама Западне Европе. Зато су у Србију пожурили трговци из Русије, Француске и Италије. Њих су ретко и опрезно следили финансијери. Веома суздржано, поучени неким ранијим негативним искуствима, и британски трговци и финансијери су се интересовали за српско тржиште. Та интересовања су била толико скромна да нису могла оставити значајнији траг у привреди Србије.

О НАВОДНОЈ КРАЉИЧИНОЈ ТРУДНОЈИ И КАНДИДАТИМА ЗА ПРЕСТО

Упркос томе што су предбрачни односи у грађанском друштву Србије с краја XIX века сматрани неморалним, краљ Александар је пожурио да, почетком септембра, саопшти јавности вест да је његова супруга, по констатацији лекара, у другом стању. Краљ је хтео тиме да побије све злонамерне гласине да здравствено стање краљице не омогућава да продужи династију Обреновића. Краљичином трудноћом краљ се хвалио и страним дипломатским представницима. Преко руског посланства руски цар је замољен да буде кум будућем детету.¹⁰⁷ У ствари, још јула 1900. године, дворски лекар Михаило Величкивић је саветовао да треба потражити мишљење неког лекара из иностранства о краљичиној трудноћи. Предлози да то буде неки специјалиста из Аустрије, Немачке или Чешке су

¹⁰⁶ Ч. Мијатовић – Љ. Новаковићу, 20. јануар/2. фебруар 1902, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, 1903, Поверљива архива, Ф–I, Пов. бр. 9.

¹⁰⁷ Мекдоналд – Солзберију, 3. и 9. септембар 1900, Београд, PRO FO 105/133; Бонам – Ленсдауну, 17. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 227–228; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 171; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 102–105; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 73.

одбијени те је позван француски лекар Коле (Caulet), који је лечио Драгу Машин још док је боравила у Француској. После прегледа, за који се касније испоставило да није одражавао његову високу стручност или, бар, да је он био под утицајем одређених субјективних осећаја, др Коле је „протоколарно констатовао“ краљичину трудноћу. Краљици је забрањена возња колима и физички напори а Влада је донела одлуку да се вест саопшти јавности. Тада се у исправност лекарских налаза није сумњало. Вест о благословеном стању краљице краљ је потврдио и у престоној беседи изговореној на заседању Народне скупштине у Нишу на самом крају децембра 1900. године (с. к.). У Адреси Народна скупштина је изразила своју радост због такве вести. Тиме је краљичина трудноћа добила „најширу политичку обзнану у земљи и на страни“.¹⁰⁸

Колико се јавност у Србији интересовала за краљичину трудноћу, толико су за њено стање били заинтересовани и одређени кругови ван Србије. Посебну пажњу краљичиној трудноћи поклањао је Петроград. Руску владу је, пре свега, занимало да ли се радило о предбрачној трудноћи, што је на европским дворовима сматрано скандалом. Краљ се клео да није о томе реч и да се порођај очекује крајем априла или почетком маја. Али, још од венчања краљевског пара колале су многе гласине о краљичином благословеном стању. Чинило се да је најјача била она коју је подгревао екс краљ Милан да краљица не може родити због операције коју је имала неколико година раније. Кћери кнеза Николе Петровића које су биле удате на руском двору шириле су сумње у трудноћу краљице Србије. Бивша краљица Наталија је скренула пажњу руском двору да би се могло десити да руски цар буде кум подметнутом детету. И у аустријској штампи појављивали су се чланци који су говорили о предбрачној краљичиној трудноћи. Како се време порођаја приближавало, многе гласине су забораване а на Двору у Београду су предузимане све потребне припреме за порођај. Дипломатски кор је одлучио да доајен буде спреман да честита „догађај за који се веровало да се неће догодити“.¹⁰⁹ Почетком априла 1901. године у Београд су позвани руски лекари професор Сњегирев са асистентом Губаровим и француски лекар Коле. озбиљнијим прегледом него што је био онај у лето 1900. године, они су утврдили да краљица неће родити јер није ни била у другом стању. Пошто краљ није хтео да поверује налазу ових лекара, позвани су и доктор Вертхајм из Беча и др Кантакузен из Букурешта. Они су само могли потврдити налазе својих колега. Сва кривица је сваљена на француског лекара који тада није дао никакво званично саопштење, што је веома угрозило његов стручни и лични углед. Они који су били наклоњени краљици бранили су Колеа тврдњама да је он, на основу одређених, раних симптома закључио да је трудна и хтео је да је заштити од напорних путовања по Србији. Други су пак тврдили да је прихватио

¹⁰⁸ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 230; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 105–107; А. Столић, *нав. дело*, 117–118.

¹⁰⁹ Бонам – Ленсдауну, 17. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 209; А. Столић, *нав. дело*, 118–120.

краљичине приче не обавивши задовољавајући преглед.¹¹⁰ Иако је Чариков, на чију су иницијативу руски лекари били дошли, већ био послао извештај о лажној трудноћи, краљ Александар је морао обавестити руски двор о новој ситуацији и захвалити руском цару на прихваћеном кумству.¹¹¹

Председник Владе Вујић је саопштио дипломатским представницима у Београду да су позвани руски и француски лекари утврдили да се радило о лажним симптомима трудноће. Да би се отклонила свака сумња да је све било унапред испланирано, дипломате су добиле копије налаза др Величковића и др Колеа из августа 1900, проф. Сњегирева и др Губарова, и др Вертхајма и др Кантакузена од маја 1901. године.¹¹²

О овоме Вујић је морао обавестити и посланике Србије у иностранству. Августа претходне године, писао им је он, сматрало се да је краљица у другом стању јер „сви спољашњи знаци за то говораху“. Међутим, пошто је утврђено да је то био „случај нервозне трудноће заснован на погрешном, раније датом, уверењу доктора Колеа“, задатак посланика је био да демантују све злонамерне гласине. Требало је свим званичним круговима и штампи објаснити да је непостојање трудноће објашњено лекарским налазима и да се краљица осећа добро. Такође је било веома важно објаснити да догађај око краљичине трудноће нема никаквог политичког значаја те да су сви гласови о кризи у Србији неистинити.¹¹³

Без обзира на одређене сумње о којима се говорило у Београду и које је широко и драстично допуњавала и користила европска штампа, било је разумљиво да су и краљ и краљица веома тешко поднели разочарање због непостојеће трудноће. Краљ утолико више што је био извргнут подсмеху Европе. Пошто је желео да „достави својој влади исправан поглед на догађај да би били кориговани ставови који су објављени у штампи“, Бонам се обратио Вујићу. Вујићеве речи су биле умирујуће. Краљица се осећала добро и њено стање није искључивало наду у будућег наследника. Краљ се повратио из разочарања и посветио својим свакодневним пословима са уобичајеном енергијом. Сам догађај је био унутрашње политичке природе а у иностранству је само изазвао „буру у чаши воде“. Чак се и малициозно писање аустријске штампе могло занемарити јер је став аустроугарске владе био коректан. И, коначно, оно што је Бонам знао да није тачно: Србија је била, тврдио је Вујић, политички, војно и финансијски стабилна. Истина о писању штампе у суседној монархији била је другачија. Бечки и пештански листови су жестоко нападали и исмејавали краља и краљицу. Почело се јавно разматрати питање наследника престола у Србији.

¹¹⁰ Бонам – Ленсдауну, 21. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; А. Столић, *нав. дело*, 118–120; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 209–210; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 247–250; А. С. Јовановић, *нав. дело*, 162–163; С. Рајић, А. *Обреновић*, 318–319.

¹¹¹ Бонам – Ленсдауну, 21. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137.

¹¹² Исти – истом, 21. и 29. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137.

¹¹³ М. Вујић – краљевским посланицима на страни, 5/18, 6/19. и 7/20. мај 1901, Београд, АС, МИД, ПО, 1901, Ф–VIII, П/40, Пов. бр. 1197, 1205 и 1227.

Под њиховим утицајем писала је и немачка штампа. Протести српске владе нису имали никаквог резултата.¹¹⁴ И стварност у Србији је изгледала нешто другачије. Док је Двор кривио доктора Колеа, народ је био уверен да су приче о лажној трудноћи и подметању детета Христине Петровић, краљичине сестре, истините. Постављало се питање да ли ће се краљев однос према краљици променити. Недоумице су изазивали јасни знаци да краљ није променио свој однос ни према краљици ни према њеној родбини. Бонам је приметио да је краљ, до тада, био један од најпокорнијих мужева али није било сигурно да промењене околности неће променити његов однос према краљици. Бонаму није било вероватно да би краљица покушала да превари краља нечим што је могло бити више него очигледно. Међутим, британски посланик је приметио да је био велики број оних који би могли покушати да убеди краља у супротно. Ако је ишта од краљичиног угледа било поправљено удајом за краља Александра и кумством руског цара, сада је, лажном трудноћом, било сасвим упропашћено. Оптуживши је да је преваром угасила династију, преварила краља па тиме и народ, српска чаршија је показала колико је краљичин грех неопростив. Уз краљицу углед је, и у земљи и у иностранству, губио и краљ. Настојећи да је заштити од поруге у европским новинама, извргао је себе исмејавању. Гонећи их и претећи онима који су се усуђивали да исмејавају краљевски пар и окупљајући око себе разне цинкароше и достављаче, краљ Александар је кршио тек усвојени устав што је стварало још веће незадовољство.¹¹⁵ Па ипак, Бонам је закључио да је народ читав догађај око краљичине трудноће примио на изванредан философски, мирнији начин. Уз све то, он је морао приметити да је цео догађај имао и извесну дозу хумора, осим, наравно, за оне којих се тицао. Мало је вероватно да је Вујићева опаска краљу да он може „да октроише устав али не и дете“ деловала духовито. То је, уосталом, могло бити и упозорење. У прилог духовито-саркастичном виђењу ишла је чињеница да је народ после Јовановићевог *свадбеног* министарства, ново, Вујићево назвао *порођајним* или *бабичким министарством*.¹¹⁶

Чим је објављено да трудноће није ни било те да нема ни порођаја, почела су нагађања о наследнику престола. Руски посланик Чариков је сматрао да нема потребе да се размишља о престолонаследнику следеће две до три године. Краљу Александру је поручено из Петрограда да ће Русија причекати две-три године после чега ће питање престолонаследника бити покренуто. Чариков је уверавао Бонама да се то питање неће покренути у Србији али је претпостављао да ће можда бити покренуто у Аустрији. Имајући у виду да краљица ни у прет-

¹¹⁴ Бонам – Ленсдауну, 23. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; М. Војводић, *нав. дело*, 315; С. Рајић, А. Обреновић, 344.

¹¹⁵ Бонам – Ленсдауну, 21. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 211–214; Ш. Мijatovich, *Memoirs*, 176; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 144–151; А. Столић, *нав. дело*, 121–123.

¹¹⁶ Бонам – Ленсдауну, 17, 21. и 29. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 250.

ходном браку није имала деце, Бонам је био сумњичавији. Само помињање питања престолонаследника било је знак да је мало ко веровао да ће она моћи да роди наследника. Лажна трудноћа је, несумњиво, била скандал али британског посланика су много више занимале политичке последице. Изостанак очекиваног порођаја је представљао велику невољу не само за династију Обреновића и за стабилност Владе већ и за Србију. Нерешено питање престолонаследника је стварало осећај несигурности јер су *гладни политичари* могли искористити прилику.¹¹⁷

Мишљење Чарикова није могло спречити ни српску чаршију, ни неке европске кругове, ни потенцијалне кандидате за српски престо да размишљају о будућем српском владару. У српској јавности појавила се сумња да је престолонаследник већ одређен и да ће то бити краљичин млађи брат Никодије Луњевица. У прилог оваквим сумњама ишла су бројна и упорна краљичина настојања да чланове своје породице уврсти у дворски протокол и уздигне на краљевски ниво. Тврђе да ће Н. Луњевица бити престолонаследник биле су толико распрострањене да је краљ, с јесени 1901. године, морао да их оповргава у свом говору у Нишу. Ово је, изгледа, предузео тек пошто му је председник Владе Вујић запретио оставком владе уколико би краљ одлучио да Луњевицу прогласи за наследника престола. Не поменувши ниједно име он је упозорио да „за дуго низ година“ нема потребе отварати питање наследства. Противуречиле су му чињенице. Никодије Луњевица је био стално уз краљевски пар а краљ је трпео да улизице краљичиног брата ословљавају са *височанство*. Када је објављено да краљица није била у другом стању, јавност је закључила да је краљица нероткиња. Сумње да ће се она потрудити да, преко свога брата, осигура престо биле су логичне а краљева подложност утицајима супруге била је толика да су се страхови да би се Луњевице могле *накалемити* на династију Обреновића чинили сасвим реалним.¹¹⁸

Председник Владе Михаило Вујић и аустроугарски посланик Хајдлер се нису слагали у питању помињања Никодија Луњевице као кандидата за српски престо. Док је Вујић тврдио да је читава та идеја измишљотина аустријске штампе чији је циљ био изазивање немира у Србији, барон Хајдлер је указивао да цео дипломатски кор верује у такву могућност. Хајдлер је добро знао какве су краљичине амбиције и колико је снажан њен утицај на краља. Никодије Луњевица је, уосталом, био само једна од личности које су помињане као кандидати за српски престо. Бонам је набројао још четири: други син црногорског кнеза, кнежевић Мирко Петровић, један од синова Петра Карађорђевића који се школовао у Русији, војвода од Лајхтенберга, који је ожењен црногорском принцезом, и Александар Константиновић, чија је мајка била из породице Обреновића.

¹¹⁷ Бонам – Ленсдауну, 21. мај 1901, Београд, PRO FO 105/137; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 214–215.

¹¹⁸ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 251–252; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 215–217; А. Столић, *нав. дело*, 124–126.

Бонам није коментарисао ове кандидате. Само је приметио да може изгледати да је читаво разматрање питања наследника престола у Србији, можда, преурањено али да се решење не може одлагати унедоглед.¹¹⁹ Већ октобра 1901. британски посланик је, још једном размотрио питање кандидата за српски престо. Показало се да ни Никодије Луњевица ни било ко из те породице није имао подршку да постане кандидат за престо. Било је оних који су сматрали да је погодна личност Мирко Петровић али је сигурно знатно више присталица имао Карађорђевић. Већина становништва у унутрашњости Србије била је склона томе да се питање престолонаследника решава тек после смрти краља Александра. Било је, наравно, и оних који су сматрали да, према примерима Румуније и Грчке, када престо буде упражњен, треба позвати неког кандидата из европских краљевских породица. Ово је већ било размишљање виших кругова. Јер, мада ниједно име није помињано, било је јасно да Русија не би била сагласна да то буде кандидат из аустријске владарске породице због њене католичке вере. Аустроугарски министар спољних послова је, наравно, био убеђен да ни Русија не би предложила неког од својих великих војвода знајући да то не би прихватила Аустроугарска. Будући да је руско-аустроугарски уговор из 1897. године гарантовао само *status quo* на Балкану, могло се очекивати да ће решавање питања престолонаследника у Србији највише зависити од Беча и Петрограда.¹²⁰

Септембра 1901. године краљевски пар је, у пратњи председника Владе и министра унутрашњих послова, пропутовао део Србије (Крагујевац, Краљево, Студеница, Чачак, Таково). Циљ путовања био је сузбијање гласина о намери краља да се разведе и о министарској кризи. Према Бонамовим сазнањима извори оваквих непроверених и *потпуно неистинитих* информација били су у Аустрији. И, уз то, необична констатација: „истовремено, аустријски елемент у Београду је довољно јак да може изазвати могућу опасност“. После овог путовања припремана је прослава краљичиног рођендана у Београду. И у говору који је одржао том приликом, краљ је негирао било какву кризу у земљи о којој је писала аустријска и угарска штампа. Ти написи у аустроугарској штампи, засновани на телеграмима са аустроугарске границе, тврдили су да је краљ имао намеру да прогласи Никодија Луњевицу за наследника престола али да се томе оштро успротивио председник Владе Вујић. Потом, средином октобра, када је требало да почне заседање Скупштине, могло се очекивати отварање питања наследника престола. Јер, чланом 6 априлског устава било је предвиђено да краља наслеђује мушки потомак из законитог брака, а уколико њега нема,

¹¹⁹ Бонам – Ленсдауну, 25. септембар 1901, Београд, PRO FO 105/138. Очигледна је и, свакако, случајна, Бонамова грешка када је као трећег кандидата навео сина Александра а не Петра Карађорђевића. Мало је вероватно да није знао разлику. Опширно о делатностима кнеза Петра Карађорђевића и његовим претендентским намерама у: Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, 402–413. О претендентима на престо Обреновића: С. Рајић, А. Обреновић, 472–481.

¹²⁰ Бонам – Ленсдауну, 23. октобар 1901, Београд, PRO FO 105/138.

онда мушки потомак из побочне линије породице Обреновић. Уколико ни њега не би било, онда краља наслеђује директни женски потомак такође из законитог брака. Будући да оваквих потомака није било, очекивало се да ће новоизабрана Скупштина средином октобра покренути и то питање.¹²¹

Приче о могућим наследницима српског престола су, очигледно, толико узеле маха да је краљ Александар морао још једном и опет у Нишу да их демантује тврдећи да је преурањено говорити о питању које ће, када за то буде време, бити решено по Уставу. Ипак, да је ситуација била озбиљна, говорила је и сама краљева изјава у којој је рекао да оне који су ширили такве вести „треба сматрати као издајнике своје Земље и свога Краља“. За овакав потез краљ Александар је добио подршку руске владе. Истовремено, Вујић је уверавао аустроугарског посланика да краљ неће прогласити свог шурака за престолонаследника јер се такво питање не може решити краљевом прокламацијом већ само изменом члана 6 Устава.¹²²

На јесењем заседању Скупштине Љубомир Живковић је оштро напao одредбе Устава којима је било предвиђено да престолонаследник може бити и жена јер је то „у супротности са народним осећањима и историјском традицијом државе“. Он је само саркастично прокоментарисао да жена не може бити командант војске која ће ослободити Косово. Краљеву изјаву да Никодије Луњевица није кандидат за српски престо Живковић је поздравио зато „што би једнострана радња владаочева у том питању изазвала отворени конфликт између Круне и народа“.¹²³ Краљ је поново, одговарајући на скупштинску адресу, морао убеђивати народне представнике да опасности од отварања питања наследства престола нема. Ставио је до знања Скупштини да је искључиво право покретања питања престолонаследника, по члану 103 Устава, његово. Имајући у виду своје и године своје супруге није налазио да је ово питање ургентно. У случају да прође одређено време и да не добије наследника, о том питању ће се посебно разговарати и одлучивати али свакако не путем државног удара већ у складу са Уставом и у договору са Скупштином и Сенатом.¹²⁴

¹²¹ Бонам – Ленсдауну, 9. и 25. септембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; *Српске новине*, 6. април 1901 (LXVIII, 76), 358; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 244–245, 251. Живановић је био уверен да је Устав октроисан на брзину управо зато да би се омогућило наследство и женском потомству (§ 6) и намесништво краљици у случају да остане удовица (§ 21).

¹²² Бонам – Ленсдауну, 8. и 10. октобар 1901, Београд, PRO FO 105/138; А. Столић, *нав. дело*, 126.

¹²³ Бонам – Ленсдауну, 3. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138. Од неуспешне трудноће краљице Драге, кнез Никола Петровић није крио своје намере да на престо Краљевине Србије доведе неког себи блиског: свог сина Мирка или једног од синова Петра Карађорђевића. У складу с тим, био је план кнеза Николе да Мирка ожени Наталијом Константиновић, ћерком пуковника Александра Константиновића. Бечка штампа је писала о Мирку Петровићу као наследнику престола у Србији. (А. Столић, *нав. дело*, 127; С. Рајић, *Руска дипломатија, 194–196*)

¹²⁴ Бонам – Ленсдауну, 6. новембар 1901, Београд, PRO FO 105/138. У исто време када је кнез Никола био у Петрограду париски лист *Јумпо (Matin)* је објавио вест да је кнез

Неочекивана посета црногорског кнеза Николе Петровића Петрограду изазвала је, почетком 1902. године, у Србији различите коментаре. Он је имао две кћери које су биле удате у Русији (кнегиња Милица Николајевна и кнегиња Анастасија – Стане Лајхтенберг) и посета њима је била довољан разлог за путовање у Петроград. Међутим, у Београду су се пронеле вести да ће кнез у Петрограду потражити одговарајућу прилику за женидбу свога сина Мирка, што би требало да повећа његове шансе да се докопа престола у Србији. Уосталом, још маја 1901. године *Пештер Лојд* је пренео писање италијанске штампе да су се руска, француска и италијанска влада договориле да престолонаследник у Србији буде кнежевић Мирко. Одређене личности у Београду су сматрале да је одлазак кнеза Николе у Петроград директна увреда српског двора. Краљ о томе није желео да говори већ је само понављао да очекује скори позив из Петрограда. Руски посланик Чариков је тврдио да су наде црногорског кнеза – ако их је уопште било – да за свог сина, уз помоћ Русије, обезбеди престо у Србији, биле потпуно неосноване. Према упутствима добијеним од грофа Ламсдорфа, Чариков је могао да саопшти да Русија нема кандидата за престо у Београду. Али, ако питање наследника престола буде постављено, Русија ће се сложити са сваком одлуком коју буду донели српски краљ и народ. Уосталом, скретао је пажњу Чариков, краљ је своју намеру да се са Скупштином договара о наследнику престола изразио и у Уставу. Русија се потпуно држи уговора који признају независност Србије, преносио је даље Бонам Чариковљевој речи, а питање наслеђивања престола није још дошло на дневни ред.¹²⁵

О престолу у Београду размишљали су и они којих су се обреновићевци највише плашили: Карађорђевићи. Кнез Петар Карађорђевић је овластио свог рођака Јакова Ненадовића да, из Беча, води пропаганду против краља Александра. За то је коришћена и једна штампарија у Пешти у којој је штампан пропагандни материјал, један карађорђеуски лист (*Топола*) и карађорђеуски календар. Пропагандни материјал је преносен у Београд. Дељен је младим официрима, који су га предавали својим надлежним, али су га добијали и одређени политичари и новинари. Један службеник Министарства иностраних дела је због тога отпуштен. У аустријску штампу су, с времена на време, протурани чланци којима се критиковало стање у Србији и нападао краљ Александар. Слична пропаганда је ширена и у Загребу и другим местима Аустроугарске где је било српског становништва. У вези са питањем престола у Србији био је, свакако, и један, сасвим наивни, покушај збацивања актуелне династије или власти у Србији. Главни актер тог догађаја био је извесни Раде Алавантић, син некадашњег чувеног шабачког адвоката, познатог карађорђеускићевца, који је, као и син касније (1899), осуђиван за противдржавну делатност. Обучен у гене-

Петар Карађорђевић отишао у Петроград да посети сина. (Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар*, књ. 1, 414)

¹²⁵ Бонам – Ленсдауну, 11. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/143; М. Војводић, *нав. дело*, 315.

ралску униформу Алавантић је, у зору 20. фебруара/5. марта 1902, са мањом групом људи који нису тачно знали о чему се ради, прешао из Сремске Митровице у Шабац. Претњама и обећањима навео је царинике и ватрогасце да га следе до Окружног начелства. Број његових следбеника се, наводно, попео на осамдесет људи. По једнима Алавантић се прогласио за *Карађорђевићевог диктатора* а по другима је прогласио Петра Карађорђевића за краља Србије. При покушају да заузме жандармеријску станицу смртно га је ранио жандармеријски поручник Танасије Николић. Алавантићеви следбеници који нису пружали отпор похашени су и спроведени у Београд. На његовој униформи која је изложена у Министарству унутрашњих дела у Београду виделе су се рупе од метака испаљених изблиза. Код њега је пронађен велики број прокламација. Бонам је сазнао да се у прокламацији нису помињали Карађорђевићи али је било говора о томе да је династија Обреновића стигла до свог краја и да се Алавантић проглашава за војног диктатора. Ипак, причало се да је Алавантић, смртно рањен, клицао Карађорђевићима. Вероватно је намера Алавантића била да сруши Владу Михаила Вујића и да провоцира стање слично ономе после Ивањданског атентата.¹²⁶ Кнез Петар Карађорђевић је у многим новинама порицао да је имао икакве везе са Алавантићевом авантуром. Штавише, порицао је да је имао везе са штампањем бројних памфлета против Обреновића. „Зашто бих ја ангажовао агенте да изазивају незадовољство, да провоцирају побуну и да раде у интересу моје династије, када се краљ Александар, ефикасније од било ког другог, сам ангажовао на том задатку.“¹²⁷

Ред у Србији тада није поремећен али су се осећали страх и узнемиреност. Предузете су одређене мере предострожности јер се показало да постоји одређен круг људи које привлаче акције сличне Алавантићевој чак и ако су осуђене на неуспех. Тако, овог пута, није остварена нада Јакова Ненадовића и руског агента Грабова, који нису очекивали успех Алавантићеве авантуре али су веровали да могу изазвати неповерење између радикала и краља. Ако би био одвојен од радикала, веровали су они, краљ Александар би изгубио ослонац и могао би бити уклоњен са престола. Међутим, краљ није ни помишљао да оптужи опозицију већ су под истрагу стављени и строго осуђени само Алавантићеви сарадници и цариници и ватрогасци који су подлегли Алавантићевим претњама. Бригу краљу Александру задавала је сумња да су аустроугарске власти знале за припрему овакве акције. Ако су прешле преко тога као што су прелазиле преко штампања карађорђевићевског пропагандног материјала, онда је било јасно да немају намере да штите краља Александра као што су, својевремено, подржавале његовог оца. Стога је Михаило Вујић упутио ноту Влади у Бечу. Међутим, из Беча је стигао одговор да српска влада, ако се штогод припремало у Митровици,

¹²⁶ Бонам – Ленсдауну, 6. и 11. март 1902, Београд, PRO FO 105/143; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 261; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 276–277; Д. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 1, 413.

¹²⁷ Н. Vivian, *The Servian Tragedy*, 90.

треба да се обрати угарској влади у Будимпешти. Министар Голуховски, коме се Коста Христић обратио оштријим речима, сталожено је одговорио да ако српска влада нема већег разлога да се жали од упада једног јединог човека преко границе, онда неке нарочите опасности ни нема.¹²⁸ На официјерском балу Београдског округа војни министар Милош Васић је поменуо догађај у Шапцу истакавши да се тада показала верност војске краљу, а краљ је захвалио војсци. Краљ је полагао сву наду у војску у коју није имао поверења. Лично краљ је испричао Бонаму о догађају у Шапцу приписујући Алавантићеву авантуру његовој младости и неоснованој нади да ће му се придружити шабачки гарнизон. Скупштина је изгласала адресу краљу у којој је осуђен покушај у Шапцу. Чак је и Љуба Живковић, који није гајио симпатије према краљу, одржао ватрени говор подршке краљу. И док истрага још није била завршена те се још није ни знало да ли је афера у Шапцу резултат завере или дело *малоумног револуционара*, Бонам је закључио да „изгледа да је непосредни резултат пре јачање краљевог положаја него његов слабљење“.¹²⁹

О догађају у Шапцу писале су све европске новине. Лондонске новине су објављивале вести које су се, углавном, поклапале са званичним саопштењима Владе у Београду. Алавантићев *трагикомичан* покушај је представљен „као сасвим неозбиљан и махнит“. *Стандард* је писао да је „један пустолов са четворицом изнајмљених људи покушао ништа мање него да изведе револуцију“. Будући да га чак нису ни питали о чему се радило, М. Милићевић је закључио да се његове колеге – дипломате ни не интересују за овај догађај. Међутим, он је из приватног извора сазнао „да је аутор покушаја у Шапцу Алекса Карађорђевић, а не Петар, и да фантастичност употребљених средстава одговара његовом начину и карактеру“. Милићевићев информатор је упозорио да се припрема неки други, исто тако фантастичан, план и да ће га извести нека жена која је већ била у Београду.¹³⁰

Разне активности краљице Драге стварале су привид да је случај лажне трудноће заборављен. Упркос разним гласинама које су привлачиле пажњу београдске чаршије, није било разлога да се посумња у добре односе између краља и краљице. На годишњицу венчања краљевског пара у новом Владином листу *Дневник* слављено је краљево венчање јер је, наводно, донело срећу и мир не само краљевском пару већ и целом српском народу. Ипак, „непостојање директног наследника је, наравно, велика невоља и за њих и за државу“.¹³¹

¹²⁸ Бонам – Ленсдауну, 6. и 11. март 1902, Београд, PRO FO 105/143; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 278.

¹²⁹ Бонам – Ленсдауну, 6. март 1902, Београд, PRO FO 105/143.

¹³⁰ М. Милићевић – М. Вујићу, 27. фебруар /12. март и 28. фебруар/13. март 1902, Лондон, АС, МИД, ПО, 1902, Ф–I, А/3, Пов. бр. 456.

¹³¹ Бонам – Ленсдауну, 22. мај 1902, Београд, PRO FO 105/144; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 251, 258.

На Богојављење 1902. године појавио се нови проблем који је задао бриге краљу Александру и Влади. Био је то проглас *Српском народу* чији је аутор био кнез Петар Карађорђевић. Кнез Карађорђевић је подсећао да се ближи стогодишњица устанка против Турака који је подигао његов деда. Описавши стање у коме је устанак подигнут и уверавајући Србе да су његови срце и душа увек са *напаћеном браћом*, кнез је позвао српски народ да се одужи Карађорђу подизањем споменика. Петар Карађорђевић је за ту сврху спремио одређену суму новца. Целину или делове текста овог прогласа објавиле су безмало све европске новине. То је био политички текст којим је кнез Карађорђевић намеравао да привуче пажњу јавности на себе и своје синове као наследнике првог српског војсковође XIX века. Он није отворено писао против династије Обреновића али је његов циљ, како га је видео Бонам, био јасан. Британски посланик је проценио да није изабрано право време за објављивање прогласа јер је кнежев син био на школовању у Петрограду а није било сигурно ни да би све присталице Карађорђевића потписале објављени докуменат.¹³² У сваком случају, проглас је био повод да се питањем престолонаследника за српски престо поново усталаса јавност. Нису била довољна уверавања краља Александра у адреси Скупштини и, касније, посланицима у Нишу крајем претходне године да покретање питања наследника престола припада искључиво краљу а да време за то још није дошло. Краљ је био још млад али пошто није било сигурно да ли ће у постојећем или неком, евентуалном будућем браку имати деце, помињала се потреба да се то питање реши сигурније и прецизније него што је то предвиђао Устав. Помињала се чак и могућност да краљ Александар усвоји четрнаестогодишњег сина Петра Карађорђевића који се школовао у Петрограду. У том случају он би морао да дође у Београд да би се навикавао на живот у Србији. Међутим, решавање питања престолонаследника на овај начин захтевало је промену Устава, чиме би се Влади или Скупштини омогућило да предложи могућег престолонаследника.¹³³ Пуно се причало по Београду да односи краља и краљице нису као некада али Бонам то није примећивао. Краљ се није често виђао са страним посланицима али је, свакако с намером да се његова реч што више чита у европским новинама, често и радо примао иностране новинаре. Примивши новинара *Њујорк хералда* краљ је порекао гласине да има намере да абдицира тврдећи да су то подметања из Аустрије под утицајем Владана Ђорђевића. Цитирао је свог великог претка кнеза Милоша да „човек никада не треба да напусти жену, доброг коња и власт“. Бонам није био у прилици да провери аутентичност овог цитата али је приметио да „он једино није применљив на династију Обреновића“. Учествојући у интервјуу краљица је потврдила краљеве речи. Они су, очигледно, настојали да

¹³² Бонам – Ленсдауну, 27. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/152; Д. Р. Живојиновић, *П. I Карађорђевић*, књ. 1, 414.

¹³³ Исти – истом, 29. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/152.

оставе добар утисак и исправе лошу слику о себи али им, по суду Бонама, то није успевало.¹³⁴

Питањем наследника престола у Србији бавила се и брошура *Династичко питање у Србији*, која је анализирала стање у Краљевини. Њоме је доказивано да народ не би дозволио да Никодије Луњевица буде престолонаследник, нити би прихватио да жена одлучује о будућности државе. Истицано је да краљ Александар нити има особине које су потребне једном владару да руководи државом нити има угледа у народу и међу официрима. Закључак је био да је *патриотски* династију Обреновића заменити другом династијом која би спасла Србију тренутних криза и, можда, пропасти. Брошуре које су претресале стање у Србији и нападале Обреновиће и за Ивањдански атентат и за Алавантићеву аферу су бивале све бројније. Ни вести са Цетиња нису могле бити пријатне краљу Александру. Иако је кнез Никола Петровић, фебруара 1902. године, преко Гавра Вуковића, тражио сагласност краља Александра за брак кнежевића Мирка Петровића са рођаком Обреновића, Наталијом Константиновић и иако је то изгледало као мудар гест који је доприносио поправљању односа, испоставило се нешто сасвим друго. Приликом припреме свадбе, отворено се говорило о аспирацијама црногорске династије на престо у Србији. Због таквих аспирација дошло је до неслагања Петровића са Петром Карађорђевићем, који није дошао на свадбу. Међутим, и посланик београдског двора на Двору на Цетињу, пуковник Милош Васић је позван да дође у Београд. То је значило да Двор у Београду, упркос краљевој изјави у фебруару да се ради о приватном браку, ипак, придаје политички значај овоме браку. Тек успостављени добри односи Србије и Црне Горе опет су били поремећени због династичког питања у Србији.¹³⁵

Поправљање представе о краљевском пару био је, изгледа, и задатак про-режимских новина у Србији. У септембру, на дан краљичиног рођендана, новине су славиле дан када се она удала за краља. Она је хваљена да је усрећила краља и да се више залаже за добробит својих поданика него што би то радила било која страна принцеза. Као што је било уобичајено у таквим приликама, новине су толико преувеличавале да Бонам чак није налазио за потребно да доказује супротно. Изгледало је да је једини облак на хоризонту Србије престолонаследничко питање.¹³⁶

Упркос одредбама о наслеђивању престола у новом уставу и уверавањима краља Александра да нема разлога за покретање питања о престолонаследнику у Србији, и домаћа јавност и политичари у Србији, и многи политичари и калулан-ти у иностранству нису дозвољавали да то питање замре. Неуспешна трудноћа краљице Драге није заборављена а две до три године, колико су помињали краљ

¹³⁴ Исти – истом, 30. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/143.

¹³⁵ Бонам – Ленсдауну, 25. фебруар 1902, Београд; Тесинцер – Ленсдауну, 17. јули 1902, Београд, PRO FO 105/143 и 105/144; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 1, 416–417.

¹³⁶ Исти – истом, 25. септембар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

Александар и руски посланик Чариков као рок за рађање наследника, примицале су се своје крају. Пошто је морао јавно порећи да је Никодије Луњевица кандидат за престо, изгледало је да краљ Александар постаје свестан да нема решење за наследника свога престола. Британске дипломате нису биле заинтересоване за питање наследства престола као што је то био случај са њиховим руским или аустријским колегама. Лондону је само било важно да ли ће се Београд са овим или следећим краљем више окренути Бечу или Петрограду.

ОТКАЗАНО РУСКО ГОСТОПРИМСТВО И ПАД ВУЈИЋЕВЕ ВЛАДЕ

Највећа жеља краља Александра на пољу дипломатских односа Србије и његовог личног престижа у земљи и у иностранству била је посета руском двору. На томе је интензивно радила дипломатија Србије током 1901. и 1902. године. Али, одлазак у Петроград није била једина посета неком страном двору коју је краљ Александар желео да оствари. Још 1899. године султан Абдул Хамид је упутио позив краљу Србије и његовом оцу да дођу у посету Цариграду. Крајем јула 1901. године султан је позвао у госте краља и краљицу Србије. Међутим, краљ Александар је желео да њих двоје прво оду у Петроград. Будући да се тада још надао да ће посета Петрограду бити договорена, краљ је одбио позив да посети Цариград. После посете руском двору могло се ићи у посете другим дворovima. Осим тога, краљ је поставио два услова: први је био да се најпре реши питање постављења Фирмилијана за скопског митрополита а други да се живот и имовина Срба у Старој Србији учине сигурним. Султан је одбио ове услове инсистирајући да посета има обележја личног пријатељства. С јесени 1901. године, краљ је подсетио турског посланика Фети-пашу на овај позив. Али како су се, због догађаја у Старој Србији, српско-турски односи погоршали током друге половине 1901. године, Фети-паша је сумњао да је могуће да се таква посета оствари.¹³⁷

Средином 1901. године поново је покренуто питање посете српског краљевског пара руском царском двору. Крајем маја краљ Александар је изнео Чарикову своју жељу да дође на Крим, где би се сусрео са руским царем. Гроф Ламсдорф је одговорио да уобичајеног летњег боравка царске породице на Криму неће бити јер се удаје велика кнегиња Олга а о посети Обреновића могло би се разговарати крајем лета. Вероватно на подстицај из двора Обреновића, о обећању из Петрограда писале су београдске новине. Истичано је (*Дневни лист*) да посета није само питање учтивости већ да има и великог политичког значаја. Бонам је сматрао да је жеља краља Александра да оде у посету руском двору сасвим природна јер му је руски цар кум. Ипак, неизвесност одређивања датума посете навела је Бонама да подсети своје претпостављене да је прошлогодишња

¹³⁷ Бонам – Ленсдауну, 1. август и 9. септембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 328.

мисија генерала Мишковића била без резултата. Председник Владе Вујић вршио је притисак да се што пре одреди време посете. Јула 1901. појавила се вест да је руски цар, наводно, прихватио да прими краља Александра и краљицу Драгу уз услов да њему, руском цару Николају II, буде признато право да, у случају краљеве смрти без наследника, одлучи ко ће бити краљ Србије. У истинитост ове вести сумњали су и Бонам и онај ко му је саопштио зато што је потицала из Угарске и зато што се са таквом погодбом између Београда и Петрограда – и ако би она била постигнута – Беч не би сагласио. Међутим, у Београду се појавила нада да би баш путовање краљевског пара у Русију могло решити питање престолonasледника. Можда би краљ Александар у Петрограду могао пристати на неког руског кандидата са чијим именовањем би се сагласила и Аустроугарска. Учинило се, током августа, да је све договорено па је чак и посланик Чариков потврдио ту вест, што је навело Вујића да је објави у новинама. Убрзо је следило разочарање јер је из Петрограда поручено да се посета не може уприличити јер царски пар неће бити на Криму током лета. Доласку краљевског пара у Русију противила се царица а на негативну одлуку прилично су утицале немачка и црногорска струја на руском двору. Вујић је био веома узнемирен и, преко Стојана Новаковића, упозорио је Петроград да од посете краља и краљице руском цару зависи одржање Владе и очување руског утицаја у Србији.¹³⁸

С јесени 1901. године поново је покренуто питање посете краљевског пара Обреновића руском двору. То је изазвало више пажње јавности у Србији него путовање краљевског пара по унутрашњости. Како је посета руском двору била једна од главних краљевих амбиција, противници његове проруске политике су се трудили свим силама да спрече то путовање. Тако је запажено и истицано да уобичајене честитке које су размењиване између српског краља и руског цара, нису размењене 1901. године, да ни краљица Наталија није била у посети руском двору, да ће царица бити одсутна уколико до посете дође и, најзад, да ће цар прихватити посету само под условом да има право да именује наследника на српском престолу.¹³⁹ Јесењи одмор посланика Чарикова и боравак у Петрограду није донео српском краљу позитиван одговор. Ни покушај краља Александра да преко Лазе Петровића утиче на посланика Новаковића да интензивира своје напоре, као ни покушај да преко пуковника Грабова, тајним каналима, добије позив из Петрограда нису уродили плодом. Ипак, новембра 1901. године стигла је вест да је коначно донета одлука о посети краљевског пара руском двору али још није било утврђено ни место ни време када ће се то догодити. Краљ Александар више није тражио свечани пријем у Петрограду већ је био задовољан и пријемом у летњиковцу на Криму. Његова основна жеља била је посета Русији: било где и било када. Упркос свему, неке стране новине су пи-

¹³⁸ Бонам – Ленсдауну, 22. јуни и 15. јули 1901, Београд, PRO FO 105/138 и 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 406–407; С. Рајић, А. Обреновић, 347–348; А. Столић, *нав. дело*, 129.

¹³⁹ Бонам – Ленсдауну, 9. септембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; М. Војводић, *нав. дело*, 407; А. Столић, *нав. дело*, 130.

сале да нема ништа од краљеве посете Русији.¹⁴⁰ У зиму 1901/1902. године краљ и краљица су посећивали разне балове, у чему није било ничег необичног. Неки су само примећивали да је приметно захваљење односа краља и руског посланика, што је приписивано „озлојеђености због односа руског цара“.¹⁴¹

Када је, почетком 1902. године, кнез Никола посетио Петроград, краљ Александар је понављао да очекује скори позив да посети руски двор. Он је заиста веровао у то јер је и поред тога што се знало да кнез Никола и његове кћери могу само радити против посете краљевског пара Петрограду, ипак покушао да преко Гавра Вуковића издејствује интервенцију кнеза Николе на руском царском двору.¹⁴² Истовремено, у Русију је дошао Никола Пашић са задатком који је држан у строгој тајности. Пашић није успео да га прими цар али је његов долазак изазвао велико незадовољство српског посланика Новаковића, који није могао да схвати да се, поред свих његових напора, од њега крије циљ Пашићеве мисије. Новаковић је сматрао да су наваљивање из Београда и Пашићев долазак упропастили сав његов труд те је цар одлучио да долазак владарског пара Обреновића одложи за јесен 1902. године. Када је и Пашићева мисија остала без резултата, и Вујић и краљ су се правдали да је Пашићево путовање било приватно.¹⁴³ О посети српског краљевског пара Русији причало се одавно и то више није била тајна. Нејасно је са каквим се циљем и Бонам умешао у заказивање посете. Тек приметио је Чарикову да би била услуга српском краљу ако би био одређен датум његове посете руском двору. Британски посланик је добио одговор са набројаним разлозима какав, изгледа, није имао ни српски двор. Датум ће бити одређен, обећавао је руски посланик али посете италијанског краља, немачког цара и председника Француске Лубеа су „несумњиво имале предност над посетом краља једне двадесетогодишње монархије“. Чариков није крио пред својим британским колегом да је имао тешкоћа да објасни српској страни да је посета једне крунисане главе руском двору веома озбиљна и јединствена прилика која се дуго разматра и планира и „да, чак ни у приватном животу, није уобичајено да они који очекују да буду позвани питају своје домаћине да одреде датум“. Уосталом, краљ и Влада су, тренутно, били задовољни.¹⁴⁴ Ако је Чариков одуговлачење одређивања датума краљеве посете образлагао истим речима и краљу и министрима у Београду, онда је то могло изгледати и као лекција из бонтона или оштрији одговор на досадна питања.

Иако позив никако није стизао, руски посланик је, на основу упутства грофа Ламсдорфа, давао неке наде претпостављајући да би се посета могла

¹⁴⁰ Бонам – Ленсдауну, 2. децембар 1901, Београд, PRO FO 105/138; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 213; Б. Маршићанин, *нав. дело*, књ. 1, 148, 151–152; С. Рајић, А. Обреновић, 348–349.

¹⁴¹ Бонам – Ленсдауну, 30. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/143.

¹⁴² Исти – истом, 11. јануар 1902, Београд, PRO FO 105/143; А. Столић, *нав. дело*, 130.

¹⁴³ М. Војводић, *нав. дело*, 407; А. Столић, *нав. дело*, 130.

¹⁴⁴ Бонам – Ленсдауну, 13. фебруар 1902, Београд, PRO FO 105/143.

уприличити августа 1902. године на југу Русије, у Ливадији, где је требало да се одрже војни маневри. Тако је и марта, и маја, и јуна 1902. наговештено да ће посете ускоро бити. Гроф Ламсдорф је, јуна 1902, обавестио и посланство Србије у Петрограду и Владу у Београду да би краљевски пар могао бити примљен на јесен у Ливадији. О предстојећој посети и њеним последицама писале су српске, руске и европске новине а румунски и бугарски представници у Београду су се интересовали када ће краљевски пар пролазити Дунавом да би им се организовао свечани дочек.¹⁴⁵ Потом је све одложено за крај септембра, када је царски пар требало да буде на Криму. Крајем септембра краљевски пар се припремао за пут. Али у време када је требало да дође до посете, Новаковић је сазнао да царски пар неће бити на Криму збор слабог здравља царице. Од тада није прошло много а Ламсдорф је обавестио Новаковића да посете неће бити. Средином октобра 1902. године, руски посланик Чариков је добио телеграм од Ламсдорфа којим је потврђено оно што је речено Новаковићу. Чариков је хитно отпутовао у Ниш и пренео поруку краљу Александру. Са пуно обзира, Чариков је, као разлог, навео здравствено стање царице. Штавише, он је тврдио Бонаму да је питање да ли краљица Драга заслужује да буде представљена на руском двору темељно разматрано али да ће коначна одлука бити донета тек пред упућивање позива. Међутим, извештаји из Петрограда су говорили да се више не може разговарати о посети краљевског пара а да ће цар једнога дана примити само краља Александра. Ова вест је изазвала шок на Двору јер је постало јасно да је краљица Драга непожељна на руском двору. Као главни кривци овом неуспеху обележене су кћери кнеза Николе Петровића, које су, несумњиво, имале приличан утицај на руском двору.¹⁴⁶ Од особе која је уживала руско поверење и делала по саветима из Петрограда, краљица Драга је, за свега две године, дошла до тога да је непожељна на руском двору. Њена улога у спровођењу руских интереса била је завршена, а њено порекло и неморални предбрачни живот нису је препоручивали руском двору. Краљ Александар је био разочаран одбијањем Петрограда да прими њега и његову супругу. Одмах се састала Вујићева влада са водећим људима странака и закључили су да Влада подноси оставку. Паду Владе допринео је и краљ који је окривио Вујићеву владу за неуспех уговарања посете. Створена је потпуно нелогична ситуација да министри који су спроводили краљеву политику буду, од тог истог краља, оптужени за русофилство. Падом Владе, чији је састав одражавао назив *фузионаши*, почетком новембра 1902. године, почела је да се гаси наклоњеност краља Александра Петрограду. То је врло брзо осетио, донедавно најутицајнији човек на Двору у Београду, Чариков.¹⁴⁷ С једне

¹⁴⁵ Бонам – Ленсдауну, 22. мај 1902, Београд, PRO FO 105/144; М. Војводић, *нав. дело*, 407–408; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 290.

¹⁴⁶ Бонам – Ленсдауну, 14. и 17. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/144; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 290–291; А. Столић, *нав. дело*, 131; С. Рајић, А. Обреновић, 349–351.

¹⁴⁷ Бонам – Ленсдауну, 17. и 22. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/144; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 270; М. Војводић, *нав. дело*, 408–409; А. Столић, *нав. дело*, 131.

стране, могло се сматрати да се претеривало са придавањем значаја овој посети. Али, с друге стране, посета руском двору је била веома важна краљу и краљици јер су веровали да би им отворила врата за позиве других европских дворова. Њихова велика жеља да до те посете дође што пре омела их је да схвате да су претходне вести из Петрограда значиле неограничено одлагање. Када је већ, после упорних инсистирања из Београда, Петроград морао послати јасан одговор, било је мудрије само прихватити неограничено одлагање него због тога обарати владу. Тако је, бар, ситуацију процењивао британски посланик Бонам. Истовремено, због краљице или не, избегавање Петрограда да у посету прими краља Србије одражавало је намеру из Русије да нема никаквих обавеза према Србији, од које је захтевала да буде у њеној сфери утицаја. Непознанице развоја односа међу великим силама морале су се одразити и на Србију и однос према њеном краљу. Уосталом, ни у руској дипломатији није постојао јединствен став о правцима руске политике према Балканском полуострву. Одржавање званичног, „средњег пута“ за Русију је значило чување постојећег стања на Балкану. Али, недефинисање односа према београдској династији гурало је ову – упркос обећањима да ће водити рачуна о саветима Русије – према Бечу. Разочарање у Русију било је велико.¹⁴⁸

Питање уговарања посете краљевског пара руском двору није био једини проблем који је притискао и оборио Вујићеву владу. Још новембра 1901. године краљ је почео да размишља о могућности да се ослободи Вујићеве владе тако што би образовао једну неутралну владу под руководством генерала Цинцар-Марковића. Јануара 1902. године, када су настављена заседања Скупштине и дискутовани предлози закона о штампи, закона о зборовима и удружењима и закона о општинама, дошло је до оштрих расправа. Жестоке дискусије које су, посебно о општинском закону, трајале у Скупштини показале су да Влада не може тако лако обезбедити скупштинску већину за све своје предлоге. Марта исте године, током истог сазива Скупштине, Стојан Протић је, својим предлогом да се изврши измена чиновничког закона тако што би се сузило право Владе да отпушта и пензионисне чиновнике, знатно уздрмао Владу. Приликом гласања по том питању, Протић је добио већину а гласање је схваћено као изјашњавање о поверењу Влади. Али, када је примећено да је веома незгодно да Влада понуди оставку у време када је требало изгласати буџет, посланички клуб радикала је изгласао поверење Влади а краљ је упозорио да неће прихватити њену оставку. Радило се о неслагању Сената, који је имао напредњачку већину, и Скупштине, која је имала радикалску већину, око закона о политичким удружењима и о штампи. У суштини отварало се питање да ли ће претегнути радикалска већина у Скупштини са својим демократизмом или ће краљ преко својих сенатора и присталица у Скупштини успети да одржи контролу законодавног тела. Влада је

¹⁴⁸ Бонам – Ленсдауну, 17. октобар 1902, Београд, PRO FO 105/144; С. Рајић, *А. Обреновић*, 351–355, 363, 368–370.

губила већину јер више није имала коалициону подршку радикала и напредњака. Међу радикалима су се одвајале Вујићева и Пашићева струја.¹⁴⁹ Већ тада нестабилност Владе је имала своју спољнополитичку димензију. Могућност да напредњачки министри, реконструкцијом Владе, буду замењени радикалима наговештавала је још веће слабљење аустроугарског утицаја у Србији. Али, било је јасно да ни таква влада не би могла учинити много на потпуном осамостаљењу од Беча све докле док не пронађе нове путеве за српски извоз који не воде преко територије северног суседа.¹⁵⁰ Маја 1902. године Вујићева влада је оборена на питању зајма. Показало се, међутим, да Пашић није способан да образује нову владу без подршке Вујићевих истомишљеника. Краљ је размишљао да за председничко место у Влади доведе генерала Саву Грујића из Цариграда али се од тога одустало јер је Грујић веома добро обављао посао посланика у Турској. У јулу су на места председника и потпредседника Скупштине изабрани Аца Станојевић и Стојан Протић. То је створило утисак да је Скупштина против новог зајма јер су обојица, мада радикали, нагињали опозиционим круговима. Под притиском краља Станојевић је одустао од положаја председника Скупштине и Вујићева влада се одржала. Тада је краљ упозорио радикале да опстанак Устава из 1901. зависи од опстанка радикалско-напредњачког споразума. Постао је јасно да пашићевци отказују подршку Владиној већини која без њих више није била већина. Свој утицај краљ Александар је одржавао на неслагању радикала и напредњака али и на неслагањима међу радикалима. Када је пак њихово неслагање претило да угрози његову контролу, он их је враћао сарадњи.¹⁵¹

Одбијање руског двора да позове у посету краљевски пар из Србије није било резултат страначких неслагања у Србији и није се могло исправити краљевим претњама. Колико сучланови Вујићеве владе схватили да им више нема опстанка на челу државе, толико је и краљ, повређен руским одбијањем, знао да мора наћи кривца и уклонити га. Оставка Владе се поклопила са краљевом жељом да отера с власти наводног кривца. То је био покушај немоћнога да на било који начин стави до знања Русији колико је незадовољан. Вујићева влада није имала великих резултата. Осим што је завршила раније започети посао око рукоположења Фирмилијана, није могла трајније да реши ни финансије Србије, ни њене привредне проблеме, ни замршену спољнополитичку ситуацију у односима са суседима. Њена улога била је да оствари намере краља да ослањањем на Русију постигне спољнополитичке успехе и подигне углед династији који је нарушио својом женидбом. Вујићева влада му то није могла обезбедити.

¹⁴⁹ Бонам – Ленсдауну, 8. фебруар, 22. и 25. март 1902, Београд, PRO FO 105/143; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 223–229, 284, 289.

¹⁵⁰ Бонам – Ленсдауну, 24. март 1902, Београд, PRO FO 105/143.

¹⁵¹ Бонам – Ленсдауну, 14. мај 1902, Београд, PRO FO 105/144; Тесинџер – Ленсдауну, 25, 28. и 31. јули 1902, Београд, PRO FO 105/143; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 287–290; М. Војводић, *нав. дело*, 409.

Петроград је, несумњиво, могао знати шта је и за краља и за Владу значило отказивање наговештаваног позива за посету руском двору. Колико је у спољнополитичким плановима Русије та посета мало значила и колико је мало цењен владар Србије, показала је намера да се додељивањем неколико ордена исказе руска наклоност. Руски орден Белог орла добили су Вујић и председник Сената Марковић, ленту Св. Станислава I реда министар спољних послова пуковник Василије Антонић и први краљев ађутант генерал Лаза Петровић, док је ленту Св. Станислава II реда добио краљев приватни секретар Петронијевић. Додељивањем ових ордена руска влада је хтела да покаже да „Цар и даље гаји осећања наклоности према Србији и да одлагање Краљеве посете Русији нема политичког значаја“. И Бонаму је одавно било јасно да је одлагање посете имало личне а не политичке разлоге. Царица је, после побачаја, патила више од психичке него од физичке болести и споро се опорављала.¹⁵² Поред вести о царичином нарушеном здрављу, у Београду није било много разумевања за неограничено одлагање посете краљевског пара Русији. Разлози су, несумњиво, били личне природе али утисак је био да се пре радило о неподобности српске краљице да посети руски двор него о болести руске императорке.

ФЕМЕРНА ВЛАДА ПЕРЕ ВЕЛИМИРОВИЋА

Краљ Александар је, на брзину, саставио владу којој је за председника наменио генерала Димитрија Цинцар-Марковића а чији би чланови били, махом, приврженици аустрофилиске политике. У току ноћи се предомислио и, не потписавши указ о њеном именовању, сазвао шездесетак најугледнијих политичара на договор у двор. Разговарало се о унутрашњој и спољној политици, о задацима Србије и о начину на који се могла превазићи криза Владе. Из тог договора проистекла је Влада Пере Велимировића. Будући да су остала три министра из претходне владе и да је по политичкој оријентацији нових министара састав нове владе био сличан претходној, Велимировићева влада је изгледала као „слабије издање Вујићеве владе“ и њен политички наставак. Министри су били људи од угледа у својој струци али не и у политици. Пошто је из војног министарства пребачен у Министарство спољних послова, пуковник Василије Антонић се жалио да мора да ради њему потпуно непознате послове. Краљева намера је била да остане при истој политици али да у Влади има људе на које ће лако утицати. Краткотрајна краљева идеја да именује владу генерала Цинцар-Марковића показала је његову склоност ка личном режиму. Али, краљ је имао довољно политичке осетљивости да схвати да би после Вујићеве владе именовање владе на чијем би челу био генерал личило на државни удар. Зато је ту своју одлуку, привремено, одложио. Ако је владом фузије хтео да ублажи политичка истицања и сучељавања, Велимировићевом владом краљ је добио фузионистичку владу која

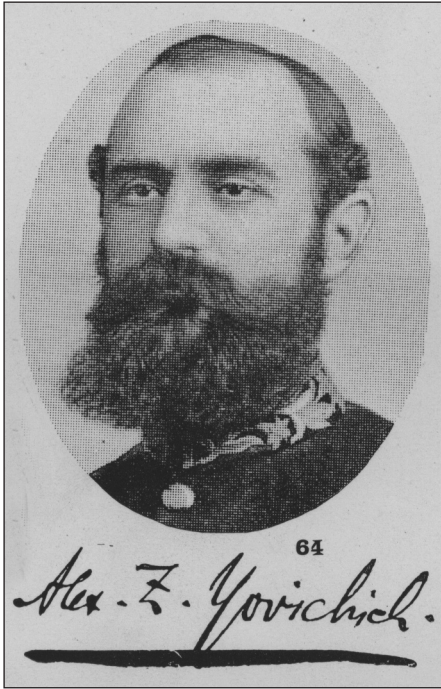
¹⁵² Бонам – Ленсдауну, 20. новембар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

није имала никаквог политичког значаја. Велимировићева влада се одмах обратила страним посланицима са уверавањем да се спољна политика Србије неће мењати. То је значило добре односе са Русијом, Бугарском и Турском а било је у складу са саветима из Беча да се не мења нагло дотадашњи спољнополитички правац. Са аустрофилом Цинцар-Марковићем то не би било могуће. Ипак, краљ је, преко свог приватног секретара, уверавао аустроугарског посланика барона Хајдлера да су нови министри спољних послова Василије Антонић и војске Милован Павловић велики пријатељи Аустроугарске а да је министар унутрашњих послова В. М. Тодоровић последњи радикал кога је волео екскраљ Милан. Нову спољнополитичку оријентацију Србије наговестио је министар спољних послова Антонић када је аустроугарском посланику у Београду рекао да није сагласан са дотадашњом спољном политиком Србије и да је склон тешњој сарадњи са Аустроугарском.¹⁵³

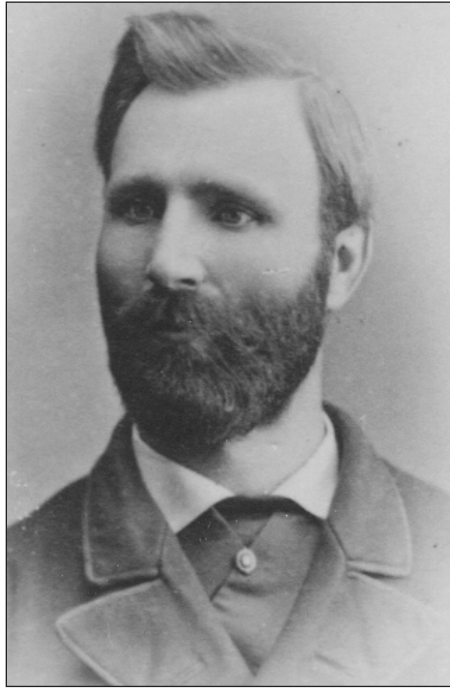
Врло брзо нова влада је стављена на пробу. Већ 18. новембра морала је поднети Скупштини свој програм. Програмом је објашњено да основни правци претходне владе неће бити промењени и да ће се нова влада концентрисати на уређење државних финансија и унапређење привреде. Незадовољство у Скупштини изазвало је одсуство политичких мера у програму. Када се приступило гласању, испоставило се да Влада није имала потребну скупштинску подршку. Краљ није подржао владу коју је образовао пре само месец дана. Тражећи послушније министре него што су били они у Вујићевој влади, образовао је владу која је била сувише слаба и неспособна да у Скупштини руководи супротстављеним странкама и да спроведе изборе који су следили убрзо после распуштања актуелне Скупштине. Влада за коју нико није очекивао да ће дуго трајати, пала је после само месец дана.¹⁵⁴

¹⁵³ Бонам – Ленсдауну, 20. и 22. октобар и 20. новембар 1902, Београд, PRO FO 105/144; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 292–293; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 276–277; М. Војводић, *нав. дело*, 410–411, 414.

¹⁵⁴ Бонам – Ленсдауну, 20. новембар 1902, Београд, PRO FO 105/144; С. Јовановић, *нав. дело*, 294–295; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 279–281; М. Војводић, *нав. дело*, 411–412.

Александар З. Јовичић,
конзул и отпрањник послова
Краљевине Србије у Лондону
Архив Србије, Посланство у Лондону,
Београд

Никола С. Јовановић,
генерални конзул
Краљевине Србије у Лондону
Архив Србије, Поклони и откупи,
Београд

Печати Српског Краљевског посланства у Лондону
и Српског Краљевског конзулата у Манчестеру,
Архив Србије, Београд

ДЕВЕТА ГЛАВА

**СРБИЈА У ВРТЛОГУ РЕФОРМНИХ АКЦИЈА
ВЕЛИКИХ СИЛА У ТУРСКОЈ**

„Ја се надам – и више него надам: верујем – да ће доћи дан у који ће глас Велике Британије у корист српских народних интереса неизмерно накнадити Србији све оне материјалне жртве, које она, поред све своје сиротиње, тако радо подноси да буде заступљена код овог великог народа и његовог сјајног и славног двора.“*

„Ради одржања мира и правде на југоистоку Европе било би желети, да се влада моћне Велике Британије живље заинтересује за ове овако замршене односе на Балкану, и обавестивши се што боље о правој стању ствари својим ауторитетом велике силе првога реда спречи судбоносне политичке погрешке и неправде које би се, или из себичних рачуна или из необавештености, могле учинити као што се то већ на жалост више пута видело у ранијој и новијој историји балканских народа.“**

НОВА ВЛАДА: ПОВРАТАК АУСТРОУГАРСКОЈ

На челу нове владе која је формирана 20. новембра 1902. године био је генерал Димитрије Цинцар-Марковић. Већ само именовање генерала који је био на месту главнокомандујућег српске војске за председника Владе обележило је нови пут у српској политици. Мада није био припадник ниједне странке било је познато да је Цинцар-Марковић више био наклоњен Аустроугарској него Русији. Ову владу су сачињавала три човека из војске, три радикала, један напредњак и један либерал. Међу њима шесторица нису раније имали сличну врсту службе. По способностима, само се председник Владе издвајао.¹

Нова влада је објавила свој програм 21. новембра/4. децембра 1902. године. Као и претходне владе, и ова је у први план унутрашње политике стављала економске реформе што је требало да значи смањење трошкова да би се постигао баланс у буџету. Према том програму видело се да предстоје реорганизација администрације и реформа пореског система. Међутим, оно што је било најупечатљивије је да је у програму истакнуто да ће важан циљ Владе бити уставна промена која је подразумевала укидање Сената. Будући да су се неки од

* Ч. Мијатовић – Василију Антонићу, 1/14. децембар 1902, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф-1, 175/1902.

** П. Денић – Ч. Мијатовићу, 10/23. мај 1903, Београд, *Дипломатска преписка*, док. 418.

¹ Бонам – Ленсдауну, 20. новембар 1902, Београд, PRO FO 105/144; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 296–298; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 280–281.

краљевих сенатора – нерадикала ослободили његовог утицаја, радикали су добили већину и у Сенату што, владару никако није одговарало. Зато је краљ, који је као услов за формирање Вујићеве владе постављао формирање Сената, одустао од овог државног тела и, кроз програм Владе Цинцар-Марковића, најавио његово укидање. Као разлог укидања Сената наведени су штедња и неефикасност овога тела. Најављена је промена Устава редовним путем, али краљ је у поверљивим разговорима изразио своју спремност да Устав промени онако како га је и октроисао: државним ударом.²

Спољнополитички програм је представљен уобичајеним изразима о пријатељским односима са Русијом и Аустроугарском. Бонам је приметио да је однос према Русији био представљен са више ентузијазма него што је то одговарало истини. Разлог је, вероватно, лежао у намери Владе да порекне гласине које су говориле да јој је жеља да продуби односе са Аустроугарском на штету руског утицаја. Међутим, било је јасно да краљ намерава да испуни оно што је планирао већ неколико месеци: да се што више примакне Бечу.³ Чариков је био уверен да ће Цинцар-Марковић одржавати добре односе и са Турском. Али министар иностраних дела Антонић је тврдио да ће се ситуација у Македонији, почетком следећег пролећа, толико погоршати да ће бити умешане не само Русија и Аустроугарска већ све велике силе. Да би умањила, несумњиво јак, утицај Сарафовљевих комитета, Порта је морала да спроведе одређене реформе које би биле и у њеном интересу и у интересу хришћана у Македонији.⁴

У неизвесној ситуацији када су стизале информације да ће на пролеће 1903. године избити велики устанак у Македонији који ће Бугарска искористити да се умеша и заузме Македонију, краљ Александар и Влада у Србији су сматрали делотворним покушај да се још више приближе Бечу. Јануара 1903. године министар иностраних дела Србије пуковник Василије Антонић, који је министарско место које му никад није одговарало прихватио на краљево наваљивање, дао је оставку. Нови министар иностраних дела био је бивши министар спољних послова (1894, у Влади Светомира Николајевића) и народне привреде (1897–1899, у Влади Владана Ђорђевића) и недавни посланик у Лондону, хемичар Сима Лозанић. Било је познато да је наклоњен Аустроугарској. Српска влада је веома пажљиво пратила развој ситуације у Старој Србији и Македонији. Упркос вестима да је Софија, по саветима из Петрограда, предузела одређене мере на обустављању акција македонских комитета, Београд је, иза покрета у Македонији, ипак видео бугарске прсте. Још јануара 1903. године Лозанић је добијао информације да се у Бугарској припремају озбиљне акције. Оваква

² Бонам – Ленсдауну, 19. новембар и 12. децембар 1902, Београд, PRO FO 105/144; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 298–299; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 282–283.

³ Бонам – Ленсдауну, 12. децембар 1902, Београд, PRO FO 105/144; М. Војводић, *нав. дело*, 413–414; С. Рајић, А. Обреновић, 325–328.

⁴ Бонам – Ленсдауну, 20. и 22. новембар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

ситуација је, свакако, била повод за оштра упозорења која је краљ Александар изговорио у своме познатом говору у Нишу јануара 1903. године. Да Лозанићево мишљење није било усамљено, говорило је и то што су парламентарни подсекретар за инострана дела В. Британије, лорд Кранборн и приватни секретар маркиза Ленсдауна, сер Ерик Барингтон били веома нерасположени према бугарским агитацијама и амбицијама. Следећег месеца Лозанић је упозорио и Беч и Петроград да може доћи до општег устанка у Македонији и да би се Бугарска – био устанак успешан или у крви угушен – умешала претендујући на територијално увећање. Србија, у том случају, не би могла остати неутрална.⁵

Када је Петроград одбио идеју о посети краљевског пара из Србије, краљ Александар је закључио да треба да се окрене Бечу. Посета очевом гробу у Манастиру Крушедолу је, свакако, могла бити добра прилика да се изглади захлађење односа између Београда и Беча које је наступило када је аустријски цар остао при одлуци да испуни жељу покојног краља Милана о његовој сахрани ван Србије и да се београдски двор приближи аустријском цару. Договор о посети Крушедолу је постигнут, али нису се испуниле краљеве наде да ће га дочекати и пратити један од надвојвода који би представљао аустријског цара. Иако је Беч настојао да посету краљевског пара сведе на што приватнији карактер, дочек је, по царевом налогу, предводио хрватски бан Куен Хедервари. То што је краљица Драга била одушевљена јер је ословљена са *величанство*, није могло надокнадити пропалу краљеву наду да ће он и његова супруга бити примљени код аустријског цара. Краљевски пар су пратили министар војске Павловић и још шест чланова свите. Британски посланик у Београду је скренуо пажњу Ленсдауна, на један детаљ: иако је краљ одсуствовао из земље само дванаест сати, Државни савет је, према Уставу, именован као привремено регентство.⁶

Настојећи да се још више приближи Бечу, краљ Александар је, почетком фебруара, аустроугарском посланику Константину Думби понудио конкретан предлог. Србија би добила умерено проширење у Старој Србији уз обећање да неће ширити националну пропаганду у Босни и Херцеговини, да неће предузимати самосталне војне акције према југу и да ће више отворити своје тржиште за аустроугарску робу. Думба је негативно проценио краљево понашање и психичко стање и указао на несталност краљеве спољне политике а Голуховски се, да не би оставио лош утисак у Београду, изговарао споразумом са Русијом. Касније је одбијен и краљев предлог уговора о зајму коме би гаранција били приходи од српске железнице. Неповерање које је у Бечу владало према краљу Александру, који је сматран превртљивом личношћу, није се могло лако избрисати.⁷

⁵ Бонам – Ленсдауну, 7. и 23. јануар 1903, Београд, PRO FO 105/148; Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 29. јануар/11. фебруар 1903, Лондон, АС, МИД, ПСЛ, 1903, Ф–I, Пов. архива, Пов. бр. 14; М. Војводић, *нав. дело*, 439.

⁶ Бонам – Ленсдауну, 27. јануар и 12. фебруар 1903, Београд, PRO FO 105/148; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 324–325 М. Војводић, *нав. дело*, 455.

⁷ М. Војводић, *нав. дело*, 440–441, 455–465.

Све то није обесхрабрило краља Александра те је он и даље покушавао да се приближи Бечу нудећи предају српских железница, царински и војни савез и, коначно, успостављање односа Србије према Аустрији какав су имале Баварска или Саксонија. Пренебрегавајући чињеницу да је Аустроугарска везана споразумом са Русијом, краљ Александар је, заузврат, очекивао да би Аустроугарска могла помоћи Србији да добије Стару Србију и северни део Македоније. Када је сазнао да ће на јесен 1903. године бити одржани војни маневри у околини Темишвара, краљ је, крајем маја 1903, понудио да дође на *подворење* цару Францу Јозефу и да га, касније, са краљицом Драгом посети у Бечу или Пешти. Молба за сусрет на војним маневрима би, можда, била прихваћена да је изасланик краља Србије допунио питањем за сусрет цара и краља у бањи Ишл. Под изговором захвалности за посету Крушедолу, ту понуду је уручио аустријском цару у Будимпешти краљев шеф кабинета и лични секретар Петронијевић. Ова понуда је дипломатски отклоњена а преко присуства краљице у евентуалној посети цару се прешло с обзиром на то да је аустријски цар био удовац.⁸

Обећања нове владе о унапређењу пољопривреде и образовања, рационализацији пореског система, повећању ефикасности владиних служби отпуштањем некомпетентних службеника и побољшању финансијског стања земље учинила су да је штампа повољно оценила Владин програм. Сви који су се плашили Цинцар-Марковићеве владе видећи у њој повратак реакционарне политике претходних година, одахнули су.⁹

Али први корак нове владе није им дао за право. Влада која је имала намеру „нарочито старање поклонити одржању строга реда у земљи“ врло брзо је, под краљевим утицајем, објавила да се одлаже састајање Скупштине. Ова влада, очигледно, није имала намере да се превише бави демократијом.¹⁰

РУСКО-АУСТРОУГАРСКИ РЕФОРМНИ ПЛАН И КОМЕНТАРИ У БРИТАНИЈИ И СРБИЈИ

Напета ситуација у Старој Србији и Македонији је, почетком 1903. године, привлачила велику пажњу и изазивала забринутост европских кабинета. Покрети бугарских чета по Македонији и комешања међу Албанцима у Старој Србији изазвали су оштрије реаговање турских јединица, што је могло провоцирати ангажовање Бугарске и Србије и уплитање Грчке и Румуније. Постојала је реална опасност да се, са доласком пролећа, умноже немири у Македонији и изазову реакције и Аустроугарске, и Русије, и других великих сила. Страх од

⁸ Бонам – Ленсдауну, 2. април 1903, Београд, PRO FO 105/148; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 325–326; М. Војводић, *нав. дело*, 456. Док Бонам бележи да је краљеву понуду пренео Петронијевић, аустријски извори наводе да је то био генерал Милован Павловић. (М. Војводић, *исто*)

⁹ Бонам – Ленсдауну, 12. децембар 1902, Београд, PRO FO 105/144.

¹⁰ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 283.

већих сукоба навео је велике силе да размишљају о реформама у Македонији. Још јуна и октобра 1901. и у пролеће 1902. године Русија је, обавештавајући друге велике силе, предузимала одређене кораке у Цариграду. После неуспеха Портине комисије у лето 1902, Русија и Аустроугарска су, удруженим снагама својих амбасадора у Цариграду, вршиле притисак на Порту да, коначно, почне спровођење реформи. Ову дипломатску акцију подржали су и други амбасадори великих сила. Зато је султан био приморан да, почетком новембра 1902. године, објави ираду којом су биле предвиђене бројне мере за побољшање положаја хришћана. Било је предвиђено да жандармерију чине и хришћани и муслимани, да валије воде рачуна о путевима, земљорадњи, радиности и трговини, да се од прикупљеног пореза одваја 5% у поменуте сврхе, да се отворе нове основне и средње школе, да се побољша администрација, да се отворе грађански судови тамо где их није било и да судије могу бити и хришћани. Установљене су две комисије: једна, под руководством главног инспектора за све провинције европске Турске (Ферид-паша), разматрала би све извештаје из европске Турске, надгледала спровођење предвиђених мера и предлагала нове, док би друга спроводила планиране мере (Хусеин Хилми-паша). Списак реформи сврстаних у осамнаест тачака показао је да Порта, у суштини, не намерава да мења тренутно стање јер су предвиђене мере, сличне онима које је Порта објавила 1896. године после покоља Јермена, биле само половична решења. То је изазвало незадовољство представника великих сила у Цариграду.¹¹ Будући да су главну реч при захтевању реформи од Порте водиле Русија и Аустроугарска, Велика Британија није сматрала да би требало да се посебно ангажује. Уколико је споразум из 1897. године још увек важио, био је довољна гаранција за одржавање мира па је ангажовање других великих сила било сувишно, сматрао је Бонам. Чариков је, напротив, сматрао да су друге велике силе обавезне да помогну Аустроугарској и Русији у одржавању мира на Балкану. При томе, док је Бонам био задовољан што су српске националне аспирације постале умереније и више не досежу до Егејског и Јадранског мора, Чариков је, тврдећи да се не треба мешати у унутрашње ствари балканских држава, у ствари, жалио што постоји неслагање међу Јужним Словенима.¹²

Мисија грофа Ламсдорфа: status quo amélioré

Сасвим озбиљне намере у сталоженом решавању нарастајућих проблема у европској Турској и на Балкану руска влада је најавила у званичном саопштењу које је објављено средином децембра у службеним, па затим, и у свим петроградским новинама. То је било објављивање плана руске владе којим је предвиђено

¹¹ Бонам – Ленсдауну, 22. новембар 1902, PRO FO 105/144; С. М. Лозанић – Ч. Мијатовићу (циркулар), 8/21. јануар 1903, Београд, АС, МИД, ПсЛ, 1903, Ф–I, Пов. архива, Пов. бр. 7; М. Војводић, *нав. дело*, 417–419.

¹² Исти – истом, 15. новембар 1902, PRO FO 105/144.

инсистирање на спровођењу реформи у Турској и, истовремено, онемогућавање македонских комитета и Србије или Бугарске да, својим акцијама, угрозе мирно решавање кризе. Русија није имала намере ни да се задржи само на објављивању својих планова ни да сама смирује ситуацију на Балкану. То је подразумевало опширну дипломатску акцију притиска на Београд, Софију и Цариград и разрађивање детаљног плана са аустроугарском владом. Сама чињеница да је, после темељне дипломатске припреме, овај план требало да спроводи лично министар спољних послова Русије гроф Владимир Ламсдорф јасно је указивала на озбиљност руске намере. За то је планиран пут грофа Ламсдорфа у Београд, Софију и Беч. Политичари у Србији су сматрали да мисија грофа Ламсдорфа показује да је ситуација у Македонији толико напета да се Русија мора одлучно ангажовати. Руски министар спољних послова је боравио у Србији два дана. У Београду га је дочекао министар спољних послова Србије Василије Антонић 24. децембра 1902. године. Следећи дан гроф Ламсдорф је провео у Нишу у разговорима са краљем Александром. И у Београду и у Нишу руског министра је дочекала прилична маса света. Чариков је био организовао сусрет водећих државника и других угледних грађана проруски оријентисаних са Ламсдорфом али је овај одбио да их прими. Краљ је био веома незадовољан овим Чариковљевим планом јер је сматрао да се то могло тумачити као русофилска демонстрација која би се одвијала преко пута српског двора, где је било руско посланство. Краљ то није хтео да гледа и зато се радије задржао у Нишу, где је примио Ламсдорфа. Упадљива је била разлика у здравицама које су одржане у Нишу. Краљ је бираним речима наздравио руском цару истакавши да је посета грофа Ламсдорфа „нови доказ срдачних односа који постоје између Русије и Србије и посебан знак наклоности српској династији“. Барону Хајдлеру се, ипак, учинило да краљев говор није имао срдачни тон добродошлице. Ламсдорф се ограничио само на то да пожели краљу и краљици добро здравље, што је, код свих присутних који су очекивали говор, изазвало изненађење. Овим здравицама које су одражавале хладну службеност исказано је колико брзо су се удаљили Петроград и Београд.¹³ Задатак грофа Ламсдорфа био је да у Београду ублажи негативан утисак који је створен одбијањем руског двора да прими у посету српски краљевски пар и да, истовремено, озбиљно упозори Владу у Београду да не покушава да поремети стање у Македонији. Краљ Александар је био спреман да саслуша извињење које је стизало из Петрограда због отказане посете али је зазирао од могућих примедби на смењивање радикалске владе и од отварања престолонаследничког питања. Ако је било извињавања, онда оно није било упечатљиво јер није изгледало онако како је то краљ очекивао нити је давало наде да ће посета, ипак, бити организована. Друга два питања, изгледа, нису ни покретана. Али, зато је сва пажња посвећена догађајима у Македонији и ставу Србије према њима.

¹³ Тесинџер – Ленсдауну, 27. децембар 1902, Београд, PRO FO 105/144; Бонам – Ленсдауну, 29. јануар 1903, PRO FO 105/148; М. Војводић, *нав. дело*, 419–422, 453; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 321–322.

Ламсдорф је све своје напоре усмерио на убеђивање српских званичника да је Турска способна да спроведе реформе без оштрих мера. Ангажовање Србије на било који начин који би угрожавао мир у Македонији довело би у опасност и династију Обреновића, упозоравао је Ламсдорф. Његов циљ је био *status quo amélioré*. Бонам је разумео да то не значи повратак на период несигурности који је настао после грчко-турског рата већ на стање пре тога рата. Турски законски систем је почивао на старом *Code Napoleon* али, по Чариковљевој мишљењу, није био лош. Зато је прво требало успоставити добру администрацију а потом је одржавати. Генерални секретар Министарства иностраних дела Србије Бошковић није видео разлога за интервенисање Ламсдорфа у Србији јер Србија ни на који начин није била одговорна за поремећено стање у Македонији. Ипак, признавао је, морало се хитно нешто предузети јер се у Бугарску вратио само један део побуњеничких чета, док су друге остале да чекају пролеће и ступе у акцију. И док је Ламсдорф упозоравао да судбине Либана и Крита не треба да буду узор за решавање македонског питања, Бошковић је скретао пажњу на то да је баш критско питање показало да се чак и у случају занемаривања савета великих сила, претрпљеног пораза и пренебрегавања одредаба међународних уговора може доћи до одређеног циља у националном ослобођењу. Ламсдорф није имао већих проблема да убеди српске државнике и краља у неопходност да решавање проблеми у Македонији умереним мерама. „Са инфериорном војском и са незадовољавајућим финансијским стањем“, Србија није могла ништа друго до да слуша савете којима јој је препоручивана умереност. Зато је Ламсдорф могао отићи задовољан из Србије за Софију. Али посета грофа Ламсдорфа није поправила српско-руске односе. Штавише, уверила је краља Александра да је његова намера да се што више приближи Бечу исправна.¹⁴

Посета руског министра спољних послова Бугарској имала је само један циљ: упозорити бугарску владу, кнеза и емиграцију да не предузимају никакве кораке који би могли погоршати стање у Македонији. У Софији је добио уверавања да неће бити корака који би били противни саветима великих сила. Из Софије Ламсдорф је отпутовао за Беч. Ту је, са аустријским царем и министром спољних послова, постигао сагласност да се предузму заједничке мере којима би се спречило ремећење статуса кво у Македонији али којима се не би нарушавао суверенитет турске власти.¹⁵

Реакције на мисију грофа Ламсдорфа су, углавном, биле позитивне у балканским престоницама. Уверен да ће реформе у Старој Србији и Македонији поправити лош положај тамошњег српског становништва и спречити Бугарску да се умеша у решавање македонског питања, Београд је био задовољан. Са

¹⁴ Бонам – Ламсдорфу, 7. и 8. јануар 1903, Београд, PRO FO 105/150 (три извештаја); М. Војводић, *нав. дело*, 454–455; С. Рајић, А. *Обреновић*, 370–374.

¹⁵ Ч. Мијатовић – В. Антонићу, 23. децембар 1902/5. јануар 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1902, Ф–III, И/7, Пов. бр. 2233; исти – истом, исто, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, 182/1902; М. Војводић, *нав. дело*, 421–422.

своје стране, Србија је обећавала да ће „све чинити да олакша извршење свих реформи које Русија жели видети у Македонији остварене у интересу мира, реда и напретка“. Па ипак, Чедомиљ Мијатовић је саопштио руском амбасадору у Лондону грофу Бенкендорфу (Benckendorff) да „има много Срба – да не кажем баш велика већина Срба – које је споразум тај изненадио и који зебу да се тиме нису интереси Срба на по се Словена уопште жртвовали“. Бенкендорф је тврдио да је такав утисак без икаквог основа и да Русија није жртвовала *словенске интересе*. У Атини је постојало уверење да ће мисија грофа Ламсдорфа имати позитиван ефекат на стање у Македонији. У Букурешту се појавила извесна доза сумње да ће Порта избегавати да спроведе захтеване реформе. У Софији је постојала одређена резерва према реформама које не би задовољиле бугарске аспирације. У Цариграду се мисија грофа Ламсдорфа најмање коментарисала. Објављивањем да ће одређене реформе бити спроведене Порта је покушала да, на извештан начин, предухитри наметање реформских мера са стране.¹⁶

Руско-аустроугарски споразум о реформама и Британија

Друге велике силе су се надале да ће реформни план Русије и Аустроугарске бити такав да неће проширити утицај било које од ове две силе на Балкану и да се реформе неће спроводити без сагласности осталих великих сила. Петроград је био веома задовољан резултатима мисије свога министра спољних послова. Ламсдорф је био задовољнији оним што је чуо у Нишу од онога што му је обећано у Софији. Беч и Петроград најпре нису сматрали неопходним да детаље свог споразума саопште Лондону. Заиста, почетком 1903. године, ни Ленсдаун ни Томас Сандерсон нису знали ништа поуздано о аустро-руском договору. Само су посредно сазнали да су се Ламсдорф и Голуховски договорили о реформама које је требало спровести у Македонији.¹⁷

„Коминике Руске Владе у 'Правитељственом Вјестнику', путовање графа Ламсдорфа, једнодушност јевропског јавног мњења у томе да се реформе у Македонији и Ст. Србији морају завести дају нам права мислити да ће у најскоријем времену по свој прилици Аустрија и Русија изнети формулисане предлоге.“ Сима Лозанић је, с правом, упутио овакву процену посланицима на страни. Пошто није било никаквих резултата од одредби прокламованих султановом ирадом од 1. децембра 1902. године, гроф Ламсдорф и Голуховски су приступили изради једног предпројекта за који су, и пре него што је био готов, имали сагласности немачке, француске и италијанске владе. Сагласност

¹⁶ Тесинџер – Ленсдауну, 27. децембар 1902, Београд, PRO FO 105/144; Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 18/31. јануар 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–II, И/7, Пов. бр. 182; М. Војводић, *нав. дело*, 422–423; С. Рајић, А. *Обреновић*, 374–376.

¹⁷ Ч. Мијатовић – В. Антонићу, 23. децембар 1902/5. јануар 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1902, Ф – III, И/7, Пов. бр. 2233; исти – истом, исто, АС, МИД, ПсЛ, Ф–I, 182/1902; Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, *нав. извештај*; М. Војводић, *нав. дело*, 423.

је могла бити постигнута јер се овај предпројекат заснивао на очувању мира и статуса кво. Истовремено су узимани у обзир и захтеви балканских држава и разлози незадовољства македонских комитета. Мада су, крајем јануара 1903. године, неке континенталне и енглеске новине писале о томе да је аустроугарско-руски споразум саопштен британској влади, Форин офис о томе ништа није знао или му, бар, споразум није био саопштен званично и формално. Споразум је предвиђао реформисање административног и финансијског система у Солунском, Битољском и Косовском вилајету. Требало је променити систем наплаћивања пореза а жандармерију реорганизовати тако да у њој могу службовати и хришћани. Жандармеријом би командовали официри из мањих европских, неутралних држава. Финансијску управу је, такође, требало да води неко из европских држава. Реформе су се имале спровести уз знање и сагласност и уз заједничку контролу свих држава – потписница Берлинског конгреса. Питање личности која би била *генерал-губернер* Македоније остало је отворено. Како у питању Македоније, тако и у питањима евентуалног присаједињења Босне и Херцеговине Аустроугарској, политике према Србији и акција Бугарске, постигнута је потпуна сагласност. Тиме је још једном потврђен и, унеколико, прецизиран споразум из 1897. године. Разматрајући македонско питање само на академском нивоу, дипломатски кор у Лондону је веровао да ће Русија и Аустроугарска, кад су већ предузеле задатак увођења реформи у Турској, вероватно, бити упорне у њиховом остваривању. Било је јасно европским дипломатама да Порта, и при најбољој вољи, коју у осталом није имала, неће моћи да спроведе реформе којима би сви у Бечу, Петрограду, Београду, Софији, Старој Србији или Македонији били задовољни. Зато се нагађало да ће Русија и Аустроугарска предложити другим великим силама да од султана захтевају проглашење аутономије за Македонију, којом би управљао генерал-губернер који није турски поданик. Чедомиљ Мијатовић није могао да докучи детаље аустроугарског споразума од руског амбасадора у Лондону већ их је сазнао посредно – преко грчког посланика. Мијатовић није веровао у поузданост тврдњи у извештајима британских посланика из Беча, Петрограда и Цариграда да ће Русија и Аустроугарска само упутити Порту какве реформе треба да изведе а да ће ова сама планирати како да их изврши. Посланик Србије у Лондону је сумњао да Русија и Аустроугарска намеравају да „у првоме акту ове нове балканске драме покажу пуне призрења према сулану, како би имале што бољег оправдања за евентуалну крајњу безобзирност према њему у другом или трећем и последњем акту“. Пошто је Русија о свим својим дипломатским акцијама обавештавала Француску, а Аустроугарска Немачку и Италију, било је јасно да ће Лондон, пре или касније, сазнати о чему се ради. Зато је у Петрограду одлучено да се план саопшти и Форин офису.¹⁸

¹⁸ С. М. Лозанић – Ч. Мијатовићу (циркулар), 8/21. јануар 1903, Београд; Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 15/28. јануар 1903, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, 1903, Ф–I, Пов. архива, Пов. бр. 7; М. Војводић, *нав. дело*, 424.

Ни петнаест дана касније британској влади није саопштен текст руско-аустроугарског предлога реформи у Македонији. Аустроугарски амбасадор у Лондону гроф Дејм (Deum) је уверавао Ленсдауна да Русија и Аустроугарска намеравају да олакшају Турској спровођење реформи тако што ће програмом „само минимум најнужнијих административних и финансијских рефорама тражити, без промене политичког статуса“ (подвукао Ч. М). Пошто је британској влади било веома важно да се при спровођењу реформи очувају мир и политички статус Македоније, одговарао јој је сваки предлог који је то обезбеђивао. Промена статуса Македоније тренутно није одговарала ни Србији. Али, Влада у Лондону није била толико противна аутономији. Најбоље би било – поручивано је из Ленсдауновог кабинета – да се реформе спроведу без политичких промена, али ако то није било могуће и ако би се Русија и Аустроугарска договориле око аутономије, ни Британија не би била против.¹⁹ Детаљни план који су, фебруара 1903. године, саставили руски и аустроугарски посланици у Цариграду Зиновјев и Каличе, представљен је великим силама и, по њиховом саглашавању, Порти. Ленсдаун је одмах саопштио да су велике силе упознате са садржином руско-аустроугарског програма реформи али да је договором међу великим силама утврђено да се програм не износи у јавност док не буде саопштен Порти. Истина, Ленсдаун је приметио да би се извесне допуне и амандмани на овај споразум могли учинити али, будући да више није било времена за одлагање и да би британске примедбе могле иницирати примедбе других великих сила, у британској влади је одлучено да се не чине никакви амандмани. Велика Британија се залагала за реформе па макар оне биле само најмање и најнужније. Иако су гроф Бенкендорф и гроф Дејм скренули пажњу Мијатовићу да је већина жеља Владе из Београда уграђена у предлог реформи и да не би било zgodно да Србија ставља примедбе на руско-аустроугарски предлог о реформама у тренутку када је он предат Порти, Мијатовић је указао Ленсдауну на два недостатка предлога. Српски посланик је очекивао да би их Британија, својим ангажовањем, могла исправити. Показало се да Ленсдаун није најбоље познавао ситуацију у Македонији јер је тек тада сазнао од Мијатовића да српски народ, за разлику од бугарског и грчког, није признат у Турској те се Срби третирају или као Грци или као Бугари. Рачунајући на енглеску традицију, Мијатовић је скренуо пажњу Ленсдауну, да у реформама није посвећена довољна пажња општинској организацији. Самоуправа општина која би се огледала у самосталном прикупљању државних дажбина знатно би допринела стабилности и миру у узнемиреним крајевима Турске царевине, објашњавао је Мијатовић Ленсдауну. Српски посланик у Лондону је пренео Ленсдауну наду своје владе да британска влада неће дозволити да,

¹⁹ Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 29. јануар/11. фебруар 1903, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, 1903, Ф-1, Пов. архива, Пов. бр. 14.

при разматрању реформи у Македонији, српски народ буде у неповољнијем положају од других балканских народа.²⁰

Дејм, међутим, није порицао право Британији да учини извесне примедбе које би се накнадно могле унети у програм реформи. Али, евентуалне примедбе из Лондона могле су да принуде Русију и Аустроугарску да саме преправљају свој програм, што би, свакако, изазвало реакције Бугарске, панслависта или других заинтересованих страна у македонском питању. Није било сасвим сигурно да Русија и Аустроугарска нису намерно изоставиле неке важне одредбе које је требало ставити у програм реформи. Оне су могле, накнадно, при покушајима да их унесу у програм изазвати незадовољство Порте и у томе наћи повод за рат. Чедомиљ Мијатовић је био убеђен да су Аустроугарска и Русија у споразуму предвиделе како да међусобно поделе балканске земље.²¹

О руско-аустроугарском споразуму о реформама у Турској почеле су писати и европске новине. Лондонски *Стандард*, који је важио за гласило кроз које Форин офис износи своје ставове, објавио је чланак у коме је саопштено да је британска влада примила руско-аустроугарски план о реформама *привремено и у начелу*. Вероватно под утицајем разговора главног уредника *Стандарда* са Ч. Мијатовићем, овај лист је објавио да Британија не би могла равнодушно дозволити да се изврши подела балканских земаља између Русије и Аустроугарске. Међутим, Мијатовић се није задржао само на овоме. Он је обишао уреднике свих главнијих политичких листова у Лондону. За то је имао три разлога: 1. важнији политички листови су били органи главних политичких партија и одражавали су партијске ставове; 2. неки листови (*Тајмс*, *Стандард*, *Дејли телеграф*) били су у вези са владиним круговима па су, у извесној мери, преносили ставове Владе и 3. неки лондонски листови су имали своје дописнике у Бугарској и Македонији. Сумирајући писања ових листова о стању на Балканском полуострву Мијатовић је нашао неколико њихових заједничких ставова. Лондонске новине су сложено процењивале да општег устанка неће бити на пролеће 1903. године, заједно су сумњале да руско-аустроугарски споразум има даље домете од реформи у Македонији, веровале су да султан најискреније има намеру да спроводи реформе, биле су убеђене да ће Србија и Бугарска, пре или касније, прогласити да султан или није хтео или није био способан да оствари реформе, што ће Русија и Аустроугарска искористити за своје даље кораче и, коначно, тврдиле су да ће Русија и Аустроугарска прогласити реформе недовољним ма какве оне биле и то узети као разлог за окупацију Македоније

²⁰ Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 5/18. и 13/26. фебруар 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–П, И/7, Пов. бр. 5819 и 19 (исто у: *Дипломатска преписка*, док. 306 и 322); Форин офис – Бонаму и посланствима у Софији, Београду и Атини, 18. фебруар 1903, Лондон, PRO FO 105/147; М. Војводић, *нав. дело*, 424–425.

²¹ Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 21. фебруар/6. март 1903, Лондон, *Дипломатска преписка*, док. 332.

што ће, због очекиваног отпора Турске, разумљиво, довести до рата.²² Писање лондонских новина, ма чије ставове оне одражавале, нису навеле Мијатовића на помисао да би се Британија, на неки начин, умешала у решавање питања на Балкану. Штавише, Мијатовић је сумњао да би се било која друга сила умешала па се, на Лозанићеву тврдњу да такве силе постоје, упитао које су то силе које „ће напустити пасиву чим би дошао у питање status quo Турске? Мени овде у Лондону ништа познато није!“ Мијатовићев песимизам се заснивао на уверењу „свију уредника великих лондонских листова (јутарњих и вечерњих)“ да ће криза наступити тек с јесени 1903. или, најкасније, с пролећа 1904. године. Од уредника енглеских новина са којима је Мијатовић разговарао само се један (Бел [Bell] из *Тајмса*) уздржао од изјашњавања. Већина уредника – њих осам – тврдили су да Британија баш ништа не би предузела. То су Мијатовићу потврдили и неки чланови Парламента. Уредници *Стандарда* и *Морнинг поста* били су сигурни да би се Британија морала „борити до последње капи крви и до последњег шилинга“ да спречи Русију да заузме Цариград и Дарданеле макар пустила Аустроугарску да заузме Македонију и Солун. Мијатовић је био уверен да је већина у праву, то јест да Британија не би предузела ништа друго осим једног формалног протеста. Само је уредник *Дејли телеграфа* тврдио да је британска влада спремна да дозволи Русији да заузме не само Цариград већ и половину, па и цело Балканско полуострво у замену за веће руске уступке у Азији. Док се Мијатовић, тумачећи уредничке ставове, бавио проценама британске спољне политике, Ленсдаун се трудио да докаже да су Аустроугарска и Русија предузеле акцију у македонском питању тек пошто су већ имале пристанак и сагласност других великих сила. Циљ ових његових настојања био је да покаже да две велике силе које су предузеле одређене акције поводом македонског питања немају никаква већа права да се мешају у турске послове од осталих великих сила које су потписале Берлински уговор.²³ Тумачећи да је Ленсдаун у Дому лордова говором о руско-аустроугарском споразуму изразио симпатије према балканским државама, министар иностраних дела Србије Сима Лозанић је био задовољан ставом свог британског колеге. Али, никако није могао бити задовољан стањем у Македонији, из које су стизале нове вести о насиљима и убиствима српских угледника.²⁴

Сумирајући информације које је прибављао прва три месеца 1903. године о ставу Лондона према руско-аустроугарском плану о реформама у Турској, посланик Мијатовић је дошао до закључка који се није слагао са Ленсдауновом тврдњом да је Лондон био упућен у припремање тога плана. „Само ћу вам

²² Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 23. фебруар/8. март 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–II, И/7, Пов. бр. 439.

²³ Ч. Мијатовић – М. Милићевићу, 23. фебруар/8. март и 3/16. март 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–II, И/7, Пов. бр. 439 и 5838; *Дипломатска преписка*, док. 334 и 345.

²⁴ Бонам – Ленсдауну, 19. март 1903, Београд, PRO FO 105/148.

толико казати“, телеграфисао је Мијатовић почетком априла 1903. године, „да подозревање у праве циљеве руско-аустријског споразума расте и јача у енглеским политичким круговима.“ Британска влада, у ствари, није имала поверења у политику Русије. Ако је руска намера да се одржава *status quo* на Балкану била искрена, онда је то наметало Лондону бригу да Петроград спрема нешто против британских интереса у Азији. Ако су пак руске намере биле неискрене, циљ Петрограда је био да поремети стање на Балкану. Мало ко је веровао да је циљ Петрограда заузимање Цариграда, али су многи британски политичари у оба случаја видели опасност по британске интересе и могућност избијања руско-британског сукоба. Британија је морала бити спремна за тај сукоб кад год да се догоди. Безмало да се јавно говорило у Парламенту и политичким клубовима Лондона да Аустроугарска и Русија изазивају и потхрањују анархију у Старој Србији и Македонији да би добиле прилику за оружану интервенцију. *Стандард*, чији су чланци често били инспирисани у Форин офису, објавио је да су руске и аустријске намере на Балкану неискрене. Зато се евентуална оружана интервенција није могла поверити само Русији и Аустроугарској већ свим европским силама. У Лондону се размишљало да би се македонско питање могло решити по критском моделу: ангажовање једнаких контингената свих великих сила који би окупирали Македонију док у њој не би био успостављен мир. *Стандард*ов чланак који је упућивао на такво решење изазвао је велику сензацију у Лондону.²⁵ Али, већ крајем марта, пошто је, наводно, добила уверавања да руско-аустроугарски споразум не предвиђа никакве територијалне промене и да су односи између ове две споразумне силе „савршено искрени и лојални“, британска влада је променила своје назоре и објавила да су њени конзули у Македонији добили директиве да подржавају руске и аустроугарске дипломатске агенте у свакој акцији која је водила остваривању реформи. Русија је показала спремност да пристане да енглески официри на терену контролишу турску војску приликом завођења реда у Македонији и Старој Србији. „Ако је то истина“, писао је Мијатовић, „онда би имали нов један симптом, да се Енглеска и Русија крећу линијом, која као да води ка споразуму као неизбежном резултату.“ Из своје, лондонске перспективе Мијатовић је закључио да је политика британског кабинета да избегне сваки ратни конфликт било да је он на европском, афричком или азијском континенту. Нада маркиза Ленсдауна да ће се напетост на Балкану решити на миран начин налазила се између француског оптимизма и руског песимизма.²⁶

²⁵ Ч. Мијатовић – М. Милићевићу, 22. март/4. април 1903; исти – С. Лозанићу, 20. март/2. април 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–II, И/7, Пов. бр. 5842 и 617 (*Дипломатска преписка*, док. 365).

²⁶ Исти – Павлу Денићу, 3/16. април 1903, Лондон; П. Денић – свим посланствима, 19. април/2. мај 1903, Београд, *Дипломатска преписка*, док. 382 и 395.

НЕУСПЕХ РЕФОРМИ: СТАРА СРБИЈА И МАКЕДОНИЈА

Реформски план који је састављен заједничким напорима Беча и Петрограда није могао бити остварен без мира на Балкану, који је, умногоме, зависио од балканских држава. Зато је било потребно скренути пажњу, пре свега, Београду и Софији да се уздрже од било каквих *турбулентних* акција. Опомене су упућиване и директним дипломатским порукама и, јавно, преко штампе.

Али, одржавати мир на Балкану није било лако. После подношења реформског плана Порти Влада Србије је схватила да се мора прилагодити новом стању ствари тако што ће се код Порте залагати за побољшање услова живота српског становништва под турском влашћу и тако што ће се активно залагати за остварење руско-аустроугарског програма додајући му неке своје предлоге. Од обе акције се брзо одустало. Порта је тврдила да је побољшање положаја становништва обухваћено ирадом из децембра 1902. и планираним реформама али и да Срби већ имају своје владике, учитеље и школе те тиме и националну сигурност. Покушај да се учине било какви додаци руско-аустроугарском пројекту посланик Србије у Цариграду Сава Грујић је сматрао закаснелим јер није било вероватно да би две велике силе мењале свој готови и Порти предале предлог.²⁷ Као и раније, краљ и српски политичари су тврдили да им је мир веома потребан због сређивања унутрашњег стања. Међутим, спољнополитичке околности су их нагониле да скрећу пажњу дипломатама и међународној јавности да одржавање мира не зависи само од Србије. Када су вести о томе да је Турска прихватила меморандум о реформама стигле у Београд, осетило се прилично олакшање. Министар иностраних дела Србије Лозанић је био веома задовољан признајући да Србија као мала земља мора зависити од одлука великих сила. Будући да оне нису биле спремне за коначно решење односа међу балканским државама морале су се приклонити статусу кво, што је Србија морала поштовати. Али Лозанић није крио пред Бонамом своју наду да отоманска власт у Европи неће дуго трајати те да ће коначно решење бити сасвим другачије.²⁸ Министар Лозанић је, истовремено, потврђивао велику вредност реформи које су биле неопходне да би се спречило постепено *истребљење* српског народа, али је понављао *своју омиљену теорију* да до коначног решења македонског питања не може доћи све дотле док се не изврши подела Македоније између Србије, Бугарске и Грчке. Та подела, по његовом мишљењу, није морала бити спроведена одмах већ у неком догледном времену и то од стране великих сила. У говору који је одржао у Нишу поводом двадесетпетогодишњице ослобођења овог града од Турака, краљ Александар је, цитирајући свога оца, упозорио да ће Србија остати фактор мира на Балкану те да нема намере да изазива непријатељства. Али, „цео свет би требало да зна да ниједна држава не може да добије ни стопу земље на Балкану а да Србија не добије свој део“. Лозанић је поновио упозорења да би било

²⁷ М. Војводић, *нав. дело*, 435–436.

²⁸ Бонам – Ленсдауну, 24. фебруар 1903, Београд, PRO FO 105/148.

какво проглашавање аутономне Македоније било неприхватљиво за Србију јер би то значило стварање још једне области која би убрзо, слично Румелији, била припојена Бугарској. Упозорење краља Александра је изазвало велико узнемирење у Бугарској и у међународним круговима а Лозанићево упозорење се чинило излишним будући да је још гроф Ламсдорф обећао да велике силе неће одобрити проглашавање аутономије Македоније.²⁹ Идеја о подели Македоније, коју је Лозанић изнео Бонаму није била ни случајна ни тренутна. После неколико месеци и краљ Александар је приметио Бонаму, да се Србије не тиче чији ће бити Цариград али је се и те како тиче судбина Македоније. Зато је и он, као *евентуално решење проблема*, поменуо поделу Македоније између Србије, Бугарске и Грчке. Овог пута, Бонам није потпуно одбацио поделу Македоније већ је указао краљу на бројне препреке. Британска влада је била веома заинтересована за положај хришћанског становништва у Македонији те је зато одмах подржала предложене реформе, а у случају да дође до поделе Македоније, сигурно би употребила сав свој утицај да та подела буде што праведнија.³⁰

После повлачења екс краља Милана са положаја главнокомандујућег српске војске, Влада Србије јесте смањила средства која су одвајана за војску, што се одражавало на њену ефикасност. Међутим, почетком 1903. године влада у Београду је настојала да исправи погрешан утисак који је створен у иностранству да ће се она држати девизе „мир по сваку цену“. То је значило да би Србија сваки покушај Бугарске да увећа своју територију сматрала директном претњом на коју би Србија, ако не би добила одговарајућу компензацију, спремно одговорила са својих 200.000 војника.³¹ Петроград је брзо приметио да претеће речи српског краља и политичара упућене Бугарској могу послужити Порти као изговор за избегавање реформи у Македонији. Под руским утицајем, Бугарска је предузела оштре мере (хапшење руководиоца македонских комитета, расформирање пододрбора комитета, ускраћивање помоћи револуционарним четима у Македонији). Вероватно по саветима грофа Ламсдорфа, Главни македонски комитет је упутио циркулар својим огранцима по Македонији да се уздржавају од акција до априла. Задовољна потезима које је предузела Бугарска, Русија је позвала велике силе да посаветују Србију да остане у добрим односима са суседима и да не угрожава европски мир. Чариков је уручио српској влади меморандум којим јој је објашњен циљ руско-аустроугарског предлога Порти о реформама. Чариков је јасно ставио до знања српској влади да Русија не би интервенисала у Македонији чак ни у случају да дође до масакра словенског становништва који би био последица непоштовања руских савета. Руска упозорења Влади Србије објављена су и у новинама. Лозанић се пожалио и Бонаму и неким другим члановима дипломатског кора да није било потребно да

²⁹ Исти – истом, 17. и 23. јануар 1903, Београд, PRO FO 105/148; М. Војводић, *нав. дело*, 438.

³⁰ Исти – истом, 13. март 1903, Београд, PRO FO 105/148; С. Рајић, *А. Обреновић*, 379, 382.

³¹ Исти – истом, 4. фебруар 1903, Београд, PRO FO 105/148.

се упозорења упућују Србији јер она не предузима никакве субверзивне активности у Македонији.³²

Руска акција одржавања мира на Балкану била је широка. Захтеве из Петрограда бугарска влада је прихватила и испунила а упозорења српској влади била су оштра али више формалне природе. Захтеви Порти су били умерени, онакви какве је она могла прихватити и испуњавати. Искуства међународних притисака на Порту из 1876, 1885. и 1895. нису давала наду да ће се Порта другачије понашати 1903. и да ће спроводити обећане реформе. Руско уверење да ће предвиђене реформе ипак бити спровођене темељило се на тврдњи да су велике силе 1903, за разлику од ранијих пута, биле јединствене у намери да приволе Порту да реформама умири узаврело стање у Македонији. По Чариковљевом суду, главну препреку тој нади чинили су Албанци, којима је дато сувише слободe, и банде Сарафовљеве струје у македонским комитетима. Именовањем конзула у местима у којима их до тада није било, Русија и Аустроугарска су намеравале да контролишу спровођење реформи и да својим владама обезбеде поуздане информације. Зато је Чариков, изразивши задовољство што је Британија именувала конзула Грегора у Монастиру (Битољу), скренуо пажњу Бонаму да би било добро да Британија именује конзуле и у местима где су их поменуте две силе већ поставиле.³³

Док је краљ упозоравао да ће Србија увећати своје војне потенцијале, радило се на побољшању наоружања што је привукло пажњу британског посланика у Београду. Већ почетком године он је приметио да је српска влада за војску у којој је било око 95.000 пушака типа Маузер са по 320 до 330 метака по пушци, планирала куповину најпре двадесет и пет, па тридесет, па четрдесет и пет милиона метака. Будући да производња крагујевачке фабрике није била довољна, муниција се морала набављати чак и у земљама које би, у случају рата, највероватније, забраниле извоз муниције. Одлучено је да буду формиране још две артиљеријске дивизије. У Аустрији и Угарској је наручено 50.000 шињела и 80.000 капа а у земљи још 40.000 опанака (цокула?). У Угарску је послата комисија да купује коње за артиљерију. Ове наруџбине су принудиле Владу Србије да поново тражи кредит. Резервни официри су добили тачне распореде и спискове резервиста. Војна саветовања под краљевим председништвом била су честа али су председник Владе генерал Цинцар-Марковић и војни министар Милован Павловић стално упозоравали да војска није ни спремна ни опремљена за рат.

³² Бонам – Ленсдауну, 26. јануар, 7, 26. и 27. фебруар и 3. март 1903, Београд, PRO FO 105/150; М. Војводић, *нав. дело*, 425. Распуштање македонских комитета је, према првим вестима, било резултат Портиног ултиматума Бугарској, при чему је Софији забрањено да ће сваки прелазак банди из Бугарске бити сматран за *salus belli*. Међутим, убрзо је, из поузданог извора, стигла вест да је „акција бугарске владе била резултат директних наређења из Петрограда“ да би председник бугарске владе Данев тврдио да је то био „спонтани акт бугарске владе“. (Бонам – Ленсдауну, 24. јануар 1903, Београд, PRO FO 105/148)

³³ Бонам – Ленсдауну, 10. март 1903, Београд, PRO FO 105/148.

Међутим, краљ је предсказивао скори рат. У Нишу је рекао да ће 1903. година донети Србима Скопље, у Врању је наговестио скори пролазак војске а официре Моравске дивизије је упозорио на могућност избијања рата. Убеђен да се рат не може избећи и да се припреме морају веома убрзати, краљ је одржао ватрени говор регрутима приликом полагања заклетве наговестивши скору освету Косова. Познавајући краљев речник у таквим ситуацијама, Бонам је оценио да му не треба придавати посебан значај. Турски посланик у Београду Фети-беј је сматрао да је Лозанић претеривао када је тврдио да Србија може подићи 200.000 војника. Јер, недавни маневри су изазвали сумњу да би Србија могла покренути једва 140.000 људи.³⁴ О побољшавању војне опреме у српској војсци сазнало се и у Лондону. Фирма *Викерс и Максим (Vickers Sons and Maxim Ltd)*, која се и раније интересовала за снабдевање српске војске топовима, поново је покушала да прода нешто од своје робе у Србији. Будући да је њихова понуда пре три године била добро примљена али до уговарања посла није дошло, ова фирма се обратила подсекретару у Форин офису тражећи тачне информације о потребама војске Србије. Фирми *Викерс и Максим* се журило јер су знали да би посао могао отићи у немачке или француске руке. Зато су желели да, што пре, пошаљу свог представника са понудом у Београд. Од Форин офиса су очекивали да им обезбеди подршку британског посланства у Београду при евентуалном преговарању и да употреби сав свој утицај да би оружје било наручено у Енглеској. Радило се о набавци брзометних топова.³⁵

Већ у тврдњама Порте да су реформе које је предвиђао руско-аустроугарски план биле раније предвиђене у турским плановима и да се већ спроводе, назирала се стара политика Порте да одуговлачењем избегне испуњавање прихваћених обавеза. Широм Европе постојала је сумња да Турска неће бити способна да спроведе реформе. Из Цариграда су стизала уверавања да Порта има чврсте намере и да је способна да уради тај посао. Док је турска страна истицала кораке који су предузимани, Срби нису могли бити задовољни јер руско-аустроугарски меморандум који је предат Порти није помињао Стару Србију. То је био основни недостатак меморандума који је становништво Старе Србије остављао незаштићено од Албанаца. Лозанић се жалио да су реформе предвиђене за три турска вилајета сувише умерене и да су хришћани, у ствари, жртвовани јер немају права да носе оружје и бране се од насртаја албанског безакоња. Турски посланик у Београду је, међутим, тврдио да српско позивање на историјско право није тако основано као турско јер је Стара Србија била дуже под Отоманским царством него под српском владавином. Испоставило се да су баш Албанци из Старе Србије били највећи противници реформи. Најжешће

³⁴ Исти – истом, 10. и 17. јануар и 10, 17. и 23. фебруар 1903, Београд, PRO FO 105/148; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 330–331.

³⁵ Викерс и Максим – државном подсекретару, 16. фебруар 1903, Лондон, PRO FO 105/151.

противљење реформама изражено је у Пећком и Ђаковичком округу, где су се Албанци окупљали и заклињали да ће спречити спровођење реформи.³⁶

За највећег кривца за увођење реформи Албанци Старе Србије сматрали су руског конзула Григорија Шчербину, који је, августа 1902. године, дошао у новоотворени конзулат у Митровици. Крајем марта следеће године Албанци су упали у Вучитрн и злостављали тамошње Србе да би, следећег дана, кренули на Митровицу. Захваљујући залагању и предузимљивости Шчербине и благовременом доласку турске војске, албански напади на Митровицу су одбијени. Али, после неколико дана, 31. марта 1903, Шчербину је тешко ранио фанатични албански каплар тако да је руски конзул, упркос медицинској нези хирурга из Србије, после десетак дана умро. Одмах по тешком рањавању Шчербине, Бонам је уочио разлику у стању у Старој Србији пре и после тог догађаја. Циљ успостављања руског конзулата у Митровици је, несумњиво, било поправљање положаја хришћанског становништва. Шчербина је одлучно утицао на турске власти да оштрим мерама сузбијају албанска недела. Хришћанско становништво се осећало сигурније. Међутим, Шчербинино рањавање па, затим, смрт погоршали су стање. Велике су биле сумње да султан, чија је гарда састављена од Албанаца, може предузети било шта против њих. Султан се плашио „дворске револуције своје телесне гарде“. Зато је морао да покушава да реформе уведе благим средствима. Руска влада је заузела претећи став према Порти тражећи сатисфакцију и кажњавање кривца. Међутим, вероватно желећи да избегне свако погоршање ситуације, Петроград је убрзо ублажио своје захтеве тако да је руски амбасадор у Цариграду Зиновјев чак наговестио да атентатора не би требало осудити на смрт. То је могла бити и последица интервенције из Беча, који је тражио од Петрограда гаранције да неће бити нарушен принцип немешања. У Петрограду се пак говорило да снага албанског отпора реформама лежи у интригама и подршци аустроугарске владе.³⁷ Због смрти конзула Шчербине у Србији је владала општа жалост. Руски посланик Чариков је тврдио да је Шчербина имао мандат Европе и да је настрадао у настојању да тај мандат испуни. У сваком случају, Русија није имала намере да одустане од своје акције утицања на Порту да спроведе реформне планове. Пошто је било мало вероватно да ће турска војска успети да разоружа Албанце, Чариков је био уверен да је решење у наоружавању хришћанског становништва. Бонам ову идеју руског посланика није коментарисао. Руско-аустроугарска сарадња се у другој половини априла поново показала када су амбасадори Русије и Аустроугарске изричито захте-

³⁶ Бонам – Ленсдауну, 3. март 1903, Београд, PRO FO 105/148; М. Војводић, *нав. дело*, 427–428; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 73–75.

³⁷ Бонам – Ленсдауну, 2. април 1903, Београд, PRO FO 105/148; С. Аврамовић – С. Лозанићу, 17/30. март, 19. март/1. април, 21. март/3. април 1903, Приштина; П. Денић – свим посланствима, 19. април/2. мај 1903, Београд, *Дипломатска преписка*, док. 356, 361, 368 и 395; М. Војводић, *нав. дело*, 428–430; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 327–328 (С. Јовановић наводи да атентатор на Шчербину није био *Арнаутин* већ *турски војник*).

вали од султана да се посао око реформи настави. Нови притисци на Порту из Беча и Петрограда имали су, овога пута, подршку свих великих сила.³⁸

Тек именовани заступник министра спољних послова Павле Денић је искористио разговор са послаником Бонамом о догађају у Митровици да изрази своје жаљење због тога што Србија не ужива британску подршку. Саговорници су остали на раније познатим ставовима својих претходника. Скретање разговора на привредну сарадњу није омело Денића да примети да су високе тарифе на аустријској железници практично затвориле Солун за српску трговину те да је једини излаз из изградњи нове железничке пруге Ниш – Сан Ђовани ди Медуа. Денићу је изгледало природно да напомене да би у случају поделе Македоније, Солун требало да припадне Србији. Расположен да увек разговара о оваквим питањима, британски посланик је, по ко зна који пут, поновио савет Лондона да Србија треба да буде елемент мира на Балкану и да се посвети свом унутрашњем развоју.³⁹

Албанска насиља у Старој Србији и убиство руског конзула Шчербине навели су Владу Србије да предузме одређене војне мере. Само су противљење краља и министра војске спречили узнемирену владу да донесе одлуку о мобилизацији. Извор за подробније информације Бонаму поново је био војни аташе посланства Аустроугарске. Оправдање за планирану мобилизацију српска страна је налазила у гомилању турских трупа на границама Србије. У поново веома напетој ситуацији, Русија и Аустроугарска су захтевале од Порте да предузме енергичне мере против Албанаца а од Србије су тражиле да не предузима никакве претеће кораке. Од претње мобилизацијом српска влада је своје војне активности свела на слање два батаљона за појачавање одбране границе. При бројним вестима о прикупљању турске војске на граници и о предстојећој мобилизацији у Србији, Бонам није предузео никакве значајније кораке. Не наводећи изворе својих информација он је закључио да постоје два става (у дипломатском кору?) о стационирању турских трупа у близини границе са Србијом. По једнима, турске групе су размештане тако да изазову страх код Албанаца и приволе их да пристану на реформе без употребе неких строжих мера. Они који су тако мислили врло добро су знали да Албанци нису најбројнији уз српску границу али су били убеђени у то да су турски официри најкомпетентнији да одлуче где треба распоредити трупе. По мишљењу других, било је сасвим јасно да би, у случају избијања непријатељстава између Турске и Бугарске, Србија заузела сву територију до Скопља и сâм тај град. Због своје невелике војне моћи, Србија није могла учинити више али то је било довољно да би се, у случају неке територијалне пределе која би била предузета да би се избегао већи рат, могла надати да ће добити део Македоније који је називан Косовски вилајет. У то време српски по-

³⁸ Бонам – Ленсдауну, 11. април 1903, Београд, PRO FO 105/148; М. Војводић, *нав. дело*, 430. Детаљније: Д. Т. Батаковић, *Косово и Метохија*, 165–173.

³⁹ Исти – истом, 9. април 1903, Београд, PRO FO 105/148.

сланик у Цариграду Сава Грујић је сазнао да је турска влада – наводно по савету из Лондона – више прикупљала војску на Косову да се брани од евентуалног напада из Србије него да сузбија албанско безакоње. Врло брзо Мијатовић је из Лондона порицао да је Британија та која наговара Порту да прикупља војску на Косову. Уверен да је маркиз Ленсдаун веома добро информисан о мирољубивој политици Србије, коју је више пута одобравао, Мијатовић је поново скренуо пажњу на то да постоје сумње да руско-аустроугарски споразум има и свој тајни део. Порта је, дакле, прикупљала војску на Косову у страху да би аустроугарска војска могла заузети Стару Србију а руска Бургас или чак, можда, Варну.⁴⁰

Пошто су проценили да се ситуација у Старој Србији и Македонији смирује, неке дипломате који су били акредитовани у Београду почели су да се припремају за своја летња одсуства. Турски посланик је оптимистички тврдио да је Порта одлучна у настојању да спроведе реформе и да може да сломи албански отпор. Међутим, његов оптимизам није могао наћи потврду на терену. Хришћанско становништво у Старој Србији је тешко подносило боравак турских трупа и живело у страху од освете Албанаца до које би дошло када турске јединице оду. Када је Шемси-паша предузео оштрије нападе на албанске побуњенике најнепомирљивији су се у групама повукли у планинске пределе. Снабдевање турских трупа је пало на терет српског становништва које се није могло надати да ће му реквизирана имовина бити плаћена. Док су Албанци били у планинама српско становништво је било сигурно, али пошто турске јединице нису могле бити бесконачно стациониране у Старој Србији, било је реално очекивати да ће се Албанци светити српском становништву када турске трупе оду из Старе Србије а они сиђу са планина. Зато је министар Денић поново скренуо пажњу Бонаму да Србија, која се држала најпомирљивијег става, у том случају, неће моћи да остане по страни. Денићу је било веома важно да сазна какав став би у том случају заузеле Велика Британија и остале велике силе. Јер било је сасвим могуће да би Аустроугарска била та која би добила мандат великих сила да уведе ред у Старој Србији. Била би то за њу згодна прилика да присвоји територије које би јој биле поверене. Тако би дошла у сукоб са интересима Србије. У том случају, Денић је оправдавао бројност турских трупа у Старој Србији.⁴¹

Уз помоћ свог аустроугарског колеге Думбе Бонам је могао обухватније сагледати проблеме у Старој Србији које је подвео под *албанско питање*. Оно

⁴⁰ Исти – истом, 9, 26. и 30. април и 5. и 6. мај 1903, Београд, PRO FO 105/148; П. Денић – свим посланствима, 19. април/2. мај 1903, Београд; Ч. Мијатовић – П. Денићу, 1/14. мај 1903, Лондон, *Дипломатска преписка*, док. 395 и 409. Мијатовић је био уверен да тајни део споразума постоји: „На послетку, Његово Величанство Господар и Краљ наш сетиће се, без сумње, да сам Му ја одмах по доласку моме у Београд у октобру 1901 саопштио како сам из уста самог грофа Голуховскога чуо, да се руско-аустријски споразум не тиче само одржања статуса-кво на Балкану, него и онога чиме се он има заменити кад се види да се дуже одржати не може!“ (Нав. извештај Ч. Мијатовића; курз. Ч. М.).

⁴¹Бонам – Ленсдауну, 3. и 18. мај 1903, Београд, PRO FO 105/148.

се тичало Србије зато што је потресало Стару Србију и зато што је изазивало немире у близини њене границе. Оно је погађало и Аустроугарску због близине Новог Пазара и Босне. У одређеној ситуацији Албанци су могли постати велики проблем за Беч. Околности су биле такве да се могло испоставити да Порта није у стању да спроведе реформе на које се обавезала. Зато је било реално очекивати од великих сила, пре свега од Русије и Аустроугарске, да разреше питање Старе Србије.⁴²

Петроградски *Правитељствени вјесник* је јасно изнео став руске владе: „Ко се усуди да револуцијом започне уређивати вилајете, нека му је на знање да се неће ни капи руске крви пролити у корист револуционара.“⁴³ После руске интервенције у Софији бугарска влада је предузела одређене мере. То је одмах примећено и у Србији и у Турској. На основу вести које су стизале из Софије Лозанић је закључио да је врло вероватно да неће доћи до устанка у Македонији. Турски посланик у Београду Фети-паша је био веома задовољан због тога што је притисак великих сила на Бугарску уродио плодом. Бугарска влада је заузела помирљив став према Порти и исказала намеру да предузме мере против Комитета уз границу. Међутим, Порта није сматрала да би тренутно распуштање комитета било добро јер је то могло испровоцирати револуцију у Бугарској и довести владу која би агресивније исказала своје аспирације према Македонији. Хвалећи се Бонаму, Фети-паша није пропустио да укаже на спремност Порте да прихвати предложене реформе. Турска је била спремна да предузме све што је било потребно да се одржи мир „тако да би у случају избијања рата само Бугарска била крива“. Проблем су чинили српско-бугарски недефинисани односи. Било је јасно да бојна спремност српске војске није на завидној висини. Међутим, стационарање одређених јединица српске војске на бугарској граници могло је онемогућити Софију да ангажује веће јединице у Македонији. То би сасвим одговарало Турској. Али, краљ Александар је размишљао другачије. Уколико би избио бугарско-турски рат у коме би бугарска офанзива била успешна, српска војска би се морала што пре спустити у вардарску долину и, пре Бугара, заузети што већу територију. Уколико би пак турска војска принудила бугарску на повлачење, Србија би могла склопити савез са Турском и заузети Видин и Лом Паланку. При постојању руско-аустроугарског савеза и лошем стању српске војске, овакви планови нису били реални. Штавише, нарушили су и онако невелики углед краља Александра у Бечу, где се у његову искреност није веровало.⁴⁴

Међутим, ситуација у Македонији била је далеко од доброг. Највећи проблем за српско становништво био је тај што оно званично није било призна-

⁴² Бонам – Ленсдауну, 3. и 18. мај 1903, Београд, PRO FO 105/148.

⁴³ Јела Новаковић – сину Милети Новаковићу, 12/25. фебруар 1903, Петроград, АС, СН, 2676.

⁴⁴ Бонам – Ленсдауну, 10. фебруар и 3. март 1903, Београд, PRO FO 105/148; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 329–330.

то као посебан народ па је убрајано или у грчко или у бугарско становништво. Изборивши се 1870. године уз помоћ руског генерала Игњатијева за бугарски егзархат, Бугари су признати за *милет*, то јест народ. Тако је бугарски утицај у Македонији био преовлађујући. Срби су се борили да добију признање Порте и у склопу те борбе било је посвећење Фирмилијана. Једино што се Бонаму чинило да води удоваљавању српских захтева била је дозвола из 1896. године да се у Битољском вилајету *пишу* као Словени и да се надају да ће им бити дозвољено да обнове патријаршију у Пећи.⁴⁵ Истовремено, насиља над српским становништвом нису престајала. У околини Монастира (Битоља) банде из Бугарске су убијале хришћане који нису хтели да се дигну на оружје. Тако се тамошње српско становништво излагало опасности јер је слушало савете из Србије да се не диже на оружје и због тога трпело малтретирања комита а да, при томе, није имало никакву заштиту турске жандармерије. Павле Денић је указао Бонаму да Министарство иностраних дела Србије има поуздане доказе да насиља подстичу агенти из Бугарске.⁴⁶ С обзиром на стање у Македонији и на званичне оцене из Европе, краљ Александар је могао приметити да су погледи на ситуацију у Македонији у Западној Европи оптимистички, док су на Истоку сасвим супротни. Због притиска великих сила постојале су велике наде да ће мир бити одржан, али краљ не би био изненађен када би избио рат.⁴⁷

Догађаји у Солуну који су се збили на самом крају априла 1903. године скренули су пажњу европске јавности и изазвали осуде и претње упућене Софији. После експлозије на француском броду који је био укотвљен у солунској луци (28. априла), уследила је серија експлозија у Солуну (29. априла) која је завршена постављањем динамита у Солунској банци, где је било много мртвих и рањених. И из Беча и из Петрограда одмах су упућена упозорења бугарској влади да се окани сваког подржавања устанка или нереда у Македонији. Догађаји у Солуну, ипак, нису угрозили руско-аустроугарски споразум. Руски министар спољних послова Ламсдорф је тумачио да је то било очајничко дело организације која је покушала да изазове реакцију Порте или интервенцију великих сила. Али, није се догодило оно што су организатори бомбашких акција очекивали. Порта није реаговала, аустријски бродови који су се примакли солунској луци били су намењени само заштити аустријских интереса а велике силе, мада су назначиле да ће штитити своје интересе, нису показале ни намеру да интервенишу. Чак и да су, у случају опасности од рата, намеравале да то учине, велике силе би, свакако, интервенисале само у виду помоћи турским властима. Тако се стекао утисак да је пропао последњи напор револуционарних чета да униште турску власт у Европи. Пошто, ни после овако драстичног напада бугарских комита, није дошло до драстичнијих реакција турске власти изгледало је да је, бар за 1903. годи-

⁴⁵ Бонам – Ленсдауну, 24. март 1903, Београд, PRO FO 105/148.

⁴⁶ Исти – истом, 19. март и 3. мај 1903, Београд, PRO FO 105/148.

⁴⁷ Исти – истом, 26. март 1903, Београд, PRO FO 105/148.

ну, избегнуто ширење сукоба.⁴⁸ У Србији није било оваквог оптимизма. Насиља над српским породицама које су живеле уз бугарску границу су настављена. И заступник министра спољних послова Денић и турски посланик у Београду нису веровали бугарским обећањима јер је подршка устаницима стизала из Софије која год партија да је била на власти.⁴⁹

Енглеска јавност је једнодушно осудила подметање бомби у Солуну а новине су недвосмислено оцениле да су ова бомбашка акција и деловање бугарских чета несумњиво руковођени из једног центра, који се налази у Софији. То је, само унеколико, одлагало побољшање стања хришћанског народа у Македонији.⁵⁰

Последице *солунских бомби* највише су се осетиле у Бугарској. Русофилска влада Стојана Данева је одступила а на њено место је дошла Влада аустрофила и стамболовисте генерала Рача Петрова. Док је Данев био за сарадњу са Србијом у одлучнијој акцији према Порти, влада Петрова је кренула у остваривање туркофилске политике. Циљ мисије познатог туркофила Начовича био је поправљање односа са Портом.⁵¹

Видевши да нема изгледа да реформе побољшају стање српског народа под турском управом ни после догађаја у Солуну, Влада Србије је упутила Форин офису информације о свом ставу према стању ствари у Македонији. Циљ оваквог обраћања био је да се „влада моћне Велике Британије живље заинтересује за ове овако замршене односе на Балкану, и обавестивши се што боље о правоме стању ствари својим ауторитетом велике силе првога реда спречи судбоносне политичке грешке и неправде које би се, или из себичних рачуна или из необавештености, могле учинити, као што се то на жалост више пута видело у ранијој и новијој историји балканских народа“. То су били, махом, познати и раније представљани ставови. Србија никако не би могла прихватити проглашавање аутономије Македоније јер би то, као оснивање државе која не почива на националном принципу и очигледан добитак за Бугарску, још више пореметило односе на Балкану. Пошто се показало да руско-аустроугарски план реформи не може да се спроведе, најделотворније би, по виђењу из Београда, било увођење управе која би била под контролом свих великих сила. Свакако настојећи да избегне пресудни утицај или Русије или Аустроугарске, Денић је указао да би најгоре решење било да се контрола управе повери једној великој сили. Он је, преко Мијатовића, скретао пажњу Ленсдауну да у сваком будућем решавању македонског питања треба имати у виду да су Албанци, пре

⁴⁸ Бонам – Ленсдауну, 3. 6. и 18. мај 1903, Београд; Форин офис – Бонаму, посланствима у Софији и Букурешту, 18. мај 1903, Лондон, PRO FO 105/148 и 105/147; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 328; М. Војводић, *нав. дело*, 431.

⁴⁹ Бонам – Ленсдауну, 20. мај 1903, Београд, PRO FO 105/148.

⁵⁰ Ч. Мијатовић – Љуби Новаковићу, заступнику министра иностраних дела, 21. април/4. мај 1903, Лондон, АС, МИД, ПСЛ, 1903, Поверљива архива, Ф–I, Пов. бр. 129.

⁵¹ Бонам – Ленсдауну, 18. мај 1903, Београд, PRO FO 105/148; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 328–329.

премештања српске патријаршије из Пећи у Карловце, били Срби и да је исти случај био и са муслиманима у Босни. Посебно је указано на коректно држање Србије, која је, по саветима великих сила, избегавала сваки конфликт и водила мирољубиву политику. Коначно, у намери да се изазове интересовање британских политичара за Србију, поновљено је да је и за Србију и за Велику Британију веома важно обнављање трговинских односа који су готово замрли после Берлинског конгреса.⁵²

Судећи према извештајима британских дипломатских представника и агената, ситуација у Македонији се, крајем маја 1903. године, поправљала. Већина бугарских чета била је распуштена а хришћански народ више није показивао намере да се диже на оружје против турске власти. Али у тим извештајима је указано и на то да „пауза у акцији јесте настала, али то само зато: да се револуционарне снаге реорганишу и за нову акцију спреме!“ Ово је створило нове, велике бриге Београду. Британија је била одлучна у намери да подржава руско-аустроугарску акцију али је то, између осталог, значило и подржавање бугарских захтева код Порте. Тиме би се задовољили Бугари и спречили немири. Циљ Начовичеве мисије у Цариграду био је да започне директне бугарско-турске преговоре. Намере бугарске владе Петров је обелоданио у *Морнинг посту*. Његова влада је имала намеру, да потпуно умири народ на граници према Турској и да тражи од Порте да буду ослобођени сви Бугари (*Бугарашии*) који су у Турској били похапшени под оптужбом да су учествовали у организовању устанака. Спровођење реформи било би поверено представницима великих сила којима би се придружиле људи који су уживали поверење народа у појединим окрузима. Управо у овим локалним администраторима (локални гувернери) Чедомиљ Мијатовић је видео опасност за српско становништво јер је било несумњиво да би то били људи који су уживали поверење бугарске владе. Ако би бугарско-турски преговори добили подршку великих сила, „онда би Бугарска већ тим самим однела једну важну дипломатску победу“. У ствари резултат би био двострук: Бугарска би постала међународно призната држава која има права преговора са Портом о Македонији, при чему би се представила као да жели мирно решење македонског питања. Тако би Бугарска успела да добије награду за крваве, револуционарне устаничке акције у Македонији којима је настојала да „обележи Македонију као своју земаљу“. Али, то би, истовремено, био пораз политике Србије, Грчке и Румуније које су, следећи савете великих сила, водиле мирољубиву политику. Србија је морала веома брзо предузети снажну дипломатску акцију. С једне стране, требало је преко посланика у Цариграду Саве Грујића упозорити Порту на скривене циљеве бугарске политике. С друге стране, требало је иницирати договор између Србије, Бугарске, Грчке и Румуније којим би се, у оквиру руско-аустроугарског споразума, подједнако заштитили припадници свих народности

⁵² П. Денић – Ч. Мијатовићу, 10/23. мај 1903, Београд, *Дипломатска преписка*, док. 418; Бонам – Ленсдауну, 25. мај 1903, Београд, PRO FO 105/148.

које су живе у Косовском, Солунском и Битољском вилајету. Као искусни дипломата Чедомиљ Мијатовић није гајио илузију да би Бугарска прихватила такав споразум али „остао би важан историјски факат да је Србија јавно и свечано тражила да се међу државама које имају своје сународнике у овим областима, које су дакле у истини највећма интересоване у њима, дође до споразума“. Европској јавности би постало јасно да је Србија та која се бори за интересе свог и других народа у европској Турској. Одбијање пак њеног предлога омогућило би јој да самостално делује. Са своје стране Бугарска је преговорима могла без рата освојити Македонију. Ако јој то не би успело, загишје које су обезбеђивали преговори могло јој је добро послужити за припрему нових агитација и уставних акција. У сваком случају, било је очигледно да ће македонска пауза бити искоришћена за остварење многих и супротстављених циљева.⁵³

Значајно место које је заузимало македонско питање у престоној беседи у британском Парламенту, у Плавој књизи коју је објавио Форин офис, у дебатама у Горњем дому Парламента и у ставовима маркиза Ленсдауна према руско-аустроугарском програму, показивало је да се Британија веома интересује за балканску политичку сцену. Резерве Форин офиса које су изражене према програму реформи Беча и Петрограда указивале су да британска политика на Балкану почиње да излази из аустроугарске сенке. Ленсдаун и Балфур су истицали да Аустроугарска и Русија својом географском близином Балкану не стичу веће право на решавање његових проблема од других великих сила. Инсистирање Ленсдауна на подједнаком праву свих сила да учествују у решавању балканског питања наводило је Чедомиља Мијатовића на помисао да ће нови акт о реформама у Турској морати да има сагласност свих великих сила. Веће интересовање и ангажовање Лондона на кризним питањима Балкана имало је своје разлоге у Азији. Евентуално руско-британско споразумевање у азијским питањима могло је обезбедити Русији британску попустљивост на Балкану. Зато се Британија морала више ангажовати у југоисточној Европи да би створила простор за уступке Русији. При томе, британско ангажовање на Балкану, свакако, није било ни толико интензивно ни толико оштро да би могло одвести у конфликте са Русијом.⁵⁴ У оваквим околностима настојања дипломатије Србије и, посебно, Чедомиља Мијатовића да се Форин офис и британски политичари више заинтересују за Србију и пораде на њеним интересима нису имала готово никаквог резултата. Конзервативна британска политика очувања Турске царевине и подржавања статуса кво је, привремено, одговарала војнички неспремној Србији, али је гушила њене националне тежње. У поређењу са бугарским национално-револуционарним акцијама Србија није могла надвластати. Разлог су биле, пре свега, међународне околности које су спутавале сваку акцију

⁵³ Ч. Мијатовић – П. Денићу, 18/31. мај 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1904, Ф–IV, Досије П, М/89, Пов. бр. 1071.

⁵⁴ Ч. Мијатовић – С. Лозанићу, 4/17. март 1903, Лондон, Дипломатска преписка, док. 347.

Београда и остављале је у дипломатском усамљеништву, економска, политичка и војничка слабост државе и политичка и психичка нестабилност краља Александра, који, удаљавањем од Русије, није успео да буде прихваћен у Бечу, нити је успео да нађе сигурног савезника на Балкану.

Убиство српског краљевског пара, 28. мај 1903. године
Историјски музеј Србије, Београд

ДЕСЕТА ГЛАВА

**КРАЉЕУБИСТВО
И ПРЕКИД ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА
ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СРБИЈЕ**

„Промене династија су увек веома компликовани појави, и њихови узроци не могу да буду нигде у једном једином појаву или догађају, пошто се променама династија никад не приступа само од беса.“*

„Ако је Миланова владавина била депресивна, Александар је била патетично трагична.“**

„Сироти краљ Александар! Много пре него што су се убице завериле да га униште, све околности његовог детињства и његове младости завериле су се против њега!“***

Спољнополитички положај Србије није био једини проблем који је задавао бригае краљу и Влади у Србији. Унутрашњополитичке околности су биле далеко од складних односа који су били неопходни и држави, и Влади, и краљу. Током своје владавине краљ Александар је стекао много противника. Промена спољнополитичке оријентације, честе промене влада, државни удари, уставне промене на неуставни начин, женидба која је била противна државним и династичким интересима, подложност утицајима супруге и чланова њене породице, некоректан однос према родитељима, често смењивање и пензионисање државних службеника и официра, рестрикције војног буџета и одлагање заседања скупштинских седница преводили су у противнички табор и оне који су му, до недавно, били ако не верни поданици, онда исправни државни чиновници. Још јануара 1903. године, када је краљ Александар, у престоној беседи Скупштини у Нишу, изговорио оштре речи упућене Бугарској и када је то узнемирило многе политичаре у иностранству, британски посланик Бонам је приметио да је један од разлога тако оштрих речи била краљева намера да скрене пажњу становништва са проблема унутрашње политике на спољну политику.¹ Незадовољство владавином краља Александра исказано је на улицама Београда крајем марта (с. к.) 1903. године, када је део јавности сазнао да краљ има намере да самовољно мења Устав (припремање државног удара) и када је објављено да су и трговачки помоћници дужни да имају легитимације са фотографијом. Учесници два независна протестна збора, трговачких помоћника који су се окупили у кафани *Таково* недалеко од двора и великошколаца окупљених у згради Велике школе, састали су се на

* Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији*, 15.

** L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York 1953, 451.

*** Ch. Mijatovich, *A Royal Tragedy*, 55.

¹ Бонам – Ленсдауну, 12. фебруар 1903, Београд, PRO FO 105/148.

Великој пијаци. Клицало се уставу и републици а против краља и краљице. Демонстранте који су кренули ка двору задржала је жандармерија. Демонстрације су се претвориле у потискивање и надирање демонстраната, растеривање по суседним улицама и поновно окупљање, демолирање редакција листова који су словили као Владина гласила (*Мале новине, Слога, Српска независност, Вечерње новине, Двадесети век*), извођење ескадрона коњице којој је маса клицала све док, на гађање каменицама и револверски хитац из масе, жандармерија није одговорила пушчаним плотуном иза кога је остало више мртвих и рањених. У читавом низу догађаја тог узаврелог дана Бонам је уочио као веома важан детаљ понашање војске. Под наређењем да изађе на улице војска није деловала против грађана, што је сукоб ограничило на однос грађана и жандармерије а војсци донело одушевљено клицање грађанства. Остала је чињеница да је командант пука, захтевајући писмено наређење, одбио телефонски захтев министра војске да изведе цео пук. Хапшења учесника демонстрација и међусобна оптуживања власти и опозиције ко је крив за жртве само су продубила јаз између краља и његових противника. Није више, као некад, било оправдања за поступке власти у име неких виших циљева. Чинило се да је, после мартовских демонстрација, непопуларност краља достигла свој врхунац.²

Иако је краљ Александар својевремено обећао да више неће бити изненађења у *земљи изненађења*, само два дана после демонстрација уследило је ново изненађење које је запрепастило и домаћу и страну јавност.

Још по именовану Владе генерала Цинцар-Марковића, новембра 1902. године, краљ је планирао да промени Устав, који је сам октроисао априла 1901. године. Будући да је Скупштина била са знатном радикалском већином а да Сенат није могао увек спречити спровођење скупштинских одлука, краљ је сматрао да су радикали задобили сувише власти и да их више није могао обуздавати. Са радикалском већином није било могуће мењати Устав кроз Скупштину, али је, према краљевом мишљењу, било могуће променити састав Скупштине променом Устава. Био је уверен да својевољно може променити Устав, који је, такође својевољно, дао. Требало је изменити саставе Сената, Савета и судова у којима је преовлађујући утицај био радикалски.³

Краљ је свој план спровео на веома својствен начин. У два краљева прогласа који су објављени и дељени ујутру 25. марта/7. априла 1903. године објављено је да је претходне вечери, пред поноћ, извршен двоструки државни удар. Четрдесет пет минута пред поноћ 24. марта/6. априла 1903. године краљ је укинуо априлски устав из 1901. године. Истовремено, распуштени су Сенат и Скупштина а укази о именовану сенатора и сви други укази о именованима су укинати

² Бонам – Ленсдауну, 6. и 18. април 1903, Београд, PRO FO 105/148; 58; опширније у: Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 298–300; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 303–310, 347; Драгиша Васић, *Деветстотрећа*, 45–47; Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903*, Београд 1950, 33–58; С. Рајић, А. Обреновић, 414–416.

³ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 314–315.

„као да нису ни постојали“, Државни савет је стављен на расположење и укинута је неколико закона (Закон о изборима за Народну скупштину, Закон о штампи, Закон о општинама и један члан Закона о судијама). Смењивање оних које је именовао краљ са, за околности у Србији, високим примањима било је велико изненађење. То су били они угледници који су изневерили краљева очекивања да ће му подићи углед међу утицајним политичарима. Исте вечери, у поноћ, другим указом враћен је на снагу Устав од 6/19. априла 1901. године и постављени су нови сенатори и саветници. Председници новог Сената и Савета били су генерали Анта М. Богичевић и Јован Бели-Марковић. Враћени су на снагу Закон о штампи из 1881. и Закон о општинама из 1866. године. Овакво несвакидашње укидање и враћање Устава и активирање неких старих закона било је директно уперено против радикала.⁴ Док је прва прокламација садржавала објашњење у коме су поменуте и спољнополитичке околности, други, поноћни краљев потез није објашњаван. Будући да је и Влада стављена ван функције за време тих четрдесет пет минута, министар спољних послова Сима Лозанић, који се није слагао са променом Устава, поднео је оставку. Објављујући повратак Устава, новине су обнародовале да ће заступник министра спољних послова бити министар грађевина Павле Денић.⁵

Мада је тајна о краљевим намерама добро чувана није могла бити сасвим сакривена онако како је то урађено приликом проглашења краљевог пунолетства или приликом објављивања женидбе са Драгом Машин. Очекиван је сличан краљев потез али тек на годишњицу проглашења претходног устава и турске предаје градова кнезу Михаилу. Такође се веровало да ће се краљ вратити Уставу из 1869. године и тако се одрећи Сената као државног тела које није било у традицији српског народа. Међутим, он је задржао Сенат све се надајући да би са два законодавна тела у којима је могао именовати своје приврженике моћи да манипулише радом тих тела и да их потпуно подреди својој вољи. По краљевој замисли, требало је да новоименовани доживотни сенатори припреме такав изборни закон којим би спречили радикале, који су, несумњиво, имали политичку већину у Србији, да дођу на власт. Свакако је било веома необично – поготову страним дипломатским представницима – то што је краљ прибегао једној тако непопуларној и недемократској мери да би се отарасио владајуће странке али је, бар тренутно, изгледало да је у томе потпуно успео. Краљ је веровао да је то могуће иначе би се, у противном, нашао у истој ситуацији из које је управо био изашао: већина која му није наклоњена у два законодавна тела. Могао се краљ наћи и у горој ситуацији. Знајући променљивост краљевих ставова, Бонам је претпоставио да би за годину или две суверен Србије могао да дође до тога да своју наклоност поново поклати умереним радикалима, међу којима су били

⁴ Бонам – Форин офису, 7. април 1903, Београд, PRO FO 105/150; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 301–304; С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 313–316.

⁵ Бонам – Ленсдауну, 5, 7, 8. и 13. април 1903, Београд, PRO FO 105/148.

неки од најзначајнијих државника Србије. Британски посланик је налазио да ће бити веома интересно посматрати како би краљ „који дозвољава да га лична осећања одведу далеко преко граница које обично ограничавају уставног владара”, то успео да изведе.⁶ Сумирајући догађаје најновијег државног удара краља Александра, Бонам је подсетио да је и раније указивао „на краљеве несумњиве квалитете као политичара и на снажљивост коју је исказивао у тешким ситуацијама“. Тренутне околности су биле велика проба за те његове особине.⁷

Пошто је неколико дана од укидања и проглашења Устава протекло у посетима разних депутација које су краљу честитале на учињеном делу, почело се са именовањем председника касационих и апелационих судова. Сенат је почео да заседа како би донео нацрт изборног закона. Заступник министра иностраних послова Павле Денић је указао Бонаму да је промена више у људима него у предузетим мерама и да су радикали морали бити уклоњени с власти јер су, кад год би дошли на власт, радили у корист својих пријатеља и своју личну. Била је згодна прилика да уз Денићево мишљење, Бонам приложи Ленсдауну свој кратки коментар о странкама у Србији. Став Радикалане, односно, националне партије – тумачио је Бонам – био је да „Србија треба да остане Србија без икаквих примеса идеја из иностранства“. Тако су се радикали исказивали као конзервативци док су партије које су биле наклоњене западној цивилизацији биле познате као напредњаци и либерали. Било је оних са екстремним ставовима у све три партије али – Бонам се слагао са Денићем – умерени у све три партије су се мало међусобно разликовали. Бонам није могао да докучи какве су реакције у унутрашњости државе. „Уобичајено је да се Срби представљају као ватрени политичари који су спремни да се у одређеном тренутку препусте револуционарним испадима. И ако је то тумачење тачно, они, такође, показују одређену способност да прикрију своје незадовољство све дотле док се не укаже повољна прилика.“ После мартовских демонстрација и државног удара, као велика непознаница остало је понашање војске.⁸

После ових догађаја, приликом прославе десетогодишњице проглашења свога пунолетства, краљ је, у пригодном говору, изрекао, у одређеном смислу, објашњење свог последњег државног удара. Разочаран неделотворношћу својих напора да побољша стање у држави, суочио се са обавезом да се одлучи између два пута: да пусти догађаје да се одвијају својим током или да се супротстави новим нарастајућим тежњама. Пошто је најпре утврдио да је први начин безуспе-

⁶ Исти – истом, 8. и 13. април 1903, Београд, PRO FO 105/148. Колико је било изненађење које је произвео последњи државни удар краља Александра, примећује се у заједљивом коментару Андре Бара: „Устав Вам драги мој Александре, несумњиво, не може донети дете које очекујете; ни најбољи закони никада нису учинили мушкарце способним за размножавање а жене плодним; природа се подсмева законима и верујем да се овога пута, природа мало подсмејала Вашој Висости.“ (André Barre, *La tragédie serbe*, s. I., s. a., 78–79)

⁷ Исти – истом, 8. април 1903, Београд, PRO FO 105/148.

⁸ Исто.

шан, одлучио се за други. Тврдио је да је двома недавним прокламацијама показао своју одлучност да извуче државу из компликованих политичких борби. И овом приликом, упозорио је на тешке околности на Балкану и потребу да Србија мора бити спремна за решавање ситуације било то за годину, две или три.⁹

Као што припремање државног удара краља Александра није могло остати тајна, тако ни незадовољство његовом владавином и све јача жеља да он буде уклоњен с престола нису били непознати. Незадовољство у народу које је било евидентно није имало никакву организацију која би га каналисала у правом смеру. Већина вођа Радикалне странке, која је имала најјаче антидинастичко расположење, после репресивних мера приликом угушивања Тимочке буне 1883. и процеса после Ивањданског атентата 1899. године, није била спремна за било какве значајније отпоре самовољи краља. Обарање владе фузионаша није изазвало никакве реакције. Али то није значило да странке остају уз краља. Захваљујући краљевом изванредном смислу за изазивање сукоба у странкама – посебно у Радикалној – појављивало се више различитих струја које су биле наклоњене краљу, умерене или сасвим против краља и династије. Политички људи Србије нису могли остати равнодушни према бројним обарањима влада, државним ударима, репресијама, скандалима са краљичином лажном трудноћом и гласинама да ће краљичин брат Никодије Луњевица постати престолонаследник. Временом се показало да се најјача снага која би се могла супротставити режиму краља Александра налази тамо где је његов отац градио стуб и ослонац своје и синовљеве власти: у војсци.¹⁰

Још су Ивањдански атентат и Алавантићева афера показали да постоје појединци иза којих су, мада је то било тешко доказати, стајале незадовољне групе у земљи или у изгнанству. Први пут се међу официрима почела формирати мисао о убиству краља Александра и краљице Драге крајем 1901. године. Тада су неки официри, прилично наивно, планирали да убију краља ножевима који би били замочени у отров. Међутим, на балу на коме је требало извести атентат краљ и краљица се нису појавили. Ни идеја да краљ буде убијен приликом војних маневара на Убу није остварена. Информације о припремању завере достављане су полицији и министарствима Србије из северних пограничних делова Србије, из јужних делова Угарске или из Бугарске, па и из неких европских дипломатских кругова. Посланици Србије из Беча, Будимпеште или Софије јављали су алармантне вести. Све је наводило на то да се завера кује у официрским круговима. Неки млађи официри нису зазирали да јавно изразе своје незадовољство владавином актуелног краља.¹¹

⁹ Бонам – Ленсдауну, 18. април 1903, Београд, PRO FO 105/148 (трећи извештај).

¹⁰ М. Војводић, *нав. дело*, 457; О војсци у: С. Рајић, А. Обреновић, 420–435.

¹¹ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар*, књ. 1, Димитрије Ђорђевић, Улога војних кругова на Балкану у деветнаестом веку, 75; Д. Васић, *нав. дело*, 53–54; Т. Кацлеровић, *нав. дело*, 65.

Мада су вести о припремању завере често стизале од поузданих људи, краљ Александар није био спреман да у њих поверује и да нареди предузимање темељније истраге. Штавише, био је уверен да, ако и постоји некакво планирање завере, то неће бити из официрских кругова већ „из народа, из публике“. Ограничио се на наредбе председнику Београдске општине Божи Маршићанину да га обавештава о свим сумњивим појавама и да истражује разне, често бесмислене, ситнице. У дипломатским круговима се причало да је краљ саставио листу завереника – официра и политичара – које би требало похапсити али своју замисао није спровео у дело јер се томе противио председник Владе Цинцар-Марковић. Почетком 1903. године неки млади кувар који је радио у дворској кујни, наговорен од завереника, покушао је да отрује јело које је припремано за краља и краљицу неким белим прашком. Међутим, наишао је шеф кухиње који га је натерао да то сам поједе. Млади кувар је, пола сата касније, упркос интервенцији лекара умро.¹² Чедомиљ Мијатовић, који се интересовао за окултне науке обавестио је краља, из Лондона, да је нека тамошња врачара прорекла ужасну трагедију. Предиђала је трагичан крај краљевског пара у Србији. Ч. Мијатовић је веровао да су и мартовске демонстрације биле организоване да би се из масе демонстраната који би се приближили двору издвојили атентатори и извршили свој план. После мартовских демонстрација, крајем априла 1903. године (с. к.) пошто је властима дојављено да се у VI пуку прича о официрској завери, командант пука је смењен и кажњен са тридесет дана затвора а двојица официра су ухапшени. Али, када су и они и достављач, порекли постојање завере, пуштени су. После упозорења, 26. маја (с. к.) краљ и краљица нису отишли на постављање камена темеља за уметнички дом, али су „окружени масом полицијских агената и повереника“ присуствовали концерту Београдског певачког друштва. Међутим, чврстих доказа на основу којих би се спровела хапшења и истраге није било. И информације из полицијских и дипломатских извора о припремању атентата, и разне пророчанске приче веома су узнемиравале краља, који је постао претерано нервозан и плашљив. У сваком случају, било је јасно да је скована завера против краља и краљице. „Од почетка 1903. године њих двоје су живели као две особе осуђене на смрт, које чекају егзекуторе да уђу у њихове одаје.“¹³

Још 1901. године, после неостварене идеје да краљевски пар буде убијен на балу почело је да се ствара језгро будуће завереничке организације. То језгро чинио је неколико млађих официра и некадашњи министар у Влади Владана Ђорђевића, Ђорђе Генчић. Круг завереника се, временом, ширио, тако да је

¹² Н. Vivian, *The Servian Tragedy*, 91.

¹³ С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 311–312, 350–352; Дејвид Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац 1989, 54; Ч. Мијатовић, *A Royal Tragedy*, 157–183; Isti, *Memoirs of a Balkan Diplomatist*, 178–188; Таса Ј. Миленковић, *Тасин дневник, I, (1870–1906)*, Први српски учени полицајац, приредио и предговор написао др Живојин Л. Алексић, Београд 1996, 354–360; Љубодраг П. Ристић, Србија 1903/1904. године у дипломатским извештајима: француски поглед, у: *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005, 247.

пред атентат досегао број од преко стотину. Најзначајнији су, међу официрима, били: капетани Милан Ф. Петровић, Илија Радивојевић и Радомир Аранђеловић и Драгутин Димитријевић, поручници Антоније Антић, Милован Гавриловић, Милан Маринковић, Драгутин Дулић и Никодије Поповић. Од политичара и цивила значајнији завереници били су: Ђорђе Генчић, Никола Хаџи Тома, Алекса Јовановић, Јован Ђ. Авакумовић и генерал у пензији Јован Атанацковић. Завереници су се међусобно везали писаном заклетвом, која је у једном тренутку после мартовских демонстрација морала бити уништена. Процењујући евентуалну међународну реакцију на будући атентат, завереници су закључили да за наследника престола не би требало бирати никога од немачких, аустријских или руских принчева да не би дошло у неспоразуме са неком од тих великих сила. Као најподеснији кандидат означен је кнез Петар Карађорђевић.¹⁴

Према строго смишљеном и прецизном плану, атентат на краља Александра и краљицу Драгу изведен је у ноћи између 10. и 11. јуна (28/29. мај) 1903. године. Уз помоћ два батаљона војске и краљевог ордонаса и уз слаби отпор војничког дела обезбеђења двора и нешто снажнији отпор жандармеријског обезбеђења, завереници су продрли у двор. Врата краљевих одаја су разваљена динамитом. У самом двору, приликом тражења краљевског пара, који се био сакрио у једну тајну одају, непланирано је убијено неколико особа. Генерал Лаза Петровић и капетан Јован Миљковић су убијени јер су пружали отпор завереницима, док је пуковник Михаило Наумовић, који је био завереник, настрадао несрећним случајем. Док је по двору трајала потрага за краљевским паром, завереничком покрету се придружио цео седми пук, један коњички ескадрон и једна артиљеријска батерија. Не могавши да пронађу краља и краљицу, завереници су помишљали да разоре двор артиљеријском паљбом. Исте ноћи Никодије и Никола, браћа краљице Драге, стрељани су, а председник владе Димитрије Цинцар-Марковић и војни министар Милован Павловић су убијени у својим кућама док је министар унутрашњих дела Велимир Тодоровић тешко рањен.¹⁵

Рано ујутру 29. маја (11. јуна) 1903. године Београдом се пронела вест да је краљевски пар убијен. Већина грађанства се придружила официрима који су славили. Двор је био под блокадом војске. Извикивано је име кнеза Петра Карађорђевића. Узвици групе ђака која је скандирала слободи, републици и Србији брзо су утихнули.¹⁶ Ујутро после ноћи ужаса, објављена је прокламација

¹⁴ Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 1, 420–439; М. Војводић, *нав. дело*, 458–459; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 342–347; Д. Васић, *нав. дело*, 54–64; Т. Кацлеровић, *нав. дело*, 64–65; С. Рајић, А. *Обреновић*, 436–444.

¹⁵ Опширније о догађајима током ноћи у којој је извршен атентат у: С. Јовановић, *нав. дело*, књ. 2, 351–359; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 1, 439–441; Д. Васић, *нав. дело*, 65–77; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 341, 347–355; Ch. Mijatovich, *Royal Tragedy*, 184–215

¹⁶ Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 1, 441; Д. Васић, *нав. дело*, 77–86. Опширније о реакцији на атентат у Београду и разним интересима у вези са променом династије у: Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 12–15; С. Рајић, А. *Обреновић*, 449–452.

да су краљ и краљица погинули те су се у „судбоносном тренутку пријатељи земље и народа споразумели и образовали владу“. Према ранијем, завереничком договору састављена је нова влада. Чинила су је четири завереника (Јован Ђ. Авакумовић, председник Владе, генерал Јован Атанацковић, министар војске, Ђорђе А. Генчић, министар народне привреде и пуковник Александар Машин, министар грађевина), један радикал (Стојан М. Протић, министар унутрашњих дела), један либерал (др Војислав С. Вељковић, министар финансија), један напредњак и познати карађорђевићевац (Љубомир Каљевић, министар иностраних дела) и два припадника Самосталне странке (Љубомир Стојановић, министар просвете и црквених дела и Љубомир Живковић, министар правде). Нова влада је позвала народ на мир и безбедност. Објављено је да ступа на снагу априлски устав од 1901. године и да се сазива Скупштина која је распуштена после мартовских демонстрација. Док је влада објавила само да су краљ и краљица погинули, у телеграмима којима је унутрашњост Србије обавештавана о нестанку династије Обреновића и у телеграмима посланицима Србије у иностранству писало је да су њих двоје настрадали у међусобном сукобу. И Сенат и Народна скупштина, сазвани заједно у Народно представништво, 2/15. јуна 1903. године, прихватили су и поздравили учињени преврат и новонастало стање. Потом су изабрали за новог краља Србије кнеза Петра I Карађорђевића. Изабрана је депутација која је требало да отпутује до Женева, где би поздравила новог владара и потом га допратила до Београда. Када је краљ дошао у Србију, влада му је поднела оставку али ју је он без икакве промене поново поставио. Седницу Народног представништва краљ Петар је закључио 15/28. јуна 1903. године. Престала је важност мандата посланицима који су изабрани на основу априлског устава и, истовремено, престао је да постоји Сенат.¹⁷

Један од најзначајнијих и најтежих задатака завереника био је избегавање било каквих међународних компликација. Извештаји руског и аустроугарског посланика из Београда указивали су на то да краљ Александар не заслужује подршку ни једне од две највише заинтересоване силе за Балкан. Сасвим су била основана страховања да би велике силе, држећи се принципа монархистичког легитимизма и хуманизма, могле изоловати Србију и у политичком и у дипломатском смислу. Трешало је, пре свега, избећи конфликте са Русијом и Аустроугарском. И у Петрограду и у Бечу поуздано су знали да краљ Александар не ужива популарност у својој земљи. Будући да се у појединим тренуцима и у Београду сумњало да се припрема завера против краљевског пара Обреновића, и руска и аустроугарска влада, које су имале добро разгранату обавештајну мрежу у Србији, свакако су знале о томе. Могло се претпоставити да Русија, која није гајила симпатије према краљу Александру неће бурније реаговати.

¹⁷ Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 327–338, 355–358; Д. Васић, *нав. дело*, 87–94; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 10–11, 28–30, 45; Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига, Београд 1985, 321–322; Ch. Mičatovich, *Memoirs*, 181–182.

Аустроугарска је очекивала такав развој догађаја у коме би могла обезбедити своје интересе, што није значило да ширење свог утицаја у Србији везује за династију Обреновића. Аустроугарски министар спољних послова Агенор Голуховски није био противан избору Петра Карађорђевића за краља Србије а штампа у Бечу је мирно пратила догађаје у Београду надајући се да неће доћи ни до грађанског рата ни до међународних сукоба. Сличан став заузела је и руска влада. Њено тумачење је било да је боље признати фактичко стање ствари у Србији него изложити се опасности да у Београду буде проглашена република. Завереници су знали да, уколико желе да избегну било какву интервенцију из иностранства после атентата, морају одржати у земљи ред и мир. Русија и Аустроугарска су биле прве велике силе које су признале новостворено стање у Србији али је, истовремено, од њихових влада потекао први предлог да завереници буду уклоњени и кажњени.¹⁸

Готово у читавој Европи штампа је жестоко критиковала чин који је извршен у Београду. Преко две стотине дописника разних европских листова сјатило се у Београду, да извештавају о последицама краљеубиства. Завереници су оптуживани да су незадовољници и увређени од бившега режима, да спадају у оне који су отерани са двора, да су они који нису унапређивани ни одликовани те су зато и предузели ковање завере и убиство владарског пара. Поређени су са римским преторијанцима, руским стрелцима или турским јаничарима а Срби су оптуживани да нису цивилизованији од Турака или Арнаута. Јавно мњење у Великој Британији било је згрануто крвавим убиством краљевског пара у Београду. У енглеској штампи је избила „бура срцбе на српски народ“ због атентата. Сва штампа је једнодушно осуђивала бруталност убиства али није бранила краља Александра и краљицу Драгу већ је оцењивала „да је њихов рад био такав да је провоцирао револуцију“. Упркос томе што су неке новине исказивале симпатије према новом краљу и изражавале разумевање за његов тежак положај, Мијатовић је приметио да је „несумњиво да смо ми као народ пали јако и ниско у уважању које смо некада овде уживали.“ Новине су навелико утицале на владу у Лондону да не призна новог краља Србије све дотле док убице краља Александра и краљице Драге не буду кажњене. На став британске владе према насилној промени владара у Србији знатно је утицао и краљ Едвард VII. Он је био дубоко потресен чињеницом да су официри убили свог законитог краља и, нарочито, да су официри убили једну жену па макар она била и омрзнута краљица.¹⁹

¹⁸ Д. Васић, *нав. дело*, 56; М. Војводић, *нав. дело*, 460–461; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 19–23; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, 455; Henry Wickham Steed, *Mes souvenirs, 1892–1914*, Paris (1926), 181–186; Henry Wickham Steed, *Through Thirty Years 1892–1922, A Personal Narrative, Vol. I, London 1924*, 201–206. **Х. В. Стил сматра да је завера скована „делимично ако не и највећим делом“ под покровитељством Аустроугарске.** (*нав. дело*, 201)

¹⁹ Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 3/16, 5/18, 10/23. и 14/27. јуни 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–V, К/34, Пов. бр. 1312 и 1280 и Ф–II, И/7, Пов. бр. 1277 и 1278; Д. Васић, *нав.*

Чедомиљ Мијатовић је био потпуно *парализован* у својој дипломатској делатности. Улагао је велике напоре да исправи утисак о Србији и да утиче на британску дипломатију да не условљава признавање краља Петра кажњавањем атентатора. У интервјуу *Дејли њузу* Мијатовић је инсистирао да је промена у Србији унутрашње политичке природе те нема потребе да се било која инострана држава меша у унутрашње послове Србије. „Моја је теза да ту ствар ваља оставити народу српскоме и да ни на који начин не треба наморавати тај народ да буде у европском смислу моралан, кад он то није и неће да буде.“ Мијатовић, кога су одликовале „мудрост, умереност и отвореност којом је о кризи говорио“ инсистирао је на праву српског народа да сам пресуди да ли су и колико криви извршиоци атентата. Истовремено није видео никакве препреке да владе и владари других држава признају новог краља Србије чим он ступи на тло Србије и пошаље нотификације. Упозоравао је новонаименовану владу у Београду да је ситуација много озбиљнија него што се то могло из Београда сагледати. Иако се најавио маркизу Ленсдауну само као господин Мијатовић а не као посланик Србије, Ленсдаун је избегао да га прими. Формално Мијатовић се није могао ни представљати као посланик Србије јер краљ Петар још није био стигао у Србију те га није могао ни именовати за посланика.²⁰

У међувремену, Ленсдаун је саопштио Парламенту да је британском посланику у Београду послао инструкције да се за извесно време уклони из Београда. Париски *Матан* (*Matin*) је пренео ову вест цитирајући Ленсдауну изјаву да су односи са Србијом прекинути после убиства краља али да Бонам остаје у Београду да отпавља послове, односно да ће за извесно време бити повучен па, затим, враћен у Београд. Ова одлука министра спољних послова Велике Британије објављена је и у новинама. Пошто ни друге велике силе нису журиле са признавањем новог владара Србије и нове владе, Мијатовић је сматрао да је привремено повлачење Бонама из Београда мудар дипломатски потез којим је британски посланик спасаван из недоумице како да се понаша када буде дошао нови краљ. Јер ако би Бонам са својим колегама изашао на Железничку станицу да сачека краља Петра, то би се могло протумачити као индиректно признавање новог режима у Србији, што британска влада свакако није желела. Ако би пак Бонам остао у Београду а не би изашао да сачека краља Петра то би се могло схватити као протестна демонстрација што британска влада такође не би желела. Бонам није био званично опозван већ је позван у Лондон да би Ленсдауну објаснио детаље догађаја у Београду. Претпостављајући да ће Бонама примити и енглески краљ, Мијатовић је веровао да ће се британски посланик

дело, 95; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 20; Александар Раствојић, *Велика Британија и Србија, 1903–1914*, Београд 2005, 60.

²⁰ Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 3/16. и 5/18. јуни 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–V, К/34, Пов. бр. 1312 и Ф–II, И/7, Пов. бр. 1278; *Да ли ће Европа да интервенише? Интервју са српским послаником* – превод чланка из *Дејли њуза* од 17. јуна 1903. године.

вратити у Београд. Мијатовић се, у приватном разговору, договорио са Бонамом да заједно раде на томе да Велика Британија призна краља Петра I.²¹

Реакције на атентат у Београду појавиле су се и у британском парламенту. У веома оштром обраћању Ленсдауну лорд Њутн је тражио да Британија предузме заједничку акцију са другим великим силама и да захтева кажњавање завереника. Захтевао је да односи са Владом и Двором у Београду буду прекинути на шта је Ленсдаун обећао да ће посланик бити повучен чим нови краљ у Србији ступи на престо. О атентату у Србији дискутовало се и у Доњем дому британског парламента. Лорд Кранборн је, у име Министарства иностраних дела Британије, саопштио да Бонам није опозван као представник на Двору у Србији већ су само суспендоване његове функције те он остаје само незванични заступник. Бонам је добио инструкције да се ограничи само на контакте са властима и да не чини ни један корак који би се могао тумачити као признавање привремене владе у Београду. Све док не прибави детаљне информације о догађајима у Београду, Влада његовог величанства краља Едварда VII није намеравала да акредитује Бонама за дипломатског представника у Београду. Посланик В. Редмонд из Ирске је захтевао да енглеска влада упозна Владу Србије „са осећањима која овде у Енглеској владају односно убијства“ и да тражи да кривци буду изведени пред суд. Артур Балфур је објаснио замршеност ситуације: британска влада није могла уручити влади Србије протестну ноту јер више није имала с њом дипломатске односе. То је дало наде Мијатовићу да ће британска влада наћи излаз у томе да призна краља Петра и Владу Србије а потом да јој саветује да у интересу Србије и новог режима настоји да задовољи јавно мњење Европе „односно узбуњену јавну савест цивилизованих народа неком врстом репарације“. Било је и говорника који нису инсистирали на било каквом кажњавању завереника јер је, сматрали су, требало оставити српском народу да изабере да ли ће њиме владати убице и завереници или не.²² Мада је деловао грубо, овакав став је био

²¹ Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 7/20. и 14/27. јуни 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–V, К/34, Пов. бр. 1315 и 1280 и Ф–II, И/7, Пов. бр. 1277; Камбон (Cambon) – Делкасеу (прослеђено свим француским посланицима на страни), 14. јуни 1903, Лондон; *Matin*, 20. јуни 1903, Ministère des affaires étrangères (даље; МАЕ), Archives diplomatiques (даље: AD), Serbie, Politique étrangère, Dossier général, Politique balkanique, etc. 1897–1904.

²² Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 10/23. јуни и 4/17. јули 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–II, И/7, Пов. бр. 1277 и Ф–V, К/28, Пов. бр. 1303; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 24; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском, 1903–1914*, Београд 1965, 58–59; А. Раствојић, *нав. дело*, 61–62. Односи Србије и Велике Британије су били спуштени на ниво отправника послова а послове је обављао Вилфред Тесинџер. У ствари, Тесинџер је имао звање вицеконзула. Љ. Алексић-Пејковић наводи да је Тесинџер имао намештење деловође посланства – chargé des archives. Пошто је Мијатовић поднео оставку на посланичко место у Лондону, краљ и влада Србије су именовали Александра В. Јовичића за отправника послова. Судаћи по томе да су и Мијатовић и Јовичић имали тешкоћа у обављању послова, несумњиво је да су односи спуштени на нижи ниво и да је постојала одређена врста дипломатског бојкота Србије у Лондону. Трбало би имати у виду да се радило о летњим месецима и да је Јовичића примио тек други државни

прилично близак Мијатовићевом тумачењу да је промена династије у Србији њено унутрашње питање и да јој треба оставити да се са њим сама бори.

Управљајући се према реакцијама у Парламенту и расположењу јавног мњења а упркос саветима својих посланика из Беча и Београда, британска влада је покушала да утврди ставове влада осталих великих сила и, евентуално, покрене неку заједничку акцију. Ову идеју Ленсдаун је убрзо одбацио.²³ Крајем јула 1903. године у Доњем дому Парламента водила се бурна дискусија о руско-британским односима. Либералска опозиција је инсистирала на споразуму са Русијом а Едвард Греј је настојао да избегне одговор да не би признао да су покушаји споразумевања пропали. Пошто је споразумевање са Русијом подразумевало договоре о персијском, тибетанском и кинеском питању, Мијатовић је очекивао да би могло бити поменуто и питање Балкана и, најпосле, однос према Србији. Али тога није било. Појавила се опасност да Британија постане потпуно незаинтересована за питања Балкана. Мијатовићево разочарање што се британски парламент није бавио Балканом делио је и главни дописник *Тајмса* за балканске земље. Овај познавалац ситуације на Балкану је покушао да скрене пажњу политичким клубовима на значај балканског питања. Али без успеха. „Нека с народима балканским буде онако како се о њима Русија и Аустрија споразуму! Ми Енглези немамо никаква интереса ни у Цариграду, ни у Солуну, ни на Балканима! – таквом се готовом формулом дочекивала свуда његова ремонстрација противу опште апатије.“²⁴

Крајем јуна 1903. године Мијатовић је добио циркуларни телеграм којим му је стављено у задатак да уручи Форин офису нотификацију о ступању на престо краља Петра. Задатак није био лак јер је лорд Ленсдаун избегавао да га прими чак и као приватно лице. Успео је тек да сер Ерику Берлингтону саопшти садржину телеграма и да добије од њега обећање да ће о томе известити Ленсдауну.²⁵

подсекретар Вилер. Када је Јовичић дошао да преда писмо о свом постављењу (август 1903), лорд Ленсдаун је био у Ирској а државни подсекретар сер Томас Сандерсон је био на одсуству. Приватни секретар лорда Ленсдауна сер Ерик Берлингтон није био стигао на посао. Вилер је саветовао Јовичића да никоме не оставља своје подсетнице док званично не сазна став Ленсдауна. Иако је јасно да се радило о избегавању, па и о дипломатској изолацији, односно, о спуштању односа на отправнички ниво то, ипак, није подразумевало ни одбијање сваке комуникације ни нељубазан однос. (Љ. Каљевић – Министарству иностраних дела Велике Британије, 29. јули/11. август 1903, Београд; Александар В. Јовић (вероватно Јовичић) – Љ. Каљевићу, 7/20. август 1903, Лондон, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, приредио Андрија Раденић, Књига I, свеска 1, 29. мај/11. јун 1903 – 14/27. фебруар 1904, Београд 1991, док. бр. 132 и 161; уп. А. Растовић, *нав. дело*, 62; Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 56)

²³ Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 53.

²⁴ Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 11/24. јули 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–II, И/7, Пов. бр. 1327

²⁵ Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 14/27. јуни 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–V, К/34, Пов. бр. 1280.

У међувремену, Форин офис је прикупљао информације о новом краљу Србије. Припремљен је меморандум о његовим прецима и детаљна генеалогска таблица која је обухватала сву децу кнеза Александра Карађорђевића. Форин офис је, наравно, био веома заинтересован за однос Беча и Петрограда према Петру Карађорђевићу, о чему су тамошњи британски амбасадори припремили посебне извештаје. *Дејли телеграф* је објавио табелу *Владари Србије*, у којој су наведене основне године промена на престолу Србије. Податке о породици Карађорђевић, које је добио од аустроугарског посланика, Теснцер је изложио уз кратку биографију Петра Карађорђевића. При томе је истакао да постоје две наследне линије у породици Карађорђевића. Једна, *млађа наследна линија*, којој је припадао и Петар Карађорђевић, потицала је од кнеза Александра, млађег сина Карађорђевог, док је друга, *старија наследна линија*, потицала од Карађорђевог старијег сина Алексија, који је умро 1830. године. Кнез Александар је могао бити изабран на Скупштини 1858. године, али по правом наследном реду, тврдили су Алексијеви наследници, трон је припадао Алекси, Алексијевом старијем сину. За Беч је, свакако, био интересантнији Петар Карађорђевић јер је, за разлику од своје браће од стрица, показивао политичке претензије. Будући да је кнез Александар био аустрофил и да је кнез Петар доста времена проводио у Бечу Аустроугарска није била против њега, али није занемаривала ни чињеницу да је он добијао субвенције из Петрограда. То је било оно што је највише интересовало Лондон: спољнополитичка оријентација новог краља Србије.²⁶

Веран династији Обреновића и под утиском реакције коју је убиство краљевског пара у Београду изазвало у политичким круговима и јавности у Лондону, Чедомиљ Мијатовић је поднео оставку на место изванредног и опуномоћеног посланика Краљевине Србије у Великој Британији. То је био гест Мијатовићевог протеста против тога што су официри под заклетвом убили једну жену. То није био једини разлог Мијатовићеве оставке: он је, у то време, био доста болестан. Остављајући Влади у Београду да одреди дан престанка његове функције, Мијатовић је наставио да незванично обавља своје дужности. По доласку у Србију, краљ Петар је прихватио ову оставку и одобрио Мијатовићу да се повуче у пензију.²⁷

Француска, Немачка и Италија су заузеле став сличан британском. Русија и Аустроугарска су признале нови режим, с тим што је руска влада изразила наду да ће *кривци* бити кажњени. Будући да је све јасније било да је „у интересу

²⁶ Memorandum Prince Peter Karageorgevitch, 12. јуни 1903; Memorandum: Prince Peter Karageorgevitch's relations with Austria and Russia, PRO FO 105/152; P. В. Кенеди – Барингтону, 18. јуни 1903, Цетиње, PRO FO 800/142; В. Тесинцер – Ленсдауну, 27. јуни 1903, Београд, PRO FO 105/152; *Дејли телеграф*, 12. јуни 1903; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 33.

²⁷ Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 9/22. јуни 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–V, К/34, Пов. бр. 1275; Ч. Мијатовић – Ленсдауну, 9. август 1903, Лондон; Ленсдаун – Мијатовићу, 22. август 1903, Лондон, PRO FO 105/151; Ch. Mijatovich, *The Memoirs*, 135–136.

Србије, да се колика толика концесија јавном мњењу европском учини“, руски амбасадор у Лондону гроф Бенкендорф је саветовао Авакумовићевој влади да се учесници у атентату удаље из Србије за извесно време. Крајем јуна 1903. године могле су се приметити извесне промене у ставу Велике Британије према новим околностима у Србији. Када је обавештен о убиству краља Александра, краљ Едвард VII је, сходно солидарности са владарском династијом у другој држави, био веома огорчен и о завереницима говорио с највећом индигнацијом. Али, када је добио нотификацију од краља Петра и, још више, када је сазнао да је немачки цар Вилхелм признао ново стање у Србији, краљ Едвард VII је знатно ублажио свој став. Као искусни дипломата Мијатовић је настојао да се реакције краља Едварда VII одвоје од реакција британске владе. Надао се бар учтивом одговору на нотификацију краља Петра. У настојању да обнови дипломатске односе Србије и Велике Британије Мијатовић није био сâм. Британски посланик Бонам, који је боравио у Лондону, својски се заложил за обнављање односа. Аустроугарски отпраник у рангу посланика гроф Менсдорф је, у више наврата, разговарао са својим рођаком краљем Едвардом VII и, по свему судећи, утицао на њега да одговори на нотификацију краља Петра. Дугогодишњи Мијатовићев познатик, стални државни подсекретар Томас Сандерсон је саопштио Мијатовићу да ће телеграм краља Едварда VII краљу Петру бити саопштен јавности. Међутим, то није значило обнављање дипломатских односа са Србијом. Односи влада су морали остати без директних веза. „И ако осуђујемо грозност убијства краљевског пара у Београду, опет увиђамо да тај сажалења достојан догађај сам по себи не може правдати дефинитивно прекидање дипломатских односа са Србијом. Ми те односе нећемо са садашњом владом сад одмах обновити, али нешто мало позније на сигурно ће се наћи повода и оправдања да их обновимо“, рекао је Сандерсон Мијатовићу, дајући наде да ће се дипломатски односи Србије и В. Британије брзо поново успостави.²⁸

Европска и, разумљиво, енглеска јавност се веома интересовала за ситуацију у Србији. Путујући по Балкану, извесни Брук (Brooke) је посетио и Београд и известио Ленсдауну о „ситуацији у овој несрећној земљи“. Вероватно као први Енглец који је разговарао са краљем Петром, Брук је могао да чује искрену краљеву исповест о тешкоћама које је имао. Његова намера је била да одмах казни убице, али када је дошао у Србију, схватио је да је то било немогуће јер би могло изазвати грађански рат. Ипак, наредио је истрагу о околностима које су довеле до атентата. Министар спољних послова Каљевић је уверавао Брука да завереници нису имали намере да убију краљевски пар већ да их ухапсе и краља принуде на абдикацију. Међутим, током акције схватили су да то није могуће и променили су мишљење. Ситуација је била на ивици избијања

²⁸ Ч. Мијатовић – Љ. Каљевићу, 14/27. јуни и 19. јуни/2. јули 1903, Лондон, АС, МИД, ПО, 1903, Ф-V, К/29, Пов. бр. 1157 и К/34, Пов. бр. 1280; *Matin*, 20. јуни 1903; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 38; Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 61–62; Љ. Ристић, *нав. дело*, 249.

грађанског рата јер, да завера није успела подигле би се присталице краља Александра, којих и у војсци и у грађанству није било мало. Жалећи због прекинутих српско-британских односа, краљ Петар се надао да је став британске владе одређен односом према убицама краља и краљице а не према њему лично.²⁹ Почетком јула 1903. године готово све државе које су имале акредитоване посланике у Београду одлучиле су да признају нову владу Љубомира Каљевића. Двор је био склон да место доајена уступи руском посланику Чарикову уместо турском посланику Фети-паши који је био до тада доајен. То је стварало преседан у реду старешинства у дипломатском кору али нико од посланика није протестовао. На дан прославе краљевог рођендана 12. јула цео дипломатски кор је био позван да присуствује служби у Саборној цркви и пријему у двору. Немачки и италијански посланик нису присуствовали јер још нису били предали акредитиве док је руско посланство представљао отправник послова Муравјов јер је Чариков, одмах по предаји акредитива, отпутовао на одсуство. То је био елегантан начин да Чариков избегне питање доајенства. Занемаривши то што нису дошли посланици Велике Британије, Немачке и Италије, краљ Петар је, на пријему у двору, изразио задовољство што први пут види све стране представнике који су акредитовани у Србији.³⁰

Српска влада је, ипак, веома водила рачуна о понашању великих сила посебно Велике Британије, која је имала најтврђи став према атентаторско-завереничкој влади. О ставу великих сила према Србији писале су и новине које су штампане у Србији. Све српске новине су биле јединствене у ставу да велике силе не треба да се мешају јер се ради о унутрашњем питању Србије. Међутим, *Мали журнал* је био најжешћи када се радило о ставу Велике Британије. Тврдећи да су велике силе биле у почетку подељене у ставу према Србији, *Мали Журнал* је приметио да су све силе, осим Велике Британије, постале благонаклоне према Србији. „Догађаји у Београду су спасли част Србије, уздигли њен престиж и обновили ред и мир: то су са ентузијазмом поздравили Русија, Француска, Италија, Немачка и све силе. Мало нам је важно, дакле, што је краљ Едвард VII укинуо своје посланство у Србији: ера енглеске хегемоније је прошла и њен вето нема више тежине.“³¹

Почетком јула изгледало је да се ситуација у Србији враћа у нормално стање. Током августа краљ Петар је путовао по Србији (Топола, Аранђеловац, Крагујевац) и свуда је веома срдечно дочекан. Тесинџер је приметио да представници страних држава у Београду, међу којима се истицао аустроугарски посланик Думба, настоје да минимализују ужас атентата и да својом подршком

²⁹ Брук – Ленсдауну, 29. јуни 1903, Београд, PRO FO 800/142; Тесинџер – Ленсдауну, 2. јули 1903, PRO FO 105/149.

³⁰ Тесинџер – Ленсдауну, 6. и 13. јули 1903, Београд, PRO FO 105/149; Д. Р. Живојиновић, *нав. дело*, књ. 2, 47–48.

³¹ Беноа – Делкасеу, 22. јуни 1903, Београд, MAE, AD, Serbie, Politique étrangère, Dossier général, Politique balkanique etc. 1897–1904

ојачају положај краља. А. Јовичић и Ч. Мијатовић су предузимали значајне дипломатске кораке не би ли поправили односе Србије и Велике Британије. Али, политичка ситуација у Србији је била далеко од нормалног стања. С једне стране, заверенички официри су настојали да одстране из војне службе све оне који се нису слагали са њиховим делом, док се, с друге, међу официрима у Крагујевцу и у Нишу стварао озбиљан отпор завереничкој политици.³²

Током периода од 1889. до 1902. године, Велика Британија се није директно мешала у политичке односе у Србији. Као и у другим балканским државама, следећи аустроугарски политички курс на Балкану, британска влада се упорно противила продору руског утицаја и, сходно томе, залагала за очување уплива Турске царевине колико год је то било могуће. Промене на међународном плану које су је удаљавале од Немачке и Аустроугарске и приближавале Француској, нагониле су британску владу да размишља о споразумевању са Русијом о далеким, азијским територијама. То је захтевало појачано присуство на Балкану, које би омогућило још аргумената за нагађање са Русијом. Али баш када је почела да повећава своје интересовање за прилике у Србији и да појачава свој утицај, дошло је до Мајског преврата, који ју је, због веома јаког згражавања над крвавим регицидом и упорног захтевања да краљеубице буду кажњене, још више удаљио од Београда.

³² Тесинџер – Ленсдауну, 6, 15. и 27. јули 1903, Београд, PRO FO 105/149; А. Јовичић – Љ. Каљевићу, 14/27. август, 19. август/1. септембар и 26. август/8. септембар 1903, АС, МИД, ПО, 1903, Ф–II, И/7, Пов. бр. 1530 и Ф–IV и Ф–V, J/11, Пов. бр. 1574. Из коришћене преписке јасно се види да је Мијатовић предузео све што је могао да поправи лош утицај који је створен у Енглеској о Србији после Мајског преврата 1903. године. Нису биле основане оптужбе да је он својим утицајем у Лондону допринео лошем расположењу британске владе према краљу Петру. (Уп. Ch. Mijatovich, *The Memoirs*, 136)

ЗАКЉУЧАК

На Берлинском конгресу 1878. године Велика Британија је, у природном *антагонизму* према Русији, помогла Аустроугарској да постане „чувар новог стања на Балкану“. После нешто више од једне деценије, Аустроугарска је, борећи се за своје интересе и супротстављајући се руским, постала чувар британских интереса у оном делу Балкана који није био доступан британској флоти. Те 1878, Британија је успешно онемогућила учвршћивање руског утицаја на Балкану, чије је остварење требало да се одигра у виду стварања великобугарске државе. Али, онемогућавање руског плана о санстефанској Бугарској није спречило Русију да и даље ради на успостављању свог чврстог утицаја на Балкану нити је могло да избрише из бугарских национално-политичких планова стварање великонационалне државе. Тадашњи министар спољних послова Велике Британије лорд Солзбери је знао да је веома тешко одржавати јаку Турску која је требало да се супротставља руском утицају и, истовремено, заштити хришћанско становништво у Отоманској царевини. Временом, британска енергичност у заштити хришћанског становништва топила се пред потребом да буде очувана све слабија Турска империја као препрека намерама Русије. Деценије које су следиле после Берлинског конгреса значиле су за Балкан тежак период сукобљавања и(ли) коегзистенције руских и аустроугарских интереса и аспирација и дуготрајне и беспштедне међусобне борбе балканских држава за национално уједињење.

Однос Велике Британије према Србији од 1889. до 1903. године није био одређен великим британским интересовањем за политичке ставове и привредни напредак Србије већ за Србију као простор у коме су се надметали и преламали утицаји Беча и Петрограда. Иронично су деловала настојања српских посланика у Лондону да задобију политичку и привредну подршку против свог моћног северног суседа када се знало да су Беч и Лондон на Балкану уједињени против Петрограда. Српском краљу Александру и владама није преостајало ништа друго до да раде оно што су радили и њихови претходници: или да се отворено

приклоне једној великој сили или да, са пуно неизвесности, пливају на таласима сукобљених интереса Беча и Петрограда. Мада је деловало примамљиво и спасоносно, приклањање некој трећој сили није било могуће због географске удаљености, због успешних настојања поменуте две силе да Србију како-тако изолују, због незаинтересованости других великих сила да своје политичке потенцијале троше тамо где се знало да је подела интересног простора већ учињена и због малих политичких и економских потенцијала Србије.

Како за време краља Милана тако и у време младог краља Александра Обреновића, пресудну улогу у одређивању правца спољне политике Србије имао је краљ. Међутим, док је спољна политика Србије, често патећи од неодлучности па и кукавичлука кнеза/краља Милана, донела резултате који су се огледали у два изгубљена и једном добијеном рату али и у значајном територијалном проширењу, деловало је да су у време краља Александра у мирнијим околностима резултати били мањи. Узрок томе су, пре свега, биле промењене међународне околности и политичка нестабилност, материјална урушеност и војна неспремност Србије. Иако су то британски водећи политичари добро знали, нису били сигурни да се могу уздати у обећања Србије да неће покренути рат против Бугарске или Турске. Уосталом, и министри Владан Ђорђевић и Сима Лозанић су обећавали неангажованост Србије све дотле док је околности – активно војно уплитање Бугарске у решавање македонског питања или јалове акције турске војске на Косову и Метохији – не присиле да решавање судбине својих сународника у Турској узме у своје руке. И британски и аустроугарски војни стручњаци су знали да је нереална бројка од двеста хиљада војника којима се дичила српска политичка елита, али су, исто тако, знали да за рушење слабе турске власти није било потребно много више.

Током читавог периода владавине краља Александра Обреновића, у Београд су стизали савети из Лондона да Србија треба да се држи своје независне политике (!), да изграђује добре односе са суседима и, пре свега, да се посвети својим унутрашњим проблемима. Овај више него јасан савет који су британски посланици у Србији стално понављали својим саговорницима у Београду, могао је бити саслушан али не и спроведен. Британски савет српским државницима о чувању сопствене независне политике могао је потхрањивати њихове наде али је у стварним околностима аустроугарских и руских утицаја и притисака више личио на сарказам него на промишљени политички савет. Као и друге балканске државе и Србија је имала своје националне планове и територијалне претензије. Одгурнута одредбама Берлинског конгреса од Босне и Херцеговине, Србија је своје тежње ка националном обједињавању усмерила према Старој Србији и Македонији. Држећи се више политике саветовања него уплитања у проблеме и, још мање, покушаја да буду решени, британска влада је, преко својих дипломатских представника помно пратила развој догађаја у три турска вилајета (Косовски, Скопски и Битољски). Било да се радило о дипломатској акцији Србије на посвећењу митрополита Фирмилијана, отварању српских школа или зашти-

ти црква, британски посланици су слали Форин офису детаљне извештаје држећи се строге неутралности. Иза осматрања спољнополитичких планова и акција Србије стајао је стални опрез и зазирање од склапања руско-српске војне конвенције, о чијем су се стварању повремено ширили гласови. Зато је стална пажња посвећивана борбеној спремности и вежбама српске војске, начину мобилизације, умножавању и модернизацији наоружања и набавци војне опреме. Упркос томе, зазирање од отварања новог ратног сукоба на Балкану, није ометало британско дипломатско представништво да редовно извештава произвођаче оружја у Британији о потребама српске војске.

Као што је интензивирање руских утицаја на Балкану могло ослабити британске позиције на Далеком истоку, тако је свако склапање савеза или федерације међу балканским државама, па макар оно било под вођством Турске, могло угрозити мир у југоисточној Европи и наметнути Британији значајније ангажовање. Свако угрожавање Турске могло је присилити Британију да своје присуство на Балкану учини већим од дипломатског. Посебну опасност по мир на Балкану чинило је наизменично, међусобно оптуживање Србије и Бугарске за гомилање трупа на граници и намерно извођење вежби уз границу, што се лако могло претворити у превентивну војну интервенцију. Покушаји српске владе да склопи споразум са Бугарском или Турском показали су се нереалним, али договори са Грчком су могли имати перспективу упркос преплитањима српских и грчких интереса у Македонији. Чак ни са Црном Гором Србија, због неслоге око тога коме би припао Призрен, није могла постићи трајнији и делотворнији споразум. Све то за Форин офис није била тајна.

Унутрашњих проблема у Србији јесте било сувише и, уместо да су решавани, они су се увећавали и умножавали. Али то није толико одвлачило пажњу бројних влада Србије током последње деценије деветнаестог и почетком двадесетог века, да не би могле да предузму све што им је било у моћи да, сталним указивањем на проблеме у суседним покрајинама европске Турске, не раде стрпљиво на остварењу српских националних интереса. Добросуседски односи међу балканским државама су одржавани зато што су им велике силе јасно ставиле до знања да неће дозволити понављање грчког примера. Понављање ризика да кратки рат две балканске државе прерасте у општи рат на Балкану са могућношћу уплитања неке од великих сила, концерт моћних није могао дозволити. То је било јасно упозорење, и то, пре свега, Београду и Софији. И док је Србија, користећи се само нотама упућеним Порти и просветном пропагандом, поштвала захтев за одржавањем постојећег стања, Бугарска је упорно организовала и слала комитске чете у Македонију. Британским посланицима није било потребно значајније ангажовање већ само јасна подршка оштрим упозорењима Русије и Аустроугарске која су почела да стижу у балканске престонице од 1897. године. Када су се Беч и Петроград сложили да је неопходно енергично захтевати од Порте хитне реформе и доставили јој пројекат реформних акција, Британија се тако прикључила да је министар спољних послова Ленсдаун по-

хитао да обавести јавност да је за реформски план знао пре него што су га званично обавестили.

Колико су се британски посланици ослањали на информације и савете аустроугарских посланика у Београду, толико су аустроугарски посланици знали да могу рачунати на дипломатску подршку својих британских колега. Зато је непромишљено деловало обраћање Србије британском кабинету за помоћ у политичком и економском осамостаљивању. Али склапање руско-аустроугарског споразума 1897. године учинило је да мале балканске државе увиде да подршку за сопствене путеве политичког и економског осамостаљивања морају потражити у неким даљим, великим земљама. И поред тога што се у Лондону сигурно није могла наћи подршка за акције против Турске или за стицање потпуне економске независности, вредело је покушати са налажењем нових и другачијих политичких пријатеља и привући свеж капитал из државе у којој Србија још није била изгубила углед као корисник кредита. И док се политичка подршка сводила на савете о мирољубивости и отворено указивање да права адреса за подршку није у Лондону него у Бечу, налазили су се, мада ретко и тешко, Енглези заинтересовани за српско тржиште. Британској индустрији и капиталу је више било потребно српско тржиште него што је британском тржишту била потребна српска роба. Извезена српска роба у Британију је по вредности чинила тек 10% британске робе увезене у Србију. Развоју билатералне трговине знатно су шкодиле политичка и економска нестабилност Србије, велике тарифе на Хиршовој железници до Солуна и неприлагођеност солунске луке за пристајање већих бродова. У настојању да убеди британске партнере у делотворност улагања и продаје робе у Србији посланици Србије у Лондону су покушали да укажу на чињеницу да би се британској привреди исплатило да сопственим средствима прилагоди солунску луку. Отправник послова Србије Александар Јовичић је, 1893, завапио пред британским министром трговине Манделом да Британија то мора урадити ако не у српском, онда, свакако, у британском интересу. Неуспешни покушаји добијања кредита у Лондону и слаба продаја обвезница четворопроцентног зајма вратили су преговараче Србије на француско и немачко финансијско тржиште, где су се лакше сналазили.

Сви догађаји у Србији који су се одиграли у периоду од 1889. до 1903. године су, у мањој или већој мери, имали одраза на спољну политику Србије. Промене и потреси на унутарошњополитичкој сцени Србије јесу, најчешће, изазивани самовољом владара и неспособношћу или законском немогућношћу руководећих политичара Србије да му се супротставе. Али до политичких невоља у Србији није увек долазило без спољних утицаја. Зависно од снажног утицаја екс краља Милана на политику Србије и променљивих амбиција самовољног владара мењале су се владе са различитим спољнополитичким оријентацијама и циљевима. Руски или аустроугарски утицаји су се огледали и преламали у ставовима бившег краља и његовог сина, краљице-мајке и краљице супруге, појединих значајнијих српских политичара, у руском и аустроугарском

притиску да окривљени за Ивањдански атентат буду благо кажњени... Међутим, најснажнији одраз унутрашњих збивања на спољнополитички положај Србије имао је Мајски преврат 1903. године. Овај преврат је означио промену спољнополитичке оријентације Србије и од колебања између Аустроугарске и Русије усмерио је ка Русији. Највећу промену у спољнополитичким односима због Мајског преврата Србија је осетила у реакцији Велике Британије. Она иста енглеска јавност која је првоаприлски преврат хвалила као државничку мудрост и вештину младог краља и која је, наизглед, добро познавала ситуацију на Балкану, жестоко је осудила атентат на краља и краљицу због његове бруталности и због тога што су се у Енглеској поштовали владари и њихове супруге и онда када нису били по вољи политичарима и официрима. Тада је Србија на свом примеру осетила колика је осетљивост британског јавног мњења и зависност британске владе од јавне речи.

У британским новинама се много писало о Србији. То је доприносило упознавању енглеске јавности са Србијом али чести државни удари и промене владе, судски процеси који су носили атрибуте политичких обрачуна, инсценирани или прави и сурови атентати нису могли допринети угледу Србије а још мање су могли привући британске привреднике. Тако се, 1903. године, врло добро знало у Лондону да краљевски пар Обреновића није био омиљен и за њим се није жалило. Дубоко традиционалистичка Енглеска је тешко могла опростити бруталност државног удара. Када се већ уплела у тврд став према атентаторима, а друге државе полако признавале завереничку владу, Влади у Лондону је требало доста времена да добије испуњење дела својих захтева Београду и да обнови дипломатске односе. Због притиска јавног мњења и енглеског краља прекинути дипломатски односи су, с муком, обновљени тек 1906. године.

Британска политика према Србији током владавине краља Александра Обреновића била је последица и одраз међусобних односа великих сила на најширем геополитичком плану. У деловању британских посланика из Београда огледали су се ставови Форин офиса према двома великим силама које су биле највише заинтересоване за дешавања на Балкану, према Русији и Аустроугарској а кроз то и према свим балканским земљама. Ослањање британских посланика на информације и, чак, савете аустроугарског посланика и усклађивање њихових деловања били су директна последица британског зазирања од јачања руског присуства на Балкану. Упутства из Лондона британским посланицима у Београду су увек и с пуним поверењем, била управљана према аустроугарској политици. Консултовање са немачким послаником Векер-Готером, који је дуго био доајен дипломатског кора у Београду, није имало трајнији карактер. Француски или италијански посланици су се ретко помињали у извештајима који су отправљани у Лондон. Али било је веома упадљиво интересовање за ставове и поступке руских посланика, чије су изјаве детаљно анализирани и преношене Форин офису.

Србија и њене владе нису имале велике користи од британске политике на Балкану. Положај Србије који је дефинисан 1878. године, био је обележен дуго

очекиваном независношћу али и обавезама које су спутавале наставак националног ослобођења и уједињења и финансијски је исцрпљивале. принуђена да штеди, српска влада је, 1902. и 1903, помишљала да укине посланство у Лондону или спусти његов ниво. Врсни дипломата и познавалац британских прилика Чедомиљ Мијатовић супротставио се свим силама тој идеји. Утицај тако велике силе као што је била Велика Британија могао је бити веома драгоцен и чак пресудан а информације које су се могле прикупити у Лондону о балканској политици великих сила и тежњама малих народа могле су бити од велике користи Србији. Само упознавање британске јавности са Србијом и њеним положајем било је, по Мијатовићевом мишљењу, од огромног значаја за Србију и могло се исплатити у не тако далекој будућности. Дилема у Форин офису око одржавања посланства у Београду није било. То је било веома важно место у коме су се преплитали утицаји великих сила и огледале намере балканских држава.

Ljubodrag P. Ristić

SERBIA IN BRITISH POLITICS (1889 – 1903)

At the Congress of Berlin (1878) Great Britain, in her *natural antagonism* to Russia, helped Austria become „the guardian of the new state of affairs in the Balkans“. Slightly more than a decade later, Austria-Hungary, seeking to promote its own interests and oppose those of Russia, became the custodian of British interests in the parts of the Balkans not accessible to the British fleet. In that year Britain successfully thwarted the strengthening of the Russian influence in the Balkans, which Saint Petersburg planned to realize by the creation of a great Bulgarian state. But the fact that it was prevented from putting into effect its plan of the Bulgarian state as envisaged by the Treaty of San Stefano did not deter Russia from further efforts to establish its strong and lasting influence in the Balkans nor did it eliminate the idea of a great national state from Bulgarian national and political schemes. The British Foreign Secretary Lord Salisbury was aware that it was very difficult to maintain a strong Turkish state capable of resisting the Russian influence and also protect its Christian population, which suffered under the lawlessness of the Turkish authorities and the terror of the local Albanian communities. As time went on, the sporadic efforts of the British government to protect the Christian population became fewer and less energetic because it found it necessary to support and uphold the increasingly weak Turkish Empire as an obstacle to the Russian schemes. The decades that followed the Berlin Congress meant for the Balkans a difficult period of confrontation and/or coexistence of Russian and Austrian-Hungarian interests and aspirations, and of protracted and ruthless struggles of the Balkan states for national unification.

The relations of Great Britain with Serbia in the period of the reign of King Aleksandar Obrenović (1889–1903) were marked by the British concern for Serbia as a region in which the interests of Vienna and Saint Petersburg competed and intersected rather than by a particular interest in the political ideas and economic

progress of Serbia. From the Belgrade point of view, this period was a stage during which the Serbian diplomatic representatives in London sought to obtain political and economic support against Serbia's powerful northern neighbour since it was known that Vienna and London were united against Saint Petersburg in their policy in the Balkans. King Aleksandar and the short-lived governments of Serbia had no choice but to act as their predecessors had done – either to side openly with one or the other of the great powers, or to float uncertainly on the waves of the conflicting interests of Vienna and Saint Petersburg. Although it seemed desirable and profitable to side with a third power, this was not possible because of various reasons apart from the geographic distance. These two powers (especially Austria-Hungary) had succeeded by various means in subjecting Serbia to their influence; the other Great Powers had little interest in expanding their political potential where the division of territory had already been made; and the political and economic potential of Serbia was too small. The decisive role in the definition of the foreign policy of Serbia, both during the reign of Prince/King Milan Obrenović (1872–1889) and at the time of King Aleksandar, was played by the king. While the Serbian foreign policy in the time of Prince/King Milan was often marred by his vacillation and even cowardice, it nevertheless resulted in considerable territorial gains. Its achievements in the more peaceful circumstances of King Aleksandar's reign were, however, considerably more modest. The primary reasons for this were the very changeable international circumstances, and the political instability, material decline and military inefficacy of Serbia. Although the leading British politicians knew that very well, they were not sure that Serbia's promises that it would not start a war against Bulgaria and Turkey could be trusted. In any case, both King Aleksandar and the Serbian prime ministers and ministers of foreign affairs (particularly Stojan Novaković, Vladan Đorđević and Sima Lozanić) made promises that Serbia would pursue a neutral and peaceful policy as long as possible further developments – such as active military interference of Bulgaria into the settlement of the Macedonian question, operations of the Turkish troops in Kosovo and Metohija, or exacerbation of the Cretan question – did not force them to take the fate of their compatriots in Turkey into their own hands. Both British and Austrian-Hungarian military experts were well aware that the figure of two hundred thousand soldiers, which the Serbian political elite boasted of from time to time, was exaggerated, but they were also aware that the toppling of the tottering Turkish state did not require a much greater force.

During the entire reign of King Aleksandar Obrenović London sent frequent recommendations to Belgrade that Serbia should stick to its independent policy, maintain good relations with the neighbouring states and, above of all, devote itself to the solution of its internal problems. These counsels, which the British representatives in Serbia kept reiterating to the ruler, the ministers and all the important politicians in Belgrade, were possibly listened to, but were not always easy to follow. The British recommendation to the Serbian statesmen that they should stick to their independent policy (such as definitely could not be pursued in the Balkans!) might

have nourished their hopes, but it sounded like a sarcasm rather than a considered political advice in the actual circumstances of Austrian-Hungarian and Russian influences and pressures. Like the other Balkan states (Bulgaria, Montenegro, Greece and Rumania), Serbia had its own national interests, plans and territorial pretensions. Severed from Bosnia and Herzegovina by the provisions of the Congress of Berlin, Serbia directed its aspirations for national unifications to Old Serbia and Macedonia, for which it had strong national and historical grounds. The British diplomatic representatives watched closely the developments in three Turkish administrative districts (the eyalets of Kosovo, Skopje and Bitola), but the of British Government adhered to its policy of non-interference and merely offered advice. The British diplomatic representatives sent to the Foreign Office circumstantial reports on a variety of subjects – the diplomatic action of Serbia in favour of the canonization of Metropolitan Firmilian, the opening of Serbian schools, the protection of churches, the Bulgarian or Serbian propaganda, crimes and conflicts in Old Serbia. In these reports they observed strict neutrality as much as it was possible in view of the almost traditional Turkophilia of the British diplomacy. The careful scrutiny of the plans and actions of the Serbian foreign policy was motivated by constant wariness and misgivings of the British diplomacy concerning the possible conclusion of a Russian-Serbian military convention, rumours of which were occasionally circulated. Therefore the fighting potential and exercises of the Serbian army, the manner of recruitment, the modernization of weaponry and the provision of military equipment were subjects of its close interest. In spite of that, the apprehension of a new war conflict in the Balkans did not prevent the British diplomatic representatives from informing regularly the British manufacturers of weapons of the requirements of the Serbian army.

It was thought in London that as an intensification of the Russian presence in the Balkans might divert the attention of Britain to southeast Europe and weaken the British position in the Far East, so the establishment of an alliance or federation of the Balkan states – even if it included Turkey – could threaten peace in southeast Europe and impose upon Britain a considerable unplanned commitment. Any threat to the survival of Turkey might force Britain to make its presence in the Balkans more substantial than merely political and diplomatic. According to the estimates of the British diplomatic representatives, peace in the Balkans was particularly threatened by the mutual accusations of Serbia and Bulgaria connected with the extradition of political culprits, the regulation of borders, the amassing of troops along the frontier line, and the staging of army maneuvers that could be easily turned into preventive military operations on the other side of the border. A special problem was posed by the constant conflict of interests and actions in Macedonia. The endeavours of the Serbian government to negotiate an agreement with Bulgaria or even Turkey and postpone the conflict with them proved unrealistic. The negotiations with Greece, on the other hand, might have had a satisfactory outcome in spite of the opposed Serbian and Greek interests in Macedonia. However, no definite agreement was reached in this period. Neither could Serbia reach an agreement with Montenegro

concerning the definition of their spheres of interest and of the boundaries of their potential territorial expansion. The ambition of Prince Nikola Petrović to set up the Petrović Njegoš dynasty on the throne in Belgrade or to secure it for his son-in-law Petar Karađorđević was a source of constant fear of King Aleksandar and hampered, even more than the territorial disputes, the conclusion of a lasting and effectual agreement. The Foreign Office was aware of all that.

Serbia was ridden with internal problems which, instead of being dealt with, were becoming graver and more numerous: the return of Metropolitan Mihailo Jovanović, the Fifth Centenary of the Battle of Kosovo, the quarrel and exile of the King's parents, *coups d'état*, changes of the constitution, etc. In spite of all this, the frequently short-lived Serbian governments in the last decade of the 19th century and at the beginning of the 20th century worked patiently and assiduously on the advancement of Serbian national interests. On the one hand, the relatively good neighbourly relations among the Balkan states were maintained because the Great Powers had made it clear that they would not tolerate a repetition of the Greek scenario (the Cretan insurrection and the Greek-Turkish war). They were resolute to prevent the flaring up of another limited war between two Balkan states into a general conflagration in the Balkans which would provide a pretext for one or several Great Powers to interfere. This was a clear warning, meant for Belgrade and Sofia in the first place. On the other side, the Balkan states were aware of their political, military and economic inability to open any of the national issues in the Balkan tangle. And while Serbia respected the demand for the preservation of the *status quo*, resorting only to notes sent to the Porte and propaganda in schools, Bulgaria kept organizing bands of irregulars (*komitadji*) and sending them to Macedonia. The British diplomatic representatives saw no need to take any particular action of their own apart from giving unequivocal support to the serious warnings Russia and Austria-Hungary sent to the Balkan capitals after the conclusion of the Russian-Austrian-Hungarian agreement of 1897. When Vienna and Saint Petersburg came to the conclusion that it was necessary to demand urgent reforms from the Porte and presented to it a project of necessary improvements, the British Foreign Secretary (Marquess of Lansdowne) hastened to inform the public that he had been acquainted with the plan of reforms before he was officially apprised of it, thus signaling the British support of it.

The British diplomatic representatives relied on the information and advice of the Austrian-Hungarian diplomats in Belgrade and the entire western part of the Balkans, and the Austrian-Hungarian representatives, on their part, knew that they could count on the diplomatic backing of their British colleagues. Therefore Serbia's appeal to the British cabinet for support in its efforts to achieve economic and political independence seemed doomed to failure. Belgrade did not count so much on the backing of London as on the possibility that the British capital might be interested in investments in Serbia and thus contribute, at least in some degree, to its freer development. The Russian-Austrian-Hungarian agreement of 1897 taught the small Balkan states that they must seek support for their political and economic

emancipation not only in the cautious exploitation of the rivalries between Russia and Austria-Hungary, but also in links with some more distant large countries. It was quite evident that no backing for more energetic measures against Turkey or for the attainment of full economic independence could be found in London, but it was nevertheless advisable to seek new and different political friends and attract fresh capital from a country in which Serbia had not yet lost the reputation of a trustworthy borrower. While the British political support was reduced to recommendations of peace and open admonitions that the real address where backing should be sought was not London, but Vienna, a few Englishmen did evinced interest in the Serbian market. The British market, on the other hand, showed very little interest in the modest assortment of goods that Serbia could offer. As a result, the value of the Serbian exports to Britain amounted to a mere 10% of the value of the British goods imported into Serbia. The development of the bilateral trade was seriously hampered by the political and economic instability of Serbia, by the high costs of transport on Hirsh's railway to Salonika, and by the fact that the port of Salonika was unsuitable for large vessels. The Serbian representatives in London sought to convince their British partners of the profitability of the sale of goods and investments in Serbia, asserting that the British economy would benefit if it made the necessary adaptations in the Salonika port at its own cost. The Serbian chargé d'affaires Aleksandar Jovičić sought earnestly to persuade the British Minister of Trade Mundella in 1893 that Britain should embark upon this project not only in the interest of Serbia, but also for its own good. The abortive attempts to obtain loans in London and the sluggish sale of the bonds of the 4% loan sent the Serbian negotiators back to the French and German money markets, to which they were more used and where they could find investors who had other than purely economic interests in the unstable Serbian market.

All the developments in Serbia in the 1889–1903 period were more or less reflected in the foreign policy of Serbia. The changes and upheavals in the internal affairs of Serbia were indeed most frequently caused by the arbitrariness of the ruler, whom the leading politicians could not oppose because of their inability or legal constraints. Some political troubles in Serbia were, however, caused by external influences. Governments with different orientations and goals in their foreign policy succeeded one another depending on the powerful influence of ex-king Milan and on the changeable ambitions of the self-willed ruler.

The internal event which had the greatest impact on the international position of Serbia was, of course, the May Overthrow of 1903. This *coup d'état* marked a fundamental change in the foreign policy of Serbia and replaced the former vacillation between Austria-Hungary and Russia with a completely pro-Russian attitude. The reaction of Great Britain to the May Overthrow caused the greatest change in the foreign relations of Serbia. The same English public opinion which extolled the First of April *coup d'état* (1893) as an act of statesmanlike wisdom and skill of the young king, which was apparently well acquainted with the situation in the Balkans,

and which knew that King Aleksandar's throne or even his life were not secure, condemned severely the assassination of the king and the queen because of the brutality of that act and because the rulers and their spouses were respected in England even when not liked by politicians and officers. It was then that Serbia realized to its own cost how sensitive the British public opinion was and how dependent the British Government was on it.

The British newspapers published a fair amount of news from Serbia. This contributed to the knowledge of Serbia in England, the but reports of frequent political struggles and upheavals, of *coups d'état* and changes of government, of politically motivated lawsuits, and of feigned or real assassinations, could not enhance the renown of Serbia and still less could they attract British investors. In 1903 it was no secret either in Serbia or in Europe that the royal pair Obrenović was not popular and that their death was not much lamented. This was very well known in England, too. However, the deeply traditional England could not forgive the brutality of the *coup d'état*. Having once adopted the hard-line stance on the conspiracy, the British government took a considerable time to make Belgrade meet its demands and renew its diplomatic relations with Serbia. On the other hand, the conspirators in Belgrade faced the difficult task of averting international complications, for it was quite possible that the respect for the principles of monarchical legitimacy and humanism would lead to the isolation of Serbia. The Serbian diplomatic representative in London Čedomilj Mijatović found himself isolated in his diplomatic activity and his indirect endeavours to mitigate the British attitude by explaining that the change in Belgrade was a matter of internal policy yielded no results. The British diplomatic representative in Belgrade Bonham was recalled from Belgrade – though with certain reservations and without an official note – and the diplomatic relations between Serbia and Great Britain were severed. They were re-established, after considerable difficulties and very slowly, as a result of the pressure of the public opinion and the English king, only in 1906.

The British policy towards Serbia during the reign of King Aleksandar Obrenović was a consequence and reflection of the mutual relations of the Great Powers in the broadest geopolitical sphere. The activity of the British diplomatic representatives in Belgrade reflected the views of the Foreign Office on Russia and Austria-Hungary – the two great powers most interested in the developments in the Balkans. It is on these views that the British attitude to all the Balkan countries and their national aspirations was also based. The British representatives in Belgrade gathered information from the native statesmen and politicians and from the other members of the diplomatic corps. They relied most, however, on the information and even advice of the Austrian-Hungarian diplomatic representatives, and their concerted actions with these diplomats were a direct consequence of the British fear of the strengthening of the Russian presence in the Balkans. The possibility for the investment of the British capital into mining, railway transport or manufacturing industry in Serbia had no particular influence on their attitude. The instructions

sent from London to the British diplomatic representatives in Belgrade were always made in full conformity with the Austrian-Hungarian policy. Consultations with the diplomatic representatives of Germany or of some other Great Power in Belgrade were only occasional. The French and Italian representatives are rarely mentioned in the reports sent to London. On the other hand, these reports contain abundant evidence of interest in the views and acts of the representatives of Russia, the statements and actions of whom were analysed in great detail and regularly communicated to the Foreign Office.

Neither Serbia nor its rulers reaped any particular benefits from the British policy in the Balkans. The position of Serbia as defined in 1878 brought the long expected independence, but it also entailed obligations which hampered the continuation of its national liberation and unification, and also imposed a heavy financial burden on the country. Being compelled to reduce its expenses, the Serbian Government considered closing or lowering the level of its diplomatic mission in London. Čedomilj Mijatović, an excellent diplomat and a man thoroughly acquainted with the circumstances in Britain, was strongly opposed to this idea. The influence of such a Great Power as Great Britain, he maintained, could be extremely valuable and sometimes even decisive, and the information concerning the Balkan policy of the Great Powers and the aspirations of small nations that could be gathered in London might be of great use to Serbia. According to Mijatović, the mere task of acquainting the British public opinion with Serbia and its position was of enormous importance for Serbia and might pay off in the not too distant future. The Foreign Office, on the other hand, had no doubts about the maintenance of its diplomatic mission in Belgrade. It was a very important place, where the influences of the Great Powers contended for ascendancy and where the aspirations of the Balkan states were reflected.

Translated by Veselin Kostić

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Public Record Office, Foreign office, 1889–1903 (микрофилмови у Архиву Србије); у међувремену преименован у The National Archives, London.

Министарство иностраних дела Краљевине Србије, Политичко одељење, (1889–1903) Архив Србије, Београд.

Министарство иностраних дела Краљевине Србије, Посланство у Лондону, (1889–1903) Архив Србије.

Фонд Милутина Гарашанина, Архив Србије.

Фонд Поклони и откупи, Архив Србије.

Фонд Стојана Новаковића, Архив Србије.

Фонд Јована Ристића, Архив Историјског института (сада у: Архив САНУ).

Фонд Чедомиља Мијатовића, Архив САНУ, Београд.

Archives diplomatiques (AD), Ministère des affaires étrangères (MAE), Paris, Serbie, Politique étrangère, Dossier général, Politique balkanique, etc. 1897–1904.

Објављени извори

Берлински конгрес и српско питање 1878–1998. Из Српских новина. Пред конгрес. Конгрес. Берлински конгрес. Свршетак конгреса. Меморандум. Протоколи Берлинског конгреса. Говор Јована Ристића. Прокламација о независности. приредили др Слободанка Стојичић и Небојша Ранђеловић, Ниш 1998.

Дипломатска преписка Краљевине Србије, књига прва (1. јануар 1902 – 1. јуна 1903), приредио Владимир Ђоровић, Београд 1933.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, приредио Андрија Раденић, књига I, свеска 1, 29. мај/11. јун 1903 – 14/27. фебруар 1904, Београд 1991.

The Great European Treaties of the Nineteenth Century, Edited by August Oakes and R. V. Mowat, Oxford 1918.

Никола Пашић у Народној скупштини, књига II, приредила Латинка Перовић, Београд 1997.

- Никола П. Пашић, *Писма чланци и говори (1872–1891)* приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, Београд 1995.
- Писма краљице Наталије Обреновић*, приредила Ивана Хаџи Поповић, Београд 1996.
- Pribram, Alfred Franzis, *The Secret Treaties of Austria-Hungary*, Volume I, *Texts of the Treaties and Agreements with Translations* by Denys P. Myers and J. G. D'Arcy Paul, Cambridge 1920.
- Pribram, Alfred Franzis, *The Secret Treaties of Austria-Hungary*, Volume II, *Negotiations Leading to the Treaties of the Triple Alliance, With Documentary Appendices*, Translated by J. G. D'Arcy Paul and Denys P. Myers, Cambridge 1921.
- Раденић, Андрија (прир.), *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973, 902.
- Radulović, Nikola B., *Dokumenti Ministarstva inostranih djela Crne Gore*, Nikšić 1990.
- The Secret Treaties of Austria-Hungary*, Volume I, *Texts of the Treaties and Agreements with translations* by Denys P. Myers and J. G. D'Arcy Paul, Cambridge 1920.
- Србија 1878*. Документи. приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Београд 1978.
- Тодоровић, Пера, *Писма: Личности и личност*, приредила, уводну студију и коментаре написала Латинка Перовић, Београд 2000.
- Le Traité de Berlin*, Annoté et commenté par Benoit Brunswik, Paris 1878.
- Записници седница Министарског Савета Србије 1862–1898*, приредио Никола П. Шкерковић, Београд 1952.
- Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, 1889–1903*.
- Војводић, Михаило, *Друштво Светог Саве, Документи 1886–1891*, Београд 1999.

Дневници и мемоари

- Авакумовић, Јован Ђ., *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков, Нови Сад 2011.
- Barre, André, *La tragédie serbe*, s.l., s.a.
- Ђорђевић, Цана, *Права истина о протеривању Њ. В. Краљице Наталије*, Београд 1891.
- Ђорђевић, Владан, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900.*, Београд 1905.
- Христић, Коста Н., *Записи старог Београђанина*, Београд 1923.
- Илић, Алекса, *Моји доживљаји*, Београд 1931.
- Јовановић, Алекса С., *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900. до 21. марта 1901. године*, Београд 1906.
- Мале, Албер, *Дневник са српског двора*, Београд 1999.
- Маршићанин, Божо К., *Тајне двора Обреновића*, књига I, Београд б.г.
- Mijatovich, Chedomille, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London 1917.
- Mijatovich, Chedomille, *A Royal Tragedy being the Story of the Assassination of the King Alexander and Queen Draga of Serbia*, London 1906.
- Миленковић, Таса Ј., *Тасин дневник, I, (1870–1906)*, *Први српски учени полицајац*, приредио и предговор написао др Живојин Л. Алексић, Београд 1996.

- Милошевић, Раша, *Тимочка буна 1883. године*, Успомене Раше Милошевића, члана Главног одбора Радикалне странке, Београд 1923.
- Петровић, Бранко, *Јован Ристић, Биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912.
- Пироћанац, Милан, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд 2004.
- Поповић, Димитрије, *Ивањдански атентат и Русија*, Српски књижевни гласник, Нова серија, књ. XXIII, бр. 8 (16. април 1928).
- Рашић, Мих(анло), *С Њ. В. Краљем Миланом по истоку, Путничке белешке, Цариград – Бело море – Хаџилук*, Свеска I–II, Београд 1891–1892.
- Steed, Henry Wickham, *Mes souvenirs, 1892–1914*, Paris (1926).
— *Through Thirty Years 1892–1922, A Personal Narrative*, Vol. I, London 1924.
- Тодоровић, Пера, *Дневник*, приредила Латинка Перовић, Београд 1990.
- Успомене Краљице Наталије Обреновић*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999.
- Vivian, Herbert, *The Servian Tragedy with Some Impressions of Macedonia*, London 1904.
- Вуковић, Војвода Гавро, *Мемоари*, књ. 3, Цетиње – Титоград 1985.

Штампа

- Српске новине*, 18891–903.
- Мале новине*, 1889.
- Британски листови из којих су коришћени поједини чланци наведени су у напоменама текста.

Литература

- Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском, 1903–1914*, Београд 1965.
- Anderson, M.S., *The Eastern Question 1774–1923*, London 1966.
- Арнаутовић, Драгомир, *Историја српских железница 1850–1918*, Београд 1934.
- Батаковић, Душан Т., *Косово и Метохија у српско арбанашким односима*, Друго допуњено издање, Београд 2006.
- Brandshaw Fay, Sidney, *The Origins of the World War, I, Before Sarajevo: Underlying Causes of the War*, New York 1929.
- Butler, James Ramsay Montagu, *A History of England 1815–1918*, London 1936.
- Dakin, Douglas, *The Unification of Greece 1770–1923*, London 1972.
- Ђорђевић, Владан, *Србија и Грчка 1891–1893. Прилог за историју српске дипломатије при крају XIX века*, Београд 1923.
— *Србија и Турска (Јулдиз-Порта-Фанар) 1894–1897*, Београд 1928.
— *Србија на Берлинском конгресу*. Пос. отисак из *Отаџбине*, Београд 1890.
- Ђорђевић, Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
— *Милован Миловановић*, у: *Портрети из новије историје*, Београд 1997².
- Egerton, H. E. *Foreign Policy in Europe to the End of the 19th Century*, London 1917.
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989.

- Енглеска противу српског народа. Сведочанства Кнеза Милоша, Кнеза Михајла, Јована Ристића, Николе Пашића*, Београд 1942. (фототипско издање 1998)
- From Metternich to Hitler. Aspect of British and Foreign History 1814–1939*, Ed. by W. N. Medlicott, London 1969.
- Gleni, Miša, *Balkan 1804–1999, (I deo) Nacionalizam, rat i velike sile*, Beograd 2001.
- Gnjatović, Dragana, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991.
- Goldsvorti, Vesna, *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, Beograd 2000.
- Gooch, G. P. и J. H. B. Masterman, *A Century of British Foreign Policy*, Westminster s.a. (1917?)
- G. P. Gooch, *History of Modern Europe, 1878–1919*, New York s.a.
- Gorlof, V. de, *La question d'orient au vingtième siècle*, Nice 1899.
- Grenville, J. A. S., *Lord Salisbury and Foreign Policy. The Close of the Nineteenth Century*, London 1964.
- Harris, David, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878. First Year*, Stanford 1936.
- Историја српског народа*, VI/1, *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд 1983.
- Јагодић, Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
- Jelavich, Barbara, *St. Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974*, Bloomington – London 480.
- Јовановић, Слободан, *Гледстон*, Београд б.г.
- *Влада Александра Обреновића*, књига прва (1889–1897), књига друга (1897–1903), Београд 1929, 1931.
- *Влада Милана Обреновића*, књига прва, (1868–1878), књига друга (1878–1889), Београд 1926.
- *Српско-бугарски рат, Расправа из дипломатске историје*, Београд 1901.
- Јовановић, Владимир, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд 2002.
- Кацлеровић, Триша, *Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903*, Београд 1950.
- Каниц, Феликс, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Прва књига, Београд 1985.
- Казимировић, Васа, *Никола Пашић и његово доба, 1845–1926, I–II*, Београд 1990.
- Киняпина, Н. С., *Балканы и проливи во внешней политике России в конце XIX века /1878–1898/*, Москва 1994.
- Ковачевић, Душко М., *Србија и Русија, 1878–1889*, Београд 2003.
- Маријан, Владо, *Влада Јована Ђ. Авакумовића. Покушај сузбијања радикализма у Србији крајем XIX века*, Београд 1996.
- Маријан, Владо Ст., *Повратак грофа од Такова. Прилог историји парламентаризма у Србији*, Београд 2013.
- Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомил Мијатовић. Викторијанац међу Србима*, Београд 2006.
- Marriot, J. A. R., *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1917.

- Medlicott, W. N., *La Grande Bretagne et l'Europe, L'Europe du XIXe et du XXe siècle* (1870–1914), Problèmes et interprétations historiques, Tome III, Paris 1962.
- *The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, With 3 maps, London 1938.
- Мекензи, Дејвид, *Апис*, Горњи Милановац 1989.
- Миленковић, Петар, *Историја грађења железница и железничка политика код нас* (1850–1935), Београд 1936.
- Милићевић, Милић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002.
- Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875–1878*, Oxford 1979.
- Милошевић, Раша, *Државни удар озго, Први април 1893. Свргнуће крњег краљевског намесништва*, Београд 1936.
- Миловановић, М(илован) Ђ., *Удаљавање краљице Наталије извршено аукторитетом државне власти није противно Уставу*, Београд 1891.
- Murray, William Smith, *The Making of the Balkan States*, New York 1967.
- Недељковић, Милорад, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909.
- Новаковић, Стојан, *Балканско полуострво и етнографски спорови, српски, грчки и бугарски*, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905, Београд 1906.
- Новаковић, Стојан, *Двадесет година уставне политике у Србији, 1883–1903, Историјско-мемоарске записке к томе времену и к постању и практиковању устава од 1888 и 1901*, Београд 1912.
- Rapadopoulos, George S., *England and the Near East, 1896–1898*, Thessaloniki 1969.
- Павловић, Стеван, *Историја Балкана*, Београд 2001.
- Пејовић, Ђорђевић – Ђоко Д., *Исељавања Црногораца XIX у вијеку*, Титоград 1962.
- Поповић, Никола Б., *Србија и царска Русија*, Београд 1994.
- Пржић, Илија, *Спољна политика Србије (1804–1914)*, Београд 1939.
- Рајић, Сузана, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2011.
- *Влада Николе Христића*, Београд 2003.
- *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевица* (рукопис докторске дисертације), Београд 2004.
- *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевица*, Београд 2007.
- *Руска дипломатија о односима Србије и Црне Горе (1900–1903), Историјски записи LXXXIII* (2010) 2.
- Растовић, Александар, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000.
- *Велика Британија и Србија, 1903–1914*, Београд 2005.
- Rautsi, Inari, *The Eastern Question Revisited. Case Studies in Ottoman Balance of Power*, Helsinki 1993.
- Ристић, Јован, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, Друга књига, Други рат, Београд 1898.
- Робертс, Џон М., *Европа 1880–1945*, Београд 2002.
- Shaw, Stanford J. and Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge – London 1977.

- Seton-Watson, R. W., *Britain in Europe 1789–1914, A Survey of Foreign Policy*, Cambridge 1937.
- *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and party Politics*, London 1962.
- *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917, 308.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве*, књига друга, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Београд 1991.
- Stavrianos, L. S., *The Balkans 1815–1914*, New York – London 1963.
- L. S., *The Balkans since 1453*, New York 1953.
- *Balkan posle 1453. godine*. Sa Dijaloškim uvodom Trajana Stojanovića, Beograd 2005.
- Stojanović, Mihailo D., *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, Cambridge 1939.
- Столић, Ана, *Ђорђе Симић, последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003.
- *Краљица Драга*, Београд 2000.
- Strachey, Lytton, *Queen Victoria*, London 1962.
- Тарле, Ј. В. и др., *Историја новог века*, Део II, *Од француско-пруског рата и Париске комуне до победе Октобарске револуције у Русији и завршетка империјалистичког рата, 1870–1918*, Београд 1949.
- Tejlor, A. Dž. P., *Vorba za prevlast u Evropi, 1848–1918*, Sarajevo 1968.
- *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
- Терзић, Славенко, *Србија и Грчка (1856–1903), Борба за Балкан*, Београд 1992.
- Тодоровић, Драгоје, *Народни трибун Ранко Тајсић*, САНУ, Посебна издања књига DL, Одељење друштвених наука књига 90, Београд 1983.
- Васић, Драгиша, *Деветстотрећа. Мајски преврат*, Београд 1925; Београд 2003².
- Војводић, Михаило, *Изазови српске спољне политике*, Београд 2007.
- *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999.
- *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.
- *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
- *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003.
- *Стојан Новаковић, у служби националних и државних интереса*, Предговор Василије Ђ. Крстић, Београд 2012.
- Wallace, Sir Donald Mackenzie, Prince Kropotkin, C. Mijatovich, Former Servian Minister in London and J. D. Bouchier, Former Correspondent of the Times in S. E. Europe, *A Short History of Russia and the Balkan States*, Illustrated. Reproduced from the 11th edition of the Encyclopaedia Britannica, by permission of the Publishers, The Cambridge University Press, London The Encyclopaedia Britannica Company Ltd. 1914.
- Wirthwein, Walter G., *Britain and the Balkan Crisis 1875–1878*, New York, 1966.
- Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*. књига прва: *Од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858–1878*, Београд 1923. књига друга, *Од прогласа независности Србије до абдикације краља Милана, 1878–1889*, Београд 1924. књига трећа, *Краљевско намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра 1889–1897*, Београд 1924. књига четврта, *Друга половина владавине краља Александра I. До угашења династије Обреновића, 1897–1903*, Београд 1925.

Живојиновић, Драгољуб Р., *Петар I Карађорђевић. Живот и дело*. књига 1, *У изгнанству 1844–1903. године*, Београд 1988; књига 2, *У отаџбини, 1903–1914*, Београд 1990.

Чланци и расправе

Алексић, Љ/иљана/, Српска штампа о енглеском јавном мњењу 1875–78. године, *Историски гласник* 3–4, 1953.

Diplomaticus, Рајхштатски тајни уговор, *Дело XIII* (1908) књ. 49.

Димитрије Ђорђевић, Страни утицаји и балкански устави у деветнаестом веку, у: *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989.

— *La Société "L'Alliance des peuples des Balkans" en Serbie en 1890–1891*, *Balkan Studies* 4, № 1 (1963).

— Србија и Хабсбуршка Монархија – узроци сукоба, *Историјски гласник* 1 (1969).

— Улога војних кругова на Балкану у деветнаестом веку, у: *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989.

Екмечић, Милорад, Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.

— Место Берлинског конгреса 1878. у српској историји, у: *Европа и источно питање (1878–1923), Политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001.

Јагодић, Милош, Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910, *Историјски часопис LVII* (2008).

Јакшић, Grgur, Kralj Milan i srpski studenti u Parizu (1896), *Istorijski časopis V* (1954–1955).

— Абдикација краља Милана (1889), у: *Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

— Н. Пашић и Ст. Стамболов (Једна епизода из 1889 г.) у: *Из Новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

— Новчане невоље краља Милана, у: *Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

— Тајна конвенција (1881–1889), *Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

Jefferson, Margaret M., Lord Salisbury and the Eastern Question, 1890–1898, *The Slavonic and East European Review*, Vol. XXXIV, № 92 (Dec. 1960)

Jelavich, Barbara, British Means of Offense against Russia in the Nineteenth Century, *Russian History*, I, 2 (1974).

— Negotiating the Treaty of San Stefano, *Southeastern Europe/L'Europe du Sud-Est*, 6, Pt. 2 (1979).

— *The Ottoman State and the Study of the Diplomatic History of Southeastern Europe*, s.l., s.a.

Јовановић, Владимир, Устав од „корица до корица” (неки мање познати детаљи око Устава из 1888), *Зборник Матице српске за историју* 56 (1997).

Јовановић, Јован М., Новаковић у дипломатији, *Споменица Ст. Новаковића*, Српска књижевна задруга коло XXIII, књ. 157, Београд 1921.

Јовановић, Слободан, Два питања из нашег владалачког права: 1. Оснивач династије, 2. Владалачки дом, *Архив за правне и друштвене науке* (1906) св. 1 и 2.

— Милован Миловановић, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, *Из историје и књижевности* књ. I, Београд 1991.

- Чедомиљ Мијатовић, Сабрана дела Слободана Јовановића, књ. 11, *Из историје и књижевности*, I, Београд 1991.
- Љушић, Радош, Никола Пашић и Обреновићи (Борба за опстанак), у: *Никола Пашић, Живот и дело*, Београд 1997.
- Пера Тодоровић – противник и пријатељ Обреновића, у: *Пера Тодоровић*, Зборник радова, Београд 1999.
- Милићевић, Јован, Прилог познавању порекла србијанског парламентаризма, *Зборник Филозофског факултета XI–1*, (1970).
- Перовић, Радослав, Око женидбе краља Александра Обреновића (из српско-црногорских односа) *Записи XX* (1938).
- Попов, Чедомир, Европске силе и српско питање 1878–1914, у: *Европа и источно питање (1878–1923), Политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001.
- Поповић, Васиљ, Берлински конгрес, *Браство XXII* (1928).
- Протић, Стојан М., Оставка Краља Милана, у: *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ. 2, Београд 1912.
- Пржић, Илија А., Прва влада Ђорђа С. Симића, *Српски књижевни гласник*, нова серија књ. XIII, бр. 1 (1. септембар 1924)
- Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (један мит из новије историје Србије), Прештампано из *Дела*, Београд 1909.
- Раденковић, Ђорђе, Никола Пашић у Ивањданском агентату, *Летопис Матице српске*, август – септембар 1962.
- Ramm, Agatha, Ed., *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1876–1886, Vol. II 1883–1886, Doc. № 1732, Oxford 1962.*
- Распоповић, Радослав, Задачи руске спољне политике на Балкану у другој половини XIX вијека и међународни значај одлука у Сан Стефану и Берлину за Србију и Црну Гору, *Историјски часопис XLIX* (2002).
- Растовић, Александар, Британске дипломате у Београду о односима Србије и Црне Горе 1878–1910. године, *Историјски записи LXXXIII*, 2010/1.
- Ражнатовић, Новак, Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Цетињу 1897. године, *Историјски записи XXV*, св. 2.
- Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890–1902, *Историјски записи XVII*, св. 2.
- Ристић, Љубодраг П., Краљеви у Краљеву (1882–1889–1904), у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево (Од првих помена до Првог светског рата)*, Београд – Краљево 2000.
- Схватања и тумачења источног питања у енглеским путописима о српским просторима (XIX век), у: *Европа и источно питање (1878–1923), Политичке и цивилизацијске промене*, Међународни научни скуп 9–11. децембар 1998, Београд 2001.
- Србија 1903/1904. године у дипломатским извештајима: француски поглед, у: *Српско-француски односи 1904–2004*, Београд 2005.
- Seton-Watson, R.W., *British Policy in the Near East (1900–1909), The Contemporary Review*, June 1929.
- Стефановски, Мирјана, Слободан Јовановић о владалачким личностима Обреновића, у: *Слободан Јовановић, Личност и дело*, Српска академија наука

- и уметности, Научни скупови књига ХС, Одељење друштвених наука, књ. 21, Београд 1998.
- Stojančević, Vladimir, Velika Britanija i određivanje granica Srbije i Crne Gore 1878. godine, u: *Jugoslovensko-britanski odnosi*. Saopštenja sa okruglog stola, održanog 23–25. septembra 1987. godine u Kragujevcu, povodom 150 godina od dolaska prvog britanskog konzula u Srbiju, Београд 1988.
- Svolopoulos, Constantinos, Charilaos Tricoupis et l'entente balkanique: réalités et hypothèses formulées a l'occasion de sa visite à Belgrade (Juin 1891), *Greek-Serbian Cooperation 1830–1908*. Collection of reports from the second Greek-Serbian symposium, 1980, Belgrade, Institute for Balkan Studies, 1982.
- Шкерковић, Никола, Из односа Црне Горе и Србије, Пресељавање Црногораца у Србију, *Историски записи* 1956, 1–2.
- Војводић, Михаило, Извозна трговина Србије и сукоб са Аустро-Угарском 1895–1896, у: *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.
- Међународне димензије прославе петогодишњице Косовске битке у Србији 1889. године, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у и веку*, Београд 1999.
- Место Русије у спољној политици Србије 1878–1908, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Међународни научни скуп 23–25. септембар 2010, САНУ, Научни скупови, књ. СXXXVI, Одељење историјских наука књ. 34, Београд 2011.
- Политика Србије према Црној Гори 1878–1903, у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999.
- Прва и друга влада Николе Пашића (1891–1892), у: *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999.
- Србија, српско питање и Турска крајем 19. и почетком 20. века, у: *Ислам, Балкан и велике силе, XIV–XX век*, Београд 1997.
- Српско-турски односи и прослава петогодишњице Косовске битке, у: *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.
- Живојиновић, Драгољуб Р, Бенцамин Дизраели и јужнословенски народи у време велике источне кризе 1875–1878, *Зборник за историју Матице српске* 14 (1976).
- Драгољуб Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу 1878. године, у: *Живот и рад Јована Ристића*, Београд 1985.
- Политика британске владе према Србији 1878, у: *Србија у завршној фази источне кризе 1877–78. године*, Београд 1980.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Абдул Хамид, II, турски султан 20, 33, 170, 171, 203, 215, 219, 230, 452.
Авакумовић, Јован Ђ., адвокат, председник владе 118–123, 134, 140, 146, 153, 159, 177, 359, 397, 497, 498, 504.
Алавантић, Раде, завереник 447–449, 451, 495.
Александар, Обреновић, краљ в. Обреновић, Александар.
Александар I, Романов в. Романов, Александар I.
Александар II, Романов в. Романов, Александар II.
Александар III, Романов в. Романов, Александар III.
Александра, Шаумбург-Липе, принцеза в. Шаумбург-Липе, Александра.
Алексић, Живојин Л. 496.
Алексић-Пејковић, Љиљана, историчар 501, 502, 504.
Али-бег, турски комесар 246.
Амвросије, грчки митрополит 244.
Anderson, M. S., историчар 25, 175, 216, 240
Андоновић, Јеврем, министар правде 173, 307.
Андраши Јулије, гроф, аустроугарски политичар и државник 20, 21, 24, 26.
Анђелић, Живко, шабачки окружни начелник 313.
Анато, Габријел, историчар 216.
Антић, Антоније, поручник 497.
Антонић, Василије, министар иностраних дела 427, 439, 458, 459, 463, 464, 468–470

Антоновић, Настас, министар правде 359, 385.
Аранђеловић, Радомир, капетан 497.
Аргајла, Џорџ Даглас, војвода 19, 326.
Армстронг 431.
Атанасов, бугарски дипломатски агент у Букурешту 303.
Атанацковић, Јован, генерал, министар грађевина 307, 344, 497, 498.
Ахмед Тефик бег, турски посланик у Београду 169, 171.

Б

Балфур, Артур, британски политичар и државник 203, 231, 233, 487, 501.
Бан, Матија, књижевник, дипломата 36.
Барингтон, Вилијем, британски дипломата 191.
Барингтон, Ерик, сер, британски политичар 263, 465, 503.
Барјактаровић, начелник 329.
Бар, Андре 222 494.
Барингтон, Ерик сер 191, 263, 465, 503.
Батаковић, Душан Т. историчар 279, 481.
Баучер, Џејмс Д. 59, 60, 107, 425.
Батенберг, Александар 34, 35, 102.
Бејтмен, А. А. 293, 294.
Бел 318, 474.
Бели-Марковић (Белимарковић), Јован, генерал 48, 50, 51, 118, 119, 124, 135, 493.
Бенкендорф, гроф, руски амбасадор у Лондону 470, 472, 504.
Беноа, Шарл 506.
Берлингтон, Ерик, сер, секретар у британском МИД-у 502.
Блант 209.

- Бланд, Томас 71.
 Бизмарк, Ото фон Бизмарк, немачки канцелар 21, 22, 25–28, 204.
 Боди, Димитрије, српски посланик у Софији 66.
 Богићевић, Анта М., генерал 135, 152, 493.
 Богићевић, госпођица 94.
 Богићевић, Милан, министар иностраних дела 152, 181–183, 193, 194, 196.
 Бољетинац, Иса, албански првак 416, 419.
 Бонам, Џорџ, британски дипломата, посланик у Београду 11, 345, 363, 365, 369, 370–398, 393–423, 426–438, 440–459, 463–469, 473, 474, 476–486, 491–495, 500, 501, 504.
 Бошковић, Јован, генерали секретар МИД-а Србије 301 359, 373, 380, 381, 416, 417, 425, 426, 469.
 Бошковић, Стојан 73.
 Бракалов, бугарски дипломатски агент у Београду 337, 338, 372, 373.
 Бранковић 246, 383.
 Бранковић, Ђорђе, српски деспот 383.
 Бреј, гроф 48, 58, 72, 86.
 Бродвик, Џон 289.
 Бродрик, Сенџин, државни подсекретар 330.
 Брук, Гренвил 71.
 Брук 504, 505.
Brunswick, Benoit, историчар 29.
Butler, J. R. M. 19.
- В**
- Вајт, Вилијем, британски дипломатски агент у Београду 23, 61.
 Валдемар, дански кнез 101.
 Вардроп, Ф. М., пуковник, британски војни аташе 287, 289, 417, 429.
 Васиљевић, Алимпије, министар просвете и црквених дела, посланик у Петрограду 55, 121, 124, 171, 174, 175.
 Васиљевић, пуковник 380.
Васић, Драгиша 351, 382, 492, 496–499, 500.
 Васић, Милош, генералштабни потпуковник, војни изасланик у Софији, посланик на Цетињу 282, 286, 335, 359, 360, 364, 428, 429, 449, 451.
 Веб(ер), Валтер 190, 192.
 Векер-Готер, барон, немачки посланик у Београду 158, 214, 309, 379, 405, 511.
 Велан 438.
 Велимировић, Јеврем 243.
 Велимировић, Петар, политичар и председник владе 80, 118, 227, 458, 459.
 Величковић, Михаило, дворски лекар 440, 442.
 Вељковић, Војислав С., министар финансија 331, 350, 353, 498.
 Верни, Х. 380.
 Вертхајм, бечки лекар 441, 442.
 Веснић, Миленко, дипломата и политичар 77, 146, 150, 306.
Вивијан, Херберт, писац 353, 354, 360, 382, 435.
 Викерс и Максим, власници британске трговачке фирме 289, 479.
 Викторија, краљица Енглеске и Ирске, царица Индије 18, 29, 34, 203, 218, 231, 237, 262, 263, 307, 333, 379.
 Вилер, подсекретар у британском МИД-у 502.
 Вилсон, Арнолд Мјур, мајор 29, 331.
 Вилхелм II, немачки цар 33, 68, 348, 504.
 Виндхем, Џорџ Х., британски дипломата 11, 35, 36, 44.
 Вите, гроф, руски министар финансија 216.
 Витман, Сидни, новинар 304.
 Влајић, Дамјан, пуковник 249, 254, 289.
 Влкович, Георги, бугарски дипломатски представник у Цариграду 112.
Војводић, Михаило, историчар 12, 13, 20, 50, 58, 60–63, 65, 76, 77, 91–93, 100, 106, 107, 109, 110, 111, 114, 118, 171, 188, 189, 191, 193–198, 201, 202, 205, 207, 210–212, 216–220, 222, 228, 230, 232, 234, 235, 236, 238, 241–244, 247, 249, 254, 258, 259, 263–270, 272–275, 279–281, 283–287, 290, 291, 293, 298, 299, 303, 304, 307, 309, 311, 313, 317, 318, 321, 324, 335–338, 340, 343, 348, 352, 367, 369, 370–373, 397, 399, 401–409, 411–417, 419–421, 427, 429, 431, 433, 435, 436, 443, 447, 452–455, 457, 459, 464–471, 473, 476–478, 480, 481, 485, 495, 497, 499.
 Волси, лорд, фелдмаршал 381, 382.
Војаклија, Милан, лингвиста, енциклопедиста 231.
 Војић, Михаило, економиста, посланик у Паризу, председник владе 98, 101, 133, 137, 150, 151, 175, 227, 241, 242, 245, 248, 306, 365, 381, 384, 387–389, 391, 393, 396, 400, 401, 405–408, 411–414, 416–429, 431, 433–435, 438, 439, 442–446, 448, 449, 452–459, 464.
 Вуковић, радикалски првак 159.
 Вуковић, Гавро, војвода, министар иностраних послова Црне Горе 76–78, 212, 219, 241, 242, 427–429, 451, 454.

- Вуковић, Павле, потпредседник скупштине 140.
 Вучковић, Драг. 290.
 Вучковић, Недељко, мајор 289.
Wirthwein, Walter G., историчар 19, 20, 26, 28.
- Г**
- Гавриловић, Милован, поручник 497.
 Гагарин, руски кнез 72.
 Галвања, италијански посланик у Београду 58, 106.
 Гарашанин, Илија, српски државник и политичар, председник владе и министар 332.
 Гарашанин, Милутин, политичар, вођа Напредне странке 11, 36, 43, 48, 53, 81, 88, 89, 93, 128, 129, 137, 139, 146, 152, 166, 178, 179, 332, 348.
 Ђорђе А., политичар, министар унутрашњих послова 316, 350, 351, 353, 378, 379, 497, 498.
 Георгије, српски патријарх 384.
 Георгијев, бугарски дипломатски агент у Београду 270, 303.
 Гешов, бугарски дипломатски агент у Цариграду 335.
 Гершић, Григорије, сенатор 406.
 Гика, Гргур 153.
 Гирс, Николај, руски дипломата 50, 68.
 Гледстон, Вилијем, Гледстон, британски политичар и државник 19, 27, 29, 30, 32, 33, 36, 139, 161, 218, 227, 233, 291.
Goldsvorti, Vesna, историчар 325.
 Голуховски, Агенор, министар спољних послова Аустроугарске 191, 205–208, 213, 215, 217, 228, 232, 239, 263, 265, 273, 279, 296, 297, 308, 309, 313, 320, 334, 348, 370, 379, 383, 403–405, 408, 409, 421, 449, 465, 470, 499.
 Гоц-паша, Фон дер, немачки и турски официер 237.
 Гоувер в. Левсон-Гоувер.
 Горчаков, Александар Михаилович, кнез, руски министар спољних послова 17, 19, 26.
 Гошен, британски посланик у Србији 11, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300–324, 335–346.
Gooch, G. P. историчар 29, 194, 198, 216, 277.
 Грабов, пуковник, шеф руске тајне полиције на Балкану 448, 453.
 Грегор, британски конзул у Монастиру 478.
 Греј, Едвард, сер 145, 291, 502.
 Греков, Дмитар, председник владе Бугарске 303.
 Гренвил, Сидни, лорд 32, 36, 71.
 Грујић, Сава, генерал, дипломата – посланик у Цариграду, политичар – радикалски првак, председник владе 11, 47, 50, 51, 54–59, 61, 62, 64–73, 76, 77, 78, 80, 85–90, 118, 137, 141, 147, 148, 150, 151, 157, 158, 159, 284, 296, 306, 307, 365, 418, 457, 476, 482, 486.
 Губаров, лекарски асистент 441, 442.
 Гундулић, Иван, песник 332.
- А**
- Dakin, Douglas*, историчар 24, 27.
D'Arcy, Paul J. G. 30, 48.
 Петров, Стојан, бугарски министар спољних послова, председник бугарске владе 420, 478, 485.
 Данић, Риста, посланик у Софији 66.
 Дарвин, Чарлс, британски природњак 381.
 Де Буријан, аустроугарски посланик у Софији 64, 66, 69.
 Девро 71.
 Дејм, гроф, аустроугарски амбасадор у Лондону 59, 472, 473
 Делијанис, грчки политичар, председник грчке владе 243
 Делкасе, Теофил, француски министар иностраних дела 501, 506
 Денић, Павле, министар грађевина, заступник министра спољних послова 463, 475, 480–482, 484–487, 493, 494, 502.
 Дениел, Николас Белфилд, доктор философије 149.
 Де Планш, италијански посланик у Београду 344.
 Дерби, Едвард Хенри, лорд, министар и дипломата 18–20, 23.
 Дервиш-бег 11.
 Дерок, В., капетан 289, 290, 380, 384.
 Дизраели, Бенџамин, лорд Биконсфилд, државник, председник британске владе, писац 18–23, 25–28.
 Дилк, Чарлс, сер 291.
 Дикенс, Чарлс, енглески писац 381.
 Димитријевић, Драгутин, капетан 497.
 Димитров, бугарски дипломатски агент у Београду 69, 105–110, 112, 113.
 Динић, Михаило 365.
 Дионисије, Петровић, призренски митрополит 202.

Докић, Лазар, дворски лекар, краљев старатељ 103, 118, 133–137, 139–141, 143, 145, 147, 149, 150, 153, 158
 Доусон, Даглас, британски дипломата у Србији 166.
 Дражић, Фирмилијан, архимандрит, митрополит скопски 244, 258, 335–339, 369, 411–414, 421, 452, 457, 484, 509.
 Драга Обреновић, в. Обреновић, Драга и Машин, Драга.
 Дроз М., бивши председник швајцарске конфедерације, кандидат за управника Крита 265.
 Дулић, Драгутин, капетан 497.
 Дума 11.
 Думба, Константин, аустроугарски посланик у Београду 465, 482, 505.
 Дуремберггер 162.
 Душан Стефан Силни 58, 61, 199, 211.

Ђ

Ђаја, Јован, радикал, генерални секретар Министарства иностраних дела Србије, посланик у Атини, дипломатски агент у Софији 279, 305, 365, 412, 413, 421, 422.
 Ђорђе I, грчки краљ 219, 230, 232, 237, 410.
 Ђорђе, грчки принц, син грчког краља, гувернер Крита 265, 268, 269.
 Ђорђевић, Андра 307.
 Ђорђевић, Димитрије, историчар 46, 98, 244, 313, 383, 496.
Djordjević, Димитрије, историчар, 97 116.
 Ђорђевић, Владан, лекар, историчар, председник владе и министар спољних послова Србије, посланик Краљевине Србије у Цариграду и Атини 25, 118, 170, 171, 175, 200, 219, 249, 254, 256, 266, 271, 272, 278, 279, 281, 285–287, 328, 344, 347–350, 354, 369, 508.
 Ђорђевић, Михаило, министар правде и унутрашњих дела 138, 177, 227.
 Ђурић, Милан, прота 315, 365, 365.

Е

Ебер 114.
Egerton H. E. 20, 23, 25, 28, 209.
 Едвард VII, енглески краљ 380, 500, 504, 506.
 Елиот, Томас, сер, британски посланик у Софији 219, 270, 271, 273, 286, 287.
 Елиот, Џорџ Хенри, британски посланик у Цариграду 24, 245–248, 424.
Екмечић, Милорад, историчар 18, 27.

Ж

Жадовски, Валериј Всеволодович, руски посланик у Београду 295–298.
Живановић, Живан, политичар, историчар, министар народне привреде Србије 12, 27, 32, 43, 45, 46, 49–51, 53, 55, 56, 60, 85, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 96, 99–103, 119, 121, 123, 128, 134–137, 140, 141, 143, 146, 150, 152, 158–161, 163–165, 167, 168, 170, 172, 174, 175, 177–179, 181, 184, 201, 208–210, 212, 222, 228, 250, 275, 277, 305, 307, 308, 313, 314, 317, 319, 332, 349, 350, 352–354, 359–361, 363, 364, 368, 369, 375–379, 382–384.
Живковић, Љубомир, адвокат, министар правде 315, 319, 320, 365, 398, 400, 413, 446, 449, 498.
Живојиновић, Драгољуб Р., историчар, 12, 13, 18, 20, 22–24, 26–28, 94, 100, 445, 447, 448, 450, 451, 496–501, 503–505
 Жомини, Александар, руски посланик у Београду 27.
 Жујовић, Јован, радикал 306.
 Жујовић, Стана 46.

З

Зија-беј, турски посланик у Београду 59, 63, 76.
 Зиновјев, Иван, руски дипломата, 92, 265, 418–420, 472, 480.
 Зопа, Константин, 410.

И

Иванов, Коста, бугарски хајдук 105, 106.
 Ивковић, Стева, заступник београдског председника општине, 362.
 Игертон, Е. британски дипломата, 20, 23, 25, 28, 209.
 Игњатијев, Николај Павлович, гроф, руски дипломата 19, 121, 123, 174, 262, 426, 484.
 Извољски, А. П. руски посланик у Београду, 245.

Ј

Јагодић, Милош, историчар, 244, 279, 280, 284, 418, 480.
 Јаковић, чиновник *Међународне Лондонске Банке*, 434.
Јакшић, Греур, историчар, 30, 44, 45, 49, 52, 66, 101, 126.
 Јанковић, Божидар, војни министар, 430.
Jelavich, Barbara, историчар 18, 24.
 Јелисавета, ерцгерцогинја 347.

- Jefferson, Margaret M.*, историчар 194, 240, 241.
- Јероним, епископ шабачки, владика 55, 56.
- Јивин, Фишер, лондонски издавач и књиџар 325.
- Јовановић, Алекса С., председник Апелационог суда, председник владе и министар правде и иностраних дела Србије 344, 359, 360, 362, 363, 365, 366, 372, 376–378, 380, 381, 383, 384–389, 393–395, 397, 399–402, 411, 433, 440–443, 497.
- Јовановић, Андра, пуковник 359.
- Јовановић, Владимир, историчар 46, 50, 64, 65, 67, 70, 106, 107, 109, 111–113, 115, 172.
- Јовановић, Јован М., политичар, дипломата 363, 369.
- Јовановић, Лазар, министар трговине 173, 198, 210.
- Јовановић, Михаило, митрополит српски и архиепископ београдски 54–57, 62, 83, 86, 88, 111, 113, 115, 211, 212.
- Јовановић, Никола С., дипломата, конзул у Лондону 143–145.
- Јовановић, Слободан, историчар и политичар 24, 27, 29, 30, 32, 34–37, 43, 44, 46, 48, 49, 51, 53, 55, 63, 66, 69, 70, 73–75, 79, 80, 82, 83, 85–88, 92–96, 98, 100, 101, 104, 106, 107, 111, 119, 120, 123, 125, 127, 128, 134, 136, 137, 140, 143–147, 149, 150, 152, 153, 157–159, 161, 163–165, 168, 169, 171–173, 179–181, 183, 184, 188, 191, 202, 207–210, 221, 222, 228, 235, 236, 244, 246, 249, 250, 254–256, 258, 272, 273, 276, 277, 279, 286, 293, 295, 305, 308, 310–313, 317–319, 321–323, 335, 343, 345, 348–350, 352–354, 359–370, 372, 375, 378, 379, 381–383, 386, 394, 395, 397, 399, 400, 402, 420, 423, 431, 433, 440, 441, 442–444, 448, 449, 454, 455, 457, 459, 463–466, 468, 479, 480, 483, 485, 492, 493, 496, 497.
- Јовичић, Александар (Алекса) З., отправник послова, конзул у Лондону 11, 53, 54, 61, 68, 69, 71, 77, 84–87, 89–91, 94, 95, 97, 99, 100–104, 107, 109–114, 119–122, 126–128, 138, 139, 141, 144–150, 152, 161, 162, 164, 165, 168, 171, 325, 502, 506, 510.
- Јосиф, цариградски егзарх 335.
- Јуришић, Павле – Штурм, пуковник 430.
- 142, 228, 300, 311, 312, 325, 326, 334, 352, 367, 376, 432.
- Каличе, Хајнрих, барон, аустроугарски посланик у Цариграду 201, 202, 472.
- Калноки, Густав Жигмунд, гроф, министар иностраних послова Аустроугарске 32, 45, 49, 58, 74, 85, 92, 96, 98, 107, 111, 143, 152.
- Калтроп, Еверард, енглески привредник 342–345.
- Каљевић, Љубомир, министар иностраних дела 397, 498, 500–506.
- Камбон, француски амбасадор у Бечу 418, 501.
- Каниц, Феликс, археолог, историчар, путописац 498.
- Канинг, Џорџ, британски државник 291.
- Кантакузен, лекар 441, 442.
- Капнист, Петар, руски дипломата 308.
- Каприви, немачки канцелар 68, 149.
- Карађорђевић, Александар, кнез 260, 503.
- Карађорђевић, Алексије, кнежевић 449.
- Карађорђевић, Арсен, кнежевић 161.
- Карађорђевић, Петар, кнежевић, краљ Србије 98–101, 119, 123, 315, 444–451, 497–499, 503.
- Каратеодори бег 265.
- Караџић, Вук Стефановић 332.
- Каре, Филип, сер 54, 61.
- Карло I, румунски краљ 410.
- Касидолац, Живко, потпуковник 289.
- Катарџи, румунски посланик у Лондону, ујак краља Милана 377, 422.
- Катић, Димитрије, радикалски првак 97, 102, 116, 140, 159.
- Каћански, Стеван 74.
- Кацлеровић, Триша 492, 496, 497.
- Кенеди, Џ., британски посланик у Букурешту 298, 303.
- Кенеди, Р., британски представник на Цетињу 243, 380, 503.
- Кимберли, ерл, британски дипломата 163–168, 170–184, 193, 195, 196.
- Киняпина, Н. С., историчар 50, 160.
- Кјури, Филип, сер, британски амбасадор у Цариграду 201, 215, 259, 265.
- Клерић, Љубомир, министар народне привреде 227.
- Кнежевић, Влајко 364.
- Кнежевић, Деметар 365.
- Кнежевић, Стеван, агентатор на Милана Обреновића 307, 310, 313, 314, 317, 318, 320, 322.
- Ковачевић, општински службеник 314.
- Ковачевић, Петар 364.

К

- Казимировић, Ваца, историчар и публициста 305, 308–310, 313, 317, 352, 368, 395.
- Калај, Бењамин, аустроугарски политичар, управник Босне и Херцеговине

Ковић, Милош, историчар 12, 21, 22.
 Коле, француски лекар 441–443.
 Колвел, Ч., капетан 70.
 Косановић, сарајевски митрополит 201, 202
 Костаки-паша, турски амбасадор у Лондону 229, 291.
 Константин, грчки престолонаследник 231.
 Константиновић, Наталија, рођака краља Александра Обреновића 348, 428, 446, 451.
 Константиновић, Александар 444.
 Константиновна Вера, кнегиња од Виртемберга 347.
 Костаки-паша, турски амбасадор у Лондону 229, 291.
 Кошут, Лајош 114.
 Кранборн, лорд, парламентарни подсекретар за инострана дела В. Британије 465, 501.
 Кренбрук, лорд 28.
 Крезовић, Димитрије 314.
 Крисмас, Х. В. почасни конзул Србије у Лондону 192.
 Ксенија, Петровић, принцеза 347.
 Курзон, Џорџ, британски државни подсекретар за спољне послове 193, 197.

Л

Лабушер, члан британског парламента 233.
 Лазар, српски свети кнез (Хребељановић) 57, 384.
 Лазаревић, Лаза, генерал 380.
 Лајард, Хенри, сер 28.
 Лајон Е., британски дипломата 99, 108, 117, 118.
 Лајхтенберг, кнегиња Анастасија – Стане 447.
 Ламсдорф, Владимир Николајевич, помоћник министра иностраних послова Русије 298, 315, 321, 411, 447, 452, 454, 455, 467–470, 477, 484.
 Ласел 44.
 Левсон-Гоувер, британски дипломата у Београду 171, 172, 188, 190–192, 197, 198.
 Ленсдаун, Хенри Чарлс, маркиз, британски министар спољних послова 345, 365, 369–375, 377, 379–387, 389, 393–409, 411–422, 424, 426, 427, 429, 431–437, 440–459, 463–468, 470, 472, 474–478, 480–487, 491–495, 500–506, 510.

Леонтович, руски војни аташе у Букурешту, Београду, Цетињу и Софији 432.
 Лешјанин, Љубомир, маршал Двора 83, 102, 350.
 Литон, Булвер-Едвард, лорд, политичар, дипломата 71.
 Лобанов-Ростовски, кнез, министар спољних послова Русије 192, 194, 204, 347.
 Лозанић, Сима М., министар иностраних дела и народне привреде Србије, посланик у Лондону 11, 164–166, 169, 171, 284, 307, 335, 348, 349, 363, 380, 384, 387–389, 429, 464, 465, 467, 470–477, 479, 480, 483, 487, 493, 508.
 Лофтус, Аугустус Вилијем, лорд, британски амбасадор у Русији 19.
 Лукић, Никола, мајор 305.
 Луљевица, Никодије, брат Драге Обреновић 400, 444–446, 451, 452, 495.
 Луљевица, Никола 353.
 Луљевица, Никола 497.
 Lytton, Strachey, историчар 379.
Љ
 Љубица, Обреновић, в. Обреновић, Љубица кнегиња.
 Љушић, Радош, историчар 61, 92, 137, 370, 374.

М

Мале, Албер 124, 125, 127, 129, 136, 137, 139, 148, 157, 158, 160.
 Мавројани бег, кандидат за управника Крита 265.
 Мајер, Карл, банкар 434.
 Максим, патријарх 383.
 Мандела, Ентони, британски министар трговине 144, 145, 510.
 Мансуров, Павле Борисович, отправник послова и секретар руског посланства у Београду 284, 297, 315, 321, 324, 362, 363, 366–368, 379.
 Марија, грчка принцеза 347.
 Марија Луза, бугарска кнегиња 302.
 Маринковић, Милан 497.
 Маринковић, Павле, дипломатски агент у Софији 395, 396, 413.
 Marriot. J. A. R., историчар 19, 22, 27, 31, 34.
 Марјан, Владо Ст., историчар 119, 123, 134.
 Марков, бугарски дипломатски агент у Цариграду 271, 299.
 Марковић, Ђорђе 289.
 Марковић, Слободан С. 325, 327.

- Маркус, Дејвид, енглески привредник, 342–345.
- Маршан, француски посланик, 293, 362.
- Маршићанин, Божо, председник Београдске општине, писац 350, 354, 361, 362, 364, 365, 368, 369, 374, 378, 379, 383, 384, 387, 394, 395, 397, 440, 443, 454, 496.
- Masterman J. H. V.*, историчар 29.
- Матовић, Весна* б1.
- Машин, Александар, пуковник 331, 498.
- Машин, Драга, дворска дама краљице Наталије 183, 310, 349, 350, 351, 353, 354, 359, 360, 361, 362, 363, 366, 367, 368, 374, 376, 377, 430, 441, 493.
- Мазлиах, Мозес 438.
- Medlicot, W. N.* историчар 194.
- Мекдоналд, Роналд, британски конзул у Београду 47, 67, 70, 108, 173, 247, 254, 256, 259, 263, 266, 267, 270, 271, 272, 275, 276, 278, 279, 286, 287, 335, 337, 338, 340–343, 345, 349–354, 359–369, 371, 372, 374–376, 378, 385, 394, 438, 440.
- Мекензи, Дејвид, историчар 496
- Мекензи, Доналд Валас 114.
- Мелентије, епископ тимочки 56.
- Менсдорф, гроф, аустроугарски отпраник послова у Лондону 504.
- Мијатовић, Чедомил, министар финансија, посланик Краљевине Србије у Лондону и у Цариграду 11, 12, 35, 36, 44, 47, 48, 51, 57–59, 93, 153, 162, 164, 181, 182, 187, 189, 190, 192–194, 196–205, 216–220, 222, 227, 229–231, 233–236, 238–247, 249, 253, 255–263, 266–269, 274, 283, 288–291, 304, 305, 317–320, 324–334, 338, 343, 344, 353, 367, 377, 380, 384, 406, 419, 438–440, 463, 465, 467, 469–475, 482, 485–487, 496, 499–504, 506, 512.
- Mijatovich, Chedomille 30, 35–37, 43, 44, 48, 49, 83, 92, 93, 96, 119, 133, 136, 137, 254, 255, 258, 298, 304, 305, 311, 348–350, 353, 354, 368, 377, 378, 443, 491, 496–498, 504, 506.
- Милбанк 312.
- Миленковић, Таса J.* 496.
- Милер, Вилијем, британски путописац 328.
- Милићевић, Јован*, историчар 46.
- Милићевић, Милан Ђ.*, историчар 235, 393, 414, 434, 439.
- Милићевић, Михаило, посланик Србије у Букурешту 11, 365, 416, 417, 418, 420, 449, 474, 475.
- Милићевић, посланик у Лондону 418, 424, 426, 436.
- Millman, Richard*, историчар 19, 20, 22–24.
- Миловановић, Милован Ђ., министар правде, министар народне привреде, министар финансија, посланик у Букурешту и у Риму 68, 70, 80, 98, 150, 151, 175, 227, 230, 233, 241, 244, 313, 365, 387–389, 395, 431, 434, 438.
- Милосављевић, Светозар, министар унутрашњих дела 157, 159.
- Милошевић, Милош 289.
- Милошевић, Раша* 43, 47, 134, 136–138, 141–143, 146, 152, 289.
- Миљковић, Јован 497.
- Миљковић, Чедомир, војни министар 430.
- Мирковић, Љиљана*, 124.
- Митровић Андреј*, историчар 20.
- Михаило, митрополит, в. Јовановић, Михаило.
- Михаиловић, Милан, дипломатски агент Србије у Софији 172,
- Мишковић, капетан 135.
- Мишковић, студент 53.
- Мишковић, Јован, војни министар 221, 227, 369, 371, 453.
- Младеновић, Кока, пуковник 136.
- Монсон, Едмунд 208.
- Моренхајм, барон 125.
- Морофов, капетан, бугарски војни аташе у Београду 286.
- Mowat, R. V.*, историчар 18, 20, 27.
- Мраовић, Теодосије, митрополит 55.
- Муравјов, руски министар спољних послова 236, 237, 268, 274, 286, 296–300, 308, 315, 505.
- Мурат, турски султан 57.
- Myers, Denys, P.* историчар, 30, 48

Н

- Надежда 302.
- Наумов, бугарски агент 272.
- Наумовић, Михаило, пуковник 497.
- Начович, Глигор 485, 486.
- Недељковић, Милорад*, историчар 176, 189, 245, 293, 295.
- Нелидов, Александар руски амбасадор у Цариграду 63, 169, 171, 216, 321.
- Ненадовић, Ђорђе 425.
- Ненадовић, Јаша, професор Велике школе 166, 307.
- Ненадовић, Јаков 447, 448.
- Несторовић, Сима, председник Скупштине 362, 380.

- Нешић, Боривоје, пуковник, министар грађевина 353.
 Нешић, Димитрије 164.
 Никанор, епископ 127.
 Никола Петровић, црногорски кнез в. Петровић, Никола.
- Николај, војвода, (Николај Николаевич Романов) 20.
 Николај I Романов, в. Романов, Николај I.
 Николај II Романов, в. Романов, Николај II.
 Николајевић, Светомир 152, 161, 164, 165, 167, 172, 173, 363, 464.
 Николајевна, Милица, кнегиња 447.
 Николић, Андра, министар просвете, државни саветник 133, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 227, 365.
 Николић, барон 100, 397.
 Николић, Владимир (Влајко) пензионисани пуковник, завереник 307, 313, 314, 319.
 Новаковић, Ђорђе, члан Касационог суда 166.
 Новаковић, Јела 483.
 Новаковић, Љуба 485.
 Новаковић, Милета 483.
 Новаковић, Стојан, политичар, историчар, посланик у Цариграду, Паризу и Петрограду, председник владе и министар иностраних дела Србије 11, 43, 55, 59, 61, 63, 79, 80, 82, 88, 90, 91–93, 101, 103, 114, 119, 124, 127, 128, 134, 136, 159, 164, 166, 168, 174, 176–179, 182, 184, 185, 187–193, 196–198, 200–214.
 Николић, Танасије, жандармеријски поручник 448.
- Њ**
- Њутн, лорд 501.

О

- Oakes, August*, историчар 18, 20, 27.
 Обреновић, Александар, краљ Србије 10, 12, 13, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 59, 60, 62, 79, 80, 81, 82, 84, 87, 90, 95–101, 103, 125, 127, 133–142, 147, 150–153, 157, 158, 160, 163, 164, 165, 167, 169–175, 178, 180, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 204, 207–211, 220–223, 227, 232, 235, 241, 242, 243, 247–250, 253, 254, 255, 257, 260, 262, 263, 267, 274–277, 279, 282, 284, 285, 287, 288, 292, 296, 298, 301, 302, 303, 305–313, 315, 317, 318, 320, 323, 324, 326, 329, 332, 334–339,

- 345–354, 359–372, 374–383, 387, 388, 389, 393–403, 406, 409, 410, 411, 415, 418 414, 423, 427–430, 432, 435, 440, 442, 443, 445–448, 450–458, 464, 465, 466, 468, 469, 476, 477, 483, 484, 488, 491, 492, 494–500, 503, 504, 505, 508, 511.
 Обреновић Драга (в. и: Драга Машин), 348, 369, 382, 394, 403, 430, 446, 449, 451, 453, 455, 465, 466, 495, 497, 499, 500.
 Обреновић, Јеврем 428.
 Обреновић, Љубица, кнегиња Љубица 384
 Обреновић, Милан, кнез и краљ Србије 12, 13, 17, 23, 24, 29–37, 39, 43–55, 57, 61, 62, 64–66, 68, 72, 74, 78–95, 98–104, 119, 120, 122, 124–127, 133, 138, 140, 142, 152, 153, 157–160, 163–169, 171–174, 178, 180–184, 187, 188, 192, 222, 233, 249, 250, 253–258, 260, 264, 267, 272, 273, 276, 279, 287, 292, 295–298, 301–307, 309, 310–113, 315, 316, 317, 320, 322, 323, 331, 332, 340, 343, 345, 346, 348–352, 354, 355, 360, 364–368, 370, 372, 374–377, 379, 382, 383, 384, 388, 389, 395, 399, 400, 401, 403, 421, 422, 430, 433, 441, 459, 465, 477, 491, 508, 510.
 Обреновић, Наталија, краљица Србије 34, 43, 44, 46, 51, 78–83, 86–90, 92–98, 102, 103, 124–127, 153, 164, 171, 182, 183, 222, 250, 263, 305, 347, 348, 354, 368, 377, 441, 453.
 Обреновић, Милош, кнез Србије 47, 260, 320, 332, 346, 397, 428, 450.
 Обреновић, Михаило, кнез Србије 332.
 О'Конор, (О'Сонор), британски амбасадор у Петрограду, 64, 66, 69, 274.
 Олга, грчка краљица 347.
 Орловић, Павле (Светислав Симић) 244.
 Остијер, француски банкар 164, 189, 190.

П

- Палмерстон, Хенри Џон Темпл, лорд 27, 291, 381.
 Павловић, Иван, посланик Србије у Софији 272, 285.
 Павловић, Милован, генерал, министар војни 211, 286, 459, 465, 466, 478, 497.
Павловић, Стеван К., историчар 12.
 Пановић, мајор, српски војни аташе у Софији 286.
Paradopoulos, G. S., историчар 210 217, 218, 219, 228, 230, 231, 238, 241, 244, 265, 268, 269.

- Патримонио, француски посланик 110, 175.
- Пашић, Никола, политичар и дипломата 36, 49, 55, 66, 72, 73, 79, 83, 88, 90–95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107–113, 115, 116, 118, 119, 128, 133, 137, 140, 150, 153, 160, 161, 183, 212, 228, 244, 305, 306, 307, 309, 313, 314, 316–320, 322, 323, 365, 369, 370, 397, 398, 434, 454, 457.
- Пејовић, Ђорђевије – Ђоко Д., историчар 76, 77.
- Перовић, Латинка, историчар 79, 91, 92, 162, 303.
- Перовић Радослав, историчар 348.
- Персијани, Александар, руски дипломатски представник у Београду 48, 54, 56, 58, 60, 67, 72, 81, 83, 86, 89, 94, 96, 98, 99, 105, 111, 117, 119, 120, 123, 171, 192.
- Петковић Мих., министар грађевина 208.
- Петковић, Тод. 69.
- Петров, Рача, генерал, председник бугарске владе 485.
- Петровић, Божо 265.
- Петровић, Бранко, историчар 53, 54, 63, 86.
- Петровић, Данило, кнежевић 127.
- Петровић, Вукашин, министар финансија, председник владе 152, 164, 172, 175, 176, 179, 180, 188, 189, 259, 292, 294, 295, 308, 313, 316, 334, 340, 341, 348, 349, 350, 353, 359.
- Петровић, Дионисије види: Дионисије 201, 202, 211.
- Петровић, Лазар, пуковник, ађутант краља Александра 376, 381, 382, 383, 453, 458, 497.
- Петровић, Милан Ф., капетан 497.
- Петровић, Милица, руска велика војвоткиња 447.
- Петровић Мирко, кнежевић 444, 445, 446, 451.
- Петровић, Никола, црногорски кнез 63, 77, 84, 98, 101, 211, 212, 241, 243, 263, 265, 267, 306, 307, 329, 380, 413, 427, 428, 441, 446, 447, 451, 454, 455.
- Петровић, Христина 443.
- Петронијевић, краљев шеф кабинета 458, 466.
- Петронијевић, Милан А. 51, 68, 99.
- Пироћанац, Милан, политичар, краљичин заступник 21, 31, 36, 37, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 62, 81, 94, 95, 136, 165.
- Победоносцев 216.
- Попов, Чедомир, историчар 30.
- Поповић, Алекса 321, 322.
- Поповић, Васиљ, историчар 22, 26.
- Поповић, Димитрије, историчар 296, 307.
- Поповић, Лазар, министар унутрашњих дела 359.
- Поповић, Михаило, министар финансија 359, 396, 434, 435, 439.
- Поповић, Никодије, капетан 497.
- Поповић, Никола Б., историчар 99, 250, 258, 370, 402, 436.
- Поповић, Стеван Д., министар финансија 180, 182, 188, 208, 359.
- Пржић, Илија А., историчар 30, 158, 160, 161, 208.
- Pribram, Alfred Franzis., историчар 18, 240.
- Протић, Коста 48, 50, 51, 118.
- Протић, Стојан М., политичар 30, 49, 143, 319, 364, 456, 457, 498.

Р

- Раденић, Андрија, историчар 308, 379, 502.
- Радивојевић, Илија, капетан 497.
- Radulović, Nikola B. 77.
- Ражнатовић, Новак, историчар 202, 211, 212, 242.
- Рајић, Сузана, историчар 12, 21, 43, 44, 46, 49, 79, 87, 96, 102, 134, 136–138, 141, 158–160, 162, 164, 165, 167, 168, 170, 172, 174, 175, 179, 184, 188, 189, 207, 211, 212, 222, 254, 256, 259, 272, 275, 276, 279, 282, 284, 286, 293, 296, 298, 303, 304, 307, 311, 312, 317, 337, 342, 345, 348–350, 352–354, 360, 365, 366, 368, 369, 371, 376, 382, 395, 397, 403, 414, 429, 432, 442, 443, 445, 446, 453–456, 464, 469, 470, 477, 492, 495, 497.
- Рамбола, Хорејс 273, 297, 298, 300, 368, 376.
- Ramt Agatha, историчар 32, 33, 36.
- Распоповић, Радослав, историчар 26.
- Растовић, Александар, историчар 12, 31, 32, 34–38, 212, 242, 500–502.
- Рашић, Михаило, мајор 62, 136.
- Редмонд, В., посланик у британском парламенту 501.
- Рибарац, Стојан, адвокат, министар унутрашњих дела 134, 146, 159, 400.
- Ризов, Дмитар, бугарски политичар 106, 109–115.
- Ристић, Јован, политичар, краљевски намесник, историчар, дипломата 11, 17, 18, 20, 23, 26, 27, 30, 32, 36, 45, 47, 48, 50–53, 55, 62, 63, 66, 68, 70, 72, 74, 75, 81, 84, 86–88, 92, 94, 95, 97–99, 104, 107, 111, 113–115, 118–121, 124–126, 133–135, 139, 143, 200, 201, 210, 212, 244, 317.

- Ристић, Љубодраг П.*, историчар 12, 31, 60, 110, 325–332, 497, 504.
Ristić, Svetimir 128.
 Ричардс, Бринсли 47.
 Родофиникин, руски конзул 260.
 Розен, барон, 192, 232.
 Розбери, британски министар спољних послова 119–121, 123–125, 128, 133–146, 148, 150–152, 157, 158, 160–163, 175, 291.
 Романов, Александар I, руски цар 34, 171, 174, 198.
 Романов, Александар II, руски цар 25, 368.
 Романов, Александар III, руски цар 34, 174, 198.
 Романов, Николај Николајевич 20.
 Романов, Николај I, руски цар 230.
 Романов, Николај II, руски цар 198, 204, 215, 239, 239, 306, 307, 368, 453.
 Романов, Петар Николајевич 380.
 Ростерс, Хари, почасни персијски конзул у Лондону 439.
 Russel, Odo William, британски дипломата 17.
- С**
- Саадедин-паша, турски дивизијски генерал 278.
 Сава, дечански архимандрит 56, 71.
 Сакс-Кобург и Гота, војвода 362.
Самарџић, Радван, историчар 20.
 Сандерсон, Томас, сер, државни секретар 112, 161, 187, 197, 198, 204, 205, 215, 217, 222, 223, 229, 232, 233, 238, 247, 266, 274, 288, 363, 470, 502, 504.
 Сарафов, Борис, бугарски официр 422, 423, 478.
 Сен Балмон 162.
 Сент Џон, британски посланик у Београду 11, 44–60, 62–78, 80–98, 100–117, 119–121.
Seton-Watson R. W. историчар 18, 20, 23, 26, 28, 31, 33, 34, 290.
 Сибилла од Хесена, принцеза 347.
 Симић, Ђорђе С., политичар, посланик у Петрограду, председник владе 50, 73, 74, 79, 96, 111, 113, 158–164, 191, 205–207, 222, 223, 227–236, 238–242, 245–249, 253, 257, 270, 325–328, 354, 365.
Simić, Živojin 128.
 Симић, Светислав, национални радник, дипломата 417, 423.
 Симоновић, Александар, маршал Двора 377, 378.
 Скот, Чарлс, британски посланик у Београду 298.
- Слијепчевић, Ђоко*, историчар 55, 56.
 Смит, Адолф, новинар 325.
 Сњегирев, професор, руски лекар 441, 442.
 Солзбери, Роберт Гаскојн-Сесил, лорд, британски државник, председник владе 20–24, 26, 27, 34–36, 45–54, 56–60, 62–70, 72–113, 115–118, 188, 191, 193, 194, 197, 200–205, 207–209, 211–213, 215, 218–223, 229–231, 233, 236, 237, 239, 240–244, 246–248, 253, 254, 256, 258–260, 262–265, 267, 269, 271–277, 279, 281–291, 293–300, 302–317, 319–322, 324, 326, 335–343, 345, 349–354, 359–366, 368–372, 374–376, 378, 386, 394, 440, 507.
 Софија, кнегиња, 231.
 Спасић, Душан, 359
Stavrianos, L. S., историчар, 19, 29, 240, 348, 350, 366, 491, 499.
Stavrijanos, Leften, 106.
 Стал, руски амбасадор у Лондону 296.
 Стамболов, Стефан, бугарски министар, 66, 106, 107, 110, 113, 114, 117, 118, 172, 198, 200, 304, 305, 312.
 Станковић, Светозар, пуковник, 137.
 Станковић, Тодор, конзул у Приштини, 278.
 Станојевић, Аца, политичар 457.
 Стевановић, Никола, министар унутрашњих дела 387, 396.
Steed, Henry Wickham, историчар, 499.
 Стефановић, Ђорђе, министар правде 177.
Стефановски, Мирјана, историчар 43.
 Стед, Алфред, новинар 331.
 Стефан, свети, 206.
 Стид, Хенри, 499.
 Стивенсон, члан Доњег дома, председник *Бајроновог друштва*, 233.
 Стоилов, Константин, председник бугарске владе 197, 210, 234, 235, 270, 272, 286, 303.
 Стојановић, Љубомир, књижевни критичар, министар просвете и црквених дела 498.
Stojanović Trajan, историчар 106.
Stojanović, Mihailo D., историчар 18–21, 23, 26–29.
Stojančević, Vladimir, историчар 22.
Столић, Ана, историчар 79, 82, 83, 96, 100, 104, 124, 147, 151, 160, 207, 228, 235, 236, 244, 247, 249, 348–350, 352, 360, 362, 365, 368, 369, 376, 378, 379, 382, 384, 441–444, 446, 453–455.

Т

- Тајсић, Ранко 102, 104, 146, 249, 318.
 Талбот 108.
Тарле J. V., историчар 113.
 Таубе, пуковник, руски војни аташе у Београду 308, 314.
 Таушановић, Коста, политичар 49, 52, 53, 67, 101, 309, 313, 314, 319, 323, 364, 365.
Tejlor, Alan Dž. P., историчар 17, 18, 34, 68, 109, 113, 149, 175, 194, 216, 240, 290, 234.
 Темел, Густав фон, генерал, аустроугарски посланик у Београду 67, 69, 72–74, 109–111, 123, 141, 142, 158.
Терзић, Славенко, историчар 115, 117, 118, 209, 244.
 Тесинџер, Вилфред, британски посланик, отпрањник послова у Београду 414, 451, 457, 468, 470, 502, 503, 505, 506.
 Тефик-паша, Ахмед 142, 169, 171, 283–285, 339.
 Тимирјашев 151.
 Тодоровић, Велимир М., министар унутрашњих дела 459, 497.
Тодоровић Драгоје, историчар 102, 104, 249.
 Тодоровић, Пера, политичар и новинар 61, 91, 162, 303, 342.
 Томсон, Хари Ч., енглески публициста 326, 327.
Трговчевић, Љубинка, историчар 34, 44, 127.
 Трикупис, Харилаос, грчки политичар 115–118.
Турлаков, Слободан 119, 136.

Ђ

- Ђамил-паша, велики везир 201.
 Ђамил-бег, кајмакам 416.
 Ђирић, Илија, пуковник 135, 136, 351, 352.

У

- Умберто I, италијански краљ 380.
 Урошевић, Антоније 365.

Ф

- Fay, Sidney Bradshaw*, историчар 143, 149.
 Фајндлеј, британски дипломата у Београду 207, 208, 211–214, 218, 221, 302, 303.
 Фејн, Едмунд, британски посланик у Београду 11, 123, 128, 133–144, 146–148, 150–153, 157, 158, 160–184, 193, 195, 196, 200, 201, 204, 206, 207, 210, 232, 233, 235, 236, 242, 258, 267, 272, 273.

- Феодора-Викторија од Саксен-Мајнингена и Хилдбургхаузена 347.
 Фердинанд, Кобуршки, бугарски кнез 66, 107, 110, 121, 142, 172, 197, 198, 210, 213, 233, 234, 267, 270, 274, 287, 302, 372, 384, 389, 410, 421.
 Ферид-паша, главни инспектор за турске провинције у Европи 467.
 Феридун-бег, турски посланик 109, 116.
 Фети-паша, турски посланик у Београду 278, 339, 408, 417, 423, 242, 452, 478, 483, 505.
 Фини, рударски инжењер 381.
 Фирмилијан Дражић, в. Дражић, Фирмилијан.
 Фонтон (де), руски посланик у Букурешту 298.
 Франасовић, Драгутин, генерал, министар војске 88, 127, 136, 137, 140, 188.
 Франц Јозеф, аустријски цар 51, 73, 74, 208, 215, 239, 241, 347, 348, 371, 383, 410, 466.
 Франц Фердинанд, аустроугарски престолонаследник 406, 407.

Х

- Хајдлер, Егерег, барон, аустроугарски посланик у Београду 352, 363, 368, 370, 371, 374, 377, 379, 394, 396, 405, 406, 408, 409, 444, 459, 468.
 Хамди-паша, турски погранични комесар 415, 416, 418.
 Хамиџон, Едмунд 293, 294.
 Харкорт, Вилијем, сер, либерал 28, 291.
Harris, David, историчар 17.
 Хацфелд, гроф, немачки амбасадор у Лондону 348.
Хаџи Поповић, Ивана, историчар 46, 153.
 Хаџи Тома, Никола 497.
 Хедервари, Куен, хрватски бан 465.
 Хенгелмилер, Ладислав, аустроугарски посланик у Лондону 45, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 59, 60, 63, 71, 88.
 Херберт, Мајкл 202.
 Хероуден, британски отпрањник послова 123, 124, 125.
 Хесапчијев, Христифор, мајор, бугарски војни аташе у Београду 286.
 Хириш, барон 144, 191, 388, 510.
 Хитрово, тумач руског посланства 111.
 Холвард, британски конзул у Скадру 300.
 Хордличка, Еуген, аустроугарски војни аташе у Београду 313, 316, 376, 430.
 Хоуп, Робертсон 436.
 Христић, Артемиза 44, 86, 171.

Христић, Коста Н., посланик у Бечу 44, 382, 449.
Христић, Љубомир, мајор 136.
Христић, Никола, министар унутрашњих дела и председник владе Србије 44, 46, 47, 57, 172, 173, 174, 175, 183, 187, 188, 190, 195, 353, 359, 361, 363, 364.
Хусеин Хилми-паша 467.

Ц

Цанков, Драган 200.
Цинцар-Марковић, Димитрије, генерал, председник владе Србије 385, 339, 350, 359, 379, 456, 458, 459, 463, 464, 466, 478, 492, 496, 497.

Џ

Џернингам, Хјуберт, британски дипломата 23, 26, 27.

Ч

Чариков, Николај Валеријевич, руски посланик 390, 397, 398, 401–407, 409, 410, 412–418, 421, 428, 429, 431, 432, 436, 437, 442–444, 447, 452–455, 464, 467–469, 477, 478, 480, 505.

Чарнојевић, Арсеније, српски патријарх 383.
Чебинац, Михаило, трговац 166, 167.
Чемберлен, Џозеф, лорд, британски министар колонија 193, 203.

Ш

Шарлота, принцеза 347.
Шаумбург-Липе, Александра 348, 349.
Шемјакин, Андреј, историчар 92.
Шемси-паша, султанов изасланик 414, 482.
Шефер, пуковник 265.
Шисл-Персторф, Ритер фон, аустроугарски посланик у Београду 207, 241, 263, 308, 313, 315, 316.
Шишкин, вршилац дужности руског министра спољних послова 215.
Шкеровић, Никола, историчар 49, 76.
Штајнер 335.
Шувалов, Петар, гроф руски посланик у Лондону 20, 22.
Шупљикац, Стеван, српски војвода 384.
Шчербина, Григорије, руски конзул 480.

Љубодраг П. Ристић
СРБИЈА У БРИТАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ
(1889–1903)

Издавач
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 35
11 000 Београд
e-mail: balkinst@sanu.ac.yu
www.balkaninstitut.com

Превод резимеа
Веселин Костић

Лектура и коректура
мр Ана Гвозденовић

Дизајн корица
Драгана Купрешанин

Илустрације на корицама

Разгледница Лондона (крај 19. века), Историјски музеј Србије
Разгледница Двор у Београду (крај 19. века), Историјски музеј Србије
Печат Посланства Краљевине Србије у Лондону, Архив Србије

Технички уредник
Кранислав Вранић

Штампа
Colorgrafx

Тираж
300

ISBN 978-86-7179-080-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(410:497.11)"1889/1903"
94(497.11)"18/19"

РИСТИЋ, Љубодраг П., 1954-
Србија у Британској политици (1889-1903) / Љубодраг П. Ристић ; одговорни
уредник Душан Т. Батаковић. - Београд : Балканолошки
институт САНУ, 2014 (Београд : Colorgrafx). - 544 стр. ; 24 см. - (Посебна издања /
Балканолошки институт САНУ ; 124)

На спор. насл. стр.: Serbia in British Politics (1889-1903). - Тираж 300. -
Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија: стр. 523-531. - Summary:
Serbia in British Politics (1889-1903). - Регистар

ISBN 978-86-7179-080-2

а) Међународни односи - Велика Британија -
1889-1903 б) Међународни односи - Србија -
1889-1903 с) Србија - Историја - 19в-20в
COBISS.SR-ID 204698124